

NO LENDING

मुग्धबोधं व्याकरणम्

महामहोपाध्यायेन श्रीमता वोपदेव-पण्डितेन

विरचितम् Sarka's Collection-Bellaghatta

श्रीमद्भिर्दुर्गादास-राम-गङ्गाधर-तर्कवागीशैः

प्रथोताभ्यां विहतिभ्यः सारमाकलथ पाणिन्यादिसुत्रसाम्यमभिपदश्यं च

संस्कृतविद्यालय-आपकचरण

गिरिशचन्द्र-विद्यारत्नेन

यत्नेन संस्कृतम्

तस्य ज्योष्ठात्मजेन कलिकाता-प्रेमिठिन्सीकनिशास्त्रविद्यालय-संस्कृताध्यापकचरणेन

श्रीहरिशचन्द्र-कविरत्नेन

प्रयत्नेन संस्कृतम्

चतुर्थं संस्करणम्

कलिकाताराजधान्याम्

गिरिश-विद्यारत्न-वर्येण चतुर्विंशति संख्याक-सप्तमि

गिरिश विद्यारत्न-यत्ने

टीकाकृतः कनिष्ठात्मजेन श्रीशशिशूषेण कर्तारद-भद्राचार्येण

मुद्रितं प्रकाशितम्

संवत् १८६३ । अं १८०६ ।

5
491.25
13725 m/g

संग्रोधनो ।

पद्यम्	पद्यम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
क्रीटतचः, यामतचः ।०	क्रीटतचः, (यामतचः) ।०	२१५	२०
[चोर्षसादेः चंय	चोर्षसादे चंय	१४१	१

প্রথম সংস্করণের বিজ্ঞাপন।

এ ক্ষেত্রে যে যে স্থলে সংস্কৃত ভাষা শিক্ষার রীতি আছে তাহাও অধিকাংশেই, অল্পাংশে ও অল্প দিবসে ব্যাপ্যক বলিয়া, মুদ্রাবোধ ব্যাকরণ পাঠনার প্রচলন দেখা যায়। তদ্বিত্ত-এই ব্যাকরণ অনেকপ্রকার আকারে অনেকবার মুদ্রিত হইয়াছে। কিন্তু এই সকল মুদ্রিত পুস্তকের অধিকাংশই ত্রম-প্রমাদে পরিকলিত। তদ্বিবন্ধন অধ্যাপক ও অধ্যোভূগণের পাঠনা ও পঠন কার্যের অত্যন্ত অসুবিধা জন্মে, এবং অনেক বালকই অশুদ্ধ ও অসংলগ্ন পুস্তক অধ্যয়ন করিয়া: প্রায়ই অশুদ্ধ ব্যুৎপত্তি লাভ করিতে সমর্থ হয় না। আমি এই অসুবিধা ও অন্তর্ নিবারণের বাসনায় এই পুস্তক মুদ্রিত করিলাম।

শ্রীমুক্ত বাবু জগদীশচরণ সরকার মহাশয়, ইতিপূর্বে মুদ্রাবোধ ব্যাকরণ সঞ্জিগু টীকার সহিঃ বাঙ্গালা অক্ষরে মুদ্রিত করিতে আরম্ভ করিয়াছিলেন, সক্ষাখ্যার এবং শব্দরত্ন ও কিরদংশ পদ্য মুদ্রিত হইয়াছিল। পরন্তু ব্যবহৃতপদ্যাদি গ্রন্থ অপর্যবে ব্যস্ততা প্রযুক্ত সময়াভাবে ব্যাকরণের টীকা-সঙ্কলনে সমর্থ না হইয়া, নিজ প্রণালীতে ভাষা প্রস্তুত করিতে, এই অভিনবনির্দেশক, আমাকে ভয় দেন, যে সময়ে সময়ে উত্তরে একত্রিত হইয়া সংসংগৃহীত টীকা পুনর্দৃষ্টি করত মুদ্রাভনার্থে প্রস্তুত করিব। কিন্তু তাহা করিতেও তিনি সময় না পাইয়া: আমার প্রতিই সম্পূর্ণ তার্পন করেন। তদনুসারে আমি এই প্রণালীতে দুর্গাদাস, রাম-গঙ্গাধর তর্কগাণেশের টীকা হইতে সার সংগ্রহপূর্বক সমুদয় গ্রন্থ মুদ্রিত করিলাম।

শোধান ও মুদ্রাবোধ বিষয়ে যথাসাধ্য যত্ন ও পরিচয় করিয়াছি।

অধ্যাপক ও ছাত্র-বর্গের বিশেষ সুবিধার উদ্দেশে, প্রত্যেক শব্দের নিয়ত্যাগে পদচ্ছেদ-কৃত বিভক্তি-নির্দেশ করিয়াছি। ১২ ইত্যাদি অক্ষ, প্রথমা দ্বিতীয়াদি বিভক্তির জ্ঞাপক, এবং ১, ৪, ১১, এই চিহ্নগুলি, একবচন, দ্বিবচন ও বহুবচনের সূচক। আর কোন কোন স্থলে ১২ হ্রস্বাদি অক্ষের পক্ষান্তর্যাগে (১) এক দাঁড়ি চিহ্ন দিয়া লুপ্ত বিভক্তির সঙ্কেত করা হইয়াছে। মূল গ্রন্থে সমস্ত শব্দের আদি ভাগে একাদিক্রমে অক্ষ বিন্যাস করিয়া, টীকার মধ্যে পদসাধন-স্থলে এই সকল অক্ষের উল্লেখ করিয়াছি, তাহাতে পদসাধনের উপযোগি সমুদয় সূত্রগুলি অনায়াসেই নিষ্কাশিত হইতে পারিবে। এই প্রণালীতে সাধ-শব্দ, তিষ্ঠন্ত ও ক্রমস্তের সমস্ত পদই প্রায় সাধিত হইয়াছে।

গ্রন্থকার এই ব্যাকরণে দশটী অধ্যায় এবং প্রত্যেক অধ্যায়ে চারি চারি পাদ নির্দেশ করিয়াছেন; এই দশ অধ্যায় ও চারিশটী পাদ যে যে পৃষ্ঠে মুদ্রিত হইয়াছে, এই পৃষ্ঠের অক্ষ বিন্যাসপূর্বক একটী নির্ধক-পত্র আদিভাগে যোজিত হইল। এবং এই গ্রন্থে যতগুলি সংখ্যা, শব্দ, ধাতু, সমাসান্ত, স্ত্রী-প্রত্যয়, ভুক্তিত-প্রত্যয় এবং ক্রম-প্রত্যয় নির্দিষ্ট হইয়াছে এই সমস্তই অক্ষাঙ্গাদি বর্ণক্রমে সূচী করিয়া, এই পুস্তকের যে যে পৃষ্ঠে বা যে যে সূত্রে এই সকল বিষয় নির্দিষ্ট আছে, এই সূচী সকলে ডাহার অক্ষ বিন্যাসপূর্বক, শেষ ভাগে সংযোজিত হইল। যে কোন ব্যক্তির এই ব্যাকরণের যে কোন বিষয় জানিবার অয়োজন হইবে, তিনি এই সূচী পৃষ্ঠে তৎকথাং তাহা অল্পেই নিষ্কাশিত করিতে পারিবেন।

এই গ্রন্থ মুদ্রিত করিতে বেঙ্গল ব্যয় হইয়াছে, নূনকরে ৪ চারি টাকা মূল্য করিলেও তাহার অসুভূগ হয় না, কিন্তু তাহা হইলে পাঠকবর্গের, বিশেষতঃ বালকদিগের, ক্রয় করিতে চষ্ট হইতে পারে, এই বিবেচনায়, বিলম্বিত অর্থলাভাংশ পবিত্যাগ করিয়া, ইহার মূল্য ২৪-১৬ হই টাকা দিয়া করিলাম।

এক্ষণে অধ্যাপক মহাশয়দিগের নিম্নে প্রার্থনা —

এই পুস্তকে যে সকল দোষ দৃষ্ট হইবে, অথবা কোন বিষয়ের নূনতা বা ঘাটিকা অনুভূত হইবে, অনুগ্রহ করিয়া ঐ ত্রুটি সংশোধনপূর্বক অধ্যয়ন করাইবেন। এবং কামান্বিত বিশেষ অনুগ্রহ করিয়া ঐ ত্রুটি প্রত্যেক জ্ঞানাইবেন; তাহা হইলে, যদি কোন এই পুস্তক পুনর্মুদ্রিত কবিতে হয়, ঐ ত্রুটি আর ঘটিতে পারিবে না। তাহা

জ্যাহ্নয়ারি,
১৮৭১

}

শ্রীগিরিশচন্দ্র বিদ্যারত্ন

সংস্কৃত কলেজ, কলিকাতা।

দ্বিতীয় সংস্করণের বিজ্ঞাপন।

প্রায় দ্বাদশ বৎসরের পর মুদ্রণের পুনর্মুদ্রিত হইল। সংস্করণে মুদ্রকঃপ্রমাদজনিত ত্রুটি একটী ভ্রম ঘটিয়াছিল, সেগুলি এখানে সংশোধন করা গেল। প্রাক্কর এখানে নামা প্রশমনার্থে প্রায় প্রত্যেক স্থানে টীকায় পাণিনি ব্যাকরণের সংস্কৃত প্রকার, পদ ও সংস্কৃত লিখিত হইল। এবং শেষভাগে বোপদেশ-সম্বন্ধে দুইটা সম্ভ্রান্ত্যময় ও বাক্যগুলি উপনিষৎ-প্রত্যয় সারবেশিত হইল, আর সূত্র, আশয়, প্রামেয় ও বাহুবর্যব-সম্বন্ধে দুই কয়েকটি সংযোজিত হইল। ইতি

১লা নবেম্বর,
১৮৮২

}

শ্রীগিরিশচন্দ্র বিদ্যারত্ন

সংস্কৃত কলেজ, কলিকাতা।

তৃতীয় সংস্করণের বিজ্ঞাপন।

প্রায় নয় বৎসরের পর মুদ্রণের তৃতীয় সংস্করণ মুদ্রিত হইল। এখানে পুস্তকটির অধিকারকর্তা বাধিত হইয়াছে। পুস্তকটির সূত্র ও বাক্যগুলি কৃত্রিমকরে মুদ্রিত হইয়াছিল, পাণিনি-স্ববিধার্থে এবার ঐগুলি তদপেক্ষা বৃহৎ ক্ষণে মুদ্রিত হইয়াছে। আর পুস্তকটিতে পাণিনি ও বাত্যায়নের সূত্রগুলি টীকায় দর্শিত হইয়াছিল, এবার প্রয়োজনমতে মহাত্মা-সিদ্ধান্তকৌমুদী, স্থপদ্য, কলাপ ও সংক্ষিপ্তসাবে সূত্র বা ওঙ্কার লিখিত হইয়াছে। যে স্থলে বোপদেশের স্তরের সহিত পাণিনিয়ার অনেক বা মতান্তর আছে, তাহার উদ্দেশ্য সেই ভিন্ন ভিন্ন মত লিখিয়া দেওয়া গিয়াছে। এবার শব্দ ও বাত্মসংগগুলি প্রায় সম্পূর্ণরূপে নিবেশিত হইয়াছে। ফলতঃ ব্যাকরণখানির অঙ্গদৌষ্টবসম্পাদনে বিশেষ যত্ন করা গিয়াছে। শাস্ত্রিক অতঃপ্রত্যয়ঃ স্বরং সূত্র না হওয়ায় এই তৃতীয় সংস্করণ মুদ্রিত করিবার তা আমার জ্যেষ্ঠ পুত্র কলিকাতা প্রেসিডেন্সী কলেজের সচকারী সংস্কৃত-অধ্যাপক শ্রীমান হরিশ্চন্দ্র কবিবরজের উপর অর্পিত হয়। তিনি যথাসম্মতি পরিচয় করিয়া এই কার্য সম্পন্ন করিয়াছেন। ইতি

১লা অক্টোবর,
১৮৯১

}

শ্রীগিরিশচন্দ্র বিদ্যারত্ন।

तत्रोदपादि घृतकौशिकगोचरत्वं
 श्रीश्यामसुन्दर इति प्रथितो मनीषी ।
 पञ्चाननेति विदितं समगादुपाधिं
 यो न्यायपूर्वमिति गौरवमन्वयस्य ॥

यं तर्कपञ्चाननकोविदेन* विचारदत्तं परिलक्ष्य तोषात् ।
 पुरा ददे राजपुराय नाम याम्यं नवहीपमिति प्रसिद्धम् ॥

तस्यात्मजोऽजनि जनप्रियचन्द्रचूड़ो
 यः सार्वभौम इति लब्धविदग्धसंज्ञः ।
 तस्यात्मजश्चसु चतुर्षु वयःकनिष्ठः
 प्राभूत्तु रामधन एव गुणैर्वरिष्ठः ॥

नानाशास्त्राध्ययनजनितज्ञानभासा विनीतो
 विद्यावाचस्पतिरिति समासादितोपाधिमुख्यः ।
 भूपोत्सृष्टां विरचितचतुष्पाठिकां वास्तुभूमिं
 योऽभ्युत्थादाद्द्विविषयिणीं शिष्यवर्गाय विद्याम् ॥

तस्यात्मजो गिरिशचन्द्र इति प्रसिद्धः
 शास्त्रार्चनानामकृत संस्कारपाठगर्ह ।
 अध्यापनातिपटुतामवलोक्य विद्या-
 रत्नेत्युपाधिददुर्गुरवश्च यस्य ॥

स हि व्युत्पत्तिगम्यार्थ-शब्दसाराभिधानकृत् ।
 चकार मुग्धबोधाय मुग्धबोधस्य संस्कारिणम् ॥
 कादम्बरीकषायाश्च पाठान्तरसमन्विताम् ।
 विद्यार्थिसुखबोधाय रचयामास टिप्पणोम् ॥

* विवेकीवासश्च्यंन स्तनामप्रथितेन ७ जगन्नाथतर्कपञ्चाननेन ।

निर्घण्टः ।

मङ्गलाचरणम्	१-३
स्याद्यन्त्राधिकारः	४-२८७
१मः । सन्ध्याध्यायः	४-३६
१म पादः—संज्ञा	४-१३
२य पादः—अक्षसन्धिः	१३-२४
३य पादः—इम्-सन्धिः	२४-३१
४थं पादः—वि-सन्धिः	३२-३६
२यः । अजन्ताध्यायः	३७-८६
१म पादः—संज्ञा	३७-४४
२य पादः—अजन्तपुंलिङ्गशब्दः	४५-७२
३य पादः—अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः	७३-८०
४थं पादः—अजन्तस्त्रीवलिङ्गशब्दः	८१-८६
३यः । ह्रसन्ताध्यायः	८७-१३४
१म पादः—ह्रसन्तपुंलिङ्गशब्दः	८७-१२०
२य पादः—ह्रसन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः	१२०-१२३
३य पादः—ह्रसन्तस्त्रीवलिङ्गशब्दः	१२३-१२६
४थं पादः—अन्ययशब्दः	१२७-१२८
४थः । स्याद्यन्त्राध्यायः	१३५-२८७
१म पादः—स्त्रीत्वः	१३५-१५६
२य पादः—कारकम् (क)	१५६-१८०
३य पादः—समासः (स)	१८१-२३७
वच-समासः (च)	१८४-१८६
बहुव्रीहि-समासः (ह)	१८७-२१०
कर्मधारय-समासः (य)	२११-२१७
तत्पुत्रय-समासः (व)	२१८-२२०
द्विग-समासः (न)	२२१-२२३
अव्ययीभाव-समासः (व)	२२४-२२८
षट् समासाः	२२८-२३७
४थं पादः—तद्धितः (त)	२३८-२८७
त्याद्यन्त्राधिकारः	२८८-५६८
५मः । भ्वाध्यायः	२८८-३६०
१म पादः—संज्ञा	२८८-२८२

२य पादः—पवन	२८२-२८८
३य पादः—मवत्	२८८-३४८
४थं पादः—मिथः	३५०-३६०
६ठः । १म-चतुर्गणाध्यायः	३६१-४०४
१म पादः—अदादिः	३६१-३८२
डादिः	३८३-३८८
२य पादः—दिवादिः	३८८-३९५
३य पादः—स्वादिः	३९५-३९८
४थं पादः—तदादिः	३९८-४०४
७मः । २य-चतुर्गणाध्यायः	४०४-४१४
१म पादः—इधादिः	४०४-४०६
२य पादः—तनादिः	४०६-४०८
३य पादः—क्रादिः	४०८-४१२
४थं पादः—चुरादिः	४१२-४१४
८मः । ३य-चतुर्गणाध्यायः	४१४-४४२
१म पादः—अानः	४१४-४२४
२य पादः—सगन्तः	४२५-४३२
३य पादः—यङन्तः	४३४-४३८
यङ्सुगन्तः	४३८-४४२
४थं पादः—लिङः	४४३-४५२
९मः । त्याद्यन्त्राध्यायः	४५२-४८०
१म पादः—पं	४५३-४५४
२य पादः—मं	४५४-४७०
३य पादः—ढभाव	४७१-४७८
४थं पादः—क्तिः	४८०-४८०
१०मः । छदन्ताध्यायः	४८१-५६८
१म पादः—खः	४८१-५०२
२य पादः—ढणादिः	५०३-५२३
३य पादः—क्तादिः	५२३-५४३
४थं पादः—इष्वादि	५४३-५६८
परिशिष्ट-पत्रम्	५६९-५७५
सूचीपत्राणि	५७६-६१६

गोर्वाणवाणोवदनं मुकुन्दसङ्कीर्त्तनश्चेत्युभयं हि लोके ।

सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधान्न लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥ (मुग्धबोधे)

अन्यक्त-परिचयः ।

येनाप्ता वरदातटस्थितमहास्थाने जनिः केशवात्
धीराञ्चापि धनेश्वरात् कुशलता सर्वेषु शास्त्रेष्वपि ।

श्रीमद्देवगिरीश्वरस्य च महादेवाभिधक्षाभृतो
यश्चामात्यवरेण सभ्यपदवोमापादि हेमाद्रिणा ॥

(तत्कृतशतश्रीकोलिखितश्रीकमारांशः)

विद्वद्वनेश्वरच्छात्रो भिषक्केशवमन्दनः ।

वोपदेवश्चकारिदं विप्रो वेदपदास्यदम् ॥ (मुग्धबोधे)

“विद्वद्वनेशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना ।

हेमाद्रिवोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत् ॥”

(मुक्ताफलनामके तत्कृते भागवतभाष्ये)

शङ्कराचार्य्यसमयात् परं वर्षशतद्वये ।

उदितो वोपदेवोऽभूदिति केचन मेनिरे ॥

“यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनाः स्फोता प्रबन्धा दृग्
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्धारार्थमेकोऽद्भुतः ।

साहित्ये चय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य भु-
व्यन्तर्वाणिशिरोमणेरिह युष्माः के के न लोकोत्तराः ॥”

द्वौर्वाचस्पतिनेव, पद्मगपुरी शेषाहिनेवाभवत्

येनैकेन विदुष्मती वसुमतो मुख्येन सङ्ग्रावताम् ।

सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणि-शासुर्थ्यचिन्तामणि-

र्जीयात् कोविदगर्व्यपर्व्यतपविः श्रीवोपदेवः कविः ॥ (मुग्धबोधे)

(केनचित् शिष्येण रक्षितो श्रीको)

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं मञ्जिदानन्दं प्रक्षिपत्य प्रथीयते ।

मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥ *

१ । श्रीं नमः शिवाय । †

(श्रीं ११, नमः ११, शिवाय ४) ।

इति नमस्कारसूचम् । ‡

* यस्यावन्मि मङ्गलाचरणस्य शिष्टाचारपरिप्राप्त्यादुच्यते,—मया बोधदेवेन मञ्जिदानन्दं—
मंशामी चिन्तामादानन्दयेति, -नित्यज्ञानसुखस्वरूपं, मुकुन्दं—मुकुम् सुक्तिं ददातीति—सुक्ति-
दातारं विश्वमित्यर्थः । “मुकुमव्ययमानस्य निर्व्याचमोचवाचकम् । यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो
मुकुन्दस्तेन कौर्मितः ॥” इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । प्रक्षिपत्य प्रकबेण भक्तिप्रज्ञातिशयेन
नत्वा, मुग्धबोधं नाम मुग्धः सुन्दरः बोधः यस्मात् तादृशं सुन्दरबोधजनकम्, मुग्धान् मूढान्
बोधयतीति अन्वबुधिवोधक वा—मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विनः, व्याकरणं—व्याक्रियन्ते
व्युत्पाद्यन्ते साधुशब्दाः अनेनेति शब्दव्युत्पादकशास्त्रम् अथ शब्दानुशासनमिति मन्त्राभाष्यकारोक्तः,
परोपकृतये परेषां पाठकानामुपकृतिसखै पाठकोपकाराय, परा उपकृतिः तखै श्रेष्ठोपकाराय
वा, प्रथीयते प्रकबेण प्रथीयते इतिसहितं क्रियते इत्यर्थः ।

† विष्णवाङ्गुल्यश्रद्धया पुनर्मङ्गलमाचरति । शिवाय चित्तुवातीताय ब्रह्मणे श्रीं नमः,
प्रमदसि पदं निखैगुखे शिवाय नमो नमः इति प्रमाणम् । श्रीशब्दप्रवीणेषां मङ्गलं
सूचितं,—तथाच ओङ्कारस्यायशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिक्षा विनिर्याती तेन
माङ्गलिकाशुभौ ॥ इति । अथवा शिवाय भटिति यन्मसमातिरुपमङ्गलाय श्रीं नमः इति इति-
ब्रह्मण्यपि नमः, ओङ्कारस्य अन्वयत्वात् अथ सुमचतुखैकवचनम् याज्ञम्, तथाच—चकारो
विष्णुवद्विष्ट लकारस्तु मङ्गलः । मकारिषीच्यते ब्रह्मा प्रथमेन प्रथी मताः ॥ इति ।

‡ इति, श्रीं नमः शिवाय—एतत् वाक्यं, नमस्कारस्य सूचं सूचकं—सूचयति अर्थे प्रत्याव-
यतीति सूचम् । तथाच—

स्वव्याचर मसन्दिग्ध सारवत् विश्रुतीमुखम् ।

अभोभ-मनवद्यच्च सूत्र मुत्राविदो विदुः ॥ इति ।

स्वव्याचरं—इत्यर्धे घं गणान्दिगच्छानां स्वर्णसुत्रिरूपेण मंत्राकारणेन, उदीऽनुर्हककंठीत्यादि (१।१।२३) पाणि नमवणाम् उीऽनुर्हं (८७०) इत्यादि मत्तैपकांगेन च स्वव्याचरत्वमंतद-
यव्यस्यमवाणाम् । असन्दिग्ध -भ्रूयःपिचदेनो लुक् पे (४।४।२) इत्यत्र पाधान्प्यानि पिरनि
ह्येशात् रचणार्थकगोपनःशक्योर्न मन्देष्टः । सारवत् निष्कृष्टप्रयुक्तम् । विश्रुतीमुख -
मुण्डवित्तुचयोः (४।३।२, ५०७) अन्वेषाच्च बहुषु प्रवृत्तिः । अक्षोभ-मुनिरर्थकशब्दप्रथमम् ।
अनवद्यम्—यत्तत्त्वादिदोपशब्दम् अत्रभिप्रेतसिद्धिनितर्ककम् ।

तच्च षड्बिधम् -सज्ञा च परिभाषा च विधिनिर्णय एव च ।

रुसिदंशोऽधिकारण षड्बिधं सूत्रलक्षणम् ॥ इति ।

सम् सव्यक् ज्ञायते अत्राति -यवहारार्थं शब्दं कृतः सद्गतः संज्ञा, यथा, प्रपरदोनां
गिरिति (१०) । परि महिप्रविभं न भाष्यते आख्यायते इति सव्यस्य महं पंगुशब्दात् सद्गतं
विशेषः परिभाषा - इति कविकल्पद्रुमं बोधेष्टः । यथा, चपोदिनेत्यदिना (१) चरमेव निर्गतिः ।
संज्ञाविशेषः परिभाषा इति संज्ञापरिभाषाशब्दान्तरभेदः । अप्रामप्रापको विधि, स च रिनिध
वर्षोत्पादनरूपः अभावरूपयः ; अभावोऽपि विधिः-- नाशो निषेधयः । सामान्यप्राप्तस्य (नयेयात्
धारणं नियमः । "विधिरन्वयनमप्राप्तो नियमः पाचिके मति ।" १००।१०८ इति सूत्रेण सव्योप
११३७ सूत्रं नियमायम् । अन्यधर्मस्य अन्यवारोपणमतिदेशः । स च पञ्चविधः शास्त्राति-
देशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, उपदेशातिदेशः, रूपतिदेशयः । अतिदेशयः प्रायण इव-
वदादिसादृश्याःचकशन्देन व्यभिचर्यते । यथा, "एकदेशविज्ञतमनन्ववहवति" ११५सूत्रटीका
द्रष्टव्या । पुरुषसूत्रस्यपदस्य परसूत्रेषुपस्थितिरधिकारः, स तु त्रिनिधः --

सिद्धावलीकितारव्याच मन्त्रकृत्तुतिरेव च ।

गङ्गासोत इव ख्याता अधिकाराख्यो मताः ।

आकाङ्क्षायान् सर्वेषामनुवृत्तिः परं भवेत् ॥ इति ।

कस्यापि शब्दस्य कतिपयसूत्रपर्यन्तमनुवृत्तिः सिद्धावलीकितारव्याच, एतदपेक्षया अधिक-
संख्याकसूत्रानुवृत्तिः गङ्गासोतः । यथा, (३६) इत्यत्र दान्ते इत्यस्य पादशेषपर्यन्तमनुवृत्तिः सिद्धाव-
लीकितारव्या (सिद्धावलीकितारव्यायन्तु किञ्चित् प्रथक्), (६८) इत्यादौ मन्त्रकृत्तुतिः (टीका
द्रष्टव्या), (६४) इत्यत्र वेरिन्यस्य गङ्गासोतः ।

सूत्रलक्षणं तद्देशं निर्दिश्य सम्यति सूत्रं वचनौयविवयानुपपन्नस्यति --

कार्यो कार्यं निमित्तञ्च चिभिः सूत्रमुदाहृतम् ।

कदाचित् कार्यिकार्याणां क्वचित् कार्यनिमित्तवः ॥

यस्य निर्दिश्यते कार्यं स कार्यो नदितो बुधैः ।

कियते यत् तत् कार्यिकार्यैश्चक्यव्यागमम् ।

२ । शं शब्दैः ।

(शं । १।, शब्दैः १॥) ।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः । *

यस्मात् परं, परे यस्मिन्, तन्निमित्तं द्विधा मतम् ॥

यथा (११५) जरस् जराच्च तु इति मूचे जराशब्दः काव्यी, जरस् काव्यम्, अचीति निमित्तम् ।

अन्यत्र, सूत्रविषयक-विशेषणियमाः ।—

वह्निरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्बन्धो ।

प्रत्ययाश्रितकार्ये न वह्निरङ्गमुदाहृतम् ॥

प्रकृत्याश्रितकार्ये स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।—(७०२ सूत्रे द्दरिद्र इत्यादी) ।

प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतत्वात् ।—(६९ सूत्रे आदी उकारस्य वत्वम्) ।

सावकाशविधिभ्यः स्यात् वल् । निरवकाशकः ।

कथञ्चिद्विप्रकार्यं च प्रथमं परतस्तथा ।

सम्भवेत् विषयो यस्य स विधिः सावकाशकः ॥

आदी चि विषयो यस्य परतो न चि सम्भवेत् ।

स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः ॥ —(११५ सूत्रटीका द्रष्टव्या) ।

तथा—सामान्यस्य विश्वस्य स्याद्विशेषविधिर्बन्धो ।

बह्वो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।—(७० सू.) [उत्कर्षः] ।

अन्यः स्याद्विषयो यस्य स विश्वविधिर्मतः ॥—(६९ सू.) [अपवादः] ।

आगमादेश्योर्मध्ये बलोर्यानागमो विधिः ।—(१४१ सूत्रे क्रीष्टर्गासि च न दत्त) ।

आगमोऽनुपघातो यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।—(११० सूत्रे आसः तुम्) ।

तयोर्धे उपघातो स आदेशः परिकीर्तितः ॥—(१३९ सूत्रे क्रीष्टर्गासि च न दत्त) ।

सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वबन्धो लोपविधिसप्तथा ।—(७० सूत्रे द्द इत्यादी ढलोपः) ।

लोपस्वरादेश्योस्तु स्वरादेशविधिर्बन्धो ॥ इति ।—(५६२ सूत्रे आदी गुणे न सिलोपः) ।

- * प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानाङ्ग शब्दैर्मङ्गलं स्यादिति । शब्दैरेव मङ्गलमुचितं स्यादित्यर्थः, शब्दव्युत्पादकशास्त्रात्मकं शब्दैरेव मङ्गलं कर्तव्यमिति न्यायात् । तथाच श्रुतिः—एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रचारितः सुप्रयुक्तः स्वैर्लोके च कामोभ्यतीति । व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं कल्यादि-शास्त्रान्तरज्ञानं, तदधीना च वैदिकक्रिया, तद्व्याप्तं स्वर्गादि,—अतएव शब्दैर्मङ्गलम् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः—इतिशब्दस्यव्ययत्वेन प्रयोजनपक्षे सम्बन्धपक्षे च दृष्टीयान्तत्वम्, अभिधेयपक्षे प्रथमतः त्वं बोध्यं, तेन 'इति' एभिः शब्दैर्व्याकरणस्य प्रयोजनं—मङ्गलपक्षम्, 'इति' इमे शब्दाः व्याकरणस्याभिधेयाः—वाच्याः, 'इति' एभिः शब्दैः सङ्गव्याकरणस्य सम्बन्धः व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावः—इत्यर्थः ।

४ । इत् कृते ।

(इत् ११, कृते १४) ।

कस्मैचित् कार्यायोश्चार्य्यमाचो वर्ष इत्संज्ञः स्यात् । तस्य कार्य्ये
अनुच्चारः । यथा अचि क-ऊ-चाः संज्ञार्थाः । इसे अकार-
उच्चारणार्थः । † ✓

५ । आ वत् स्वर्धुम् ।

(आ ११, वत् ११, स्वर्धु-११) ।

अ आ अ—इति वर्षणयं क्रमेण स्व-र्धु-संज्ञं स्यात् । वत्प्रत्ययात्
इ ई इ—इत्यादियु च । † स्व एज्नास्ति । ‡

६ । अपोऽक् समो ष् ष्टक् च ।

(अपः १, अक् ११, समः १, षः १, ष्टक् ११, च ११) ।

* कृते इति विभक्तिप्रतिरूपकमेकारान्तमव्ययं, कृते कार्य्याय इत् । एति गच्छतीति इत्,
कार्य्यकाले न तिष्ठतीति यावत् । इष्टान्तमाह यथा—अचि अचप्रत्याहारमध्ये क-ऊ-चाः संज्ञार्थाः
संज्ञैव अर्थः प्रयोजनं येषां ते । एवं इसे अकार उच्चारणार्थः, उच्चारणमेव अर्थः प्रयोजनं
यस्य सः, इत्यर्थे अकारस्य प्रयोजनान्तरं नास्ति । एतेन उच्चारणार्थोऽपि वर्षः इत् ।
पाणिनिः १।१।२-२ ।

† अथ आच अच इति समाहारे आ, वदिति इवार्थोऽव्ययप्रत्ययः, ततश्च आ स्वर्धुसंज्ञं
स्यात्, आवत् अन्वोऽपि स्वर्धुसंज्ञः स्यादित्यर्थः । तेन यथा अ आ अ—, तथा इ ई इ—,
उ ऊ उ—, अ अ अ—, इ इ इ—च । संक्षेपज्ञता यन्प्रकारेण प्रत्ययदीर्घप्रत्ययभेदः संक्षिप्य
स्वर्धुसंज्ञा कृता, एवं सर्वत्र च । एकमात्रो भवेत् प्रत्ययः, द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । चिमात्रस्य
इतो षो, व्यञ्जनचार्य्यमाचकम् ॥ कालेन यावता पाणिः पर्य्येति जानुमञ्जलम् । स मात्रा
कविभिर्भेदित्युक्तान्तरवेदिभिः । इराज्ञाने च गाने च रोदने च इतो मृतः ॥ पाणिनिः
१।१।२० ।

‡ स्व एज्नास्तीति सूत्रमिति केचित्, तेन, आ वदिति इत्यस्य व्याख्यातान्तमेव तत् ।
सूत्रमे 'स्व एज्' इत्येव कर्तव्यम् । एचप्रत्याहारः प्रत्ययसंज्ञो न भवति, किन्तु दीर्घसंज्ञः
द्वयसंज्ञैव भवतीत्यर्थः ।

समानो जपोऽक् च परस्परं शं-मञ्जः स्यात्, ऋक् च । *

साम्यस्वेकस्थानत्वम् । †

अत्रयम् एह ङ क ख ग घ डाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ गा ए ऐ या-स्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण मूढन्याः ।

ऌत्रयं त थ द ध न ल सा वां दन्त्याः ।

उत्रयं प फ ब भ म वा षी षी षीष्टाः । ‡

एषां मध्ये यो येन समः स तस्य तत्र ततः । ¶

* जपः अक इति पृथक्पठकरणेन सम इत्यस्य प्रत्येकेन सम्बन्धेन समो जप परस्पर शंमञ्जः, समोऽक् च परस्पर शंमञ्जः स्यादित्यर्थः, ननु अपाको, परस्पर शंमञ्जः तः पाः शान्तिः १।१।१०) । अकोऽनगोतस्यापि ऋकः पृथग्पाठानेन सवर्णं नृवर्णान् असम. न नः प परस्पर शंमञ्जः कः (पार्श्वानिः १।१।५१) । एतच्च स्पष्टतरमुच्यते, एकस्थान. य नगाय नगाः परस्पर शंमञ्जः स्युः, अकस्मिन् एकस्थानीया वगाय परस्पर शंमञ्जः स्युः, सवर्णं नृवर्णान् च परस्पर शंमञ्जोक्तः । शंः सवर्णः । “तुल्यस्यप्रयत्नं सवर्णम्” -पार्श्वानिः १।१।८ ।

† समस्य भावः साम्यं समानवर्णत्वम् । एक स्थानं द्वयोः ते एकस्थानाः तेषां भावः एकस्थानत्वम्, एकस्थानीयवर्णत्वमित्यर्थः । शींशकस्यपि साम्यं याशम् (८मूचटोक्ता दृष्ट्याः) ।

‡ स्थानज्ञानाधीनं साम्यज्ञानमिति स्थानं निरूपयति अवर्यामित्यादि । एतः इति प्रत्याहारः— ए षी ऐ षी इ ।

§ ए ऐ षी षी इत्येतेषाम् उच्चारणस्थान कण्ठमुक्ता, ए ऐ इत्यभयोः शिवाकार्याद्यं न न न्य-मन्थे, षी षी इत्यभयोश्च शींशकायांश्च शींशकमन्थे भिन्नपठे पृथक् पठनम् । एवम् अन्त्य-वकारस्य वैयाकरणमते उच्चारणस्थानम् षींशकमुक्ता इत्यकार्याद्यं इत्यमन्थे भिन्नपठे पाठः ।

¶ एषां कण्ठ-तालव्य-मूढेभ्य दन्त्योष्ठानां वर्णानां मध्ये यो वर्णो यम वर्णं मञ्जो भवति, सः तस्य स्थाने (१), तत्र तस्मिन् परे (२), ततः तस्मादुत्तरे च (३), स्यात् । यथा -- (५५०) अभविहं (१), (५१) शानः (२), (६१) वाचरिः (३) । अत्र पञ्चमीषष्ठीसप्तमीति-विभक्तिक्रमेण ततस्तस्य तत्रेति लोका यद्यतिक्रमं च निहंजः तत् इदोः यथावा वा समवाये पूर्वपूर्वस्य प्रथमप्राप्तार्थम् । अत्र वदन्ति—वक्षी कृचं ततः स्थाने, पञ्चमी च तदुत्तरे । समो च परे वार्थं गन्थं चोपपदे क्वचित् ॥ इति । पार्श्वानिः १।१।४६, ६६, ६७ ।

७ । चपोदिताक्रानिता र्णः ।

(चपा १, उदिता ३, अका १, अनिता १, र्णः १) ।

उकारेता चपेन * इद्रहितेनाका * र्णी गृह्यते ।

८ । इङोऽरलेङ् गुः ।

(इङः ६, अर् अल् एङ् ११, गुः १) ।

इङः स्थाने अर् अल् एङ् एते गुसंज्ञाः स्युः । †

९ । अच आरालैज् त्रिः ।

(अचः ६, आ आर् आल् एच् ११, त्रिः १) ।

अचः स्थाने आ आर् आल् एच् एते त्रिसंज्ञाः स्युः । ‡

* च ट त क पाः यदा उदितः स्युस्तदा सवर्णं गृह्णन्ति, तेन उदितिः च ट त क् कु पुभिः क्रमेण च १ मे २ र्मे-त ३ र्मे-क ४ र्मे-प वर्णाणां प्राप्तिः स्यात् । उदिद्रहितेन तु च ट त क प इति वर्णपञ्चकेन केवलं तत्तत् वर्णमात्रं गृह्यते ।

† अ इ उ ऋ लृ एते यदा इद्रहितः स्युस्तदा सवर्णं गृह्णन्ति, तेन अनितिः अ इ उ ऋ लृ इत्यंतेः क्रमेण च आ अ - इ ई इ - , उ ऊ उ - , ऋ ॠ ऋ - , लृ लृ लृ - , इत्येतेषां प्राप्तिः, किन्तु अकारादि-लृकारान्त वर्णानां मध्ये इद्रवृत्तेन येन केनचित् वर्णेन केवलतया च वर्णा गृह्यन्ते, यथा अ-त् इत्यनेन केवलम् अ इति वर्णमात्रं गृह्यते, न तु अ आ अ- इति वर्णत्रयम् । परन्तु आदेशे प्रत्यये च प्रायशः अनिता अका तत्तत्सवर्णो न याद्यः इति वक्तव्यम् । आदेशे यथा, ७८५ सूत्रे इः ; प्रत्यये यथा, ११५३ सूत्रे अः । वर्णात् कारतकारौ स्वरूपे रासु उपा इत्यौषादिकस्य च । पाणिनिः १।१।६९-७० ।

‡ अ इ उ ऋ लृ ए षी वर्णानां स्थाने क्रमेणादिष्टाः—

ए षी अर् अल् ए षी, वर्णाः षु (गुण)संज्ञाः स्युः । समत्यात् इ-वर्ण-एकारयोरेकारः, उ-वर्ण-षीकारयोरेकारः । अर् अल् इति इयोरेकेदेश-रेफ-लकाराभ्यां सङ्घ ऋ लृ इति इयोः समत्यात् तयोर्बन्धे क्रमेण अरलौ स्यातां, समुदायस्याभ्याभवेऽपि आञ्जिकसाम्यस्य याद्वत्यात् । इन्द्रविधायकसूत्रेऽप्येवम् । पाणिनिः १।१।९ ।

§ अ इ उ ऋ लृ ए ऐ षी षी वर्णानां स्थाने क्रमेणादिष्टाः—

आ ऐ षी आर् आल् ऐ ऐ षी षी वर्णाः त्रि-(इन्द्र)संज्ञाः स्युः । आदेशविशेषस्य उच्चारणस्थानसाध्यात् पूर्ववत् ज्ञेयः । पाणिनिः १।१।९ ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्वरिप्रत्य-

व्यत्ययुपाङ् गिः ।

(प्र-आङ् ११ गिः ११) ।

एते विंशतिर्गि-संज्ञाः स्युः । *

✓ प्र, परा, अप, सम, नि, अच, अन, निर्, दृ, वि, अधि, सं, उत, परि, प्रति अधि, अति, अपि, उप, आङ्, एते विंशतिः गि (उपसर्ग), संज्ञाः स्युः । विशेष्यायाः सदैकत्वं सत्याः संखेयसंख्यायोरिति विंशतेरेकवचनान्तम् । अच निर् दृ शब्दौ रेफालौ निम् दम् शब्दौ दन्वसानौ च पाणिनिमते ।

क्रियायोगिनः प्रादरेव उपसर्गसंज्ञा, न तु द्रव्यादियोगिनः [निङ्गमहाशिवत द्रव्यम् । "उपसर्गाः क्रियायोगि" पाणिनिः १।४।५४ । द्रव्यादियोगिनस्तु प्रकृतवासावञ्जसति 'प्रेष' इत्यादौ उपसर्गसंज्ञाभावात् (२३) गर्धोरिति न च । १००० नृषु शब्दो भावः प्रभाष, संज्ञ । आदौ धातुयोगे पञ्चान् लिङ्ग(शब्द), संज्ञायामुपसर्गत्वमप्येव ।

क्रियावाचित्वमाख्यात प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽन्वे विज्ञेया अनेकाणां हि धातवः ॥ इति धातुपाठे वीपटैववचनान् धातुनामनेकाथंत्वं मिदम् । उपसर्गाः पुनरुदधेयोतकाः, न तु वाचकाः । उपसर्गस्य धातुलौनाथेयोतकत्वम् आदानमदानादावनुसन्धेयम् इति साष्टीकायः मज्जिनाथः । उक्तञ्च.—निपातायादयो श्रेया उपसर्गाश्च प्रादयः । योतकत्वात् क्रियःयोगि योकोदावगता इमे ॥ इति नैयायिकमतम् । वैयाकरणशास्त्रे उभयंऽपि योतका इति मंत्रिरे । पाणिनिः १।४।५७-५८ ।

प्रादयः उपसर्गाः असंयुक्तावस्थायां न केवाच्छिदधानां योतकाः, क्रियापदानां धातुमूलक-शब्दाश्च प्राक् प्रयुज्यमानाः प्रायशो व्यवह्रियन्ते । क्वचिदुपसर्गस्य तत्रय तत्रतुष्टय ३ मितित्वा व्यवह्रियन्ते—यथा, विहारः, व्यवहारः, सुव्यवहारः, समभिध्याहारः ।

धात्वर्थं बाधते कियत् कश्चित्समवर्तते । तमेव विञ्जित्वाः उपसर्गगतिविधा ॥ प्रादयः क्वचित् मूलपदप्रकाशितार्थस्य परिवर्तकाः,—यथा, आदानं, आनयति, क्वचिद्वा तदर्थे योजयन्ते,—यथा, प्रमत्तं, अवस्थितिः ; क्वचिच्च मूलपदप्रकाशितार्थं विञ्जित्वैव अर्थान्तरं योजयन्ति,—यथा, प्रथमति, अनुतापः । किन्तु कस्य पदविशेषस्य संयोगे प्रादयः तदर्थं परिवर्तयन्ति, तत्पदार्थं कस्यं योजयन्ति, कस्यं न योजयन्ति वा, तत् सम्बन्धिधानामिधेयम् । उपसर्गस्य धात्वर्थो बलादन्वय नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ अष्टम् ।

प्रादीनामर्थानाञ्च पुरुषोत्तमदेवः ।--

प्र—गत्वारभौत्कारं मन्वेतोभ्रव प्राथम्य-ख्यान्वयनि व्यवहारिव ।

अवाञ्छायां स्वती, नातिक्रमेऽतिः, पर्यधी गती ।

अपिः पदार्थ सभाव्य-गर्हानुज्ञा-समुच्चये ॥ *

११ । अवादिर्घुः । (आदिः १, फ. १) ।

परा - पराभवाभावात् प्रत्यावृत्ति-व्यभवेषु ।

अप - अनादर भग्न साकल्य-वैकल्य-त्याग-मज्जयेषु ।

सम् - प्रकर्ष-श्रेय-नेरनयार्थिचत्वाभिमुखेषु ।

नि - निश्चय-निषेधयोः ।

अव - निश्चय-साकल्यानादरेषु ।

अनु - पयात् सादृश्य-लक्षण-वैभक्त्यभाव-भाग-हीन-सामर्थ्य-सहाय-सामा-प्य-दैर्घ्य-पुनरर्थेषु ।

निर - निम् - अत्यर्थ-निषेध-निश्चय-वहिकारणेषु ।

दुर् - दुर्म - निषेध-कष्ट-निन्दावक्षेपणेषु ।

वि - विज्ञेय-वैकल्य-मज्जये-गति-दानेषु ।

अधि - उपरिभावे ।

सु - पूजन-शोभनाभावात्प्रतिशयेषु ।

उत् - ऊर्ध्वोत्कर्ष-प्राकटा-नैक्येषु । (उद् इति प्रथमव्ययम्) ।

परि - सम्बन्धीभावातिशय-वैभक्त्यभाव-चिह्न-भाग-त्याग-निश्चयेषु ।

प्रति - लक्षण-व्यावृत्ति-प्रशङ्गीत्यभाव-भाग-प्रत्यर्पण-सादृश्य-विरोध-वैभक्ता-समाधिषु ।

अभि - सम-नादुभयार्थ-लक्षण-वैभक्त्यभाव-धर्मणेषु ।

अति - अतिशयातिक्रम-पूजनासम्भावनेषु ।

अपि - आहरणान्ध-सम्भाव-निन्दानुज्ञा-समुच्चयेषु ।

उप - अनुगति-पयाहावानुकम्पाधिक-हीन-सामा-प्य-प्राचयेषु ।

आङ् - सम-नादुभय-प्रत्यावृत्ति-वैभक्त्य-व्यापिषु ।

* अत्र सूत्रे, सु अति प्रशंसायां, अति अतिक्रमे—फलौदयेऽपि क्रियाप्रवृत्तौ, परि अधि गती—एतौ यदा मत्पर्यधानयोर्गते गतिं द्योतयतस्तदा, अपि अल्पत्वक्रियाद्योग्यतावसम्भननिन्दानु-मत्तिसमुच्चयेषु मि-मंज्ञा न स्युः । एषु अर्थेषु मिसंज्ञाभावात्, सुसुत्वा इत्यादी-व्युत्पत्तौ न स्यात् (५५८) समासाभावे, गीक इत्यादिना (५७२) षत्वं न स्यात्, ज्ञात्तौ यप् च (११७६) न स्यात् इति फलम् । किन्तु मिसंज्ञापठितस्य निपातत्वमित्यवश्यं वाच्यं, निपातत्वे सति अव्ययत्वम्, अतीऽतिराजौति सिद्धम्,—अव्ययत्वे व्यं पूर्वमित्यनेन (२६६) अतेः पूर्वनिपातः । पाणिनिः १।४।२१-२६ ।

भू सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् । *

१२ । सित्यादिः क्तिः । (सित्यादिः १. क्तिः १) ।

स्यादिस्यादिस्य क्तिसंज्ञः स्यात् । †

१३ । क्त-द्व-वान्येक-द्वि-बहुष्वेकशः ।

(क्त-द्व-वानि १३३, एक द्वि वचप २३३, एकशः १३३) ।

क्तेरैकैकं वचनं क्रमात् क्त-द्व-व संज्ञं स्यात्, तानि च क्रमादेक-
द्वि बहुष्वथेषु प्रयुज्यन्ते । ‡

१४ । क्तप्रन्तान्यौ दली । (क्तप्रन्तान्यौ १४, दली १४) ।

क्तप्रन्तशब्दो दसंज्ञः स्यात्, अन्यम् लिसंज्ञः । §

* क्तप्रत्ययसिद्धस्य प्रथिनीवाचकस्य भ्रष्टशब्दस्य धातुसंज्ञानिरासायाश्च भू सत्तायामित्यादिर्गणो-
इति । भू इत्यादि प्रकृतयः (१८) यदा सत्तदिक्रिया वाचकान्तरं भू धातुसंज्ञाः स्युः ।
भ्यादिगणो यथा भ्यायदादा जसोन्वदिदिवादि स्वादिरेव च । *मुदादिषु कर्धादिषु तत्कारादि-
चरादयः ॥ इति । "भवाद्यो धातवः" पार्ष्णिनिः १।३।१ ।

† सित्य इत्यसितौ, सितः इत्यसि सित्यादिः इत्यादिभ्यः श्युसमासः शब्दः प्रत्येक-
मभिसम्बध्यते इति न्यायात् स्यादिस्यादिस्येति । शब्दान्तरं प्रयुज्यमानाः सि सौ जसादयः (२८)
एकविंशतिः, धातुत्तरं प्रयुज्यमानाः तिप तसादयः (५०८) सार्जाति शत संख्याकाश्च क्ति (विभक्ति)-
संज्ञाः स्युः । पार्ष्णिनिः १।४।२०४ ।

‡ विभक्तेरेक वचनं क्रमशः, द्विवचनं तसंज्ञं, त्रिवचनं त्रिसंज्ञं स्यात् । एकवचनं-
एकार्थं, द्विवचनं द्विसंख्यार्थं, त्रिवचनं त्रयर्थं प्रयुज्यते । एकस्य क कार वचनस्य व र र-
गृहीत्वा क्त-इति संज्ञितं, रज्योरण्यवर्धेव । सित्यवचनान्ता अपि शब्दाः सन्ति
यथा-दाराः, वर्षाः, निकताः, जलाकसाः, दशाः (दशानवाचिन्यः न तु अषष्ट्यावाचिन्यः),
बहुलाः, कृत्तिकाः, सवाः, स्वाजाः, मृदाः (पान्द्रे इव वचनमेव, जीवे तु सम्बन्धवचनानि)
इत्यादि । गौरवे सम्बन्धो वचनं भद्रारकपाटाः इत्यादि । विकल्पेऽपि बहुवचनं कृत्तु-
यथा-सुमनसः सुमनाः, अप्सरसः अप्सराः इत्यादि । पार्ष्णिनिः १।४।२००-२०३ ।

§ विभक्त्यन्तशब्दः द(पट)संज्ञः, तद्विश्रुष्टो लि(लिङ्ग)संज्ञः स्यात् । (१२७) लोपो-
त्यन्तवचनमिति न्यायात् लुप्रतिभक्तिकानां पटत्वम् आतिदेशिकम्- यथा, उमा, गौरौत्यादि ।
पार्ष्णिनिः १।४।१४, १।४।५-४६ च ; तन्मते लि=प्रातिपदिकम् । व्याकरणशास्त्रेषु च नौस-
शब्दस्य लवाचकौ ।

१५ । लुपि न सन्धप्राद्यविधौ ।

(लुपि ७, न ११, सन्ध्याद्यविधौ १॥) ।

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्, तदा-
द्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् । * ✕

१६ । चादिर्गिर्निः । (चादिः १, निः १, निः १) ।

चादिर्गणो गिश्च नि संज्ञः स्यात् । †

१७ । णमितोऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादौ ।

(णम इतः १॥, अन्याचः ५।, अन्ते ७।, अन्यस्य ६।, आदौ ७) ।

० यादय अय आद्यौ तयोर्धिधिः आद्यावधिः, सन्धिश्च आद्यविधिय तौ सन्ध्याद्यविधौ । लुपश्चन्द्रेण लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात् यथा, (३७) हरर्णह । तदाद्यस्य च विधानं यत् किमपि तत्र स्यात्, तेन राजभ्याःसत्याटां (११८) इति न-न्तोपे (१०८) इति न आ । इदम् न सम्बन्ध, दहो भस्मीकरण (६०७, घातसंख्या ४८) (४८५) इत्यादिनापकात् क्वचित् आद्याकारस्थाने विधिर्भवतीति, यथा नञा मिद्धिष्टमनित्यमिति न्यायात् भस्मीकरण-मित्यत्र न लुप्यापि आद्याकारस्थाने ईर्भवतीति । अत्र, चादिपदेन सिद्धे आद्य इति अवर्ण-सङ्घान् अवर्णाश्रितनिषेधार्थम्, तेन लुप्तस्यादिस्थितावर्णनिमित्तकविधिरपि न स्यात्, यथा,— राजनिरित्यत्र (११८, १०६) न ऐम् । अन्यनिमित्तकम् स्यादेवं, यथा, चक्रवर्तिपु इत्यादौ (११८) नस्व लुप्यापि इलात् (१११) षलम् । अत्र 'सन्धि'शब्दग्रहणफलं (२३) दामोदर इत्यत्र स्वयं लिखितम् । पाणिनिः १।१।६३ ।

† चादिर्गणः—च, वा, ह, हा, हि, ही, हे, है, हो, रे, ना, नौ, तु, तु, ख, वै, भोम्, खित्, अह, एव, एवम्, नृन्, शत्रन्, भूयम्, चेत्, वञ्चित्, यत्र, तत्र, हन्, माङ्, नल्, नहि, यावत्, तावत्, वषट्, वीषट्, स्वाहा, स्वहा, स्वस्ति, ओम्, खलु, किल, अथ, सुप्त, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, अ, ए, ऐ, ओ, औ, यथा, तथा, यदि, यत्, तत्, किन्, चिक्, हाहा; आहो; उत, अह, अहो, अयो, ननु, अस्ति, अस्ति, अस्ति, इति, इव, वत, अभा, जात, कथम्, कुतः, कुत्र, आहोस्वित्, दिष्टा, अह, फट्, अथे, अरे, उरौ, उररौ, उररौ, ऊरौ, ऊररौ, ऊररौ, तित्येक् इत्यादि ;— गिश्च—प्रादयोः विशेषितः, एते नि(निपात)शेषाः स्तुः । गिश्चन्द्रेण गिनेशापठिता एव गृह्यन्ते—असएष स्थादीनामश्वादी गिनेशाभावेऽपि गिनेशा अव्ययसंज्ञा च । पाणिनिः १।४।५७ ५८ ।

चित् यस्मिन् चते तस्मान्वाद्यः परः, निदस्ते, छिदस्त्वस्मिन् स्मिन्,
मिदादी, स्मात् । *

१८ । परस्त्वः । (परः ११, षः १) ।

प्रकृतेः परो यः स त्वसंज्ञः स्मात् । †

१९ । अं अः नुवी ।

(अं षः १११, नु-वी ११) ।

अकार उच्चारणार्थः, बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्षौ क्रमात्-वि-संज्ञौ
स्वः । ‡

२० । क × पी० मन्व्यौ ।

(क × पी० ११, नू-वी ११) ।

वज्र-गजकुम्भाकृती वर्षौ क्रमात् मू-नी-संज्ञौ स्वः । §

* चत्—अ न क म—इत् शेषां ते चमितः, चत् भवः चत्, चत्त्वयासी चचेति
तस्मात् चत्वाचः । मूर्धन्यकारेदागमः स्मिन्निः (२६-त्पठार्थदृष्ट्या) चत्वाचः परं भवति,
दन्त्यकारेदागमः स्मिन्निः, ऊकारेदादिभ्यः स्मिन्निः इत्यवयवस्य स्मिन्, मकारेदागमः
स्मिन्निः आदी । यस्मिन् चते इति षष्ठ्यानिर्देशात् प्रत्ययेषु न प्रसङ्गः । तेन ऊकारतो
ऊ-आदि-विभक्तयः सिद्धात् परा एव, एवं मूर्धन्यकारेतो चत्वाद्यः चातोः परा एव ।
पाणिनिः १।१।४६, ४७, ४८, ४९ ; तस्मिन् चित्=मित्, नित्=चित्, मित्=टित् । इत्
उभयत्र तुल्यम् ।

† प्रकृतेः परो यः स त्व(प्रत्यय)संज्ञः स्मात् । पदस्य मूलभागः प्रकृतिः । “प्रती-
यते विधीयते इति प्रत्ययः” सिद्धान्तबीजुदी । पाणिनिः १।१।२ ।

‡ तुरगुत्तरः । विविचनं । पाणिनी विचनं = विचनं गीयः ।

§ मूर्धन्यामन्वीयः—मिन्नामन्वीयार्थः । मीयपाचामीयः—उपाचामीयस्मिन्वित्स्मान्
भोः, उच्चारणस्य संप्रसारणम् । कपात्तुच्चारणार्थः । (६८ सूत्रं द्रष्टव्यम्) ।

नू वि नू नीनां चत्त्वयासी स्मरता, स्मरतामी व्यञ्जगता, तस्मात्—तुवी पूर्वेषु सम्पत्ती
नूवी तु परमात्मिणी । चत्त्वयासीयोगवाच्यताः चत्त्वयासी मताः । अचः क्वं विराजते,
इत्यस्य परमात्मिणः ॥

२१ । हो भस् । (हः १, भस् ११) ।

हकारो भस्-संज्ञः स्यात् । †

इति संज्ञापादः ।

२२ । सह र्धे घः । †

२२ । सह र्धे घः ।

(सह ११, र्धे अ, घः १) ।

र्धे परे पूर्वस्य, र्धेन सह र्धः स्यात् । ‡

• भस् प्रत्याहारमध्ये (१) हकारस्वाभावात् (५०) वृद्धिमित्यादिसिद्धार्थे हकारो भस्संज्ञायाम्परिगणितः । पाणिनी तु 'हस्' इति प्रथक् प्रत्याहारस्वीकारः ।

† संयोजनीयशब्दानामसंयोजने तेषामुच्चारणकार्कश्यम् अनुयाय्यता च भवति, तद्दोष-निवारणाय चो शब्दौ, पूर्वशब्दशेषाचरस्य परशब्दप्रथमाचरस्य वा उभयोर्वा परिवर्तनेन, संयुज्येते,—एवमिषसंयोगः सन्धिराख्यातः । "परः सन्निकर्षः संज्ञिता" इति पाणिनिः १।४।१०८ । तस्य सामान्यनियमः—सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । समासेऽपि च नित्यः स्यात् । स चान्यत्र विभाषितः ॥ इति ।

‡ पूर्वसर्वस्य परसर्वेण सह दीर्घः स्यात् ।—सर्वस्यशब्दमध्ये पूर्वसर्वस्य श्रुत्ये परस्य दीर्घत्वे १, पूर्वस्य दीर्घत्वे परस्य श्रुत्ये २, उभयोर्श्रुत्ये ३, दीर्घत्वे वा ४, पूर्वसर्वो दीर्घो भवेत् । यथा, शिव-पाम्ना=शिवपाम्ना १, उमा-अर्षा=उमाअर्षा २, सुर-अरिः=सुरारिः ३, राजा-आगतः=राजागतः ४, इत्यादि । अत्र त्पे र्धेन घः इति कृते पीठ्यापर्यनियमाभावात् होनुच्चार इत्यत्र परस्य दीर्घे होनुच्चार इत्यनित्यं स्यात् । अत्र एव दीर्घः स्यात्, अपः सर्वस्येऽपि (६) दीर्घत्वात्तथात् । पाणिनिः ६।१।१०१ ।

सुरारिः, लक्ष्मीशः, विष्णुसवः, धातुधिः, ब्रह्मदन्तः, हीतु-
कारः । *

२३ । आदिगेचोर्णुव्री ।

(भात् ३), इन्-एचोः ६१, स-त्री ११) ।

/ अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् णु-व्री स्तः । †

/ इषीकेशः, दामोदरः । ‡

सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः । §

/ माधवर्द्धिः, शिवस्कारः, ज्ञथैकत्वं, मुकुन्दीकः, ज्ञथैक्यं, भवौ-
षधम् । ¶

२४ । गेर्धोरनेधिन एङ्-ञ्चकोः ।

(गेः ६), धोः ६), अन्-एङ्-इनः ६), एङ्-ञ्चकोः ६१) ।

गेरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धोरेङ्-ञ्चकोरवर्णेन सह क्रमात्
ञ्च-व्री स्तः । ॥

* सुर-अरिः = सुरारिः, लक्ष्मी-ईशः = लक्ष्मीशः, विष्णु-सवः = विष्णुसवः, धातु-धिः = धातुधिः, ब्रह्म-दन्तः = ब्रह्मदन्तः, हीतु-कारः = हीतुकारः ।

† अवर्णात् परक वयासवदम् इवः अवर्णेन सह तुचः (८) आत्, एचसु अवर्णेन सह-
उच्चिः (२) आत् । पूर्वस्यात् सहातुहतिः । पाणिनिः ६।१।८०-८८ ।

‡ इषीक-ईशः = इषीकेशः, दामन्-उदरः = दामोदरः ।

§ सन्धिग्रहणात् (१५) सुपि न सन्ध्यायमिचौ—इत्यत्र सन्धिग्रहणग्रहणात् सन्धिलुप्येव
सन्ध्यायमिचौ सुपि न सन्धिः आत् ; अथायान्तरत्वे च सुपि तु सन्धिः आत्, अतोऽत्र दामन्
इति प्रत्येक न-कारस्य अथायान्तरत्वे च (१६) सुपि दामोदर इति सन्धिः ।

¶ माधव-वर्द्धिः = माधवर्द्धिः, शिव-स्कारः = शिवस्कारः, ज्ञथ-एकत्वं = ज्ञथैकत्वं,
मुकुन्द-श्रीकः = मुकुन्दीकः, ज्ञथ-एक्यं = ज्ञथैक्यं, भव-शौषधम् = भवौषधम् ।

॥ भात् सह वेदतुवर्णेते । उपसर्गाणां मध्ये प्र परा-अप अकः उप या(ङ्)—सन्धिः

प्रेजते, परोक्षति, अपाच्छति । †

अनेधिनः किं—उपैधते, अवैति । †

२५ । सिंधोर्वा । (सिंधोः ६।, वा ११) ।

सिंधोसु पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् । †

प्रेकीयति प्रैकीयति, प्रोधीयति प्रौधीयति, प्राचीयति प्रची-
यति, प्रास्कारीयति प्रस्कारीयति । †

२६ । लोपोऽस्थोमाङ्गोः ।

(लोपः १, अस् ६।, भोम्-भाङोः ७।) ।

अवर्षस्व भोमाङ्गोः परयोर्लोपः स्यात् । †

श्रिवायोन्नमः, श्रिवेद्भि, ब्रह्मोत्तं, राजर्षिः । †

परस् एध-इन-वर्जितस्व धातोः प्रादीनामवर्णेन सङ् एङो गुणः (८), अङ्को ङङिः (९) स्यात् । धातुर्लुकाराभावात् एङ्ङतोर्लिङ्गनेनापि इटसिद्धौ खवर्षं परवानुवर्षमेव । पाणिनिः ६।१।८९, ९१, ९४ ।

• प्र एजते=प्रेजते, परा-भोक्षति=परोक्षति, अप-अच्छति=अपाच्छति ।

† उप-एधते (२३)=उपैधते, अव-एति (२३)=अवैति ।

‡ पूर्वोक्तनिमित्तोभूतेन उपसर्गावर्णेन सङ् नामधातोः एङ्ङकोः कृमात् गुण(८)-ङङो(९) वा कः । प्र-भोक्षारीयति इत्यादी पूर्वोपरयोः परविधिर्बलवान् इति न्यायात् ("विप्रतिषेधे परं कार्यम्" पाणिनिः १।४।२) परस्वेच (२६) अवर्षस्व लोपे प्रोक्षारीयति, न तु प्रौक्षारीयति । पाणिनिः ६।१।९२, ९४ ।

§ प्र-प्रेकीयति=प्रेकीयति (वा २३) प्रैकीयति, प्र-प्रोधीयति=प्रोधीयति (वा २३) प्रौधीयति, प्र-प्राचीयति=प्राचीयति (वा २३) प्रचीयति, प्र-प्रास्कारीयति=प्रास्कारीयति, (वा २३) प्रस्कारीयति ।

¶ इह अवर्षस्वसङ् सङ्-निवृत्त्यर्थम् । अवर्षस्व लोपेन अदिङ्ङाङि च (४०) परे लोपः स्यात्, अनादिङ्ङि अङि परे दीर्घेव पदङ्ङिः अवर्षस्वोपसर्गवर्षात् । पाणिनिः ६।१।९५ ।

|| श्रिवाय-भोम्-नमः (५०, ५१)=श्रिवायोन्नमः [समासान्त्यतन्त्रस्यानां पद्व्यञ्जीकारस्य-मित्यस्यात्] ; अच्, लोपोऽप्यदिङ्ङ उच्यते इति न्यायात् स्वामिपदादिङ्ङ इति नियमेन अकारस्य

स्नानिवदादेशः । * इयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्यः । †

२७ । एवेऽनियोगे । (एवे अ, अनियोगे अ) ।

अवर्षस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे । ‡

अद्येव । नियोगे तु—अद्येव गच्छ । §

२८ । वौष्ठोत्वोः से । (वा ११, वौष्ठोत्वोः अ, से अ) ।

अवर्षस्य वौष्ठोत्वोः परयोर्लोपः स्यात् वा से सति । ¶

विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः, खूखोतुः खूखोतुः । ॥ से किं—तवौष्ठः । ##

स्नानिवत्सेन अयां योरिति (१७) यकारस्य न सुप् । शिव-वा-इडि (२१) = शिव-एडि = शिवेडि, वा-ऊतम् (२१) = वीतं, ब्रह्म-वीतं = ब्रह्मोतम्, वा-अडिः (२१) = अडिः, राजा-अडिः = राजाडिः ।

* स्नानमस्नातीति स्नानी, आदिङ्गतेऽस्ती आदिङ्गः । यी वषीं यश्च वषस्य स्नाने आदिङ्गः स पूर्वोच्चरवत् भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु येषु ऋणितं तेषु स्नानिवत्त्वं नास्ति, अतएव प्राच्यः—इदसाधनार्थमेव न्यायः स्त्रीक्रियते, न त्वनितसाधनार्थमिति । पा. १।१।५६ ।

† पूर्वोपरयोः सूचयोः विकल्पवाचिनि वाच्ये प्रयुक्ते तन्मध्यवर्तिनि सूचे सूचयोः सूचेषु वा वाच्येणानुवर्तिनः, अतस्तद्विधिर्नित्यः, यथा—(२५) लिघोर्षा, (२८) वौष्ठोत्वोः से, इत्येतयोर्मध्ये (२६) लोपोऽस्तीमात्रोः, (२७) एवेऽनियोगे इत्येतयोः वाच्येणानुवर्तिनः । यद्य तु वाच्ये व्यवस्थावाची, तद्य विभाषादयमध्यवर्तिनः इदस्मात् नित्यत्वं अनित्यत्वादनित्यत्वं बोध्यम्—तेन (१७) अयां योरिति, (१८) गोर्वैत्येतयोर्मध्ये, (१८) एङोऽतः इत्यस्य नित्यत्वं । (१६) से तु क ख प फे वेति, (१९) यवाचि इत्येतयोर्मध्ये, (१७) अस्ति अस्ति, (१८) क ख प फयोर्मन्वावित्येतयोर्व्योर्विकल्पः, (१८) अतोऽङ्गव्युः, (१७) अ भो भनो इत्येतयोर्व्योर्विकल्पम् ।

‡ अनियोगे अनियोगे अनवधारणे इत्यर्थः । “एवे अनियोगे” इति वार्तिकम् ।

§ अद्य-एव—अद्येव । अद्य-एव गच्छ (२१)—अद्येव गच्छ ।

¶ वौष्ठे वौष्ठो अ परे अवर्षस्य लोपः स्यात् समासि । वाच्येणोऽयं व्यवस्थावाचिभ्याम् संज्ञायां नित्यम् अवर्षलोपः स्यात्, तेन वौष्ठो इवः, वौष्ठो मन्वविधिः । वार्तिकम् ।

॥ विम्बो-वौष्ठः—विम्बोष्ठः, खूख-वौष्ठः—खूखोतुः, (वा २१) विम्बोष्ठः, खूखोतुः । विम्बो इव वौष्ठो यस्य, खूखवासावौष्ठोवेति समासवाच्यम् ।

से किं—से (समासि) इति कश्चिदुक्तम्, असमासि—तव-वौष्ठः (२१)—तवौष्ठः ।

२६ । त्रीसे त्वृतो त्रिं ।

(त्रीसे ०, तु ११, ऋतः १, त्रिं १) ।

अवर्णात् पर ऋतो त्रिमाप्नोति त्रीसे सति । *

श्रीतार्त्तः । † त्रीसे किं—परमर्त्तः । ‡ त्वन्तस्य नातुष्ठतिः । §

३० । ऋण प्र वसन वत्सर वत्सर दश
कम्बलस्यर्थाः । (अथ—कम्बल ६, अथः १) ।

एषामवर्णात् पर ऋतो त्रिमाप्नोति । ऋणार्थं, प्रार्थं । ¶

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिन्यौ(ण्यौ) ।

(स्व-अक्षयोः ६॥, ईर-अहिन्यौ १॥) ।

* अर्थवशात् त्रिमाप्नोतिपरिधान इति आत्मात् (२६) त्रिपोऽस्त्रीमात्तोरित्यवर्त्तस्य त्रिमाप्नोति
विपरिचयव्याह अवर्णात् पर इति । उद्धिदिधानदर्शनादेव सप्ततुष्ठतिः । तृतीयासनासि
अवर्णात् परस्य अन्वयवृत्तस्य ऋतवृत्तकारणस्य पूर्व्यावर्त्तस्य सप्त उद्धिः आत् (८) । पाणिनिः
६।१।८८ सूत्रस्य वार्त्तिकम् ।

† श्रीत-ऋतः = श्रीतार्त्तः । श्रीतेन ऋतः—प्रीहितः इति तृतीयासनास्यवर्त्तस्यः ।
एवं ऋणा-ऋतः = ऋणार्त्त इत्यादि ।

‡ परम-ऋतः = परमर्त्तः । परमर्त्तस्य ऋतवेति कर्मधारयसनासि ऋतस्य उद्धाभावेन
(२२) सुचः (८) ।

§ तुकारान्तस्य पदस्य परस्ये अतुष्ठतिर्नास्तीति । अनेन प्रापकेन त्वन्तमिप्रपदस्य
परस्येऽतुष्ठतिः सूचिता, परन्तु प्रापकसिद्धमन्विमिति आत्मात् ऋचिद्विष्टे नातुवर्त्तते ।

¶ ऋणापनवनाथं ऋणम् ऋणार्थं, प्रकृतमुचं प्रार्थं, वसनाथंमुचं वसनाथं, वत्सरेष
दिवसुचं वत्सराथं, वत्सतराथंमुचं वत्सतराथं, दश ऋणाः पयोदुर्वाणि सन्ति वस्त्रिन् वस्त्रां वा
दशार्थो द्वेदः दशार्थां गदी, कम्बलार्थंमुचं कम्बलार्थम् । ऋणोऽस्त्रिणां पयोदुर्गे द्वेदो त्रीसे
दुरात्मनीति पदत्रोविन्दः । एतदन्वय तु (२२) सुचः—वसा, अथन-ऋचः = अथनार्थः, उत्तम-
ऋचः = उत्तमार्थः । “प्रवत्सतरकम्बलवसनाथं दशानामुर्थे” इति वार्त्तिकम् । “अथ काशापातु-
सारिचो वत्सरेष्वपि पठिन्ना वत्सरे दिवसुचं वत्सराथंमिच्छुदाहरति । अथरे तु वत्स-
रव्यमपि पठति । तस्यै आत्मादिविचयम्” इति श्रीदमनोरीया ।

अनयोरवर्णात् परावेतो विभाङ्गुतः । * खैरम्, चचीडिची । †

३२ । प्रस्योढोऽधुहाः । (यस्य ६।, ऊद ऊदि ऊहाः १॥) ।

प्रस्त्रावर्णात् परा एते त्रिं यान्ति । प्रीङ्, प्रीङिः, प्रीङः । ‡

३३ । वैषैष्यौ । (वा ११।, एव-एष्यौ १॥) ।

प्रस्त्रावर्णात् परावेतो त्रिं वा प्राङ्गुतः । प्रैषः प्रैष्यः, प्रैषः प्रैष्यः । §

३४ । मनीषाः । (१॥) ।

मनीषाया निपात्यन्ते । ¶

* साधयौः क्रमनाह—सस्य चकारात् ईरः, चचस्य चकारात् ऊदिनी च, तेन चह त्रिभाप्रोति । सूचे ईर इत्यस्य चकार उच्चारणार्थः, तेन रिफान्त ईर् इत्यस्य चहत्वं, तेन ईर-ईरिचोः प्राप्तिरिति—यथा, खैरं, खैरी, खैरिची । खैरा इत्यत्र न सादननिषावानात् । मसादिरहिते खैरं सप्तम्यन्तबोधोक्तिरिति प्रत्याभिः । चचाया-बुद्धिनीति भाव्ये “संज्ञायामिव” चचीडिची (चत्वं)—परिभाषविशेषविशिष्टा सेना । चचायात्पुंसस्य इति कृते तु चचीडिची(नी)भ्येव भवति । पूर्व्यवत् वार्त्तिकम् ।

† ख-ईरं=खैरम् । चच-ऊदिनी=चचीडिची ।

‡ प्र-ऊदः=प्रीङ्, प्र-ऊदिः=प्रीङिः, प्र-ऊहः=प्रीङः । ऊहधातोः अन्त्यस्यैव ऊहइत्यर्थः साध्यः, वहधातोस्तु न-स्ति-प्रत्ययात्सा ऊदः ऊदिः इति परद्वयं सिद्धम् । प्रीङो मार इत्यत्र प्रपूर्व्यादात्पूर्व्याय वहधातोः नान्यस्यै रूपम् । पूर्व्यवत् वार्त्तिकम् । काशिका-वृत्ति-कलाप-सुपत्र-सङ्घिसंसारमते (प्राचां मते भाष्येऽपि) वार्त्तिकसूत्रे ऊहइत्यस्य उल्लेखो नास्ति, नव्यानां मते तु भाष्ये तदुल्लेखो दृश्यते ।

§ विकल्पेन उक्तिविधानात् पक्षे कुची भवतीत्यवस्येयते, इदमेव वाच्यस्य व्यवस्था । प्र-एवः=प्रेषः, प्र-एष्यः=प्रेष्यः । वा (१४) प्रेषः, प्रेष्यः । इत इत्यर्थः । पूर्व्यवत् वार्त्तिकम् ।

¶ यत् यत् वाचयेनास्तुपत्रं कन् क्वं निपातनात् सिद्धमिति भाष्यम् । तस्य सिद्धिः—ऊचिन्त् प्रचांयमेः, ऊचिन्त् वर्धविपर्ययेः, ऊचिन्त् वर्धविचारेः, ऊचिन्त् वर्धनाभैः, ऊचिन्त् चालवर्तिमवेर्नाम्या । निपातः पचमीदो यथा—वर्धानन्ते वर्धविपर्ययस्य, धी चापरी वर्ध-विचारनाम्नी । चातोऽहर्वातिमवेन जोमसादुच्यते पचविधं निरुक्तमिति पूर्व्यायाः । ऊहइरवाचि यथा—अवेद्वर्धानमात् ईङः सिद्धो वर्धविपर्ययात् । नूदोऽप्य वर्धविज्ञतेर्धनात् इदंइरम् । पचिभिः ६।१८४ इत्यस्य वार्त्तिकम्, तथा ६।११०८ इत्युक्तिः ।

नोरिचः खानि भवः स्वाहा अचि परे दान्ते । *

गवेयः, गवीयः । दान्ते किं, गवे । गवेन्द्र-गवाचौ नित्यम् । †

३७ । अयां योर्लुब् वा ।

(अयां ६३, योः ६३, लुप् ११, वा ११) ।

दान्ते खितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्वाहा । ‡ हरएहि
हरयेहि, ग्रन्थद्वंदं ग्रन्थविदं, त्रियाएति त्रियायेति, विष्णाउल्लः
विष्णावुल्लः । §

३८ । एङोऽतः । (एङः ३, अतः ६) ।

दान्ते खितादेङः परस्म अकारस्य लुप् ज्ञात् । हरिऽव,
विष्णोऽव । ¶

* इय इत्यस्मानुवृत्तिः । अय इति प्रथमविधानात् गीमन्त्यस्य अकारस्थाने अकार-
रान्त-अवादीभ्यः स्वाहा अचि परे पदान्ते । इती नोरिचः यद्वशात् चिषा गीर्थस्य इत्यादी (११०)
नवानादीरित्यादिना नोरोकारस्थाने ङस्व-उकारादीभ्यो चिषवु-आचार्यैः—चिषवगवाचार्यैः
इत्यादि सिद्धम् । गवीय इत्युदाहरणानन्तरम् अयां योरिति अच्यकारणात् नाच नचोपः, क्वचित्
समासे न आदित्याहुः । पाणिनिः ६।१।१२२ ।

† गी-ईयः (१६, २१)—गवेयः, वा (१५) गवीयः ‡ गी-ए (१५)—गवे । गी-इन्द्रः—
गवेन्द्रः, गी-अच्यः—गवाचः, उभयव नित्यनवादीभ्यः । पाणिनिः ६।१।१२१-१२३ ।

‡ अयाम् इति नङ्प्रथमनिर्देशो नचार्थः । पदान्ते खितानाम् अय्, अय्, आय्,
आय्, इत्येषां योर्लुप् ज्ञात् । अय वाङ्मन्त्यस्य व्यवस्थया—अचिषा ज्ञात्, क्वचित् वा ज्ञात्,
क्वचिन्नित्यनिति कृतम् । अन्विधानाद्गुदाहरणानि श्रेयाणि । पाणिनिः ८।१।१८ ।

§ हरि-एहि (१५)—हरय्-एहि (१०)—हरएहि, ग्रन्थो-द्वंदं (१५)—ग्रन्थद्व-द्वंदं
(१०)—ग्रन्थद्वंदं, त्रियै-एति (१५)—त्रियाय्-एति (१०)—त्रियाएति, विष्णी-उल्लः (१५)—
विष्णाव्-उल्लः (१०)—विष्णाउल्लः । वा (१५) हरयेहि, ग्रन्थविदं, त्रियायेति, विष्णाउल्लः ।
(१५) उन्वि-इत्येव लुप्कारणात् हरएहि इत्यादी न क्वचिः ।

¶ अयपदान्ते यवा—श्रे-चनं (१५)—ग्रवणं, गी-चनं (१५)—गवनम् । पाणिनिः
६।१।१०८ ।

३८ । गोर्वा । (गी: ४, वा ११) ।

गोरति वा सन्धिः । * गवायं गोऽयं गो-अयम् । †

४० । गाञ्चो-अन्तोऽनाङ् नः सुञ्च ।

(न ११, अप् ११, चो-अन्तः १६, अनाङ् ११, निः १६, डुः १६, च ११) ।

अञ्मात्र चोकारान्तस्य निराङ्कर्जः सन्धिं नाप्नोति, सुञ्च । ‡
अ-अनन्त, इ-ईश्वर, उ-उमेय, अहो-ईशान, ङ-एङि ।

अनाङ् किं—

मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेऽर्धयोः ।

य आकारः सङ्कित् प्रोक्तो वाक्यस्मरस्योरङ्कित् ॥ §

* अर्धवशात् विभक्तोर्विपरिणाम इति श्वायात् अतः इति षष्ठानपदं सप्तम्यन्तं भूत्वा अतुवर्त्तते, इत्यत आङ् गोरतीति । प्रकरचवशात् सन्धिर्विध्यः । अप् पूर्ववशात् एकः इत्यतुवर्त्त एकन्तस्य गोरिति वक्तव्यम्, तेन (चिचतु-अयम्) चिचव्यवमित्यत्र नास्ति सूत्रस्य प्रसरः ।
शाचिनिः ११११२२ ।

† गो-अयं (१६) = गवायं, वा (१८) = गोऽयं, (१८) = गो-अयम् ।

‡ अञ्मात्राव्ययस्य, चोकारान्ताव्ययस्य, सुतस्य च, अन्त्यावयवस्य ब्रह्मान्तरसाधा-
वयवेन सङ्ग न सन्धिः । तेन अमन्-अ, ईशान-अहो इत्यादी सन्धिः स्यादिव । चो अन्त
इति इत्यङ्गरवात् अप्पदेन सन्धात् प्रतीयते, अन्त्या प्रजवदरस्य (५०७) इत्यादिवत् अन्तस्यैव
शक्तिः स्यात् । तेन अ, इ, उ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, इत्येकैक-निपातः, एवमोकारान्तोऽपि
निपातः । तथा निर्दिष्टमन्त्रिमिति श्वायात् अङ्गोऽतिरन्ध्रमिच्छादितिङ्किः ।
शाचिनिः ११११०-१५ ।

§ ङित्तुवन्तस्यैव आकारस्य आङ्क्य भेदज्ञानं कथम् इत्यत आङ्-अ-आकारः—
मर्यादायां सीमायाम् [तिन विना मर्यादा] (१), अभिविधौ अभिव्याप्तौ [सम्पन्नितोऽभिविधिः]
(२), क्रियावधि क्रियावाचकपदपूर्ववर्तिने (३), ईषदर्थे पुत्रार्थे (४), वर्त्तते, सङ्कित् प्रोक्तः,
यस्य सन्धिरिति भावः ।

नञ्मात्रे यथा—ईषदर्थे क्रियावधि मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतन्मात्रं कितं विद्यात् वाक्यस्मरस्योरङ्कित् ॥

आत्मबोधोदादेकदेशादास्योपपरतैर्हरिः ।

आ एवं तत्त्वमर्थ्यादा, आ एवं तत् ज्ञातं मया ॥ ३

४१ । व्होऽमीयुं । (अ-वे अ, अमी-ई-ऊ-ए = व् ११) ।

व्ये निष्पन्नोऽमी-शब्दो, हे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च सन्धिं नाप्नोति । †
अमी-ईयाः, हरी-एतो, विष्णु-इमो, नङ्गे-इमे । † व्हो किम्—
अस्ययं, बध्दर्थः । ‡

४२ । स्योऽेतौ । (सि-ओत् = स्योत् ११, वा १२५ अतो अ) †

सो जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतो परे । ‡

* यथा,—आ-आत्मबोधान् = आत्मबोधान्—आत्मज्ञानपर्यन्तम् (२) । आ-एकदेशान्
= एकदेशान्—एकदेशं करपरवादिषु व्याय (२) । आ-आलोचिन् = आलोचिन्—इष्ट इत्यर्थः
(१) । आ-उपरतैः = ओपरतैः—ईवद्विरसैः (४) । व आकारः—आकार्य(१)-पूर्ववाकार्या-
सुभवयोः (२) वर्धते, स चञ्चिन्, अतएव तस्य सन्धिं स्वादित्यर्थः, यथा, आ एवं तत्त्वम्
ब्रह्मो मर्थ्यादा इति वाक्यं (१), मया तत् ज्ञातम् आ एवम् इति अरण्यम् (२) ।

† वहुवचननिष्पन्नः अमी-शब्दः, द्विवचननिष्पन्नः ई-कारणः ऊ-कारणः ए-कारणश्च
सन्धिं नाप्नोति । अच ईकारादिः सन्धिनिषेधान् तन्निमित्तकस्यापि सन्धिनिषेधो बोध्यः
—तेन नङ्गे-अच इत्यादी (१८) नाकारस्योपः । पाणिनिः १११११-१२ ।

‡ अमी-अस्यम् = अस्यवम्, अमी—रोगी । मया-वर्धः (११८) = वच-वर्धः = वध्दर्थः,
एवं नार्थ-वर्धः = नार्थवर्धः इत्यादी ऊकार-ईकारयोः द्विवचननिष्पन्नत्वाभावात् सन्धिः स्वादिति ।
मया निश्चितमनिश्चलितं आत्मात् द्विवचने अहस एकारस्य सन्धिः स्वादिति, अमुके-इष्ट
(१५, २०) अमुकइष्ट अमुकविष्ट, अमुके-अच (१८) = अमुकेऽप, एवं मयीयादित्त्वं द्विवचन-
निष्पन्नस्यापि ईकारस्य इवै परे सन्धिः स्वादिति । यथा, मयी भाव्यापती चैव इत्यती
अप्यती तथा । रोदसी वाससी चैव इवै जात्यापती तथा । अथैरपीष्ट पत्यन्ते विपुवीरधमन्वपीति
मयीयादन्तः । अथवा इत्यर्थकं धात्वर्थकं वचनस्य वा लोकार्थं ते साक्षाः । ईदूतोर्दीर्घ-
वहन्तात् अमवाचसापामित्त्वं ब्रह्मस्य सन्धिः ।

§ सौ परे जात ओकारः उकारान्तरस्य सन्धोपनि एव सन्धवति, स ओकारः सन्धिं
वा नाप्नोति इति-शब्दे परे । पाणिनिः ११११५ ।

विष्णो-इति विष्णइति विष्णविति । *

४३ । उञ् णपात्त्वच्चि व वा ।

(उञ् ११, षपात् ५, तु ११, चचि ७, व ११, वा ११) ।

उञ् सन्धिं वा नाप्नोति इतो परे, षपात् परस्य वो वा
स्वादचि । † उ इति, विति । त्रिभ्युक्तं, किमु-उक्तम् । ‡

४४ । वेक् स्वश्चाणोऽसे ।

(वा ११, इक् ११, सः १, च ११, चर्षे ७, चसे ७) ।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति, स्वश्च वा स्वादचो परे, नतु से, दास्ते । §
शाङ्गी अत्र शाङ्गीअत्र शाङ्गीव । असे किं—हर्ष्यर्षी । ¶

४५ । षक्वक् । (सकि ७, षक् ११) ।

* विष्णो-इति = विष्णो-इति, वा (३०, ३५) विष्णइति विष्णविति ।

† अकाराऽस्य नञ्बदव्ययलक्षणकः । पूर्वधाऽनुवर्तमानेन वाच्येन, उञ् सन्धिं वा
नाप्नोति इतो परे, इत्येकाऽर्थः । षपात्त्वाच्चात् परस्य व-कारो वा स्वादचि इत्यपरोऽर्थः ।
पाणिनिः १।१।२०, ८।१।२१ ।

‡ विचित्रत्वात् सवर्णं परेऽपि उकारस्य बलं (३५), न तु दीर्घः (२२) । उकारस्य
स्वामित्वेन अन्वहारेण वा दास्ते न (५१) इत्यनेन न मन्नामुच्चारः । विकल्पपक्षे (४०)
नाणा-अन्व इत्यनेन सन्धिसन्धिः ।

§ मन्वन्तुत्वा (३६) त्वात् दास्ते इत्यन्तामुच्चारः । इत्यन्ताच्चात् सन्धिं वा नाप्नोति, इत्योऽपि
वा ज्ञात्, असमाधि चर्षे परे, पदान्ते, असमाधि । सन्धिसन्धिःसन्ध्या वाच्यः पूर्वधाऽनुवर्त-
यन्, इह पुनर्वाच्यश्च प्रत्ययस्य-आर्षन्, अन्वा सन्धिसन्धिःसन्ध्या वाच्यस्य सन्धिसन्धिः
परिभाषिते प्रत्यय नित्यत्वात्पद्यः ज्ञात् । अत्र वाच्यस्य व्यवसायात्पिमात् ऋचिदमित्यसमाधि-
र्षि ज्ञात्, तेन मन्वा-अन्व इति समाधि (३१८) नदी-अन्वः नदि-अन्वः मन्वाः इति । पाणिनिः-
६।१।२० ।

¶ इति-चर्षी (३५) = हर्ष्यर्षी । प्रत्यान-प्रत्युदाहरण-प्राप्यत्वात्-प्रत्यानस्यापि पक्षे सन्ध्याव
इति सूचितं, तेन वारि-अन्व दाम्बे इत्यपि सूचिता ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋकि परे खञ्च वा स्यात् । *

ब्रह्मा-ऋषिः, ब्रह्मऋषिः, ब्रह्मर्षिः ।

इति अक्-सन्धि-पादः ।

इय पादः—इस्-सन्धिः ।

४६ । सु श्चुभिः सुश्रात् ।

(सु ११, श्चुभिः ३३, श्चु १२, अश्रात् ५१) ।

सकार-तवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकार-चवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, नतु श्रात् परौ । †

सञ्चित्, शार्ङ्गिञ्चय । अश्रात् किं—प्रश्नः । ‡

* इह वाच्यमनुवर्तते । अथकौ प्रत्याहारी । अथ प्रत्यसम्भावना नास्ति तत्र च वा सन्धिरिति—तेन, दधि-ऋच्छति दध्च्छति इत्यादि । अथ असमासि इति नानुवर्तते, तेन महाबाहो ऋषिचेति समासि, महाऋषिः महाऋषिः महार्षिरिति । अतएव “समासिऽपि प्रकृतिभावः” इति सिद्धान्तकौमुदी । [अतएव २६ सूत्रे ‘आत्मनः’ इत्यत्र समासिऽपि प्रकृतिभावः ।] वस्तुतस्तु, अग्नित्वसमासि एवायं विधिः, तेन परार्थ्यतीत्यादौ न स्यात् (५७८ सूत्रं द्रष्टव्यम्) । पाणिनिः ६।१।१२८ ।

† शुभिरिति वपुवचनं योग्यत्वाभावात्सुचनार्थम् । तृतीयया साहित्यसूचनात् योगी सञ्च्यते । योग्य अन्वयहितपूर्व्यापरैकान्तवर्षित्वम् । तासाम्यशकार-चवर्गद्वोरन्वयतरेण सङ्घ अन्वयवचानि स्थितौ इत्यसकार-तवर्गौ क्रमात् तासाम्यशकार-चवर्गौ प्राप्नुतः शकारचवर्गयोर्भावं प्राप्नुत-इत्यर्थः—शकारचवर्गौ आतामिति यावत्, नतु तासाम्यशकारात् परस्मिन्वी । अथ “श्रात् परस्य पुलं न स्यात्” इति सिद्धान्तकौमुदी । एतच्च द्रष्टुः शार्ङ्गार्थोऽप्यत्रापि प्रयुज्यते वाचकं विधेति निबन्धात्, परस्मिन्तु ‘नच हान्नात् टवर्गात् परी’ इतिवत् अत्रापि ‘नच हान्नात् चवर्गात् परस्य-विधिं बोध्यं, तेन अक्-सन्धिः, अक्-समासः, अक्-धातुः इत्यादिसिद्धिः । पाणिनिः ८।४।४०।४४ ।

‡ सन्-चित् = सञ्चित्, शार्ङ्गि-ञ्चय = शार्ङ्गिञ्चय । प्रश्नः = प्रश्नः ।

४७ । दृभिः दृष्यदान्तोः ।

(पटुभिः १३, वट्ट १२, चवि ७, चदान्तोः ३) ।

सकार-तवर्गौ षकारिण टवर्गेष वा योगे षकार-टवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः. न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परी । * तद्दीक्षा, चक्षिण्डीकसे । अथि किं—सत्-षठः । चदान्तोः किं—षट्-ते । †

४८ । षखां षखवति षखगर्थः । (१३) ।

एते निपात्यन्ते । ‡

४९ । ले लसोः । (ले ७, लः १६ तोः ६) ।

ले परे तोर्लकारः स्यात् । § तन्नयः, विद्वाँञ्जिखति ।

यसो द्विधरो-निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

असोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥ ¶

* पूर्वतः स इत्यसात्पठयिः । दृभिरिति वडुवचनं पूर्ववत् । सूर्ध्ववकारटवर्गयो-रन्वयस्य सङ्घ चक्षवयामि क्षिती इत्यसकारतवर्गौ क्रमात् सूर्ध्ववकारटवर्गौ भवतः, न तु सूर्ध्ववकारे परे, न च पदान्तद्वयमात् परस्मिती । षट्-सक इत्यत्र नचटमक (१०) इत्य-मेन टंक्षामि तन्कारादिव, चनेन पुनः तस्मान्नि टकारो न स्यात् । पाणिनिः ८७११-३३ ।

† तत्-टीका—तद्दीक्षा, चक्षिण्-डीकसे—चक्षिण्डीकसे; ‡ चक्षिण् सं नचसोमर्थः, डीकश्च नती इति चविचक्षुणः ।

‡ ष-नात्—षखां, षखवत्यादयो शुभावमे (११०) निपात्यमात् षख चले षखञ्जिति । अथ तु षोक्त्यात् शुभावमे न स्यात् तत्र न निपात्यम्, तेन चविचयामिनेव । षखञ्जिता षखतिः षखवतिः । षखां षवती षखवती । षवतीति खीनिर्देशात् षखवतरमिदं न स्यात् । “अनात्मवदिववतीचामिति वाच्यम्” इति वार्तिकम् ।

§ षोक्तवर्णन । अथ हान्ने क्षिण्वीककारनकारबोधसाहरणवशात् हान्ने इति बोध्यं, तेन सुवन्वृत्ति (२४२) इत्यत्र च, नच लः । पाणिनिः ८७१६० ।

¶ निर्वर्तित्वात्तन्वय चतुर्नासिकश्चैतन्नास चक्षो विवेचि । अथवाचिण्डीकसंज्ञाविषयं

५० । जोर्नुर्ग्वदात्ते ।

(योः ६१, तुः ११, कसि ७, चदाने ७) ।

चदान्ते खितयोर्मनयोर्नुः स्यात् भ्रसि परे । रंस्वते, वृद्धितम् । * ७

५१ । अपे जम् नोः । (अपे ७, जम् ११, नोः ६१) ।

चदान्ते खितस्य नोर्जपे परे जम् स्यात् । शान्तः, अङ्कितः ११ ।

५२ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

(वा ११, तु ११, अरयपे ७, अरयम् ११) ।

दान्ते चदान्ते वा खितस्य नो रेफवर्ज-यपे परे रेफवर्ज-यम् वा

५०., अपिच नासिकाननु सच्योक्त्य उच्चार्यतेऽसी इति व्युत्पत्त्या अनुसारे अमे च वर्जते । नासि रो वक्षिन् सोऽरः यत् इत्यस्य विशेषणम्, ततश्च रभिन्न-यत्प्रत्याहारो विधा भवति — निरनुनासिकः—अर्धचन्द्राकृतिवर्षपूर्वः, सानुनासिकः—अर्धचन्द्राकृतिवर्षपूर्वकश्च । जम्ः खभावाद्नुनासिकः—नासिकाननु सच्योक्त्य उच्चार्यमाणः, तेन हेतुना तस्य खान्ते आयमानो यत्तः सानुनासिकः अर्धचन्द्राकृतिवर्षपूर्वक एव स्यात्, कारकनुवाः कार्य्यगुणमारभन्ते इति व्याकटिकव्यर्थः । एवम् अनुसारेणानो यत्तः सानुनासिको भवति । विचित्रिखतीत्यत्र मन्त्रान्-कावलात् सकारस्य अर्धचन्द्राकृतिवर्षपूर्वकत्वम्, अर्धचन्द्राकृतिवर्षस्य अनुसारेणानु पूर्ववैष्य-सम्बन्धः । अर इति किम्, अवावरीत्यादी (२६१) वन्ते मन्त्रानुजातोऽपि रः निरनुनासिक-एव । पाणिनिः १११८ ।

• रंस्वते इति रमधातोः स्वते विभक्तिः, पदमध्यगतत्वात् लकारान्तरम्, रन्-स्वते—रंस्वते । उच्चिधातोः उच्चिन्नेन (३६८) रुचि श्रमत्वम्, अतएव मन्त्रादात्म्यम्, इन्-चितम्—उच्चितम्, यो क्वन् (२१) इत्यनेन ङञ् क्वन् । चदान्ते इति किं—रजम् तुक्त्वा । असीति किं—नन्वै, रन्वै । पाणिनिः ८११२४ ।

† चदान्ते खितस्य अनुसारेण प्रत्येकवर्षापरं परे तर्कवैषयः जाम् । अत्र पूर्ववर्तीऽनु-वर्षाभागापि नोः उपवर्षवत् सामान्यानुसारेणानुवर्षम्, अथवा वीचकमकारमकारजावात्कारप्रती-कत्ववत् (८२७) उच्चार्यसिद्धिः जाम् । शान्तः—(३०, ३१) शान्तः, अङ्कितः—(३०, ३१) अङ्कितः । श्रमयती अन्वयव्ययीच क्व । पाणिनिः ८११२५ ।

स्वत् । * यन्तोऽनुनासिकः । † संव्यस्यते संवस्यते क्, इति-
 षाञ्च इत्सिंभक् । कस्यते इ इति पूर्वेषु गित्त्वम् । अरि किं—
 रंरस्यते ।

५३ । दान्ते मोऽसन्नाजो हसे नुः ।

(दान्ते अ, नः इ।, असन्नाजः इ।, हसे अ, नुः इ।) ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्वत्, न तु सन्नाजः ।

शिवन्स्योति । असन्नाजः किं—सन्नाङ्गिति । १।

५४ । पुंसः सन् स्वयम्यरेऽस्ये ।

(पुंसः इ, सन् १।, स्वयि अ, अम्यरे अ, असे अ) ।

* प्रथम्योगात् अदान्ते इति नानुवर्तते, तेन दान्ते अदान्ते वाचं विधिः । तथाच,
 दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य अनुस्वारस्य यवस्ये परे यवसा वा स्युः ; दान्ते स्थितस्य तु वर्गाचरे
 परे यवनांनो वा स्वादिवर्षः । दान्ते यवस्ये परे यथा—ल्यच्छ ल्यच्छ, संवृषोमि सं-
 वृषोमि, ल्यच्छः ल्यच्छः । अदान्ते यवस्ये परे यथा—संयस्यते संयस्यते, संवस्यते संवस्यते,
 संवस्यते संवस्यते । रमयातेः इपानरेच समानात्सिद्धिः, रन्नात् सन्कनत् रन्वीरमेदात् ।
 पाणिनिः ८।४।५२ ।

† यन्तोऽनुनासिक इति—अथ ज्ञान्यमानो यज्ञः अनुनासिकः अनुनासिकवागित्यर्थः, (४४०).
 अर्थवादिनादप्रत्ययः । यन्तोऽनुनासिक इति तु लिपिकरप्रमादं पाठः, तथात्वे इतिष्यञ्च इत्यपि ।
 अनुनासिकपूर्वक-अभाषणे ।

‡ (८२०) अजसन्स्येति—अं-स्यते = संव्यस्यते (वा) संवस्यते ॥

§ अं-पते (५०, ५१) = कस्यते । एवं भवन्ती, अजसिष्ठ इत्यादि । अथ अनुस्वारका
 अदान्ते स्थितत्वात् पूर्वस्येवैव गित्त्वमादिभः ।

¶ शिवन्स्योति । सन्-राज-इति = सन्नाङ्गिति, इतिशब्देन सन्नाङ्गस्यैव यद्विज्ञे-
 यत्स्यैव वर्जगमिति र्वाभ्यम् । इदिस्य—विनेटं राजस्येन मच्छस्येनरच यः । साधि-
 यथाश्रवा राज्ञः स सन्नाङ्गित्वनदोनेः । तेन सन्-श्रीमन् राजते इति संराट अन्-इत्येव अनुस्वार-
 कस्येव ॥ पाणिनिः ८।१।२१।२५ ।

पुंस्त्री मस्य सन् स्यात्, अम्यरे ह्यपि परे, न तु स्त्री । *

पुंस्त्रीकिकः । अम्यरे किं—पुंस्त्रीरम् । अस्त्री किं—

पुंस्त्र्यातः । †

५५ । नोऽप्रथामच्छते ।

(नः ६१, अम्यमानः ६१, स्त्री ७) ।

दास्ते स्त्रितस्य मस्य सन् स्यात्, अम्यरे ह्यते परे, न तु

प्रथामः । ‡ शार्ङ्गिन्दिभ्यि, चक्षिंस्त्राहि । अम्यरे किं—सन्-

स्यः । अम्यमानः किं—प्रथामानोति । §

५६ । कास्त्रान् नृः पि वा ।

(कास्त्रान् ११६, नृः ११६, पि ७, वा ११६) ।

कास्त्रान् कान्कान्, नृःपाहि नृन्पाहि । ¶

* अन् परो मस्यात् सोऽम्यरकाजिन्, ह्यपीत्यस्य विश्वेषम् । पूर्वस्यात् मकारः
अनुवर्तते । सनो न इत्, तेन (१७) मसान्ते भवति ; सकारे अकार उच्चारणार्थः ।
पाणिनिः ८११६, शार्ङ्गिकश्च ।

† पुनर्भाषावी कौकिल्येति विषये (१८१) इत्-कौकिल्यः = (१०) पुंस्त्रीकिकः, सुत-
उच्चारणार्थविचिन्नात् (१३) सस्य विश्वभाषः । एवं पुंस्त्र्यातः, पुंस्त्र्यात्, पुंस्त्र्यात्,
इत्यादि । पुंस्त्र्यातः कान्कादीभ्यस्तं चौरम् = पुंस्त्रीरम् । पुंस्त्रिः क्रायातः = पुंस्त्र्यातः ।

‡ अम्यरे, दास्ते, सन्, इत्येतेषाम् अनुवर्तते, सनो न इत् (१७) मसान्ते भवति ; सकारे
अकार उच्चारणार्थः । अन् सम्बन्धविपर्ययकारा वाक्त्र, तेन किञ्चन इत्यादी न तुल्यं सन् ।
पाणिनिः ८११७ ।

§ शार्ङ्गिन्दिभ्यि = शार्ङ्गिन्दिभ्यि (१०, ३६) शार्ङ्गिन्दिभ्यि । चक्षिन्-चक्षि = चक्षिन्-
स-पाहि (१०) = चक्षिंस्त्राहि । स्यः स्यः स्यः स्यः स्यः स्यः स्यः स्यः स्यः स्यः स्यः स्यः
प्रथामानोति (२०२) =
प्रथामानोति ।

¶ कान् कान् इति पदस्यैव कान्ते कास्त्रान् इति पदं विधाने वा, पकारे परे च

५७। न च टन् ऊ च्छन्नम् य यस् स यसि वा।

(न च टन् ऊ. ६।, चकन् ११।, य यस् स यसि ७, वा ११)।

दान्ते खितस्य नस्य चन् शी, चस्य टन् यसि, टनयोस्तन् से,
 छस्य कन् यसि, स्वाहा। * सम्प्रभुः सम्प्रयभुः सम्प्रभुः,
 सुमण्डपठः सुमण्वपठः, षट्सन्तः षट्सन्तः, सन्सः सन्सः,
 प्राङ्पठः प्राङ्पठः। †

५८। चपोऽने ज्व्। (चपः ६।, चवे ७, ज्व् ११)।

दान्ते खितस्य चपस्य ज्व् स्वात् चवे परे। वागीशः, चिद्रूपः।‡

५९। जमे जम् वा। (जमे ७, जम् ११, वा ११)।

नृन् इति पदस्य स्थाने नृः इति सातुसारविद्यमानं निपात्यते वा इत्यर्थः। कान्-कान् =
 कान्कान्, (वा) कान्कान्। नृन्-पाणि = ,नृःपाणि, (वा) नृन्पाणि। पाणिनिः ८।१।२०।
 १२।१३।२०।

* टव नच टम्, नच चच टमच ऊवेति तस्य। चकान् न् चकन्, चक् प्रत्याहारः,
 तस्यच चन् टन् तन् कन् इति चत्वारि। दान्ते इत्यनुपसर्गति। वा-वचर्च परस्य निङ्प्रवर्धन्।
 चनादीनां न् इत्, तेन चको भवन्ति (१०)। पाणिनिः ८।१।२८-२९।

‡ सन्-सन्ः (३०, ३०, ३१, ६१), पवी वृषीवृषीसा सञ्जलस्य सुप्रती—इत्यनेन चकोपि
 = सम्प्रभुः। (पाणिनिमते सन्-सन्भुरित्यपि परं ज्ञात)। (६१) पवे न यस्य छः, सन्-
 सन्ः। चपः चपावपवे (३६) सन्-सन्ः। सुमण्व-पठः = सुमण्व-पठः, (वा) सुमण्व-पठः।
 षट्स-सन्तः = षट्स-सन्तः, (वा) षट्स-सन्तः। सन्-सः = सन्-सः, (वा) सन्-सः। प्राङ्-पठः =
 प्राङ्-पठः, (वा) प्राङ्-पठः।

‡ दान्ते इत्यनुपसर्गति। चपस्थाने ज्व् ज्ञात, चाभ्यान् वपाकर्म वा। वाग्-दीपः =
 वाग्दीपः। चिद्रूपः = चिद्रूपः। पाणिनिः ८।१।२९।

दान्ते खितस्त्र चपस्त्र जने परे जम् वा ज्ञात् । एतत्सुसुन्दः
एतद्सुसुन्दः । *

ई० । त्वे । (१) ।

त्वे नि परे दान्ते खितस्त्र चपस्त्र जम् खान्त्रित्वम् । चिन्त्रयं,
वाञ्चयम् । †

ई१ । ग्रहोश्चपात् वामि ह्रस्वभौ ।

(ग्रहोः ६४, चपात् ५१, वा ११, वामि ०, ह्रस्वभौ १४) ।

दान्ते खितात् चपात् परयोः ग्र-हकारयोः क्रमेणामि परे ह्र-
स्वभौ वा ह्रः । ‡ तच्छिवः तच्छिवः, वाग्घटिः वाग्घटिः §
चमि किं—वाक्चरोतति §

* चप इत्यनुवर्तते । एतत्-सुसुन्दः = एतत्सुसुन्दः, (वा) (१८) एतद्सुसुन्दः । पाणिनिः
८।४।४५ ।

† त्वः प्रत्ययः, त्वे ज च न ऊ इत्येतेवानभावादाह नि इति । विह्वलव्यमभ्यवर्ति-
त्वादस्य निवृत्तम् । चित्-मयं = चिन्त्रयं—(४८६) चिदात्मकम् । वाक्-मयं = वाञ्चयं—
वावाक्चमिन्त्रयः । “तत् प्रकृतवचने” इति पाणिनिस्त्वेष (५।४।११) स्त्रायै चिन्त्रयमिति
सिद्धम् । “एकाचो निवृत्तम्” इति सिद्धान्तकौमुदीमतेन विकारावयवयोरर्थयोः मयट्प्रत्ययेन,
“तत् स्त्रायै च प्रत्ययमिति” बोधोचन्द्रव्याख्यानेन च वाञ्चयमिति सिद्धम् । पाणिनिः
८।४।४५ स्त्रयस्य वार्त्तिकम् ।

‡ ग्रहोरिति खान्त्रित्वेणात् चपो निवृत्तिः, चतएव पुनश्चपो वचनम् । दान्ते खितात्
चपात् परस्य तावन्व-अकारस्य खान्त्रि-स्य चपात्ः खान्त्रिः, एवं तावन्व-चपात् चकारस्य जम् खान्त्रि-
चमिन्त्रयपरि परे । चमि चकारस्य वाञ्चयं, तेन चान्त्रि-स्य जम्, टान्त्रि-स्य ट, तान्त्रि-स्य
च, खान्त्रि-स्य च, पान्त्रि-स्य च । पाणिनिः ८।४।१२, ६३, ५५, वार्त्तिकश्च ।

§ तत्-शिवः (६१, ४६) = तच्छिवः, वा (४६) = तच्छिवः । वाक्-घटिः (६१, ५०)
= वाग्घटिः, वा (५०) = वाग्घटिः । वाक्-चोः-वर्त्तिकेन तावन्व-अकारस्य परस्मिन्तत्-
पदान् चमिन्त्रयान्त्रि-स्य च ।

inf ६२ । खाखङ्गोऽचि द्विः ।
 (खात् ४१, चङ् ११, चचि ०, चि ११) ।

खात् परो दास्ते स्थितो खङ्गो द्विः स्यादचि परे । *
 सुगन्धीयः, सञ्च्युतः, प्रत्यङ्ङात्मा । †

inf ६३ । खोऽचः । (खः ११, चचः ४१) ।
 चचः परम्हकारो द्विः स्यात् । ‡

inf ६४ । भूप्भसोः खसम्भवोश्चपञ्जवावन्ते च । ५५
 (भूप्भसोः ६१, खसम्भोः ०१, चपञ्जवी ११, चन्ते ०, च ११) ।

भूप्भसयोः स्थाने खसम्भवयोः परयोः क्रमात् चपञ्जवी
 स्तः, विरामे च । श्विवच्छाया, अच्छा । §

इति इत्-सन्धिपादः ।
 ५५५५ सप्तमः अध्यायः समाप्तः ॥

* चिरिति (३८५) सुजननव्ययम् । चच (१८१) चषाची इति, (२२३) चिनान् चे इति, (३३२) चन्चङ्गो चिरिन्नादिप्रापकान् समासे चङ्गो द्विर्न स्यादिति बोधं, तेन चननः, चननः, चिन्तनः, चङ्गनः, चषादिः, दनादिः इत्यादयः सिद्धाः । यस्तुतस्तु प्रापकप्रापिक-विधेरनित्यत्वात् इतिदपि स्यादेव, यथा, "सखिङ्गमाजैः सखादिल्लसहितसमासजैः" इत्यमरः । स्यादिति चिं, प्राङ्-आसे=प्राङ्गान् । दान्ते स्थित इति किम्, चचितीत्यादौ (६६६) (भातृसंज्ञा १६७) न स्यात् । पार्थिवः ८११२२ ।

† सुगन्-ईयः = सुगन्धीयः, सञ्-च्युतः = सञ्च्युतः, प्रत्यङ्-आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा ।

‡ चच मा(ङ्), चा(ङ्)भिन्न दीर्घत्वं पदान्ताद्य विच्छलेनेति वक्तव्यम् । यार्थिकुर्वे इत्यन्वि विचजनार्थः परोऽपि विच्छलेन, यथा, विचजनवच्छं विचजनवच्छमिच्छति । पार्थिवः ६११०२-०६ ।

§ अचः इति चपदीयो भसो भमि अचक्षत् । विरामे ती-तयोः आत्माविच्छेदः सम्भवति । अटमाच-वर्गादिचतुष्टयस्य स्थाने तदर्थस्य अचक्षत्-स्य च इति परे,

४४ पादः—वि-सन्धिः ।

६५ । वेः सोऽशसन्ते ह्यते ।

(वेः ६१, सः ११, च असन्ते ७, ह्यते ७) ।

वेः सकारः स्यात् च-शसन्ते ह्यते परे । ह्यसन्धिः, हरि-
टीकते, विष्णुस्मृता । शसन्ते तु—कः अक्षरः । †

६६ । से तु क-ख-प-फे वा ।

(से ७, तु ११, क ख प फे ७, वा ११) ।

वेः सकारो वा स्यात् क ख-प-फेषु परेषु, से सति । भास्कारः
भाःकरः, भास्करः भाःकरः, भासतिः भाःपतिः, भास्केरः
भाःफेरः । †

कने परे तु तर्जस्य हतीयवर्षः स्यात्, विरामे तु तर्जस्यं स्यात् । विरामः परवर्षाभावः ।
अस्यः स्यात् तु सामानुसारिक, यथा (२१२) इत्यसकारस्य हः । पाणिनिः ८।३।१।५५-५६ ।
“वावसाने” (८।३।५६) इति पाणिनिद्वेषे च विरामे परे विकल्पः ।

७ ह्यते—ह ट च च ट त । अह इति प्रत्याहारः । च असन्ते इति ह्यतो विधीयमानम् ।
ह्य-सन्धिः (४६)—ह्य-सन्धिः । हरि-टीकते (४७)—हरिटीकते—हरिर्न्यस्यतीत्यर्थः
[टीकह् यन्] । विष्णु-स्मृता—विष्णुस्मृता । कः अक्षरः—सकारस्य सकारात्मकत्वं न वेः सः ।
पाणिनिः ८।१।२४-२५ ।

† तुकारान् परेषु समासानुष्ठित्वादि । अत्रापि च असन्ते इति विधीयमानानुष्ठितः—
तेन च अक्षरान् इत्यादी न स्यात् । वाच्योऽप्यत्र अक्षरान्वाची—तेन, कार कान् कञ् कुञ्
कुञ्जी (कुञ्ज) चीञ् चर्चं चर्ची कुञ्जित्वाञ् कुञ्जः करोति इत्यत्र आत्मन्, सति पाप पाठ-
पाठितु—परेषु निबन्धे स्यात् । प्रवीनतोऽप्यत्रापि, यथा च असन्ते, परवर्षस्य इत्यादि । वीःकारः
वीःकारः इत्यादिषु न स्यात् । भासं करोतीति, भासां करोतीत्यत्र, भासां पतिः, भासा
क्षेत्रः अत्रार्थवन्ति इति अत्रैव समासनामकम् । पाणिनिः ८।१।२५-२६ (विधीयते ८।१।२५) ;
अह् इत्येषु ह्यसन्धिः, ह्यसन्धिः ।

६७ । शसि शस् । (शसि ०, शस् ११।)

वेः शस् वा स्वात् शसि परे । हरिस्तेते हरिःशिते, सन्त-
पद् सन्तःपद्, शिवस्तेष्वः शिवःशेष्वः । *

६८ । कख-पफयोर्मून्वौ ।

(कख-पफयोः ०, मून्वौ १४) ।

वैर्मून्वौ क्रमात् वा स्वातां कख-पफयोः परयोः । †
हरि×काम्यः हरिःकाम्यः, मवे×खनिः मवेःखनिः, कख^म-
पाता कखःपाता, भक्ति^मफसति भक्तिःफसति ।

६९ । अतोऽद्वय्युः । (अतः १, अत्-इति ०, उः १।)

अकारात् परस्व वैवकारः स्वात् अकारे इति च परे ।
शिवोऽर्चः, शिवोऽर्च्यः । ‡

७० । अ भो भगो अघोऽघोऽवे लुप् ।

(अ भो भगो अघोः १४, अवे ०, लुप् ११।)

* अ-सिपु परेषु विस्मयक क्रमेण अ-सि वा हरिःशेषः । पाणिनिः ७.२.११६ ।

† कख-पफयोः अथ अकसना इत्यनुवर्तते, तेन कः-खीचः कः-खाति इत्यादी न मून्वी ।
स्वाधापौ परेऽपि न स इति पुनश्च (कनदीचरत्नं), तेन कः-स्वातः । पाणिनिः ७.२.१०० ।

‡ अथ अकसना इत्यत्र अतुष्टिर्नास्ति अनिष्टत्वात्, तेन रामोऽनन्तदीप्यादी काश्चिन् ।
शिवोऽर्चं इत्यादी, (इवइष्टे) प्रकृतेः पूर्वपूर्वं आह्वयारण्यं तर्हि चर्चिनं विस्मयकात्मा
उकारतोऽपरस्व पूर्वोकारार्थं संज्ञाभिनः सम्येकवशात् प्रथमतः न उकारेण वशात् ।
शिवः-चुर्चः (१९, २१, २८) — शिवोऽर्चः । शिवः-मयाः (१९, २१) — शिवोऽर्च्यः । अथ अकारात्
इत्युपदिष्टि चतुते अतीति च वक्तव्यम् । तेन कुत्रोव अथ. अथ अकसना इत्यादी न आत् ।
पाणिनिः ११.१.१११-११४ ।

अवर्थात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्व वैर्लुप् स्यात् अवे परे ।

इहा नमस्वाः, भो हरे, भगो रश्च, अघो यज । †

७१ । य वाचि । (य ११, वा ११, अचि ०) ।

अवर्थात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्व वेर्यी वा स्यादचि परे ।

शिवशुभः शिवउभः, भोयश्चुत भो यश्चुत । †

७२ । रिचोऽवे । (र ११, इचः ३१, अवे ०) ।

इचः परस्व वे रिफः स्यादवे परे । हरिरयं, चतुर्भुजः । ‡

७३ । रोऽचः । (र ६१, अचः ३१) ।

अचः परस्व रिफस्व वे रिफः स्यादवे परे ।

धातरव, धातुर्मच्छ । §

० अच भोः-भगोः-अघोः-पदानि भवन्-भगवन्-अचवन्-शब्दानां। सुखोचनसाधितानि (१२६), सिद्धान्तकीमुदी-गोवीचन्द्रमते सामान्यवाणि च बोध्यानि । भोः-हरे-ह हरे, भगोः-रश्च-भगवन् रश्च, अघोः-यज-अचवन् (पापिन्) यज-पूजय । अकारात् अवे परे यज-शिव भावश्चेति । पाणिनिः ८।१।१०, १२ ।

† भो यश्चुत इत्यादी (१५) शुपि न लभ्यति न लन्विः । किञ्च नञा निर्दिष्टमनिलु-मिति आयात्, सेव इत्यरघो राजः सेव राजा युधिष्ठिरः, रवेव रश्चभ्यश्च मयुरां वाति माधवः इत्यादिसिद्धिः पादपुराणस्योपात् (पा. ६।१।११३) । पाणिनिः ८।१।१०, १२२० ।

‡ इचः इति-आद्यैवम् । सामान्यविशेषभावसम्बन्धात्त्वौर्ध्वः अतो भवति । हरिः-अर्ध-हरिरर्धः, अकारो लुका यज स चतुः-भुजः-चतुर्भुजः । पाणिनिः ८।१।१३, ८।२।६६ ।

§ इजन् परस्व रिफमातविसर्गसासनादिव सुनयनप्रप्राप्ती इन्मिच्छन्वे इतरघो-वृत्तम् । धातर (१०२)-धातः-अच-धातरव, एवं धातः-नश्च-धातुर्मच्छ । पाणिनिः ८।१।१३, ८।१।१३, ८।२।६६ ।

७४ । खपि वा । (खपि ०, वा ११) ।

अचः परस्य रेफस्य वै रेफः स्याद्वा खपि परे । गीर्षतिः
गीर्षतिः गीःपतिः । ०

७५ । नाङ्गो रकङ्गौ । (ना ११, चङ्गः ६, रकङ्गौ ०) ।

अङ्गो रेफस्य वै रेफो न स्यात् रेफे के ङ्गौ च परे । ङ्
अङ्गोरानः, अङ्गस्तरः, अङ्गोमिः । ०

७६ । हस्येतत्तदोऽनञ्कः सेर्लोपः ।

(हसि ०, एतद्-तदः ५, अनञ्कः ५, सेः ६, लोपः १) ।

अनञ्कवर्जितदस्यदस्य परस्य सेर्वेर्लोपः स्यात् हसि परे । एव-

• पूर्वतः अचोऽनुवृत्तिः । मन्त्रकश्रुतगत्या (६६) से तु अक्षपके इत्यादि से इति चानुवर्तते । तेन इत्यो गीः परितरस्यो इत्यादी न स्यात् । एवं गिरं ध्रु अङ्गु एवमिव विकर्गस्य प्रतिशब्दे परे एव भाषो वाच्यं, तेन गीःपाठः आङ्गीःपतिरित्यादी न स्यात् । क्वचित् प्रयोक्तव्य-सारात् निव्यस्यति, तेन अतुर्भिति (४५५) स्वयमुदाहरिष्यति । गीर् (१०२) गीः-पतिः = गीर्षतिः (६६, १११) = गीः-पतिः, वा गीः-पतिः । पाणिनिः ८.२.६८. सूत्रे "अङ्गोरानो पत्यादिषु वा रेफः" इति वार्तिकम् । अप "गीर्षतिरित्याद्यु" इति क्रमदीवरः । सिद्धान्त-कीर्तुषाच्च "पथे विसर्गोपचारोऽर्थी" इत्युक्तत्वात् गीः-पतिः गीः-पतिः इत्येव पदस्य स्यात् । सुपस्ये तु गीर्षतिपदं दृश्यते । आतन्तु तु नञ्वाप्ति । गीर्षतिर्निचो नञ्परिवारः ।

† अप रेफे इति राशि-रूप-रचनार-शब्दानामिव, तेन अङ्ग-रञ्ज्यो, अङ्ग-रञ्ज्यो इत्यादी रेफः स्यात् । एवं रक्तिपदीन प्राप्तलोपत्वेरपि वद्व्यं, तेन दीर्घादि विज्ञाप इत्यादी (१४८) इत्यात् सिद्धीर्षति रेफनिवेशः । सेर्लुङि तु तत्र रेफः स्यादेव, तेन कुमाङ्गर्षतिरित्यादी (१६८) सेर्लुङि रेफः स्यादिति । पाणिनिः ८.२.६८, वार्तिकम् ।

‡ अङ्गु (२३०) = अङ्गु, (१०२) अङ्गु-राजः (६६, २१) = अङ्गीराजः । अङ्गु-करः (६६) = अङ्गुकरः । अङ्गु-मिः (६६, २१) = अङ्गीमिः ।

अन्तः, स-विष्णुः । अन्तःकः कित्—अन्तः शिवः, एवको
वदः । *

७७ । ढोढिं^१ षंशानुः ।

(ढोः ६१, दि ७, षंः १६, च ११६, (चन्-च)=चतुः ६१) । ३२. २५-

ठकारस्य ठकारे परे, रिकस्य रिके परे, शोपः श्यात्, पूर्वस्य
च ऋवर्जस्य षः । रुढः, हरीरम्यः । अतुः किं—ढढः । †

इति वि-सन्धि-पादः ।

इति सन्ध्यध्यायः ।

* न विद्येते मन्त्री यत्र सोऽनन्तस्यजात् । सद्यपवाचक-स-अन्तस्य इव-शातु-विषयस्य
एव-अन्तस्य च वारणाव एतत्तदीयंरूपम् । एवको वद इति स्वनिवन्धनव्यतिश्रान्तीदाहरण-
दर्शनात् एतत्तदां रुढ मन्त्रीयं अन्तः ; तेन सको पूर्वः, अन्तेषु वदति इत्यादिचिह्नः ।
पाणिनिः ६।१।११२ । शोपि अन्तेषु चैत् पादः पूर्वते, तदा अन्ते परे सन्धिर्भवति, ७१ सूत्रस्य
टीका द्रष्टव्या ।

† न च अन्तस्य अतुः । अन्त (इवइव) शोपिचपेसुंछात्मात् ढढ प्रत्यादी आकारस्य
दीर्घान्वितस्य ढकोपः । अन्त तु शोपी न भवति तत्र दीर्घोऽपि न ज्ञात्, दीर्घविके-
राद्यन्तिस्यजात् । रुढ-ढः=रुढः । रुढि-रम्यः (७२)=रुढि-रम्यः=हरीरम्यः । पाणिनिः
८।१।१२-१३, ६।१।१११ ।

२४: । अजन्ताध्यायः ।

१ म पादः—संज्ञा ।

७८ । खेः—सि औ जसु, अम् औ शसु,
टा थ्याम् भिसु, छे थ्याम् भ्यसु, छसि थ्याम् भ्यसु,
छस् औस् आम्, छि औस् सुप् ।

(खेः ३।, सि—सुप् ११४) ।

खादीन्धेकविंशतिलेः पराणि प्रमुञ्चन्ते । *

ज श ट छ पाः सि-छञ्चोरिकारचेतः । †

७९ । चिथः प्री द्वी ची ची पी पी म्रः ।

(चिथः ११४, प्री—थाः १४) ।

खादीनि चीचि चीचि क्रमात् प्री द्वी ची ची पी पी म्री-
संज्ञानि स्युः । ‡

* सिप्रथमः एकविंशतिविभक्तयः सिद्धात् (१४) रासादिप्रकृतियः परस्मिन् एव प्रमुञ्चन्ते ।
विभक्तौनां न तु इत्थं प्रयोगः, रासादिप्रकृतीनामपि केषुचानां न प्रयोगः, नापदं प्राञ्जे
प्रमुञ्चतिवि भावात् । पाणिनिः ३।१।१ । सुखानि सि, पीदस्मानि ची—इत्येव तथादिभेदः ।

† विभक्तौनां ज श ट छ पाः इती भवन्ति, सि-छञ्चोरिकारच इत् लघवीत्यर्थः—अथौ
ज इत्, शतः श इत्, छ इत्यत्र ट इत्, छे छसि च्छ् छि एवां छ इत्, सुप्: प इत्, सि-छसि
एतयोः इकारच इत् लघवीति अहम् । पाणिनिवरी सुप् प्रत्यासत्, अच इत् न दत्तः । अत्यन्त
सुखाने परं—आपयं क्वम् ।

* † सि, ची, जच्—गी; अच्, ची, अच्—गी; छ, आच्, सिच्—गी; छे,
आच्, अच्—गी; छसि, आच्, अच्—गी; अच्, चीच्, अच्—गी; सि-

८० । सम्बुद्धौ सिर्धिः ।

(सम्बुद्धौ ०, सिः १, धिः १) ।

सम्बोधने विहितः सिः धि-संज्ञः स्यात् । †

८१ । स्वमौजस् धिः ।

(धि षम् षौ जस् १२३, धिः १) ।

धि षम् षौ जस्—एते धि-संज्ञाः स्युः । †

८२ । शिः क्लीवे । (शिः १, क्लीवे ०) †

नपुंसके शिरेव धि-संज्ञः स्यात् । †

८३ । दान्तवत् सभिः । (दान्तवत् ११, सभि ०) †

षोष्, सुप्—श्री । प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी समसौनाम् एकदीर्घं यद्वीत्या नदादित्वादीनि एताः संज्ञाः कृताः । (१२) सूत्रेण सादीनां क्ति(विभक्ति)संज्ञा कृत (पाणिनिः १।३।१०४) । (१३) सूत्रेण च प्रत्येकम् एकवचन-विषयम-बहुवचनेषु एताः प्रत्ययान्ते इति बोध्यम् (पाणिनिः १।३।१०३) ।

• सम्बुद्धिः—सम्बोधनं, धेतुनाधेतुनर्बोधाभिसुषोडशभिधानं, तत्र विहितस्य सेः धि-संज्ञा इत्यर्थः । पाणिनिः २।१।४८ ।

† षण् प्राप्ती विहिते कृते, सम्बोधने क्षीर्षिसंज्ञाविधानरूपविशेषविधिना प्राः (प्रथमायाः) चित्तज्ञापयसामान्यविधिर्वाहितः ज्ञान्, तेन से षम्बाः (१८०) इति परं न सिध्यति । षौ इत्यत्र षम्बादीर्घान्ते पाठान् षौकाररूपस्य षष्चम्, षम्बा अन्त्यनुनिर्वृत्तौ ल्यर्थः ज्ञान् । पाणिनी सुट्-प्रत्ययान्ते 'सर्वनामज्ञान'-संज्ञा कृता (१।१।४२) ; (१।३।७) सूत्रस्य-चित्तज्ञायाः चर्चस्य "चमदी-संज्ञी क्लीवी वाचिवर्षोषर्षो सदन्तं सञ्चिवर्षो चित्तं ज्ञान्" इति सिद्धान्तोक्तौ ।

‡ अनुवृत्ते (१८२) ननु षष्ठीः ज्ञाने ज्ञातः शिरेव धि-संज्ञः ज्ञान्, न तु साक्षिरित्यर्थः † तेन साक्षिणी-संज्ञायां ननु षष्ठी-संज्ञा (१८३) न दीर्घः । पाणिनिः १।१।४२ ।

सभयोः परयोर्दानवत् कार्यं स्यात् । *

८४ । भौ खिधोर्हसभसोरन्ते च ।

(भौ ७, खिधोः ६॥, हसभसोः ७, अन्ते ७, च ११) ।

भौ परे यत् कार्यं वक्ष्यते तज्जेर्हसे धोर्भसे स्यात्, अन्ते च तयोः । †

८५ । हसोऽन्तः फः । (हसः १, अन्तः १, फः १) ।

हसो विरामश्च फ-संग्रहः स्यात् । ‡

८६ । सर्व्वं विश्व उभ उभय भवत् त्वत्
त्वैक सम सिम नेमाः, अन्यान्यतरेतर उतर
उतमाः, त्यद् तद् यद् एतदिदमद् किम् द्यस्मद्

१

* से मे च परे वस्तुतांऽदानस्यापि दानवत् कार्यं स्यात्, यथा, (२१०) सुद्धिन्सु इत्यादौ दानवत्त्वात् बोर्भुरित्त्वनेन (५०) न नस्यानुस्वारः । एवं (२११) पुष्पां दुर्भारत्वाद्दौ दानवत्त्वात् दाने न (५१) इत्यनेन नस्यानुस्वारे, वा स्वरवर्षे-(५२) इत्यनेन अनुस्वारस्थाने मकारो वेति । अथ सभोति स्यादीरेव, तेन विद्वांस इत्यादौ चदानत्वात् (५०) नस्यानुस्वारः, दन्-इत्यादी च नस्यानुस्वारः, अनुस्वारश्च (५१) मकारः । अथ दवत् सभोति मांक्षा दानवदिति आचमिन, दानत्वेन विहितं यत् कार्यं तदेव स्यात् नतु विरामविहितमिति, तेन खिट्ठु (१०५) इत्यादौ (६४) ऋण्यस्योत्त्वनेन विराममात्रित्त्वं न जम् । पाणिनिः १।४।१६ १० ।

† यत् कार्यं भौ परे वक्ष्यते तत्—खिधस्व हसे परे, धातोर्भसे परे, एवम् उभवोरिव विरामे परे स्यात् । उभ उभ स्यादीरेव, तेन द्वित्रि भवं दिव्यमित्यादौ मञ्जुवित्यादिभिः (१५४-१५५) वक्ष्यदिने स्यात् । पाणिनी भि-संग्रह न इत्यति ।

‡ (२०९) धोर्भो नः ऋषीत्त्वं नवयोः इत्यन्वयवत्त्वरसात् अथ इवः स्यादीरेव, तेन इवः इतिरित्यादौ यो फः से (१५५) इति एषस्य कार्यं न स्यात् । विरामस्तु स्यादीरेव इति । अथो विरामः, परवर्षाभाव इति भावत । पाणिनी य-संग्रह न इत्यति ।

युष्मद्, पूर्वं परावर दक्षिणोत्तरापराधराक्षर-
खाः, सिः ।

(सर्वं—मैत्राः १४, चर—उत्तराः १४, तद—पुष्पः १४, पूर्व—जाः १४, सिः १) ।

मैत्रो गचमैदार्यः । एते पञ्चभिर्भयत् शब्दाः क्षिसंज्ञाः स्युः । *

समोऽस्तुत्वे, व्यवस्थायां पूर्व्याद्योऽनान्तरोऽपुरि ।

वह्निर्योगोपसंख्याने, सस्वप्नातिधनाभिधः ॥ †

८७ । न गौर्याख्याचचीसासे ।

(न ११, गौर्याख्याचचीसासे ७) ।

गौचत्वे, संज्ञायां, चे, त्वाः से चत्वे च, ते क्षिसंज्ञा न स्युः । ‡

* सर्वोऽदिनचः—सर्वं दिनं समं समं भवत् तत् त्व एकं समं दिनं वैत इति ।
चत्वादिनचः—चत्वं चत्वरं इतरं उत्तरं उत्तमं इति । तदादिनचः—तदं तदं तदं एतदं
इदं चत्वं किम् चि चत्वं युष्मद् इति । पूर्व्यादिनचः—पूर्वं परं चरं दक्षिणं उत्तरं
चरं चरं चरं स इति । एतां (१६५, १६६, १६७ सूत्रेषु) विधिव्याख्यायां नचमैः ।
सर्वेषां बुद्धिस्थानां नाम—सर्वनाम, तदेकदेशवद्वात् सिद्धंवादिः । विचरन्तः सर्वार्थः ।
समग्रन्थो विचरनामः । समग्रन्थस्य विचरणं नास्तीति कैयटः, अस्तीति हरद्वयः । भवत्सर्वो
युष्मदर्थः । तत् त्व इति ही चत्वार्यो । एकग्रन्थो वदा सङ्ग्राहाचो तदा एकचरनामएव,
वदा मुखादिवाचो तदा विचरणवद्भुवचनानोऽपि । समः सिमः एतौ सर्वार्थो । मैत्रः
चत्वार्यः ; मैत्र इत्येवं इति सिद्धान्तकीमुदी । उत्तर-उत्तमी प्रथमी (५१०), तेन तदनामां
उत्तरकतमाहीनां बहुचम् । उत्तरात्म्येऽपि चत्वरवद्भुवचम् चत्वरतमस्य क्षिसंज्ञाविधिवान् ।
नदग्रन्थसदर्थः । पार्श्विनः १११२७ ।

† चत्वं समग्रन्थः चत्वार्योऽपि क्षिसंज्ञः, समः सर्वसमानवोरिति मैदिनी । पूर्व्याद्यः क्लृप्त-
स्थायां क्षिसंज्ञः, व्यवस्था कथिता लोकोद्दिष्टैश्चकारवाचिका । चत्वरः चत्वरिं चत्वारि, वह्नि-
र्योगे वह्निःक्षितपदार्थे वाच्ये, उपसंख्याने परिधानवच्ये वाच्ये च क्षिसंज्ञः । सस्वप्नुश्च चत्वारिधना-
भिधः—जातिध चत्वारि जातिधने, से चत्वारिधनाभि चत्वारिधने तादृशः, न चत्वारिधनाभिषोऽजाति-
धनाभिधः क्षिसंज्ञः, जातिधनाभिधे चात्मनि चास्तीति च वाच्ये क्षिसंज्ञः क्षादिर्भवः । लो-
कात्मनात्मनि चोपिवाच्ये लोकात्मिणां चने इत्यनन्तः । पार्श्विनः १११२७-२६, पार्श्विनः १११२७-२६

‡ गौचत्वं चत्वार्यं, तस्य भावी गौचत्वं । चः चत्वरः । चः उत्तमः । चत्वं चत्वरं चत्वारि

८८ । चे जसि वा । (चे अ, जसि अ, वाः ११) ।

चे ते त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे । *
(११८)

८९ । पूर्वोद्यत्य प्रथम चरम तथायाद्धं
कतिपय नेमाः । (११९) ।

एते सप्तदश शब्दाः त्रिसंज्ञा वा स्युः जसि परे । †

९० । तौयोद्धिति । (तौयः १, उद्धिति अ) ।

तौयान्तः शब्दः त्रिसंज्ञः स्वाहा उद्धिति परे । ‡

९१ । पूर्वोऽन्यादुद्धं । (पूर्वः १, अन्यात् ५, उद्धं ११) ।

अन्याद् वर्णात् पूर्वो वर्ण उद्धसंज्ञः स्यात् । §

वाः सासौ बीसासौ ; गीष्वात् आस्त्रम् च चय बीसासौ षेति तच्चिन् । अप्राधान्ये, आस्त्रायां,
इन्वसमासि, इतोयासमासि, इतोयासमासयोन्ववाक्ये च, ते सर्वोदयः त्रिसंज्ञाः न स्युरित्यर्थः ।
पाणिनिः १।१।२८-२९, ३४ ।

* चे इन्वसमासि । ते सर्वोदयः (४२२) । पाणिनिः १।१।२९, ३२ ।

† पूर्वोदयो नव, अल्प प्रथम चरम तत्र चय चर्षे कतिपय नेम इत्यटी च त्रिसंज्ञाः
वा स्युः जसि परे । तथावी प्रत्ययी (४६०, ४६१), तेन हितय चितय इत्युभय इत्यादि ।
पाणिनिः १।१।२२-२४ ।

‡ तौयः प्रत्ययः (४५०), तेन द्वितीय-इतोयी याञ्ची । तौय इति तन्वात्प्रत्ययान्तस्य
वृत्तं, नतु (४८०) आतोयप्रत्ययान्तात्तानपि । तौयान्तस्य अल्पादीनाञ्च गीष्वात् न गीष्वात्प्राप्ति
(८०) निषेधः, तेन अतिद्वितीयाच्च, अनन्ताः इत्येव स्यात्, एवमेव जीनराः । पाणिनिः
१।१।२२ इत्यस्य वार्तिकम् ।

§ अन्ते भवः अन्तः (४२२) । निम्नविधित्वात् अल्प निम्नत्वम् । पाणिनिः १।१।६५ ।
तथाते उद्धं-उपधा ।

२२ । चन्त्याजादिष्टिः । (चन्त्यादिः १।, टिः १) ।

अन्वो योऽच् तदादिवर्षष्टि-संज्ञः स्यात् । *

२३ । लुकि न तच् । (लुकि ७, न १।, तच् ७) ।

लुक् इति लोपे कृते यो लुप्तस्त्वस्मिन् परे यत् कार्यं तत्र स्यात् । †

२४ । खरादि-नि-चिसंज्ञं व्यम् ।

(खरादि-नि-चिसं १।, व्यम् १७) ।

खरादिर्गणो-नि-चकारितस्त्वाद्य व्य-संज्ञाः स्युः । ‡

* चन्वयासी अयेति चन्वाच्, चन्वाद्य आदिव स्त्वत्वात् पूर्वम् । आदिप्रत्ययेन चन्वया चन्त्याजादिर्गणः । तेन चन्त्याज्यानाम् चन्वाच् टिर्मन्त्रः, इत्यनामानु चन्त्याजादि-वर्षष्टिसंज्ञः स्यादित्यर्थः । एषी तदादिवर्षं इत्यत्र चकारः क्षिपिकरप्रमादपत्तितः । [अद्यमेवै हि षोडशोऽक्षरादिवः ; बोपदेवस्य पाणिनिमनुससारः] पाणिनिः “चचोऽन्त्यादि टि” १।१।६४ ।

† लुक्प्रभातोः क्षिपि लुक् । सर्वत्र लुप्कारत्वेन इष्टसिद्धिर्भवति, यतः पद्यः इत्यत्र (१।६८) खलोऽनुनिति संसृपि, (१।५) आदिविचिन्वात् सस्य विसर्गानुपपत्तिः, आदिनिम्नत्वात् (१।८३) अलसोरिति चकारदौर्घापत्तिय स्यात् । पाणिनिः २।१।६१ ।

‡ खरादिर्गणः—खर्, चन्वर्, प्रातर्, पुनर्, उच्येत्, नीचैस्, ब्रह्मैस्, विना, कृते, कुम्भत्, चर्वाक्, चारात्, अस्तम्, इक्षक्, ज्ञास्, चम्, दिवा, नक्तम्, सायम्, चिरम्, चिरेष, चिराव, चिरान्, चिरस्य, चिरे, मनाक्, ईषत्, जीवन्, गृध्रोन्, वचिस्, सजया, निजया, चन्वरेष, सजसा, सपदि, सयन्, उषा, चन्वा, क्षानि, साचि, साचान्, वत्, निरस्, चाविस्, प्रातुस्, नागा, ब्रम्, चन्वन्, ज्ञतम्, चन्वि, उपांथ, दीवा, नृवा, क्षुधा, निष्वा, सन्वम्, नहु, संवत्, पुरा, निजो, निजस्, प्रायस्, सुहृत्, अनीचम्, चानिजम्, उदा, ऋटिति, चन्वसा, चन्वक्, साकम्, साकम्, सजम्, सज, सना, क्षामम्, परम्, नमस्, चिक्, सूर, सुवर्, क्षानि, वरम् इत्यादि । आक्षान्तचोऽनम् । निर्दिपातः—(१।६) आदिर्गणो निच, चिरिति (१०) किरा-पठितप्रत्ययः । विष्मिन्नाः (१०२२) चकारितः प्रत्ययाः—चि (१७८), चि (७८५), चत् (७७०), चसात् (७८८), चम् (७८२), चन्वम् (७८७), लुक् (७८५), प्रवरा (७८५), चन्वता (७८५), चाक् (७२२), चाक् (७५८), चाक् (७०१), चाक् (५००); ज्ञाक् (११६५), चत् (११६७), चन्वत् (११६२)—एते षोडश । खरादिपठितानां चाचकम्, चादीनां चोचकम्, च्चः खरादि-चायोः इक्षक् इक्षम् [१०२२ टीका द्रष्टव्या] । पाणिनिः १।१।६७ ।

६५ । इसोऽनन्तरः स्वः ।

(इसः १६, अनन्तरः १६, स्वः ११) ।

अचानन्तस्ति इसः स्व-संज्ञः स्यात् । *

६६ । यूत् खेयव दी ।

(यूत् १२६, जी १२६ एव १२६, दी १२१) ।

ईदूहन्ती निल्वजीचिह्ने दी-संज्ञः स्यात् । †

६७ । नास्त्रीयुवः । (न १२६, अस्त्री १२६, युवः ६१) ।

इयुवस्त्रानावीदूहती दीसंज्ञी न स्वः, न तु स्त्री । ‡

६८ । कामिः । (वा १२६, कामि ०) ।

इयुव ईदूह दीसंज्ञो वा स्यादामि परे, न तु स्त्री । §

६९ । स्त्री युञ्ज छितिः ।

(जी १२६, युञ्ज १२६, च १२६, छिति ०) ।

* नास्ति अनन्तरं व्यवधानं यत्र सः अनन्तरः । अथा-अव्यवहितो इत्यर्थः स्वः (संयोग)संज्ञः स्यात् । पाणिनिः १।१।० ।

† ईच ऊच यू-ताभ्यां तु यूत् । दी-नदी । जी एवेति एवमन्वेन निल्वजीचिह्नी नियम्यते । वचिह्नसंज्ञे तद्विच वचिह्नसंज्ञः वचिह्नसंज्ञे तद्विच यदि चिह्नान्तरं न भवति, तदा निल्वजीचिह्नः । यथा, नदी नदी, वधू वधूः इत्यादि । पाणिनिः १।४।६ ।

‡ इयुवस्त्रानी-इयुवप्रतिषेधो निल्वजीचिह्नी ईकारान्तोच्चारणोः नदीसंज्ञी न भवतः-जीमन्त्यसु नदीसंज्ञः ॥ पाणिनिः १।४।४ ।

§ निल्वजीचिह्नीः इयुवस्त्रानी जीमन्त्यभिन्नो ईदूहन्ती दीसंज्ञी वा स्याताम् अत्र परे । पाणिनिः १।४।५ ।

जीविङ् इदुदन्तो निव्यञ्जीविङ् इयुव ईदूश् दीसंज्ञः स्वाहा
ङिति परे, न तु स्त्री । *

१०० । अच्यञ्ताच्चेप् पिः ।

(अच्यञ्ताच्चेप् ११, पिः १) ।

दिवर्ज-स्वादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः स्युः । †

१०१ । सञ्ज्ञावत् उत्यतुवञ्जगणा नेपि ।

(सञ्ज्ञावत् ११, उति अतु वञ्जः १४, न ११, ईपि ७) ।

उत्यतु वञ्ज गणानां संज्ञावत् कार्थ्यं स्वात्, न स्त्रीपि । ‡

इति संज्ञापादः ।

* सामान्यजीविङ्गी इसेकारान्तोच्चारणस्यै, अकारात् निव्यञ्जीविङ्गी इयुवस्त्वानी
जीविङ्गिनी ईदुदन्ती च दीसंज्ञी वा स्वातां ङिति परे । पाणिनिः १।४।६ ।

† न पिः अपिः अघोरच् अच्यच्, अच यच अची, तस्य (३२७) कश्चित्क अची ताची,
अच्यश् ताची च ईप् च तेषां उमाहाः अच्यञ्ताच्चेप् । निम्नविषयमादस्य निव्यञ्जम् ।
पाणिनिः १।४।१८ । तन्मते पूर्वस्य अ-संज्ञः ।

‡ उति अतु प्रत्ययी । तेन तदनामां—(३०८)कति यति तति यावत् तावत् एतावत्
दिवत् इवत् प्रत्यानां, (३८३, ३८४) वञ्ज-गण-प्रत्ययीश्च संज्ञापापकप्रत्ययान् कार्थ्यं स्वात्, न तु
ईपि स्त्रीषु, अच ईप् अचीर्षं तेषु न संज्ञावदित्यर्थः । पाणिनिः १।१।२१, २५ ।

२५ पादः—अजन्त पुल्लिङ्ग शब्दः ।

राम-ञ् इति स्थिते *—

१०२ । खोर्विः फे । (सोः ६॥, विः १॥, फे ७॥) ।

सकार-रेफयोर्विः स्यात् फे परे । † रामः ।

शौ-जसोः सन्धिः । रामौ रामाः । ‡

१०३ । खदौभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः ।

(ख-दौभ्यां ३॥, चि अम्-शसादेः ६॥, लोपः १॥) ।

स्यात् दौसंज्ञकाच्च परस्य धेरम्शसादेश्च लोपः स्यात् ।

इ राम, रामं रामौ । §

* रामशब्दात् (७८) ञ् इति स्थिते लचबमाह ।

† दानादानसाधारणयोः सकार-रेफयोः विसर्गः स्यात्, खादीय-इति विरामि च परे [८५ लृपटीका द्रष्टव्या] । दानस्य—विरामि राम इत्यादि, इति पयोभ्यामित्यादि । अदानस्य—इति परे (३११) ङीष्ः भूष् इत्यादि । परस्यान् भास्यान् (४४२) इत्यादौ खादीयइत्परस्य-भावात् (४१२) अदानत्वाच्च न विसर्गः । पाणिनिः ८११।२३, ८२।६६ ।

‡ शौ परे असि परे च सन्धिर्भवतीत्यनेन प्रकरणात्परिऽपि सूत्रानुवृत्तिर्भवतीति सूचितम् । राम-शौ=(२३) रामौ । राम-अञ् (७८)=राम-अञ्=(२२, १०२) रामाः ।

§ अम् च अच् च अम्शसौ तयोरादिः, चिच अम्शसादेश्च समाहारं तस्य । अच दौ-अच् अम्शसौरादिशौपार्षमेव, ई अच्, ई वञ्च इत्यादी (१५१) इत्ये कृते इत्यादेव चिचोप-स्थितेः । अच चिचोपार्शोप इति वञ्च कृतं तत्, अजरं कुचमित्यत्र (१६६) शेरमि कृते तस्यापि चकारशौपार्षम् । ई सन्धोपमे, राम-सि (८०, १०१) राम । राम-अञ्=रामं 'नो विन्दु-रवसामि वा' इति शौचादिकस्यम् । राम-शौ (२१)=रामौ । पाणिनिः ६।१।६६, १०० ।

१०४ । शसनामि घः । (श्व. नाकि ७, घं: १) ।

शसि नामि च परे सस्य घः स्यात् । †

१०५ । पुंसि तु शस् न ।

(पुंसि ७, तु ११, श्व ११, न ११) ।

स्यात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे । रामान् । †

१०६ । टा भिस् ङे ङसि ङसोसा-भिनेस-
यात् स्य योसो ङः ।

(टा—योसाम् ६३, ङन—योसः १३, ङतः ५) ।

अकारात् परेषामेषां खाने एते क्रमात् स्युः । †

* नामोति सुग्वबोधिनकारिच सङ्घिने ऋक्, तेन प्राग्निनामिवादी न प्रसङ्गः । आनोः
वचनेनैवेष्टसिद्धी नामोति क्रतुम् आनमादेशयोर्मध्ये वक्षीयानाननो विधिरिति (१५३७)
आवलीकारार्थं, तेन क्रोड्नामित्यत्र आदी (११०) तुमि (१४०) ङनादेशोः न स्यात्, एवं प्रकृते
क्रान्तान् इत्यादी दीर्घस्य ऋग्निवन्नेव प्रत्यपरक्रान्त् यथा शसो नकारविधानं तथा (११०) सुमाननो
न स्यादिति सूचयार्थम् । पाणिनिः ६।१।१०२, ६।४।१ ।

† तुल्यत्वं पुंसोन्मत्त प्रत्यासृष्टिनिवारणार्थम् । पुंस्यसिच अन्विषानादिनिष्पत्तिविवेच-
नार्थम्, न तु इववादिमन्त्रं, इतरादि-इत्यादिव्याप्तेः ; तथाच प्राचः—अन्वसेकारसिद्धार्थस्तुपायाः
परिचक्षिताः, सर्वत्रसुगता यथाः प्राचो पुंस्यदवकल्पः । ये तु योषादिसन्ध्याः प्राचिवातीय-
नोचराः, न तेषुपायाः सिध्यन्ति अन्ववादि-सटादिषु इति । सादिति (१०४) सुग्वबोधिन-
विभक्तिविपरिचयान्न, (१०५) सूत्रात्, अस्तुङ्घिः । राम-श्व—(१०४, १०५) रामान् । पाणिनिः
६।१।१०२ । एतन्वयं पूर्वसुग्वबोधिनोत्तमं शसो न., यथा आशङ्क्यम् ।

‡ अन्वयान् परेषां टा, सिङ्, ङे, ङसि, ङस्य, योस्य, एषां खाने प्रथिच—
इत्, ऐत्, ऋत्, ऋत्, योत्, एषां खाने प्रथिच—
इत्, ऐत्, ऋत्, ऋत्, योत्, एषां खाने प्रथिच ।

कृत् यत् न क्रमात् ऐत्, यत् यत् नित्यं रसेः निर्गन्धत्वात् (११५) सिद्धार्थम् । पाणिनिः
७।१।१०२, १०३, १०४ ।

१०७ । ष् षोऽदान्ते नो ऽवकुपुन्तरेऽप्यतहात्त्व-
पञ्चयुवाङ्गः ससेप्स्यादे नैकाच्कोस्तु वा । *

(दु. ५१, अ. १), अदान्ते अ, नः ६५, अवकुपुन्तरे अ, अपि ११५, अतहात् ५५, तु ११५,
अपञ्चयुवाङ्गः ६१, ससेप्स्यादेः ६१, नैकाच्कोः ६१, तु ११५, वा ११५) ।

अकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते खितस्य नस्य चः
स्यात्, अच्-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि । †

यत्र दे न-स्ततोऽन्यत्र गतास्तु निमित्तात् परस्य, साङ्घिहि-
सेनेपा स्थादिना च सङ्घितस्य, पञ्चादिवर्जितस्य, स्यात्, तस्यैवै-
काचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात् । रामिच । ‡

* अ च र च ऋव तच्चात् दु. : । अच् क्व क्व पुत्र तैरन्तरं व्यवधानं तस्मिन् । तत्र तत्
दृष्टेति तदं, न तदन्—अतदं तच्चात्, अतदपदीनां लक्षणाया अतदस्थिताः अकाररेफऋवर्णा-
उच्यन्ते, अतएवाह यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र गतादिति । पञ्चयुवा अच् अच् अच् पञ्चयुवाङ्गानि, न
विद्यन्ते पञ्चयुवाङ्गानि यस्मिन् सः अपञ्चयुवाङ्गस्य । ईप् च स्थादिव ईप्स्यादी, सात् ईप्स्यादी
सिप्स्यादी, ताभ्यां सङ्घ वचते षोऽसी ससेप्स्यादिस्यस्य । एकाः अच् नस्य स एकाच्, कुः कवर्गपान्,
एकाच कुच एकाचकुः—एकाचकवर्गवच्छब्दसम्बन्धी, न एकाचकुः नैकाचकुस्यस्य ।

† अच् इह प्रथमपकारान्तः । अपिअन्त्यादव्यवधानेऽपि, यथा पूर्वा अगुर्णां वृथां नृथा-
मित्यादि ।

‡ अकारवन्द्यदपूर्ववर्तिपदस्थितात् अकार-रेफ-ऋवर्णात् परस्य, समासोपरविहितयो-
रीप्स्यादीरेकतरेषु युक्तस्य, पञ्च युवन् अच्न् सम्बन्धि अकारमित्यस्य, नस्य चः स्यात्, तस्यैव—
तादृशस्यैव अकारस्य, एकाचस्यसम्बन्धि-कवर्गयुक्तस्यसम्बन्धि-मित्यस्य चि वा स्यात् ; एतेन
एकाचस्यसम्बन्धिः सङ्घवर्गसम्बन्धिनश्च अकारस्य निबन्धः स्यात्, तद्विधस्य वा स्थादिवर्षः ।
स्थादिना सङ्घितः—स्थादिनात् स्थादियुक्तो वा । पञ्चादिवर्जितस्य निबन्धः, एवम् अवकुपुन्तरे-
ऽपीति उच्यतेवापि बोध्यम् । एकाचकोर्यथा, इचइची, रन्विचा; त्रीकामिची, त्रीकामिच ।
एकाचकुमित्यस्य यथा, इरिमादिची इरिमादिनी, त्रीमावेच त्रीमावेच ; इरिमादिचा, इरि-

भाविना । समासोत्तरविहितेषु यद्यथा हरिर्भाविनी हरिभाविनी इत्यादी न स्यात् । पञ्चादिसु
नुरूपकेन, च.ब.गु.ना, दौर्घाङ्गा इत्यादि । पाणिनिः ८।४।१,२,११-११ ।

घातुना सह प्रादेः समासे नेशं व्यवस्था, घातुप्रकरणे (५४८), क्तुप्रकरणे च (८६८) नल
इत्यक् चल्विधानात् । एवं—तुवौ पूर्वेषु सन्वही मूवी तु परमासिचौ । चत्वारो-
ऽयोगवाङ्मत्या चल्कर्मस्थयो मताः—इति नियमेन एषा व्यवधानेऽपि चल्न स्यात्, यथा
ठङ्घम्, उर x कायेच, उर m पेच इत्यादि । कृच्छति रश्चयतीत्यादी अस्पृत्त्वात् (५०)
नस्यानुसारे, पुनः (५१) अतुसारस्य अकारे, सक्रदन्तो विप्रतिषेधी यद्भाषितं तद्भाषित-
मेवेति न्यायात् चल्न न स्यात् । चिचः च्चः समर्थः इत्यादी तु नकारे परे अतुसाराभावात्
पूर्वकारस्य चल्न, (४७) दुभिरित्थनेन परनकारस्यापि चल्न; किन्तु निर्भिन्नः प्रभिन्नः इत्यादी
अद्-पूर्वपदस्थनिमित्तत्वात् ससेपुस्सादिभिन्नत्वेन चल्न न स्यात् ।

राम-टा = (१०६, २१, १००) रामिच ।

अथ वाचस्पत्यस्य व्यवस्थया, कैवाचित् चल्विचिङ्गिती सति असति वा नित्यं चल्न स्यात् (१),
कैवाचित् वा स्यात् (२), कैवाचित् चल्विचिङ्गितावपि न स्यात् (३), तद्वयथा—

(१) पूर्वपदस्थनिमित्तात् परस्य गो चः स्यात्, संज्ञायाम् अचक्षुपुनरेऽपि, यथा—सृपंच्छा,
दुचसः, खरचसः, वार्धोचसः, खरचादः, नारायचः, परार्थचं, पारायचम्, उत्तरायचं,
रामायचं, चाम्नायचम्, अयचौः, वामचौः, अचौचिचौ । संज्ञायां किं, सुक्कनखः, तावकखः ।
अक्षुपुनरे किं, चिचोचनः । पाणिनिः ८।४।१, वार्तिकच ।

रेखादियुक्त-वङ्गौय-वस्तुवाचक-शब्दात् वाङ्मनश्चत्सु नित्यं चल्न स्यात्, दर्भवाङ्मनित्यादि ।
अक्षुपुनरे किं, राजवाङ्मनम् [राजसामिकवाङ्मनित्यर्थः] । पाणिनिः ८।४।८ ।

चिचतुष्ठीं वयसि ह्यवमस । यथा, चिचयचः, अतुर्हायचः । वयसौति किं—चिचयना
श्रावा, वैचयनं यद्दम् । वयः प्राचिचर्थः इति मीमंसायः ।

प्रपूर्वापरप्रथित्थः अङ्गश्चत्सु नित्यं चल्न स्यात् । प्राङ् इत्यादि । निरङ्गः दुरङ्गः इत्यादी
तु न भवति । दौर्घाङ्गी अरदित्थपापि न भवति । पाणिनिः ८।४।७ ।

प्र निर दुर परिष्ठी नसः । यथा, प्रचस इत्यादि । पाणिनिः ८।४।९ “उपसर्गाच्चतुष्ठीम्” ।
“नसच” इति सुपञ्चे । “प्रादी नसः” इति संचित्तसारे ।

अथे षोडश सिप्रका मित्रका सारिका पुरना अराच काचं पीयूषा खदिर प्रनिरस्यरि-
द्वेष्यो वनस नल नित्यं चल्न स्यात् । यथा—अशेषचं, षोडशवचमित्यादि । एवः किं, इन्-
वचम् । पाणिनिः ८।४।५ ।

(२) विद्यालुचवाचकात् विद्याजीवविवाचकाश्च परस्मिन्तस्य वनस नल चल्न स्यात्,
अक्षुपुनरेऽपि, न तु इरिचादेः परस्य । यथा, सोशवचं सोशवचं, मन्दारवचं मन्दारवचं,

१०८ । आ क्षि-मभवि ।

(च ११, आ ११, क्षि-मभवि ०) ।

अकार आकारः स्यात् क्षेर्म-भ-वेषु परेषु । *

ग्रीहिवचं ग्रीहिवचं, दूर्भावचं दूर्भावनं, हरिद्रावचं हरिद्रावनमित्यादि । विष्वाचः किं, द्विवदावचनम् । अक्लपुनरेऽपीति किं, पर्यट्टीवनम् । हरिकादेशु हरिकावनं, तिमिरवनम् इत्यादि । उचीवचिर्भा किं, विदारौ[शाखपर्ची]वनम् । पाणिनिः ८।४।६, वार्त्तिकवचम् ।

पूर्वपदस्थित-निमित्तात् पानशब्दस्य भावकरवचोः प्रयुक्तस्य चत्वं वा स्यात् । यथा—
चौरपाथं चौरपानमित्यादि । पाणिनिः ८।४।१० ।

गिरिवदी स्तब्दी अक्षरद्वयी गिरिवितम् अक्षरवितम् गिरिवचम् गिरिवचम् त्व्यमाच मावीच चार्गवच प्रथति शब्दानां चत्वं वा स्यात् । पक्षे गिरिनदीत्यादि । आकृतिमथोऽयम् । ८।४।१० सूचस्य वार्त्तिकम् ।

(३) त च द च प भ युक्तस्य नस्य चत्वं न स्यात्, यथा, ज्ञानति यज्ज्वं इन्द्रः इत्यनि दप्रोति च्चप्रति इत्यादि । पाणिनिः ८।४।१८, १९ । “चुधादिषु च”—चुधादिप्राकृतिसम् ।

पूर्वपदानस्यवकारात् परपदस्थनकारस्य चत्वं न स्यात्, यथा, इविष्याणम्, आनुष्मिन इत्यादि । पाणिनिः ८।४।१३ । अकारादिति किं, निर्ध्वः ।

भगिनी क्षामिनी भामिनी यामिनीनां चत्वं न स्यात् । एवं मृगयस्यापि ।

समावतो सूच्यवचनः शब्दाः—

वाथी तूचौर वेथी फचि नचि खचं कौच कश्चाथ वाथाः

गोथी घोथी कथाथ छेथ विपचि पचं स्थाथ पुथं विवाचम् ।

माथिकं शोथ प्राथी मुथ नथ नचिका वेथ सिहाथ वीथाः

निर्जाथी निरुच्यैथ क्वच किच वचिजः कश्चं पाथि तूथी ॥

पिथ्याकमपि चाचक्यमित्याथाः स्तुः सभावतः ।

“क्वाणुने गवने क्षिने चत्समिच्छन्ति चर्ध्वराः ।”

इत्थं भेदिनीकरेण क्वाणुनशब्दो नान्यत्राप्ये पठितः । गवणशब्दस्य चत्वं प्रामादिकम् । क्षि-
णुणस्य चत्वं भरतस्यतम् ।

* अथ नकार-वकारी आक्षेप, आक्षेपस्यवात् । एवञ्च विभक्त्येवयव-नकारे परे एवाचं विधिः, तेन रामम् इत्यादी न आकारः । अतएव च ‘जां जां’ इत्यादि-साधनात् अक्षोर्भेदति (२१६) नकारे कृतेऽपि, उभयौषाब् (२१७) इति आकारविधानं कृतम् । अथ नकारभकाराभानकारः उच्चारार्थः । पाणिनी ‘वचि’ इति कश्चनात् प्रत्याहारस्यसन्निविष्ट-
नर्कनात्सुहारीचं ‘वचि’ इत्येव स्यात् । अथ तु आदिभकारस्य आदिभकारवकारयोर्मध्ययति
कारणं सुचीनिर्दिभावनम् । पाणिनिः ७।१।१०१, १०२ ।

रामाभ्यां रामैः, रामाय रामाभ्याम् । *

१०६ । ष्वे सुभ्येः । (अ. ७. सूत्रि. ७. ११)।

अकार एकारः स्यात् ऋन्वे स-भयोः धरयोः । †

रामिभ्यः, रामात् रामाभ्यां रामिभ्यः, रामस्य रामयोः । ‡

११० । शुभामः खद्याप्सङ्गार्थाः ।

(मु. ११, धामः ६१, खद्याप्-सङ्गार्थः ५१) ।

स्यात् धा चापो रथनाम्सङ्गार्थाच्च परस्वाम आदौ मुम् स्यात् ।

र्य-बत्वे । § रामाभ्याम् । रामि रामयोः । ¶

१११ । क्तिञ्चात् क्ततोऽसात् सः षोऽन्ते
मुच्यन्तरेऽपि शास-वस-धस-साङ्गाच्च ।

(सु-उच्चात् ५१, क्ततः ११, चसात् ११, सः ११, षः ११, षदीन्ते अ, तु-वि-चनरे ७१, अपि ११, शास-वस-धस-साङ्गां ६५, च ११) ।

* राम-भ्याम् (१०८) = रामाभ्याम् । राम-भिच् (१०६, ११) = रामीः । राम-भे (१०६, १२) = रामाव ।

† अथ अकारः अतुवर्तते । अकारात् धरयोऽकारिर्भवन्तीव-सभयोऽरथनात् कारि-रेव सभयोर्भवन् । पाणिनिः अ१११-६ ।

‡ राम-भ्यच् (१०६, १०२) = रामिभ्यः । राम-भक्ति (१०६, १२) = रामात् । राम-क्तच् (१०६) = रामस्य । राम-भ्येच् (१०६, १०२) = रामयोः ।

§ र च व च न च र्चं, सङ्गा चासी र्चं षेति सङ्गार्थं, अथ ही च खद्याप् सङ्गार्थं च यम् सङ्गात् । मुक्तः सन्नामिती ; उक्तान्ः क्त्वीगङ्गान्तर्भवः, निरादी (१०) ; किं विवि-कृत्यकीति आत्मादाह रथनाम् इति । रामनाम्नाकार्थां सुङ्गापामिन् कर्त्तव्यं, किं विविचतुर्वा मियमपामिन्वादी न स्यात् । र्चं चत्तव् द्वे क्तव इति किञ्, यत्तुवचर्चं (१०७, १०७) सुलज्जस्य कार्त्तव्यम् । पाणिनिः अ११५७-५५, १११२७ ।

¶ राम-भ्याम् (११०, १०, १०३, १०७) = रामाभ्याम् । राम-भित् (११०) उ क्तम् (१११) = रामि । राम-भोच् (१०६, १०२) = रामयोः ।

कवर्गादिकाश्च परः कृतः सप्तर्षी दमध्यमः सकारः शासादेश
 वः स्यात्, कु-वि-व्यवधानेऽपि । * एल्-बले । रामिषु । †
 एवं सुकुम्भानन्दभोविन्द्रादयः ‡ ‡

* इहः प्रत्ययः (१) । सुक विष सुवी, तात्मानन्दं व्यवधानं तस्मिन् । सुरिह
 सुचयमादी (१६१) इत्यादिना विहितो सुर्वेव, न त्वसुकारः ; तेन इवोवि भनूवि इत्यादी बलं,
 न तु पुंसु इत्यादिषु । सर्पिःषु इत्यादीः अन्तरङ्गत्वादादी रङो-विसर्गे (१८०) पश्चात् बलं न तु
 रिफात्, तथात्वे अहःषु इत्यादी वलापत्तिः । साहिति चसात्पुत्रवः (४२९), यथा अग्निघात्
 क्वरिसादित्वादि । कृतइति प्रत्ययदेशाननागामिवातमसम्बन्धी इत्यर्थः, तेन साम्प्रतिकसकारवतां
 चानूनां सप्त बलं न स्यात्, यथा शिखीयतेः इत्यादि । शास-वस-घसान् अविज्ञतश्चानूनां
 इत्यप्यपश्चात् अज्ञतोऽपि सकारः ज्ञित्वात् परः वः स्यात्, यथा शिष्टः उपितः अचतुरित्वादि ।
 सादशु सप्तधातोः (१०२८) विद्प्रत्ययेन निष्पन्नस्य ङकारान्तरस्य सप्तधात्वात् ज्ञित्वापिचा नास्ति,
 तेन तुपावाद् इत्यादी बलं, न तु तुपासाङ्गमित्वादिषु । अथ, सूचे अदानो इत्युक्त्वा उच्यते इत्यध्यय-
 इति व्याख्यानं, समासे दान्ते क्लित्वापि क्वचित् दमध्यमत्वेन बलं स्यादिति सूचनायै, तेन
 बोध्यतिः निष्कृत इत्यादि सिद्धम् । इत्य उदाहरणानि यथा, अग्निषु वायुषु पितृषु रामिषु गोषु
 गीषु चव्यसुषु इचवुषु वारुषु इवुषु । कोः—वाच प्राक्त्सु । पाणिनिः ८।१।५५-६० ।

† एल्-बले इति (१०८, १११) सूचय-प्रयोगप्रदर्शनायैम् । राम-सुप [(०८) प इत्],
 (१०८, १११) = रामिषु ।

‡ विद्विनिधानवर्द्धिर्भूताः आवन्तोऽकारान्तपुंसिद्वयव्ययः एवं श्रेयाः ।

एतद्व्यञ्जोक्तनिबन्धातिरिक्त-बर्त्तविधानानि ।—

अपेः सुतः, अहृषीः सङ्कल, भीरोः स्यान्स सप्त वः समासे । यथा, अग्निहृत्, अहृषि-
 वङ्गः, भोवृहानम् । पाणिनिः ८।१।८०-८२ ।

दीर्घानादपेः सोमस्य सप्त वः समासे । यथा, अग्नीषोमी । दीर्घानादिति किं, अग्नि-
 शोमी माचवन्तौ । पाणिनिः ८।१।८२ सूत्रस्य वार्तिकसङ्ग्रहम् ।

ज्योतिरायुरग्निवः सोमस्य समासे । यथा, ज्योतिष्टोमः, आयुष्टोमः, अग्निष्टोमः ।
 पाणिनिः ८।१।८२-८३ ।

नर्वपुविभ्यां क्लिरस्य समासे । यथा, नर्विडिरः, पुर्विडिरः । पाणिनिः ८।१।८५ ।

मातुः पितृव्यस्य वः वः समासे, अहृष्यसमासे तु वा । यथा, मातृव्यस्य, पितृव्यस्य ।
 अहृष्यसमासे तु—मातुःअथा मातुःअथा, पितुःअथा पितुःअथा । पाणिनिः ८।१।८४-८५ ।

नि-नदीभ्यां कतैः कौश्ले । यथा, निचः, निचालः, नदीचः । पाणिनिः ८।१।८६ ।

११२ । खे र्जस् छे छसि छीना-मि स्त्रे स्नात् स्त्रिनोऽतः ।

(ले: ५।, अस् छे छसि छीनां ६४, इ खे स्नात् छिनः १४, अतः ५।)

मादयने स्त्रस्य । यथा, प्रष्टः । अयने इति किं, प्रस्त्रे छिमवतः पुच्छे । पाणिनिः ८।१।२९ ।
वे. स्त्रयातिष्ठंशासनयोः । यथा, विष्टः । इच्छासनयोरिति किं, वाक्यस्य विष्टः ।
पाणिनिः ८।१।२९ ।

विक्षुपरिश्रमिभ्यः स्त्रस्य । यथा, विष्ठलं, कुष्ठलं, परिष्ठलं, श्रमिष्ठलम् । अपिष्ठलः
(तत्रात्मा श्रमिः) निपात्यते । अन्वय तु अपिष्ठलम् (वानरावासः) । पाणिनिः ८।१।२९।६ ।

अन्व जो भूमि चि चि क्वृ मच्चि पुच्चि दिव्यच्चि वर्धिभ्यः स्त्रस्य । यथा, अन्वष्टः, गीष्टः,
भूमिष्टः, विष्टः, पिष्टः, कुष्टः, अक्वृष्टः, मच्चिष्टः, पुच्चिष्टः, दिव्यिष्टः, अर्धिष्टः, वर्धिष्टः । एभ्यः
किं, भूस्त्रः । स्त्रस्य किं, मोक्षितिः । परमेष्ठी, सव्येष्ठा—निपात्यौ । पाणिनिः ८।१।२७ ।

इत्वात् सः वः संज्ञायामिकारे भातु वा । यथा, सुवेवः, हरिवेवः, वायुवेवः । नञ्भातु
भरविषेवः, भरविसेनः ; रोहिचिसेनः रोहिचिसेनः । इत्वात् किं, विच्यक्षेनः । एकारे
किं, चिलोताः, हरिसक्यम् । संज्ञायां किं, प्रसुसेनः । पाणिनिः ८।१।२९, १०० ।

सुविनिदुर्भ्यः सनसूयोः । यथा, सुवनं, विवनं, निःवर्षं, दुःवर्षं ; सुवृत्तिः, विवृत्तिः,
निःवृत्तिः, दुःवृत्तिः । पाणिनिः ८।१।२८ ।

निर्दुर्बहिःराभिः प्रादुर्बतुरा सः (नतु प्रत्ययस्य) वः कश्चपिपु । यथा, निष्पन्नः, दुष्पन्नः,
वहिष्कारः, चाविष्कारः, प्रादुर्बुतं, चतुष्पन्नित्यादि । पाणिनिः ८।१।४१ ।

निसस्यपवावनव्याहृती । यथा, निष्टपति स्त्रस्यं परीचकः । आहृती तु, निष्ठापति स्त्रस्यं
स्त्रस्यकारः, पुनः पुनरत्रिं स्त्रस्यवतीत्यर्थः । पाणिनिः ८।१।१०९ ।

निःसुदुर्भ्यः साम-सिच-सन्धिनां वः । यथा, निःसामा, सुसामा, दुःसामा, निःसिचः, निः-
सन्धिः । एवं सुष्ट, दुष्ट इत्यादि । पाणिनिः ८।१।२८ । “सुसामादिषु च ।”

कक्षेरमादाश्रयनिष्कटयोः । यथा, कक्षिमवदन्व चास्त्रे, सामान्वित्व तिष्ठतीत्यर्थः ; अथदम्भा
श्रीः, निष्कटे निवृद्धा चास्त्रे इत्यर्थः । अन्वय श्रुतिभावस्यः । पाणिनिः ८।१।६८ ।

परिष्कृतादिभ्यं सः वः । यथा, परिष्कृतः, सुष्कृतः, दुःष्कृतः, क्लृष्टः, क्लृष्टः,
इत्यादि । “दुःस्त्रादिभ्यं इति क्रमदीश्वरः ।

स्त्रभावता नृर्धन्वकारकम्. प्रथमः—

नृर्धन्वां प्रदीयो इव इवञ्च नृवापाद् राश्रीश्च चट्
वीथीश्च श्रेष्ठ शीथा चिचव चिच विवाचामि कुचाश्च वच्ची ।
कचाश्च नाव मेवाचिच चिच मच्चिचा चिच पावाच वीथिन्-
शीथीमवांशुवारीचर कचव पुरीवाच्यरीवाः क्वरीचम् ॥

अकारान्तात् स्त्रीः परेषामिषां खानि एते क्रमात् स्त्रुः । *

सर्वे सर्वस्यै सर्वस्मात् सर्वस्मिन् । †

११३ । आत् सुमामः । (आत् ५, सुम् ११, आमः ६) ।

अवर्षान्तात् स्त्रीः परस्य आम आदौ सुम् स्यात् । एत्व-वत्त्वे । ‡

सर्वेषाम् । शेषं रामवत् । § एवं विश्वाद्योऽकारान्ताः ।

उभशब्दो ह्यन्तः । उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभाभ्याम्

उभयोः उभयोः । ¶

पीयूषं पिपुषा इषीक अवकापीवत् इषत् किलिचं

प्रयूषेषु कषा कषाय कषुषं यूषं भिवक् सर्वपी ।

पुषं पुष्कर वाच इष्य इषिरं दुष्कं तुष्णीवचे

सुषं गोपद् पीरुषे परुषमित्येते तथा चापरे ॥

अकारान्त-सर्वनाम-शब्दात् परेषां जस् छे छसि छि एषां खानि क्रमात्—

इ स्त्री आत् खिन् एते स्त्रुः ।

अथ, अस्त्रिणाम् इ स्त्री आत् ख खिन् इति इति, अतिसर्व्याय इत्यथ सर्वनामत्वान्नाभात् तथा

स्त्री न स्यात्, तथा अतिसर्वस्य इत्यपि छसः खानि आदिशशाप्रसङ्गः स्यात्, टाभिन् (१०६)

इत्यनेनापि न ऋवितुमर्हति, अनेनैव विशेषेण निषेधात् । पाणिनिः ७१११४, १५, १७ ।

† सर्व-जस् (११२, २२) = सर्वे । सर्व-छे = सर्वस्यै । सर्व-छसि = सर्वस्मात् ।

सर्व-छि = सर्वस्मिन् ।

‡ खेरित्तुवर्तते । आत् अवर्षात्, तेन सर्व्यासामित्वादि । सुम् उभावित्, उच्चार-

विश्रयः, मिखादादी । आमः खानि सुम्विधानं विभक्तिसम्बन्धित्वात्, अत-चाइ एत्व-वत्त्वे

इति, एत्वच्च एत्वच्च ते । सुम्ः साहीवसकारत्वात् (१०८) स्त्रीस्यैः इत्यनेन एकारः, पचात्

(१११) वत् भविष्यतीत्यर्थः । आदिखानि सर्व्याववादीशे तु खिन् परे न एकारः, तथा

परखादित्वादि । पाणिनिः ७११५२ ।

§ सर्व-आम् (११३, १७, १०८, १११) = सर्वेषाम् । शेषम् उच्चारणम् रामवत् साप्-

दित्यर्थः, पुनपुसकयोः शेषमित्यन्तरः ।

¶ उभशब्दो ह्यन्त इति सुष्वादिनामिषीकं, तेन अचिमवौ उभौ तेन स अशुभः इत्यादि ।

असि—नेमि नेमाः । * शेषं सर्व्ववत् ।

११४ । पूर्व्वोदेः स्मात्-स्मिनी वा ।

(पूर्व्वोदेः ५१, स्मात्-स्मिनी ११, वा ११) ।

तो । पूर्व्वस्मात् पूर्व्वोत्, पूर्व्वस्मिन् पूर्व्वे । † शेषं नेमवत् ।
एवं परादयः ।

समोऽतुष्ये इत्याद्युक्तेः—

नमः समस्मात् पूर्व्वस्मा अन्तरस्मा अनेधसाम् ।

सुनेधसामन्तरस्यै सतां सस्यै स्यन्भुवे ॥ ‡

उभयभ्यादवयवार्थेऽवट्प्रत्ययेन साधितात् उभयभ्यात् चिबचनं न प्रयुज्यते इति सम्भवात् ।
एकत्वसङ्ग्राह्यावकादिकभ्यात् एकवचनमेव ।

* नेम-अत् (८८, ११२, १३) = नेमि, वा (२२, १०२) नेमाः ।

† तो इति इतिः । पूर्व्वविहितौ (११२) स्मात्-स्मिनी पूर्व्वोदेर्वा स्मिताम् । अतएव
असि-स्योः स्मि, अतथेति नञ्प्रत्ययम् । पूर्व्वोद्यत्वेति (८८) सूत्रेण असि परे वा चित्तज्ञानज्ञाना-
न्वय पूर्व्वोदेर्-स्मात्-स्मिनी वा इति वन्न ज्ञतं तत्, पूर्व्वोद्यत्वात् अतः स्मि (११२) तसि ज्ञते,
पुंवत् खेरिति (१२०) पुंवद्भावे, पूर्व्वतः, (वा चित्तज्ञानां ८८) पूर्व्वोत् इति पदव्यवहित्वात् ।
पूर्व्व-असि = पूर्व्वस्मात्, वा (१०६, २२) पूर्व्वोत् । पूर्व्व-स्मि = पूर्व्वस्मिन्, वा (२१) पूर्व्वे ।
वाचिनिः ७१११६ ।

‡ समोऽतुष्ये (८६) इत्यादिबहवचनान्वाह नमः इति—सकृत्पुं प्रकथ्ये नमः, कीदृश्यात्,
समस्मात् सकृत्वात् पूर्व्वस्यै पूर्व्वस्मादीनाम् पूर्व्वस्मात्परिमे इत्यर्थः, अथ समस्यस्य अतुष्यार्थ-
त्वेन पूर्व्वस्यस्य च साकार्येणवा व्यवहारावधिमेव चित्तज्ञानम् । पुनः कीदृश्यात्, अनेधसां
निर्मुहीनाम् अन्तरस्यै अस्मि-स्मित्वात्, सुनेधसां सुमुहीनाम् अन्तरस्यै सतां संसर्गात् परिधान-
व्यवहारात् ; सतां साध्यां सस्यै सास्मीयात् ; अथ अन्तरस्यस्य अस्मिदीनवाचिमेव सर्व्व-
सुम्नानवाचिमेव च चित्तज्ञानम्, साम्यस्य च तद्विषयनिर्वाहमेव चित्तज्ञानम् ।

११५ । जरस् जराधि तु ।

(जरस् ११, जरा ११, अधि ०, तु ११) ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादधि परे ।

निर्जरसो निर्जरसः, निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसः, निर्जरसा ।
केचिदादादिनाताविच्छन्ति,—निर्जरसिन, निर्जरसैः, निर्जरसे,
निर्जरसः, निर्जरसादित्यादि । पक्षे ह्रस्वे च रामवत् । *११६ । पाद दन्त यूष निशा एतना मासासन
सानु नासिकोदक हृदयासृक् यद्यत् शक्यत् शीर्ष
दोषः—पहद् यूषन्निश् पृष्णासासन् सु नसुदन्
हृदसन् यकन् शकन् शीर्षन् दोषणः शसादि-पौ ।

(पाद—दोषः १३, पद—दोषणः १३, शसादि पौ ०) ।

नडाकविप्रयोगत्वेन साध्यम्, इयन्निचनोति छिपि इयेवशब्देन वा । औमरात् सभ-
शब्दमपि चयानं मला सभये सभयाः इति वदन्ति । द्वितीय-०—(१०, ११२) द्वितीयः,
वा खिलंशया (१०६, १२) द्वितीयाय इत्यादि ; तृतीयशब्दोऽप्येवम् । निर्जर-सि (१०२)—
निर्जरः । निर्जासि जरा यस्मैति बहुव्रीहिसमासि ११० नृपेच इत्यः ।

• पुंसिङ्गे सूचकरत्वात् विद्वत्सापि जराशब्दस्य यद्वचनं, एकदेशविद्वत्तमन्यवत् भवतीति
न्यायान् ; तेन जरा जर इत्यभयसापि जरम् वा स्यादधि परे । प्रकरवचनान् चर्षीति
सादेरेव, तेन निर्जरसायां निर्जरायां इत्यादी न प्रसङ्गः । अथ तु-शब्दो व्यवसायकः,
व्यवसाय च केचिदादादिनाताविच्छनोति । (१५५७) बहिरङ्गविधिभ्यः सादनरङ्गविधिर्बर्षीति
न्यायादादौ जरसादेशे अत्र चादिनोपः शसौ नकारव न ज्ञात्, एवं टा-ञ्जे ङलोनात् इनावायो-
ऽपि न स्युः । किञ्च सर्वभाववादेशेन इत्यपरत्वाभावात् चानो नुमानोऽपि न ज्ञात्, तेन
निर्जरसामिति ; एवं पदां दत्तमित्यादयोऽपि । केचित् पच्छिताः (१५५७) सावकायविधिभ्यः
सादनरङ्गो निरवकायश्च इति न्यायेन, जरसादेशकरत्वात् चादौ टा-ङ्गोः ज्ञानि इनाती इच्छन्ति,
तन्मते (टा, १०६) निर्जरसिन, (ङसि, १०६) निर्जरसादिति । पक्षे—जरसादेशान्नावपक्षे,
ह्रस्वे परे—न्याम् भिष् भ्यस् सुप्—एषु परेषु शिबर्षः । पाणिनिः ०५।१०१ ।

मां स्थाने एते क्रमात् सुर्वा मसादौ पौ च परे । †

इदः पदा पद्मगमित्यादि । दतः दता दद्मगमित्यादि ।

११७ । सदानोऽहोपोऽम्बस्थात् पौ वा त्वीहोः ।

(सदा १२), अमः ६), अन्-लोपः १), अम्ब-स्थात् ५), पौ ७), वा १२), तु १२), ईश्वोः ७) ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईश्वोस्तु वा, न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । †

• एतेषां स्थाने एते आदेशाः क्रमात् भवन्ति, यथा—

पाद	दन	युप्	निष्ठा	प्रतना	मास	आसन	सातु
पद	दत्	युप्त्	निष्	प्रत्	मास्	आसन्	सु
नासिका	उदका	हृदय	असृञ्	यज्ञात्	शक्रात्	श्रीर्ष	दोष्
नस्	उदन्	हृद	असन्	यकन्	शक्रन्	श्रीर्षन्	दोषन्

अथ मसादिवहनेन पूर्वविभक्तोर्निरासात् लोके श्रीकारस्य पित्तेऽपि तत्र न स्यात् । अथ आसनशब्दस्थाने आसन् इति प्रदं साधयता वापदेवेन काशिकामतमेव प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतम् ; सिद्धान्तकौस्तुभेकारिणं तु आस्यशब्दस्थाने आसन् इति श्रुत्या तन्मतं प्रामादिक-मिति सिद्धान्तितम् । [अथ श्वेतुर्नगोरमायां तत्त्वबोधिन्यां च प्रदर्शितः ; यथा—“आसो हकस्य वार्षिकाम्” इति “तया ह्यस्यां गुह्यान् आसनि” इति च वेदमन्त्रे आसः=सुखात्, आसनि=सुखे इत्येवार्थः । अथ एवं विधायकम्—“आसनि किं लभे मधुनि” इति काशिकालिखितो-दाहरणे ‘आसनि’ इत्यस्य ‘सुखे इत्येवार्थः सङ्गच्छते, न तु उपवेशनसाधने द्रव्यादी । आसासन शब्दयोरेकधातुत्वप्रत्वात् ‘आस्यते सम्बन्धिनिष्पद्यते भक्षामव’ इति व्युत्पत्त्या अचिकरवे अणटि कृते आसनं सुखमित्यपि वीतिशोऽर्थः सम्भवति । अतः ‘आस्यंशब्दात् आसन् इति करणात् वरम् ‘आसन शब्दात् आसन् इति करणम्, प्रथमोक्तस्य कष्टकल्पनत्वात् ।] वाशब्दस्य व्यवस्थायां ऋषिषा स्यात् (१), ऋषिर्षिणं (२), ऋषिष्य स्यात् (३), प्रयोगत इति । यथा, (१) मसादौ विकल्पः स्वयमुदाहरतः, एवं सुदती सुदनी इत्यादी च । (२) केशार्थे श्रीर्षस्यः, पूरवितव्यार्थे उदकुम्भ इत्यादि । (३) पादप्रक्षालनकार्ये पाथमित्यादि । पाथिनिः ६।१।६९, वार्षिकश्च ; तत्र वार्षिके मांसस्थाने मांस इत्यपि दृश्यते, यथा—मांस्यथन्या उखाया इति ।

† सदेति पूर्वं-वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अथवा सदेति सप्तम्यन्ते सुखात्वे गीषले शेषार्थः, तेन पूजितपूजः पीतयूजः इत्यादि सिद्धम् । अथ दवेति म्वः (मवानः) म्वयासी स्वयेति म्वः, न म्वसः अन्वस्यसात् ; म्वसंयोगात् यथा—कर्मणः अजन्तः इत्यादि । ईश्वोरिति शाब्दार्थ्यात् ई इति विभक्तिसम्बन्धीयमेव याज्यम्, तेन अग्नी अग्नी इत्यादि (२४२ सूत्रवती)

यूष्ः यूष्वा । *

११८ । वी लुप् फेऽधौ ।

(गः ६७, सुप् ११७, डी ७७, चरी ७) ।

नख सुप् स्वात् चघौ फे परे । † यूषभ्यामित्वादि ।

डौ—यूष्चि यूषचि यूषे । मासः मासा माभ्यामित्वादि । ‡

पथे घौ च रामवत् । पदादयः घृषक् शब्दा इत्येके । §

११९ । सङ्गा-वि-सायाद्वाङ्गोऽहन् डौ ।

(सङ्गा-वि-सायात् ५१, वा ११७, चङः ११, चङन् ११७, डौ ७) ।

सङ्गा-वि-सायेभ्यः परस्माद् इत्यस्य चङन् वा स्वात् डौ । ¶

(पा. ७११२९ ची=डौ) । ईपि तु नित्यं, राज्ञी विदावोत्यादि (२५१) । वार्षं पीषं चार्त्तपानम् एषाम् चमेनेव सिद्धौ (४१३) चङ्पन् इति स्वमेवं निवमवति—तद्धितस्य चचि डी च न चर्त्तव्य चनोऽङ्गोपः, तेन राजन्वः शूर्त्तव्य इत्यादि सिद्धम् । पाणिनिः ६।४।११४, १२६, १२७ ।

* यूप-मसु (११६)=यूपन्-चसु (११७, १०७)=यूपः । एवं यूप-टा=यूपः ।

† विज्ञानस्य चङ्गद-नकारस्य सुप् स्वात् आदीय-इषि विरामे च, न तु घौ । चिक्त्वादि च विज्ञाननकारस्य प्राप्तिः, तेन (इनधातोर्घां विपि) चङन् इत्यादी न प्रसङ्गः । (२०२) प्रथाम् (२२३ स्वङ्गी) भवान् इत्यादी कृतत्वात् न नख चोपः । घौ तु न स्वात्; वक, ई रामन्; डौवे तु घृषक्-सुपरचात् (२४२) विकल्पः, वक, ई मङ्ग, ई मङ्गन् । पाणिनिः ८।२।७, ८ ।

‡ यूप-चि (११६, ११७, १०७)=यूपि, वा यूपचि, वा यूपे । मास-मसु=मासः । मास-टा=मासः । मास-भान् (११६, १०२, ७०)=मासाः ।

§ एषे—केचित् पञ्चिमाः [वाननादयः] चङ्गदभ्यः इषक् शब्दाः चघौति चङ्गि । [अनयात्पि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते इति काशिका] । एतत् घोपदीयत्वापि भवन्, चदएव कारके (२८१) चावहत्वात् च चङ्ग इति चितीकृत्यपथे चावहत्वात्तदम् ।

¶ सङ्गायाचकचङ्ग-विज्ञान-सायकयेभ्यः परस्य चङ्ग इत्यन्यापानादस्य चङन् वा स्वात् डौ परे । स्तोत्रश्लोकैः चङ्गः, विकल्पन् चङ्गः चङ्गः, चङ्गः शायः चायाङ्गः (चङ्गदीविक्रमाद्यः) । चङ्गादीपान इति (२५२) चङ्गवन्, चङ्गदीव इति (२५३) चङ्गदीव इत्यानयकचङ्गम् । पाणिनिः ६।४।१२० ।

घञि घञिनि घञे, चञि चञिनि चञे, सायाञि सायाञिनि सायाञे । *

किञ्चपाः विञ्चपौ विञ्चपाः, विञ्चपां विञ्चपौ । †

१२० । धोराखोपोऽव्यघौ ।

(घोः ङ, षा-खोपः १, चचि ०, चचौ ०) ।

धोराकारस्य खोपः स्मात् अघाकचि परे ।

विञ्चपः, विञ्चपा विञ्चपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खादयः । ‡

घोः किं—हाहाः हाहा हाहाभ्यामित्यादि । §

श्रेयं विञ्चपावत् ।

हरिः ।

१२१ । युङ्गा-मौ यु । (युङ्गाम् ३३, चौ ११, यू २३) ।

* घञि-ङि=घञन् ३(११०)—घञि, वा घञनि, वा घञे इत्यादि । इत्यदन्ताः ।

† विञ्चं प्राति रचति यः स विञ्चपाः (ङिबन्तः) विञ्चः । विञ्चपा-सि (१०२)=विञ्चपाः विञ्चपा-चौ (२३)=विञ्चपौ । विञ्चपा-ञञ् (१०२, २२)=विञ्चपाः । विञ्चपा-चम् (२२)=विञ्चपाम् ।

‡ शालवयवव्रीहताकारस्य खोपः स्मात् विभिन्न-स्मादीयाचि परे । तद्विधा-चकारयोः परयोः ययोश्चोप (२३=) इत्यनेन आकारखोपस्वावयवकाले धोराखोपः यौ इति यत्र ज्ञतं तत् खोपायुः अयुः पायुरित्यादी (४४०) आकारखिल्लयम् । विञ्चपा-ञञ् (१२०, १०२)=विञ्चपाः इत्यादि । अहं यम्यौति अह्नाः (ङिबन्तः) । एवं पुच्छं तावते इति (६४२) पुच्छयाः, आख्याः-यन्त्याः इत्यादि । पाणिनिः ६।४।१४० ।

§ हा इति कृषिते शब्दः अहातीति औषादिक-हाप्रत्ययेन, उखेचौति (६१०) आकार-चौति हाहा इति आकारस्य शालवयवव्रीहतायात् न आकारखोपः । किपुञ्चपौ तु शालवयवव्रीह-ताकारस्येय एव—हाहा । हाहा नन्वर्थः । “वातोऽनाप इति वञ्चयन्” इति (पा. ६।४।१४०-२३) पाठिकम्—शालवयवव्रीहतायात् आकारखोप इत्यर्थः । अत्र “वातीति किं, हाहा” इति उक्त्यान्वयीत्युक्तेः । “हाहात् वा, हाहाः हाहाः हाहात् वा” इति खोपचे । “हाहा” इति

इकारोकाराभ्यां पर षी क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । इरौ । ॥

१२२ । शुर्धिसङ्कित्सु । (कृ. १, पि-जम्-ङ्कित्सु ०४) ।

इदुतोर्षुः स्यात् षी जसि ङिति च परे । इरयः । †

त्वसोपे त्वसच्चञ्च—इ इरे । इरिं इरौ इरीन् । ‡

१२३ । टादसञ्चास्त्रियान्तु ना ।

(टा ११, षदसः ५, च ११, षसिवां ०, तु ११, ना ११) ।

इदुग्रामदसञ्च परष्टा ना स्यात्, न तु स्त्रियान् । §

क्रमदीवरः । “अव्ययप्रोङि मन्वर्धवाचको इहाग्रन्थोऽस्ति, तस्य इहाङ् इहै इत्यादि भवति” इति नोवीचन्द्रः । इत्यादन्ताः ।

* इच उच यू, पचात् तकारानुबन्धेन युती ताभ्यां । अत्रच इकारान् षी इ, उकारान् षी उ । इरि-षी=(१२१,२२) इरौ । पाणिनिः ६।१।१०२ ।

† अच, इदुग्रां विहिते एव षी परे बोध्यं, तेन इ यदि इ सुसु इत्यादी सुचुदीति (१५२) उक्ते पचात् न युचः । ङिति च साचात् परे बोध्यं, अथवा मन्वे इत्यत्र या ङितानिति (१५६) चमि ङतेऽपि चनेन युचापचिः स्यात् । इरि-जम्=(१२२,१५) इरयः । पाणिनिः ०।३।१०८, १०९, १११ ।

‡ प्रत्ययस्य षोपे सति प्रत्ययस्य सच्चञ्चं चिञ् षीङ्गयते इत्यर्थः, येन केनापि प्रत्ययेन प्रत्ययस्यैपि सत्प्रत्ययसम्बन्धि क्त्वर्थे स्यादिति यावत् । (पाणिनिः १।१।६२) । यथा, राजा इत्यादी (१४८) सेर्षोपे (१६४) दीर्घः । माषाभौः माभौः इत्यादी (११९) विभक्तिसुचि विभक्त्यन्विता पदसञ्चा सिद्धा । इ इरे इत्यत्र चादी नृषे ङते, स्त्रियन्वयेन चिषोपे सिद्धे, षोपे मन्वचचमिति मन्वर्धवाचकः स्त्रियन्वयादीन् इति मन्वस्य मन्विभारत्त्वगर्भः । इ—इरि-ङि (८०, १०९, १२२)—इरे । इरि-जम् (१०२)—इरिम् । इरि-जम् (१०४, १०५)—इरीन् ।

§ मात् अर्थाविति (२१५) उक्ते उदनात्मादीन् ना-चादीन् चिञ् षदो षच्चञ्चं वैभक्त्यन्वयस्यैवामनारमेव उर्ध्वतीति ज्ञापनार्थं, तेन अतुषी इत्यादी चादी षी ङते (१२२) पचादुक्ते (२५५) मन्वे च (१२२) पदचिञ्चिः । पाणिनिः ०।३।१२० । “मुने ङते चिञ्चञ्चां माषाच” इति चिञ्चान्तीसुदी ।

हरिषा हरिभ्यां हरिभिः, हरये हरिभ्यां हरिभ्यः । *

१२४ । ङस्यैङो लोपः ।

(ङस्य ६१, एङः ५१, लोपः ११) ।

एङः परस्य ङसिङ्सोर्ङस्य लोपः स्यात् । †

हरिः हरिभ्यां हरिभ्यः । हरिः हर्योः हरीषाम् । ‡

१२५ । युङ्गां ङेङोः । (युङ्गां ५१, ङेः ६१, ङीः ११) ।

इदुङ्गां परस्य ङेङोः स्यात्, ङ इत् । §

१२६ । टेलोपो ङिति, विंशतेस्तेस्त्वङो ।

(टि ६१, लोपः ११, ङिति ७१, विंशतेः ६१, तेः ६१, तु ११, ङङी ७१) ।

ङिति परे पूर्वस्य टेलोपः स्यात्, विंशतेस्तेस्त्वङो । ¶

* हरि-ङा (१२२, १००) = हरिषा । हरि-ङे (१२२, २५) = हरये ।

† ङः परः ङः ङः तस्य ङस्य, स च ङसिङ्सोर्ङस्य सभवति, अथ ङाङ् ङसिङ्सोर्ङस्येति । एङ इति प्रकृतेर्विङ्गतेरपि, तेन नोः योरित्यादि । पार्श्वणिः ६१।११० ।

‡ हरि-ङसि (१२२, १२४, १०२) = हरिः । एवं हरि-ङस्य = हरिः । हरि-ङोस् (२५) = हर्योः । हरि-ङाम् (११०, १०४, १००) = हरीषाम् ।

§ अथपि, युङ्गां ङेङो इति इदुङ्गां सह ङेङो-विधाने कृते परस्ये चङ्गविति वक्ष्यं न स्यात्, तथापि ङी-करत्वं परस्ये सायञ्चायप्रकरत्वाद्य-ङिति परे एव विंशतेस्तेस्त्वोपादे, तेन विंशतिमात्रे विंशतवति इत्यत्र (८५५) जिप्रत्ययस्य (४६०) ङित्येङपि टेरिव लोपः न तु तिः । पार्श्वणिः ७१।११०-११८ । एतन्मते चोत् ।

¶ ङिति परे तत्पूर्वस्य टेलोपः स्यात्, विंशतिप्रत्ययस्य तु वि-भागस्य लोपः स्यात्, ङङी ङित्यन्वितिविभक्तौ ङिति परे, ङित्यन्वितिविभक्तिं परे तु विंशतिप्रत्ययस्य टेलोप एवेत्यर्थः । पार्श्वः, विंशतेः पूरकः इत्यर्थे विंशतिप्रत्ययात् (४५०) ङटि कृते वि-भागवति विभं ङी तु विंशती । पार्श्वणिः ६१।११२-११३ ।

इती इर्धीः इरिडु । * एवं नीपत्त्वम्भिरव्यादयः । †

१२७ । सख्युद्गां सेर्डाघेः ।

(सख्या ५५, घेः ६५ वा ११५, अघेः ६१) ।

सखि-शब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य सेर्डां स्यात् तु घेः †

सखा । अघेः किं, हे सखे । ‡

१२८ । घौ मिः । (घौ ०५, मिः १) ।

सख्युर्द्धकारस्य च मिः स्यात् अघौ घौ परे । §

सखायौ सखायः, सखायं सखायो सखीम् । ¶

१२९ । सख्युटाङ्गिता-माएउमुसौ ।

(सख्याः ५५, टा-ङ्गितान् ६५, वा ए उक् उक् घौ ११५) ।

* इरि-ङि (१२५, १२६) — इती । इरि-डुए (११९) — इरिडु ।

† नीपत्तित्वं चत्विच रचिते ते आदयो येषां ते । आदिपदात् विक्षिप्तित्व-नापत्ती-मुञ्चि-
प्रक्षेपापनाश्याः एवमित्यर्थः ।

‡ सखा च अथ तासां, सख्याद्याम् । सखि-ङि = सखि-ङा [उ-ङत्] (१२६) — सखा ।
§ इ-ङि-ङि (ङि) = (१०४, १२२) सखि । आदिनी सखिपत्तित्व-सापनाश्याः सख्यु-विहित-
एव । अ१२९, २३, अ१२१५, ६११२१२, अ१२१२८ ।

¶ अर्थवशात् विभक्तौर्विपरिवाज इति आद्यात् सख्युद्गां परं वक्ष्यते सूत्रे अघेदिङि
पुनश्च सख्युत्वं भूत्वा उच्यते । सखि-ङि-ङा सखापनाश्या च अस्यापः मिः स्यात् अघौ
घौ परे । आदिनिः अ१२९, अ१२१५ ।

¶ सखि-नी-सखी-नी (१५) — सखायी । एवं उक् उक् घौ परे । सखि-ङि-
(१०४, १०५) — सखीम् ।

सख्युः परेषां टाङ्गितां खानि चा ए उस् उस् औ—एते क्रमात्
स्युः । *

सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् । †

१३० । पत्युरसे । (पत्युः ५१, चसे ७) ।

पतिशब्दात् परेषां टाङ्गितां खानि चा ए उस् उस् औ—एते
क्रमात् स्युर्न तु वे । पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ ।

अथे किं, श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । ‡

कतिशब्देो व्यान्तः । §

* चा ए उसुसी इत्यत्र रूपत्वात् न सन्धिः । टा ऊँ ऊसि ऊस् ऊँ खानि क्रमिष
चा ए उस् उस् औ भवन्ति ।

टादिखानि चा-आदि-कारणं (१२३) ना-आदिनिविचार्यम् । किन्तु, क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्णो-
ऽभिनिविशते इति अथवा आतिदिशिकं कार्यमनिवृत्तमिति आयात् "सखिना वानरेन्द्रेण" इत्यादि
सिद्धम् । सख्याग्रामिति, श्री त्रिरिति, सख्याग्रामितामिति—एतेषु सखिशब्दस्य मुख्याख्यैव यद्यप्य-
मिति केषाञ्चिन्नतम्, तत्र साधु, मौषस्यापि यद्यप्यमिति भाष्यकारोक्तैः, तन्मते जितसख्या,
जितसख्यायौ, जितसख्या इत्यादि, एवमतिशयितः सख्या अतिसख्या इत्यादि च । अतएव "परमः
सख्या यस्मेति विद्यते परमसख्या, परमसख्यायौ इत्यादि । मौषलेऽप्यनङ्घ्रिष्वे प्रवर्तते"
इति भट्टोजिदीक्षितः । तन्मतेऽपि—“एतेन संश्रास्ये शोभनः सख्या अस्स सुसखिरित्युदा-
हरन्ती हरदत्तन्वासकारौ तदनुवागिनयान्ते उपेक्षाः ।” इति । (१५३ स्पटीका इष्टव्या) ।
किञ्च, पुंसिङ्गे एव यद्यत्, खियान्तु निवृत्तौपत्वात् (२७५) सख्यौ मौरीवत्, खीवे चास्य न
प्रयोगः । पाणिनिः १।७।७, ६।१।११२, ७।१।११८ ।

† सखि-टा—सखि-चा (३५)—सख्या । एवं ऊँ ऊसि ऊस् ऊँ—वीमिऽपि । शेषं
सखिशब्दोत्पत्तयः ।

‡ अथपि पूर्वेष्वपत् क्रमान्वयः, आसखीकारण, तेन "पतिना नीयमानायाः" इति,
"नटे द्रुते द्रुतजिते खीवे च पतिते पती" इति, "सीतायाः पत्ये नमः" इत्यादि च सिद्धं
क्यादमिति केषितम् । पति-टा—पति-चा (३५)—पत्या । एवं ऊँ ऊसि ऊस् ऊँ परे । श्रीपति-
टा (१२२)—श्रीपतिना, त्रियाः पतिः श्रीपतिरिति विद्यतः । शेषं पतिशब्दोत्पत्तयः । पाणिनिः
१।७।८ ।

§ कतिशब्दः क्विदन्परिजितवाचकः [आ संख्या केषां ते-कति इति तन्मतेऽपि] ;
अतएव क्विदन्परिजितवाचक-शब्दवचनान्य एव भवति ।

१३१ । उतिसङ्ग्राह्यो अस्यसोर्लुक् ।

(उति-सङ्गा-२-५: ५, अस्-सोः ६४, सुप् ११) ।

उत्पन्नात् घान्त-नान्त-सङ्गायाश्च परयोर्जस्यसोर्लुक् स्यात् । ‡
 कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतौनां कतिषु ।
 एवं यति तति ।

उति-व्य ष्यान्तसङ्गाश्चद्-युषदः सङ्गास्त्रिषु । †

चगादयः सङ्गाशब्दाः व्यान्ताः । ‡

१३२ । चेरयङ् नामि । (चेः ६, चयङ् ११, नामि ७) ।

त्रिशब्दस्य षयङ् स्यात् नामि परे, छिस्वादन्यस्य स्थाने । §

• ष च न च च, सङ्गा चाली च षेति सङ्गाश्च, उतिसङ्गाश्च षेति तज्जात् । उतिः प्रत्ययः, तेन उत्पन्नाः कति-यति-तति इति त्रयः । एषां सुखानामिव वद्वर्षं, तेन प्रियकतयः कतिवचः कतिवचानः इत्यादी न सुक् । सुक्करणात् कति इत्यादी (१२२) षर्षोर्वादिना न सुक्ः, पच इत्यादी नान्तत्वात् (१६४) न दीर्घः, (२३) सुकि न तथेति निवेद्यात् । पाणिनिः १।१।२४-२५, ७।१।२२ ।

† ष च न च चो, चो चनी यस्याः सा चान्ता, चान्ता चाली सङ्गा षेति चान्तसङ्गा, उतिसङ्गाश्च चान्तसङ्गा च चयङ् युषद इति । उतिप्रत्ययान्त-अव्यय-सङ्गावाचक-चान्तान्त-अव्यय-युषद-शब्दाः त्रिषु चिह्नेषु सङ्गाशब्दा एव भवन्ति इति नियमात् एषां चिह्नविहित-विशेषकार्यं न भवतीत्यर्थः । एषां सुखानामिव वद्वर्षं, [“इदञ्च ग्रीषे न प्रवर्तते इति भाष्ये क्लितम्”] तथा “ग्रीषे तु न सुम्पुटी” इति सिद्धान्तकौमुदी] युषदशब्दोऽप्यु ग्रीषेते सुखान्ते च, तेन “कतिव्यम् अचयङ्” इत्यादि (सिद्धान्तकौमुदी) । “अचयङ्पुषदसङ्गास्त्रिषु सचपाः” इति सिद्धत्वा अष्टौमिदीक्षितेन अव्ययानामकिल्लम् खील्लतम्, चतोऽप्य सङ्गामि चयङ्कं ग्रीषिक्लितम् । योपदेशेन तु प्राचां मतेन चिह्नितम् । “सङ्गां त्रिषु चिह्नेषु इर्षोर्वाच-र्षचतुस्त्रिषु चिह्नकारणसङ्गाभावपरम्” इति अष्टौमिदीक्षितव्याख्यायाम् ।

‡ चादिशब्दस्य व्यवहारावाचकत्वात् षटादशपर्यन्तना एव, अनर्थाशब्दादीनाम् एव-वचनाव्ययमिव, ‘विश्रवाथाः सदैवमे सन्धाः सङ्गावसङ्गावोर्त्विमनरवचनात् ।

§ त्रिशब्दस्य सुखान्तेन वद्वर्षं, तेन प्राप्तवैचान्त्यादी न ज्ञात् । परमाच ते चकवेति-तेना परमप्रत्ययान्त्यादी सुखान्तात् आदिषु । “ग्रीषे तु षेति षेति । मिक्वीषाम् । षयङ्कस्य मिक्ववाचान् ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । “अर्षमावाच्योवचक सुपुषचमक चतुषाम् ।

नयाणां विभु । * द्विशब्दो ज्ञान्तः । †

१३३ । त्वदां टेरः क्तौ । (त्वां ६४, टेः ६१, चः ११, क्तौ ७) ।

त्वदादीनां टेरकारः स्यात् क्तौ परे । ‡

ह्री ह्री, हाभ्यां हाभ्यां हाभ्यां, हयोः हयोः । §

वातप्रभोः वातप्रभ्यौ वातप्रभ्यः । ¶

१३४ । व्युतोऽमृशसो-र्जावदौधोः ।

(धृतः ५१, अमृ-सोः ६४, वी १४, अदौधोः ५१) ।

नीचलेऽपि नयादीशो न्याव्यः, प्रियाख्या इत्यादी अख्यायनञ्चत् इति भावः ।" इति तत्त्वबोधिनी च । नाव्यञ्च चेरिति तु नुतिवुःस्त्वावङ्गलात् कृतं; कृषिञ्च सादित्त्वर्थमिति केचित्, तेन 'नीचामिव समुद्राणामिति सिद्धम् । पाणिनिः ७।१।५१ ।

* चि-चाम् (११०, १३२, १०४, १०७) = नयाचाम् । चि-सुप् (१११) = विभु ।

† द्विशब्दो सुखाले एव प्रिवचनान्तः, तेन प्रिवचिः पुञ्च इति । ["उपसर्जनले— अविचिः ।" इतिवत् । प्राधान्ये तु परमह्री इत्यादि" इति सिद्धान्तकौमुदी ।] शेषां श्रद्धानाम-म-कृनेरन्वयान्न न जायते ते एवादी वक्तव्याः, अतएव इकारान्तश्रद्धानामुदाहरणे चादी विशब्दं सुखा पचात् विशब्दः कथितः ।

‡ अतुकारव्यञ्जस्य सिसंज्ञानामिव टेरत्वाभावे त्वदानिति पदं सिद्धम् । बहुवचनं नचाद्यम् (८६) । सिसंज्ञानामिव सुदादीनां टेरकारः स्यात्, तेन अतितद अतितदी अतितदः, अतितदि कृत्वाणि, इत्यादी गीच्छे न स्यात्; युषदञ्चदोस्तु गीच्छेऽपि; एवं चियुषदञ्चदां न यच्छीति वक्तव्यम्; तेन अतियुषान् अत्वञ्चान् अतितान् अतितान् इत्यादि; वसि तु वितः युषयः अकायः क्तवः नयः अतियुषयः इत्यादि । सिद्धान्तं विभजेरावङ्गलेऽपि क्लिबङ्गं साचात् क्तौ पर एव नेच्छे, तेन कः एवः इत्यादी (१४८) इसादुत्तरे चादी न सेर्षोपः । तदां च्च् क्तौ इति वक्तव्यं कृतं यत् प्रविद्याणाचकार्थमिति । पाणिनिः ७।२।१०२ ।

§ चि-वी = ह-वी (२२) = वी । चि-भ्याम् (१०८) = चत्वाम् । चि-चोश् (१०६) = चवीः । इति वृद्धन्ताः ।

¶ वातं प्रजिनीति प्रजाति र्वेति वातप्रभोः [वातशब्दात् शब्द-ज्ञानं-वाचिनी भाषावीः शीघ्रादिभ्यः ईप्रभवः (उ च चित्)] शीघ्रवाग्निमुनमिद्रीय इत्यर्थः । वातप्रभो-वी (१५) = वातप्रभो । अच् (२५) = वातप्रभवः । सप्तमी ई वातप्रभोः । क्लिबन्वयोऽप्यनीशब्दस्य तु (वी-चित्, आचारे वा) अणि प्रचि क्तौ च विधीयः—वातप्रभवम्, वातप्रभवः, वातप्रभिति ।

दीधुवर्जादीदूदन्तात् परयोःरन्वयोः स्वाने क्रमात् मनो स्तः ।
वातप्रमो वातप्रम्यो वातप्रमोन्, वातप्रम्या वातप्रमोभ्या-
मित्वादि । एवम् अतिशब्दादयः ।

सुधीः । †

१३५ । धोरियुवधि । (धोः ६१, इत्-उत् ११, अचि ०) ।

धोरीदूतोः स्वाने क्रमादियुवो स्तोऽचि परे । ‡

सुधियो सुधियः इत्यादि । एवं सुश्रीयवक्रगादयः । § प्रधीः । ¶

१३६ । कव्याद्यनेकाच्चोऽस्यादहनपुनर्वर्षा-
काराद्यन्यभूसुधियोयुर् ।

(कव्याद्यनेकाचः ६१, अस्यात् ५१, अहन-सुधियोः ६१, यूवो ११) ।

कादेर्वादेरनेकाच्च धोरीदूतोरस्वात् परयोः क्रमात् यवो

* नदीसंज्ञक-वातु-मिन्नात् ईदूदन्तात् प्रम्यात् परस्व चमस्यानि न प्रमस्थानि न स्वात् ।
वातप्रमो-अम् = वातप्रमोम् । वातप्रमो-ची (२५) = वातप्रम्यो इत्यादि । अतिशब्दादयः
इति आदिपदेन अतितन्त्री बहुप्रयसो अतिवधू अतिचमू इह प्रथतयः । पाणिनिः ६।१।१००
१०२ ।

† सु शोभना धीर्बलमिति सुधीः । श्लेषालोः छिपप्रत्यये धीः (१०२०) ।

‡ विभक्तिं विपरिचयस्य ईदूतोरनुष्ठितिः । धालवयवोभृतयोः ईदूतोः स्वाने क्रमात् इवुवी
स्तः अचि परे । प्रायेण विश्छिपप्रत्ययानाम्प्रधानामिव ईदूतोर्धालवयवत्वं सञ्चयति, तथाच—
“विश्छिपप्रत्या छि वातुत्वं न क्वचिन्मि चक्षुषम् । छचित् क्वचिन्मि वातुत्वं सुधीर्नीतिप्रत्ययना-
दिति (१०२२५७०) ॥” अचीति आदीरेव, छचित् सञ्चित्कापि, तेन ‘वातु वातुधुर्’
वपुर् इति छिचम् । विशिषविधिनात् (२२) सप्त र्थे च इत्यस्यापि वाचकोऽयं, तेन च सुधिविधि
इत्येव । पाणिनिः ६।१।०० ।

§ सुधी-ची = सुधिवी इत्यादि । अथर्ववेदा श्रीः (१०२५), सुधु श्रीर्वेदा सः सुधीः, वपेन
श्रीवासीति वपश्रीः । आदिप्रम्यात् प्रम्यो ची सुधू कटम् सुधम् प्रथतयः ।

¶ प्रम्या धीर्वेदा सः प्रधीः । [(अन्वक्रादिवासीवदाहरणमेतत्) । “धीर्वेदे सु धीवदु-
द्धितिं धिर्वेदेन नदीभावावाकाञ्चेव प्रधीर्वेदे नदीभाविर्देव इति” यजुर्वेदोपनिषत् । प्रम्यं
व्यावसीति अर्चन्ति छिप् इति धीवित् ।]

शः अचि परे, न तु इन्भू-पुनर्भू-वर्षाभू-काराभूभ्योऽन्त्यस्य भू-
शब्दस्य सुधियस्य । ‡

प्रथी प्रथः इत्यादि । एवं दीर्घादयः । †

कव्याद्यनेकाचः किं, शुद्धधियो । अस्यात् किं, यवक्रियो । नीः
नियो । ‡

* कच व्यक्त क्व्ये, ते चादौ यस्य स कव्यादिः, स च अनेकाच कव्याद्यनेकाच् तस्य ।
इन् च पुनर् च वर्षास्य कारा च ता चादयो येषां ते इन्पुनर्वर्षाकारादयः, तेषोऽन्त्यः इन्पुन-
र्वर्षाकाराद्यन्त्यः, स चादौ भूवेति इन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्त्यभूः, स च सुधोष तौ इन्पुनर्वर्षा-
काराद्यन्त्यभूसुधियौ, न तौ अइन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्त्यभूसुधियौ तयोः ।

यूवी इति द्विवचनान्तेन क्रमनिर्वाहार्थं पूर्वतः यूतोरिति द्विवचनान्तं भूत्वा अनुवर्षते †
ततश्च—कारकादेरव्ययादेरनेकाचस्य चादौरीदृती यद्यस्ययोगात् परी भवत-क्वदा तयोः क्रमात्
यूवी स्यात्तन्मचि परे, इन्भ्वादिभिन्नभूशब्दस्य सुधियस्य न स्यादित्यर्थः । इयुवीनिषेधे (१५)
बलाद्यवायेत्यनेन सिद्धावपि अवविधानं (१२) दीर्घवाचनार्थं, तेन ऊं प्रथि । अथ इन्पुनर्वर्षा-
कारादिभूशब्दस्य क्विधाने तद्भिन्नभूवर्जनस्य कष्टगम्यतया स्यादर्थमेव तद्भिन्नभूवर्जनं कृतम् ।
अप्यापि अचौति स्यादेरेव, तेन प्रचौचर इत्यादौ न प्रसजः । इन् इति चित्सार्वभन्व्यं, तस्मै
भवतीति इन्भूः पत्नवचस्योः, [इन्भूवैत्यकर्षा, कचक इत्यन्ते, कपिरित्येके], पुनर्भूः स्यात्
विषदायाम् [अथ तु पुनर्भवतीति व्युत्पत्त्या पुंलिङ्गः पुनर्जात्यर्थे], पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्रियां
किमुक्तौ इवे (इवा भेकः), काराभूनिर्गङ्गस्त्राने इति कोमः । [कारभू-कारभूशब्दौ अपि स्त्रीकृतौ]

अथ चाचं विशेषः—आवृत्ततः पूर्वं कारकाव्ययाभ्यां कृतसमासस्यैव चादौरीदृतीर्भवी-
तः न तु आद्यन्तस्य समासे, तेन भयनं भौरिति क्षिपि, ईषत् जीर्वेषां ते ईषन्नियः, दुःस्त्रिता-
धीर्वेषानिति दुर्धिवः इत्यादि । तथाच इचिकक्षिया पञ्चावमानस्य आर्षोवचसुषे विनिपात-
इति माचन् । अथ इचिकक्षत् भौरिति निषङ्गे (इचिकक्षसम्बन्धिनी.भौः), कारकादिलाभावादिति
क्षेपित् । परन्तु सुतु धीः प्रकटा धौरिति निवृत्तौत्वे सुधोप्रथी श्रोत्रश्रीवदिति (१५८
सुधवती) कचणाम् खनते शिवं व्यवस्था । पाणिनिः. ६।७।८२-८३ । “नमिकारकपूर्वस्यैवैवन्ते-
यथादिभः” इति धार्ष्टिकम्, अन्तर् धार्ष्टिकचयस्य ।

† दीर्घोर्ध्वं च हु द्वेने दीती इति धातोः क्षिपि दीर्घोरिति. अनेकाच् चादिप्रदात् अचयो
धुवी धूनी सुखी मन्थयः । (१२-८८८टोका इष्टव्या) ।

‡ यदा दीर्घस्य संः सुधोः । [अत्र कारकादिलाभावात्] सुधोः-धौ (१२३) —इत्थिनी ।
इत्थं शब्दं ध्यायति वः सः इति धात्वे तु कारकादिलात्] सुधोः इत्येव ज्ञात् । अतयोगात् किं-
वचिनी । अचवतीति धनीः उच्यते उच्यः इत्येव संदीयः न धात्ववर्षाभूतः ; अर्थाः की-
र्यानि । अनेकाचः किं, नियो ।

१३७ । न्यापद्दीप्तो ङेराम् ।

(नी-पाप-दीप्तः ३३, ङेः ६१, याम् १२१) ।

नीशब्दादापो षाच परस्य ङे-राम् स्यात् । नियाम् । शेषं
सुधीवत् । अयचीः अयच्छी । ङी—अयस्थाम् । शेषं प्रधी-
वत् । *

१३८ । त-तज-खादीयो ङो वोः ।

(त-तज-ङात् ३१, ई-यः ३१, ङः ११, वा १२१, उः ११) ।

तात् तस्यानजाहर्चात् षाच परादीकारजात् यकारात् परो
ङसिङसो-ङं उः स्यात् । सुत्सुः सुत्सुः । लूत्सुः लूत्सुः ।
सुत्सुः सुत्सुः । †

यश्चुर्द्धरिवत् साध्यः । ‡

यश्चुः यश्चु यश्चवः, यश्चुं यश्चु यश्चुन्, यश्चुना यश्चुभ्यां यश्चुभिः,
यश्चवे यश्चुभ्यां यश्चुभ्यः, यश्चोः यश्चुभ्यां यश्चुभ्यः, यश्चोः यश्चोः

* अत्र दीवतनीशब्दस्य तदनाशब्दस्य च यङ्गं, तेन नियाम् अयच्छीं यामच्छीमिञ्चादि ।
ङीनि, तु अकारजादादी प्रत्ये ङनि अतिनिनि कुषे, पुंनशावपचे अतिनिवाजिति । नी-ङि—
नी-याम् (१२५)—नियाम् । अचे नवतीति ङिपि अयचीः नायकः । अयची-ची, कारकादि-
जात् (१२६)—अयच्छी इत्यादि । पाणिनिः ७।१।१२६ ।

† तकारस्य ज्ञाने जायः क्तः, तत्र तज्ज च तज्जङं तजात्, ईकारस्य ज्ञाने वः
ई-ञ्जङ्गात् । एतेन तकार-तकारजातवर्ष-ङकारिभ्यः परस्मिन्तात् ङञ्जादनीकां च इत्यनेन
जातवकापत् ङसिङसोरकारः उः साप्त इत्यर्थः । सुतमिच्छति सुतमिवाचरति वा इत्यादि
बन्धे सुवीकतीति सुवीकचतीः ङिपि (७०५, ६४२) सुतीकन्तः । एवं कृत्तमिच्छतीति कृत्तोः
[अत्र यकार-यः १०५६], सुङ्गमिच्छतीति सुङ्गीरिञ्चादि । सुती-ङसि (१२६, १२८)—सुत्सुः,
वा लूत्सुः । एवं कृत्तः वा कृत्तः, सुत्सुः वा सुत्सुः इत्यादि । पाणिनिः ६।१।१२२ ।

‡ ङि ईदृश्याः ।

§ इतिभ्ये इकारस्य कान्तिन, अत्र तु उकारोति विधीतः, साधनस्यापि सुत्सुभिः ।

शब्दूनां, शब्दो शब्दोः शब्दुषु । इ शब्दो । एवं विष्णु-वायु-
भान्वादयः ।

१३८ । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्मधौ घौ स्त्रियाञ्च ।

(क्रोष्टोः ङ, तुनः ङ, ढन् ११, षधौ अ, घौ अ, स्त्रियां अ, च ११) ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने ढन् स्यात् षधौ घौ परे स्त्रियाञ्च ।
न इत् । *

(१२७) सख्युङ्गामिति । क्रोष्टा, इ क्रोष्टो ।

(१२८) घौ त्रिरिति, क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ
क्रोष्टून् । †

१४० । वाच्यघौ । (वा ११, षचि अ, षधौ अ) ।

क्रोष्टोस्तुनस्तृन् वा स्यात् अघावचि परे । क्रोष्टा । ‡

* क्रोष्टीति तुशब्दादौरीकादिक-तृन्प्रत्यये क्रोष्टु इति लिङ्गं (शृगाखवाचकं), तस्य तुनः स्थाने
ढन् आदेशः स्यात् । ढन् इत्यस्य नकारः (१४२) धावस्यस्यढधोरिति मुचमिधेयकतया सार्थकः,
न तु नित्वादान्ते, तथा सति तुनो यङ्गं निरर्थकं स्यात् । जीषस्यापि यङ्गं, तेन बहुक्रोष्टा
इत्यः । स्त्रियाञ्चेति स्त्रीलिङ्गवर्तित्वे सति निमित्तान्तरस्य नापिचा, तेन क्रोष्टौ बहुक्रोष्टौ इत्यत्र
ढचि (२५०) षदन्तात्वादीप् । स्त्रियां नित्यमिति ज्ञानदीचरः । क्रोष्टे तु धावमविधेयं खवस्यादौरी
(१६८) मुचि बहुक्रोष्टूनि वनानि इत्यादि । पाणिनिः अ१५३, ८६ ।

† क्रोष्टु-सि=क्रोष्टु-का (१२७)=क्रोष्टा । इ क्रोष्टु-सि (चि) (१०१, १२२)=क्रोष्टी ।
क्रोष्टु-ञ्च (१०४, १०५)=क्रोष्टून् ।

‡ पूर्वसुखे विषयवादीव षच चिभिन्नप्राप्ती पुनर्धियङ्गं षदाचिदपि क्वचिन्ने सञ्चवति
वर्तिष्यवाचनं, षतएव षच्चिभक्तौ न ढन्, यतः क्रोष्टे घौ (१६२) क्रोष्टे षधौ (८२) चित्-
कचयात् । "विभाषा ढधौकादिवचि" इति पाणिनि-ज्ञानदीचर-प्रथमः । षच षचोति कादरेव,
तेन क्रोष्टु-सि (च-प्रत्यये) क्रोष्टवमिति । क्रोष्टु-ठा=क्रोष्टु-था (१५)=क्रोष्टा । पाणिनिः
अ१५३ ।

१४१ । ऋतो ङो ङुः । (अतः ४, ङः १, ङुः १) ।

ऋकारात् परो ङसिङ्गोङी ङुः स्यात्, ङ इत् ।

ऋोङुः ऋोङुः ऋोङोः ऋोङूनाम् । *

१४२ । णुङिङ्घोः । (घः १, ङिङ्घोः ७) ।

ऋकारस्य ङुः स्यात् ङी धी च परे । ऋोङरि णु ऋोङोः ।

पघे ङवे च ऋभुवत् । †

ङङ्गः ङङ्गो ङङ्गः इत्यादि, वातप्रसीवत् । एवमतिचञ्चुदयः ।

ङुभूः ङुभुवो ङुभुवः इत्यादि, सुधीवत् । एवं कटप्रसूयभ्वादयः ।

ङुलूः ङुल्वो ङुल्वः इत्यादि, प्रधीवत् । एवं ङुनभूखलघ्वादयः । ‡

धाता, ङनन्तऋोङुवत् । धी ङे धातः । एवं नमृङ्घोटपोच-

दयः । § पिता, ङे पितः ।

* ऋोङु ङसि=ऋ.ङु-उक् (१२६, १०२)=ऋोङुः, एवं ङुक् परे । ऋोङु-भोक् (१४०, १४, १०२)=ऋोङोः । ऋोङु-नाम् (११०, १०४)=ऋोङूनाम् । आनमादिङ्घोर्मध्यं वलीयागान्नो विचिद्वि (१४३७) आवादादी तुमावने ङप्परत्नाभावात् न ङन् । पाणिनिः ६।१।१११ ।

† ऋोङु-ङि (१४०, १४२)=ऋोङरि । पाणिनिः ७।१।११० ।

‡ पघे ङवोऽन्तपघे, ङवे निरादी परे ऋभुवत् । इति उदग्ताः ।

§ ङङ्ग-ङङ्गो ङङ्गः इति ङ (११४) ङङ्ग इत्येव ङङ्गं ङङ्गन् । ङु-धी (११४) =ङुभुवो इत्यादि । ङु-धी (११६) =ङुल्वो इत्यादि । ङङ्ग ङङ्गवेवमाया नभ्योऽङिदिनी-चङामिदि, ङङ्गः ङङ्गङ्गः (ङङ्ग चमर-प्रगाति नार्त्तवति) इति (ङङ्ग) चामरः । ङङ्गः ङुङ्गि ङङ्गवे, निपापरि नङ्गादीने ङङ्गा ङङ्गवेने इति मेदिनी । इति उदग्ताः ।

¶ ङङ्ग-ङि (१२०, १२६)=ङङ्गा । (१४३७) निरयत्तप्रमासादी ङीर्त्ता ङिङ्गोपक, चमरः (१४२) ङुचोऽङ्गः । धी ङे ङङ्ग-ङि (१०९, १४२, १०२)=ङङ्गः । ङङ्ग-ङङ्गात् नङ्गाङ्गः (६२०) ङनन्ता एव । ङङ्ग-ङङ्गा च ङीमा तद्विद्योऽङ्ग ङीमा, ङङ्गाच ङीमा ङङ्गः ।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्टुभ्राद्वयातरः ।

जामाता दुहित्वा देवा न ह्यनन्ता इमे दश ॥ *

१४३ । धावस्वदृष्टयोः । (घी ७, च-सदृष्टयोः ६४) ।

घी परे ऋकारस्य षुः स्यात् नतु स्रद्धृष्टयोः ।† पितरौ पितरः,
पितरं पितरौ । शेषं धाद्वत् । एवं जामाद्वभ्राजादयः ।

१४४ । नुर्वा नामि र्वः ।

(तः ६१, वा ११, नामि ७, र्वः ११) ।

नृशब्दस्य नामि परतो र्वः स्यात् वा । नृषां नृषाम् । ‡
शेषं पिद्वत् । §

श्राव्याय श्रांता च ह्यनन्तुल्याः, षट्ठेति शब्दाः स्रष्टु इतिभाजः ॥ एते षट् शब्दाः पीत्वादिषु
ऋदाः, नम इ पु षट् निश्र इ-श्रास श्रास श्रन्स—एतेभ्यो धातुभ्यः ह्यनप्रत्ययेन सूचतो निपातनाय
सिद्धाः । एवं याचतीयह्यनन्ताः धाद्वशब्दवत् ज्ञेयाः । पाणिनिः ६।४।११ ।

* माद्वशब्दे (म-न पूजार्था, नखोपः) जननीवाचकः, परिनायककष्टुवाचकत्वे ह्यनन्त एव,
तेन चान्यस्य मातारौ पुत्रवौ । सव्येष्टुशब्दः रथयामपार्श्वस्थितवैरि रुद्रः (सारथिर्षो) टवर्गवृत्तीय-
वान् । याद्वशब्दः स्वामिधाद्वस्त्रीवाचकः, चान्यत्र ह्यनन्तः, तेन तीर्थस्य यातारौ पुत्रवौ । ननान्दु
(ननन्दु इत्यपि) सव्येष्टु नृ देव—शब्दाः न ह्यनन्तवत् प्रतीयमानाः किन्तु ह्यनन्तत्वेन निपातनात्
सिद्धाः । अत एते इह शब्दा बभूवतः ह्यनन्ता अपि न ह्यनन्ताः, ह्यनन्तकार्ये (१२८) वी
त्रिरिज्जनेन इति न भजन्ते इत्यर्थः, (१४३) धावस्वद्व इत्यनेन नृषं स्रद्धृष्टे इति यावत् ।

† पाणिनिः ७।१।१० । “सुहु अजति”=स्रष्टा । “पतिराकारस्य इत्यन्”=पिता ।
“जाया नामि”=जायन्तवा । “जाजतेर्जघोपः”=धाता । “द्विषेष्टः”=द्वेषा=द्वेषरः ।

‡ नामीति। सुहायनीचकाराकारार्थे, तेन पतिगुणान् पतिवृत्ताविति । (नवति वः सः ना)
नृ-शब्दः—(११०, १००) नृषां, वा नृषाम् । पाणिनिः ६।४।६ । इति षट्ठन्ताः ।

§ षट्ठन्तः, षट्ठन्तः, षट्ठन्तः, षट्ठन्तः च शब्दस्य रूपं वीपद्वैतेन विरचयन्तव्यम् न
अस्ति । सिद्धावृत्तीयानुशासु नृ नृषं वी इति शब्दप्रत्ययस्य रूपं चिह्नितम् ।

१४५ । ओरौ घौ । (ओः ६१, औ ११७, औ ७) ।

ओकारस्य ओकारः स्वात् घौ परे । गोः गावौ गावः । †

१४६ । आ अमृशसोः । (आ ११७, अन्-असोः ७५) ।

ओकारस्य आकारः स्वात् अमि शसि च परे । ‡

गां गावौ गाः, गवा गोभ्याम् इत्यादि ।

(१२४) ङखेङो लोपः इति, गोः गोः । §

१४७ । रै रा स्रभि । (रै ११७, रा ११७, स्रभि ७) ।

रैशब्दो रा स्वात् स्रै भि च परे । §

राः रायौ रायः, राभ्यामित्यादि । ¶

म्ह्रीः म्हावौ म्हावः इत्यादि ॥

इति अत्रल पुंलिङ्ग पादः ।^१

* पाणिनिः ७।१।८० ।

† अथ आ वे, ओकारस्य आ स्वात् घित्तीत्याया अकारे परे इति यत्र कृतं तत् अटार्थम् ।
पाणिनिः ६।१।८१ ।

‡ इति षोडश्याः ।

§ "अर्थ-रै-विभवा अपि" इत्यनटः । गीबलेऽपि, तेन ङीवेऽपि सुरभ्यां सुरासु इति
(१०३५५५५) । (१६०) ङीवे कः इति ङ्खेऽपि एकदेशविज्ञानमन्वयत् भवतीति यावान्
य चादेशः । पाणिनिः ७।२।८३ ।

¶ इति षोडश्याः ।

॥ "श्रीमंवाहः कथापिनिः" इत्यनटः । इति षोडश्याः ।

इय पादः—अजन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दः ।

१४८ । आबीवभसात् सेलीपः ।

(आप्-ईप्-इसात् ५, से: ६, लीपः १) ।

आप ईपो इसाच्च परस्य सेलीपः स्यात् । उमा । #

१४९ । यौरापः । (ई।१, ली: १, आपः ५) ।

आपः पर लीरो स्यात् । उमे उमाः । †

१५० । धिटौस्येः । (चि-टा-लीलि ७, ए: १) ।

आप एः स्यात् धी टौसोच्च परतः । हे उमे ।

उमाम् उमे उमांः, उमया उमाभ्याम् उमाभिः । ‡

१५१ । छितां यम् । (छितां ६३, यम्।१) ।

आपः परेषां छितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्याम्

उमाभ्यः, उमायाः उमाभ्याम् उमाभ्यः, उमायाः उमयोः उमा-

* आप् च ईप् च इच् च तस्मात्, सूत्राददन्तम् । (१२३) स्नानस्नानादित्यनेन इसात् सेलीपे लिङ्गे अप इतो वृद्धं लिखीपावकारं तत्पूर्वकार्यनिर्व्याहारे, स्नानस्नानादित्यनेन सुपि तु (१५) सुपि न ललीप्यनेन पूर्वकार्यनिविधापत्तिः सादिति । उं चिदं मौयते अपदीति माङ् लि शब्दे इति मा-भातीर्षप्रत्यये (२२७) उम इति शब्दात् छिताम् आपि उमा इति वपम् । “उ लीः मा तपः कुव” इति तु सुमारे काचिदासः । पाणिनिः ६।१।६५ ।

† लीखानि दीर्घ-ईकारकारणं अरसी इति लिङ्गयम् । आपो वृद्ध्याम् ईप्-इतो-निष्ठतिः । उमा-ली-उमा-ई (११)-उमे । उमा-जच् (१२)-उमाः । पाणिनिः ७।१।१८ ।

‡ विशक्तिपरिचामेन आप इति वृद्ध्यात्प्रवर्तते । ली टौसोच्च इत्युभयोः विशेषणं इती ‘परतः’ इति वृद्ध्यात् (५।११) प्रवृत्तम् । हे उमां-लि (चि) (१४८, १५०)-उमे ।

यान् । (११०) न्यपदीभ्यो छेराभिति । उभयान्, उभयोः
उभयसु । एवं दुर्गानावभिव्वाद्यः । *

१५२ । खेः खम् खस । (लेः ५, खम् १५, खः १५, च ११) ।

खेरावन्तात् परेषां छितां खम् खात्, पूर्वख च खः । †
सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वस्याम् । यामि—सर्वासाम् ।

शेषम् उभावत् । एवं बिम्बरदय चावन्ताः । ‡

अपुरीस्तुतेः—अन्तरायै नगर्भे । §

द्वितीयस्यै द्वितीयायै, द्वितीयस्याः द्वितीयायाः, द्वितीयस्यां
द्वितीयायाम् । शेषमुभावत् । एवं तृतीया । ¶

उमा-यत् (२२) = उमाम् । उमा-यौ (१४८, २१) = उमि । उमा-यस् (२२) = उमाः । उमा-
य (१४०, १५) = उमवा । पाणिनिः अ१।१०५-१०६ ।

* चाप इति पञ्चमनेगानुवर्धनम् । चावन्तावन्तात् परेषां छे-उसि-उस्-कि एषां खानि
यम् खात्, निष्ठादादी । य इति अकारान्तः । छिति य इति करणे (१०६) टामिसिन्वादिना
अवाद्यादिनापिः स्यादिति । उमा-छे = उमा-अ-ए (२१) = उमायै । एवं उसिउसोः उमा-
अ-यस् (२२, १०२) = उमायाः । उमा-योस् (१५०, १५, १०२) = उमयोः । उमा याम् (११०)
= उमामाम् । उमा-कि (११०, १५१, २२) = उमावान् । विश्वविधिविधिमूर्ताः दुर्गा-नावा-
भिव्वाद्याः सर्वे चावन्तावन्ताः एवमित्यर्थः । पाणिनिः अ१।१११ ।

† चावन्सर्वनामवन्तात् परेषां छितां खानि खम् खात्, निष्ठादादी, खः पूर्वखितख
दीर्घस्य इत्यर्थः । यद्यपि उखम् इति कृते खयेति न वक्तव्यं खात्, तथापि चखै इत्यादि
साधने अकारपरत्वाभावे (२०६) खः इत्यसामर्थिः स्यात् । पाणिनिः अ१।११४ ।

‡ सर्व्या-छे = सर्व्य-अ-ए (२१) = सर्व्यस्यै । सर्व्या-उसि (२२, १०२) = सर्व्यस्याः, एवं उस्
परि । सर्व्या-कि (११०) = सर्व्य-अ-याम् (२२) = सर्व्यस्याम् । सर्व्या-याम् (१११) = सर्व्यस्याम् ।
खं विना, चादिपदीन चावन्तावन्ताः सर्व्यनामवन्ताव एषं त्रैमाः ।

§ (२६) अनोऽस्तुत्यै इत्यत्र पुर्णित्ते वचिर्वीथि-अथे अन्तरवन्तस्य विश्वविधिवामाम्—
अनपादै (वचिः-द्विपादै) नगर्भे (पुर्वी) इत्यत्र न विश्वं, अथएव उभावन्तावन्ताम् ।

¶ द्वितीया-छे (८०) वा विश्वंवावा—द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्यादि । पाणिनिः
अ१।११५ ।

१५३ । सुभ्रु-दी-ह्यजन्मार्थानां धौ स्वः ।

(सुभ्रु-दी-वि-भ्रु-वन्मार्थानां ६॥, धी ०, स्वः १) ।

सुभ्रुवो वा ह्यजन्मार्थानाश्च स्वः स्वात् धौ परे । हे अथवा ।
शेषमुभावत् । एवमन्नाह्लादयः ।

ह्यचः किं, हे अथवा, हे अथवा । #

अरा । (११५) अस् जहाचि तु । जरसी । केचिदाद-
बीत्वमिच्छन्ति । जरसी जरे । † जरसः जरः इत्यादि ।

(११६) पाददन्तेति, नासिका-पुतन्म-निशानां नस्-पुत्-निशः ।
नसः नसा नोभ्यमित्यादि । पुतः पुताः पुक्कामित्यादि ।
निशः निशा ।

१५४ । श क्राज भाज यज वज स्रज म्रज

वस्य भस्त्रां षड् भौ । (श-वस्रां ६॥, षड् ११, धी ०) ।

शान्तानां शान्तानां राजादेश षड् स्वात् धौ परे । †

* धी अथवा धीवां ते ह्यचः, अथवा जननी धीवां ते अथवाः, ह्यचच ते अथवाधितिः
ह्यजन्मार्थाः, सुभ्रुवो धी च ह्यजन्मार्थाश्च ते तेषाम् । यदिवाच्यं सुभ्रुवः श्रीशिव एव,
धुचि तु हे सुभ्रुवद्वय इति क्रमदीपकः । श्रीशिवे तु (१६०, १२२) हे सुभ्रुवो सुख इति । सुभ्रु-
वद्वय नदीशंकरवद्वय विस्तरयुक्तमात्रवाचकवद्वय च धी परे स्वः स्वात् । मादवाचकः
अथवावद्वय सुखाय च शब्दः, न तु दुर्गावाचकः, तेन हे गौरि-अथवा इत्यादि । एवम् अथा,
अथा, यदिवाच्यं अथवा-अथवाप्रथमः । हे अथवा-सि(चि), (१३८, १५०) = अथवा इत्यादि ।
पाणिनिः ७।१।१०० । "अथवा ह्यचरं यदि" इति भाष्यम्, वार्तिकम् । हे सुभ्रु इति
विज्ञानकोशसूत्री कालान्तरम् । हे सुभ्रु इति धीवचा जीमराच ।

† अरा-धी (१३८, ११५) = जरसी, वा अरा-धी (१३८, २२) = जरः । "जरसी इति
केचिदादुच्यते" इति विज्ञानकोशसूत्री । "वसनावाचं अराधी इत्युक्तवत्" इति
मूलनियमः ।

* श्रवणं च यज च इत्यदि एते शेषम् । एषां शान्तानां षड् स्वात् धी (६३) परे-
शिवशब्दे इत्येवामथो, शतशब्दे षड् शिवशब्दे इत्येवामथो । पाणिनिः ८।२।१६ । म. ५ ।

१५५ । षीः ङः ञे । (क. ६, ङ. ११, ञे ७) ।

बल ङः ङात् ङे परे । निङ्भ्यान् इत्वादि ।

यदि ङी च उभायत् । *

गोपा, विश्वपायत् । †

मतिर्हरिवत्, ङीत्वात् न ग्रस् न, न टा ना । मतीः मत्वा । ‡

१५६ । ङा ङितामम् । (पा. ५, ङितां ६५, चम् ११) ।

ङाः परेषां ङितामम् ङात्, म इत् । मत्वे मतये, मत्वाः

मतेः, मत्वां मतो । एवं श्रुति-स्मृति-बुध्यादयः । §

१५७ । शिवां पिचतुरोस्तिष्ठतश्च षट्

ह्यौ । (ङितां ७, पिचतुरोः ६५, तिष्ठ-षतश्च ११, षट् ११, ह्यौ ७) ।

* ङे इति (८५) सादीय-इसे विरामे च ङीभ्यम् । (१७) अयमसोरिवमेव यस्मान्नां ङी भवत्यपि, निम्नाम्य-सुपि निङ्भु इत्यायर्थमेतत्प्रकरणम् । निम्नाभ्याम् (११६) —निङ्भ्याम् (१५५) —निङ्भ्याम् । निङ्भादीन्मन्त्र विचलपद्ये, ङी परे च निम्नाम्यः उभा-म्यवत् । पाणिनिः ८७५५५ ।

† नां इति ङीं पालीति ङिति (१०१२) गोपाभ्यः विवपाभ्यवत् । इत्वाद्ङताः ।

‡ मतिर्दुहितः, हरिवत्तवत्, किन्तु ङीषित्तक विभिविचिभिविधी भवत एव । (१०५, १२१) एतत्प्रकारात्पठं [मत्त्वानि न, टाकानि ना च] न सादिकर्षः । मति-मत् (१०५, १०७) —मतीः । मति-ट्ट (१५) —मत्वा ।

§ ङितां ङानि विधानान् चमः विमञ्जित्तकम्बिजम्, चतएव ङित्वादी सादीयापि परे (११५) ङीरितुवचीति इत्यादिः । मति-ङे — (८८ मदीर्घावां) मति-च-ए (१५, २१) — मत्वा । मदीर्घावा विचले मति-च (१२२, १५) — मत्वाये । मति-ङङि (वा ङम्) — मति-च-चत् (१५, २२, १०२) — मत्वाः, वा मदीर्घावां (१२२, १२७, १०२) — मतेः । मति-ङि (१२७, १५) — मत्वा, वा मदीर्घावां (१२५, १२६) — मती । वायवीयविभक्त्याः (११७०) चमि-क इत्यादिवायवीयविभक्त्याः एवं ङीयाः । पाणिनिः ७५११२२, १७५६ ।

चिचतुरोः स्त्रीलिङ्गे क्रमात् तिष्ठचतस्रो स्त्रः स्त्री परे । तौ च
 ऋवत्, तेन न षुत्रिर्घाः । तिष्ठः तिष्ठः तिष्ठभिः तिष्ठभ्यः
 तिष्ठभ्यः तिष्ठषां तिष्ठषु । *

टिरत्वे सखाप् । हे हे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः । †

गौरी गौर्यौ गौर्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्यौ गौरीः, गौर्या
 गौरीभ्यां गौरीभिः । ‡

* तिष्ठचतस्र इति समाहारः । स्त्रीलिङ्गे वर्तिनः चिचत्स्र तिष्ठ स्नात्, चतुरस्रत्स्र
 चतस्र स्नात् स्त्री परे । तौ आदेशी दीर्घच्छदन्तसुखी, दीर्घतुल्यकथनात् प्रत्यस्थाने आयमानाः
 षुत्रिर्घाः [(१४३) चावस्यच्छदोरिति गुणः, (१२८) चो त्रिरिति छदिः, (१०४) अस्रनामि चं-इति
 दीर्घः] न स्त्रः, अन्वत्सु सादेव, तेन तिष्ठषामिति प्रस्नात् गुम् । (१०३) असोऽकारसोपामावस्य
 —स्य चिच चं च इति विग्रहे षुत्रिर्घाः इत्यनेन अकारकार्येणापि निषेचान् श्रेय इति ।

अथ प्रश्नरचनत्वात् स्त्रियां प्रथी स्त्रियामिति यद्द्वयं, यत्र चिचतुरोर्न स्त्रियां छदिः ततः क्त-
 समासे स्त्रियां उत्थापि तत्र न तिष्ठचतस्री भवतः इत्यभिप्रायार्थं, तेन प्रियास्त्रयो यस्याः सा प्रि-
 चिरिति भवितव्यम् । प्राक् स्त्रियां उत्थौ पञ्चान् क्तसमासे सर्व्वलिङ्गवर्तिनोरपि तयोः तिष्ठचतस्री
 भवत एव, तेन प्रियास्त्रियो यस्य सः (१२७) प्रियतिसा, तथा स्त्रीवेऽपि प्रियतिस्र कुञ्जित्वादि-
 सिद्धान्तकौस्तुभ्याम् प्रियचि प्रियतिस्र इति पदद्वयं लिखितम् । प्रियचौषामिति कालन्तः
 सौपश्चाच्च, प्रियचयाषामिति तु क्रमदीश्वरः । “चामि प्रियचयाषामिति विशेषः” इति भट्टोजि-
 दीक्षितः । विभक्तिसुक्तिं तु न आदेशः, तेन तिष्ठभिः क्ततं चिक्तम् । किञ्च चावस्यच्छ इति
 रूपविहितमिदो गुणः सादेव, तेन हे प्रियतिस्रदेवदत्त, (१४२) प्रियतिस्रि देवदत्ते इति ।
 नामान्तात् प्राग्दीर्घोऽपि (१६४) न निवार्य्यः, तेन प्रियतिस्रुचि कुञ्जानि [इदं भाष्योदाहरणं कैवट-
 मतस्य—इति श्रीङ्गमनीरम] । छसिञ्जसोः प्रियतिस्रः इत्यत्र अकारकार्येणात् (१४२) चुरपि न
 जादिति । तिष्ठ इत्यादी दन्त्यादेश्वरत्वात् न पलम् । पाणिनिः ७।१।६६, १०० । ६।३।४ ।

† (१२३) ऋदां टेरः स्त्री इति टेरकारे च इति अकारान्तात् (२४६) स्त्रियामत इति
 चाप् भवति, ततः हा इति ऋद्वत्स समासवत् रूपम् । हा-चौ (१४६, २२)—हे । हा-चौश्
 (१५०, २५)—द्वयोः । इति इदंन्ताः ।

‡ गौरी-स्र (१४८)—गौरी । गौरी-चौ (१५)—गौर्यौ इत्यादि । हे गौरी-स्र (चिं)
 (६६) म्नु खोव हीति नदीसंज्ञायां (१४८, १५३)—गौरि । गौरी-चाम् (१०३)—गौरीम् ।
 एवं अक्षविभक्तौ गौरीः ।

(१४६) या छितामम् । गोर्धे गोरीन्वा गोरीभ्यः, गोर्धाः
गोरीभ्यां गोरीभ्यः, गोर्धाः गोर्धाः गोरीषां, गोर्धा गोर्धाः
गोरीषु । एवं वाची-काची-नखादयः । *

सञ्चीः । अनीयन्तात् न सिसोमः । श्रेवं गोरीवत् ॥
एवम् अची-तखादयः । † सौ, हे छि । ‡

१५८ । स्त्री भ्रूधुः । (जी ११, अ; ११, उ; ११) ।

स्त्रीभ्यो भ्रूभ्यश्च भ्रुसंज्ञः स्वात् । §

(१२५) घोरियुवधि । स्त्रियौ स्त्रियः ।

१५९ । स्त्री वामुशसोः । (जी १२, वा ११, चम्-प्रसो ७) ॥

स्त्रीभ्यो भ्रुसंज्ञो वा स्वात् अमि शशि च परे । ¶

स्त्रियं स्त्री स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै

* आदिना विश्वमित्रा यावतीयाः स्त्रीभ्योऽत्र ईयन्तात्त्वा एवं श्रेयाः ।

† अञ्जीरिति परं सच कश्च दर्मने इति धातोः चीचादिकान्तात्त्वेन सिद्धं, न चीयन्तात् ।
अतएव (१४८) न सिसोपः । एवम्, अत्र तन्मु इ चातुभ्यः चीचादिक ईयन्तात्त्वेन अचीः तन्वी-
तरीरिति । तन्वीसकारमभ्यः आदिपरदेन त्रीं त्रीं चो प्रथमीनां छिन्नात्प्राप्तपि सचचम् ॥
तथाच—अची तन्वी तरी सञ्ची त्रीं त्रीं चो आदि-प्रथमः । अनीयन्तात्त्वा ईर्णं चोमो वीर्णं न.
प्रकृता ॥ इति । जीमरास्तु मितपयीः बहुव्रीहिरिच्छुभवाद्यप्य पठन्ति ।

‡ स्त्री-सि (१४८) = स्त्री । हे स्त्री-सि (सि) (१४८, [(१६) गहीसञ्ज्ञा] १४९) = स्त्री ।

§ [आयतेर्दृष्टं अनीचादिकस्येव अयवयोऽङ्गां प्रथमोक्तिं इति (जी-र-२-६५) स्त्री इति,
अनीयुः अनीचादिकस्येव अयवति भेदोपरि इति (अ-र-६-५) इति च परं सिद्धम्] अतः स्त्री-भ्रू-
भ्योऽनीयुः-भ्यामनयवतात्त्वात्, (१६५) इत्युवाचं इत्येतादिसामम् । पाणिनिः ६।१।१०, १०९ ।

¶ स्त्रीभ्योऽत्र अमि शशि च परे ।

स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीषां,
स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु । *

श्रीः श्रियौ श्रियः । ई श्रीः । जित्यामि च मेदः । श्रियै श्रिये,
श्रियः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीषां श्रियां, श्रियां श्रियि श्रीषु ।†
सुध्यादयः पुंवत् । सुधु धीः, प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे
सुधीप्रधौ श्रीलक्ष्मीवत् । ‡

* स्त्रीशब्दात् आमि श्रसि च स्त्रियं स्त्रियः इति, अनेन सूत्रे च धातुसंज्ञायाम् षादौ (११५)
इयादिभे पयादीवन्त्वाभावात् (१०३) अन्त्यसोरादिस्त्रीषो न स्त्रीत्; धुसंज्ञाविकल्पपक्षे तु (१०३)
स्त्री स्त्रीरिति । ऊ ऊसि ऊस् ऊि विभक्तिषु स्त्रियै स्त्रियाः स्त्रियाः स्त्रियाम्—एतेषु (८८) स्त्रीषुच
जितौत्वच स्त्रीशब्दवर्जनात् (८६) नित्यनदीसंज्ञायाम् षादौ (१५६) या जित्यामन्, (१३७)
ऊराम् च, पयात् इयादिभ्यः । आम्विभक्तौ स्त्रीषामित्त्व (८८) वामीति सूत्रे स्त्रीशब्दवर्जनात्
(८६) नित्यनदीसंज्ञायाम्, आगम्विभेवंसवत्त्वादादौ (११०) तुम्, अतएव अक्षपरत्वाभावात् न
इयादिभ्यः । “स्त्रिवन्तित्त्वान्तः अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः, अतिस्त्रिम् इत्यादि । ई अतिस्त्रे ।
स्त्रीषे तु अतिस्त्रि अतिस्त्रियौ अतिस्त्रीषु” इत्यादि सिद्धान्तस्त्रीसुदौ । पाणिनिः ६।३।८० ।

† ई श्रीरिति (८७) नास्त्रीषुच इति नदीसंज्ञानिवेधात् (१५६) न उच्चः । जिति आमि
च मेदः, स्त्रीशब्दात् विशेष इत्यर्थः, (८८) स्त्रीषुच जितौति (८८) वामीति स्याभ्यां नदीसंज्ञा-
विकल्पनात् उपपद्यमिति यावत् । श्री-ऊ (८८, १५६, ११५, २१) = श्रियै, वा (११५) = श्रिये ।
श्री-आम् (८८, ११०, १०७) = श्रीषां, वा (११५) श्रियाम् । श्री-ऊि (८८, १३७, ११५) = श्रियां,
वा (११५) श्रियि ।

‡ सु श्रीभया श्रीर्भयाः यस्व वा इति बहुव्रीहौ सुश्रीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गभेदकप्रथया
नित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीसंज्ञाभावात् स्त्रीलिङ्गविहितस्त्रीत्वाभावे पुंवदित्यर्थः, चादिशब्दात् सुश्री-
वन्तौ प्रत्यादयः । श्रीभया षादौ श्रीषेति सुधीः, प्रकृष्टा षादौ श्रीषेति प्रधीरिति क्लृप्तधारक-
समासे तु नित्यस्त्रीत्वाद्नदीसंज्ञायां सुधी-प्रधौ क्रमात् श्री-लक्ष्मीवत् । सुश्रीशब्दः इत्यस्मान्नित्येन
जिति आमि च (८८, ८८) वा नदीसंज्ञायां श्रीशब्दवत्, प्रश्रीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन (८६) नित्यं
नदीसंज्ञायां अश्रीशब्दवदित्यर्थः । “प्रश्रीशब्दस्य तु इतिकारादौर्णां नते अश्रीवद्गुणम्, पदान्तरं
विनापि श्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात्; लिङ्गान्तरानभिधायावत्सत्वं तदिति क्लृप्त-
सुधुपुणम् । प्रकृष्टा श्रीरिति विवक्षे तु अश्रीवत् ।” इति सिद्धान्तस्त्रीसुदौ ।
इति ईदृश्याः ।

धेनुमंतिवत् साध्वः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि । * .

बधूर्गरीवत् । बधूः बध्वो बध्वः इत्यादि । एवं चमूतन्वादयः ।† .

भूः श्रूवत् । भूः भ्रुवो भ्रुवः इत्यादि । सुभूः, ई सुभु । ‡ .

पुनर्भूः सुखूवत् । § सुभूः पुंवत् । ¶ .

स्रसा धाढवत् । माता पिढवत् । ॥

घोः गोवत् । ##

सुराः पुंवत् । ††

गौः ग्भोवत् । ‡‡

इति अजन्त लीलिङ्ग पादः ।

* इति छट्दन्ताः ।

† तन्मूढः (१०८) अवनपथे बधूवत्, चमूतन्मपथे चेतुवदित्त्वर्थः ।

‡ भ्रू-ची (१४८, १४५) = भ्रुवो इत्यादि । ई सुभू-धि (१४२, १०२) = सुभु । सन्निपात-
अत्रचो विधिरनिमित्तं तद्धिधातुसंति न्यायेन चिसन्निपातजनितो प्रस्रविधिर्षिषीपनिमित्तं न
भवतीत्यतः सुभूरिति पठं चिसर्गानिति केचित् । ई सुभूरिति तु पाणिनीयः (१४२ सूक्त
टीका द्रष्टव्या) । “विनागना सुभु कुतः पितृम्यं ई इति काश्चिदासप्रबोधिऽप्यनुपपन्न इति
बोध्यम्” इति तत्त्वबोधिनी ।

§ पुनर्भू-मूढक (१२६) कव्यादीति नकारप्राया सुखू-मूढेन सान्धं न तु सन्धैः, तिसाल
विशदार्थे निम्बलीत्यात् हीसंज्ञायां सन्धेन बधू-मूढवदीव । एवं इन्मू-बर्धामू-कारामू-यां इपम् ।

¶ सुभू-मूढक निम्बलीत्यामिनि हीसंज्ञाभावादित्त्वर्थः । इति छट्दन्ताः ।

॥ धाढवदिति (१२८) इक्षिप्राया, पिढवदिति (१४२) मुचप्राया, सान्धं, न तु सन्धैः,
तेन अस्ति कः; नातुरिति च । इति छट्दन्ताः ।

** इति भीदन्ताः ।

†† सु भोमनो राः चनं वजा इति विश्वे सुरेभ्यो रैमूढवदित्त्वर्थः । [विद्वान्भीतुप्यात्

‘राः पुंवत्’ इति चिद्धिवत् । तदर्थेण तत्त्वबोधिन्यां ‘राभेन राः ली’ इत्यापारी चिद्धिवः ।

इति भीदन्ताः ।

‡‡ इति भीदन्ताः ।

४र्थ पादः—अजन्त-क्लीवलिङ्ग शब्दः ।

१६० । क्लीवात् ख्यमोऽधेर्मोऽतः ।

(क्लीवात् ५), सि-अनः ६), अघेः ६), नः १), अतः ५) ।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्वाधेः सेरमच्च मः स्यात् । *
ज्ञानं, हे ज्ञान ।

१६१ । क्लीवादयौः । (क्लीवात् ५, ई ११, औः १) ।

क्लीवात् पर औरी स्यात् । ज्ञाने । †

१६२ । जस्यसोः शिः । (जस्यसोः ६), शिः १) ।

क्लीवात् परस्य जसः शसच्च शिः स्यात्, श इत् । ‡

१६३ । नुस्यमादौ भ्रसन्तरखादौ तु वा ।

(नुष् ११, अयमादी ०, भ्रसन्तरखादी ०, तु ११, वा ११) ।

* (१०१) खदीभ्यामित्यनेन अन्त आदिसोपि कृते सिद्धेऽपि अनः खानि नविद्याम् (१६८)
अनोर्धुवित्यनेन खदीभ्यामित्यस्य वाचितत्वात् सुभाषितवारवाच्यम् । ज्ञानमित्यन अकारस्य
विभक्त्याथवयवभित्तत्वात् (१०८) वा क्लिप्तमवौल्येन न वा । पाणिनिः ०११२४ ।

† अथ पुनः क्लीवादित्युपादानं सामान्यार्थम्, तेन सर्वथात् क्लीवात् औकार ई स्यादित्यर्थः ।
ज्ञान-औ = ज्ञान-ई (११) = ज्ञाने । पाणिनिः ०११२८ ।

‡ शित्कण्ठं विश्वज्ञापनार्थम्, इ इति कृते सप्तम्येकारचनमनो जायते, (१८८) अथौ
श्री श्री चं इत्यादित्तु विशेषकरणं कण्ठकरणं स्यात् । कति पञ्च अष्ट अस्यानि इत्यादित्तु (१११)
शिङ्गपि चित्तकार्थनिर्देशात् न शिः । नैवे तु अतिक्रवीनि अतिपञ्चानि इत्यादी आदीव ।
पाणिनिः ०११२० ।

ज्ञीवस्य ग्री परे तुष् स्यात्, न तु यमादौ, भ्रसन्तरसयोरादौ तु वा स्यात् । *

१६४ । नसव्महन्तोऽधी घोऽधौ घौ ।

(मत्-अप्-महत्-नः ६।, अधोः ६।, घं: १।, अधी ०।, धी ०।) ।

नसन्तस्य प्रापो महतो नास्तस्य च ध्रुवर्जस्य घं: स्यात् अधी घौ परे । ज्ञानानि । डी प्रीवत् । शेषं रामवत् । एवं यम-धन-फलादयः । †

१६५ । तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् ।

(तः १।, च्वादिः ३।, नः ६।, चनेकतरात् ३।) ।

चन्यादेः परस्य स्वमोर्मस्य तः स्यात् न त्वेकतरात् परस्य ।

* यन् प्रत्याहारः, यमस्यादिः यमादिः, न यमादि-रयमादिसाक्षिन् । भस् चने बोधो भ्रसन्तो, भ्रसन्तो च ती रथी श्वेत भ्रसन्तरथी तयोरादिसाक्षिन् । तुषो च इत् चन्वाचः परः (१०) । उकारिन् चित्रार्थः, न तु [तु (१८)] चिन्दुमात्रमिति वक्ष्यति (२४२) । तुष्ः प्रकृतिभाजित्वात् ज्ञानानि इत्यादी नामत्वात् (१६४) दीर्घः । चत्वारि, प्रथमि इत्यादी यमादौ कर्त्तव्यत्वेन न तुष् । [भ्रसन्तरस्योबदाहरणञ्च २४२मूकठ्ठी प्रदर्शितम्] अप तुषयमः इति यमस्यैव निवेशे कृति सङ्ग्रहस्य जसि साक्षि ज्ञानानि इत्यादी यमनात्वात् तुषोऽप्रसङ्गः स्यात् । पाणिनिः १।१।४२, ७।१।०२ ।

† मत् च अप च मर्दाव न च समाहारि तस्य । नृत्तमानस्य अप्-महत्त्वात् महत्त्वस्य नामस्य च चन्वाचस्य दीर्घो भवति चिञ्जिष्ठे धी परे, न तु चतोः नृत्तमानस्य नामस्य च इत्यर्थः । यथा—विद्यान् चापः नङ्गान् । न इति नामसिद्धस्य वृद्धं, यथा राजा इत्यादि । ज्ञानानीत्यादौ तुषो चिञ्जिष्ठत्वात् नामत्वम् । यच्च इत्यादौ तु नकारस्य चिञ्जिष्ठत्वादेऽपि चिञ्जिष्ठविहितत्वात् न नामत्वम् । अधी चिं, डी विद्न् इत्यादि । पूर्वतः शिरसुत्पापपि धी-अधनं सर्वोच्चिञ्जिष्ठु दीर्घादीन् । ज्ञान-अत् (१६२, १६६, १६४) — ज्ञानानि । द्वितीया प्रथमावत् । शिषं प्रथमाद्वितीयाभिरं रामस्यवत् । चापवीच-ज्ञीवचिञ्जि-चन्वाच-अः इत्यादिः एवमित्यर्थः । पाणिनिः ६।४।८, १०, ११ ।

अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । *
एवमन्यतरादयः । अनेकतरात् किम्—एकतरम् ।

१६६ । जरातोऽम् वा । (जरातः ५, अन् १६ वा ११) ।

जराशब्दात् परस्मै स्वमोर्मस्य अम् स्यात् वा ।

अजरसम् अजरम्, अजरसी अजरे, अजरांसि अजेराणि । पुन-
स्तद्वत् । शेषं पुंवत् । †

(११६) पाददन्तेति शीर्षं हृदयोदकासनानां शीर्षं हृदुद-
नासनः । शीर्षाणि शीर्षां शीर्षभ्यामित्यादि । ‡ हृन्दि
हृदा हृद्गामित्यादि । उदानि उद्गा उदभ्यामित्यादि ।
आसानि आसा आसभ्यामित्यादि । पक्षे शेषे च ज्ञानवत् ।

* (१६०) प्रकरअवशात् समोः स्थाने जातस्य मकारस्य तकारो भवतीति; तेन पुंलिङ्गे अणि
अन्यमिति । अन्यतमस्य अन्वादिस्वभावात् (८६ नृचटोष्ठा द्रष्टव्या) अन्यतममित्येव । अन्यसि
(१६०, १६५) = अन्यत् । पाणिनिः ७।१।२५; “एकतरान् प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिकम् ।

† ङीवलिङ्गि जराशब्दात् प्रथमान्तरेण प्राप्तसमासात् जराशब्दादित्यर्थः । नास्ति जरा अस्म
तत् अजरम् । अजर-सि (१६०, १६६, ११५) = अजरसम् । जरसादेशाभावपक्षे (१०२) सदीभ्य-
नित्यनेन अम आदिसौमि अजरम् । अमोऽभावपक्षे च (१६०) अजरमिति । अच अमो नित्यत्वे-
ऽपीष्टसिद्धौ वाचस्पत्यं व्यवस्थाप्यं व्यवस्था च—द्वितीयैकवचने अणि अनरत्नस्वाद-वसवताऽपि;
जरसादेशात् पूर्वम् अमः स्थाने (१६०) मकारः स्यात्, पञ्चादशैक अणि अमः स्थानिरिति ;
अन्यथा चादौ जरसादेशे (१६०) समोऽणुमिति अमोऽणुमापत्तिः स्यादिति । अजर-सी (१६१-
११५) = अजरसी, पक्षे (२२) = अजरे । अजर-जम् (१६२, ११५, १६२, १६५, ५०) = अजरांसि,
पक्षे अजराणि । सिद्धान्तसौमिदीनते—“सोऽत्रमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरसु अजरम् ;
परञ्चान्तरसि कृते” इत्यादि—“सन्निपातपरिभाषया न (अमो) ङुक् अजरसम्” इत्यादि ।

‡ शीर्ष-म् (१६२, ११६, १६५, १०७) = शीर्षाणि । शीर्ष-टा (११६, ११७, १०७) =
शीर्षा, शीर्ष-भ्याम् (११६, ११८) = शीर्षभ्याम् । इत्यदन्ताः ।

१६७ । क्रीवे खः । (क्रीवे ७, खः १) ।

क्रीवे र्षस्य सः स्यात् । त्रीपं, श्रानवत् । †

१६८ । खमोर्लुक् । (खि-भलोः ६१, उक् ११) ।

क्रीवात् परयोः खमोर्लुक् स्यात् । † वारि ।

१६९ । नुखिकोऽथनामि ।

(उक् ११, उक् ६५, षचि ७, चनामि ७) ।

इगन्तस्य क्रीवस्य नुक् स्यात् षचिं परे, न त्वामि । वारिची वारीचि । †

१७० । शुधौ वा । (शुः १, धौ ७, वा ११) ।

इगन्तस्य क्रीवस्य शुर्वा स्यात् धौ परे । इ वारि इ वारि । ‡

वारिची वारीचि, वारिचा वारिचि वारिचः; वारिचः वारिचोः

• श्वेन विविचदन्त्येति श्वायात् क्रीवखिन्नप्रत्यस्य अन्तर्दोषस्य उक्तः स्यात्, निमित्तात्प्रा-
येणा मात्तौत्वेः । त्रिंशत् पातोति त्रीपा, क्रीवखिन्नपर्यन्तात् उक्ते त्रीपमिति । पाश्चिनिः
११२४० । इत्यादन्ताः ।

† (१६०) चकारान्यक्रीवात् कानोर्म-विधानेन च चकारान्तिज्ञान् क्रीवादिति बोध्यम् ।
कुक्करचिन् (८९) कुक्कि न तथेति निर्विधात् तक्षिन् परे तत् किन् इत्यादी न (१२९) टिः ।
विरामविहितम् आदिन्, वक्ता वक्ताः इतिः इत्यादि । पाश्चिनिः ७११२९ ।

‡ अथ श्वेन श्वेनापि प्रचारेण इगन्तस्यापि वृद्धं, तेन प्रधुनी, सुधुनी, सुदिची, वृद्धोद्धुधि
वगानि इत्यादि लिङ्गम् । शुधौ चिञ्जात् (१०) चन्नाथः परः । श्वाने जातस्य प्रकृतिमाजि-
ज्ञान् वारीचि इत्यादी मान्यत्वात् (१६९) दीर्घः । अनामोति चान्तिने आदीनि षचि परे
इत्येते, तेन वारीदमित्यादी न स्यात् । वारि-ची (१६१, १६८, १००) = वारिची । वारि-
चुक् (१६२, १६८, १६९, १००) = वारीचि । पाश्चिनिः ७११०९ ।

§ इ वारि इत्यादी कानोर्लुमिति कौर्लुकि (८२) कुक्कि न तथेति निर्विधात् (१२९) षचिं-
विधानमात्रात् अनेन पुनर्विकल्पेन कुक्किधानम् । इहापि श्वेन श्वेनापि इगन्तस्य वृद्धं, तेन
शुः श्वौ इ प्रधु इत्यादि ।

वारीषाम् । * वारिषि वारिषोः । इषे हरिवत् ।

१७१ । पुंवद्धार्योक्तपुंस्कां टाद्यच्चि ।

(पुंवत् १२१, वा १२५ अर्धोक्तपुंस्कां ११, टाद्यच्चि ०१) ।

अगन्तं ज्ञीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कां पुंवत् वा स्यात् टाद्यच्चि ।

अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किं,
पीपुने फलाय । †

१७२ । दध्यस्थिसकथ्यक्षोऽनङ् ।

(दधि-अस्थि-सकथ्य-अणः ६१, अणङ् १२१) ।

एवामनङ् स्यात् टाद्यच्चि, अडावितो ।

(११०) अनाऽज्ञोपः । दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि
दधनि दध्नोः । शेषं वारिवत् । एवम् अस्थि सकथ्य अच्चि । ‡

* वारि-षाम् (११०, १०४, १००) = वारीषाम् ।

† पुमानिव पुंवत् । अर्थेन एकार्थेन उक्तः पुमान् येन तत् अर्धोक्तपुंस्कम् । तदुक्तम्—
एक एव हि यः शब्दः पुंसि ज्ञीवे च वर्तते । एकमेवार्थमाह्वयति उक्तपुंस्काः स उच्यते ॥
अथा, नास्ति आदिव्यस्य तत् अनादि कुचम् आदिरहितमित्यर्थः, एवम् अनादिः प्रुचः आदिरहित-
इत्यर्थः, अतएव अनादिशब्दः एकार्धोक्तपुंस्काः । एकार्थेन किं, पीपुने फलाय, पीपुशब्दः
अथवाचित्वे ज्ञीवसिङ्गः, अथवाचित्वे पुंसिङ्गः इति न एकार्थेन समवसिङ्गता । अथवाचित्वे तु
पीपुने । अनादि-उ- (पुंवद्धार्ये, १२२, १३) = अनादये । पुंवद्धार्यविकल्पपथे (११८) = अनादिने ।
अटवे कटुने इत्यादि । पाणिनिः ०११०४ । “अटवित्तिमित्येकं भाषितपुंस्कम्” इति
ज्ञानब्रीहरी ।

‡ दधि च अस्थि च सकथ्य च अच्चि च समाहारि तस्य । (१०) जित्वाहव्यस्य स्थाने ।
अथ्यवनादिभ्यः, तेन पीतदध्ना प्रुचयेव, इत्याह्वा जिवेन, पीतदध्ने जिव्ये इत्यादि । [अति-
ति । दधि अतिज्ञानेनेत्यर्थः । अणुं प्रियदध्नेति उरःप्रथमिषु दधिमपुत्रासीति पाठान्
नः कप् प्रातः, भाष्यकारप्रबोधादिभ्यः प्रियदधिभ्यश्चे न भवतीत्याहुः । तथित्यन् । भाष्ये ताह्व-
अणु वदुषु पुंसिचैवतुपक्षत्वात् । जिवान् प्रियदध्ना प्रियदध्ने इति कैचित्तत्र । सञ्ज्ञिपात-
भाषया अद्विरङ्गपरिभाषया च ज्ञीपोऽप्रथमेः । तथात् पुंज्ञौ जिवानपि अतिदध्नेत्यादिकमेव
अन् । इति प्रौढमनीरमा ॥ अथ इत्यादीनां वद्वानामिव यद्वचं, तेन इत्यातीति (१११८)
११८, अथ इत्येव दधिये ज्ञानाय इत्येव अणङ् न ज्ञात् । दधि-टा = इवन्-वा (११०) =
इत्यादि । अथानामिव अथारङ्गत्वादनङ्, न आनः स्थाने तुम् । पाणिनिः ०११०४ ।
इति इत्यादीः ।

सुधि सुधिनी सुधीनि । हे सुधे हे सुधि । ही प्रीवत् ।
सुधिया सुधिना इत्यादि । एवं प्रध्यादयः । *

मधु मधुनी मधूनि । हे मधो हे मधु । ही प्रीवत् ।
मधुना मधुभ्यामित्यादि । एवम् धन्तु-सान्वादयः । (११६)
पाददन्तेति कु वा । कुनि सानूनि इत्यादिभेदः । †

धाढ धाढी धातुषि । धी—हे धातः हे धाढ । ही
प्रीवत् । धाना धाढ्या इत्यादि । एवं ध्राढ-कर्णादयः । ‡

१७३ । एधो युत् खम् । (एधः १३, युत् ११, खं २) । †
प्रधु प्रधुनी प्रधूनि । हे प्रधो हे प्रधु । ही प्रीवत् । प्रधवा
प्रधुना इत्यादि । ‡ सुरि सुरिषी सुरीषि । हे सुरे हे सुरि ।
सुराया सुरिषा सुराभ्यामित्यादि ॥ सुनु, सुनुनी सुनूनि ।
हे सुनो हे सुनु । सुनावा सुनुना इत्यादि । ‡‡

इति द्वीषिषि पादः ।

इति अजन्ताध्यायः ।

* सु शीमना शीर्येति सुधि कुचन् इत्यादीनामप्येकार्थेण उक्तपुञ्जम् । एवं प्रध्यादयः ।
इति ईदन्ताः ।

† इति उदन्ताः । [शिवश्रीकृष्णक टाटी विचक्षणः इति सिद्धान्तकीर्तुदी ।]

‡ दधातीति धाढ कुचन् अजाप्येकार्थेण उक्तपुञ्जम् । एवं जानातीति ध्राढ कुचन् ।
करोतीति कर्तुं कुचनित्यादि । सुधि, मधु, धाढ—षी (१६१, १६८)—सुधिनी, मधुनी,
धाढी । सुधि, मधु, धाढ—जम् (१६२, १६९, १६७)—सुधीनि, मधूनि, धातुषि ।
सन्धीषी (१७०) वा पुनः । टाप्रवतिविभक्ती पुंश्रीषिविचक्षणः । इति अदन्ताः ।

‡ (१६०) द्वीषे षः इत्यादिभिः सं प्राप्तुपत्त एधो युद्धि (यत्, उत्) भवतीत्यर्थः । एधो
कृष्णः (६) कृष्णमेव साव्यात् अकार एव कायते, अतः एतत्पुञ्जम् । पाणिनिः १।१।५८ ।

‡ प्रकृष्टा षीः कर्णे नञ्जान् तत् प्रधु पुञ्जम् । अत्र पुनश्च षी प्रकृष्टम् । इति अदन्ताः ।

‡ शीमनी वाः धर्न नञ्जान् तत् सुनु पुञ्जम् । अत्र पुनश्च षी प्रकृष्टम् । इति ईदन्ताः ।

‡‡ शीमना शीर्येण तत् सुनु अजन्तम् । अत्र पुनश्च षी प्रकृष्टम् । इति अदन्ताः ।

[प्रधवा प्रधुना, सुरावा सुरिषा, सुनावा सुनुना—इत्यादिपदेषु शीर्येण अर्था लक्षणम्

३५. । इसन्ताध्यायः ।

१ म पादः—इसन्त पुलिङ्ग शब्दः ।

१७४ । द्विवक्तजच्चादौ द्विः ।

(द्विवक्त-जच्चादौ १॥, विः १।)

कृतद्वित्वशब्दो जच्चादिस द्विसंज्ञः स्यात् । †

१७५ । हो ढो भौ । (घः ६, ङः १, मी ७) ।

हस्य ङः स्यात् भौ परे । †

(१४८) प्राचीन्भसात् सेलीपः । (६४) भपभसोरिति चपञ्चवी वा ।

लिट् लिङ् लिङ्गो लिङ्, लिङ् लिङ्गो लिङ्, लिङ्ग लिङ्ग्या-
मित्यादि ।

१७६ । दादेर्घः । (दादेः ६, घः १) ।

दकारादेर्घस्य घः स्यात् भौ परे । †

कर्मण्येव लिङ्गितानि । भोजिदौचितेन तु माधवमतानुसारिणा तन्मन्त्रोक्तानि एतेषु भाषित-
पुष्पव्याभावात् । वस्तुतस्तु एकदेशविज्ञानमन्ववदभवतीति व्याख्यात् 'तत्र भाषितपुष्पव्यामन्त्रे,
मन्त्रस्या सुचीमन्त्रादिस्यपि न स्यात् इति विचारणीयम् । अतः "प्राचीन्भसात् सेलीपः" इति
श्रुति प्रीत्यनुरागात् तेषु लिङ्गितम् ।

* पूर्वं प्रयोजनाभावाद्गुणा संज्ञामाह विचकीति । विः (४८५) उक्तं यस्य स द्विवक्तः,
स च जच्चादिस्य ही द्विवक्तजच्चादी । जच्चादिस्य—जच्चादिस्य हरिद्राति-वकाशः प्राक्षिरेष च ।
हीवीं वेदी च जन्तुर्धियादिः सप्तकाहनिः । क्लिंज्यापाकम् (१८२, २४२, ३६२, ६८०) एतेषु
सूत्रेषु द्रष्टव्यम् । पाणिनिः ६।१।५, ६ ।

† विचक्षण-वालीच कस्य ङः स्यात् भौ परे (८४) इत्यर्थः । पाणिनिः ८।२।१२ ।

‡ दादेर्घस्य ङः स्यात् । दादेरिति शब्दस्य घातेर्घात् विचक्षणं, कर्मण्येव शब्दस्य
घातेर्घात् कर्मण्येव । अकारः कर्मण्येव चादिस्योक्तकाल इत्यभिप्रायः ; तेषु सुम्, पुम्, प्राप्, कृप्
इत्यादी स्यात्, दक्षिणदिद् दामसिद् इत्यादी न स्यादित्यर्थः । पाणिनिः ८।२।१२, आकारः ।

१७७ । अभास्तस्यादिजनां अभाः फे, धोस्तु
सध्वेऽन्ते च ।

(अभास्तस्य ६१, आदित्जनां ६३, अभाः १३, फे ७, धोः ६१, तु ११, सध्वे ७, चन्ते ७, च ११) ।
अभास्तस्यादौ स्त्रितानां जवानां अभाः स्तुः फे परे, धोस्तु सध्वे
चन्ते च ।

धुक् धुग्, दुहो दुहः, दुहं दुहो दुहः, दुहा धुग्भ्यामित्यादि । *

१७८ । मुह्यां घङ् वा भौ ।

(मुह्यां ६३, घङ् ११, वा ११, भौ ७) ।

मुहादीनां घङ् वा स्यात् भौ परे ।

मुक् मुग् मुट् मुङ् मुहो मुहः, मुहं मुहो मुहः, मुहा मुग्भ्यां
मुङ्भ्यामित्यादि ।

एवं दुह-स्तुह-नम-स्त्रिहः । †

* अमः चन्ते यस्य स अभास्तः तस्य आदौ स्त्रिताः जवः तेषाम् । तदवगम्यः—यस्य
अव्ययं चावांवां चन्ते अम्, तस्यैव आदिस्त्रितानां ज उ द न व इत्येतेषां ज्ञाने क्रमेण—

—क ट थ द भ इत्येते जवन्ति, अव्यय—कि
(८३, इति विरामे च) परे, चातोस्तु—सध्वे विरामे च परे इत्यर्थः । अथ विशेषः—आदौ जप्
चन्ते अम् सध्वे इह-वर्षस्य एकस्वरस्य च व्यवधानेऽपि भवित्यति न तु वृत्तस्वरव्यवधाने, तेन
नर्हन्वापद्ये इति भी क्षिपि नर्हन् इत्यादौ न ज्ञात् । [एतदर्थं पाणिनी 'एकाचः' इति ॥
व्यञ्जी वाङ् इति चातोर्दन्वकारजात् नृमावित् इत्यादावपि न प्रसङ्गः । अकारस्य अकारो न
आदिति जीनराः, तेन जम्अव्ययं जप्, कीह अव्ययं कीट् इति परं भवित्यति (उचिन्नहादि
सुनपादस्य १३८ एवं इत्यन्वयः) । दुह-वि (१७८, १०६, १००, ६४)—दुह् दुह् इत्यादि ।
पाणिनिः ८।१।१० ।

† मुह्यामित्ति ननुवचनं नचावेत् । नचच मुह् मुह् कट् पत्र चिह्न इति । मुह्यन्त्यं
मुहादिपाठवशात् पथे हो डी भादिव्यनेन टः, न तु सार्धं इत्यनेन च, तेन मुक् मुग् मुट्
मुङ् इति । मुह-वि (१७८, १०८, ६४)—मुह् मुह् । पथे (१०५, ६४)—मुट् मुट् । पाणिनिः
८।१।११, ६१ ।

१७६ । वाहो वौ पौ श्वेतात्तु वा ।

(वाहः ६१, वा ११, वौ ११, पौ ७, श्वेतात् ३१, तु ११, वा ११)

वाहो वा-शब्दस्य शीः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्य वा ।

विश्वीहः विश्वीहा इत्यादि । शेषं लिङ्वात् । *

१८० । अनाद्ः । (अनात् ३१, अः १)

अनवर्णात् परो वाहो वा अः स्यात् पौ परे । भूहः भूहा इत्यादि । †

१८१ । अनडुश्चतुरोऽणायौ धिव्योः ।

(अनडुश्चतुरः ६१, अन्-आशौ ११, धिव्योः ७)

अनडुश्चतुरश्च शौ परे अश्च शौ परे आश्च स्यात्, अश्च इत् । ‡

१८२ । ह्यो नः सौ । (ह्यः ६१, नः ११, सौ ७)

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे । अनडुहान् । हे अनडुहान् ।

* अह् इति-अहपावोः (१०२८) विष्णुत्वयिण सिद्धम् । शी-अरवेऽपि सिद्धे शी-अरवं प्रकृतं अरवादि-शब्दाद्यैः तेन वापाह् शब्दस्य प्रसादी वारीहः इत्यादि । विशवाह्-अत्-विश्व-शीह्-अत् (२२) विश्वीहः इत्यादि । श्वेतवाहस्य अदाहरणं १८६ सूत्रयोः प्रदर्शितम् । पाणिनिः ३।३।१२, ३।१।८६ ।

† अः अवर्णः, न अः अनवर्णात् अनात् । आह्नत्वातीवस्य विप्रतिषेधो विधिरेति आह्नत्वातीवस्येति आनात् अवर्णस्य आतीवोऽनेन आह्नः, न तु इत् । ततश्च—पूर्वस्य अन्-अवर्ण-विषयं अहविषयश्च, एतत् सूत्रम् अवर्णाद्यन्-विषयमिति । भूवाह्-अत्-भू-अह्-अत् (२२) = भूहः । एवं आधिवाह्-अत् (१८०, ११) = आह्वहः इत्यादि । अकाराद्योपसर्ग इव वाह्-आह्नरेति शेषस्यैव, तेन अन्वये भूवाह् आधिवाह् इत्यादि-पदानि अह्विपिणि । पाणिनिः ३।३।१२ ।

‡ अनडुश्चतुरः इति-अनडुश्चतुरोऽणायौ धिव्योः । अनाशौ धिव्योः अन्-अवर्ण-विषयस्यैव । अनडुश्चतुरः (१०) धिव्योः अन्-अवर्ण-विषयस्यैव । पाणिनिः ७।१।२८, २९ ।

अनङ्गुही अनङ्गुहः । अनङ्गुहः अनङ्गुहः ।

१८३ । असुखस्वस्वसनङ्गुही दङ्क फे ।

(अस्-अस् वतु-अनङ्गुही ६३, दङ्क १११, फे अ) ।

एषां दङ्क स्यात् फे परि, अङ्गावितो । अनङ्गुहगामित्वादि । †

१८४ । श्वेतवाहवयाजुक् चयासपुरोडायां

उसङ्कः । (चेतवाह—पुरोडायां ६३, उसङ्क १११) ।

एवामन्तस्य उसङ्कः स्यात् फे परि, उङ्गावितो । ‡

१८५ । अत्त्वसोऽधोः सौ घोऽधौ ।

(अतु-अतः ६१, अधोः ६१, सौ अ, घं १५, अधी अ) ।

अत्वन्तस्त्रासन्तस्य च घं स्यात् अधो सौ परि, न तु धोः ।
श्वेतवाः । §

* अमवीरसुक्तावपि अतुरो उकारान्वायात् अनङ्गुह एवेत्यर्थः । अनङ्गुह-दि (१०८, १८१)—अनङ्गु-वा-ह (१३, १८२)—अनङ्गुम् । यौ अनङ्गुन् इत्यादि । प्राथमिकः अ११५२ ।

† अन्स अन्स पातुभ्यां लिप्यन्तये लृच् अत् स्वयी, अङ्गुरिणि (१०८६) उङ्गावितोः निरुद्धप्रथमः । (१०) दङ्को लिङ्गादन्तस्य स्यात् । अत्त्वसोरित्यनेन (६०) उक्तं हि विद्वेदयि चोदिः घे (१०२) इत्यस्य अक्षरत्वेन प्राचितत्वादनेन दङ्कवियोगम् । तुवः इत्यस्य उरुत्वेत्वेत्यस्य प्रायोः लिपि बहुवचनान्वात्मानात् दङ्कः । प्राथमिकः अ१०९२ ।

‡ लिङ्गादन्तस्य स्यात्, (१२६) लिङ्गात् टिषीयं, अत् इत्यस्य लिपिः । अत्त्वन्तस्य अक्षरत्वे उरुत्वेनात् पुरोडायां लीयी उरुत्वेनात्वे लिङ्गादन्तः, यदीनां स्यात् अन्वयस्य अत्र लिङ्गाजिद्यर्थः, तेन चेतवाहादीनामन्तत्वेनात्त्वसोऽधोरिति दीर्घः स्यात् । अन्वयस्य अन्वयस्य अत्र अत्र लिपि बहुवचनान्वात्मानात् दङ्कः । अत्र दङ्कस्य च दीर्घः । प्राथमिकः अ१०९२ ।

§ अतुव अत् व उक्तः । अतुवन्तस्य अन्वयस्य अन्वयस्य (१०९२, १०९३) अन्वयस्य अन्वयस्य च (१५२, १५३, १६६, १०९३, १०९६, १०९७) अन्वयस्य अन्वयस्य अन्वयस्य च ।

१८६ । उद्भवो षो ङ । (ए. ६, षी ०, ष।।)

उद्भवो षो षी ङ ङात् । हे श्वेतवाः हे श्वेतवः ।
श्वेतवाही श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाहो श्वेतोहः श्वेतवाहः,
श्वेतोहा श्वेतहाहा श्वेतवोभ्यामित्यादि । *

(१११) शिखाविति षः । तुरावाह् तुरावाह् तुरावाहो
तुरावाहः, तुरावाहं तुरावाहो तुरावाहः, तुरावाहा तुर-
वाह्यामित्यादि । †

चत्वारः चतुरः, ‡ चतुर्मिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः । (११०) तुमाम-
इति चतुर्भ्याम् ।

१८७ । रङ्गे विः सुपि । (ए. ६, विः १, सुपि ०) ।

रङ्गे विः ङात् सुपि षी, न लृत्-रीफस्य । चतुर्भु । †

पञ्चमस्य षसा षीषान् षषवान् सुषद्वे षषान् इत्यादि । पञ्चमस्य चिं, षषन् सुषन्
इत्यादी (११००) षषस्य ष ङात् । षषीः चिं, सुषः इति । चेतवाह्-वि (१०८, १०८,
१०८, १०९) - चेतवाः (इन्द्रः) । पाणिनिः ६।१।१७ ।

* (१०७) चेतवाहेयव्यं इत्युद्भवोद्धारस्य षीर्षः ङात् षी षी षी इत्येव । हे चेतवाह-
वि (१०७) - चेतवाह, चेतव षीर्षे (१०९) - चेतवा, वा चेतवः । चेतवाह्-स्य
(१०८, १०९) - चेतवा, वा चेतवाः इत्यादि । चेतवाह्-स्यात् (१०७, १०९, १०९) - चेतवोभ्याम् ।
पाणिनिः ६।१।१७ ।

† इत्यं चिं षषी इति (१०९८) तुरावाह्-वि (१०८, १०८, १११, १०) - तुरावाहो तुरावाह-
तुरावाहः इत्यादि । तुरावाहो तुरावाहो तुरावाहः इति (पा. ६।१।१७) चिः । षीर्षे इत्यर्थः
चिः । षीर्षे इत्यर्थः चिः । इति चत्वारः चतुर्भ्याम् ।

‡ चत्वारः (१०८, १०९) - चत्वारः, इति चतुरः ।
§ (१०९) चेतवाहेयव्यं इत्युद्भवोद्धारस्य षीर्षः ङात् षी षी षी इत्येव । हे चेतवाह-
वि (१०९) - चेतवाह, चेतव षीर्षे (१०९) - चेतवा, वा चेतवः । चेतवाह्-स्य
(१०८, १०९) - चेतवा, वा चेतवाः इत्यादि । चेतवाह्-स्यात् (१०७, १०९, १०९) - चेतवोभ्याम् ।
पाणिनिः ६।१।१७ ।

१२७ । स्वात्स्वाराङ्गम् के ।

(आत्मन ६, चरात् ५, वृत् ११, के ७) ।

स्वस्वान्तस्व सुप् स्वात् के परे, न तु दात् परस्व । *

मघवान् मघवा, हे मघवन्, मघवन्तो मघवानो, मघवन्तः
मघवानः, मघवन्तं मघवानं, मघवन्तो मघवानो । †

१२८ । श्वयुवमघोनामुर्वोऽते पौ ।

(श्वयुवमघोनाम् ६३, वः १६ वः ६६ पते ७, पौ ७) ।

एषां वयम्वत्स उः स्वात् पौ परे, न तु ते । ‡

अतुरेव न चात्स्व' इति विद्यानिपाठः, तेन अङ्गुली-संयोगान्मघोपिवात् इत्यादीं कार्त्तव्यं ।
पिबतीर्षन् इत्यादी तु संयोगादीनां (६२१) इत्यम् चातुर्लोकविद्यानात् विद्यत्तमित्यन्वयो तुर्न्मिदयो
न आदिति । यद्भवत्यस्य तु न इत्यम् चातुर्लोक इत्या (६२१) इत्यस्य टीकायां व्याख्येयं
यद्भवत्यस्य वर्जनात्) । अतएव चापचदित्युदाहरणं अत्रादीर्षरेव 'यद्भवत्यस्य तुम्' इत्युक्तम् ।
तेन परिशीलितवदित्येव साधु । पाणिनिः ७।१।७८ ।

* एतत् चकः आत्मन्तः । उभिव्यायमित्त-संयोगान्मघोपिवात् सुप् स्वात् के परे, पूर्ववर्तिरेक-
संयोगान् न स्वात् । सुप्करवात् (१५) चापचिर्विर्भ आत्, उभ्याम्प्राप्तविद्ययात्कार्त्तव्यं कार्त्तव्यं,
तेन विपश्चम्यस्य चमेन चम्यसुपि (६३) अङ्गुलीसंयोगेन चर्त्तव्यं चरत्ते विकम् विकम्
इति । चरादिति चिं—ऊर्त्तं, चमार्त्तं इत्यादी न संयोगान्मघो चोपः । पाणिनिः
७।१।७९, ८३ ।

† मघवन्-सि (१२८, १२९, १२९, १२९, १२९)—मघवान् इत्यम् । तुली विकल्पव्यं
(१२९, १२९)—मघवा । हे मघवन्-सि [सि] (१२८, १२९, १२९, १२९)—मघवन्, तुली विकल्प-
व्येऽपि मघवन् इति । मघवन्-पौ (१२८)—मघवन्-पौ, तुली विकल्पव्यं (१२९)—
मघवानो, इत्यादि ।

‡ यद् च सुवन् च मघवन् च हे तेनात् । अन्वयव्यतिरेक-संयोगान्मघोपिवात् सुप्
पिनिः, तेन मघवतः इत्यादी न स्वात् । अन्वयव्यतिरेक-संयोगान्मघोपिवात् सुप्
आत्मन्तव्यतिः । अन्वयव्यतिरेक-संयोगान्मघोपिवात् सुप् पिनिः, तेन मघवतः इत्यादी न स्वात् ।
६।१।७९ ।

मथवतः मथीनाः, मथवती मथीनाः, मथवज्ञां मथवज्ञा-
मिन्नादि । •

धुनः धुना । धूनः धूना इत्यादि ।

१२५ । अर्ध्वशीतानमस्तुङ् चोऽसौ तु ।

(अर्ध्वः ६१, अमवः ६१, इत् ११५, शी ७, असी ७, उ ११०) ।

मथ्वर्ध्वशीतानो मथस्तुङ् छात् असी शी परे । †

अर्ध्वतो अर्ध्वत्वाः, अर्ध्वनाम् अर्ध्वतो अर्ध्वतः, अर्ध्वता अर्ध्वज्ञान्
इत्यादि । अमवः अमिम् अमव्या, हे अमव्यम्, अमव्याषो अम-
व्याषः, इत्यादि । शीत् यज्ववत् । #

१२६ । पश्चिमध्यभुञ्जां पितोर्नमौ धौ ।

(पश्चिमपि-अस्तुषां ६४, अ-पितोः ६१, नमौ १४, धौ ७) ।

पश्चिम् मश्चिम् अस्तुषिन् एषां मथ गम् छात् इकारस्य
आकारः धौ परे । §

• मथवत्-मथ (१२१) = मथवतः । तुडी विकले—(१२४, २२) = मथीनाः इत्यादि ।
† मथि मथ् मथ सीटपन् धम । पि-पित्रेषु अर्ध्वेषु मथेषु अर्ध्वस्तुङ् छात् । उकारिन्
(१२६) इत् ११५, अमवत् ११०) छात् । वीथिः अर्ध्वं पित्, धीन् अर्ध्वतो इत्यादि ।
अमव्या धुपम् अर्ध्वस्तुङ् इत्यादी (११२) अमव्यापि, मथ्या पिथिर्धमपिथ्यापिथि मथ्याम्
(६६) धुपि म् अमव्येषु व पितोः । अर्ध्वत इत् अर्ध्वत् इत्यादी मथ्वे परे अर्ध्वति ।
अर्ध्वति ६५१२७ ।

‡ अर्ध्वतो = अर्ध्वतो (१२२) = अर्ध्वतो इत्यादि । अर्ध्वो सीटपः । अर्ध्वतो-
अमव्या पिथिर्धमः अर्ध्वस्तुङ्छात् धौ परे आदिमात्स्येण अमव्या इति, अर्ध्वति अर्ध्व-
अर्ध्वति ।

§ अर्ध्वतो अर्ध्वतो अर्ध्वतो व वियान् । अ व इत् धौ धौः । अम् अ अर्ध्वतो ।
अर्ध्वतो अर्ध्वतो अर्ध्वतो, अर्ध्वतो अर्ध्वतो इति अर्ध्वतो । (१०) अर्ध्वतो ।
अर्ध्वतो अर्ध्वतो अर्ध्वतो, अर्ध्वतो अर्ध्वतो अर्ध्वतो, अर्ध्वतो अर्ध्वतो ।
अर्ध्वतो अर्ध्वतो अर्ध्वतो, अर्ध्वतो अर्ध्वतो ।

१६७ । टेरा सौ । (ऋ. ६, वा. ११, वी. ७) ।

पञ्चादीनां टेरा स्यात् सौ परे । पञ्चाः पञ्चानी पञ्चानः,
पञ्चानं पञ्चानी । *

१६८ । सौपोऽस्यौ । (वी. १, पवि. ७, पवी. ७) ।

पञ्चादीनां सौपोऽस्यः स्यात् सद्यस्य परे ।

पद्यः पद्या पद्यिव्यामित्यादि । एवं मन्वाः, ऋसुधाः । †

(१२१) उतिसङ्गाच्च इति । पद्य पद्य पद्यभिः पद्यभ्यः पद्यभ्यः ।

१६९ । नो नामि ध्वः । (म. ६, नामि. ७, वं. १) ।

नाम्नस्य नामि परे ध्वः स्यात् । पञ्चानां, पञ्चसु । ‡

* सौ परे पूर्वस्येव सस्य मनि इकारस्य च आकारे पञ्चान् इति क्विति राज्या इतिवत्
चादी लोकोपि (१४८) पञ्चात्रलोपि (११८) पञ्चा इति निर्बिसर्गमेव रूपं स्यात्, एवं सुन्वोपनि
नञोपामावे ई पञ्चान् इत्यनित्यमपि स्यात्, अतः एतत्सुपकारचम् । इदानीन्तु चादी टेराकारे
इत्परत्वाभावात् सौपोपामावे सस्य विसर्गे पञ्चाः, ई पञ्चाः इति । वीकोऽस्यत्वं विधिः, तेन
चपञ्चाः इति । पद्यिन्-वी (१६६)—पञ्चानी इत्यादि । पाणिनिः अ१५८३ ।

† सौपोऽस्यौ इति पद्यिनश्चसुधास्यौ विधेयविधिना वाचित्वात्परिचय एव प्राप्ती चक-
विति पुनः कश्चन काङ्क्षन्त्यातीवलोपे च्यवित्वात्परिचय एव प्राप्तार्थः, तेन पञ्चोऽस्यः पञ्चस्य इत्यादी
न प्रसङ्गः । सौपोऽस्यौ इति क्वेऽपि क्विदां नाम्नादीपि अतिमन्विनी चमसुधास्यौ इत्यादी
टिचीपाणिनापि स्यात् । सौपे तु अतिमन्वी, चमसुधास्यौ क्वे इत्यादी टिचीपोः स्याद्वि, अतः
प्रसौप्य अतिमन्वन्नि चमसुधास्यौ सुधास्यौ । मन्वाः मन्वनस्यः, ऋसुधाः ऋसुः । अत्रेति-
दीचित्यम्—“क्विदात्रानात्रच्ये लोपि मन्वादिचोपः; सुपवी मन्वी, चमसुधी सौका” इति
विहितवान् । एवमेव जीमराः । पाणिनिः अ१५८४ ।

‡ सुन्वोपनि-नकारेण उचितं चान्—मान् अस्मिन् पाणि, तेन चमन्वा इतिवत्
इत्यादी न प्रसङ्गः । पञ्चानामिति चानो (११०) सुमानमे चन्वरत्वात्पञ्चान् वीधे (११८) वी-
धुप वीधामिति नञ् सुप । सुधौ एवायं विधिः, वीधोऽस्यौ इतिवत्सुधास्यौ । पाणिनिः
६।७।७ ।

२०० । वाटनो असुस्यसोर्दीः ।

(वा ११, चटनः ११, वक्षसोः ११, पीः १) ।

चटनः परयोर्मसुस्यसोर्दीः स्नात् वा, उ इत् ।

चटो चट, चटो चट । *

२०१ । ङा क्तौ वा । (जा ११, क्तौ अ, वा ११) ।

चटनो ङा स्नात् वा क्तौ परे, उ इत् । चटामिः चटमिः,
चटाम्यः चटम्यः, चटाम्यः चटम्यः, चटानाम्, चटानु चटनु ।†

२०२ । धोर्मीनः फञि ।

(घोः १, नः १५ नः १५ फञि ०) ।

धोर्मिष नः स्नात् के मी वे च परे । प्रथाम् प्रथामौ प्रथामः,
प्रथामं प्रथामौ, प्रथाम्भ्यामित्वादि । ‡

* मुष्टि एषां पिपि, शिव प्रियाटानः उन्मादी न स्नात् । एवमपि भद्रोक्तिवत्तम् ।
‡ ड इत् (२०) चकच क्तौ । अनुच्चार्यपि वा-चकं परेच मिच्छकं च । चटाना-
मिति चटो (११०) तुनामने पचात् चनेच क्तिश्च, चकचपणे (११०) तुनामने, (११६)
द्वि, (११८) चकारचप, एकाकिति परचकम् । पाणिनिः अ१८३ । इति नकारान्ताः ।

† चादीन्वादी चकच चकचकने वनवोरवावी चकचचकम् । तदक चाकचपणे चकचकचक
के-परि न क्तौ । चकचकचकचकीर्वाकारण च वनवोः परवोः न चादिमा-
मिति (१०५) प्रथाम् चकच, प्रथाम्-चि (१४८), चनेच लक नः = प्रथाम् + प्रथाम्-चकच, चनेच
लक नः = प्रथाम्-चि, (१४९) प्रथाम्-चकच न कच (१०) चकचक । चकोः क्तौ चकचकचक न कच व इत्
(१०५) । चकचोः चकचोः चकच, चकचि, चकचः, चकचक, चकचक, चकचकचक, चकचकचक, चकचि
चकचकचक ।

२०३ । इदमोऽवमिषं पुंशिवोः स्त्री ।

(इदमः ६।, अवम्-उवम् ११३, पुंशिवोः अ, स्त्री अ) ।

इदमः पुंशिव-स्त्रीशिवयोः कर्मिषावमिषमो षः स्त्री परे ।
अवम् । *

२०४ । दोमोऽदसश्च स्त्री ।

(दः ६।, मः १।, अदसः ६।, च ११।, स्त्री अ) ।

इदमोऽदसश्च दस मः आत् स्त्री परे । इमी इमी, इमम् इमी
इमान् । †

२०५ । टौसीदमोऽनकोऽनः ।

(टा-शौचि अ, इदमः ६।, अनकः ६।, अनः १।) ।

अनक इदमः टौसोः परयोःरमः आत् । अनिन । ‡

२०६ । सुव्यः । (स्मि अ, चः १।) ।

अनक इदमः अः आत् वे मी च परे । §

* अवमिषम् इति सुप्रसवनादिवचनार्थं पुंशिवोरित्यनेन वक्ष्यते । इदम् इत्यस्मिन्
इद, वीचो तु अतीदम् अतीदमौ इत्यादि । पाणिनिः अ०११०८, १११ ।

† अवनम् स्त्री परे इत्यर्थः । अन इत्यः—अनमुकः, अन्वय कर्मा—अनःकथा, अनोदि
अनम्—अनःकथम्, अन्वयी श्रेष्ठेति न एक मः । इदम्-वी (१११, १०४, ११२)—इती ।
अदसम् (१११, १०४, ११२, ११३)—इति इत्यादि । पाणिनिः अ०१५०८ ।

‡ अस्मि अत् एक शोऽनम् एक । इदमी अदसम् अदसो मिदसमम् । अनक-
अनका (१०६, ११)—अनिन । अनकः शिव, इत्यर्थः (१०५-१०६ इत्यन्वयः) । अनोदि अन्वयः
इति न इदं अने अन् इति आदिभ्यः ।

§ अ च अ च अस्मिन् इति । अनक इत्यन इत्यन्वयः । अनोदि अन्वयः
इत्यर्थः । तेन एक इति अस्मिन् इति न अन्वयः । अन् अन्वयः—अन्वयः अन् इति
अन् अन् इति, अन्वयार्थं वीचोऽनम्, अन् अन्वयः अन्वयः इति अन्वयः

(१०८) चां त्रिममभि । चाम्भ्याम् ।

२०७ । भिष् भिसोऽदस्य ।

(भिष् ११६ भिः ६७, चदः ३१, च १११) ।

चनक इदमोऽदस्य परस्य भिसो भिवेव स्यात्, न त्वेत् । †

(१०८) अ्येसुभ्येः । एभिः । (१११) टेरत्वे, (२०४) दस्य मत्वे,
(११२) डे औ, पचात् (२०६) चः । अञ्जे चाभ्याम् एभ्यः,
चञ्जात् चाभ्याम् एभ्यः, चस्य चनयोः एचाम्, † चञ्जिन् चनयोः
एत्तु ।

चनकः चिन्—

२०८ । स्वादिष्यासभोस्त्तिष्ठिसे वाक् प्राक्
टेर्ष्यक दस्य ।

(भादि—तेः ६७ वा ११६ चर् १११, प्राक् ११६ टेः ३१, चक ११६ दः ११, च १११) ।

स्वाद्यन्तस्य अस्य स-भ-चोस्-वर्भ-त्त-स्तः-जेः-स्येच-टेः-पूर्वोऽक्
आहारा, अचस्य दस्य । †

कस्य निर्दिष्टानिभिति आवात् सजाचानीयम् । चन इत्ये इदम् इत्यत्र "प्रतिपत्तिवचने
चिन्निर्दिष्टस्यैव चरकम्" इति आवात् चान्चनचानीयि आदिभि सस्यम् (चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टस्यैव
चरकम्) । पाणिनिः अ११११, १११११ ।

• चन चनक इति चिन्निर्दिष्टम् चरकस्यैव, चनकस्य इत्यनयोर्वा परस्य भिसो भिष्
एव आत्, चरकस्यैव चिन्निर्दिष्टम् । तेन चरकस्यैविति चिन्निष् । नैवचरकस्यैव इति चिन्निर्दिष्टे
चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् । तेन चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् । चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् इति चिन्निर्दिष्टम् इति
चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् इति चिन्निर्दिष्टम् । पाणिनिः अ११११ ।

• चरकस्यैव (१११, १०४, १११, १०६, १०८, १११) — एवम् ।

• चिन्निर्दिष्टम् चरकस्यैव । इत्यत्र च चोस् च ते चरकस्यैव, चिन्निर्दिष्टम् चरकस्यैव
चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम्, च चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् ।
चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् ।

• चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम्, चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् चरकस्यैवचिन्निर्दिष्टम् ।

इममेव इमकाभ्याम् इमकैरित्यादि । *

२०६ । द्वौटोसौद्वैतयोरेनोऽनुज्ञौ ।

(द्वौटा-चोचि ७, इद-एतयोः ६१, एतः ११, चणुही ७) ।

इयां टोसोच परत इदमितदोरिद्वैतयोरेनः स्यात् उक्तञ्च पचइ-
दुज्ञौ । †

इमं विधि इरेर्भक्तं विद्यार्षेयं शिवायकम् ।

इमाविमान् विस्र श्रेवान् एमावेनांसु वैश्ववान् ।

अनेन पूजितः उच्योऽवैनेन निरियोऽर्चितः ।

अनयोः क्षेत्रवः क्षामी शिवः क्षामी अक्षेययोः । ‡

सर्वनामस्यस्य, क्षेत्रसर्वनामस्यस्य च टे. (२२) पूर्वम् चैव स्यात् वा, चचि इति चक्षुष्य-
स्य इव आदिभवेः ।

यथा—अथतचि अथतकः इत्यादि । अथ परका उच्यतेः चकित् इत्यादि । 'सामि'
इत्यस्यस्य टेः पूर्वम् चक् न आदिति वक्तव्यम् । पूर्वेष्वच युष्वाकचामित्यादि । उभोऽस्यस्यस्य
चको पाशान् चामान् चनयोरित्यादित् न स्यात्, अचो यथाकम् इत्यादित् उभयोरित्यादि
आदिव । क्षेत्रस्येसु सर्वेष्वच सर्वेष्वच इत्यादि । चित् चकित् (२३६) इत्यच् इत्यच् चकित् ।
विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमकि इति पुनर्विभक्त्यस्य चक् न स्यात्, तेन सर्वेष्वच इत्यच् अचोच
न स्यात् । पाणिनिः ३।१।०१, ०२ ।

* इममेव इत्यादित् विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् चचि इति (२०३, चन) (२०६, च) (२०७, चिचि)
एते चादिना न कुरिति ।

† द्वौ च टा च चोच च चकित् । इदञ्च एतव वी तयोरेद्वैतयोः । च्चु चैवाच-
चकित् इत्यादि । चणुहीरिच बहुव्रीह्य पूर्वस्युक्तिः बहुव्रीह्य यदि चचाहुक्तिः स्यात्तर्हि तत्र
तेन इत्तं भोजव, इत्तं त्रेव, इत्येव एतच्च भोजनपरत्वं त्रेवचनयो न स्यात् । अचोचोचि
निर्देशान् अकारद्वयवारी द्वित्वा अचोचि, तेन द्वौचि एतदिति (२३२) चक् चकित् । इ-
एति प्रकृत्युत्पत्तयश्चि । पाणिनिः २।३।३ । (चणुहीः—चणुही) ।

‡ ई क्षामी, इत्तं चर्तं इरेर्भक्तं विधि क्षामीचि इति चकित्, अथ चन (चिचि) क्षामीचि
विधि इति चचाहुक्तिः । एव सर्वेष्वच । ई क्षामेः, इती उभोः । अथ चन (चिचि) क्षामीचि

(५०) ओर्नुर्भाजदान्ते । (५१) चदे चम् नीः । (५२) आत्-
आरात् सुप् कि । बुक् बुञ्चो बुक्, बुक् बुञ्चो बुक्, बुक्
बुग्भ्यामित्वादि । *

पदे किं—सुबुक् सुयुञ्चो सुयुक् इत्यादि । बुञ्चिः किं—बुक्
समाधिमान् । चन् च न्च युजामिच प्राक् बुक् इव-
यद्वात्, तेन चन् चञ्चो चञ्चः इत्यादि । †

(१५४) मञ्जाजिति यङ् । (१५५) वो ङः कि । राङ् राङ् राञ्चो
राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परिभ्राट् विभ्रङ्कट् परिभ्रङ्कट् । ‡

सुबुक् एषां चवर्गान्तोऽयैव प्राचीं इत्युक्तं विवक्ष्यते, विवक्ष्यते एषां चवर्गान्तोऽयैव (१८५) सं-
वाक्योपात्तं पूर्वम् बुक् आत्, चन्वे वा संयुक्त-चवर्गान्तानाम् प्राचीं संवाक्यानुक्तम् । चन् चन्च
चञ्चिन् एषां चवर्गान्तोऽयि, (१५४) मञ्जाजिति यङ्प्राचनार्थे चवचम् । चर्त्तं चिञ्चतीति चिञ्चि
उचिद्, यत् (१०८) मुञ्जादिविहितवञ्चो विकल्पपदे (१०५) चो ङी भावित्वात् प्राचनार्थे चवचम् ।
बुक् इति कुः चवर्गः, उ इत् । चवर्गान्तो इकारत्त (१५४) मञ्जाजिति प्राचित्तमेव, चान्वय-
नवापचवर्गेषु च, च न च इत्येवां ज्ञाने चनेच च न च इत्येते स्फुरितवर्गः । चवर्गान्तोऽयैव
चन्वेनामपि चर्त्तं यद्वात्तमन्वादां च न च एवमित्यत एव ज्ञात्, यवान् चवर्गान्तोऽयैव इत्य-
जोत्वं चर्त्तं ज्ञानाच्चिञ्चते । चन् सुम् प्राञ्चान् चान्वये इत्यः बुक् इत्यादी चवर्गान्तोऽयैव
चनेन चन् नचारे यवान् सकारत्त नकारः । यवान् च-वाञ्चोऽयैव इत् चन् चङ् इत्येव च-
सुञ्चिद्विचयनात् इत्यन्तरं चन्चत्तः । जी परे इति चवर्गान्तोऽयैव, तेन चवर्गान्तान्वात्तानपि ज्ञात्,
चन्वेनां चवर्गान्तोऽयैव चवचम् इति विरामे चिञ्चते । चिञ्चत्तं चन्चत्तं चिञ्चान्वाञ्चोऽयैव
चिञ्चत्तं इति, चन्चोऽयैव तेन चिञ्चत्तं इति चवचम् । चाचिञ्चिः ३।१।५८, ३।१।५९ ।

• बुक्चि (१४८, ११०, १११, ५०, ५१, १८१)—बुक्, संवाक्यानुक्तं, चवचत्तं चिञ्चते ।
सुञ्चो (११०, ५०, ५१)—सुञ्चो । इत्यादि ।
† सुञ्चो मीमन्ः बुक् चवचत्तं चन्चोऽयैव । "चन्चो चवचत्तं" इति चवचत्तं चिञ्चते ।
चिञ्चत्तं चन्चत्तं (१४८, १८१)—चन्चो ।

‡ राजते इति राजवादीः चिञ्चि राङ् राङ् । चर्त्तं चिञ्चते इति चिञ्चते । चिञ्चते
चन्चोऽयैव इत्येव चन्चत्तं । परिभ्रञ्चोऽयैव, चिञ्चत्तं चिञ्चते, चिञ्चत्तं चिञ्चते ।
चिञ्चत्तं (वा चिञ्चत्तं) चिञ्चते, चिञ्चत्तं चिञ्चते ।

२१२ । विष्णुराजोऽहम् । (विष्णुराजः ६, चम् १२, या ११) ।

विष्णुराजोऽहम् चो भ्यात् भी परे ।

विष्णुराद् विष्णुराद् विष्णुराजो विष्णुराजः । *

२१३ । खादेः सो खोपः कौऽपदन्यरक्षः ।

(खादेः ६, उः ६, खोपः १, कः ६, चम् १२, या ११) ।

खादी खितस्य सस्य खोपः आत् भी परे, कस्य च—न तु
वर्द्धाभ्यामन्वस्य खानि जातस्य रक्षः । †

खट् खट् । (६४) भ्रूष्णखोरिति सस्य दः, (४६) सुखुमिच्छया-
दिति, खली खल्यः इत्यादि । खक् खम् खर्त्तु खर्त्तुः इत्यादि ।
खलिव् खलिव् खलिवो खलिवः इत्यादि । खवयाः हे
खवयाः हे खवयः खवयाजो खवयाजः, खवयोऽभ्यामित्यादि । ‡

* विष्णुराजस्य विष्णुराजोऽहम्, अतस्त्वयि, अतस्त्वयि चाम्, तेनास्य पातुमास्यपात्
भौ अन्वयात्स्यपाति सत्यःपातिश्च परे एव बोध्यम् । विष्णुराज् (१४८, १४९, १५३, ६७,
२१२) = विष्णुराद् विष्णुराज् । पाणिनिः ६।१।१२८ ।

† कः खोपः, कस्यचित् खोपः । एव एव वदी तान्त्वयः वदन्, ततः (४२२)
अन्वये चाम् चोपः चोपः चोपः । एव इति स्यपात् स्यपात्स्यवीत्यर्थः, वदन्वय
एव च इति स्यपात् स्यपात्, न वदन्वय चम् चम् चम्, चः इत्यस्य विशेषणम् । खोपः
उक्तं खोपः आत्, एवं वदन्वयमित्यकारं स्यपात्स्यपात् एवंविधा चम्-चम् चोपः
आत्, अन्वयं अन्वयमित्यकारं वदन्वयमित्यकारं स्यपात्स्यपात् च (खोपः) चोपः
आत्, अन्वयं चो परे अन्वयः । खेन, विविद् विविद् चाचीत् खाली आत्, ननु विष्णुर्वी
अन्वयः । अन्वयं खाली खोपः चोपः चोपः आत् । पाणिनिः ८।१।२२ ।

‡ खवयाः हे खवयः (१४९) = खवयः (१४९, २१२, १४९, १५३, ६७) = खवयः । खवयः
खवयः चम्, खवयः चम् (१४९, २१२, ६७) = खवयः चम् । * खाली खाली चोपः चोपः
खाली खाली चोपः । अन्वयमित्यकारं विष्णुर्वी (१०२) अन्वयमित्यकारं (१४९, १५३,
१५३, ६७) चोपः । अन्वयमित्यकारं चोपः चोपः । अन्वयमित्यकारं (१५३, १५३, ६७,
२१२) चोपः । इति अन्वयमित्यकारः ।

२१४ । त्वदां तदोः सः सौ ।

(त्वां ६३, तदोः ६३, सः १५-सी ७६) ।

त्वदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे । सः सौ स्वे इत्यादि
सञ्जवत् । एवं तद् । एषः एतो एते इत्यादि । †

(२०८) डीटीसीटैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगसु इदम्वत् । †

२१५ । युष्मदस्मदो-स्त्वाहौ युवावौ युवववौ
त्वन्मदौ तुभ्यमञ्चौ तवममौ सि-इ-जस्-ञ-ञ-
ङ्ससु ।

(युष्मद-यजदोः ६३, त-वहौ १३, युव-वावौ १३, युव-ववौ १३, त-
मदी १३, तुभ्य-मञ्चौ १३, तव-ममौ १३, सि-इ-जस्-ञ-ञ-ङ्ससु ७३) ।

अनयोः क्रमादेते आदेशाः एह परेषु क्रमात् स्युः । ‡

२१६ । ङेधोर्मः । (ङे-धोः ६३, मः १) ।

* त्वदामिति वङ्गवचनं तथापि, त्वदादीनामित्यर्थः । सौ परे त्वदादीनां (११३) डीरकारे
अवशिष्टौ यौ तकारद्वयव्ययी तयोः स्तानि सः सादित्यर्थः । तेन त्वद्-तद्-एतदां तकारस्य अर्थस्य
दकाराज्जति यावत् । अथ क्लृप्तशकानां त्वदादीनां वङ्गवात् अतिस्त्वदादीनां च स्यात् (२०) ।
पाणिनिः ७।१।१०६ ।

† इदम्वदिति—एतं विधिं इरीमं विद्याधैमं शिवायंशमिमादि एतद्व्यञ्जयौवः
अरथौवः ।

‡ तव अथवा आहौ इत्यादि अथः । सिव अथ अथ च अथ अथ अथ अथ अथ अथ । इ
विवचनं, इत् एववचनम् । तुल्यस्ये नीकस्ये चार्थं विधिः, यथा इत् अथ अथ, अथिमात् अथवत् ।
क्रमम्—सौ परे विवचने अति परे एववचने अथ परे अति परे
युष्मदः स्तानि त युव युव अथ युव युव
अथः स्तानि अथ च अथ अथ अथ अथ अथ अथ
पाणिनिः ७।१।१५, १५, १५, १५, १५, १६ ।

बुधदक्षय्यां परवत् ७२८५५३३ मः आत् । लं चं । *

२१७ । सभमौष्वाह् । (उ-म-प-पौ ७३, पाठ, ११) ।

बुधदक्षय्यां आत् वै नं चमि नीयारै च परे ।

बुवां चावां, वूव वव, लां मां, बुवां चावां । †

२१८ । धस्-ध्वस्-उसि-ध्वस्-उस्-सामां न-
उध्वम्-त-त-डाकमः । (मस्-सामां १३, न-चाकनः १४) ।

बुधदक्षय्यां परेवामीवां कामे न-उध्वम्-त-त-डाकम् एते
सामात् सुः, उ इत् । बुधान् पञ्चान् । ‡

* एकस्यसिद्धिं चतुर्षु स्वेषु विद्यान् बुधानीकवाधारवन् चापान्येकवन् । बुधद, चक्षुश्चि (२१३, २१६) = लं चं । पाणिनिः ७११८ ।

† चाकी उ इत् च्चवर्णज्ञाने । न परे चाक्षरवत् जिह्वादि र्चकारवर्णम् । वै नं वाच्यं च, वेन लं बुधम् ज्ञाती न चात् । बुधत्, चक्षुश्चि (२१३, २१७, २१६) = बुवां, चावां । बुधम्, चक्षुश्चि (२१३, २१७, २१६) = लां मां । पाणिनिः ७११८ ।

‡ कञ्चन्यनिकारिण्य उचित् चान् = चान्, मच् च मच् च ज्ञानदिग्भ्यै तेषाम् । न च चान् च ज्ञानदिग्भ्यै वै । अन् मकारि मकारण्ये च चकार उकारण्यैः । (१११) उच्चि-कञ्चन्यनिकारिण्य जिह्वरिक्त-वाच्यनिरीचान् (१०३) दुष्मिःसु मच् न ज्ञान वाच्यी-निहु-चिन्त्ये वाच्ये न-मिच्छान् । अतो मन् न ज्ञान कन्मन्वरवन् (२१७) चाच्यनिकारण्यम् । अतो चक्षुश्चि (१०६) चाचारण्यम् । चानः सुम् (१११) सुची एव चचि, चान च चान् अच्यनिकारण्यम् श्रीप्री चानः (११८) चक्षुश्चि ।

का- इ-म-प-पौ ७३
उ-म-प-पौ ७३
पाठ, ११
बुधान् पञ्चान् (२१३-२१७, २१६) = बुधम्, पञ्चान् । पाणिनिः ७११८, ७११९, ७१२० ।

२२१ । सदाभक्तोऽथाहिमताः ।

(वसु १२६ अथवा ७७, अथाहिमताः ३३) ।

अनयोरेते अन्वादेशे निम्नं क्तुः, न तु सपूर्णात् प्रपन्नात् परवोः ।

युयं वयं विनीतास्तव पातु नो नो अहिमताः ।

युयं वयं हितास्तेन सोऽज्ञानं पातु स नः भिवः ॥ *

२२२ । नाविभेद्यान्वाद्यामन्ध्रात् ।

(न १२६ अथवा अन्वाद्यामन्ध्रात् ३१) ।

विशेषपूर्वमनामन्ध्रपूर्वस्य हिता अन्वाद्यामन्ध्रादेति आदेशात् न क्तुः । †

अधीऽज्ञानं रक्ष, अधीऽद्य तेन नोऽद्याव सर्वं नः । ‡

* अथ पचादुक्तं अत्र तन्निम्नं । आदिना पूर्वस्यपदानस्य क्तुं नर्तते ना क्त्वा आदिः, आदिवाची शो षेति आदिशो, पचात्त्वयोदि यत्ताः । अन्वादेशे अत्राप्यपचादुक्तौ दुषद्वयोः ज्ञाने एते आदेशे निम्नं क्तुः, किन्तु पूर्वस्यपदानस्य अहितान् प्रकृतान्यपदान् पर्याप्तं क्तुं ददातो-रनुप्रायवि एते आदेशे निम्नं न क्तुः, पूर्वस्यैवैव निम्नमका क्त्वरितः । अत्र सर्वं विनीताः इति अत्रिः, तस्यैव न क्तुः नो युयान् नोऽज्ञानं पातु इति पचादुक्तौ निम्नमादेशः । सपूर्णात् प्रपन्नात्पातु, युयं वयं हिताः, तेन स भिवः अज्ञानं पातु, स नो युयान् पातु इति शिवः । अथ निम्नलोकादेशः । पाठविनिः ७१।१२६ ।

† विशिष्यत् अत्र हि विशिष्यात्, अत्रादिनि अत्रात्प्रतिपत्तयवित्तवः । ते चासीं क्तुं क्तुं विशिष्यात्पदि, तत्र क्तुं चात्रकृतौ विशिष्यात्पद्यात्पत्, अत्रात् पूर्वस्यैवैव क्तुः, अत्रात् अत्रापनविशिष्यत्पद्यात्पत् । विशिष्यात्पूर्वस्य अत्रात्कृतौ अत्रात्पूर्वस्यैव क्तुः अत्रात् अत्रापनविशिष्यत्पद्यात्पत् अत्रात्पूर्वस्यैवैव क्तुः अत्रात् अत्रापनविशिष्यत्पद्यात्पत् अत्रात्पूर्वस्यैवैव क्तुः अत्रात् अत्रापनविशिष्यत्पद्यात्पत् अत्रात्पूर्वस्यैवैव क्तुः । अत्रात्पिः १०२१, १०२२ ।

‡ अधीऽज्ञानं रक्ष इति अत्रात्, अन्वाद्यामन्ध्रात् अधीऽद्य तेन नोऽद्याव सर्वं नः, अधीऽज्ञानं रक्ष, अधीऽद्य विशिष्यत्पूर्वस्यैवैव क्तुः अत्रात्पूर्वस्यैवैव क्तुः अत्रात् अत्रापनविशिष्यत्पद्यात्पत् अत्रात्पूर्वस्यैवैव क्तुः अत्रात् अत्रापनविशिष्यत्पद्यात्पत् अत्रात्पूर्वस्यैवैव क्तुः ।

२२५ । तिर्व्यममुमुकममुमुकददी तिरवा- सुमुर्खादसुर्खोदीचः ।

(तिर्व्यम्—उदीचा १४, तिरव—उदीचः १४) ।

एवामेते क्रमात् सुः यो परे ।

तिरवः तिरवा तिर्व्यग्भ्यामित्वादि ।

अमुसुर्खः अमुसुर्खा अमुमुयाग्भ्यामित्वादि । एवमदसुवद् ।

उदीचः उदीचा उद्गग्भ्यामित्वादि । शेषं पूर्ववत् ।

(१५४) श्रद्धाजिति चक्ष चले, तच्चिमत्तक्ष चक्ष चले,
(२११) खादेः सो सोपः । सुवट् सुवट् सुवटो सुवटः इत्यादि । †

(१६४) नसम्बहव इति र्घः । (१६२) खान्तश्च सोपः ।
महान् महान्तो महान्तः, महान्तं महान्तो महतः, महता
महद्गामित्वादि ।

पञ्चोपस्य विभेदात् (१६) शीर्षेण च न विभक्तः । दिवन् अकतीति दिवन्-अकत् इति चनेन
अचोपि (२४०) वक्ष उले, चनेन दीर्घे, लृप् इत्यादि । अप चतोपो र्भवेति इत्येदीचिदी चो
चक्षं पूर्वे पदान्तररक्षितेरावच्छेदकं प्रापयति, तेन वेदवक्ष चक्षः—चक्षः, चक्ष इत्यादी न
प्रसङ्गः । अति अकतीति प्रत्यप् इति चिह्नम् । पाणिनिः ६।३।१२८, ६।३।१२९ ।

* तिर्व्यम् अमुमुकम् अदसुवद् उद्गम् इत्येषां खान्ति तिरव अमुसुर्खम् अदसुवद् उदीचम्
इत्येते आदेशाः क्रमात् सः । अमुसुर्खम् अदसुर्खम् इति सम्प्रसारणविभेदात् च चक्षिः । इतिः
अकतीति तिर्व्यद् (१०४५) । अमुमकतीति अमुमुकम्, अदसुवद्, (१०४४) । अम् अकतीति
उद्गम् । उदीचम् अन्वचोदीः इति । शेषं पूर्ववत् प्राक्-अन्वचोदीः । पाणिनिः
६।३।१२८, ६।३।१२९, ६।३।२०० ।

† सुवट् इति, अद्गम् अदीर्घे इति अद्गम् अमुसुर्खम्, एवम् अदसुवद् (१६)
शेषवचनम् । अकारान्वापसुकारवचनी भाषिणामुचुः । सुकारणः सुकारणं अकारणम् ।
सुवकतीति इति (६६१) सुवट् इति चर्च, सुवट्-इति (१२५, १२६, अकारणम्, अकारणम्) ।
आपसुकारणं अकारणम् इति आकारणम् अकारणम् । अकारणम् १२५, १२६, १२७, १२८, १२९ ।
इति अकारणम् ।

भवन् भवन्तो भवन्तः, भवन्तो भवन्तो भवन्तः, भवन्ता भवन्ता-
मित्यादि । शेषं महत्त्वं ।

(१८५) चत्वारोऽधोरिति—श्रीमान्, शेषं भवत्त्वं, एवं चत्वार-
दादयः । *

१२६ । भगवद्भवद्भवतां भगोऽधोभो वा धौ ।

(भवत्-भवत्-भवतां ६३, भगो-भवो-भो ११३, वा ११५, धौ भ) ।

एवामेवै क्रमात् प्लुर्वां धौ परे । हे भवोः हे भगवन्, हे चधोः
हे चधवन्, हे भोः हे भवन् । शेषं श्रीमद्दत्त्वं । †

(१८६) चहेरित्युक्ते-र्त्तं तुष्-ददत्त्वं ददतो ददतः इत्यादि । एवं
चत्वा-वाचदादयः । ‡

* अत्राभिव्यक्तिः, भवत्त्वं च धौ इति धातोरीचदिकोऽनुप्रसङ्गः । अत्रापि (१६७)
महत्त्वं इत्यत्र महती चत्वारो आदिसकले दीर्घः । भवन्निति धातोः प्रथमस्यै भवत्त्वं
इति इत्, अदिनात् (१८२) सिद्धं इति तुष्, (१८३) आत्मनः तुष् । सर्वनामसु भवत्-
भवन्त आधातोर्भवत्त्वमेव भवत्, एवं चि-विभक्तौ अत्रत्येन (१८५) दीर्घः । श्रीर्वचसोऽत्र
श्रीमान्, एवं धौ चिचसोऽत्र चत्वारिणादयः ।

† भगवद्भवद्भवतां भवतां चत्वारोऽधोभो वा धौ । भगवद्भवद्भवतां इति इत् इति,
अत्रै चत्वारोऽधोभो वा धौ । भगवद्भवद्भवतां इति इत् इति, अत्रै चत्वारोऽधोभो वा धौ ।
‡ अत्रापि चत्वारोऽधोभो वा धौ । भगवद्भवद्भवतां इति इत् इति, अत्रै चत्वारोऽधोभो वा धौ ।

§ अत्रापि चत्वारोऽधोभो वा धौ । भगवद्भवद्भवतां इति इत् इति, अत्रै चत्वारोऽधोभो वा धौ ।

(१५४) अण्णिति बह्—विह् विह् विही विह्, विह् विही विह्, विह् विह् विह्भ्यामित्यादि ।

(१५५) नृणां बह् इति—नह् नह् नह् नह् नह् नह् नह्, नह् नहो नहः, नह् नहो नहो नह्भ्यामित्यादि ।

(१५६) स्रोतासृति स्रह्—पुरोडाः, ई पुरोडाः ई पुरोडाः, पुरोडासो पुरोडासः, पुरोडासोभ्यामित्यादि ।

(१५७) वृद्धिति वृह्—सह् सह् सहो सहः, सहा सह्भ्यामित्यादि । *

दह्व् दह्व् दह्वो दह्वः, दह्व्भ्यामित्यादि ।

वह् वह्, वह्मिः वह्मः वह्मः वहां वह् । †

२२७। सवेसुसुसजुसङ्गां रह् योच्यः ।

(अ. ३. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६.)

सस खाते जातस सस रसुसः ससुसोऽसस रह् स्यात् कि परे, न तु जातस । ‡

* विह् नह् सह् पातोः विह् नहिव् विह् नह् नह् नहः । स्रह् इति नह्भ्यामित्यादि । स्रह् इति नह्भ्यामित्यादि । स्रह् इति नह्भ्यामित्यादि । स्रह् इति नह्भ्यामित्यादि । स्रह् इति नह्भ्यामित्यादि । स्रह् इति नह्भ्यामित्यादि ।

† इत्यतोः विह् नहिव् नहिव् नहिव् नहिव् नहिव् नहिव् । इत्यतोः (अ. ३. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६.)

‡ अनेकान् खाते जातो सुससः ससः, ससस इत्येव ससस इत्येव ससस इत्येव ससस इत्येव ससस इत्येव ससस इत्येव । ससस इत्येव ससस इत्येव ससस इत्येव ससस इत्येव ससस इत्येव ।

१५५ । अथ नानाशब्दोक्तौ श्रीश्रीशुद्धिदोषोक्तौ ।

(विं ०, अथर्ववि ०, अथः ५, अथः ५, अथः ५) अथर्ववि ०, अथः ५ ।

श्रीशुद्धिदोषोक्तौ अथर्ववि ०, अथः ५, अथः ५, अथः ५ । अथर्ववि ०, अथः ५ ।

श्रीशुद्धिदोषोक्तौ अथर्ववि ०, अथः ५, अथः ५, अथः ५ । अथर्ववि ०, अथः ५ ।

अथर्ववि ०, अथः ५, अथः ५, अथः ५ । अथर्ववि ०, अथः ५ ।

० । अथर्ववि ०, अथः ५, अथः ५, अथः ५ । अथर्ववि ०, अथः ५ ।

अथर्ववि ०, अथः ५, अथः ५, अथः ५ । अथर्ववि ०, अथः ५ ।

दोः दोषो दोषः । (११६) पाददन्तेति दोषन् वा । दोष्यः
दोषः, दोष्या दोषा दोषभ्यां दोष्यामित्यादि ।

(२१३) स्वादेः सो सोपः । विविट् विविड् विविचौ विविचः,
विविड्भ्यामित्यादि ।

पिपक् प्पिपग् पिपचौ पिपचः, पिपग्भ्यामित्यादि । एवं
गोरक्दिधच्चादयः । *

सुपीः सुपिसौ सुपिसः, सुपीर्भ्यां सुपीःषु । एवं सुतुः ।
विहान्, हे विहन्, विहांसौ विहांसः, विहांसं विहांसौ । †

२२६ । वसोर्वः सेमथ्युर्मतुष्योः ।

(वसोः ६।, वः १।, सेम् १।, अपि १।, उः १।, मतुष्योः ०५) ।

वसोर्वशब्द इमसहितोऽपि उः स्यात् मतो षो च परे ।

विदुषः विदुषा । (१८३) स्रस्वस्रस्वस्विति दंङ्, विहङ्गामित्यादि ।

इति, एवमिति रङ्प्राप्तार्थे, न तु सर्वत्रप्राप्त्यार्थे, तेन चिकीर्ष्वशब्दक सुपि, वस रङि, (१८३)
स्नानस्नानादित्यत्र स्नानश्चेति भिन्नपदत्रापकात् रादपि रको संधि, (१८०) रको विः सुपीति
नियमात् रेफस्य विसर्गाभावे (१११) क्लिबादिति मले चिकीर्षु इति पदम् । एवं वसुर्वशब्दस्य
शब्दस्यापि ।

* दोरिति दमेर्भोविरिभौवादिकसूत्रेण दोष् इति लिङ्गं नाशुपात्तकम् । दोष्-शब्द
(११६, ११७, ११९, १०५) = दोषः । विविट् इति विप्रधातोः ङिति क्लिपि च विविच् इति
लिङ्गम्, विविड्-सि (१४८, २१३, १५४, १५५, ६४) = विविट् विविड् । पचधातोः ङिति क्लिपि
च पिपक्शब्दस्य चकारजात-चकारस्य (२१३) सोपानावे, (१८३) जानस्य सुपि पिपक् पिपक्
इति । नो रचतीति गोरक्शब्दस्य (२१३) रचवर्कनात् चकारसोपानावः । दृशधातोः ङिति
क्लिपि च दिधक् दिधन् इत्यादि । क्लृप्ति चकारादभ्याः ।

† सुपीरिति सुतुरिति च सुपूर्वकान् पिसधातोः तुसधातोश्च क्लिपि, इत्यनन्त्यात् उच्यते-
त्याच रङ् । विधानिति विदधातोः श्रद्धप्रत्यये (११०३) श्रुतः कसादिभि, विवड्-सि (१४८,
१८२, १६४, १८३) = विहान् । याचिनिः ६।४।१२१, याचिक्च ४

पेचिवान् पेचिवांसो पेचिवासः, पेचिवासं पेचिवांसो पेचुषः,
पेचुषा पेचिवद्गामित्वादि । जगन्वान् जगन्वांसो जगन्वासः,
जगन्वासं जगन्वांसो । वस्त्रोत्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वे—*

२३० । इनगमजनखनघसामुङ्खोपोऽङ्गे ऽच्यथौ ।

(इन-नम-जन-खन-घसां ६३, उङ्-घोपः १, चङ् ७, षचि ७, षची ७) ।

एवामुङ्खोपः स्यादचावचि, न तु ङे ।

जम्मुषः जम्मुषा जगन्वद्गामित्वादि । एवं जम्मिवान् । †

(१६४) ध्वोरित्स्त्रुक्तेः सुहृन् सुहृंसौ सुहृंसः, सुहृन्भ्याम् ।

ध्वत् ध्वसौ ध्वसः, ध्वद्गाम् । एवं ङत् ।

उक्थयाः, हे उक्थयाः हे उक्थयः, उक्थयासौ उक्थयासः,

उक्थयोभ्यामित्यादि ।

* सूत्रे व इति अदनवचसात् अकारसहितस्यैव उः, इन्सहितोऽपीति सति सन्धेः ।
वसनात् (४७२) मतोः प्रसङ्गाभावेऽपि, मतो परे वसोर्बल उचिधानं आपद्यति “वसनात्
(४७२) मत्तरेव अचिद्यतीति.” विद्वद्भ्यात् मतो विदुषाम् । पेचिवान् इति पचधातोः वक्तुः
पेचिवस्त्वि (१४८, १८२, १६४, १८२) = पेचिवान् । पेचिवस्-चौ (१८२, १६४, ३०) = पेचि-
वांसौ । वनधातोः ङसौ, वकारे परे (२०२) मस्य वकारे जनम्बस् इति लिङ्गम् । वस्त्रोत्वे
इति—सुहृत् परे जनम्बस्त्रम्बस्य वस्य उत्वे, सपच वकारो निमित्तं यस्य स तन्निमित्तसाङ्गस्य
नस्य, निमित्तसाभावे नैमिषिकसाप्यभाव इति न्यायात्, मत्वे, जनस्य इति स्थिते इत्यर्थः ।
पाश्चिनिः “वसोः सम्प्रसारणम्” इति (६।४।१२१) । अथ वनरङ्गोऽपि उक्तानमः सम्प्रसारण-
विषये न प्रवर्तते, “वङ्गतय्युक्ताः पाश्चिनीयाः” इति परिभाषया ।

† वचिन् परे वुचौ निमित्तसाङ्गस्य षचि परे (३६३) ङमिन्ने, एतेषां पचानां चात्पूर्वा
उङोऽकारस्य घोषः आदिभ्यः, अवनच् चाङ्गातङ्गोरेव सचयति । चङ्गोप इति ङति
सिद्धेऽपि उङ्घोपकारं (१११८) विद्वद्भ्योऽपि न इति सूत्रे एषां प्रासङ्ग्यम् । जनम्-उच् इति
नम् इत्यस्य अनेन उङ्घोषे अस्तुव इति । वनधातोः ङसौ (१०८८) अचिवान् इति च ।
पाश्चिनिः ६।४।८८ ।

‡ (१६४) मस्यन्सङ्ग इत्यत्र आनवचयवर्जनात्, सु चिनस्यीति द्विपि सुहृन्स् इत्यस्य

२३१ । पुंसोऽसुहृत् षौ । (उचः ६, अ० ११, ११६ वी ७) ।

पुंसोऽसुहृत् स्यात् षौ परे, उच्चावितौ ।

पुमान् पुमांसो पुमांसः, पुग्भ्यां पुग्भ्यामित्वादि । *

२३२ । सेर्द्धोद्यनसुपुहृदंशोऽनेहसोऽधेः ।

(सिः ६), वा ११, उद्यनसु-पुहृदंश-अनेहसः ३, अधेः ६) ।

एभ्यः परस्मै सेर्द्धां स्यात्, न तु धेः । उद्यना । †

२३३ । घेर्द्धनौ वीद्यनसः ।

(सिः ६, उ-उनी ११, वा ११, उद्यनसः ३) ।

उद्यनसः परस्मै धेर्द्धनौ वा स्यः, उ इत् । हे उद्यन हे उद्यनम्

हे उद्यनः, उद्यनसो उद्यनोभ्याम् । ‡

न दीर्घः, (१८९) आनास सुहृत् सुहृत् इति । अन्स चासोः द्विषि, अहृ-द्वि (१८९) अहृ इति । उच्चावितौ आनासामि अंसतीति (१०२६) विधि निपातनात्, उच्चावितौ द्वि (१८८, १८९, १८३, १०२) = उच्चावितः । ८२१६० पाणिनिर्विषे अकारादुच्चावितः ।

* अहृत् उदितान् (१८९) उहृत्, जिन्नादन्तल आसि । पुग्-द्वि, अहृत्-पुग्-द्वि (१८८, १८९, १८३, १८९) = पुमान् । पुग्-भ्याम् (१८९, ३९, ३९) = पुग्भ्यां, वा पुग्भ्यां । व्याधिनिः ७१८८ ।

† उद्यना दीर्घसुहृत् । पुहृदंश इहः, अहं इहः उच्चारणस्येवाम् । अनीह्य आसः । अनेह सेर्द्धां इति (१२६) टिर्द्धोप इति टिर्द्धोपः । पाणिनिः ७११८७ ।

‡ उ-उनीर्द्ध इत्, अ अन् द्विषिः । उद्यनसः उद्योपनी उद्यनम् — अहं नानं आनास । आनासवे (१८३) विधेर्वनास दीर्घः । “नदिः कनदिः” इतीत्यादिकर्त्तव्येव उच्चावितौ उद्यनसु-वि (१९६, १९६) = उद्यन इत्यादि । “अहं उद्योपनी आनासु नदीपिप क्वात्” इति पाणिनिम् । आदिवाङ्मयी च “उद्योपनी नद्यनसुविधेर्वं आहं अहं नानानानानं इत्यम्” इत्युक्तम् ।

अनेहा, हे अनेहः, अनेहसो अनेहसः । एवं पुदहंभ्य ।

वेधाः, हे वेधः, वेधसो वेधसः इत्यादि ।

(१८५) अधोरिस्तुत्तेः, सुवः, सुवसो । †

२३४ । अदसः सेरौः । (अदसः ५, सेः ६, बीः १) ।

अदसः परस्य से-रौः स्नात् । असौ । †

२३५ । मात् स्वर्धावुञ्ज । (मात् ५, स्वर्धौ १४, उ-ञ्ज १४)

अदसो मात् परो स्वर्धावुद्गतावाभुतः । अम् । †

• अनेहसि (२१२, २१६) = अनेहा आसः, "नञि इव एह च" इति षीवादिह-
रूपेण अतिः । "विधापी वेध च" इतीषादिकारूपेण अतिः, यथा विधधातोः अह्मन्त्वे वेधस-
सि (१४८, १८३, १०२) = वेधाः विधाता । सुपूर्वस्य-वसधातोः छिप्रमन्त्वे सुवस् इत्यत्र
अकारस्य धात्वव्ययत्वात् (१८५) न दीर्घः ।

† अत्र, पूर्वतः धात्वन्तः केनचन्यवच्छायापी मूला अतुवर्तते। अत्रत्या च—अत्रुत्ताह-
रुतः से-रौर्वा, अनस्यस्य निम्नङिति; तेन अससो अससः पुमान्, अससो अससा स्त्री ।
अससः अससा इत्याकाराणि यदाणि स्यादितिवाचि "सी षीत्प्रतिषेधः साकप्रकारा वक्ष्यः
सादृश्यत्" इति धार्मिकान्; "असस इत्यावमिसम्" इति अनदीभट्टः । सुपञ्चे तु "अससो
अससो वा, असससेवेके" इति । द्वीपे तु शिर्षुञ्चि इति, (२१) सुञ्चि न तपेति निवेद्यात्
• (२१३) अदां अदीरिमस्य (२०४) दीनोऽदससेत्यस्य च यथातो अदसः कुञ्चिमिति । अदस-सि
(२१४, ११२, २१४) = असो । पाणिनिः ७२१००, धार्मिकः ।

‡ अदसमन्त्वेन यकारात् परस्मिन्नेव उकारस्य स्यात् उ, दीर्घकारस्य स्यात् च अत्र-
उत्तरेः । मात् सि, असस्य सिचः अद-सिचः, असस्य स्त्री अद-सो इत्यादी पितृलिङ्गि (२१)
सुञ्चि च तपेति निवेद्यात् (२०४) इत्यत्र यकाराभावे अपरस्मिन्भावात् न उ । अत्र उ-व-उ-वैव
केनचन्यवच्छायापी उ च इत्युभयवच्छायादीभ्योः इहङितिनाका उपसर्गो न स्यात्ते (७) इति
सुपनासम् । अदस-वी (११२, २०४, २१, २१३) = अम् । पाणिनिः ८२१०० ।

२३६ । एरी ष्वे । (ए: १, ई: ११, ष्वे ७) ।

अदसो मात् परो ष्वे निष्पन्न एकार ई स्यात् । अमी । अमुं
अम् अमून् । (१२३) टादसञ्चास्त्रियान्तु ना । अमुना अमूभ्यां
अमीभिः, अमुषै अमूभ्यां अमीभ्यः, अमुष्वात् अमूभ्यां अमीभ्यः,
अमुष्य अमुयोः अमीषां, अमुषिन् अमुयोः अमीषु । *

इति हसन पुंसिङ्ग पादः ।

२य पादः—हसन स्त्रीलिङ्ग शब्दः ।

२३७ । नहो धङ् भौ । (नहः ६, धङ्, ११, भौ ७) ।

नहो हस्य धङ् स्यात् भौ परे ।

उपानत् उपानद् उपानही उपानहः, उपानह्यां । †

(२११) षुडिति कुङ् । उषिक् उषिहो, उषिग्भ्यामित्यादि ।‡

* पूर्वतो मादित्यनवर्षति । अणुवचनस्त्रान्तात् एकार ई आदित्यनिन अम् अमी, अम्
पक्षे इत्यादी न स्यात् । अदस्-जङ् (१२३, २०४, ११२, २३, २३६) = अमी । अदस्-अम् (१२३,
२०४, १०३, २३५) = अमुं । अम-अम् (१०५, १०४, २३५) = अमून् । अम-भ्याम् (१०८, २३५)
= अमूभ्यां । अम भिस् (१०८, २३६, १०२) = अमीभिः । अमुषै इत्यादी (१२३, २०४, ११२,
२३५, १११) एवं परदसिद्धिः । उष्-षोस्-स्त्रानि (१०६) स षोस्-भवतः, आन्स्त्रानि (११३)
स्यान् भवति । पाणिनिः ८।१।८१ । इति सकारान्ताः ।

† डिआदन्त्यल स्त्रानि, अतो व्याख्यायां हस्य अङ् इत्युक्तम् । भौ (८४) इति अणुनात्
सिद्धस्य चातोष अङ् अम् । उपानहतेऽनवेति द्विपि उपानत्, पाठुषीर्भवः । षोस् अणुनात्
अणुत् इत्यादि । पाणिनिः ८।१।१४ ।

‡ अहं सिद्धतीति (उद-सिद्ध-द्विपि) उषिक्, अणुपिपिपः वेदं प्रसिद्धः । इति
सकारान्ताः ।

२३८ । दिव औङ् सौ । (दिवः ६, औङ् ११, सौ ७) ।

दिव औङ् स्यात् सो परे । योः दिवो दिवः । †

२३९ । वाव्याङ् । (वा ११, वामि ७, वाङ् ११) ।

दिव वाङ् स्यात् वा वामि परे । वां दिवं दिवो दिवः,
दिवा । †

२४० । उहस्युङ् । (उहसि ७, उह् ११) ।

दिव उह् स्यात् उवर्णे हसि च परे । शुभ्वां । ‡
गौः गिरो गिरः । एवं पूः । §

• यीरिति खरादिशब्दादादौ वल औकारे सेर्विसर्गः । यीचले, वाचं विधिः, तेन चतिषीरित्यपि । यीः सर्गः, आकाशच । “यीः सर्मसुरवर्गमीः” इति विद्मः । पाणिनिः ७।१।८४ ।

† अवलपि मुञ्चाले यीचले च, दिवश्चन्दस वामि यां दिवं, चतिदिवश्चन्दस चतिषां चतिदिवं । ननु औचन्दस यामिति, दिवश्चन्दस दिवमिति उभयपदसिद्धौ वाव्याङ्गिति व्यवैमिति शेष, (१४६) वा चन्वसोरित्यत्र मुञ्चालेव उहसेन चतिसामित्यसामुपपत्तेः । पाणिनीयाः (पाणिनिपञ्चनाभसंनदीश्वरादयः) दिवश्चन्द्यात् यामिति पठं न जन्वन्ते । ज्ञातव्यं नते तु “वाव्या” इति रूपेण पदद्वयं ज्ञादिव ।

‡ अत्र वैमि नामुपपत्तेः चनिटत्वात् । इच्छवा हि व्यवहितमप्यनुवर्तते चन्ववहितमपि नामुपपत्तेः इति वाम्बुकाः । ज्ञादिमध्ये उभाभ्यां विना चन्वइषीऽस्यत्वात् सन्नि इति न ज्ञत्वा उचि-चउचं सामान्यइत्थाद्यथै, तेन दिवः पतिः स्पृपतिरित्यादि । अत्र दिवो वक्ष्यतः इत्ये क्तिवो वक्ष्यतः, तेन दिवमिच्छति दिव्यति, दिवि भवो दिव्य इत्यादौ न ज्ञात् । (१६८) ज्ञातव्यमपि ज्ञवतीति च वक्ष्यन्, तेन तुषु कुचमित्यादि । पाणिनिः ६।१।१२१ । इति वक्ष्याराम्नाः ।

• § निरप्रीति नृपत्नोः क्तिपि, निरुचि (१४८, २२८, १०२) = योः, वाच्यम् । निरी ज्ञातव्यं रैवञ्च चन्वपत्त्यत् न दीर्घः ।

(१५७) स्त्रियां चित्तुर इति चतस्रः । चतस्रः चतस्राः चतस्रभिः
चतस्रभ्यः चतस्रभ्यः चतस्रसां चतस्रसु । *

(१२१, २४८) टेरत्वे सत्त्वाप् । का कौ काः इत्यादि, सर्वा-
वत् । एवं यद् । †

(२०३) इदमोऽयमितीयं । इयं इमे इमाः, इमां इमे इमाः,
अनया आभ्यां आभिः, अस्त्रौ आभ्यां आभ्यः, 'अस्त्राः आभ्यां
आभ्यः, अस्त्राः, अनयोः आसां, अस्त्रां अनयोः आसु । ‡

स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्यां । §

(१२१, २४८) टेरत्वे घाप् । स्त्रा स्त्रे स्त्राः इत्यादि सर्वा-
वत् । एवं तद् एतद् । ¶

वाक् वाचौ वाचः, वाग्भ्यां । ||

अप्युभयो व्यान्तः । (१६४) नसवमहवइति घं । आपः, अपः । **

२४१ । अपो दङ् । (मि ०, अपः ६, दङ् ११) ।

अपो दङ् स्वात् मि परे । अङ्गिः, अङ्गः, अङ्गः, अयां, अयु । ††

* चतुरस्रः ऋषिर्न-पित्रस्रवत् । इति रकारान्ताः ।

† किम्-चि (१२१, २४८, १४८) = का इत्यादि ।

‡ इदम्-चौ (१२१, २०३, २४८, १४८, २३) = इमे । इमा-टा (२०३, १५०, २३) = अनया ।
इमा-भ्यां (२०६) = आभ्यां, इत्यादि सर्वावत् साध्यम् । इति मकारान्ताः ।

§ स्रज्यते इति, स्रजघातोः स्त्रिपि, स्रक्-चि (२११, १४८) = स्रक् तात्वा । इति
जकारान्ताः ।

¶ स्र-चि = स्त्रा-चि (२१४) = स्त्रा । इति दकारान्ताः ।

|| स्रच्यतेऽस्त्रापि स्रचघातोः स्त्रिपि, वाक्-चि (२११, १४८) = वाक् तात्वा । इति
घकारान्ताः ।

** व्याप इति स्रक्-स्रिजस्रभावाद्भवत् । आपी जघानीत्यर्थः ।

†† अप्युभयोऽपि नास्तु इति । अप्युभयोरप्युभयोर्न इति कादित्थे, तेन अप्युभयोरप्युभयोर्
न स्रजः । नौषिऽप्ययं, तेन स्रज्यामित्यादि । पाणिनिः ७.३.१०८ । इति पकारान्ताः ।

दिक् दिवो दिक्, दिक्कामित्वादि । एवं इक् । *

लिट् लिवो लिषः, लिङ्भ्यामित्वादि । †

सञ्जुः सञ्जुवो सञ्जुवः, सञ्जूषीं सञ्जूषु । एवम् चामीः । ‡

(११४) चदसः वेरोः । असौ अमू अमूः, अमूं अमू अमूः,
अमुवा अमूष्यां अमूभिः, अमुष्ये अमूष्यां अमूष्यः, अमुष्याः
अमूष्यां अमूष्यः, अमुष्याः अमुयोः अमूष्यां, अमूष्यां अमुयोः
अमूषु । §

इति इसल्ल ज्ञीवलिङ्ग पादः ।

इव पादः—इसल्ल ज्ञीवलिङ्ग ग्रन्थः ।

(११५) अमोर्लुमिति । (१८१) अङ् ध्वस् वलिति दङ् ।
अनङुत् अनङुही । (१८१) अनङुसुतुरोऽवावाविति । अन-
ङुङि । पुनस्तदत् । शेषं पुंवत् । ण
चत्वारि । ॥ अङ्ग ।

* दिक् इक् अतुष्यां क्विप् दिक् इक् इति पदस्यम् । इति अकारान्ताः ।

† लिट् चामोः क्विप् लिट् इति पदम् ।

‡ सुवचामोः क्विप् सुद ग्रीकि, सङ् सुवा नर्पते अकि सङ्ग-वि (१४८, ११७, ११८, १०२)
—अङ् । इति अकारान्ताः ।

आ-आश चामोः क्विप् चामीरिति, इसल्लज्जम् रङ्, विषो च विषाः औ ज्ञीवलिङ्गता-
मंसादिभ्योऽरिभ्यश्चरविभ्यश्च इत्यान्तान्धे पठितव्यात् ।

§ असी अङ् अङ्, इत्यादिषु अङ्ग-अङ्ग-वि-आदि-पिनन्तिषु—(१११, १४८, ११७, ११७, १०४, १०४, १०४, ११०, ११०, ११०, ११०, ११०, ११०) इत्यादीनि दृष्यानि अकारान्ते प्रवर्तन्ते । इति
अकारान्ताः ।

¶ अमोर्लुमिति अङ्ग-अङ्ग-वि-आदि-पिनन्तिषु—(१११, १४८, ११७, ११७, १०४, १०४, १०४, ११०, ११०, ११०, ११०, ११०, ११०) इत्यादीनि दृष्यानि अकारान्ते प्रवर्तन्ते । इति
अकारान्ताः ।

॥ अङ्ग-अङ्ग-वि-आदि-पिनन्तिषु—(१११, १४८, ११७, ११७, १०४, १०४, १०४, ११०, ११०, ११०, ११०, ११०, ११०) इत्यादीनि दृष्यानि अकारान्ते प्रवर्तन्ते । इति
अकारान्ताः ।

२४२ । क्लीवे नो सुव्वा धौ ।

(क्लीवे ०, नः ६, सुप् १२, वा १२, धौ ०) ।

नपुंसके नञ् सुप् स्यात् वा धौ परे । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,
ब्रह्मणी ब्रह्माणि । अहः अहो अहनी अहानि, अहोभ्यां । *

किं के कानि । इदं इमे इमानि । †

असृक् असृञी असृञि, असानि असञि, असा असा
असभ्यां असम्भ्यामित्यादि । ‡

अर्कं अर्की अर्कानि अर्कानि ।

सुवल् सुवली सुवन्लि सुवलि ।

(१६३) गुण्यमेत्यत्र भ्रसन्तरसयोरादौ तु वा मुष् ।

उकारितो मुर्विन्दुमाचस्य नाख्या । §

* (११८) नो सुप् क्लेषापिति धी निषेधात्प्रति विभ.वेद्यम् । सुप्करणात् तदादिविधी-
निषेधे हे अणि इत्यादौ (१००) अर्धौ वेति मुचो न स्यात् । (८१८) सूत्रे बालनेन पठितं
वार्तिकं—“वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम्” । “सन्धुद्धी नपुंसकानां न वा वाचः” इति तु
सिद्धान्तधीमुषां वार्तिकम् । असृञि (१४८, २२०, १०२) = अहः । असृञी (१६१,
११०) = अहो, वा अहनी । असृञ्-अत् (१६२, १६४) = अहानि । असृञ्-आत् (२२०,
१०२, ६८) = अहोभ्यां । इति नकारान्ताः ।

† असृञि (१६८) = असिन् । असृञी (१२२, १६१, २२) = अहो । असृञ्-अत् (१६३,
१६२, १६३, १६४) = अहानि । इदन्मन्थः असृञ्-अत् (२०४) दो न इति विधेयः । इति
सकारान्ताः ।

‡ असृञि (१६८, २११) = असृञ् [रत्तम्] । असृञ्-अत् (११६, १६२, १६४) = असानि,
असादौ निषेधान् (१६३) न मुष् । वा असनादौ असृञ्-अत् (१६२, १६३, १०, ६१) = असञि ।
असा (११०) । असभ्यां (११८) ।

§ अर्कंवालीः सु-वल्गुधातोश्च क्लिपि अर्कं-सुवल्गु-अन्दी । अर्कं-सि (१६८, २११) =
अर्कं । अर्कं-धी (१६१) = अर्की । अर्कं-अत् (१६२, १६३) = अर्कानि, वा अर्कानि । इति
उकारान्ताः । सुवल्गु-सि (१६८, १८३) = सुवल् । संव्ययते इत्यादौ (८२०) जनस्य-
जनिव्यादिना तथा मुर्विन्दुमाचस्यनाम्नः शिवते, (१६३) सुव्ययमेत्यत्र न लक्ष्यः अथ उकारितो तु-

स्यत् स्त्री स्वानि । एवं यत् तत् एतत् । (२०६) भग्नून्नी तु एगत् ।*
 गवाक् गोषी गवाश्चि । तिर्व्यक् तिरवी तिर्व्यश्चि । एवं परे ।†
 यञ्जत् यञ्जती यञ्जन्ति, यकानि यकन्ति, यकभ्यां यकञ्ज्या-
 मित्यादि । एवं यञ्जत् । ददत् ददती । ‡

२४३ । हेः यतुर्नुष् शौ ।

(वेः ५१, यतुः ६१, उष् ११६, शौ ७) ।

हेः परस्म यतुर्नुष् स्वात् वा शौ परे ।

ददन्ति ददति । एवं यञ्जत् जायदादयः । तुदत् । §

२४४ । आदीपोः । * (यात् ५१, ई-ईपोः ७७) ।

अवर्षात् परस्म यतुर्नुष् स्वाहा ईकारे ईपि च परे ।

तुदन्ती तुदती तुदन्ति । भात् भान्ती भाती भान्ति । ¶

पचत् ।

मंकारः, न तु विन्दुभाषणं अतुकारणं संज्ञेत्वर्थः । अतुस्कारणमन्वद्विचारणं इदमुक्तम् ।
 इति मकारान्ताः ।

• एगदिति (१६८) चनो वृद्धि-कृते, (२१) वृद्धि न तथेति निषेधेऽपि (२०८) इदैतयो-
 र्नादीन्निषाणस्यार्थान् एतन्नामक एगदीभः सादीव, (१११) टेरत्वाभावे दकारस्थितिः ।
 / ("एगदिति नपुंसकैकवचने" इति वार्तिकम्) । इति दकारान्ताः ।

† आगच्छतीति द्विपि गवाक् । गवाक्-शौ (१६१, २२४) = गोषी । सिद्धान्तशौचपान्
 चतुश्चामीः मतिपूज्यमार्थमेदिन विविधानि पदानि प्रदर्शितानि, यथा - गवाक् गवान्, गोषक्
 गोषन्, गोष् गोष्; गवाक् गोषक् गोष्; गोषी, गवाची गोषची गोषी; गवाश्चि गोषश्चि
 गोषि इत्यादि । विट् चञ्जतीति तिर्व्यक् । तिर्व्यक्-शौ (१६१, २२५) = तिरवी । एवं परे,
 चदतुवकादय इत्यर्थः । इति चकारान्ताः ।

‡ कञ्जन् रीमविशेषः, कञ्जन् ताकभ्यादिः विद्यापाचकः, उभयव (११६) पादकृतेरिति
 कञ्जन् कञ्जन् चादीभः । इददिति दाघातोः कञ्जन्त्वर्थे दपत् ।

§ (१८२) शिक्च, इति वेनिषेधादघाते विभाषेचम् । इदत्-नक् (१६२, २०१) = इदन्ति,
 वा इदति । तुदचामीः इदन्ति तुदन् । पाणिनिः ७११०८ ।

¶ ईदः इदन्-पचत्वात् ई इति (१६१) स्त्रीवाचीः इत्येवम् आदिभक्त ईकारणं चञ्जन्,

२४५ । अप्बनो नित्यं । (पद्-वनः ३।, नित्यं १) ।

अपो यनश्च परस्व प्रतुर्नित्यं तुष् स्यात् ई-ईपोः परयोः ।

पचन्तो पचन्ति । दीष्यत् दीष्यन्ती दीष्यन्ति । *

स्वप् स्वपौ । (१६४) नसवमहजोऽघो र्छः । स्वाम्नि, स्वपा ।

(२४१) भ्यपो दङ् । स्वञिः । †

(२२७) सवेति रङ् । धनुः धनुषी धनुषि । एवं इविः ।

पयः पयसी पर्यासि, पयसा पयोभ्यां । अदः अम् अन्मूनि ।

श्री प्रीवत् । ‡

इति इत्यन लोचस्त्रिभक्त्या वादः ।

तेन तुदत्त इदं तुदतीर्यमित्यादी न प्रसङ्गः । चौ-विभक्तौ तुदन्तौ तुदन्तौ इति अनेन वा तुष् ।
नसि पूर्वेषु (१६३) नित्यम् । भाषातोः ब्रह्मप्रत्ययं भात् । एवं वा, वा, स्वा, वा, डा, पा, या,
वा, स्वा, वा, सा चातुभ्यः ब्रह्मप्रत्ययं रूपम् । चातुपारावचमते क्रादिराकारवापिऽपि स्वागि-
व्यात् सुनति सुनन्ति, पुनति पुनन्ति, क्रीचती क्रीचन्ती इत्यादि सिद्धम् । इदन्तु मतं भाष्य-
विद्वद् “ब्रह्मनामसम्प्रत्यय” ; अतएव सुनतीत्यत्र तु प्रथममाकारत्तु किं कृते तुन् न भवति इति
भोवीचन्द्रः, तथा मात्वे सिद्धमन्तु । इतिकारश्च स्वागिनस्योच्चारणे “चदती-इतीत्यादिवि-
प्रसङ्गः” इत्याह । बभूवत्यु भतरि कृतेऽपि योऽचरौ न लुप्यते तत्र विभावा इति भाष्यमसम् ।
अत्र ब्रह्मप्रत्ययस्यापि वा तुष् प्रत्ययं, तेन व्यङ्ग्यो वाङ्मयी, भविष्यन्ती भविष्यन्ती इत्यादि ।
पाणिनिः ७।१।८० ।

* चातोर्विहितान् अपः यनश्च परस्वोत्कर्षः, नष्यन्ती नमवन्ती पुत्रसाम्यन्ती न्नीकन्ती
इत्यादयः । मासेवाचरन्ती मासार्त्नी, वीचेवाचरन्ती वीचार्त्नी इत्यपि दुर्गमसिद्धः । विष्वाचारीः
(६९७) विष्वाच्युतिपथो वाय इति आद्यपथे अपि विष्वाच्यन्ती इति नित्यं, विकल्पपथे तुदादि-
भ्यात् द्वि (२७७) विष्वाच्यो विष्वाच्यो इति । कूर्मकोशे च चातुपारावधौ, तद्ब्रह्मनामसम्प्रत्ययसिद्धि
भोवीचन्द्रः । पाणिनिः ७।१।८१ । इति तत्काराव्याप्ताः ।

† भोभना अपो वनं हरति तत् कद्, (७०७) नार्थावां कृतेऽपिवादिना न्नावावापिपथिः ।
कद्-कद् (१६२, १६३, १६४, १६५, १६६) — स्वाम्नि । इति पैकाराव्याप्ताः ।

‡ वनचानां च पद्मः । उपानोदित् इति । पय इति (१६८) ऋत्वि, (२९) तुक्ति
न सवेति विविधान् (१८५) न दीर्घः । एवम् अदः इत्यपि (२१७) इः खो न कम् । कन्-
विभक्तौ च (२०७) दी लो न कम् । इति स्वकाराव्याप्ताः ।

४थं पादः—अव्यय-शब्दः ।

२४६ । व्याज्जुक् क्तेः । (प्रात् ५, सुप् ११, क्तेः १) ।

प्रात् परस्माः क्तेर्जुक् प्रात् । स्वः प्रातः, च वा हा हे उचैः
उचकैः धिक् धकित्, प्र परा, हरिवत् क्त्वा । †

२४७ । उदः सः स्यास्तन्मोः ।

(उदः ५, सः ६, स्यास्तन्मोः ६१) ।

उदः परयोरनयोः सस्य जुक् स्यात् । उत्थानं उत्तथः । †

* अव्ययानां चिह्नकार्याभावात् पुञिच्चादिपादैश्चतुष्ठा इवतुपम्यासः क्तवः । तथाच—
उद्वर्जं चितु चिउतु स्यात्तु च विभक्तिषु, वचनेषु च उचैषु वक्त्रं क्विति तदव्ययमिति श्रावः ।
इति श्रुतिवचनस्य ब्रह्मबोधकत्वेऽपि, महाभाष्यकारवचनप्रामाण्यादेव अस्य अव्ययबोधकत्वमिति
विभाव्यम् । अचिह्नानामव्ययानां विशिष्यस्य तु नपुंसकत्वमेव, सामान्यत्वात्प्रपुंसकमिति वचनान्त,
यथा शोभनं प्रातरिति । पाणिनिः २।३।८२ ।

विभक्तेशु चकारणात् विभक्तिनिमित्तककार्यं न स्यात्, तेन च. नन इत्यादींश्चिउञि (१८५)
अनंशोऽपौरिति दीर्घो न स्यात् । विभक्तेशु विराममात्रिव्य स्यादेव । एवं, क्तु ननु इत्यादी
(१२२) इति अचिह्नत्वादिना मुचो न स्यात् । अव्ययात् विभक्त्युत्पत्तेः प्रबोजनानु पदत्वं, तेन उद्वच्छति
उद्वच्छतीत्यादी तकारस्य (५८, ५८) हकार-नकारी सात्ताम् । एवं, विभक्तिषु क्वपि विभक्त्यर्थस्य
विचक्षणत्वात् कर्मच्छति सः पततीत्यादी कर्मस्य कर्मतादिप्रतीतिः स्यादेव । जीव्ये तु न
विभक्तिषोः, तेन प्राप्तं सः वैशे प्रातस्तारः इति । सिद्धान्तबोधोक्तारिषाम्पेवमुक्तम् ।
अथ (८४) संज्ञास्योक्त-वतुविभाव्ययानां ब्रह्मबोधोदाहरणं दर्शयति सः इत्यादि । उचकैः क्वित्
(२०८) डैः पूर्वो चक्, अचक क्व । हरिरिव हरिवत्, च्त्वात्वात् । क्त्वातोः क्त्वा क्त्वा इति ।
अथ भववसा पाणिनिना "तद्विद्ययासर्वविभक्तिः" (१।१।१८) इति सूत्रेण तद्विद्ययादिप्रत्ययान्यानां
यस्य "अव्ययीभावश्च" (१।१।३६) इति सूत्रेण तद्व्ययत्वात्पदानामपि अव्ययत्वं लीकृतम् ।

† पाणिनिः ८।३।११ । अथ सः स्याता सः सथः इत्यादी विभक्तेशु वा बोधो वक्तव्यः ।

यथा सत्त्वता कत्त्व इत्यादि । "सत्त्वा भवन्ति नवि जीवति धार्यपद्मः" इति वैशेषिके इति ।

* "कर्मरे हरि वा विभक्तेशोपो ब्रह्मणः" इति पाणिनिः ; "वा हरि कर्मरे" इति दशमः ;

"वादिनुमे भवति कुत्वा" इति ब्रह्मदीपकः ; "भवति च बोधपरतु विभक्तेशोपो" इति जीवविद्वजः ।

२४८ । वातोऽवाप्योः ।

(वा ११, अतः ६, अवाप्योः ६१) ।

अवाप्योरकारस्य तुक् स्यात् वा । अवाप्यः अवाप्यः, विधानं -
अविधानम् । *

इति व्याख्यानम् ।

इति हृसन्ताध्यायः ।

* अवाप्योर्विकल्पेन अकारलोपस्य इह सामान्यतो विधानं, केचित्तु वदन्ति वतीर्णः वतसः
अवाप्यः, पिनञ्जति पिनञ्जः प्रिदधाति विधानं केवलमेतानि पदानि विकल्पेन अवाप्योति वदन्ति ।
अप अवेरपसर्गस्यैव अवाप्यम् । “वटि भागुरिरिहोपमवाप्योऽपसर्गयोः” इति भागुरिमत्वम् ;
“अवेरहृत्वादी वा” इति क्रमदीवरः ; “अवसाप्यहृक् कश्चिदिति वक्तव्यम्” इति मोक्षीचन्द्रः ;
“वाप्यनहृयोरपेऽपसर्गस्यादेः,” “अवसा तर्हि” इति च श्रीपद्मिदधः ।

प्रचलिताव्ययशब्दार्थसंग्रहः ।

अव्ययं	तदर्थः
अ	अमाने, भेदे, अप्राप्त्यर्थे, ईषत्, साहस्ये, विरोधे ० ।
अकस्मात्	अकारणं, इडात् ।
अद्यतस्	प्रथमे । सम्बुद्धे ।
अघोम्	सम्बोधने—पापिनि ।
अद्	सम्बोधने । पुनः ।
अधिरात्	श्रीं ।
अच्छ	आभिमुखा ।
अक्षसा	श्रीं । यथाये ।
अदृष्ट	उच्यते ।
अतस्	अतएव ।
अति	प्रकथं । लहने ।
अतीव	अतिशये, अधिके ।
अथ	एतच्छिन्, एतयोः, एतेषु, एतस्यां, एतयोः, एतासु ।
अथ, अथो	अनन्तरं । प्रश्ने । मङ्गले । आरम्भे । साकल्ये । अधि-कारे । प्रतिज्ञायां । समुच्चये ।
अथच्छिन्	वाद् ।
अथा	सत्ये । क्लृप्ते । अवधारणे ।
अथ	अकिञ्चनम् ।
अथरात्, अथरेष	जीषेः, निन्दे ।
अथस्, अथसात्	जीषेः, निन्दे ।
अथुना	इदानीं ।
अथु	पश्चात् । साहस्ये ।
अथुवद्	अनन्तरं ।
अन्ततस्	शेषे, अन्तकाले ।

अव्ययं	तदर्थः
अनर्	मध्ये । शेषे । अन्तःकरणे । स्त्रीकारे ।
अनरा	विना । मध्ये ।
अनरेष	विना । मध्ये ।
अन्यत्	अन्यप्रकारे ।
अन्यतरेद्यम्	द्वयोरिकतरस्मिन् दिने ।
अन्यतस्	अन्यत्र । अन्यथात् ।
अन्यत्र	अन्यस्थाने । विना ।
अन्यथा	अन्यप्रकारे ।
अन्यदा	अन्यममये ।
अन्यद्युम्, अधरेद्युस्, अपरेद्युस्	अन्यदिने ।
अपि	समुच्चये । प्रश्ने । सम्भाव-नायां । निन्दायां । शङ्कायां ।
अभितस्	समन्तात् । उभयतः । सामीप्ये । आभिमुखा । साकल्ये । शीघ्रतायां ।
अभीष्टम्	पौनःपुन्ये ।
अमा	साहित्ये । सामीप्ये ।
अमुष	परस्मैके ।
अयि	सम्बोधने । प्रश्ने । अनुमये ।
अये	कारणे । सम्बोधने । सम्भ्रमे ।
अरे, अरेरे	सम्बोधने ।
अश्राक्, अश्र्यक्	पूर्वम्, पश्चात् । वक्त्रे ।
अलम्	व्यर्थतायां । सामर्थ्ये । भूषणे । पथ्यासी । वारणे ।
अवधम्	निषेधे ।
अवाक्	दक्षिण-दिग्-देश-कालेषु ।
असन्नम्	पौनःपुन्ये ।

• अथेषु अथ अथ विशेषनिर्दिष्टादिशब्दा अव्ययताः, तत्र तत्र तदर्थक्या बोद्धव्याः ।

अव्ययं	तदर्थः
असम्	अदर्शने, नाशे ।
अस्ति	विद्यमानतायाः ।
अस्तु	साध्य-स्त्रीकारे ।
अहह, अहहा	अद्भुते । खेदे ।
अहे	सम्बोधने ।
अहो	आश्चर्ये । वितर्के ।
अहो, वत	अवबोधनी ।
अज्ञाय	ज्ञीघ्रं ।
आ	करणे । वाक्ये ।
आङ्	संज्ञायां । अभिव्याप्ती ।
आम्	स्त्रीकारे ।
आस (आः)	विरक्तौ, कं.पि. पीडायां ।
आरात्	दूरे । समीपे ।
आदिस्	प्राकाशे ।
आहो, आहोस्तिन्	वितर्के । प्रश्ने ।
इ	खेदे । कं.पि. सम्बोधने ।
इतिरेद्युम्	विद्यर्थे । जुगुप्सायां ।
इति	अन्वदिने ।
इतिह	एव । आदी । द्विती ।
इत्यम्	प्रकरणे । प्रकाशे । समानी ।
इदानीम्	उपदेशपरम्परायां ।
इव	एवप्रकारे ।
इव	अधुना ।
इव	सम्भे । शक्यान्कारे ।
इव	संज्ञे । विषये ।
ईवन्	ई
	अन्वत्वे ।
उ	उ
उ	वितर्के । पादपूर्वके ।
उच्यते, उच्येत्	क्रोधोक्तौ । सम्बोधने ।
	उचे । अप्तिके ।

अव्ययं	तदर्थः
उत	विकल्पे । समुच्चये ।
उताहो, उताहोस्तिन्	प्रश्ने । विकल्पे ।
उत्तरतस्, उत्तरान्, उत्तरेच	उत्तरत्वादिभिः ।
उत्तरेद्युम्	परदिने ।
उदक्	उत्तर दिग्-देश-कामिषु ।
उपजोषम्, उपयोषम्	आनन्दे ।
उपाय	निर्गमे ।
उभयतस्	उभयदिशाः ।
उभयद्युम्, उभयद्युस्	उभयदिने ।
उम्	क्रोधोक्तौ । प्रश्ने । स्त्रीकारे ।
उरगी, उरी, उदरी	स्त्रीकारे । विसारे ।
उवा	निज्ञा-श्रये ।
ऊ	ऊ
ऊ	दुःखे । सम्बोधने ।
ऊम्	सम्भे । क्रोधे । प्रश्ने ।
ऊरगी, ऊरी, ऊदरी	स्त्रीकारे । विसारे ।
॰	॰
ऋ	ऋ
ऋते	विना ।
ए	ए
ए	करणे । सम्बोधने ।
एकदा	एककित् काले ।
एतद्धि	अधुना ।
एव	अवधारणे ।
एवम्	इत्थं । उच्यते । आह्वये ।
	अवधारणे ।
एि	एि
एि	करणे । सम्बोधने ।
एिवलक्	वर्तमानवत्कारे ।
ओ	ओ
ओ	सम्बोधने । करणे ।
ओम्	प्रश्ने । सम्बोधने ।
ओ	ओ
ओ	सम्बोधने । वारणे ।

	ख
अव्ययं	तदर्थः
अचिन्त्	प्रश्ने । इच्छामकामे ।
अचे	इत्याद्ये ।
अचि	किंपरिमाथे । कियत्-परिमाथे ।
अचम्	किंपकारिथ ।
अदा, अदाचन, अदाचिन्त्, अर्द्धि, अर्द्धिचिन्त्	अर्द्धिन्त् काथे ।
अम्	अथे । अत्तके । मुक्थे ।
आनम्	यथेष्टे । अकामात्तुमती ।
आरिका	अव्यांदायां । पं-दायां । यने ।
अिच	अपिच ।
अिचन, अिचिन्त्	अन्थे, कियदन्थे ।
अिन्त्	परम् ।
अिन्त्	संशय्ये, वितर्क्ये ।
अिन्त्	कुम्थिते । प्रश्ने । वितर्क्ये ।
अिसुत	अतिशये । विकल्प्ये ।
अिस्तु, अिसिन्त्	वितर्क्ये । सन्भावनायां ।
अिंवा	अथवा ।
अिच	निश्चये । अलौकिके । सन्भावनायां । प्रसिद्धौ । ऐतिह्ये । अनुमयं । ईती ।
कु	कुम्थिते । पापे । ईषत् ।
कुनत् ०	कञ्जात् । ईती । कञ्जात् ।
कुच	कञ्जात् । कुच ।
कुचिन्त्	कञ्जिन्त् । स्थाने ।
कुञ्जकिञ्चि	कञ्जिचिन्त् । स्थाने ।
कु	कुञ्जचाङ् प्रश्ने युक्ते ।
अचन, अचिन्त्	कुच ।
	कञ्जिचिन्त् ।
	ख
अस्तु	निश्चये । वाक्यालङ्कारे । निश्चये । प्रश्ने । अनुमये ।

	ख
अव्ययं	तदर्थः
अ	समुच्चये । समाहारे ।
	अव्ययथये । इतरितराथे ।
	पादपूरथे ।
अनुर्द्धा	अनुःप्रकारं । अनुर्द्धारं ।
अिरम्, अिरेथ, अिराय, अिरराभाव, अिरात्, अिरस्य, अिरे	अिरकाथं, अनुकालम् ।
अेत्	यदि ।
	ख
आत्	अदाचिन्त् ।
ओवम्	नं-रवे । सुक्थे ।
	ङ
अटिति	श्रीङ् ।
	त
तत्	तस्मात् । ईतीः ।
ततस्	तदनन्तरं । तद्धे शीः ।
तथ	तस्मिन्, तयोः, तेषु, तस्यां, तयोः, तासु ।
तथा	तादृशे । सादृश्ये ।
अदा, तदानौम्	तत्काले ।
तावत्	परिमाथे । साकल्ये । पर्यन्ते । अवधारथे । वाक्यालङ्कारे ।
तिरस्	वक्रताकर्तुः । अत्रकामे । अनन्तानि ।
तिथ्येक	वक्रतायां । पाथे ।
तु	किन्तु । निश्चये । भेदे । पादपूरथे ।
तूचीम्, तूचीकाम्	श्रीथे ।
वेधा, वैधम्	विःप्रकारे ।
	द
दचिचनत्, दचिचान्त्, दचिचयेत्, दचिचसादिभिः	

अव्ययं	तदर्थः
दृष्टादृष्टि	दृष्टप्रकारैः प्रकृते युक्ते ।
दिवा	दिने ।
दिष्टा	मान्यवशतः । इधे ।
दुष्ट	निन्दिते ।
दीषा	रजसां ।
द्राक्	श्रीषं ।
द्विधा, द्वेषा	द्विवारे । द्विप्रकारे ।
	ध्व
द्विक्	निन्दायां । निर्भन्त्सने ।
	ज
न, नञ्	निषेधे ।
नक्तम्	रात्रौ ।
ननु	प्रश्ने । अनुप्रायां । अनुनये ।
	आमन्तये । अवधारणे ।
	विरोधीकौ ।
नमस्	नमस्कारे, प्रथामे ।
नवतिषा	नवतिप्रकारे ।
नवतिशस्	नवतिवारे ।
नवधा	नवप्रकारे । नववारे ।
नवशस्	नव नव कृत्वा ।
नहि, ना	निषेधे ।
नाना	बहुविधे । उभये । विना ।
नाम	सम्भावनायां । प्रसिद्धौ ।
	क्रीडे । स्त्रीकारे ।
	निन्द्यायां ।
नाप्ति	अविद्यमानतायां ।
निकषा	निकटे ।
नितराम्	अवश्यं, अत्यन्तं ।
निन्ददा	सर्वदा ।
नीचकैस्, नीचैस्	चूडे, अल्पे ।
नु	प्रश्ने । विकल्पे ।
नूनम्	निषेधे । नितकं ।
नो	निषेधे ।
न्यक्	नीचे, कृच्छे ।

अव्ययं	तदर्थः
पञ्चधा	पञ्चप्रकारे । पञ्चवारे ।
परम्	शेषे । अगनरं ।
परमम्	सम्प्रती ।
परन्वस्, परःन्वस्	आगामिद्वितीयदिने ।
पराक्	कौटिल्ये ।
परारि	पूर्वतरवन्धरे ।
परितम्	चतुर्दिशं ।
पश्त्	पूर्ववन्धरे ।
परेश्वि, परेश्वस्	परदिने ।
पशान्	अगनरं । पश्चिमे ।
पुनःपुनर्	वारंवारं ।
पुनर्	अप्रथमे, सूयः । भेदे ।
	अधिकारे । पशानरं ।
पुरतस्	सन्मुखे ।
पुरम्, पुरसात्	पूर्वदिशि । प्रथमे ।
	सन्मुखे । अतीतकाले ।
पुरा	धिरातीति । भविष्यति ।
	निकटे । प्रथमे । पुरास् ।
	पूर्वदिशि । पूर्वम् ।
	पूर्वदिने ।
	भिन्ने । नीचे ।
पूर्वेषु	पश्चाद्भागे ।
पूर्वेष्वस्	यष्टिं । स्वेच्छामि ।
पृथक्	प्रातःकाले ।
पृष्ठतस्	प्रतिनिधी । प्रथमे ।
प्रकामम्	प्रतिनिधी । प्रथमे ।
प्रने	प्रतिनिधी । प्रथमे ।
प्रति	प्रतिनिधी । प्रथमे ।
प्रत्यक्	पश्चिम-दिग्-देश-कालेषु ।
प्रत्यङ्गम्	प्रतिदिनं ।
प्रत्युत	वैपरीत्ये ।
प्रसञ्ज	उठान् । वसपूर्वकं ।
प्राक्	पूर्व-दिग्-देश-कालेषु ।
प्रातर्	प्रभाते ।
प्रादुश्	प्राकाशे । नामनि ।
प्राप्यम्	प्राप्त्यर्थे ।

अव्ययं	तदर्थः
प्रायश्चस्	वापुष्ये । वापुष्यक्षपे ।
प्रायश्	वापुष्ये ।
प्राञ्चि	प्रभति ।
प्रेव्य	परलोक्षे ।
	फ
पाट्	मन्त्राञ्चविशेषे । अमु- कारशब्दे ।
	ख
पलवत्	अतिशये ।
बहुश्चस्	वापुष्यक्षपे ।
	भ
भगोश्	सम्बोधने—भगवन् ।
भूयश्	वापुष्ये । वारंवारं ।
भूरि	बहुषे ।
भूरिशस्	बहुवारि ।
भ्रश्चम्	अतिशये । बहुवारं ।
भो, भोश्	सम्बोधने—भवन् ।
	म
मञ्च	म्रीचं । अतिशये ।
मन्	मदीये ।
मनस्	मत्पार्थे ।
मनाक्	ईषत् । मनेः ।
मम	ममतायां, मायायां ।
मा, भाव्य	निन्द्यायां । निषेधे ।
मिचस्	परस्परं । निर्जने ।
मिष्या, मुषा	इषा । निष्यसे ।
मुष्टामुष्टि, मुष्टीमुष्टि	मुष्टिप्रकारैः प्रकृते युक्ते ।
मुष्टश्	वारंवारं ।
मृषा	मिष्या, वितथे ।
	य
यन्	यथाज्ञेयोः । यादृशे ।
	यष ।
यतश्	यथाज्ञेयोः । यदा ।
	यादृशे ।

अव्ययं	तदर्थः
यष	यकिन् स्थाने ।
यथा	येन प्रकारेण । सत्ये ।
	अनतिक्रमे । सादृश्ये ।
यथातथम्,	यथायथम्, यथाहम्, यथावत्,
यथास्वम्	यथायोग्ये, यथार्थे ।
यथाशक्ति	शक्त्यनुसारेण ।
यथेष्टितम्	इच्छानुसृतम् ।
यदा	यकिन् काले । यतः ।
यदि	सम्भावने । पश्चान्तरि ।
यावत्	परिमाणे । साकस्ये ।
	पर्यन्ते । अवधारणे ।
युगपद्	एककाले ।
	र
रश्चस्	निर्जने ।
	ख
व	साम्ये ।
वृत्	साम्ये ।
वत	खेदे । हृषे । विकल्पे ।
	अनुकम्पायां । आमन्त्रणे ।
वरम्	मनाक्प्रिये ।
वषट्, वीषट्	इषिदान-मन्त्रे ।
वश्चिस्	वाञ्छे ।
वा	विकल्पे । वितर्के ।
	समुच्चये । उपमायां ।
	वाक्पूरणे ।
वादम्	स्वीकारे ।
विधिवन्	वशाविधि ।
विना	वर्जने, अस्ते ।
विश्वक्, विश्वक्	सर्वव्यापिनि ।
इषा	निरर्थके । अथैषे ।
ई	पादपूरणे ।
	श
श्चनेश्	श्चनश्च, श्चिवाभाष्ये ।
श्चन्	पीनःपुम्बे । निम्बे । उह ।

अव्ययं	तदर्थः
शान्तम्	निष्ठते, वारिते ।
शतृ	श्रुत्यां ।
शस्र्	आगामिदिने ।
	सु
संवत्	वक्षरे । विक्रमाब्दे ।
सकृत्	एकवारि । सङ् ।
सवा	सङ् ।
सदा, सजा	सर्वदा ।
सव्यस्	तत्पक्षे । समानेऽङ्गनि
सपदि	शीघ्र । तत्पक्षे ।
समन्तसः, समन्तात्	सर्वदिक्षु ।
समम्	सङ् । युगपत् ।
समया	समीपे । मध्ये ।
समुपवीपम्	भाग्यवशतः । इषे ।
सम्प्रति	अधुना ।
सम्बन्	सत्त्वे । सुन्दरे । साकल्ये ।
सम्बन्तस्	सर्वदिक्षु ।
सम्बन्ध	सम्बन्धानि ।
सम्बन्धा	सम्बन्धकारिण ।
सम्बन्दा	सम्बन्धसमये ।
सङ्घसा	इडात्, अतर्किते ।
साकम्	सङ् ।
साघात्	प्रत्यक्षे । तुल्ये ।
साधि	तिर्यग्गर्भे ।
सामि	अहो । निन्दिते ।
साम्प्रतम्	सम्प्रति । उचिते, युक्ते ।
सायम्	सन्ध्याकाले ।
सार्धम्	सङ् ।
शुचिरम्	वपुष्कालं ।

अव्ययं	तदर्थः
सुतराम्	अव्यये । अवश्ये । अगती
सुष्टु	अतिशये । सुन्दरे ।
स्थानि	उचिते, युक्ते ।
अ	अतीति । पादपूरणे ।
अतस्र्	आत्मनः ।
अथा	पितृदान-मर्त्ये ।
अथम्	आत्मना ।
अथ	स्वर्गे । परस्मैकौ ।
अस्ति	युगे । आशौर्षादे । पुष्के ।
अथा	देवद्विर्दान-मर्त्ये ।
स्तिग्	प्रश्ने । वितर्के, संशये ।
	इ
इ	सम्बोधने । पादपूरणे ।
इहो	सम्बोधने ।
इच्छे	भृत्या प्रति सम्बोधने ।
इडे	गोष्ठां प्रति सम्बोधने ।
इम	खेदे । इषे । अनुकम्पायां ।
	वाक्यारम्भे ।
इत्था	सखीं प्रति सम्बोधने ।
इ	विवादे । शौके । पीडायां ।
इ	इती । अवधारणे ।
	पादपूरणे ।
इवक्	विना । मध्ये । निकटे ।
इहि, इही	आह्वादि । हास्ये ।
इी	विद्यथे ।
इम्, इम्	स्त्रीकारे ! परिश्रमे ।
	वितर्के ।
इ, इइ, इ, इी	सम्बोधने ।
इम्	नतेऽङ्गनि ।

प्र-वरादयो विंशतिरूपसर्वाद्याव्ययशब्दाः ।—१०म-सुत्रं द्रष्टव्यम् ।

एतन्निरा अपि अव्ययशब्दाः वङ्गवः सन्ति ।

४र्थः । स्यादन्ताध्यायः ।

१म पादः—स्त्रीत्यः ।

२३९ । स्त्रियामत आप् ।

(स्त्रियाम् ०, अतः ५, आप् । १) ।

स्त्रीलिङ्गे स्त्रितादकारान्तादाप् स्यात् । मेधा, सर्वा । *

२५० । हसाद्वा । (हसान् ५, वा । १) ।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्याद्वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् । †

* लिङ्गसाधनयोग्यान्पि आवादीन् काठिन्यभयात् स्त्रीलिङ्गपादे गोत्रा प्रथक् वदति स्त्रियामित्यादि । लिङ्गानां स्त्रीत्वविषयायां स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव यथासम्भवमावादयः स्तुः, त्वदादेशु स्याद्युत्पत्तेः पदान् (१३३) ट्ग्ले अदनत्वादाप् स्यादिति, अतएव त्वदादेशेरत्वे सत्याप् (१५०, १४०) इति स्वयमुक्तम् । आबीपोः पकारस्तु (१४८) आबीषभसादित्वादिषु गोपा-त्रोपा-प्रथती-नामप्राप्तये विशेषकार्यः । ऊपस्तु पकारः (४६३) रूपकल्पे षेवूप् इत्यादी इत्यादिः प्राप्तये विशेषकार्यः । मेधा मेधघातोः (११५७) अणत्वे, मेध इति निम्नस्त्रीलिङ्गादाप् । पाचिक-स्त्रीलिङ्गानु—सर्वा । पाचिनिः ४।१।४ । श्रुद्वा चामङ्गत्पूर्वा इति वार्तिकम् ।

† म्रिष्टप्रबोनासुरैश्चैव स्थावा न तु सर्वकाले हसन्त्यादिति । वचा—वृषा वाचा दिशा श्रुद्वा विपद्या च सजा वजा । निरोचिशा दीपविशा, पक्षे वृष-पाम्-दिवादयः । (भापुरिमतम्) । “निरादीर्वा” इति पञ्चमाक्षः । “उचिष्टादीरित्येके” इति मज्जदं वरः । एवं चामङ्गस्य अणत्वेना, विपान् विपान् अणुपादित्वादी न स्यात्, विपदा विपदा अणुपादा इत्यादी तु स्यात् (पाचिनिः ४।१।५) । अचि चिं, विपदी स्त्री ।

२५१ । मनो डाप् । (मनः ५, डाप् ११) ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्याद्वा । सीमे सीमानो, पामे पामानो ।*

२५२ । हेऽनः । ३ ०, चनः ५) ।

स्त्रियां हे स्थितादनन्तात् डाप् स्याद्वा । बहुयञ्चे बहुयञ्चानो ।†

२५३ । ईप् चाभ्वस्यात् । (ईप् ११, च ११, चभ्वस्यात् ५) ।

मप्यत्रस्थान्परान्नात् हे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च स्याद्वा ।

बहुराज्ञो बहुराज्ञे बहुराजानो । ‡

* मनुभामानान् डाप् वा स्यात्, उपावितो । सीमे इति मिधातोः इमनि, पामे इति पात्रातोर्मनि, सीमन् पामन् इति लिङ्गम्, चाभ्यां डापि चौविभक्तौ सीमे पामे इति । पचे सीमानो पामानो । सीमसीति स्त्रियाम्भे, पामपामा ईवचईका (रीगचिरीषः) इत्यमरः । निविभक्तौ विकल्पपचे रूपमाभ्यात् मोदाङ्गतम् । एवं ददातीति दासा, चापि दामे दामानो इति । अपिच सुधस्यं सुधस्यौ, बहुपटिमे बहुपटिमानौ । “मन इति नेदं प्रत्ययसङ्घं, किन्तु वर्णसङ्घं, तेन अतिमहिमानो अतिमहिमे” इति गोथीचन्द्रः । पाणिनिः ४।१।११—१२ ।

† मस्योम-वस्योर-परच्छित्त-मनाट्टिनायं विधिः, तदन्वय परसुचेन चाक्षितत्वात् । बहुवो यञ्चानो ययोः मभयोन्ने मभे इति विचक्षे बहुयञ्चे, पचे (१६४) बहुयञ्चानो । एवं बहुयञ्चे बहुयञ्चाथी, सुधस्यं सुधस्यौ इत्यादि । पाणिनिः ४।१।१२ ।

‡ मच वच न्व स्यत् तम् स्येति न्वस्यः, न न्वस्यः चन्वस्यत्वात् । मच ईवमेव मवान् उच्यते । आख्यायां मस्यवस्यः चराननादिति, मस्यच वस्यच तौ ताभ्यामन्यः मचवस्यन्व, तस्मात् परोऽन् मस्यवस्यन्वपरान्, सोऽन्ने यस्य तस्मादिति विचक्षे । मस्योमवस्योमभिसङ्घर्षात् परं योऽन् तदनादीप् चकारात् डाप् च स्याद्वा । बहुराज्ञी इति बहुवो राजानो यवोः सभयोन्ने इति विचक्षे बहुराज्ञन्वस्यात् चनेन ईपि (११०, ४६) बहुराज्ञी-स्यात् चो । पचे चापि (१२६) = बहुराज्ञान्वस्यात् चो (१४६, २२) बहुराज्ञे । सभस्योपप्राप्तिपचे भान्नादिति । एवं इटपूर्वाथी इटपूर्वे इटपूर्वाथी, सुदाथी सुदामे सुदामानो जिवी इत्यादि । (२०६) च नन्सोत्थानेन ईप्निवेश्यु बहुराज्ञीश्चत्वं चंयः । तत्र बहुवोवा पूः इटनचवा चो इत्युपलक्ष्य ईप् न स्यात् डाप् तु स्यादेवेति वक्ष्यन् । पाणिनिः ४।१।२८, ६।४।१६० ।

२५४ । कायनाश्रीकोऽदिद्यत्तत्क्षिपादेः ।

(कापि ७, अनाश्रीके ७, अत् ११७, इत् ११७, अयत्तत्क्षिपादेः ६१) ।

भाश्रीरर्थाकवर्जे कापि परे अकार इकारः स्यात्, न तु यत्-
तत्क्षिपादेः ।

सम्बिका कारिका । भाश्रीके तु जीवका ।

यदादेशु यका सका, क्षिपका ध्रुवका षटका । #

२५५ । द्वैषसतपुत्रद्वन्द्वारखञ्जाजभस्त्राधृत्य-
क्त्वोर्वा ।

(द्वैष—ऽधृत्यक्त्वोः ६१, वा ११९) ।

द्वादेशुत्ववर्जयोः कवयोश्चाकार इकारः स्यादा कापि ।

• कयुञ्ज चाप् काप् तक्षिन् । आश्रिषि अकः आश्रीरकः, नासि आश्रीरको यव
सोऽनाश्रीरकसक्षिन्, कापीत्यस्य विज्ञेयञ्जम् । यादृन्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृन्-
जातीयस्येति न्यायान् आश्रीरकवर्जनात् कृतककारस्य षट्त्वं न तु प्रकृतेः, तेन तदुच्यतेः (२२३)
पचादित्वादिन तका, अकाशांतः अका इत्यादी न इकारः स्यात् । अयंयमित्यत्र तु मानिका इति
आदेशत्वात् कृतककार एव । (मानक-नरकयोश्चपसंख्यानमिति वार्तिकम् ।) सम्बिकेति
सम्बा इत्यस्य (२०८) टिः पूर्वम् अक्-सम्बिका इति कापि परे सम्बस्य अकारः इकारः ।
कारिकेति करोति वा इति वाक्ये ज्ञात्वात्तेः (२२०) अकारप्रत्यये आपि कारका इति कापि
अकार इकारः । जीवकेति जीवतादिति वाक्यं (१००६) आश्रिषि अकः, पचात् खियां
जीवका इति, आश्रीरर्थाभिन्ने जीविका इत्येव । यका सका इति या सा इति पदद्वयस्य (२०८)
टिः पूर्वम् अक् इपम्-क्षिपादित्त्वं—“क्षिपका ध्रुवका चैव करका भारकैटका । एषका
षटकायाव पितृशालटका भवेत् । उपत्यकापित्यका च तारका भट्टगंशयोः । वर्षका
वल्गुर्दे स्यात् अक्षुणी वा तु वार्तिका ॥” इत्येति इवधातोः, षट्केति अत्रधातोरीचादिकाराकः
“इत्यश्रिषां तदकम्” । षट्का-तारका-वर्षकानाम् अन्वयिष्ये षट्केत्यादयः । षट्का
हारी । वर्षिका गटादीनाम् । क्षीपदशावां वार्तिकेत्येव । वार्तिकः ७११४४, ४५, वार्तिकमिति
च । “अ चाप् सुपः परो वदि न भवति” इति किं, “वहुपरिब्रज्यका यवरी” इत्यत्र “वहुपः
परिब्रज्यका अजातिमिति विदुश्च सुपत्यादयं टाप्” इति पाणिनिटीका ।

द्विके द्विके, चटक्विका चटक्का, चार्थिका चार्थिकर ।

धृत्ययोस्तु—नायिका कृत्यिका । *

२५६ । वाच्चापोऽनुक्तपुंस्कस्य ।

(वा ११, आत् ११, च ११, आपः ६। अनुक्तपुंस्कस्य ६।)

आपः स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्याद्वा कार्पिं न तूक्तपुंस्कस्य ।

गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका । उक्तपुंस्कस्य तु शुभ्रिका । †

* इ इति विश्वस्य टेरत्वे रूपम् । एष इति एतदः सौ रूपम् । स्वइति नच प्रत्ययस्य संज्ञा किल (३२५) त्यजेत्यनेन कृतस्य त्यप्रत्ययस्य यङ्गणम् । ध्रुय त्वय ध्रुयी, न ध्रुयी अधुनी । कच यच क्च, अधुययोः क्च अधुयक्च । इय एयय स्तच पुत्रच इन्दारच स्वय ज्ञय ज्ञयच भस्वा च एपां समाहारः इपमतपुत्रइन्दारस्वज्ञःभस्व, तच्च अधुयक्च च तौ तयोः । इदीनां नवानाम् अकारस्य इकारः स्याद्वा कार्पिं, धातोः ककारश्चकारौ द्वित्वा त्यस्वरूपस्य च यकारं द्वित्वा अर्था यो ककारश्चकारौ तयोःकारस्य चकारः स्याद्वा कार्पोत्यर्थः । द्विके द्विके इति विश्वस्यत्वात् औ कृते (१३३) टेरत्वे, (२०८) टः पूर्व्वे चाकि, (२४८) आपि इका इति व्यित्ने चनेन वा अकारस्य इः । एवं एपिका एपका, र्तिका स्तका, पुत्रिका पुत्रका, इन्दारिका इन्दारका इत्यादि । भस्विका भस्वकेति, भस्वा चक्रप्रसंगिका इत्यनरः । भस्वा एव (४१२) स्त्रां ककारे, (४१०) कृत्वे, भस्वका इति स्थिते चनेन वा इकारः । एपां नौचत्वेऽपि बहुस्त्रिका बहुस्त्रका इत्यादि । नञ्पूर्व्वत्वेऽपि अस्त्रिका अस्त्रका इत्यादि । चटक्विकेति चटधातोरौषादिकोऽकारः, ततः चटकाश्चत्वात् (४३३) स्त्रां ककारादि । चार्थिकेति च्छधातोः (२०१) घ्यञि चार्थ्याश्चत्वात् स्वाये ककारादि । उभयत्र वा अकारस्य इः । नायिकेति नौधातोः (२८०) षक्प्रत्यये नायक-श्चत्वात् आप्, धातुमन्वित्ययकारत्वादस्याप्राप्तौ पूर्व्वेन निवृत्तम् इकारः । धातोः ककारस्य यदा — चकधातोः चकप्रत्यये चाकिकेत्यादि पूर्व्वेन निवृत्तम् । कृत्यिकेति कृ भवा इति वाक्ये (४२५) कृत्वा, ततः स्त्रां (४३३) ककारे कृत्यका इति स्थिते पूर्व्वेन निवृत्तमिकारः । एवं तथस्त्रिका दाजिषास्त्रिका अमास्त्रिका इत्यादि । त्यस्वरूपनिधेधात्वात् आट्यिका आट्यिका इति । पाणिनिः ७।३।४६, ४७, “अध्यायश्चतुस्रमञ्जनाद्यम्” इति वार्तिकश्च ।

† उक्तः पुमान् धेन तत् उक्तपुंस्कं, न उक्तपुंस्क-ननुक्तपुंस्कं (विश्व) तस्य । आपः स्वामी (४१०) केषाः स्व इत्यनेन जातो योऽकारस्तस्य स्थाने इकार आकारश्च स्त्रात् वा कार्पिं, यत्तेऽकारस्थितिः, न तु उक्तपुंस्कस्य । गङ्गा एव इति वाक्ये (४१२, ४१०) गङ्गका इति

२५७ । द्विग्विधाह्नदादेरीम् ।

(घ-ट-उ-च-इ-त् न च अच् वाह नदादिः ५१, ईप् १२१) ।

घकारित-ष्टकारित उकारित ऋकारितो नान्ता-दन्ता-दन्तो वाहो
नदादेश ईप् स्यात् स्त्रियाम् । *

२५८ । ययोर्लोपोऽयुक्तौ पौ ।

(ययोः ६॥, लोपः ११, अ-यु-क्तौ ७, पौ ७) ।

स्थिते अनेन अकारस्य इकारः आकारस्य, पचे अकारस्थितिः । एवं दुर्गिका दुर्गाका दुर्गका
इत्यादि । शुभिकेति पूर्वेषु निव्यम्निकारः । यथः पुमान् इति च भवतीत्युक्तपुंल्लः ब्रह्मः ।
पाणिनिः. ७।१।४८, ४९ ।

* प च ट च उ च ऋ च इः, ते इतो येषां ते द्वितः, ते च न च ऋ च अच् च वाह च
नदादिष्विति तस्मात् । नकार-ऋकारयोः किवलयोरसम्भवात् तदस्योर्घञ्चम् । ध्वन्मु सन्मु
इत्यादी धातोश्कारितेषु वाच यद्दृष्टं “धातोश्चितः प्रतिघञः” इति वार्त्तिकेण । अच घकारित-
टकारित-नदादीनां सुखाणामिव यद्दृष्टं, तेन वद्दृष्ट्वा, वद्भूषणा, वद्भुनदा इत्यादी न स्यात् ।
अन्वेषां गीणानामपि, तेन अतिविदुषी, अतिपचन्ता, अतिदण्डिणी, अतिकर्षी, अतिप्रतीची,
अतिश्लाघ्यो इत्यादि स्यादिव । नदादिय (गीरादिरिति पाणिनिः) —

नदी नद-घर-घोरो गौर चित्त भव प्रवाः ।

[नदमन्दो गीरादी न इत्यन्ते । अतः सिद्धान्तकोमुयां

“नदद् । नदी” इति टित्त्वात् ईप् इति लिखितम् ।]

दर कन्दर तर्कारा-स्तद्वयः कच-काकिर्णः ।

नद्वरामलकी नद-घरीतक-विभीतकाः ।

नदी दीची-धातकच मातामह-पितामही ।

द्वीपः श्लुषादकी-पाच-कोषातक-पुटाफुटः ।

[अचः श्लुष इति पाणिनिः, आवश्लुष इति क्रमदीर्घरः ।]

कचटमावटी नाटी नटी भोट-पटी शत्रः ।

वराटः मन्तुलः सूचः अचो मण्डल-कुच्छली ।

शोचिताश्लोष-कुष्माण्ड मठ पुष्कल पिप्पलाः ।

[शोचिताश्लोष इति पाणिनिः ।]

कद्वयः कन्दलः पिच्छ-काकली गङ्गाको वयः ।

इवर्थावर्षयोर्लोपः स्यात् अयावन्ती षी परे ।

घ—वैश्वी वराक्षी । *

२५८ । क्वञ्चौ चानात्यपत्यञ्चाग्रस्य ।

(क-ञ-ची ०, च ११, अगादि ०, अपत्यञ्चास्य १) ।

अपत्यार्थ-ञ्चाग्रस्य लोपः स्यात् अयावन्ती षी परे, क्व-ञ-चौ च,
नत्वाकारे । गर्गी । †

अनङ्गत् नृक्षं-कौलो च पिङ्गङ्गातस-वेतसाः ।

मालतः श्रम-सूर्पो च विल्ल मच्छप केकयाः ।

गङ्गुली मङ्ग-मन्डी च सुपवः शयिवः पृष्टः ।

ञ्चौ मनुष्यो मन्थ्यथ मुकयो गमयो इयः ।

मङ्गत् षङ्गत् तरः शूङ्गः एतदाद्या नदादयः । ८११ आङ्गतिगणः ।

(एतद्विन्ना अनेकेऽपि गीरादी पठिताः पुनः ।)

पुनश्चोऽपि नदादाविति क्तमदीश्वरः । पाणिनिः ४।१।५,६,१५,४१,६१, “असेषोप-
संख्यान”मिति वार्तिकश्च ।

अत्र ८३संख्याको नदादिः पठितः, संचित्तसारे तु ११०संख्याकः । पाणिनीयो गीरादियु
१५०संख्याकः, आङ्गतिगणश्च ।

* इय अय ली यी, तयोः ययोः । युष ज्ञिच युक्ती, न विद्येते युक्ते वच षी लोऽयुक्ति-
स्तस्मिन् । अय अय इति समासे एलोप इति कृते एकारलोपश्चमो जायते, अतः ययोःरिति ।
(४००) प्रेङ्गः श्रेष्ठ इत्यादी प्र न इत्याद्यादीश्च अकारानन्निर्देशात् न अकारलापः । धारस्त्रीधय-
इत्यत्र तु (४१६) विपदवृद्धिविधानात् न ईकारलोपः । अयुक्ती किं, च्चर्चासुः रामिश्च इत्यादिः ।
घ—इति प्रकारत्संख्यस्य उदाहरणप्रापकम् । वैश्वी, विश्वदेवता यस्याः इत्यर्थे विश्वस्य्यात्
(४१२) विकारसंहति अपत्ये वैश्वस्य्यादीप् । वराक्षी—वरातोः (११११) निचयस्येति
वाक्यप्रत्ययं वराक्षस्य्यादीप् । पाणिनिः ६।४।१४८ ।

† क्वञ्च अय चिचैति क्वञ्चिन् तस्मिन् । न चान् अनात् तस्मिन् । अपत्ये च्च अपत्यञ्चा
तस्य । अकारान् युक्तिवर्धं षी च । गर्गी इति गर्गस्य क्वपत्यञ्च इति अपत्यार्थे (४१५) षी
कृते, गाव्यस्य्यात् (१५०) अकारस्यादीपि, अमेन षी परे आलोपः । क्वे—गार्गमिच्छाति

२६० । सूर्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य व्यात्रमत्स्य-
स्येयोर्भञ्जो ईपि यः ।

(सूर्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, व्यात्रमत्स्यस्य ६।, ईयेपोः आ, मच्चे ०, ईपि ०, यः ६।) ।

इषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नञ्चण्यो ईपि च ।

श्रीरी चागस्त्यी चातुरी । *

ट—त्रयी भूषणी । उ—विदुषी श्रीमती भवती । (२४५) अप्-
यनो नित्यम्, ऋ—पचन्ती । (२४४) आदीपोः, तुदन्ती तुदती,
भान्ती भाती । न—दण्डिनी अर्ध्वती राक्षी शुनी, मघवती
मघोनी । ऋ—कर्त्री क्रोष्ट्री । अन्च—प्रतीची प्रत्यञ्ची,
तिरञ्ची तिर्यञ्ची, अमुमुईची अदमुईची, उदीची । वाह्—
भारोही, श्वेतोही श्वेतवाही, शास्त्रुही । नदी मञ्जी गौरी । †

(८४१) गार्गीयति । ओ—गार्ग्यं इषाचरति (८४८) गार्गायते । शी—अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति
(४६५) गार्गीभवति । विभञ्जौ—गार्ग्ये इत्यादि । आकारे तु गार्ग्यायचः । अपत्य-आख्येति
किं, सुभक्त्य भावः श्रीगार्ग्यं, श्रीगार्ग्यनिष्कति (८४१) श्रीगार्ग्योयति । पाणिनिः ६।४।१५०
०—१५५ ।

* सूर्यागस्त्ययो-रीये ईपि च परे, तिष्यपुष्ययोर्भञ्जार्थविहिते च परे, व्यात्रमत्स्यो-
रीपि परे इत्य लोपः स्यादित्यर्थः । आ इति अपत्यार्थनिष्ठस्य सङ्गं, पूर्वसुचे तस्य वृत्तत्वात् ।
श्रीरीति सूर्येण्येवमित्यर्थे (४६१) चो सौर्ये इति स्थिते (२५०) पिशादीपि अनेन वक्ष्योपः । एवं
आगस्त्यौ । चातुरीति चतुरस्र भावः इत्यर्थे (४६१) चो चातुर्ये इति स्थिते (२५०) ईपि अनेन
वक्ष्योपः, एवम् श्रीचित्ती मैत्री ज्ञानयो । पाणिनिः ६।४।१५६, कर्षिकप्रवच ।

† ट इति टकारेण् उदात्तवन्ति इत्यर्थः । षवी षष्ठायां पूरचौत्स्ये (४६१) पि-मत्स्यम्
अर्धे । श्वेतोऽथवेति श्वेतपातोः श्वरचत्वात् (१११३) अथद्, टिप्पणौप । उ इति उकारेण्

२६१ । अक्षसाहसो रङ्गीप् वा तु हे ।

(अक्षसात् ५१, वनः ५१, रङ्गः ११, ईप् ११ वा ११ तु ११ हे ०)

आदचः खसाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनो रङ् च खियां,
हे तु वा ।

अवावरी धीवरी हरिद्वरी, बहुधीवरी बहुधीवा । ३

उदाहरयते इत्यर्थः । विदुतीति विदधातोः शब्द, (११०९) शब्दस्थाने कम्, विद्वत्शब्दात्
उद्विस्वादीपि, (२२२) वक्ष्यते उः । श्रीमतीति श्रीरक्ष्यसा इति वाक्यं (४४१) श्रीशब्दात् मत्, ,
उद्विस्वादीप् । भवतीति भाषातोरीवादिभ्यो षवतुः, भवत्शब्दादीपि । अ इति अकारेण-
उदाहरणम् । पचन्तीति पचधातोः (११००) शब्द । तुदधातोः भाषाताश्च शब्दप्रत्यये विकल्पेन
तुच् । न इति नान्त्वर्थः । दक्षिणीति दक्षोऽन्त्यसा इति वाक्यं (४४४) इन्, अर्धतीति
अर्धन्शब्दात् नान्त्वादीपि (१२५) तुच् । राजन्शब्दादीपि (११०, ४६) राजीति । गुणीति
अन्शब्दादीपि (१२४) वक्ष्य उः । मचवन्शब्दादीपि (१२१) तुङी विकल्पः, विकल्पश्च (१२४)
वक्ष्य उः । अ इति अदन्त्वर्थः । कर्त्तति करोति या सा इति कृधातोः (२२०) टन्, ततो
अदन्त्वादीप् । क्रोष्टीति क्रोष्टुशब्दस्य खियां (१२२) तुनः स्थाने टन्, ततः ईप् । अन्च इति
अन्चधातोः क्लिप्तत्वर्थः । प्रतिपूर्वकात् अन्चधातोः (१०९२) क्लिपि (५६०) नलोपि,
प्रत्यक्षशब्दात् ईपि (२२४) प्रतीचौ । पूजायें (५६८) नलोपाभावे प्रत्यक्षशब्दादीपि प्रत्यक्षौ ।
तिय्यश्शब्दादीपि (२२५) तिरचौ । तिय्यश्शब्दादीपि तिय्यचौ । असुसुयच् अदसुयच् उदच् शब्द-
ईपि (२२५) असुसुईचौ अदसुईचौ उदौचौ । वाह इति विधानं बहुधातोर्विषयः । भारं वाहतीति
(१०२८) विश्वप्रत्यये भारवाहशब्दादीपि (१०२) वा-स्थाने चौ । श्वेतवाहशब्दादीपि, वा चौ ।
शशिवाहशब्दादीपि (१८०) वा-स्थाने ऊः । नदादीवदाहरणमाह नदी, नक्षत्रशब्दादीपि,
(२६०) अनेन यथापः । (२६१) जगिरेत इत्यत्र यकारोऽवर्णनादग्रामी नदादिवादीप् । नीर-
शब्दादीपि नीरीति ।

* आनात् अत्रानात् खसनाच्च धातोः परः (१०९२) वासुसिन्धुत्वेन विहितो यो वन्-
प्रत्यक्षशब्दात् ईप् स्यात् खियाम्, ईपि सति वनो रङ् च स्यात्, बहुधीवरी तु रङ्गीपी वा सा-
इत्यर्थः । अवावरीति अपसारवाक्यस्य धीवधातोः (१०९२) इतिपि, (१०९१) अकारस्य आकारे
(१५) धीकारस्य अवि अवावन् इति क्लिप्ते अनेन ईप् रङ् च । धीवरीति धाधातोः (१०९२)

२६२ । सद्योऽर्थसंख्यादिदामवयोऽर्थहायनाच्च ।

(मृ. ११, नः ११, च ११, ऊधस् मङ्गादि-दाम-वयोऽर्थहायनात् ५१, हे ७१) ।

ऊधसः सङ्गापूर्वात् दाम्बो वयोऽर्थ हायनाच्च ईप् स्यात् हे, सस्य च नः स्यात् । पीनोष्ठी द्विदाम्बो द्विहायनी । *

२६३ । जातेरतोऽस्त्री-युङ्-सत्कारणप्राक्-
प्रान्तगतैकादिपुष्प-संभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफल-
नादिमुञ्जात् । (जातेः ५१, पतः ५१, अस्त्री—मूलात् ५१) ।

ऊनिपि (६१२) डी, धीवन् इत्यच्चात् ईप् रङ् च, एवं विभावरतीत्यादि । ऋरिदृशरीति ऋरि पश्यति या इति वाक्त्वे ऋरि दृशधातोः ऊनिपि ऋरिदृशन्, वनिपो वकारस्य दन्वत्वेन भ्रम्-परत्वाभावात् (१५४) न पङ् । तच्चादीप् रङ् च । वङ्धीवरीति वङ्घो धीवानः (कैवर्षाः) यस्यां नद्यामिति वङ्घोः ईप् रङ् च, ईपोऽप्राप्तिपत्ते रङोऽप्यभावः, एकयोर्गनिर्दिष्टावां सङ्घ वा प्रगतिः सङ्घ वा निवृत्तिरिति व्यायात् । पञ्च—वङ्घोवन् मि (१४८, १६४, ११८) = वङ्घोवा । अच्यस्यत् किं, यस्या । पाणिनिः ४।१।०, वार्षिकइयञ्च । अथ तु “अवावा प्राञ्चो ।”

* वयः अर्थो यस्य स वयोऽर्थः सवासी हायनचेति वयोऽर्थहायनः, दाम च वयोऽर्थ-हायनश्च तौ, सङ्गा आदिययोःसौ सङ्गादौ, तौ च तौ दामवयोऽर्थहायनी चेति सङ्गादिदाम-वयोऽर्थहायनी, ऊधस् च सङ्गादिदामवयोऽर्थहायनी चेति तच्चात् । ऊधसः सङ्गापूर्वदाम्बः सङ्गापूर्ववयोऽर्थहायनाच्च खिवामोप, वङ्घोः सस्य नः स्यादिति सञ्चवाद्दधस एव । हे इत्यस्य पुनश्चपादान् परमूचे निवृत्त्यर्थम् । पीनोष्ठीति पीनम् ऊधो यस्याः सा गौ, पीनोष्-त्र्यादीप् सस्य च नः ! हे दामनी (रञ्जनी) यस्याः सा द्विदाम्बो गौः । असङ्गादेस्तु सुदामि सुदामानी इति (२५२) पूर्वेष्व वा स्यात् । द्वी हायनी वयो यस्याः सा द्विहायनी, द्विवर्षा गौः । असङ्गादिस्तु नतहायना । वयोऽर्थः किं, द्विहायना प्राञ्चा । वयस्तु प्राचिनो नतपरमायुः । हे इति किं—ऊधोऽतिक्लान्ता अल्प्याः । पाणिनिः ५।४।१११, ४।१।२५-२७ । अथ “सङ्गाभ्यवादीर्णोप” इति पाणिनिस्त्वेष ऊधस्त्वयोऽपि संख्यादिर्भादिव यच्छते, तेन दृष्टी, अन्तुः, विविधोः इति । अतएव वीपदीव सामान्यत एव ऊधस्त्वर्थः प्रथमं प्रयुक्तः ।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् न तु स्त्रीयुडादेः ।
 मृगी हंसी शीतपाकी । स्त्रीयुडादेस्तु—मच्चिका वैश्या सत्पुष्या
 संपला अमूला । जातेः किं—मन्दा । *

आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्घात्या गोचश्च चरणैः सह ॥ †

* स्त्री नित्यस्त्रीलिङ्गः । य उङ् यस्य स युङ् । सञ्च काष्ठञ्च प्राक् च प्रानञ्च शतञ्च
 एकञ्च ते आद्यो यस्य तत् सत्काष्ठशक्प्रानञ्चतैकादि, तच्च तत् पुण्यचेति तत् । सम् च
 भस्त्रा च अजिनञ्च एकञ्च शक्च पिण्डञ्च ते आद्ये यस्य तत् संभस्त्राजिनैकशक्चपिण्डादि, तच्च
 तत् फलञ्चेति तत् । नञ् चादिर्यस्य तत् नादि, नादि च तत् मूलञ्चेति नादिमूलम् । ततः स्त्री
 च युङ् च सत्काष्ठप्राक्प्रानञ्चतैकादिपुञ्च संभस्त्राजिनैकशक्चपिण्डादिफलञ्च गृह्णित्वाञ्चेति ।
 पयात् नञ्समासि न्यस्त्रीयुङ्सत्काष्ठप्राक्प्रानञ्चतैकादिपुञ्चसंभस्त्राजिनैकशक्चपिण्डादिफलनादि-
 मूलं तस्यात् । मृगजातिः स्त्री मृगी, हंसजातिः स्त्री हंसी । शीते पाकी भस्त्राः सा शीतपाकी,
 ओवचिनिशेचः । जातिवाचिनो सुखादेव ईप्, तेन बहुभूता भूमिः अत्राञ्चत्वापुरीत्यादी न
 स्यात् । शीतपाकीत्यादिपु नु वांशदश्यामिव जातिलम्, अतोऽच; जातिर्बुद्ध्यात्वमेव । नित्य
 स्त्रीलिङ्गात् मच्चिका वलाका इत्यादि । युङ्स्तु वैश्या चयिया । षष्ठ्यङ्गयमवयादीनां युङ्-
 त्वादप्राप्तो गदादौ पाठार्थे । पुष्यात् सत्पुष्या काष्ठपुष्या इत्यादि । एभ्यः किं, सकृदुपो
 चौरङ्गयो । अजतिस्तु बहुपुष्या लता । फलानु संपला भस्त्राफला । एवं चिफला जेतफला ।
 एभ्यः किं, रक्तफली । अजानस्तु बहुफला । नादिमूलात् अमूला । नञ्पूर्वनिषेधात्
 शतमूलात्यादि भवति । अजतिस्तु इदमूला । मन्दा इति मन्दगुणयुक्ता स्त्री जातित्वाभावात्
 ईप् । पाणिनिः ४।१।६३.६४, वार्तिकद्वयञ्च । अत्र तु च कलापसुपप्रमतासुसारिञ्च प्राक्पुष्या
 इत्येव धृतं वांपद्वेन; वार्तिके तु सामान्यतः अच् (अनृच इति क्रमदीचरेच) इत्युक्तम्; अतएव
 प्राक्पुष्या प्रत्यक्पुष्या इति भट्टोजिदोषितः, अवाक्पुष्या इत्यपि क्रमदीचरः । संभस्त्रेण च
 एकशब्दः अधिक इव प्रतीयते “संभस्त्राजिनशक्चपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिके
 अदृष्टत्वात्, सुपे च मेचिससारे क्रातन्ववरिषिष्टे च अतुल्लेखान् ।

† अथ जातिवाचकशब्दशापनायं जातिलचचमाञ्च आकृतिवचधैव्यादि—

आक्रियते व्यज्यते अनयेति आकृतिरवयवसंस्थानम्, आकृत्या यद्वचं ज्ञानं यस्याः सा आकृति-
 यद्वचा जातिः, जातिराकृतिवद्वचा आकृतिव्यङ्ग्या भवतीत्यर्थः । अथवा मन्दादेऽमीनेति यद्वचं

गार्गी कठी कौथुमी । *

करणसामान्यसिद्धत्वात् सख्येति व्यङ्ग्येति यावत् इति गोपीचन्द्रः, 'अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यर्थः' इति सिद्धान्तकौमुदी । तेन अनुष्य-
नांमृगहंसादीनाम् आह्वत्या व्यज्यमाना अनुष्यत्वगोत्वमृगत्वहंसत्वादिर्जातिः । एवं लक्षणे सति,
ब्राह्मणचक्रिययैश्चन्द्राणां पृथक् आकृतेरभावात् ब्राह्मणत्वादिर्जातित्वं नायातमिति लक्षणात्तर-
माह लिङ्गानामिति, या च लिङ्गानां न सर्व्वभाक्—सर्व्वेषु लिङ्गानि न भजति, सा च
जातिरित्यर्थः । तेन ब्राह्मणादीनां हिलिङ्गभावभाजित्वेन ब्राह्मणत्वादिर्जातिरिति । एवञ्च
सति, हंसं दृष्टवतांऽपि अज्ञातहंसस्य जगस्य तदाह्वत्या हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते अतो हंसत्वस्य
न जातित्वमिति प्रथमलक्षणादौषः, एवं देवदत्तादि-संज्ञाशब्दस्यापि सर्व्वलिङ्गाभाजित्वेन
जातित्वापत्तेर्हितोयलक्षणादौष, इति :दोषप्रथमपाकत्वं इत्यौलंक्षणयोर्विशेषमाह सकृदिति ।
सकृदेकवारम् आख्यातेन उपदेशेन नियोज्या निषयेन यद्वातुं शक्या जातिरित्यर्थः । तेन
प्राक् ईदृशी हंस इत्युपदेशे, पश्चात् हंसं दृष्टवतादाह्वत्या हंसं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति प्रथम-
लक्षणस्य न दोषः, एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकव्यञ्ज्यानुपदेशे व्यञ्ज्यत्वेरज्ञानाभावात् न जातित्व-
मिति हितोयलक्षणास्यापि न दोषः । "एतेन जातिरेकत्वमित्यन्तं प्रत्येकं परिसमाप्तञ्च स्वल्पं
दर्शितवान्" इति गोपीचन्द्रः । एवं लक्षणादौषपि सति, गार्गादीनां कठीदीनाञ्च आकृति-
व्यङ्ग्यत्वाभावात् सर्व्वलिङ्गाभाजित्वाच्च न जातित्वमायातनतः पारिभाषिकं जातिलक्षणात् गोच-
र्येति, पुत्रपौत्रादिकनपत्वं मोच, अरुचं वेदेकदेशः, एतदुभयञ्च जातिरित्यर्थः । "अपत्यप्रत्य-
यानः शास्त्राभ्येष्टवाचौ च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः" इति सिद्धान्तकौमुदी । अथ जाते-
लक्षणात्तराणि प्रदर्शयन्ते— "असर्व्वलिङ्गत्वे सति एकस्यां व्यञ्जौ कथनादाह्व्यत्तरं कथनं विनापि
सुखदा जातिः" इति सिद्धान्तकौमुदी । "या द्रव्यस्याप्युत्पत्त्ययते नाम्ने च नश्यति युगपद्-
युधैः सम्बध्यते न सर्व्वलिङ्गं भजते बह्वन्वर्णानुपैति सा जातिरभिधीयते । यदुक्तं, प्रादुर्भाव-
विनाशश्चैव सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असर्व्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कथयौ विदुः ॥ एतच्चिन्
दर्शने युवत्वकुमारत्वहस्तादीनामजातित्वम्" इति क्रमदीपकः ।

● गर्गस्यापत्वं स्त्री इति शब्दे (४१५) च्छाप्रत्यये नार्थ्यशब्दादनेन ईपि (१६०) यद्योपः ।
युक्त्वादीपनिषेधेऽपि विशेषतो विद्यानात् नार्थ्यादीनां न निषेधः । विद्यात् पूर्व्वेषु (१५०)
ईपस्यैवनामानि नार्थ्यादीनां जातिसंज्ञाफलानु—नार्थो नार्थ्या यथासौ नार्थो नार्थ्य इत्यादी
(१२८) पुत्रहावनिषेधः । नार्थो चासौ नार्थ्या शैति कर्षकारये नार्थ्यनार्थ्या इत्यादी गु (१५०)
पुत्रहावः, नार्थोत्वम् इत्यादी पुत्रः (१५०) पुत्रहावनिषेधश्च । कठशास्त्राभ्यनकथां कठः
वस्य लिखात् अनेन ईप, एवं कौथुमीत्यादि ।

२६४ । गुणाहोतीऽखरस्योऽङ् ।

(गुणात् ऋ, वा ॥१॥, उतः ऋ, च खर-स्योऽङ् ॥) ।

गुणवाचकादुकारान्तात् स्त्रियामौप् स्याद्वा, न तु खरोः स्योऽङ् ।

सुही सुदुः । खरस्योऽङ्स्तु खरः पाण्डुः । गुणात् किम्—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयस्याक्रियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

धेनुः । *

* सः संयोग उङ् यस्य स स्योङ्, खरस्य स्योङ् चेति खरस्योङ्, न खरस्योङ् च खर-स्योङ् तच्चात् । गुणवाचकादिति गुणं वक्तुं कर्त्तरि षक्तः । अनेदीपचारात् गुणविशिष्ट-द्रव्यवाचकादुकारान्तादित्यर्थः । माह्वंगुणविशिष्टा सौ मृषी, वा मृदुः । एवं पटौ पद्मः, लघौ लघुः, गुर्वौ गुरुरित्यादि । खरस्यस्य पङ्कगुणवाचकत्वात् प्राप्नोति निवेशः । “खरः पतिवरा कन्या” इति भट्टोजिदीक्षितः । “खरः तीक्ष्णः” इति गोयीचन्द्रः । गुणमाह—

सत्त्वे इति । यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदाश्रयति, अपैति तच्चादपनञ्चतौत्यर्थः । वक्ष्यमानता आत्मादिफलं निविशते पश्चात् पङ्कदशायां तच्चादपैति । एवं पृथग्जातिषु द्रव्यान्तरिषु दृश्यते आत्मादिवत् कदल्यादिवु दृश्यते, स गुणः स्यादित्यर्थः । “पृथग्जातिषु दृश्यते नामाज्ञातिष्ववर्त्तक्यते इत्यर्थः ।—तथाहि ज्ञानता आत्मे द्रव्ये गवि च दृश्यते, एतेन जाति-सुखं निरसं, यतः सत्त्वा द्रव्ये गुणे कर्त्तव्यं च वर्धते नासी जातिर्द्रव्यादपैति जन्मनः प्रभवा विनाशपर्यन्तमाधारद्रव्यापरित्यागात् न च जातिः ।—नहि गीत्वमनुज्जाती दृश्यते नाप्यनृतं गीजाती ।” इति गोयीचन्द्रः । एवं सति गमनादिकर्त्तव्यो गुणत्वापत्तिः द्रव्ये प्रवेशनिर्गमयोगात् द्रव्यान्तरिषु च दर्शनान्, अत आह आधेयचेति, यः आधेयः उत्पाद्यः, अक्रियाजो न क्रियाजन्मस्य, अनिजो निजस्य भवतीत्यर्थः, पङ्कघटादिरक्ततागुण उत्पाद्यः आकाशादिमहत्त्वादिगुणो निज-इति, कतिपये गुणा अनित्याः कतिपये च निज्या इति तात्पर्यम् । कर्त्तव्यस्तु सर्वेष्वपि निज-मिति तन्निरासः । “उत्पादनीयो निजस्य” इति इतीवपदस्य पाठान्तरं वक्ति ज्ञानदीक्षितः । एवमेतत् तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु—अवयवि द्रव्यं हि आरभ्यकारवदे निविशते अवयवविनाशपश्चादपैति च, द्रव्यान्तरिषु च एवं दृश्यते, द्रव्याधि च कतिचिद्गिज्यानि निज्याधि च कतिचित् सनि, अत उत्तम् असत्त्वप्रकृतिरिति, उत्तं प्रकृतिः सत्त्वं यस्य स उत्तमप्रकृतिः, न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः इत्यभिन्न इत्यर्थः । धेनुविति गुणवाचकत्वोक्तान् न ईप् । एतद्गुण-वाचककारिका तु सिद्धान्तसौमुह्यां न दृश्यते, आच्छन्ना एतन्ना चञ्चलत्वात् । अर्थिनिः ॥१॥३३, वार्त्तिकस्य ।

२६५ । पाच्छोषादिस्त्राङ्गेतोऽङ्गेर्वा ।

(पाद—स्त्राङ्गेतः ५१, चत्तेः ५१, वा १२१) ।

पादः शोषादेः स्त्राङ्गादिकारान्ताच्च स्त्रियामीप् स्याद्वा न तु ज्ञेः ।
त्रिपदौ त्रिपात्, शोषी शोषा चण्डी चण्डा, विम्बोष्ठी
विम्बोष्ठा । *

स्त्राङ्गात् किम्—

स्त्राङ्गं स्यादद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्यमविकारजम् ।

दृष्टं तच्चातस्थमपि तद्वत्तादृशं च स्थितम् ॥ †.

* पादश्च शोषादिव स्त्राङ्गश्च इव तच्चात् । न ज्ञिः चक्षितस्त्राः । (१४७) सङ्गा-
रूपनामादित्यनेनादिष्टात् पादश्चात् शोषादेः स्त्राङ्गवाचकात् शब्दात् त्रिभिन्नेकारान्ताच्च
स्त्रियामीप् स्यादा इत्यर्थः । शोषादिश्च—शोषः क्षपण-कस्त्राचौ पुराणः कमलतथा । विकटो-
दारचण्डाच्च साधारणविग्रहटौ । सहःयाराणभरुजा विम्राणायास्तथा परे इति । अथ
शोषादिमन्त्रेण इकारान्तेन च पाणिनीयो वज्रादिः (४११४५) लघ्वते, परन्तु तत्र सङ्गासाधा-
रचण्डौ न दृश्येते, चाङ्गतिगचोऽयमिति सिद्धत्वात् तु भवत्येव । कटिचोच्चिमधतिस्त्राङ्गना-
मिकारान्त्येन प्राप्तेः सुखनखादीनाञ्च शोषाभावात् स्त्राङ्गमिह शोषमेवेति, तेन विम्बोष्ठी
दीर्घमस्त्रीत्वादि । अतएव पाणिनी उपसर्जनादिति (४११४४), संक्षिप्तसारे च अथधानार्था-
दिति, सुपधे अथधानादिति, कातन्पुपरिशिष्टे च बहुव्रीहौ इति सिद्धम् । चिपदौति चयः
पादाः यस्ताः इति बहुव्रंःहौ (१४७) पादस्य पाद-वादिषे चिपादश्चादनेन ईपि, (११५) पादः
पदादीभः । चिपदौ सङ्गाधारपाचौ । पक्षे चिपात् । शोषवर्त्ता स्त्री शोषी, वा शोषा । चण्डी
चण्डा इति शोषादित्वात् वा ईप्, अत्यन्तकोपना स्त्रीत्यर्थः । विम्बे इव चोष्ठी यस्ताः इति
विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा स्त्री, स्त्राङ्गवाचकत्वात् वा ईप्, अथ स्त्राङ्गादुपसर्जनाददन्नादिति सिद्धान्त-
कौमुदीसिद्धत्वात् शोभना शिखा सुशिक्ष इत्येव न ईप् । पाणिनिः ४११८, ४९, ४५, ५४,
“अदिकारादङ्गिनः” इति वार्त्तिकश्च ।

† स्त्राङ्गवाचकनाह—स्त्राङ्गं स्यादिति । अत्रथ इवभिन्नं, मूर्त्तं साकारं (काठिकादित्यर्थः) ।
विम्बोष्ठी मूर्त्तिरिति शोषीचण्डः), प्राचिच्छं प्राचिनि स्थितं (सुखनासिद्धाणां चो वायुः निष्-
कान्तवित्तं च प्राचः शोऽन्ताश्रीति प्राची तत्र यत् तिष्ठति तत् प्राचिस्थिति शोषीचण्डः), चविकारकं
चातुर्विधमविकारान् न जानन्—एवञ्चतुं वच्यते तत् स्त्राङ्गं स्यादित्यर्थः । अथ विम्बोष्ठी

बहुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणस्थित्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् । *
सुकेशी सुकेशा रथ्या, अप्राणस्थित्यापि प्राणनि दृष्टत्वात् ।
सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा, प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । †
राज्ञी राजिः, क्लेसु बुद्धिः मतिः । ‡

विम्बोष्ठा । द्वितीयलक्षणमाह दृष्टं तत्रातन्स्थमपीति — तत्र प्राणनि दृष्टम् अमन्त्रम् अतन्
स्थम् अप्राणस्थमपि अद्रवमूर्त्ताविकारजं यदन्तु तदपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुकेशी
सुकेशा रथ्या । द्वितीयलक्षणमाह — तद्वत् तादृशि च स्थितमिति तदन् प्राणिवत्तन्,
तादृशि प्राणितुल्ये स्थितञ्च अद्रवमूर्त्ताविकारजं यत् तत्रापि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुस्तनी
सुस्तना प्रतिमा । उक्तकारिकायाः पाठान्तरमपि दृश्यते यथा मिहान्तरकौमुद्याम् “अद्रव
मूर्त्तमत् स्वाङ्गं प्राणिव्यमविकारजम् । अतन्स्थ तत्र दृष्टञ्च तेन चेतन् तथा पुनम् ३” -
“तस्य चेतन् तथा युतम्” इति क्लमदीश्वरः ।

* अद्रवादिपदव्याख्यानमाह— बहवः स्वेदा (घन्माः) यस्याः सा बहुस्वेदा, स्वेदस्य द्रव-
त्वात् न स्वाङ्गत्वमित्यर्थः । सुद्रु ज्ञान यस्याः सा सुज्ञाना, ज्ञानस्य अमूर्त्तत्वात् । सुत्र, मुर्च्छं
यस्याः सा सुमुखा शाला, अत्र शालामुखस्य अप्राणनि स्थितत्वात् । सुत्र, शोकः (शोथः) यस्याः
सा सुशोफा, शोफस्य विकारजत्वात्, न स्वाङ्गत्वमिति सर्व्वशान्वयः ।

† सुद्रु, केशी यस्याः सा सुकेशी सुकेशा रथ्या इति द्वितीयलक्षणोदाहरणम् । सुद्रु, क्लमदी
यस्याः सा सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा इति द्वितीयलक्षणोदाहरणम् ।

‡ राज्ञी राजिरिति राजघातोः इत्यर्थः, एवं शोषो ज्ञमो मन्त्रो वन्तो रज्जो
अवनीत्यादि, पक्षे शोणिरित्यादयः । शोः शो, लक्ष्मोः लक्ष्मो इति दुर्घटवर्धनकल्पद्वारी ।
निवेशे यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति ज्ञायान्, क्लिबर्जनात् क्लदिकारादौदाय विधिः,
तेन सुमन्त्रिः युवज्जामिरित्यादौ न स्यात् । उपलक्षणात् क्षारिः (११३२), अक्षरार्थः (११६०)
अज्ञोवनिरित्यादौ न स्यात् ।

स्वाङ्गवाचके विशेषाः—

बहवः स्वाङ्गानां मन्त्रं नामिकोदराध्यामिव ईप् वा स्यात् । सुद्रुनामिको सुद्रुनामिका,
शोषोदरी शोषोदरा । आभां किं, इयुजघना, धाववदना, दीर्घमोचना इत्यादि । प्राणनिः
३।१।३३ ।

मन्त्रोन्नीकस्वाङ्गानां मन्त्रं जह्नीककलकनंज्ञाङ्गदकनामानुपुष्कं एव । ३ वा स्यात् ।

२६६ । धात् क्रौतात् । (धात् ५१, क्रौतात् ५१) ।

धनेन क्रौयते अ—धनक्रौती । †

२६७ । क्तादल्पे । (क्तात् ५१, अल्पे ७१) ।

धादित्येव । अभ्रेण लिप्यते अ—अभ्रलिप्ती । †

२६८ । स्वाङ्गाद्वे । (स्वाङ्गात् ५१, द्वे ७१) ।

स्वाङ्गात् परो हे स्थितो यः क्षमस्वामादीप् स्यात् । शङ्कभित्री । †

दं घञ्जहो दीघञ्जहा इत्यादि । एभ्यः किं, सुनेवा सुगुल्फा इत्यादि । पाणिनिः ४।१।५३, वार्तिकानि च ।

प्रोष्ठो ङगलान्ती नित्यं संज्ञायाम् । प्रोष्ठो शफरी, ङगलान्ती शोषधिविशेषः । औपतिः ।

शर कवर विप मणिभ्यः पुच्छान् नित्यम् । शरपुच्छीत्यादि । वार्तिकम् ।

उपमानपूर्व्यान् पुच्छपद्याभ्यां नित्यम् । अपुच्छी काकपत्नी इत्यादि । उपमानात् किं, सितपद्या ईमीत्यादि । वार्तिकम् ।

क्रौडं खर बाल शफ गुद प्रोथ घोषा गल भग यौवादे नं ईप् । पाणिनिः ४।१।५६ ।

सङ्घ विद्यमान गजः परात् स्वाङ्गात् न ईप् । सकीशा इत्यादि । पाणिनिः ४।१।५७ ।

गच्छ सुखाभ्यां संज्ञायां न ईप् । शूर्पवखा कालसुखा । संज्ञायां किं, ताद्यनखी कन्या । पाणिनिः ४।१।५८ ।

मन्त्रार्थे पाद इत्यस्यात् न ईप् । द्विपदा ऋक् । पाणिनिः ४।१।६ ।

• करवपूर्व्यान् क्रौतादीप् स्यात् खियाम् । स्वाद्यत्पतेः प्रागेव समासे एतद्विधानं, अतो धनेन क्रौयते अ इति वाक्यम् । धनेन क्रौता धनक्रौता इत्यत्र न स्यात् । धात् किं, राशा क्रौयते अ राजक्रौता इति । पाणिनिः ४।१।५० ।

† करवपूर्व्यान् क्षान्तादीप् स्यात् खियां करवस्य अल्पत्वे इति । इहापि स्वाद्यत्पतेः प्राक् समासः, अत आह अल्पे लिप्यते अति वाक्यम् । अल्पे किं, जसपूर्वां षटी, चन्द-वानुष्मिता अङ्गनेत्यादि । पाणिनिः ४।१।५१ ।

‡ प्रथमघोषान् धादिति अल्पे इति च नानुवर्तते, किवलं क्तादित्यनुवर्तते । स्वाङ्गात् अ-ङ्गात् परो बहुव्रीहिसमासे स्थितो यः क्षान्ताङ्गादीप् स्यात् । शङ्को (सकाटास्थि) भिन्नो यथा इति शङ्कभित्री । शङ्को निधी सकाटास्थीम्वरः । हे इति किं, पादपतिता ।

२६८ । वाञ्छन्नाञ्जातेः ।

(वा ११, चञ्छन्नात् ५१, जातेः ५१) ।

आञ्छादनजातिबर्जात् जातिवाचिनः परात् ई स्थितात्
ज्ञादीप् स्याद्वा ।

इच्छुभञ्चिती इच्छुभञ्चिता । छन्नात्तु वञ्छञ्चत्वा । *

२७० । पत्रग्रामपालकान्तात् ।

(पत्रग्राम ७, अपालकान्तात् ५१) ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्थायाम् ।

गोपी । पालकान्तात्तु गोपालिका । †

उपसर्गव्यवधानेऽपि क्वचित् स्यात्, यथा चोष्ठञ्चिती । अत्र (पाणिनिः ६।१।१००) कृतमित्त-
जातप्रतिपन्नेभ्यो न स्यादिति, यथा दनजाता, मासजाता, सुखजाता, दुःखजाता, बहुकृता,
अकृता, सुकृता, कुञ्चिता, कुञ्चप्रतिपन्ना इत्यादि । विवाहे पाणिगुंहीतो यथा सा पाणि-
गुंहीतो पत्नी, अन्यत्र पाणिगुंहीता इति च वक्तव्यम् । पाणिनिः ४।१।५२, वार्तिकद्वयञ्च ।

* छन्नं वञ्चजातिः, नास्ति छन्नं यत्र सोऽञ्छन्नसंज्ञान् । इच्छुभञ्चिता यथा सा इच्छुभञ्चिती
इच्छुभञ्चिता, एवं उकट्टटी उकट्टटा इत्यादि । वञ्चं छन्नं परिहितं यथा सा वञ्चञ्चत्वा, एवं
वसनप्राप्ता इत्यादौ न स्यात् । अत्रापि कृतादिभ्यो न स्यात्, तेन इच्छुकृता इत्यादि । पाणिनिः
४।१।५२, वार्तिकम्, तथा "अनञ्च" ६।१।८० ।

† पालकौऽने वञ्च छ पालकान्ताः, पञ्चाशत्तयोनि तच्चात् । पालकान्तवर्जनात्, अकृ-
पान्तादेवः विधिरिति । किञ्च पालकवचनेनैवेष्टसिद्धौ अनञ्चञ्चं—पालकपथेनञ्च ज्येष्ठा-
दिवचञ्च (कातन्, परिशिष्टोऽङ्गिञ्चिञ्चत्वा) प्राग्वर्धम् । तेन, ज्येष्ठ कनिष्ठ मध्यमोत्तम गोपालक
पथपालक वर्गात् पुंवाचकादकारान्तादीप् स्यात् पत्नीवाच्ये इत्यर्थः । पुंवाचकादिति चिं,
ईषदत्ता । गोपस पत्नी—गोपी, एवं पितामही मातानहीत्यादि । गोपालकञ्च पत्नी—
गोपालिका (२४८, २५४), एवं ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा उत्तमा पथपालिका । गोपीत्यादित्तु
जातिन्तादीपि सिद्धे इह उदाहरणं निबिद्धानामपि प्राग्वर्धं, तेन अचिवञ्च पत्नी अचिवी, वैश्वञ्च
पत्नी वैश्वीत्यादि । पाणिनिः ४।१।४७, "गोपालिकादीनां प्रविधेयः" इति वार्तिकञ्च ।

२७१ । ब्रह्मबद्रभवसर्व्वष्टडेन्द्रवदणादानङ् च ।

(ब्रह्म—वदणात् ५, आनङ्. ११, च ११) ।

एव्यः पतन्वामीप् स्यात्, तेषामानङ् च । ब्रह्माणी ब्रह्माणी । *

२७२ । मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्य्यसूर्य्या-
थ्याद्वा ।

(मातुल—अर्थात् ५, वा ११) ।

मातुलानी मातुली । अन्ये त्वीपमपि विकल्पयन्ति, तदा मातुलेत्यादि । तद्वाशब्दी व्यवस्थाप्यः । आचार्यानी, अत्र न खलं । †

२७३ । वृषाकथ्यन् मनु पूतक्रतु कुसित
कुसिदादौङ् च ।

(वृषाकपि—कुसिदात् ५, ऐङ्. ११, च ११) ।

* ब्रह्मा च बद्रव भवस सर्व्वष्ट डेन्द्रव ददणादानङ् । प्रधानस ईप्-प्रत्ययसातु-
रोचात् पञ्चमनत्वम् । आनङ्गे कृत्सादन्त्यस्य स्थाने । ब्रह्मचः पत्नी ब्रह्माणी, एवं ब्रह्माणी
भवानीत्यादि । अत्र वार्त्तिकमते ब्रह्मवमानयतीति ब्रह्माणी, न तु ब्रह्मव्यदानङ् । एवं
ब्रह्माणी त्रिवानीत्यादि । पार्त्तिकः ३११४८ ।

† मातुलव उपधाध्यायव क्षत्रियव आचार्य्यस सूर्य्यव अर्थ्यव लकात् । ईप् आनङ् इत्युभयो-
रनुवर्त्तिः । एव्यः पतन्वामीप् स्यात् तेषामानङ् च वा आदिन्त्यः । मातुलस्य पत्नी—मातुलानी
मातुली, अन्येषां मते ईपोऽपि विकल्पः, तेन मातुला इत्याद्यपि । समते तु वाच्यस्य अत्र-
कदा भवेत्, अत्रिचाननिरत्रिचानि पदानि अत्रिचनीति भावः, वचा—उपाध्यायात् पद्या-
मानङ् वा स्यात्, तेन उपाध्यायानी उपाध्यावी । खवं व्याहृतत्वे वेषसम् ईप् वा स्यात्,
तेन उपाध्यावी उपाध्यावः । अर्थ्य-क्षत्रियाणां पत्नीवाच्ये चर्त्वी क्षत्रियी, जाती चर्त्वाची चर्त्वा,
क्षत्रियाणी चर्त्विवा । आचार्याणां पद्याम् आचार्यानी, खवं व्याहृतत्वे आचार्या । सूर्य्य-
पालस्य खलचिन् पत्नी इरी (२६०), ईपतासात् स्यात् । ब्रह्ममुद्रात् पद्यां जाती च
ईप्य—ब्रह्ममुद्री (वार्त्तिकः) । आचार्यानीत्यत्र ईप्यात् कर्मउपाध्यायकत्वमपि वाच्यव्यवस्था
न अत्रनिवि । "३११४८" इति पार्त्तिकस्य वार्त्तिकानि ।

एभ्यः परम्यामीप् स्वात् तेषामैङ् च । इवाकपायी चम्पायी
मनायी । *

२७४ । नारी सखी यवानी यवनानी
हिमान्यरण्यानी मनावी पतिवत्प्रन्तर्ष्वत्नी पत्नी ।
भाजी गोष्ठी नागी स्थली कुण्डी काली कुम्भी
कामुक्ती घटी कवरौ नील्यशिखरः । (नारी—अग्निः १३) ।
एते निपात्यन्ते । †

* इवाकपिय अग्रिमं ननुयं पूतकृतय कृसितय कृमिदय (कृमिद इति पाणिनी, कृमिद इति संक्षिप्तसारे, कृमिदशब्दो इत्यमरः) न तु दीर्घमध्य इति सिद्धान्तकौमुद्याम्) सखात् । अत्रापि प्रधानस्य ईपोऽनुराधात् पञ्चम्यन्तत्वम् । उत्तरत्र वायव्येण मध्यवर्तित्वादस्य नित्यत्वम् । ऐङ् इत्यस्य डिस्वादन्त्यस्य स्थाने । इवाकपेः पत्नी इवाकपायी, इग्विच् इवाकपी इत्यमरः । पूतकतुरिन्द्रः । पाणिनिः ४।१।१६—१८ । “मनोरी वा” (४।१।१८) इति सूत्रेण मनावी मनुय । परमुच्चे मनावीति पदं प्रदत्तम् । (तेन पदद्वयं—“मनावी, मनावी, मनुः”—सिद्धान्तकौमुदी) ।

† निपातोऽद्यैत्रिशेषे भवतीत्यतः—

नरत्रातिस्त्रियां नारी, वयस्यायां सखी मता ।
यवनानी लिपेर्भेदे, यवानी गर्हिते यवे ।
हिमानो हिमसङ्ख्याम्, अरण्याः नो मङ्गापने ।
मनावी च मनोः पत्नी, पतिवत्नी सभक्तुका ।
अन्तर्वत्नी च गर्भस्थां, पत्नी पाण्ड्यहीतिहा ।
भाजी कक्किन् व्यङ्गने च, गोष्ठी धान्यादिपाषाणे ।
नागी स्त्रियां स्वात् स्त्रियायां, कान्नायाः चाङ्गिदिनिनोः ।
स्थली अङ्गभिना भूमिः, कुण्डी पाण्ड्यशेषके ।
काली च कृष्णवर्णायां, कुम्भी कौडिकारके ।
कामुक्ती मदनायता, घटी चन्द्रघटी मता ।
कवरौ केवलिन्यासे, नीली प्राचिनि चीवशी ।
अग्निनी शिखरिणायां स्त्रियामिव निपातनम् ॥

अथ नारीति इत्यस्यात् नरत्रयाच्च ईपि निपात्यम् । सखीति उदन्तत्वम् (२६४) विकल्पे

२७५ । पद्मती शक्ती युवत्यनङ्गाही श्वेन्येनौ
हरिणी भरिणी रोहिणी शोहिन्यसिक्री
पल्लिक्री वा । (पद्मती—पञ्चमः १३, वा ११) ।

पद्मे—पद्मतिः शक्तिः यूनी अनङ्गुही श्वेता एता हरिता भरिता
रोहिता शोहिता अक्षिता पल्लिता । अक्षिक्री अङ्गुहा, पल्लिक्री
हृदा । *

ईपि प्राप्ते, निष्कार्यो निपातः । युवत्यनङ्गीत्यर्थे युवती । मनीः पत्नीत्यर्थे मनावी-
त्यपि पूर्वस्य (२०३) । पतिवतीत्यत्र पतिर्निवाहकतां, तेन पतिमती सेना । अस्त्वविव-
चायां प्रायशो लिङ्गसामान्यादीप, तेन मती पती इती वंशो मृगालीत्यादि, अस्त्यो इषः इषक-
इत्यादौ न ज्ञान् । अथ वक्रत्वम्—(पाणिनिः ४।१।३५) एकः पतिरस्त्वा इत्यर्थे एकपत्नी,

समानः पतिरस्त्वाः सपत्नी, एवं सपत्नी वीरपत्नी आह्वयपत्नी भद्रपत्नी पुत्रपत्नी पिच्छपत्नीति
निबन्धः “विभाषा सपूर्वस्य” (पाणिनिः ४।१।३४) इति सूत्रेण तु विकल्पः, यथा, इह्वपतिः
इह्वपत्नी, स्यह्वपतिः स्यह्वपत्नी, इवत्सपतिः इवत्सपत्नीत्यादि तत्पक्षे बहुव्रीहौ च । एवं
जानपदी । “संज्ञायां वा” इति वार्तिकेन गौली गौला । पाणिनिः ४।१।२२, २३, २८,
४२, ४८, ६२ । “घटकुच्छात् पात्रे” इति कातन्तुपरिग्रहे श्रीपतिदत्तः । सुपक्षे घटोऽश्वी
गौरादी पठितः । “श्वनरयोर्हृद्विच” इति श्राङ्गंरवादिनवपाठसूत्रम् (पाणिनिः ४।१।०२) ।

* पद्मती इत्यादयो निपात्यन्ते वा । पादस्य इतिः पद्मती, श्रवणतोः क्तः शक्ती
श्रवणेतः, (वक्षि तु शक्तिरेव), श्रवणत्वेन (२६५) अग्रतो ईपो विभाषा । युवत्यनङ्ग्यात् ति-
श्रव्यं ज्ञाया वा निपात्यन्ते—युवती युवतिरिति च । अनङ्गुह्यात् (२५०) ईपि, चात्
वा निपात्यन्ते । श्वेत एत हरित भरित रोहित शोहित श्वेदो वक्ष्वाचकैभ्यः वा ईप् सकार-
रस्य नकारश्च निपात्यन्ते, नचचे भरिणी रोहिणीति निबन्धम् । अक्षितश्रव्यादङ्गायां पक्षित-
श्रव्यात् अङ्गायात् ईप् सकारश्च श्रव निपात्यन्ते । पद्मे—पद्मतिशक्तिः (२६५) ईप्निवेशः ।
यूनी अनङ्गुही (२५०) ईप् । पाणिनिः ४।१।२८, ३१, ३५, ३७, वार्तिकश्च । “युवतीति तु
वीर्यैः श्रवणात् औपि बोध्यम्” इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अथ वक्रत्वम्—ईश्वरश्रव्यादीप् वा, ईश्वरी ईश्वरा । “श्रवणावाचित्यात् ईश्वरा ईश्वरीति
श्रीशक्तिव्यो वरद्” इति सुपक्षे ।

शिवश्च (शिवश्च इति वक्रनामकनदीश्वरी, शिवी ज्योतिर्लक्ष्मि नामेति नदीपञ्चः)

२७६ । न मन्संस्थास्वस्रजदेः ।

(न ।स, मन्-सङ्गा-स्र-जजादेः ५) ।

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अज्ज बाह्य ।
(१०१) नेपीत्युक्तेः—यावती ङ्गी । *

सुमङ्गल मामक (मामकी देवताविशेषः) भागर्ध्व मेयज समान (समानौ ह्यदोविशेषः) याप
चार्यङ्गत दीर्घजिह्व अपर (अपर इति क्रमदीर्घः) रेचक टंचक केकय भिष्टकादीरेप् नाञि ।
केवलीत्यादि । माञीति किं केवला इत्यादि । पाणिनिः ४।१।१० ।

होडादि(अजादिरिति पाणिनिः)भिन्नादनाईके वयसि वर्त्ममानात् शब्दादीप् स्यादुच्ये ।
कुमारौ किशोरी.करभी तरुणीत्यादि । गीष्णे तु—वहङ्कमारा पुरी । बाईके वयसि—
स्वविरा इहा । होडादेस्तु—होडा धाला वया कया इत्यादि आङ्गतिगणः । यथायां फलानां
समाहारः निफला, अच स्वांस्वम् आप् च निपात्यते । पाणिनिः ४।१।४,१० । “अजादिस्यात्
निफला” इति सिद्धान्तकौमुदी ।

* स्वसा च अजय स्वसज्जी, ती आदी ययोस्ती स्वसजादी, मन् च सङ्गा च स्वसजादी
षेति सङ्गात् । मन्प्रत्ययानात् सङ्गावाचकात् स्वसादे अजादे च ईप् न स्यादित्यर्थः ।
सीमन्शब्दात् (२५१) ङापोऽप्राप्तिपक्षे नान्त्वान् प्राप्स्य (२५०) ईपो निषेधः । एवम् अति-
पटिसा इत्यादि । अच मन ईप्-वर्जनं नान्त्वान् प्राप्स्य (२५०) ईपःएव निषेधाच्च, तेन
स्वस्रजोऽपि स्वस्रसोमि स्वस्रसोमानी इत्यादिषु (२५१) ईप्-चाभ्यस्यादिक्रमेण ईप् स्यादेव ।
सङ्गावाचकानां नञ् एकविंशद्बह्वनानीपोऽसम्भवः, तिष्ठचतस्रोः स्रजादिपाठादेव ईप्-
निषेधः, ततश्च पञ्चायष्टादशपर्यन्तानां सुखात्वे (१११) चित्तु निष्ठेषु मन्त्वविधानेनैव सिद्ध-
कार्यनिषेधं सिद्धे, अच सङ्गावर्जनं नान्त्वान्त्वाभ्यां नौशब्दे ईप्-निषेधाच्च, तेन प्रियपञ्चा
द्रीपदी इत्यादी, अपञ्चा इत्यादी च (२५१) ईप्-चाभ्यस्यादिक्रमेण ईप् न स्यात्, एवम् अति-
पञ्चा स्त्रीत्यादी (२५०) द्विभ्रुचादिक्रमेण ईप् न स्यात् । सिष्वाव नञोऽस्वादेव्यात् विभ्रति-
पञ्चादेः (२६३) पाञ्चोवादीत्यनेन ईप् वा स्यादेव । पञ्च इत्युदाहरणं क्विपिकरप्रमादः ।
पञ्चेति उदाहरणात् नान्सङ्गाया एव ईप्-निषेध इति केचित्, सामान्यो निषेधात् एकस्य
पञ्चो एवा इत्यादी ईप् न स्यादित्यपरि । समादिच—स्रज मात याव दुहित नमस्तु तिष्ठ
चतस्र कति यति गति—इति द्रष्टु । माता अच अननी, याता स्वाभिधातपञ्चो, तेन चाभ्यस्र
मात्रो, तीर्थक यावो इत्यादी ईप् स्यादेव । तिष्ठ चतस्र इत्येतयोः सङ्गावाचकत्वाविषे
अच नौशब्दे वहङ्, तेन प्रियतिसा प्रियचतसा इत्यादि । कतिवतिततीनां सुखात्वे (१११)
विहकार्यनिषेधात् नौशब्दे प्रियवतिरित्यादी ईप् न स्यात् । अजादिच—अज बाह्य अच
वहव एवञ्च अटक वीक्षित भूषित परभत परपुष्ट अचपुष्ट अरट वर्तक पिपीलिकादिः ।

२७७ । उत्तोऽयुङ्क्त्वादेर्न प्राणिजातेरूप् ।

(उतः ५।, अयुङ्क्त्वादेः ५।, नृप्राणिजातेः ५।, ऊप् ११।)

स्त्रियासुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेषु ऊप् स्यात् न तु युङ्क्त्वादेश्च । कुरुः कर्कश्रुः । प्राणिजातेषु, घेनुः । युङ्क्त्वादेश्च, अध्वर्युः, रज्जुः हनुः । *

२७८ । वामलक्षणग्रफसहसहितसंहितोपमानादूरोः ।

(वाम लक्ष्य-ग्रफ-सह-सहित-संहित-उपमानात् ५।, करीः ५।) ।

वामोरुः रश्मेरुः ।

अथमजादिः पाणिनीयाग्रिथने, तत्र परभतादयो न दृश्यन्ते, एवं स्त्राण्जातिर्भा पराः कृतमित-जातप्रतिपन्नाश्च, केशजला इक्षानिता इत्यादि । (२०१)नेपोत्युक्तरिति ईपि कर्तव्यं उच्यते उच्यथानां सङ्गान्नामनिषेधात् वाचतोत्यत्र उदित्वात् (२५०) ईप् । अश्वतोष (२६४) गुणवाचकादीप् । पाणिनिः ४।१।४, २०, ११ । पाणिनीये स्वसादिगर्थं कति यति ततोर्नां निषेधो न दृश्यते ।

* य उङ्क्त्वात् स युङ्क्त्वादिभ्यः स रज्ज्वादिः, युङ्क्त्वात् रज्ज्वादिभ्यः तत् युङ्क्त्वादि, नास्ति युङ्क्त्वादि यस्यां सा अयुङ्क्त्वादिभ्यः । ना च अप्राणां च तत् नृप्राणि, तत्र तत् जातिरेति नृप्राणिजातिसंज्ञाः । मनुष्यजातेः अप्राणिजातेषु उत्कारान्तात् शब्दान् लिखामूप् स्यात्, न तु यकारोऽङ्गो रज्ज्वादिभ्यः । नृजातेः—कुरु रिति, कुरुशब्दः कुरुदेश्च-मनुष्यजन्मिषेधात्, एवं क्रावः । अप्राणिजातेः—कर्कश्रु रिति कर्कश्रुशब्दः बहरीजातिवाची, एवम् अश्वः । घेनुरिति वृभिन्नप्राणिजातित्वात् न ऊप्, एवं कुरुवाकः, घोतुः । “ननु सुतमनुपुपाश्वानुधानीं वरततु संप्रवदन्ति ऋङ्गुटा इत्यत्र दीर्घानसुतशुभन्देन समाशः” इति ज्ञानदीपः । अध्वर्युरिति चरत्वेन जातित्वात् प्राप्नो युङ्क्त्वादिषु, अध्वर्युर्वाच्यौ । रज्ज्वादिभ्यः—रज्जुः हनुः कर्कश्रुः आयुरित्यादि । पाणिनिः ४।१।६६, वार्तिकश्च ।

† वामल लक्षणग्रफसहसहितसंहितस्य उपमानस्य तत्त्वात् । वामादिभ्यः वद्व्यः उपमानवाचकाश्च परी.य ऊङ्क्त्वादिभ्यः स्यात् लिखाम् । वामो सुन्दरी ऊङ्क्त्वात् यस्याः सा वामोरुः । एवं लक्ष्यशब्दान् (४४६) अर्थं चादित्वात् अपत्येन लक्ष्यौ सुलक्षणात्वंतौ ऊङ्क्त्वात् । वामोरुः ; वामो सुन्दरी इव संज्ञितौ ऊङ्क्त्वात् सा वामोरुः ; संहिते इति संहितौ ।

२७६ । तन्वादेर्वा । (तन्वादीः ४, वा ११) ।

तन्ः तनुः, चसूः चसुः । *

इति श्लोकपादः ।

२४ पादः—कारकम् (क) ।

२८० । स्थर्थसम्बुद्ध्युक्तार्थे प्री ।

(स्थर्थ-सम्बुद्धि-उक्तार्थे ०, प्री ११) ।

लेख्ये सम्बोधने त्वैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् ।

उप्यः श्रीः ज्ञानं । हे विष्णो । †

ऊरु यस्याः सा सरोरः, विलससोदसहिता वा ; हितेन सहितौ ऊरु यस्याः सा सहितोरः, (१८८) संहितशब्दस्य विकल्पे सहितौ संहितौ संनिष्टौ ऊरु यस्याः सा सहिताः; सहिताः ; उपमानासु, रत्ने इव ऊरु यस्याः सा रत्नाः, एवं करभासः । एभ्यः किं, उभोरः पीनोद-रिष्यादि । पाणिनिः ४।१।६८,७० ; सहितसहाय्यसति कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकम् ।

* तहुरादियस्य तन्वात् । तन्वादीनां ऊप्, स्यादित्यर्थः । तन्वादिर्वा—तनुपङ्क-भोरः कङ्कुपङ्कु प्रियङ्गवः । गच्छः कृत्तरिति प्रोक्तासन्वादी सरयुषाया ॥ तनुशब्दात् शीघ्रं ऽपि वरतन्ः सुतन्पुरिष्यादि । अथ—वाङ्मन-कङ्कुषमस्यसुभ्यो नित्यरूपं स्यात् संज्ञावार्त्तिके वक्तव्यम्, भद्रनाहरिष्यादि (पाणिनिः ४।१।६७,७२) । अथरस्य पत्नी अत्ररिति निपात्यन् “अह-रसोकाराकारलोपश्च” इति वार्त्तिकम् ।

† आदिभिक्षिज्ञानां उपाधि निरूप्य आदीनामर्थान् निरूपयति श्लोकेति ।—किञ्चित् । विरघोः शर्थः, सम्बुद्धिः सम्बोधनं, उक्तार्थो यस्य तत् उक्तार्थं कारकं—कारकं सम्बुद्धि-उक्तार्थं एतेषां समाहारस्यैव ।

अर्थोऽभिधेयः—तथाच ‘अन्वेनोक्तार्थनाथेन यद्यत् प्रतिपाद्यते, तस्य अन्वेन तद्वत्

सर्वोऽर्थो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो सवः । *

श्रायतामर्षसंश्रयिनि प्राचः । एषच, “अथात् श्रद्धादयमर्थो बोद्धव्यः” इतीश्वरीश्राद्ध-
रभिषा, तथा प्रतिपाद्यः अभिषेद्य इति । श्रद्धिज्ञानच व्याकरणवादिभ्यो भवति, यथा—
श्रद्धियङ् व्याकरणोपमान-कीवाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च । सन्निध्यतः सिद्धपदस्य उदाः वाक्यस्य
श्रेयात् विद्यतेर्वदन्ति ॥ स्वयंच पञ्चधा विधा वा, तदुक्तं—स्वार्थो द्रव्यश्च निश्चयं सद्वा कर्मादि-
रेव च, अनी पचैव लिङ्गाद्योऽयः कैवादिदयिना इति । स्वार्थो विशेषणं, द्रव्यं विशेषणं,
सिद्ध पुंस्वादि, संख्या एकत्वादि, कर्मादिर्वादिदिति ।

लिङ्गस्य अर्थे, सर्वोपने, प्रत्ययैः कथितार्थे कारके च सति, प्रथमा सादित्यर्थः । किञ्च
यदा लिङ्गार्थातिरिक्तकर्माद्यर्थो न विवच्यते तदैव लिङ्गात् प्रथमा स्यात्, अन्यथा कञ् अत्र-
मौल्यादावपि प्रथमापत्तेः । लिङ्गाद्यस्य एकत्वहितवहुत्वेण क्रमादिकवचनहितवचनबहुवचनानि
प्रयोगानि (११) । यथा—घटः घटी घटाः । एको वी बहुव-इत्यादिषु सद्वा एव लिङ्गार्थः,
विभक्तप्रयोगस्तु—“नापठ आख्ये प्रयुञ्जीत” इति नियमान् पदत्वायं, कर्मात्वादिप्रतात्ययेच ।
अतएव प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति प्राचः । पुंस्वादिकमपि लिङ्गाद्यै इति
प्रापयन्नाह कञ्चः श्रीः ज्ञानमिति । पाणिनिः २।३।४६, ४७ ।

नहि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति श्रद्धात् सर्वमेव क्रियाध्वारादेव उन्नायत्वात् प्रथमाप्राप्ती
कञ् अर्थवद्वयमिति ? उच्यते, यत्र असमापकक्रियापदं कर्मादिपदयुक्तं तत्रैव क्रियाध्वार-
हारः, यत्र तु कैवली इदमन्वः प्रयुज्यते तत्र तन्नायावसरो नास्तीति । एवम् एकादिशब्दः
यदा संश्लेषवाची तदा घटादिना समानाधिकारकः स्यात्, तत्र लिङ्गाद्यै प्रथमा—यथा, एको
घटः, प्रसोः श्रीदित्यादि ।

आभिसुखाविधानं सम्बुद्धिः । इच, अति, इत्यादावचेतनेषु तूपचारः । “सम्बोधनञ्च
प्रवर्तनाविवचनोचनादिकल्लङ्गाभिसुखाः” इति सिद्धान्तकौमुदीटीका । “सिद्धस्वामिसुखी-
भावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिसुखाः पुंस्यः क्रियासु विनिर्गुज्यते ॥” इति इति-
कारिका ।

● उक्ताद्यै उदाहरति सर्वः इत्यादि । सर्वः शिवः—सर्वः, जीवनः, पाता, दानीयः,
प्रभवः, सवश्च । सर्वतेऽयमिति कर्मादि च्च, अत्र सर्वं इति कर्म उक्तम् । जीवते-
ऽनेनेति जीवनः करणे अणत्, अत्र सर्वं इति करणमुक्तम् । पातीति पाता कर्तरि ङन्,
अत्र सर्वं इति कर्मा उक्तः । दानीयः इति दानीयः, (२६५) इत्योः कभावे इत्यनेन
सम्प्रदाने अनीयः, अत्र सर्वं इति सम्प्रदानमुक्तम् । प्रभवत्यजादिति प्रभवः अपादाने च्च,
अत्र सर्वं इत्यपादानमुक्तम् । लीयतेऽजिजिति सवः अविशरणे च्च, अत्र सर्वं इत्यवि-
शरणमुक्तम् । त्वेदन्नाद्यै कै इति बहुवचननिर्देशात् सर्वैरन्नाद्यैऽपि प्रथमा—तथाच सिद्धान्त-
कौमुद्याम् “अभिधानसु प्रापेच तिङ्गनञ्चितसमाचैः,” “अनिङ्गते प्रथमा” “तिङ्गनानावि-

२८१ । कर्मक्रियाविशेषणाभिनिविशाधि-

श्रीङ्स्यासन्वधुपावस-ङं ङं द्वी । (कर्म-३ १, ४ १, १) ।

कार्यं क्रियाविशेषणम् अभि-नि-विशाटेडंश्च ङंमञ्चं स्यात्, तच्च
च द्वी । #

करणे प्रथमा” इति तार्त्तिकप्रथे च । तिङ्ग यथा-रामो वन गयी, अत्र कर्ता उक्तः,
रामेण रावणो जने. अत्र कर्म उक्तम् । कृता तु-मन्त्रं, चं इत्यादि स्वयम्भूताङ्गतम् ।
तद्विनेन यथा-वाचा हत वाधिकम्, अत्र कर्म उक्त. तत्र वेद्यधेत वा तार्त्तिक, अत्र
कर्ता उक्तः । समासैः यथा-चाकटी वानरो न स चाकटीवानरो । अत्र, क्लृप्तान्तो येन
स क्लृप्त्यागः खड्गः, कृता पूजा येन स कृतपुत्री भक्त, दत्त, भू. मन्त्रं स दत्तभूमन्त्रंभिः,
निर्गताः पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी व्रजः, सुप्त तारा यस्मिन् तत् सुप्तरनाकाशम् एव
क्रमेण कर्म करण कर्तुं सम्प्रदानापादानाधिकरणानि उक्तानि । अथयमाप्युक्तं प्रथमा यथा
विवहसोऽपि सेवकै स्वयं क्लृप्तमाम्प्रतम् । 'हण्य इति 'कर्मन्ति मह्यम नाम' इत्यादाविति-
शब्दस्य वर्णमात्राभिधायकत्वेन न विभक्त्युपनिः, इतिशब्दस्यैव विभक्तिकार्यकारिणम् । पीत-
मन्त्रं यस्यासौ पीतान्तरो ह्रस्वित्यादी मन्त्रमन्त्राद्यन्ताद्येत्वं प्रथमति तत्त्वम् ।

● क्रियाया विशरणं क्रियाविशरणम् । अभिनिः अभिनिः, अभिनिः, अभिनिः, अभिनिः, अभिनिः,
श्रीङ् च स्यात् आसच श्रीङ्स्यात्, अर्थः श्रीङ्स्यात् अर्थश्रीङ्स्यात्, २८५ अधिक उपच
चाङ् च ते अन्वधुपाः, तेभ्यो वसः अन्वधुपावसः, ततः अभिनिविशङ् अर्थश्रीङ्स्यात् च
अन्वधुपावसय तेषां ङ, पश्यात्-कर्म च क्रियाविशरणश्च अभिनिविशाधिःश्रीङ्स्यात्अन्वधुपा-
वसङ्च एतेषां समाहारः । क्रियायाः कर्मणः, क्रियाया विशरणस्य, अभिनिःवशीर्दिशि-
करणस्य च, कर्ममञ्चा स्यात्, तेषु च त्रितीया व्यादित्यर्थः । कर्त्तृदपवादवधेऽप्युक्तं
ऽभिनिविशते इति व्यायात् रङ्ङाधत्वात्, यान्ऽधिपवसतोत्यादिकर्मणि स्यात् । क्रियाविशरणे
तु केवमं द्वितीयाया एकवचन स्यात्, क्रियाया लिङ्गमन्त्रादिविभक्त्यात् ।

क्रियते यत् तत् कर्म, करोतीति स्वल्पक्रियावाचकत्वात् कर्तृभ्यांपर्ययेत् मान्यते तत् कर्म
इति यावत् । “कर्तृरोपगततम कर्म” इति पार्श्वानिः (१।४।७८) । क्रियाव्याप्य कर्मन्ति
पश्यामः । कर्तृमन्दिष्ट कर्मन्ति क्रमदीश्वरः । यत् क्रियते तत् कर्मन्ति कर्मवशात्कार्यः ।
तत्र कर्म द्विविध-निर्व्येष्टं निष्कार्यं प्राप्येति । निर्व्येष्टंने उक्त्याद्यते यत् तत् निर्व्येष्टं,
यथा घट करोति, पुत्र प्रसूयते इत्यादि । निर्व्येष्टे निष्कार्यं वस्तु चरक्याकारं जीवते यत्

रामं नमति सामन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् । *

श्रीशोऽधिश्नेतेऽहिमधिष्ठितोऽब्धि-

मध्यास्य घोषं मथुरामनूय ।

तन् निष्कार्ये, तदपि चिद्विषं प्रकृतैरुच्छेदकं प्रकृतैर्गुणान्तराधायकश्च, यथा काष्ठं दहति, सुवर्णं कच्छल करोति इत्यादि । निष्कर्षविकार्याभ्यामन्यत् प्राप्यं, यथा यामं गच्छतीत्यादि । तथाचोक्तं इतिहास-यद्मन्त्रायने महा जन्मना यत् प्रकाशने, तन्निष्कर्षं, विकार्यश्च कर्म इधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदमभूत् किञ्चित् काष्ठादिभक्तवत्, किञ्चित् गुणान्तरौप्यत्वा सुवर्णादिविकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां मिथिधेयं न विद्यते, दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिदं कथ्यते । परे तु अनौचित्यमपि प्रतिकूलमनुकूलस्य कर्मान्तरं वदन्ति, यथा भीटनं बुभुक्षुर्विषं भक्षयतीत्यादि । स्वमते प्राप्यान्तर्गतं तत् :

क्रिया धात्वर्थस्य विशेषणं क्रियाविशेषणम् । तत्र समानाधिकरणमेव, असमानाधिकरणविशेषणं (२८८) द्वितीयाविधानात् । क्रियाविशेषणस्य कारकत्वं कैयिदेवमङ्गीक्रियते यथा “मृदु पचतीति क्रियाविशेषणत्वत् इतियान्तम् । धातुपाठभावनां प्रति हि फलांशः कर्माभूतः । तथाच फलसामानाधिकरण्ये इतीया,” “क्रियायाः कृत्रिमकर्णत्वविषयायां तद्विशेषणत्वात् इतीया” इति मगोरमा । “इतीयेति क्रियाविशेषणादिति भावः” इति शब्दप्रसङ्गम् । “सामान्यं नपुंर, कमिति—अनेनैव क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वे सिद्धे ‘क्रियाविशेषणानां क्लीबत्वं इतियान्तत्वञ्च’ इति न । पूर्व्यं धातुपाठभावनं प्रति फलांशस्य कर्णतया तस्यसामानाधिकरण्ये क्रियाविशेषणे इतियान्तत्वस्यापि सिद्धेः, तस्य क्रियाजनकत्वमपि स्वज्ञानद्वारा बोध्यम्” इति शब्दशुद्धिरयम् । क्रमदीर्घश्च च “अपृथग्पक्रियाया विश्लेषणस्य कर्णत्वं क्लीबत्वञ्च” इति सूत्रं ज्ञतम् । अतः पृथग्पक्रियाविशेषणस्य कर्णत्वादिकं न स्यात्, तेन साधुः पाकः साधु पाकौ इत्यादि, ज्ञदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति श्वशिन द्रव्यत्वादिभेदान् पाकस्य पृथग्पत्वम् । क्रियाविशेषणस्य कर्णत्वेऽपि अकर्णकधातुना अकर्णकत्वमेव, कर्णनिबन्धनकार्यं किमपि न स्यादिति यावत् । कर्णसंज्ञाफलानु लोकां विसेतीति लोकाभोग्दस्य (११६) कव्याद्यनेकाच इत्यनेन कारकादित्वात् यकारप्राप्तिरित्यादि । पाणिनिः २।१।२, २।१।४६—४८, वार्तिकश्च ।

● रामं नमतीत्यादि । सन् साधुः धर्मान् अभिनिविश्य सामन्दं यथा स्वात्तया रामं नमतीत्यन्वयः । रामम् इति नमनक्रियाव्याप्यं कर्णं । सामन्दमिति क्रियाविशेषणम्, चानन्देन सह वर्तते यत् तत्, चानन्दवृत्ताभिन्नो नमस्कार इत्यर्थः । धर्मानिति अभिनिविश-पात्तोरधिकरण्ये कर्णत्वम् ।

यो हारकामध्ववितो विकुष्ठ-

मुपावसचावसतात् स व्रतः ॥ *

२८२ । देशाध्यकासभाषं वाढैः ।

(देश-अध्वन्-काल माव १, वा : १, अढैः १७) ।

अढैर्धुंभिर्योते एते ठसंज्ञा वा स्युः ।

नदीर्वनेषु चोषित्वा क्रोगात्स्वेष्वहनिंशु ।

चंक्रमित्वा प्रियानीति रामो रक्षोवधे स्थितः ॥ †

* शीघ्र इति । यः शीघ्रः अस्मिन्निष्ठितः सन् अस्मिन्निष्ठिते, शीघ्रमध्वान् मधु-
मन्व्य हारकामध्ववितः सन् विकुष्ठमुपावसस, स नान्दकाक इत् इदयम् चावसतादित्यन्वयः ।
अस्मिन्निष्ठिते अस्मिन्निष्ठिते, अस्मिन्निष्ठिते, अस्मिन्निष्ठिते, अस्मिन्निष्ठिते, अस्मिन्निष्ठिते,
हारकामिति अस्मिन्निष्ठिते, विकुष्ठमिति उपवसते, इत् इति चावसते, अस्मिन्निष्ठिते कर्त्तव्यम् ।
इत् इति इदमन्व्यन्तस्य इदमन्व्यन्तस्य अपम् (११६) । चावसतादिति तुपः श्याने (२३६)
तात् इत् । कर्त्तव्यं वाच्येऽपि एतेषां कर्त्तव्यं, यथा मन्व्यन्निष्ठितो इत्यः, वनेरध्वपितासक
मन्व्यादृरुपव्यकाः इत्यादि । यद्वा अधिष्ठानं, कर्त्तव्ये अस्मिन्निष्ठिते इत्यादिप्रयोगस्तु चाति-
देशिकमनिव्यभिचितं स्यात् समाधानीयः । अथ अस्मिन्निष्ठितेऽस्मान्कर्त्तव्यकावमित्य सङ्घं, तेन
वने राजानमधिष्ठिते अस्मिन्निष्ठिते इत्यर्थः इत्यादि ।

† देशस्य अध्या च कालस्य भावस्य तेषां समाहारस्तु । नास्ति तं कर्त्तव्यं तेषां ते अद्याः
ते । देशः इत्यनेनैकदेशः नदीवनपञ्चतादिः । अध्या अथपरिभाषा क्रान्तनन्त्यादिः । यथा
—रिष्येऽसौ वितसौ च मन्वः किञ्च वतः प्रतम् । अतुर्लसौ प्रमत्स्य मन्वन् क्रोत्रु उच्यते ।
क्रोगप्रयत्न मन्व्यन्निष्ठितं योत्रं विदरिति । कासः अथदक्षमुत्रसंपरदिनराधिपकाक-
वत्तरादिः । भावो धात्वर्थः । अकर्त्तव्यकामुयोमे देशादीनां कर्त्तव्यं वा चादिभ्यः ।
अकर्त्तव्यकाव—समाप्त्यभिहितान्तरं इतिचअभवश्रीवितमरचम् । अवनक्रोडावचिदौडावौ-
मेते कर्त्तव्यं चातव उच्यते इति । विश्वरथ (८१२) सूत्रे इत्यन्वः । नदीरित्यादि—पानः
नदीः वनेषु च उषित्वा, अथः दिवसे निशि रात्री क्रोगान् क्रोगपरिनिनाम् पन्वः मन्व्ये
मन्वपरिनिनेषु र्धियन् चंक्रमित्वा इतसतो अजित्वा, प्रियानीति प्रियायाः शीघ्राया अजितवन्
रक्षोवधे च स्थित इत्यन्वयः । अथ उषित्वेति वसधातुयोमे नदीरिति कर्त्तव्यं, पथे वनेषु इति
(१०८) उच्यते । चंक्रमित्वा वत् क्रमित्वा इति अस्मिन्निष्ठितेऽस्मान् कर्त्तव्यं, पथे मन्व्यन्निष्ठिते निनीति च उच्यते ।

२८३ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धं ।

(सदा ११, अध्वादि ११, व्याप्तौ ७, सर्वैः १३, सिद्धे ७, तु ११, धं ११) ।

सर्वैर्धुभिर्योनि अत्यन्तसंयोगे अध्वादयो नित्यं ठसंज्ञाः स्तुः, अर्ध-
सिद्धौ तु धसंज्ञाः ।

धृत्यैः कृष्योऽन्वितः क्रोधं मासौ गुरुगृहे स्थितः ।

गुरुपदेशं निभृतो माभ्यामध्वेष्ट वास्यम् ॥ *

२८४ । घोऽञ्चौ ज्ञेः शब्दाद्यनगतिज्ञार्थाद-
ग्रहदृश्ययो-रखादनीक्रन्दायशब्दायह्लादासूतववहा-

स्थित इति खाद्यानुयोगे प्रियानोतिमिति कर्णत्वं, पक्षे रचोवधे इति समसौ । पाणिनिः २।१।४, पार्श्विकश्च, “देशकालाध्वनन्याः कर्णसंज्ञाः शक्यार्थान्” इति कारिका च । अत्र वक्तव्यम्—“शक्यार्थकथातुप्रयोगेऽक्रियानरानभावे देशभावाभ्याश्च” इति क्रमदोशरत्नम् । तेन क्रियानरानभावे—मास आसते इत्यादि, अभिव्याप्यत्वर्थः ।

* सदा नित्यम् । व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धः अविच्छेद इति यावत् । (“क्रिया-
नुपद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनाः सम्बन्धोऽन्यनसंयोगः ।” इति कारिका ।) अतएव
“कालाध्वन्यामविच्छेदं” इति क्रमदोशरत्नम्, “कालाध्वन्यामतिसंयोगे” इति पञ्चमाभसूच्य ।
सर्वैः सकर्णकैरकर्णकैश्च धातुभिर्योनि क्रियाविच्छेदाभावे गम्यमाने अध्वाकालभावाः नित्यं
कर्णसंज्ञाः स्तुः, अर्धसिद्धौ प्रयोगनसिद्धौ (अपवर्गे इति पाणिनिः ; अपवर्गः फलप्राप्तिरिति
सिद्धान्तोक्तौ) प्रत्ययान्तौ क्रियापरिणामातिरूपम इति पञ्चमाभः) सत्त्वां तु करणसंज्ञाः
अतिरिक्तैः । ध्वेरित्यादि—कृष्यः क्रोधं व्याप्य ध्वेरन्वितः अतुगतः सन्, मासौ व्याप्य
गुरुगृहे स्थितः सन्, गुरुपदेशं व्याप्य निभृतः अत्यन्तसंज्ञः सन्, माभ्यां व्याप्य वास्यं सकलं
वास्यम् अच्येष्ट अधीतवान् इत्यन्वयः । अत्र अन्वित इति सकर्णकधातुयोगे क्रोधे अनु-
नननक्रियाविच्छेदाभावान् कर्णत्वम् । एवं स्थित इत्यस्य योगे मासौ इति, निभृत इत्यस्य
योगे गुरुपदेशमिति च कर्णत्वम् । अच्येष्ट इत्यस्य योगे माभ्यामिति अध्वननननननननन-
प्रयोगनस्य सिद्धत्वेन करणत्वम् । अर्धसिद्धेरन्वय अर्धेन मासौ अन्वोऽधीत इत्यत्र किमपि न
जातमित्यर्थः । पाणिनिः २।१।४, ६ ; पार्श्विकश्च ।

चिंसाभक्षी हृद्यनाभिवदिदृश्यु वा । (५: १।, ५वी ७)

ले: ६।, अन्-गो: ६।, असाद-भक्ष: ६।, हृद्य-नाभिवदि-हृद्य: ६।, ग १।, वा १।)

अजन्तानां शब्दाद्यादीनां ङो षः स अजन्तानां ङं खान्, न तु खान्दादेः, ङादेशु वा । *

* अजन्तं भोजनं पानञ्च, ज्ञा ज्ञानम् । शब्दश्च अजन्तश्च गतिश्च ज्ञाञ्च शब्दाजन्तगतिज्ञाः, ते चर्चा देवा ते शब्दाजन्तगतिज्ञार्थाः । नास्ति ङं ङो देवां नै अडाः । शब्दाजन्तगतिज्ञार्थाञ्च अदाश्च यद्दृश्च हृद्यश्च भुवेति तेषां समाहारकत्वम् । मूलः सारथिः गवादिनिबन्धा च षः कर्ता षस्य स मूलः, न मूलचोऽमूलतः, स चासौ बह्वेति अमूलचवहः । न चिंसा अचिंसा, अचिंसायां भक्षः अचिंसाभक्षः । खान्दाश्च गीष्वात् शब्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्याश्च अदृश्च अमूलतश्च यद्दृश्च अचिंसाभक्षश्च तेषां समाहारः, पञ्चान्वयोनि अखान्दानौकन्दायशब्दाश्च ह्याहासुतश्चवह्वादिवा-भक्षकत्वम् । अनेवादिः अभिवादिः, अभिवादिश्च हृद्यश्च अभिवादिहृद्यी, अने आकमेवदे अजि-वादिहृद्यी भाभिवदिहृद्यी । हृद्य ह्यञ्च नाभिवदिहृद्यी वेति समाहारे तस्य ।

शब्दार्थाः उच्चारणार्थाः, शब्दार्थार्था चालश्च इति यावत् । अजन्तार्थाः भक्षार्थाः । गत्यर्थाः गमनार्थाः, प्रवेशारोहचतरवामपक्षार्था अर्थि । ज्ञार्थाः ज्ञानार्थाः । अडाः लताद्यर्थाः । अजन्तकाले शब्दार्थादीनां धातूनां यः कर्ता, स तेषां ज्ञानकाले कर्त्तुं खान्, खान्दादिनां खान्, ङादेशु वा खान्दिव्यर्थः । अथ हृद्यभुवात्पोषांनार्थेऽपि पुनश्चङ्गं ङिदिव्यादकत्वेऽपि खान्दिति ज्ञापनार्थम् । खान्दा अद भक्ष—एवामजन्तार्थत्वात्, गी अथ बह्व—एषां गत्यर्थत्वात्, शब्द ह्य (ङ्) —एतयोः शब्दार्थत्वात् प्राप्ती निषेधः । शब्दाश्च इति नामधातुः, शब्द कर्ताती-त्यर्थे (८५१) सिद्धः, अथ शब्दार्थत्वात्कर्मत्वत्वात् प्राप्ती निषेधः । जानाकियन्त्यात्त्वमेव अजन्तकर्तुः कर्मत्वे सिद्धेऽपि एतत् एषं निबन्धार्थम्, अथेवा न खान्दिव्यर्थः । अथ च शब्दार्थादीनाम् एकवारजानानामिव यद्दृश्च, अथ पिञ्जा भुवेच चिञ्चं वेदं पाठयति इत्यादी उपधादीनां न कर्मत्वम् । अथ अकर्मकधातोः (२८२) ईशब्देः कर्मत्वेऽपि, (२८१) एकवर्ण-श्रीङादिरधिकारश्च कर्मत्वेऽपि, अजन्तकालीनकर्तुरपि कर्मत्वं खान्दिति पञ्चमम्, अथश्च (२९२) अनन्तेन गोपी रजनिमज्जानरीति कर्मं वक्ष्याति । निरुत्तरीचनली अकर्मकधा-त्ययप्राप्तमेकानिन्द्रः इति भदिः । एवं सकर्मकधामूनामकर्मत्वत्वे इति अजन्तकर्तुः कर्मत्वं खान्, यथा अनुराइते पीडितो भवति, मूः अनुनायाकयति । अचिञ्चक्यापि कर्मत्वं भवति, यथा पार्थं व्याजितैः कृपेरिति रघुः । पाणिनिः १।७।५२, ५३, वार्तिकार्जित च ।

गीयमध्यापयद् गोपान् यात्रिकात्रमभीक्ष्णत् ।
 स्वधामानमयच्छब्दन् भक्षांश्चक्षत्रबोधयत् ॥
 धर्ममस्त्रापयद् विश्ववेदान्तप्रदाहयद् विधिम् ।
 दैत्यानदर्भयच्छक्तिं वेद्यमत्रावयच्च माः ॥ *

छादादेशु—रक्षांश्चक्षीदयदनायच्छब्दुर्लोक-

मात्रन्दयत् क्षपिभिरायन्नदाह रामः ।
 शब्दाययन् रिपुमञ्जूहवदादयच्च
 शैलानवाहयदभक्षयद्विष्टभक्षम् ॥ †

* क्रमेण उदाहरणं दर्शयति—विष्णुः गोपान् श्रेयम् (गानं) अध्यापयत्, क्षपीकृत चक्ष-
 यति इत्यच्चात् ङिः, अथानाकाशोनकर्तृणां गोपानां कर्षणम्, एवं सर्वेषु । विष्णुः गोपान्
 यात्रिकात्रम् अभ्येक्षयत्, मुत्र ही चक्षे भवे ङिः । विष्णुः शब्दन् स्वधाम वैकुण्ठम् चक्षमयत्,
 इत्येति श्रेयः, शौ जन् लु गन्तां ङिः । विष्णुः भक्षांश्च तत्त्वं याथाय्यम् चबोधयत्, बुध्यो ऊ
 चक्षमयति ङिः । विष्णुः धर्ममस्त्रापयत्, ङि इत्यच्चात् ङिः । विष्णुः विधिं वेदान् चक्ष-
 यत्, यद् य नादाने ङिः । विष्णुः दैत्यान् शक्तिम् चदर्शयत्, इतिरी श्रेये ङिः । विष्णुः
 माः वेद्यमत्रावयत्, नु यवति ङिः । (एतेषां चण्डालावस्था क्रमेण प्रदर्शयते—गोपा श्रेयम्
 चक्षेयत्, गोपा यात्रिकात्रमनुष्ठत्, शब्दः स्वधाम चक्षन्, भक्षांश्चक्षनेदुध्ययत्, धर्मोऽतिष्ठत्,
 विधिर्वेदान्प्रदात्, दैत्याः शक्तिमप्यजन्, मातो वेद्यमनुष्ठत् ।)

† छादादिदशरथं—रामः क्षपिभिः रक्षांसि चक्ष्वाद्यत्, छाह भक्षये ङिः, अथ
 चक्ष्वाद्यत्क्षपीकृतकर्तृणां क्षपीनां ज्ञानावस्थायां कर्षणमात्रेण चक्ष्वाद्यत् (२८८) इत्यौवा,
 एवं कर्मणः । रामः क्षपिभिः रक्षांसि कर्षणीकृतं चक्ष्वाद्यत्, नौ च प्रापथे ङिः । रामः
 क्षपिभिः रक्षांसि चात्रन्दयम् चात्रन्दयिष्यति, चात्रन्दयिष्यति नु रोदथे चात्रन्दे ङिः । रामः
 क्षपिभिः रक्षांसि चाह शीघ्रम् चात्रन्दम् चात्रन्दयिष्यति । अथ इ मती ङिः । रामः क्षपिभिः
 रक्षांसि चक्ष्वाद्यत् चक्ष्वाद्यत् रिपुम् चक्ष्वाद्यत्, चक्ष्वाद्यत्क्षपिभिः चक्ष्वाद्यत्क्षपिः शौ चक्ष्वाद्यत् ।
 चक्ष्वाद्यत्क्षपिभिः चक्ष्वाद्यत् चक्ष्वाद्यत् चक्ष्वाद्यत् । रामः क्षपिभिः रिपुम् चक्ष्वाद्यत्, चक्ष्वाद्यत् क्षपिभिः ।
 रामः क्षपिभिः शैलान् चक्ष्वाद्यत्, यही नो क्षपथे ङिः । रामः क्षपिभिः चक्ष्वाद्यत् (चक्ष्वा-
 द्यत्क्षपिभिः) चक्ष्वाद्यत्, अथ भक्षये ङिः । (एतेषां चण्डालावस्था क्रमेण प्रदर्शयते—क्षपयः रक्षांसि

सारथिघ-हिंसार्थयोस्तु—

वाहानवाहयत् पार्थमरींश्चाभक्षयइरिः । *

डादेस्तु—शैलानहारयत् क्रीशान् ऋषैर्वृक्षानजीहरत् ।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः ॥

स्नाभिवादयते वृक्षान् जानकीं लक्ष्मणेन च ।

सीतां रामेण चऽस्मानमदर्शयत लक्ष्मणः ॥ †

२८५ । याच्ञार्थं दुह चि प्रच्छ

रुध् व्र शास जि नौ वहः ।

अस्नादन्, कपयः रक्षांसि ऊर्ध्वलोकमनयन्, कपयः रक्षांसि आकन्दन्, कपयः रक्षांसि
आयन्, कपयः ब्रह्मायमानाः रिपुम् आह्वन्, कपयः शैलान् अवहन्, कपयः इष्टभक्षान्
अभक्षन् [अचधातोश्चुरादित्त्वंऽपि मतानरे भादित्वात्] इति ।)

* सप्तपञ्च-हिंसार्थमचयोबदाहरत्—इरिः वाहान् घोटकान् पार्थमश्रुणम् अवाहयन्
सारथिभूला इत्यर्थः, इरिः वाहान् शरीन् अभक्षयत् अहिंसयत् ; अथ अवाहयदित्यथ सारथि-
कर्तृकत्वात्, अभक्षयदित्यथ च हिंसार्थत्वात् अजानकालीनकर्तृणां वाहानां कर्त्तव्यम् ।
(वाहाः पार्थमवहन्, वाहा शरीनभक्षन् इत्यजानावय्या ।)

† डादेबदाहरणम्—राघवः क्रीशान् वानरान् शैलानहारयत्, पक्षे—ऊर्ध्वभूमीः
वृक्षानजीहरत् । राघवः कपीन् सेतुमकारयत्, पक्षे—वानरैरपि, सेतुमकारयदितु शेषः ।
राघवो जानकीं वृक्षानभिवादयते च, पक्षे—लक्ष्मणेन च, वृक्षानभिवादयते अंति शेषः, अमि-
वादयते इति अभिपूर्वां बद्धातुः अजानो नमस्कारे वर्तते, पुनः ली कृते, (२४१) पुण्येकेसंधि,
(२१२) फलवत्कर्त्तव्यात्मनिपदम् । एकवार-ली कृते अभिवादिधातोर्नमस्कारार्थकत्वात्
मिथो गुदमभिवादयतीत्यादी (२८१) नित्यमेष कर्त्तव्यम् । लक्ष्मणः सीताम् आस्मान्
अदर्शयत, पक्षे—रामेण च, आस्मानमदर्शयतेति शेषः । अदर्शयतेति, अजानकालीन-
कर्त्तव्यो लक्ष्मणस्य अजानकालीनकर्त्तृत्वात् (८२२) अर्द्धे इत्यात्मनिपदम् । पिता पुत्रं चर्द्ध
दर्शयतीत्यादी अजानकालीनकर्त्तुः पुत्रस्य नित्यमेष कर्त्तव्यम् । (क्रीशाः शैलानहारन्, अवाहः
वृक्षान् अवाहपुः, कपयः सेतुमकृष्वन्, वानरा अपि, जानकी वृक्षानभिवादयति च, लक्ष्मणः,
सीता लक्ष्मणमपश्यन्, रामश्च लक्ष्मणमपस्मादित्यजानावय्या ।)

हृ दण्डि ग्रह द्यम् मन्व

मुष् पचाद्या धवो द्विदाः ॥ #

(यात्रार्थ—वचः १३, ह—पचाद्याः १३, धवः १३, द्विदाः १३) ।

तमर्थयेऽहं मोक्षं, यो गोपैर्दुग्धमदुग्ध गाः ।
 फलान्धवाचिनोद् वृक्षान्, वार्त्ताः पप्रच्छ वृक्षवान् ॥
 हरोध गोकुलं गोपीरन्नवीच मनोहरम् ।
 गोपालान्मन्वशात् केलींस्तत्राजय्यं जिगाय तान् ॥
 इन्द्रावनमनैषोद् गा-स्तच्छिशूनवहद् व्रजम् ।
 जहारारक्ष्यमाभीरी-दँत्वान् प्राणानदण्डयत् ॥
 जग्राह यज्वनो भोग्य-मकर्षत् पूतनां बलम् ।
 ममन्वासृतमश्रोधिं मुमोष दितिजांश्च तत् ।
 योऽसौ पचति लोकानां पुष्यपापं सुखासुखम् ॥ †

• यात्रा अर्थो येषां ते यात्रार्थाः—याच अर्थे नाच मृनि इ प्रथतयः । पचात् इन्द्रे
 वृषपर्यन्तम् एकं पदं, श्लोकार्थविरामार्थं इत्यक्षपदकरणम् । पच आद्यो येषां ते पचाद्याः,
 पचान् इव दण्डि इत्यादि इन्वः । हे ते येषां ते द्विदाः । एते चातवः स्वभावात् द्विकर्मका-
 भवन्तीत्यर्थः । कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् सुखासुखं कर्त्तव्यं सिद्धम्, अनेन तु गौषस्य कर्त्तव्यं
 विधीयते । साधान् क्रियाव्याप्यत्वं सुखासुखं, परम्परया क्रियाव्याप्यत्वं गौषत्वमिति । पाचिनीये
 चार्थिके ईतस्य दुष्टादिमणस्य मध्ये बह्वधातोः पाठाभावात् “अजियहत्तं जनको चतुस्तान्”
 इत्यादिकमसाधु इति अनुशासनाभटी (जलदीवरः) । पाचिनिः १४४११ ।

† तमर्थये इत्यादि । अहं तं श्लोकञ्च मोक्षम् अर्थये याचि, यः गोपैः सह गाः दुग्धम्
 चतुग्ध । यो वृक्षान् फलानि चवाचिनोत् । यो वृक्षवान् वार्त्ताः पप्रच्छ, गोपालं इत्यासु
 जिज्ञासितवानित्यर्थः । यो गोकुलं गोपीः हरोध, गोपीरन्वः स्वापयन् गोकुलमावृषोदित्यर्थः ।
 यो गोपीः मनोहरं (वच इति श्रियः) चन्नवीच । यो गोपालान् केलीन् चन्वशात् श्रितितवान् ।
 बलान् केलिविषये तान् गोपालान् अजय्यं जितुमशक्यं जिगाय । यो इन्द्रावनं वा अनेषीत्
 मपयामास । ममच्छिशून् गोवशान् व्रजम् अचरत् नीतवान् । यः आभीरीररक्षं जहार

२८६ । धिक्समयानिकषाङ्कान्तरान्तरेणै-
नातियेनतेनाभ्युभयपरिसम्भतोविनतैऽभिपरिप्रत्यनूप-
ह्युपर्यधोऽभिभिः । (धिक्—अभिभिः ३५) ।

एभिर्योगि द्वी स्यात् ।

वीषेत्यन्ध्रापचिक्रेऽभिस्तेषु भागि परिप्रती ।

अनुस्तेषु सहायै च हीनिऽनूपौ मताविह ॥ *

निनाय । यो दैवान् प्रावान् षट्शतान्, प्रावान् षट्शतान् प्रजासिन्धवः । वी कल्पनां भोज्यं
कथाह । यः पूतनां वचनं चकारत्, पूतनां विज्ञानं वलं यद्वीतवान्कथं । वीऽभ्योचिन्
अमृतं ममस्य, समुद्रमुत्थय्य अमृतमुत्थापितवान्कथं । यस्तत् अमृतं दित्तान् सुमोच
खलितवान् । योऽसौ कृष्णः श्रीकामां पुष्पावां सुखासुखं पचति—पुष्प सुखं, पापम्
असुखं, पचति परिषमसतीत्यर्थः ।

अथ पचाया इत्यादि-पदेन गुरुः शिष्यं याम् प्रहसंतीत्यादि । इ इत्यनेन सुवचंयहचं,
तेन नद कथं ब्रह्म प्रथतीनां संवचः । उचं गीकां करोति, सुवचं कुच्छलं करोतीत्यादी.
प्रकृतिविकृतिभावेन एकमेव कथं, तेन उचो गीकां कियते इत्यथ उचंरंय अत्रान्तात् न
गौषसुख्याव्यवहारः, किन्तु प्रकृतौः सङ्गानुसारंयैव क्रियाप्रयोगः, ब्रह्म—प्रकृतेशिष्येणवांषि
यचीत्तलं इयोरपि । वाचकः प्रकृतेः सङ्गां यद्व्याति विकृतेणं तु इति । पचादथ पच
वच वप वद चल पत नद भव चर नाह देव नद चप सेव मेघ इत्यादि, आकृतिवचः ।

० अत्रिय उचयव परिष सर्व्वेव नेभ्यस्यत् । उपरिष अथच अचिष ते, इयव वे
उपर्यधोऽपचयेति ते उपर्युपरि अधोऽपः अधधि इति द्विवक्ताः, पचान् इत्यः । उपर्यधोऽपि किं,
नच्योपरि विशोऽप इत्यादी वडो आदिव, न तु द्विवीया । धिक्—विभङ्गनिष्कलो-
रित्यमरः । समय—अतिक्रमभ्येतिरित्यमरः । निकषा—अतिक्रमे इत्यमरः । हा—
विवादयवर्तिषु इत्यमरः । अच्य—कथे इत्यमरः । अचयेव, विना, चते—चक्रे इत्यमरः ।
हन—(३१२) वैनोऽपीत्यनेन निहित एवप्रत्ययानः । अति—अतिक्रमवाच्यं, अकथं अह्वे-
ऽप्यवोऽप्यमरः । येनो गी—ग्राहकसाहचर्यो । अत्रियः—सनीपोभवतः श्रीमहायजुषाधिकृत-
इत्यमरः । उचयवः—उचयदिशोः । परिष, सर्व्वेवः—कामत्यादयो, कामवास्य परिष-
कथं इत्यमरः ।

अथ अधिपरिप्रत्यनूपावाच्येतिवचनं एव अह्वमित्याह वीषेति । उच्येतिवोऽपिचक्रे,

धिन्स्त्रीकमीश्वरामन्नं, समया मगधं रमा ।
 निकषा निरिभं गीरी, एव लोकं वेशवद्विषम् ॥
 कृष्योऽन्तरा ब्रह्मयन्तू, नान्तरेषाच्युतं सुखम् ।
 दक्षिण हरिं हर्षी, गोविन्दमति नेश्वरः ॥
 येनेशं हरिरीशसं तेनेशमभितोऽर्चकाः ।
 रामकृष्यापुभयतो गोपेशं, परितः परे ॥
 प्रमथाः सर्वतः सर्वं, शर्यं नेशार्चनं विना ।
 सुक्लिर्नसेऽच्युतोपासिं, भूतं भूलमभि प्रभुः ॥
 मन्नो विभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।
 हरिं पर्यभवकृष्णी-हरें प्रति वृत्ताहलम् ॥
 विष्णुमन्वर्षासे मर्गः, ब्रह्मादय उषाच्युतम् ।
 स्त्रीकानुपर्युपर्योस्त्रीऽधोऽधोऽधधि च मगधवः ॥ ३

अभिः वीरकण्ठकवचिन्ने भतः, परितो तेषु वीरकण्ठकवचिन्नेषु भाने च मती, अतुः तेषु
 वीरकण्ठकवचिन्नेषु उक्तं च मत्तः, अन्वपी हीने भताविलम्बः । इत्यनुचक्रियामि-
 कुंमपत् आत्मनिष्ठा वीर्या । कक्षचित् प्रकारलोपचिरिद्विधावः । चित्रं लघुचम् । अन्वत्
 अहम् । अन्वदिरिह अनुपसर्ग एव । चित्रमन्वतिभिर्वापि द्वितीया आदिति स्थावः, अन्व-
 द्विह अन्वैव, न तु अन्वैव । पाणिनिः १।४।८६—८७, ८९, ९१, ९३, २।१।८, भाष्यम् ।
 उपान्वधात्प्रवः (१।४।८८) इति पाणिनिस्त्वन्वाच्यानन्तरं चित्रमन्वैवादिषोमादुपपदविभक्ति-
 माह अहीनिदीपितः ।

• ईश्वरामन्नं लोकं चित्रं, उ गिन्द्या इत्यर्थः । रमा लक्ष्मीः मगधं समया, मगधवत्
 लक्ष्मीः । गीरी निरिभं निकषा, निरिभल लक्ष्मीः । वेशवदिवं लोकं वा, उ पिवादार्यः
 शोभाशो वा । वा राम ! वा मात ! इत्यादी हा-अन्वत् अन्वः श्रीकण्ठककलात्
 राजादी न द्वितीया, लक्ष्मीधने मगधैव । इत्यः ब्रह्मयन्तू अन्तरा, ब्रह्मयन्तोर्नन्वे । अच्युतं
 इत्यन् अन्वदिव दिनां सुखं न भवतीति शेषः । शर्यं हरिं दक्षिण, हरिर्दक्षिणे स्थितः ।
 गोविन्दम् अति ईश्वरं न, गोविन्दल अतिश्रानित ईश्वरी मास्तीत्यर्थः । हरिरीशं वेश ईश्वरं
 उच्यं तेषु, हरिरीशक वाह्यः ईशो इतिहास इत्यर्थः, इरीशो अभिजातिवि मगधत् । अर्चकाः

२८७ । दिवो धं वा । (दिवः ६, धं १, वा ११) ।

दिवो धं ठं स्याद्वा । अक्षै-रक्षान् वा दीव्यतीयः । *

२८८ । साधनहेतुविशेषणभेदकं धं कर्ता
घञौ । (साधन—भेदकं १, धं १, कर्ता १, घः १, षौ ११) ।

नेत्रैः पुख्येन भूषाभि-र्नाम्ना दृष्टः शिवो जनैः । †

ईशमभितः समीपे । रामकृष्णौ गोपेशं नन्दम् उभयतः, गोपेशस्य उभयोः पार्श्वयोः उपरि
अन्वे गोपबालकाः गोपेशं परितः, गोपेशस्य समनात् । प्रमथाः शिवमथाः सर्वं शिवं मर्त्यतः,
शिवस्य सर्व्यासु दिव्य । ईशानं विना शक्यं सुखं न स्यादित्यर्थः । अच्युतोपासि विष्णु-
पासनात् ऋते मुक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रभुरीश्वरः भूत भूतम् अग्नि, सर्व्यमग्निषु अतीत्यर्थः,
अथ वीश्यायां हित्वम् । भक्तः विष्णुम् अग्नि, इत्यन्वावापन्नः, विष्णुविषये भक्तिभावापन्न इत्यर्थः ।
प्राज्ञः गोविन्दम् अग्नि, अभिलषीकृत्य तिष्ठतीत्यर्थः, अथ विज्ञार्थः । लक्ष्मीः इति परि
अभवत्, समुद्रे मण्डिते लक्ष्मीः इति भाग्येऽभवदित्यर्थः । इन्द्राहसं विषं पुरं प्रति, इन्द्रस्य भजे
अभवदित्यर्थः । भग्नः शिवः विष्णुम् अन् विष्णुना सह चर्षते । ब्रह्मादयो देवाः अच्युतम्
उप, अच्युतात् ह्रीना इत्यर्थः । माधवः मौक्तान् उपरि उपरि लाङ्कानाम् उपरि मम पे
ण्णते, एवं लोकात् अथोऽपः समीपे, अर्थाच्च इतस्ततः समीपे आसे इत्यर्थः, अथ मन्'ये
हित्वम् । उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबृहय-इत्यत्र उपरिबुद्धीनां बृहत्बुद्धीनाम् उपरोक्तं,
तेन न हि-उपरि-योगः । अथ व्यासार्थं यावत्सर्वयोनि द्वितीया चक्षन्वा ; नदीं याव-
दरश्यामीत्यादि ।

* औद्धार्यस्य दिवघातीः करणं कर्मसंज्ञं स्याद्वा । अत्र वाशब्दो व्यवख्यावाच्यः, तेन
दीव्यतेः करणं नित्यं कर्मसंज्ञं स्यात्, द्वितीया तु वा स्यादित्यर्थः । अतएव दिवः सर्वत्र
सकर्मकत्वात् अथा दीव्यन्ते इति कर्मवि प्रत्ययः, अथावा द्वितीया इति (२०५) कृत्योद्वे
कर्मवि षष्ठीत्यादि । पाणिनिः १।४।३६ ।

† साध्यते कर्म निष्पाद्यतेऽनेनेति साधनं करणम् । तथाच क्रियायां साध्यायां
वह्नौ कारणायां मध्ये यद् वस्तु अव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिकारणं निवर्तितं तद्वि
साधनं भवति, अतएव "साधकतमं करणम्" इति पाणिनिः (१।४।३२) । तथाच—
कारणाव्यवधाने तु क्रियानिष्पत्तिकारणम् । यदे निवर्तितं तेषु करणं तत् प्रकीर्तित-

२८६ । सहवारणसमोनार्थार्थविनाष्टड्-
नानादौः । (मङ्—नानादौः १॥) ।

एभिर्योगी नी स्मत् ।

सङ्गेशार्थोऽप्युतो, भेदेनालं, तेन समोऽस्ति कः ।

विकारै रहितः शब्दुः, सतामर्थः शिवाच्यया ॥

यीर्नेशन विना, शब्दुः पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।

इ नाना शब्दुमा, रामात् वर्षेणाधीक्षजोऽखरः ॥ *

मिति । यथा "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापादाननरम् । विवक्षाति यदा तत्र करणत्वं तदा कृतम् ॥ वस्तुतन्मदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्यात्वा पथ्यत इत्या वा विवक्षा इत्यनेन यतः ॥" इति हरिकारिका । कायेन मनसा वाचा इत्यादी—वर्षेणामपि करणत्वम् । धनसाधनयोगः पदार्थो हेतुः, यथा—विद्यया यशः, धनेन कर्मत्वमित्यादि । कश्चिद् साधने, यदधीना कर्तुः प्रवृत्तिः स हेतुरिति साधनहेत्वोभेदः । "द्रव्यादिनासाधनं निव्यापार-साधारणञ्च हेतुत्वम्, करणत्वञ्च क्रियासाधनविषयं व्यापारनिवृत्तञ्च" इति सिद्धान्तकौमुदी । "द्रव्यगुणक्रियागणकपित निव्यापार-सव्यापारहेतुः च यच्छेत्तुत्वम् । क्रियासाधनकपित व्यापारवदपि च यत्तत् करणत्वम् ।" इति तत्त्वकौमुदी । विशेष्यतेऽनेनेति विशेषण-जटाभिन्नापम इत्यादि । भेदयति सामान्यावगमे इतरेश्यो व्यवच्छिन्नमिति यत् तत् भेदकं व्यवच्छेदकं, नात्वा शिव इत्यादि । विशेषणं विद्यमानं, भेदकत्वविद्यमानमित्यन्यभेदः । प्रकृत्या पटः, जात्या ब्राह्मणः, जन्मना चण्डः, स्वभावेन,दारः, सुखेन याति, माकल्यं गच्छति, प्रायेण वैश्वः, दशाहिन शय्येत, चण्डा काणः इत्यादी पटत्वभवनादीनां प्रकृत्यादेः साधनत्व-विषयता करणे दृतीश्रुति दुर्गसिद्धः । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकम् । यः करोति स कर्ता, कृत्यायतः कर्ता इति तार्त्तिकः । "स्वतन्तुः कर्ता" इति पाणिनिः (१।४।५४) । "क्रियासुखाप्रयोजकौ कर्ता" इति क्रमदीपकः ।

साधनहेतुविशेषणभेदकम् इति समाहारकम् । च करणं, चः कर्ता । साधनादीनि च-संज्ञानि स्युः, कर्ता चसंज्ञः स्यात्, उभयव च स्यादित्यर्थः । नेचेरिति । नेचेः करणे, पृथगेन हेतुना, भूषणनिर्वहणैः, नात्वा भेदकेन, शिवः, जनेः कर्तुर्भेदकः इत्यन्वयः । पाणिनिः २।१।१८, २१, २२ ।

* अर्थः प्रयोजनम् ; सह च वारणञ्च समञ्च-जनञ्च अर्थश्च दे, अर्थाः अभिधेयाः श्रुता ये सहवारणसमोनार्थाः । नाना (अन्वः) आद्यो येषां ते नानायाः । ततः सहवारणसमो-

२८० । कालभाङ्गे वा ।

(कालभात् ५१, डे अ, वा ।१।) ।

कालवाचिनो नचत्वात् डे त्री स्याहा । *

रोहिष्यामभवत् कृष्णो रोहिष्यासीत् चण्डिका ।

२८१ । मानाद्दीप्सायां डे ।

(मानात् ५१, वीष्वायां अ, डे अ) ।

शतं शतं पयोऽपीयत् वक्रान् विष्णुः शतेन गाः ।

मायायां च विना च प्रथक् च जानायाच ते तैः । एभियंदि तृतीया ह्लादित्थः । अत्र
अथेनेक योनि, न तु प्रथमेन, तेन सहागतः पित्रा इत्यादी व्यवहसिदुमि स्यात् ; एवं सहावा-
दिभिर्गम्यमानैरपि स्यात् । सहेत्यादि—अच्यतः ईशा मित्रेण सङ्घे अच्यं, ईशेति ईशधातोः
क्विति ईश्वर्यः, एवं साचं साहं सममित्यादिभिः । अच्यतेशयोः सिद्धेन अच्यं सिद्धो व्यर्थः
इत्यर्थः, एवं साचं मा इत्यादिभिः । तेन अच्यतेन सचः कौटिलि, एवं समानं तुभ्य
इत्यादिभिः । इवशब्दस्य तु साहशब्दयोस्तत्त्वेन वाचकत्वाभावात् तेन योनि न स्यात् ; एवं तुष्ठां-
यनाशब्दयोरेपि न स्यात्, यच्च कृष्णस्य तुहा गन्ति इत्यादि । अत्र कृष्णः बहुव्रीति
(२०२) सूत्रे वच्यति । अक्षुर्विकारैः कामप्रोपाक्षिभिः रक्षितः होष इत्यर्थः, एवमस्यादिभिः ।
सदां साधनां विवाहया अर्थः प्रयोजनम् । ईशेन विना शोः शिर्गसन्धानं स्यादित्यर्थः ।
अक्षुर्विज्ञेन प्रथक्, विचस्य नवरत्नादित्यर्थः । तत् विचं शुकः अक्षुर्गो न. गाणा न मित्रं
विचस्य अक्षुमयत्वात् । इत्यं विवानानामिमन्दतीया द्वितीया पञ्चमीति पाणिनिः (२।१।२७) ।
अत्र दन्ते तु प्रथकानामाशब्दात्वात् तृतीयेन ; अन्वयेन तु एकमी च । आशब्दात्—अचोक्तः
कृष्णः रामात् वलदेवात् नर्वेश अवरः कनिष्ठ इत्यर्थः, अत्र अवरशब्दयोनि नर्वेशेति बहुव्रीतिः ।
एवं मासेन पूर्वः, अक्षेच कक्षकः, नुकेन मित्र इत्यादि । अत्र, प्रक्षिजेद्युवाच्यो वीनि
तृतीयासमन्वी आतामिधि (पाणिनिः २।१।७४) वक्तव्यम् । पाणिनिः २।१।७८, २९, ७५
वार्तिकश्च ।

* नचववाचका अत्रित्थद्वयः शब्दाः—अक्षुर्वीपु सतत्रपुत्रविभित्वाद्येषु च नर्वेशे ।
अत्र च, काक्षे वर्तमानादत्रित्थद्वयद्वयकारणे तृतीया वा आदित्यर्थः । कृष्णः रोहिष्यां
रोहिषीनकचपुत्रकाक्षे भगवत् अवतयात्, चण्डिका च रोहिष्याः माह्वे काक्षे माहीपुत्रकाक्षी ।
अत्र रोहिष्यामिति अत्रित्थद्वय रोहिष्या इति तृतीया वा । एवं पुत्रो पुत्रोश्च वा मध्येतित्यादि ।
काक्षे चिं, रोहिष्यां ग्रीतिचण्डल । पाणिनिः २।१।७५ ।

द्विद्रोषेण क्रीषाति, पञ्चनेन क्रीषाति, द्विद्रोषं पञ्चकं । *

१६२ । संज्ञोऽस्मृतौ । (संज्ञः ६।, पञ्चतो ७) ।

कारवादन्यस्त्रिचर्ये वर्तमानस्य संपूर्णस्य जानातेऽं श्री स्याद्वा ।

संजानीष्य स-मीया च संजानीहि ततः शिवम् । ११

२६३ । संदानो भेऽधर्मो नित्यम् ।

(संदानः ६।, मे ७, चर्यो ७, नित्यं १) ।

संपूर्णदानसम्बन्धिनि चर्यो मे श्री स्यान्नित्यम् ।

संयच्छते स्यां गोप्येष्टं श्रीयः संयच्छति त्रियै । ‡

* द्वे कर्मोश्च प्रयुज्यमानात् मानवाचकात्, कर्मोश्चो विशेषोभूतादिति यावत्, वीक्षायां वाचायां दतीया वा सादित्यर्थः । मानम् इयत्तापरिच्छेदकं, तेनात्र परिमात्रवाचकस्य सङ्ख्यावाचकस्य च वक्ष्यमिति । विश्वः श्रुतं श्रुतं वक्ष्यान् पयोऽप्योप्यन्, श्रुतेन माच पयोऽप्योप्यदिति श्लोकः । अत्र श्रुतं श्रुतमिति कर्मोश्च श्रुतेन इति दतीया वा । श्रुतं श्रुतमिति चतुस्त्वरीत्यादां शिवत्, श्रुतेन इति, दतीयाया वीक्षाया उक्तत्वात् न शिवम् । (श्रुतं श्रुतं-वक्षाः मानच पयः अपुः इति चण्डानवाक्यं, वक्ष्यान् इति वा इति च अण्यनकतुः कर्मत्वम् ।) द्विद्रोषेण क्रीषाति द्विद्रोषं क्रीषाति, द्विद्रोषपरिमितं द्रव्यं क्रीषातीत्यर्थः । पञ्चनेन क्रीषाति पञ्चकं क्रीषाति, पञ्च पञ्च पञ्चनं क्रीषातीत्यर्थः । द्विद्रोषेनेति विश्वेनेनेति च कर्मोश्च दतीया वा । श्री श्री द्वोषो परिमात्रमस्य इति समासेन, पञ्च पञ्च परिमात्रमस्य इत्यर्थे विहित-तद्विनाशकत्वेन च उक्तत्वात् न शिवम् । अत्र नित्यमानाणि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका इति श्रुतेन श्रुतेन कक्ष्यान् पाठयति पयः, श्रुतेन परिच्छिद्येत्यर्थः इति सिद्धान्तोक्तौ । "द्विद्रोषेण चार्थं क्रीषातीति" प्रकृत्यादित्य उपसंख्यानमित्यस्योद्देशपरमिति तत्रैव ।

† संज्ञो श्रीः संज्ञास्य, न श्रुतिरश्रुतिसंज्ञान् । श्री साधो लं सनात्मानम्, ईया श्रिवेन च संजानीष्य संपूर्णं क्रीषाति, (२६२) संश्रुतेरश्रुती इत्यात्मनेपदान् । अत्र ईया इति कर्मोश्च दतीया, श्रुतमिति विश्वेणपञ्चः । श्रुती तु—संपूर्णदानकर्म श्रुते संजानीहि कार श्रुतेः । प्रातिनि २।५।१२ ।

‡ संपूर्णस्य 'दा-न्, दाने' इत्यस्य श्रुतेः चतुर्थे चर्यमिच्छे मे-सम्बन्धनि नित्यं दतीया सादित्यर्थः । श्रीयः श्रीपतिः वीक्षा परार्थक्या इष्टं शान्तिस्तं संयच्छति अ इच्छान् । अत्र

२६४ । यस्मै दिव्यासूयाक्रोधैर्ष्यारुचिद्रोह-
स्याङ्गुह्लाघस्पृहिशप्राधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्थ्यर्था भं
ची तादर्थ्ये च ।

(यस्मै ४।, दिव्या—वार्थ्यर्थाः १॥, भं १।, ची ११।, तादर्थ्ये ०।, च ११।) ।

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः स्यादेरर्थश्च यस्मै, तद् भ-संज्ञं
स्यात्, तत्र ची, तादर्थ्ये च । *

गोप्या इति अघस्यसम्प्रदाने वृत्तीया। (२०८) दानः सा वेद्यायें इत्यात्मनेपदम् । अघस्ये
किं—श्रीशः श्रियै निजपदौ भवच्छति इष्टमिति शेषः । “अग्निष्टव्यवहारे दाणः प्रयोने
चतुर्थ्यं वृत्तीया” इति वार्तिकम् ।

* आप्रतिभ्यां दुः आप्रतिभ्यः, प्रत्यनुभ्यां गृः प्रत्यनुभ्यः, स्याच्च ऋय द्राघच षष्ठिश्च शप च
राघ च ईच च आप्रतिभ्यश्च प्रत्यनुभ्यश्च धारिण्यं ते, तेषामर्थाः स्यात्, द्राघचर्षाङ्गप्राधीक्षाप्रति-
श्रुप्रत्यनुगृधार्थ्यर्थाः । ततः, दिव्या च अगृया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च द्रोहश्च स्यात्, द्राघ-
चर्षाङ्गप्राधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्थ्यर्थाश्च ते । दानस्य पाचं सम्प्रदानम् । “कर्त्तव्या यमभिप्रेति
स सम्प्रदानम्” इति पाणिनिः १।४।३२ । “क्लिबया यमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानम्” इति
वार्तिकम् । “प्रदानाभिसम्बन्धमानं सम्प्रदानम्” इति पञ्चमः ।

दातुमिच्छा दिव्या, कामीस्त्वविप्रभ्य गां ददातीत्यादि-सिद्धार्थम् इच्छापत्येनश्चक्षम् । दानम्
स्वस्वत्वभ्रंसानन्तर-परस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः, अतएव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादी न सम्प्र-
दानत्वम् । अथवे भयं ददातीत्यादिप्रयोगस्तुपचारात् । एवञ्च “ददात्तर्षस्य ऋषत्वेऽपि
सम्प्रदानं भवत्येव, स्वस्विकोपाध्यायः शिष्याय चपेट ददातीति भाष्यप्रयोगात्” । इति सिद्धान्त-
कौमुदीटीका । सममन्त्राङ्गश्च दानमित्यादिषु तु विवचावशात् न सम्प्रदानत्वम् । विविचं
हि सम्प्रदानम्—“अनिराक्षरशात् कर्तुंश्यानाङ्गकर्त्तव्येतिष्ठितम् । प्रेरणातुमितिभाष्यं स्वभते
सम्प्रदानताम् ॥” इति हरिकारिका । तत्र अनिराकर्तुं सम्प्रदानं यथा, दीवाय वस्त्रं ददाति ;
प्रेरकं सम्प्रदानं यथा, याचकाय वस्त्रं ददाति ; अतुमन्तु सम्प्रदानं यथा, वुरीं गां ददाति ।
अगृया गृधेषु दीवारोपः, क्रोधश्चिन्तनकारविशेषः, ईर्ष्या अचला, रुचिरगुरावः, द्रोहोऽपि द्रा-
घचम् । अगृयाव्यर्थानां धातूनां कर्तुंयं प्रति अगृयादिकं तत् सकृदानमिति । “कृष्णुषो-
रपल्लवोः कर्त्तुं” इति पाणिनिस्तु च (१।४।३८) दीवदत्तं संज्ञमिति । राजानस्यमिदुह्यतीत्येव
कर्त्तव्यं द्वितीयेव, न तु अतुमी । साधात्यर्थे इह क्लिब्या क्लान्तिवशात्पक्षेणा, एवं ऋ-द्राघ-

ददातु सद्गः स सुखं हरिः, अरात्
 गोपीगणोऽसृयति कुप्यतीर्यति ।
 अ रोचते दृच्छति तिष्ठते ऋते-
 ऽन्नाघिष्ट यस्मै सृष्टयत्यग्रत च ॥ *

गर्गे राध्यति रामाय कृष्णाय स्नेहते व्रजे ।

शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः ।

शप-धातूनां अघाङ्गमं ऋवन्-शाचन-शपनेः स्वाभिप्रायज्ञापनेष्वा अर्थः । अतएव “ज्ञाघादेर्ङ्-
 शीप्सा” इति क्रमदीश्वरः । “ज्ञावृङ्-इत्याशपां प्रयोगे यत् ज्ञापयितुमिच्छा तत् सम्प्रदानं
 स्वात्” इति गोपीचन्द्रः । स्वादीनां प्रयोगे यं प्रति स्वाभिप्रायज्ञापनेष्वा तत् सम्प्रदानमित्यर्थः ।
 सृष्टिधाताः कश्चिद् सम्प्रदानम् । राघ इति दैवादिकस्य स्वादेशं ग्रहणं, राघ इव इति
 हयोरच शुभाशुभपर्यालोचनमर्थः, यस्य शुभाशुभपर्यालोचनं तत् सम्प्रदानमिति । आप्रति-
 पूर्व्यगुणतिरङ्गीकारोऽर्थः, स च यस्य सम्बन्धे क्रियते तत् सम्प्रदानम् । प्रत्यनुपूर्व्यगुणतिः
 (ननु गिरतेः) पूर्व्यवक्तुः प्रोक्ताङ्गमर्थः, तत्र पूर्व्यवक्ता सम्प्रदानम् । धारोति धृषातुर्जानः,
 तस्य गृहीतापरिशासनमर्थः, तत्र यस्य धनं गृहीतं तत् सम्प्रदानमिति । ततश्च दिव्यादि-
 धर्म्यैर्पर्यानां यो विषयः स सम्प्रदानसंज्ञः स्वात्, तत्र च चतुर्थी स्वादित्यर्थः । तादर्थ्यं
 इति—स चासी अर्थेति तदर्थः तस्य भावसादर्थ्यं, एवञ्च तस्याथो निर्वातसदर्थः, तदर्थं एव
 तादर्थ्यं, ततश्च, तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यञ्च इत्येकग्रंथे तादर्थ्यं तच्छिन्, यत् प्रयोजनं तस्मात्, यस्य
 निर्वातसादादपि चतुर्थीत्यर्थः । अथा—ज्ञानाय पाठः, नञ्काय धूम इत्यादि । पाणिनिः
 २।१।२१, १।४।२१—४१, वार्तिकश्च ।

* स हरिः सद्गः साधुश्चः सुखं ददातु । सद्ग इति दिव्यया सम्प्रदानत्वम् । यस्मै
 हरये गोपीगणः अरात् कामाङ्गैतोः असृयति अ, यस्य गुणेषु दापारोपचनकारोदित्यर्थः, अत्
 करोतीति कृष्णादित्वात् (८२४) अ, अशब्दयोगे (८२४) कृतांते कौ । एवं यस्मै कुप्यति अ
 ईर्यति अ । यस्मै रोचते अ यस्मात्पुराणपाचमासीदित्यर्थः । यस्मै दृच्छति अ । गोपीगणो
 यस्मै तिष्ठते अ यं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छदित्यर्थः, तिष्ठते इति (८६८) आत्मनेपदम् ।
 यस्मै ऋते अ अपश्येन यं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छदित्यर्थः । यस्मै अन्नाघिष्ट ज्ञापनेन
 यं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छदित्यर्थः । यस्मै सृष्टयति अ । यस्मै अग्रत च शपनेन यं
 स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छदित्यर्थः, अग्रतेति (८६८) आत्मनेपदम् ।

विभीषणायाश्चन्द्राव राक्षं प्रत्यनृषोऽद्यथः ।

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

रामः प्रत्यनृषात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वयत्वात् कपिः ।

रामं वदन्तं प्रोक्त्वाहयामास इत्यर्थः ।

सर्वो धारयते सर्वं सङ्गोक्तं भज सुक्तये । *

२८५ । शक्तार्थं वषट्ठित सुख स्वाहा स्वधा

स्वस्ति नमोभिः । (शक्तार्थं—नमोभिः १॥) ।

एभिर्योगी चो स्यात् ।

दैत्येभ्योऽसं हरिः, पूषो वषट्, सङ्गो हितं सुखम् ।

स्वाहात्मये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥ † "

* नमो हुनिः ब्रजे गोष्ठे रामाय बलदेवाय राधयति च, लक्ष्मणाय वषट्ते च, रामस्य लक्ष्मण च युभायुधं पर्यालोचयदित्यर्थः (पर्यालोचयदिति, चञ्चितो वा पुरादेव इति प्रापकात् खीवृ ऊचे इति भौवादिकात् स्वासं निः) । रामः विभीषणाय रावणम् आश्रयाव यत्रच प्रत्यनृषोत् दातुं प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । लक्ष्मणस्यै रामाय प्रत्यनृषात्, कपिः सुवीरः (तस्मै रामाय) अन्वयत्वात्, विभीषणाय रावणं यत्रच दास्यामीति वदन्तं रामं साधुवाग्देः प्रोक्त्वाहयामासित्यर्थः । सर्वः त्रिवः सङ्गो भक्तैः सर्वं (वाञ्छितं) धारयति, दद्यात्पुत्रवा त्रिवस्य अप-सर्वत्वेन निर्दोषः, धारयते इति फलवत्कारि (११२) आत्मनेपदम् । † सर्वो हुक्तये सुखार्थं तं सर्वं भज, अप सुक्तये इति तादर्थ्यं चतुर्थी । यत्र निमित्तस्य कार्यकारणैश्च वषट्-योगी वर्तते तत्र (३११) सप्तम्येव, यथा वक्ष्येत्पु रजकनवधौदिति । अप तु सर्वेषु वषट् सुक्तेन योगः ।

† शक्तः चर्षो देवां ते शक्तार्थाः अक्षयप्रभुसुखसर्वपर्याप्तप्रभतयः, ते च वषट् च हितस्य सुखस्य स्वाहा च स्वधा च स्वस्ति च नमश्च तेः । अप हितं सुखं इत्यनेन हितार्थं सुखार्थवी-र्यवचम् । वषट् स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमः इत्येतेषां तानार्थानां कर्तृवर्णनाच्च वषट्चम् । अप "अर्थप्रत्येन प्रयोजनार्थानां वषट्चम् ; हितप्रत्येन कर्त्तव्यवर्णनावपठितानां भद्रप्रत्येनप्रिया-दीनां साधुप्रभतीनाञ्च वषट्चम् ; सुखप्रत्येन सुखीत्यादीनां वषट्चम्" इति भरतः । नारायणै-

२६६ । टेनाशिशि वा ।

(टेन १, [अथवा टे ७, न ११], आशिशि ७, वा ११) ।

सङ्गः सतां वा शं भूयात् । #

२६७ । परिक्रियो धे वा ।

(परिक्रियः ६१, धे ७, वा ११) ।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सङ्गविश्वो वषारिभिः । †

नमस्कृत्य इत्यादी उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिगंरीयसीति (बलीयसीति वा) न्यायात् कर्त्तव्यम् ।
पाणिनिः २।१।१६, वार्तिककच ।

दैत्येभ्य इति—इतिद्वेषेभ्यांऽलं समर्थः । पूषे सूर्याय वषट्, पूषे यद्दातव्यं तत् वषट्, इत्युच्चार्यं दातव्यमित्यर्थः । सङ्गः साधुभ्यो हितं सुखञ्च भवतीति श्रेयः । अथैव स्नाहा, पिषे स्नाहा, धाञे स्नासि, सते विश्वे नमः, अग्न्यादिभ्यो यत् दातव्यं तत् क्रमिञ् स्नाहा इत्यादि उच्चार्यं दातव्यमित्यर्थः । अथ शक्तायैर्हितसुखैश्च (१०९) योनि वष्टापीति वक्तव्यम् ; “शक्तार्थैः वष्टापीष्यते” इति क्रमदीचरः । तेन नाम्नोद्योदस्य कचनेत्वादि साधु । “प्रभुशब्दो यदा ईचरवाची तदा सम्बन्धैर्गैव चतुर्थ्यविषयत्वात्—प्रभुर्बभूवुर्भुवनपयस्य” इत्यादी (वीवीचन्द्रः) ।

* उ-शब्देन कर्त्तुं क्रिया चोच्यते, उ-शब्दस्य क्रियावाचकत्वं धे चादिदे कः (१०६२) इत्यत्र चादिदे चादिद्विधावागिन्त्यर्थेन स्वयं वच्यति । ततश्च प्रयुज्यमानेन क्रियावाचकपदेन योनि आशिशि (इष्टार्थाविचरश्चे) न्यमानायां चतुर्थी वा स्नादित्यर्थः । अथवा—आशिशि न्यमानायां चतुर्थी वा स्नात् न तु टे कर्त्तव्यं प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । कर्त्तव्यं तु—कचः सतां शं करोतु इत्यादी न स्नात् । आशिशि किं, तेषां कुशलं जातम्, चासुखं प्राशिसां घृतमित्यादि । सङ्गः सङ्गं वा इति पक्षे वष्टीविधानात् वष्टार्थं एवायं विधिरिति, तेन यामि कुशलं भूयादित्यादी न स्नात् । अथ सतिवर्त्तुकुशलायुष्यप्रयोजनमद्रमद्रहितसुखपय्यशोभनार्थैरेव योनि श्रेयम् । पाणिनिः २।१।७३ ।

† परिपूर्वकञ्च क्रीचतिः प्रयोमि धे करश्चे चतुर्थी स्नाहा इत्यर्थः । भक्त्यै इति—सङ्गः साधुभिः विश्वोः सङ्गान् भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता, चरिभिः ब्रह्मभिः वषा वेषेच, मुक्तिः परिक्रीतीति श्रेयः । उदाहरणवद्वेन विकल्पो दर्शितः । एवं द्रोचाय द्रोचिन वा परिक्रीती इवचः । परेः किं, इतिन क्रीतीऽचः । येतने एवायं विधिरिति क्रमदीचरः । “चतुर्थी च परिक्रीची वेषवादी करश्चे” इति तत् सूचम् । इतीया विसृष्टेव, चतुर्थ्यर्थे विषयभित्ति वीवीचन्द्रः । अथस्नाहौ परसुचे वाक्येऽप्यत्रवक्तव्ये वाचयनञ्चपरिभेदात् विवक्ष्यमानौ, विकल्पार्थे वाचकम् । पाणिनिः २।१।७४ ।

२६८ । गत्यर्थमन्यटे चेष्टावज्जेऽनध्वाकाक-
शुकशृगालनावन्ने वा ।

(गत्यर्थमन्यटे ०, चेष्टावज्जे ०, अनध्वा—अन्ने ०, वा ११) ।

गत्यर्थमन्यत्योर्दे क्रमाभ्यागकाकादिवर्जे चेष्टावज्जयोश्चै स्वाहा ।

ब्रजाय ब्रजति त्रीशो ब्रजं ब्रजति केशवः ।

न त्वा ट्ठाय मन्वेऽहं न त्वा मन्वे ट्ठणं खल ॥

चेष्टावज्जे किं—मनसा हारकामेति, त्वां मन्वेऽहं जनार्दनम् ।

अध्वादौ तु—गच्छत्यनन्तः पत्यानं, न त्वा काकं स मन्व्येति । #

* गतिरर्थो यस्य स गत्यर्थः, सच मन्व्यत् तत् तस्य ढं तस्मिन् । चेष्टा च अवशा च तत्तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा, काकश्च शुकश्च शृगालश्च नौय अग्रश्च तत्, न तत् अकाक-
शुकशृगालनावन्नं, अनध्वा च अकाकशुकशृगालनावन्नश्च द्वयोः समाहारस्तस्मिन् । यथा-
क्रमदर्शनायै नव्यवययोगः । चेष्टा कावल्लतव्यापारः, अवशा अपकृतत्वेन ज्ञानम् । ततश्च—
गत्यर्थघातोरध्ववर्जिते कर्षेणि चेष्टार्या गत्यमानायां, मन्वतेः काकादिवर्जिते कर्षेणि अवशायां
गत्यमानायां, चतुर्थो वा स्वादित्यर्थः । मन्व इत्यत्र श्यना निर्देशात् मनु अवबोधने इति
तनादिपठितं न श्च्यते ; यथा न त्वां ट्ठणं मन्वे । अतः ट्ठाय न गण्यतौत्वादि असाधु ।
“अध्वन्वर्थयश्च कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकेण अध्वशब्देऽत्र पप्रिवाचकः । “गन्तुविहिते अध्व-
न्ववायं निषेधः, यदा तुपद्यात् पत्यानमेवाक्रमितुमिच्छते तदा चतुर्थो भवत्येव । लप्येन
पथे गच्छति ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । ब्रजायति—श्रीशः ब्रजाय ब्रजति, केशवः ब्रजं
ब्रजति, पादचारेण गच्छतीत्यर्थः । ई खल अहं त्वा त्वां ट्ठाय न मन्वे, त्वा त्वां ट्ठं न मन्वे,
ट्ठायट्ठणं मन्वे इत्यर्थः । मनधामोर्धेन कर्षेणा अवशा मन्वते तत्रैव चतुर्थो वा स्यात्,
अतएव त्वा इत्यत्र न चतुर्थो ; इदमेव क्रमदीनरेण “युष्मदादिरनभिधानात् स्यात्” इति
निष्पन्नान् स्यादौक्तम् । मनसा हारकामेतीत्यत्र चेष्टाभावान्, त्वां मन्वेऽहं जनार्दनमित्यत्र च
अवशाभावात् न चतुर्थो । अनन्तः पत्यानं गच्छतीत्यत्र अध्वकर्षकत्वात्, स त्वा त्वां काकं
न मन्वते इत्यत्र काककर्षकत्वात् न चतुर्थो । एवं युष्मादिकर्षेण्यपि न चतुर्थो स्यात् ।
भावे वार्त्तिके सुपने सारस्वते च ‘युष्म’ इति पाठो दृश्यते ; काश्चिन्नायां सिद्धान्तकौमुद्यां
संक्षिप्तसारे कषोपे प्रयोगरत्ननाषायाम् च इति पाठश्च दृश्यते । अतः ‘युष्म’ इति पाठो
क्षिपिकरप्रमाद इति उपेक्षितः । अत्र तादर्थ्ये चतुर्थोऽसिद्धावपि, यानाम् स चच्छतीत्यादिषु
(८०५) सना मन्वेत्यादिना अदत्त्वादात्मनेपदप्रतिनिंरासाद्येनिदन्त्याहुः । पाठिभिः २।१।१९,
१० ; वार्त्तिकश्च । शिवोक्तपाठिभिरुच्ये “अप्रतिचिन्त्यपुनीय नीकाकावपकृतशृगालावर्जोचिति
वाच्यम्” इति सिद्धान्तकौमुदी ।

२६६ । यतोऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमादा-
ज्ञानभ्रान्त्याविरामान्तर्द्धिवारणं चं पी ।

(यतः ५।, अपाय—वारणं १।, चं १।, पी ११।)

यत् एते तत् असंज्ञं स्यात्, तत्र पी । *

विभीषणः पदाद्भ्रष्टो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सितः ।

पापात्, पराजितो दुःखा-दप्रमत्तो विधेः, सतः ॥

भ्रातृविद्यो, मुनेर्जातो, भ्रातृस्त्रातो निजैर्भवात् ।

विरतोऽन्तर्द्धितो दुष्टात्, श्लोकात् रामेण वारितः ॥ †

* अपायश्च भोज जुगुप्सा च पराजयश्च प्रमादश्च आदानश्च भूय चायश्च विरामश्च अन्तर्द्धिव वारणश्चेति समाहारः । एते यस्मात् भवन्ति तदपादानसंज्ञं स्यात्, तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थः । अपायश्चलनं, भोर्भवे, जुगुप्सा निन्दया मनोनिष्ठतिः, पराजयः सोढुमशक्त्य निष्ठतिः, प्रमादः ब्राह्मविहितकर्तव्यं करणम्, आदानं वचनं, भूयत्पत्तिः प्रादुर्भावश्च, चायं रचनं, विरामो विरतिः, अन्तर्द्धिरन्तर्धानं, वारणं निवारणम् । अपादानं विधिवत्—“निर्द्धिष्ट-विषयं क्षिप्रदुपात्तविषयं ऋषा । अपेक्षितक्रियश्चेति विधापादानमित्यर्थे ॥” इति हरि-कारिका । “सुवमपायेऽपादानम्” इति पाणिनिः १।४।२४ । अपादाने पञ्चमी २।१।२८ । भोः चायम् १।४।२३ । पराजयः १।४।२६ । वारणम् १।४।२७ । अन्तर्द्धिः १।४।२८ । भूः १।४।२०, २१ । आदानम् १।४।२९ ; एवं पठनं, श्रवणं, ज्ञानमध्ययनमित्यादि । अत्र तूष् उप-सर्गे इति कथनात्—नटस्य नायां ऋचोति, न तु नटात् ; अतएव “अनुबले षष्ठौ” इति ऋमदीचरः । जुगुप्सा, प्रमादः, विरामश्च—वार्तिकम् ।

† विभीषण इत्यादि—विभीषणः पदात् स्वामात् भटव्यतितः, भ्रातुः रावणात् भीतः, पापात् जुगुप्सितः पापं निन्दन् यस्मात् निष्ठ इत्यर्थः, दुःखात् पराजितः दुःखं सोढुमशक्त्वा निष्ठतः, विधेः ब्राह्मविहितकर्तव्यः अप्रमत्तः अनिष्ठतः, सतः पश्चिन्तात् चायविधेः चाङ्गा षष्ठीया विद्या वेन साङ्गः, मुनेर्विचित्रवसो जातः उत्पन्नः, भ्रातृ रावणात् (पशोश्चतात्) निजैराक्षीयैकानो रचितः, भवात् संसारव्यापारान् विस्तो निष्ठतः, दुष्टात् (रावणात्) अन्तर्द्धितो सुक्षयितः, रामेण श्लोकात् वारितः स्नानं क्षराराजं करिष्वाग्नीत्यादि शिववचन-संज्ञा श्रीकान्ति निवारित इत्यर्थः । एवं वनेभी नो वारणम्, कृपात्वं वारवतीत्यादि ।

३२२ । अन्वारभ्यार्घ्यात् वृद्धिर्विनक्षे प्रति-
पर्यपाङ्क्तिव्यन्दैर्ह्युयवर्षे च ।

(अथ - अर्थः २३, अनुवचने ७५, प ११) ।

यभिर्योगे हेतौ यवन्तस्वार्थे च पी स्यात् । *

आङ् व्याप्तिसौख्यो-स्वानीऽन्वो, प्रतिदाननिधौ प्रति । †
नेनरो विष्णुरीशानात्, भवात् प्रवृत्ति सोऽर्चते ।
सोऽस्त्रादारात् वृद्धिस्वत्, शं विना मार्थो वृषाहते ॥
भक्तेः प्रत्यसृते ग्रन्थोः, प्रद्युम्नः केशवात् प्रति ।
पर्यन्तारत् चयस्यापाः, आसृत्थोः सेव्यतरं हरिः ॥
अन्वारभ्यासकलात्, पूर्वः कृष्णाद्रामोऽवरो गदः ।
आवन्दादीश्वरः शैलादासनः दीपतेऽसकारम् ॥

शैलमादङ्ग आसने उपविश्येत्यर्थः । ‡

* अथ च आरभ्य चन्वारभ्यो, ली चर्षो धीर्वा ते चन्वारभ्यार्घ्याः । द्वित्रि वर्तमानाः
शब्दाः द्विःशब्दाः, चन्वारभ्यार्घ्यां चाप्य वृद्धिं विना च सति च प्रति च परि च अप
च आङ् च द्विःशब्दाव ते तैः । यत् इति ज्ञात्स्वानि यवादीश्व, एवम शिवस्वसायुषवात्
सदमल सङ्गम, स्वार्थो यवर्षः, हेतुव चर्षवन्ति हेतुयवर्षे वक्षिम् । द्विःशब्दा प्रति
द्विन्देसकालपाचकानां पिहोः, ते च पुन्यपरादवः मातृवत्प्रत्ययादवः । द्विःशब्द द्विन्दे-
शब्दाणां नवाशमिन् धी पाचकालोचामिव सङ्गं, तेन ज्ञातमापयाचकस्य मातृदीर्घे प्रसङ्गः ।
चन्वारभ्यार्घ्यात्परादादीश्वरनिः द्विःशब्दस्यैव बोधे, हेतौ मयुग्मनामात् विज्ञात्, कर्मणोः
न्यनामि च, पञ्चमी सादित्यर्थः ।

† प्रति परि अप आङ्—चतुर्धामर्षिधेरीनेत्र सङ्गमिन्द्राह आङ् आङ्गिन्द्रि—एव
आङ् व्याप्तिसौख्योस्वानी, आन्विरभिविधिः, लीला चवधिः । प्रति प्रतिज्ञाननिधौ चर्षो,
दानच, द्विधिवेति दनादृष्टि दामनिधिः, सुखान्, सुखं, संवेदननिधिः प्रतिज्ञाननिधिविधिः,
प्रतिदामि प्रतिनिधौ चर्षोः । प्रतिज्ञानं निधिः, चर्षोर्चिचसुखाः । चर्षो पञ्चमी
न्यने चर्षो चर्षोः । पाठानिः १।३।३७, ३८, २५ ।

‡ शैला इति—विष्णुः शैलान्, विष्णु च शङ्करः च शिवाः, च शैल इति शैलान् ।
इ विष्णुः भवात् प्रथमि जन्मन आरभ्य चर्षते । प्रायःकारं दनाय चन्वारभ्याम्, ७५

३०१ । आर्यायम् । (को।१।७ आर्यायम् १५) ।

दूरान्तिकार्यैः पी स्यात् ।

रामादुद्वेष्टं यो दूरं पापाद्दुःखस्य सौगन्तिकम् । *

३०२ । सुभाषेनार्थसाक्षाद्विदुषैर्निर्द्धारिरे

सम्बन्धे हे च पी ।

(समाय-सुखी: १३, निर्द्धारि ०१, सम्बन्धे ०१, हे ०१, च १२१, पी १२१) ।

एभिर्योगे एव च पी स्यात् ।

पदविभक्तेः आर्यायमित्यर्थे रीत्यस्तीति आद्यात् कर्षयि द्वितीया । स निश्चः चक्षत् आरात् चक्षत् निकटे इत्यर्थः; अत् वृद्धिः तव वृद्धित्यर्थः । उपात् भ्रष्टात् विना कृते च अं सुखम् चर्षव न भवतीत्यर्थः । विना कृते इति शब्दां योगे (२८६) द्वितीया च, विना कृतेन योगे (२८६) तृतीया च भवतीति बोध्यम् । अर्थोः भक्तेः प्रति प्रतिदानम् अमृतं मोक्षः, अः अन्वी भक्तिं करोति अन्धुसखी सुक्तिं ददातीत्यर्थः । अशुक्लः कामदेवः केषवात् प्रति केषवस्य सुखम् इत्यर्थः । चयसापाः आध्यात्मिकाधिकैविकाधिमीतिकसंज्ञकाः अनन्तात् परि अनन्तेन वर्धिता इत्यर्थः । एवं अपामनात् चयसापा इत्यपि । आ मृत्योः मृत्युपर्यन्तं इति शिष्यताम् । आ सकलात् सकलं जगत् श्यामः कृष्ण परमेश्वरः अस्ति । रामोः नक्षरामः कृष्णात् पूर्वः पूर्वकाचीनः श्रेष्ठः इत्यर्थः । यदोः यदनामकोः शालकः कृष्णात् अनरः पश्चिम-काचीनः अग्निः इत्यर्थः । ईश्वरः शिवः आनन्दात् ईशोः श्रेष्ठात् श्रेष्ठमाद्यत् आसनात् आसने सुपवित्रा चक्षसा सुवेरपुरीम् ईशते पश्यति; अत्र आद्यस्यैतिः यवनस्यैवे श्रेष्ठादिति कार्त्तिके चक्षनी, सुपवित्रेति यवनस्यैवे आसनादिति चक्षिकरथे पश्यती । अर्थाधि-कारवाक्यमन्वय रूपेण पश्यती न अदिति प्राद्यः । पार्श्विनः २१, २०, २१, २५, २६, २२ ; शार्ङ्गिकः । अत्र यत्सम्बन्धम् "अथ च लोकात्सङ्घकतिपञ्चमासखनित्रयम्" (पार्श्विनः २१, २२) इति एषेच "लोकात्सङ्घकतिपञ्चमासखनित्रयम्" इत्यादी पश्यती तृतीया च । एवमेव "लोकात्सङ्घकतिपञ्चमासखनित्रयम्" इति अत्रहीनरः ।

* ७ आर्यायम् इति शब्दस्य चर्षव इव चर्षी वेत्त ते आर्यायार्यायैः । आरायम् दूरसमीपयो- रित्यर्थः, अर्थः आद्य दूरान्तिकार्यैरिति । अः रामाद्य सङ्घस्य च दूरं रामस्य सङ्घस्य च दूरं विकस्यति श्रेष्ठः च पापाद्दुःखस्य च चर्षयि चर्षयि च अर्थस्य दुःखस्य च अर्थस्य तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र द्विसङ्घस्य चर्षी । इत्यन् अर्थस्य सङ्घस्य द्वितीया । पार्श्विनः २१, २२ ।

यः सर्वस्य समो यश्च दक्षिदिनीत्तरा स्त्रितः ।

उपर्यधः पूर्वतश्च पश्चात्, यस्माच्छिखं हितम् ।

सुखश्च, तस्य देवानां सर्वस्य, पदयोर्धजे ॥ ३

३०३ । ओऽज्ञाने छे । (मः ६), अज्ञाने अ, चे अ) । †

शब्दोर्ध्वकुन्दे जानीते भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

* समोऽर्थो देवांते समाधाः, समानसमस्तुल्यसङ्ख्यादयः । समार्थाश्च एतव अश्वः रिच अश् च तस् च तात् च हितश्च सुखश्च तानि ते । एव वा रि अश् तस् तात् अश्ते. तद्धिताः, तेषाञ्च क्षेत्रज्ञानामसम्भवात् तदनामां यद्वचम् । एव इति (५१६) वैनीऽपीत्यनेन. वा इति (५२०) दक्षिद्योत्तरादाहोत्यनेन, रि इति (५२४) निपातनात्, अश् इति (५२५) अतएव अश्, तस् इति (५११) तस् ऋरित्यनेन, तात् इति (५१८) दिक्प्रत्ययादित्यनेन । आतिशुभक्रियावास्तुत्वेवैवापकर्षेण वा समातीयात् प्रयत्नकरकं निर्धारः । सम्बन्धश्च अश्व-वशावशविभाव-अन्वजनकत्वादि-रनेकविधः । समार्थैः, एणादिपदतद्धितानोर्ध्वितसुखाभ्याश्च योश्चि, निर्धारश्च, सम्बन्धे, कर्षश्चि च, वही आदित्यर्थः । द्विहो यद्यपि सम्बन्धः बहुवचनित्तु, निदृश्यादिति श्रेयम् । यः सर्वस्येत्यादि—तस्य पदयोर्धजे इत्यन्वयः, यः सर्वस्य जनतः समस्तुल्यः, यश्च सर्वस्य दक्षिदिने स्त्रितः, स्त्रित इति वर्णमाद्ये ऋः, दक्षिणे तिष्ठतीत्यर्थः ; एवम् उत्तरा उत्तरस्यां दिशि; उपरि ऊर्ध्वभागे, अश्वः निचक्षी, पूर्वतः पूर्वकाशे, पश्चात्तरकाशे च, सर्वस्य इत्यनेन स्त्रित इत्यनेन च सर्वशान्त्वः । यश्च शिखं जनत् हितं मित्रं, सुखं सुखजनकश्च, तस्य देवानां सर्वस्य श्रेष्ठक ईश्वरस्य पदयोर्धजे अश्वमिति श्रेयः । अश्व यथाक्रमं सचञ्चसङ्घर्षो बोध्यः । सामान्यतः कर्षश्चि विहित्यापि वही धातु-निश्चिन्नाचानिति भाष्यम्, अन्वयात् सर्वस्य कर्षश्चि पठ्यापत्तेः । तत्रापि, “अश्वीमवैददेवां कर्षश्चि” (पा. २।१।५२), “ऊर्ध्वः प्रतिवदे” (पा. २।१।५१), “सज्जावांसां भावैवचनानामान्वरैः” (पा. २।१।५४), “आश्विनि नायः” (पा. २।१।५३), “आश्विनिपुङ्गवाः ऋत्विजाश्चिवां हिंसायात्” (पा. २।१।५६), “अकष्टपयोः समर्षयोः” (पा. २।१।५०), “दिवसद्वयकः” (पा. २।३।५८). इत्यादि । -अतएव ऋमदीश्वरः—“कर्षादिनिवर्षेऽश्वविचरिणे. कर्षादी. सम्बन्धविशेषाद्यो पठेयम्”—इति सूत्रम् । “आवाच्यानङ्गीयादिति भाष्यम् । न. च. छिन्नानि. कर्षश्चिदिति. अदिः । यः अश्वोऽपकुरुते यत्रा परेषामिति शिरातः । नारायणसातुश्वरोतीत्यादि ।” सूत्रे पदयोर्धजे इत्याहो तु विकल्पः । पाणिनिः २।१।२०, २६, ४१, ५०, ७२ ।

† अनाद-वर्षाश्रेष्ठं वर्णमानक. जानति धें करश्च वही आदित्यर्थः । पाणिनिः २।१।५१. ‡

श्रुत्या साधनेन सुकुन्दे प्रवर्तते इत्यर्थः, प्रहृष्टवर्षं जानातिः ।॥

३०४ । तृप्तप्रधानां वा । (तृप्तप्रधानां ६४, वा ११) ।

शृङ्गारस्य हरिसूतः, पूर्णः शान्तेन बहुरः । †

३०५ । ठषे अत्यव्यक्तवस्तुखलर्थज्ञोच्छ-
पानमसुशीलाद्यैस्तन्भव्यस्त्रीर्यथिनि । (ठषे ०, कति ७,

अथ किं उक्तं तत्र सत्यं च सत् प्रहृष्टप्रधानं अत्यव्यक्तव्यथिनि ०) ।

व्यादिवर्षे कति प्रमुञ्चमाने ठे षे च षी स्वात् । ‡

• श्रुतिरिति । श्रुतिः श्रुत्या सुकुन्दे विधीयते प्रवर्तते अत इति शेषः, श्रुती तुष्टे इति सुकुन्दे प्रवर्ततेवतीति श्रुतिः साधनमम् । भाद्रकालनेकार्यत्वात् प्राधातुरव प्रहृष्टवर्षः । (८८०) चदादिवाक्येपदम् । अथानि किं, भक्त्वा बहुरं जानाति, सरेच पुत्रं जानातीत्यादी न करणे षी ।

† तृप्तप्रधानां शेषां तेषां, तृप्तप्रधानानां करणे षी क्त्वा इत्यर्थः । हरिः शृङ्गारस्य इतिः शृङ्गारस्य सनुष्ट इत्यर्थः, इति इति करणे चः । षी बहुरः शान्तेन शान्त्या पूर्णः, पूरणायाः कर्त्तरि चः, पूर्णैरिच आप्यायनम् अथएव तद्विधिशेषः । (गार्हपत्यविद्यायां प्रापयानां ज्ञेयैरिचः । मानसः चर्म्मसूतानां न पुंसं प्रापयौचना ॥) "करणे पुञ्जशार्द्धयोः" इति कातन्पपरिचितम् । "तृप्तप्रधानं च" इति ज्ञानदीपकः ।

‡ ठषे षच ठवं तथिन् । अथ—पुत्रं ज्ञान् षचम् । अथः पूर्वं इव अर्थो षच उच्छवर्षः, (११६१) ईषङुःसोरित्यनेन उच्छ, (११६२) प्रातोऽन इत्यनेन षचः, इति इवं उच्छवर्षः । सत् उकारान्तरमन्वः—उच्छ इच्छ कु नु प्राष्टु प्राच इच्छ इत्यादि । प्रहृष्ट इत्यनेन उपपन्नक-
त्वात् सुकुन्दस्य अतुरपि षचम् । एतन् प्राय इत्यनेन प्राय प्राय क्त्वात् इत्येवां षचम् । शौचनर्वो षच स शौचार्थः, उ षासी इन् शेषि शौचार्थेऽन् ; अथं अविद्यमानार्थः, अथं प्रतिदिव्यता प्रदीतं, अथच अथच अथार्थं, शी अर्थो षच स अथार्थः, उ प्राप्ती चिन् शेषि अथार्थेऽन् । ततः अथ चिच उचय ज्ञानतुत्र उच्छवर्षं षच षच प्रहृष्ट अथच वदुश्च शौचार्थेऽन् च अथार्थेऽन् च शी, न विद्यते शी षच कति चः, अथचतुत्रात्पुत्रं अथार्थं अथचतुत्रात्पुत्रं अथार्थेऽन् तथिन् । अथवादिभिरे कति प्रमुञ्चमाने अथार्थे

जगतां कारकः कर्षः कृतिर्गुरुरिरीरिचम् ।

व्यादो तु—सद्वा दधिं प्रादकमितदर्शकान्

उन्नीतवन्तं, यतिभिः सुदर्शनम् ।

ज्ञातं, हरिं, जिह्वुरवाभि संसुवन्

सुदं दधानोऽर्थितमौयिवान् न कः ॥

इं दाता इत् कदागामी दादौ मोक्षदधं मिथः । ॥

कर्षेति कर्षेरि च गृहो स्यात् न तु उक्ते, उक्ते तु (१८०) प्रथमा स्यादेव । पाणिनिः २।१।६३, ६८, ७०, वार्षिकच ।

० कर्ष जगतां कारकः, करोतीति कृषातोः (८८०). इत्-इत्तौ षे इति कर्षः, चस-कर्षेचि जगतामिति गृहो । इत्वं जगदित्यर्थः (विशेषप्रामाण्यात् औचित्यत्वात्) गुरुरिरीः कृतिः, श्रियते वा सा इति (११४०) कर्षेचि ङिः, कृतेत्यर्थः, चस कर्षेरि गुरुरिरीरिति गृहो । व्यादीनामुदाहरणानि उक्तेत्यादि—एतत् जगत् इत्या निर्वाय दधिं प्रादकानं प्रादकं धिसन्तश्च, कर्षकान् उन्नीतवन्तं कर्षे प्रापितवन्तं, यतिभिर्वीतिभिः सुदर्शनम् अनायास-इच्छनात् ज्ञातश्च, हरिं संसुवन्, अघानि पापानि जिह्वः, सुदं दधानः को जगः अर्थितं भाषित्वं न ईदिवान् न प्राप्तवान् अपि तु सर्व्व एव ईदिवानित्यर्थः । अथ (११६६) इत्या इत्यर्थे कर्षेचि एतत् जगदित्यर्थ न गृहो, एवं कर्षं द्रष्टुं यतिं, कर्षं कारं कर्षं न गति । (११६८) दधिम् इति किंप्रत्ययान्तश्च कर्षं जगत्, अथ न गृहो । (११६९) प्रादकमित्यर्थं कर्षं जगत्, अथ न गृहो । (१०३०) उन्नीतवन्तमित्यर्थं कर्षेचि अर्षकानित्यर्थ न गृहो । (११६९) सुदर्शनमित्यर्थं (१०३०) ज्ञातमित्यर्थं च कर्षेरि यतिभिरित्यर्थ न गृहो । (११०६) जिह्वुरित्यर्थं कर्षेचि अघानित्यर्थ न गृहो । एवं कुः कं उचिच्य, चस यद्यथाहुः, अथ विह्व-रित्यदि । (११००) संसुवन् इत्यर्थं कर्षेचि हरिभिरित्यर्थ न गृहो । (१०८६/११०३) दधानश्च इत्यर्थं कर्षेचि सुदर्शित्यर्थ न गृहो, एवं हरिं लोभकत्वं इति । (१०८६) ईदिवान् इत्यर्थं कर्षेचि अर्षकानित्यर्थ न गृहो । इं अन्त्यात् दाता अन्त्यात्दानमीशः, मोक्षदधं इत्तौ अन्त्यात्दधद्वयमीशं दादौ शिवः अन्त्या इत्त्वं इत्तं चानामी आनमित्यतीत्यर्थः । अथ प्रीत्यार्षकान्तश्च दाता इत्यर्थं श्रुतित्ति कर्षेचि न गृहो, इत्तौ इत्यर्थं अन्त्यात्दधिनन्त्यात् मोक्ष-मित्ति कर्षेचि न गृहो, अन्त्यात्दधिनन्त्यात् आनानीत्यर्थं इतिशित्ति कर्षेचि न गृहो ।

विशेषकान् प्रदीर्य कर्षेचिः गृहो, विश्वीकर्षेचि अन्त्यात् अन्त्यात् इत्यर्थः । अन्त्यात्-मोक्षदधं अन्त्यात्, अन्त्या विश्वीकर्षेचि अन्त्यात् अन्त्यात् अन्त्यात् । जीवनात् कर्षेरि इति विश्वीकर्षेचि

३०६ । कामुकसङ्घर्षक्षेत्रे । (कामुक-सङ्घर्ष-क्षेत्रे १) ।

कामुकसङ्घर्षे वर्तमानस्योर्विद्विषेण क्षेत्रे च बोधे हे चे च बो
क्षात् ।

यो लक्ष्याः कामुको ज्ञातः सतां तस्यैदमासितम् । *

३०७ । त्वभावत्ताख्यसाकसङ्घे घे वा ।

(ख-सदे अ, घे अ, वा ११) ।

खे भावार्थ-ज्ञे स्त्रीविहितं च सकस हित्वा चम्यच सङ्घे घे जी
क्षादा ।

त्वया मम च लक्ष्योऽर्थः ज्ञातं ज्ञान, स यस्य तु ।

सङ्घेः कति-वृत्ति-यैम, चिकीर्षा यस्य भेदित्वा # १

सुखी यत्र यहाँ रहनि, यथा गुं दुःखस्य दोष्या गोप इत्यादि । यत्र ममदीश्वरत्वम्—
“कर्मण्यं दुष्टादीनामनुक्तं क्षात् ज्ञता यदि । कश्चित्च समाचष्टे यहाँ प्रमानकर्मणि ।” यत्र
वक्ष्यं—कश्चित्त्वयादिप्रत्ययस्यैऽपि प्रयोगानुसारेण कर्तुं कर्मणोः यहाँ साहित्यि । यत्र
“ममत्वस्य ज्ञान” इति ममदीश्वरः ।

* पूर्वोक्ते लक्ष्यकार्योः हे घे च यहाँनिवेष्टात् प्रथिमलववाह परत्वस्यैव । अन् कर्म-
मानसात्, अन् चकिरारथं, संघ लक्ष सङ्घे, हे यहाँ कस्य च सङ्घार्थः, च पादौ लक्षेति
सङ्घार्थकं, साहसक सङ्घार्थकस्य तमेव । यः श्रीलक्ष्मः संख्याः कामुकः सखीं कामवते,
यः स्वयां ज्ञातः सखिर्वाग्नि, तत्र इदम् आहितं तेनात्र सचकिरारथं । यत्र कामुक इति काम-
पादोः (१११०) कर्षरि मुक्तः, यत्र कर्मणि लक्ष्या इति यहाँ । ज्ञात इति (१०८४)
वर्तमाने ज्ञः, यत्र कर्मणि लक्ष्यकिति यहाँ । आहितकिति (१०८७) चकिरारथे ज्ञः, यत्र
कर्षरि लक्षेति यहाँ । इह सङ्घोक्तं, कर्मणोर्विद्विषेण कर्मण्यस्यैव ज्ञानवति श्रीचित्तादि-
यैः कर्मणि ज्ञानवति (१०८४) कर्षरि यहाँ च काम, तेन श्रीचित्तादिप्रत्ययैः, सखिर्वाग्नि-
मयेन ज्ञानादि । सङ्घे च ममदीश्वरक “कर्मिणः क्षात्” इति एते ममदीश्वरकः । कश्चित्-
सङ्घे (१०८५, १०८६, यत्किञ्चन) ।

+ लक्ष्यकारिः, भावे ज्ञः भावकः । यत्र सङ्घ-सङ्घो, चिकीर्षासङ्घो-लक्ष्यो, क-
श्चित्ते-सङ्घो-सङ्घो-लक्ष्यकारकः । तेन सङ्घे यहाँ श्रीलक्ष्मी, यत्र, सङ्घकार्यपादौ सङ्घ-
वेति सङ्घकार्यकः । यत्र भावकस्य सङ्घकार्यसङ्घेति । कश्चित् # १ श्रीलक्ष्मीसङ्घो-लक्ष्यो

३०८ । स्वामीश्वराधिपतिदावादसाक्षिप्रतिभू- प्रसूतकुशलायुक्तनिपुणसाधुसुखधैर्नादरे म्नी च ।

(सावि—सुखधैः १३, नादरे ७, मी ११, च ११) ।

प्रयुज्यमाने औ-विहितौ च-चकौ हिला चम्बिन् औविहिते सकार्यके क्वति प्रयुज्यमाने च कर्त्तरि षष्ठी आसा इत्यर्थः । त्वयेत्यादि । ई साधो इत्युक्तम्, त्वया मन च स ह्यचोऽर्थः, चर्त्त-चातोः कर्त्तव्ये वाच्ये (२०१) च्च, कर्त्तरि त्वयेति द्वतीया, पचे नमेति षष्ठी । हि वक्ष्यात् च न तीर्थे त्वया मन च कात्, आघातो भवि त्त्, त्वया मन च द्वतीया-षष्ठी । यस्य ह्यचल सटेः क्वतिः करत्वं, धेन सटेः क्वतिः इरत्वं, क्वतिः क्वतिश्च ह्यघातुभ्यां भावे (११४०) त्तः, अल कर्त्तरि यत्नेति षष्ठी, पचे येनेति द्वतीया । उभयत्र सटेरिति कर्त्तव्ये (२०५) षष्ठी । एवं (११४०) साविः सुखानां दरिद्रस्य दरिद्रे च, (११५०) परिचर्यां गुरोः त्रिचल त्रिच्ये च, (११५०) वर्त्तना विच्योः भक्तस्य भक्तं इत्यादि । सद इति किं, साधोऽङ्घ्रिर्वादी कर्त्तरि पूर्व्ये (२०५) निवृत्तं षष्ठी । अस्वसक इति किं, यस्य ह्यचल सटेविच्योर्वा कर्त्तुमिच्छा, भेदिका च भेदनं नात्र इति यावत् । चिकीर्षेति सनकह्यघातोः (११५३) औविहितः च-प्रत्ययः । भेदिकेति (२२०) औविहितो चकप्रत्ययः । उभयत्र यत्नेति कर्त्तरि (२०५) निवृत्तं षष्ठी । एवं (११५५) इच्छा सुखेसपत्नितः, (११५६) कथा ह्यचल भक्तानामित्यादि । पाविनिः २।१।७१, वार्त्तिकवचन । च च आचकसदे इत्यस्य च्चकारान्तरे क्वते (औ-विहितौ च-चकौ हिला चम्बिन् औविहिते च-चकौ विहिते वा सकार्यके क्वति प्रयुज्यमाने) "शेषे विभाषा" इति वार्त्तिकानुसारेण च्चकारान्तनुशासनभाषाव्येव आचार्येण वा इति सिध्यति ।

कर्त्तव्ये कर्त्तरि च षष्ठीविधाने वक्तव्यमितत्—

- च-चकौ विहित-क्वतिषु योने षष्ठी निवृत्त्ये (कर्त्तव्येति शेषः) ।
- एकदा नृभवप्रती कर्त्तव्येव न कर्त्तरि (पाविनिः २।१।६६) ।
- तच्चादीन-भयोनि तु ह्योरेव हि नैव्येति ॥
- कर्त्तुर्विभावया क्विन् (पाविनिः २।१।७१) कर्त्तव्येऽपि तथैव्येति ।
- प्रधाने निवृत्ता षष्ठी तुथै नृभवका नैव्येति ॥

यस्य वेदस्य पाठश्यायेव, शानस्य नमनं पात्रेण इत्यादि । कर्त्तव्योऽप्याहारोऽपि न कर्त्तरि, यथा भोजननमन इत्यादि । तच्चादी तु वाचितकः क्वचो लोचं जनेन (भक्तस्य वा) इत्यादि । विकर्त्तव्यकश्चै तु यत्र क्त्वा उ कर्त्तव्यो चतुस्ते तत्र ह्योरेपि षष्ठी, क्विन् षष्ठी एव; क्विचिः मीथे एव, अतः प्रयोक्तानुसारेणैव त्रैवमिति निश्चर्यः ।

यां दिवं वा न नकन्धं, कर्त्ता वा न प्रवेदन्, इत्यादी कर्त्तव्ये विद्यमानेऽपि भावे क्वप्रत्ययः आहिति आचार्योर्वा जयत् ।

स्वामी सुकुन्दः सर्वेषां, साची सर्वेष्वधोचरः ।

निम्नरूपकारगुणैष्वोऽपत्ये मातृरुदत्यजम् ॥ *

३०८ । कावभावाधारं उं मी ।

(काव-भाव-आधारं १), उं १), मी (१) ।

एते उच्यन्तः स्वः, तत्र मी । †

* सुषोऽर्थे वारः, सुषोऽर्थे इव अर्थे यस्य स सुकन्दः । वाराऽर्थेनेवेदसिद्धौ सुकन्द-
 अर्थं सुकन्दप्रत्ययानामां प्राप्ताद्यम् । अथवा वारादिप्रत्ययेऽपि षष्ठीसप्तम्यापत्तः । सुकन्द-
 प्रत्ययस्य अङ्गत्वत् सुच् (३८४, ३८५) इति इयम् । “धाप्रत्ययोऽपि क्तत्वसर्वः” इति गोपी-
 चन्द्रः । स्वामी च ईश्वरस्य अधिपतिस्य दाय्यादयः साची च प्रतिभूय प्रत्ययस्य कुञ्जस्य आयुक्तस्य
 निपुणस्य व्याप्य सुकन्दस्य ते तैः । न चादरो मादरस्यिन्त्वात् स्वाम्यादिभिरेकादशभिः प्रत्यैः
 अङ्गत्वत्-सुजन्ताभ्याश्च योनि षष्ठी-सप्तम्यौ स्याताम्, अनादरे नन्वमाने च षष्ठी-सप्तम्यौ स्वादा-
 मित्यर्थः । अथ वक्तव्यम्—“अनादराधिक्ये भावस्यचर्चे भावपतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्तौ भवतः”
 इति काशिका । यद्युक्तत्वं “क्षेपकभावस्यचर्चे सप्तम्येव, अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्यौ”
 इति तत्त्वबोधिनी । सुकुन्दः सर्वेषां स्वामी, सर्वेष्विति च । अधोचरः (अधोऽनतम्
 अथत्रनिम्नरूपजन्मं ज्ञानं यथात् सः) सर्वेषु साची, सर्वेषामिति च । एवं क्तवः सर्वेषां
 सर्वेषु च ईश्वरः, सर्वेषां सर्वेषु च अधिपतिः । स्वामीश्वराधिपतीनामिहाद्येऽपि इष्टम्-
 अथवात् तत्पर्यायवृत्तव्याप्येनैव योनि न स्यात्, तेन क्तवः सर्वेषां पतिरित्यादौ सर्वस्य षष्ठीऽपि,
 न तु सप्तमौ । एवं, क्तवः यादवेषु यादवानां वा दाय्यादः प्रातिरिक्तवः । चैषो जैचे जैवस्य
 वा प्रतिभूर्लक्षण इत्यर्थः । क्तवो यादवे यादवस्य वा प्रत्ययः जात इत्यर्थः । कुञ्जसायुक्ताभ्यां
 नौषे तत्पर्ये एव (आसीवावामिति पाश्चिनिः, सामर्थ्ये इति भट्टोजिदोषित-ज्ञानदीश्वरी),
 यथा ह्यपः पठे पाठस्य वा कुञ्जस्य आयुक्ते वा, तत्पर इत्यर्थः । अन्वय क्तवासु कुञ्जस्यः
 सुविचित इत्यर्थः, रथे आयुक्तः यथा इत्यर्थः, इत्यादिषु सप्तम्येव । एवं निपुणसाधुभ्यां
 प्रथमावामेव । अत्र “अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्”—तेन साधुनिपुणो वा मातरं प्रति, परि,
 अतु वा । सुकुन्दैः कात्याधिकरवादेव (अनप्य “क्तवसर्वैः कात्याधिकरवात्” इति
 ज्ञानदीश्वरस्य) । यथा—नौषः, अपत्ये वदति, मातुः । वदत्याच, वदन् अपत्यं वदतीं
 मातरस्य अवाहमेति क्षेपः, विधि निःअत्र निःनिवारामित्यर्थः, अयं क्तवम् अतुः प्रापुः ।
 निरिति (४८५) सुपत्यस्यः । अनुरिति इत्यन्तः स्या अन् (१८२, १८५) । एवं दिने
 दिनस्य वा पञ्चकत्वः पठतीत्यादि । कात्याधिकरवात् किं, यथै विभुंक्त्वे । पाश्चिनिः
 २।१।१८—४०, ४१, भाष्यम् ।

† कावस्य भावस्य आधारस्य तेषां समाहारः । उन्-अधिकरत्वं, मी सप्तमी । कावः

सामीप्यास्त्रेवविषयैर्ध्यात्वाधारसंतुर्बिधः ।

रेमे शरदि मोचिन्दो गोपीभिर्ददिते विधौ ।

कासिन्धां, कानने, केशौ कुंभकः, सफलं स्त्रितः ॥ *

३१० । अधिकेशार्थोपाधिभ्याम् ।

(अधिक-ईश-चर्च-उप-अधिका ३११) ।

अधिकार्थेनोपेन स्वाभ्यर्थेनाधिना च योगी तौ स्यात् ।

गुचा उप परार्थे स्वर्विष्योरधि हरी सुराः । †

अथदन्तमुहूर्त्तादिः । भावो चात्त्वर्थः, यत्र क्रियानन्तरं क्रियानन्तरं स्याति स इह भावः । “तद्वैपरीत्ये च” इति वार्तिकम् । पाणिनिः २।१।१६, १७ । “कावभावयोः सप्तमी” इति कालम् ।

* आश्रित्यते पदार्थोऽस्मिन् इति आचारः (१।३।३३ सुफलं व्याख्यामि आश्रित्यतेऽस्मिन् क्रियाः इति आचार इति काशिका) । यदुक्तं—कर्तृकर्मण्यवहितानसाक्षात् धारयन् क्रियाम् । उपकर्तृन् क्रियासिद्धौ शब्धेऽधिकरत्वं श्रुतम् ॥ इति हरिकारिका । स तु अतुर्बिधः, यथा—सामीप्येति । सामीप्यस्य भावः सामीप्यम्, चाश्रये एकदेशसम्बन्धः, विषयः प्रतिपाद्यादिः, व्याप्तिः साक्षत्वेन सम्बन्धः । (सिद्धान्तकौमुद्याम् “बोपशेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकरोत्पाधारश्चिवा” इति सिद्धितम्) ।

† अनेकोदाहरति रेमे इति—गोचिन्दः शरदि शरत्काले, विधौ चन्दे उदिते सति विधौसदयक्रियानन्तरमित्यर्थः, विधौ इति भावे सप्तमी, उदिते इति तद्विशेषत्वात् सप्तमी । यदुक्तं—विशेष्यस्य हि यद्विज्ञं विभक्तित्वमेव च वे । तानि सर्वाणि बोध्यानि विशेषणवद्दृष्टिं धेति ॥ कासिन्धां कासिन्दोसमीपे सचचवा तीरे इत्यर्थः, कानने काननेकदेशे, गोपीभिः (सह) रेमे क्रीडितवान् । मोचिन्दः क्रीडनः—केशौ क्रीडाविषये कुम्भकः समर्थः, सफलं अगति स्त्रितः सफलं व्याप्य स्त्रित इत्यर्थः ।

† अधिकाश्च ईश्वर तौ चर्चौ ययोः तौ अधिकेशार्थो, उपच चर्चिव तौ उपानी, अधिकेशार्थो च तौ उपानी धेति तावत् । आश्रयैवेत्यस्य उभयार्थत्वं आश्रयित्वसम्बन्धस्य उभयनिष्ठत्वात्—तथाच अधिना बोधे यत्र परिचारेत्वात् यत्र आनी तथाच सप्तमी स्यादित्यर्थः । गुचा इति—विधौर्बिधाः परार्थे उप श्रुः परार्थादधिको अचरुता इत्यर्थः । परार्थे अरमचरुता,—तथापीकृतम्, एकं दृश्यं अथैव अर्चकनपुत्रं तथा । अथच नियुक्तैव कोटिरित्युद्देशेव च ॥ इत्युः सर्वो निश्चयैव श्रेष्ठपक्षी च सागरः । अथं सर्वं सर्वार्थं दशदश्या बवोत्तरमिति । सुरा देवाः हरी अधि हरीः परिचारेण इत्यर्थः, एवं च अधि हरीषु हरिर्बिधा, हरिः सुरार्थाः सामीप्यर्थः । गोचिभिः २।१।१८ ।

३११ । हेनार्थात् । (हेन १।, पश्चात् ५) ।

तेन योगे निमित्तात् प्री स्यात् ।
 वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृत्वाः । †

३१२ । क्त्वा ढे । (क्त्वा १।, ङु०) ।

क्त्वादिहितेन रज्जा योगे ढे प्री स्यात् । वेदेऽधीती । †

३१३ । निहारेऽधिकेन क्रियान्तःकाला-
 ध्वनोश्च यौ च । (निहारे ७, पश्चिकेन ३, क्रियान्तःकालाध्वनोः ७,
 च ११, यौ ११, च ११) ।

श्रेष्ठं क्षपालुष्वर्कादेः षडैकादशकेऽधिकम् ।
 मूर्ख्येष्टकात्, शिवं-ध्यायन्, भुञ्जीथा वरुञ्चि वा परुञ्चत् †
 भूयो योजनकवेऽर्कं पश्येत्कथं हयात् किमुम् । ‡

• चर्त्रो निमित्तम् । क्रियान्त निमित्तं यदि कर्त्तव्या संयुक्तं स्यात् तथा तस्यात् निमित्त-
 कात् सप्तमी आदित्यर्षः । अथचौद्विंशति क्रियाया निमित्तकाल वस्त्रेषु रजकमवधीत् कर्त्तव्या रज-
 केन वस्त्र संयोजात् वस्त्रेषु इति सप्तमी । एवं, पश्चाच्च शीपिनं इति, दत्तयोर्द्विंशति कुञ्जरम् ।
 केनेषु चर्त्रो इति, शीपि पुत्रवचो इतः ॥ इति मङ्गलश्लोके । (श्रीमन् चरकस्यः, पुत्र-
 वचो न्यूनः १) शीपिंशे शीपिनं इति इत्यादी कर्त्तव्या संयोजनाभावात् न सप्तमी । सुखा-
 द्याङ्ग शरिरेणित्यादी तु, सादृश्यं चतुर्थी (२८४) । “निमित्तात् कर्त्तव्ये” इति शार्ङ्गिणम् ।

† क्त्वादिन् ङेन् तेन ङेना । चर्त्रीतीति चर्त्रीत्यध्वयनम् चत्वास्तीति चर्त्रीती, चत्वा-
 स्तीति ईद्वे इति कर्त्तव्यं सप्तमी । एवं इती नुती इत्यनतेषु शीमानिति मष्टिः । सादृश्य-
 द्विवेद इना शीपे इत्यावं चिपिः, तेन कर्त्तव्यं यत् पूर्व्येति इत्यपूर्वं तदकारस्यीति इत्यपूर्वी,
 षट् इत्यपूर्वी, वेदनश्रीकपूर्वी इत्यादी न स्यात् । शिव भुञ्जि कर्त्तव्येपावं चिपिः, तेन
 प्रासन्नश्रीकीकादी न स्यात् । “कृत्वेन्विप्रवस कर्त्तव्यसुपसंज्ञानम्” इति शार्ङ्गिणम् ।

‡ क्रियोरनाः क्रियान्तः (न्यन्), कालाव चत्वा च ती कालाध्वनोः, क्रियान्तव ती
 कालाध्वनो इति तयोः । आदिमुचक्रियान्तकालोपापकर्त्तव्यं वा सजातीयात् इत्यन्तरं

३१४ । सीमान्तमार्गात् प्री चान्ते ।

(सीमान्तमार्गात् ५१, वी ११, च ११, पने ०) ।

सोमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुते ।

मङ्गायमुनयोर्भ्रंशे कति क्रोशाश्च जाड्यवी ॥ ३

निर्हारः । काशः अथदस्त्रमुद्गर्गमङ्गरादिः । अथपरिमाणं नक्षत्रोद्गादिः । निर्हारे नख्यमाने, एवम् अथिकमध्यंन योने, तथा क्रियायमध्यवर्तिनि कामे अथनि च पञ्चमी-सप्तम्यौ स्थातामित्यर्थः । उदाहरण—कृपाणु अर्थादिव मेघं, बह्वैकादशके मूषंष्टकाश्च अथिकं शिव ध्यायन् वाञ्छि वाहावा मुञ्जीयाः, हे साधो इति श्रेयः । अथ निर्हारे कृपाणुपु-अर्थादिव इति सप्तमी-पञ्चम्यौ, (१०२) वञ्छी च भविता । काशान् क्रोशकाः कृष्णः इत्यादि निर्हारेषु पञ्चम्येव, नतु वञ्छी-सप्तम्यौ इति वक्तव्यम् । बह्वैकादशके मूषंष्टकाश्च इति अथिक-मध्यंन योने सप्तमी-पञ्चम्यौ । वाञ्छि वाहावा इति ध्यानक्रिया-भोजनक्रिययोर्नध्यवर्तिनः काशान् सप्तमी-पञ्चम्यौ । अनः मूष्णः सन् योजनमत्ते अर्थं पञ्चंन्, लक्ष्यवद्वा विधु पञ्चे-दिति, अथ मूर्च्छितक्रिया-दर्शनक्रिययोर्नध्यवर्तिनि अथनि योजनमत्ते लक्ष्यवदिति च सप्तमी-पञ्चम्यौ । [एकादशानां समूहः एकादशकं वद्गावामेकादशकं बह्वैकादशकं वक्षिन् । अष्टानां समूहोऽष्टकं नूनीं नामष्टकं मूषंष्टकं तथात् । हरीरजोर्भयः काश इति तद्विवाह-विनी वाञ्छः, ततः सप्तम्यै-विभक्तौ (११८) वाञ्छि । यथाचामत्रां सकाहारः पारसव्यान् / मुचि तिष्ठतीति मूष्णः ।] पाणिनिः २।१।०, २।१।४१, ४२, ५।१।४५ ।

• सीबोरनः, स पाठी मार्गचेति सीमान्तमार्गिकात् । मार्गोऽथपरिमाणं क्रोश-योजनानिदिः । सीमायमध्यवर्ति-मार्गपरिमाणवाचकान् प्रत्यान् अने नख्यमाने प्रथमा-पकारान् सप्तमी च स्वादित्यर्थः । अननख्यमानायाश्च तु शेषकं प्रथमा आदित्यर्थं च वक्तव्यः । सोमनाथात् प्रतं क्रोशाः कृष्णः, प्रतक्रोशाने वरते इत्यर्थः ; एवम् अयुते क्रोशेषु च, अयुत-क्रोशाने च वरते इत्यर्थः । अथ सोमनाथकृष्णवीः सीबोरनमध्यवर्तिनानां प्रतं क्रोशः इत्येकात् अने नख्यमाने प्रथमा, अयुते क्रोशेषु च इत्येकात् सप्तमी च । प्रतनिति अयुते इति च अयुतचमपिश्रेवथेऽपि अभिधानादेशकं, विभक्त्यायाः उदैकमे सभ्याः उदैवसुहावो-रित्यमरात् । अने विं—मङ्गायमुनयोर्भ्रंशे जाड्यवी कति क्रोशाः, इति क्रोशान् व्याक-तिप्रतीत्यर्थः, अथ शेषकं प्रथमा । विंशोयाथाकारके अथ (२८३) वितीया अयितुल्येति । विमानयमारण्य वा समुद्रान् नद्या, वन च दीपे अत्र सुनिना पीतीत्युक्तिता इत आरण्य वा समुद्रान् जाड्यवीति नद्याया नामान्तरम् । जाड्यवा नख्यदीपे वसुना निमित्तिति । कर्मिणम् ।

३१५ । अपादयोऽर्थाथैकज्ञैः स्त्रेषु सर्वाः ।

(पौ-पादयः १४, अर्थाथैकज्ञैः ५, तु ११, सर्वाः १४) ।

अर्थाथैकज्ञैः सं ख्यादयः स्युः, स्त्रेषु सर्वाः ।

मुक्त्यर्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्यं नार्थतेऽच्युतः । †

३१६ । संज्ञाः क । (संज्ञाः १४, कं १) ।

ट ध व भ ज ङाः कसंज्ञाः स्युः । †

इति कपादः ।

* पौ पादिसंज्ञां ताः, अर्थो निमित्तं, स एव अर्थोऽभिधेयो बल सौऽर्थाथैः, एका (अभिज्ञा) त्रिविधात् स एकज्ञैः, अर्थाथेन सह एकज्ञैः अर्थाथैकज्ञैश्चात् । निमित्ताथै-
त्रिविधस्य विशेष्यात् त्रिविधात् द्वतीयादयः पञ्च विभक्तयः स्युः, तादृशान् सर्वनामसु सर्वाः
प्रथमादयः कुरित्त्वर्थः । मुक्तेः अर्थेन मुक्तेरर्थस्य अच्युतोऽर्थतेः पूज्यते, किं कार्यं न अर्थते
अपि तु सर्वेषु कार्याथ, अनेरिति शेषः । अथ निमित्ताथस्य अर्थस्यस्य विशेष्यात् मुक्ता
इति द्वतीया, मुक्तेरिति वृत्ती, एवं मुक्तेः अर्थाथ, मुक्तेरर्थात्, मुक्तेः अर्थे इत्यपि । किं
कार्यमित्यत्र कार्यमित्यत्र निमित्ताथस्य विशेष्यात् किमित्यत्र सर्वनामः प्रथमा, एवं द्विती-
यादिकमपि । एवं हेतुकार्थनिमित्ताथस्य विशेष्यादपि—तत्रापि अत्यन्त हेतुवैदुः सत-
निमित्तमिति रङ्गः । पाणिनिः २।१।२६, २७ । २।१।२९ तु “निमित्तकारकहेतुषु सर्वासां
(विभक्तौना) प्रावदर्थानम् । प्रावदर्थवादसर्वनामः प्रथमाद्वितीये न भवतः ।” इति वार्तिकम् ।

† अङ्गिन् पादौ वा वा संज्ञा सञ्ज्ञा सा कसंज्ञा स्यात् । ताः संज्ञाः—ट ध व भ ज ङा
इति । कार्यकारककर्तृकप्रदानापादानाधिकारकानामिकतत्त्वं कारकमिति भावम् । “करोति
कर्तृत्वादिभ्यपर्यैशानिति कारकम्” इति भाष्यम् । “क्रियानिमित्तं कारकम्” इति दुर्भेदिकः
पञ्चमालम् । क्रियात्मकित्वं कारकत्वमिति कथितम् । अर्थस्य अर्थनिमित्तादी चनादिकमेव आद्या-
द्वित्तं स्यात् न तु अच्युतोऽर्थिकं, तेन सम्बन्धस्य क्रियानिमित्तत्वाभावात् कारकत्वम्, एवं
विशेष्यसम्बोधनवीर्यपि । यद्वै प्रथमतीत्यादी व्यङ्ग्यैः कार्यतया द्वितीयाप्राप्ती अधिकारक-
विषयत्वात् अङ्गो, विषयत्वमादि कारकापि भवतीति भावम् । एवं महाकविप्रबोधादर्थे
विषयत्वात् अजापानीयाः, अितैर्वैतिविननीधिति भावम् । तेन ज्ञेयत्वात् तानि अच्युतोऽर्थि-
प्रबोधी न कार्यम् इति साम्प्रदायिकाः । उभयोर्भुवनपत् प्राप्ती तु—कर्ता कर्त्ताधिकारं
कारकं प्रदानकम्, अफदानस्य सन्देहे परं पुञ्जेषु बाध्यते इति वचनात् व्यपत्ता । यथा,

पक्ष भूमी धावतीत्यादि । एवं क्रमदोशरोऽपि—अपादान-सम्प्रदान-कारकाधारकत्वात् ॥
कामुधात्वोन्वसन्देहे परमेकं प्रवर्तते ॥ इति ।

अथ वक्तव्यानि सूत्राणि सिद्धान्ते—

१ । “आत्माख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्वतरस्याम्” (पाणिनिः १।१।५८) । आतिप्रति-
पादन एकोऽपि आतिरूपोऽर्थो बहुवदा स्यात् । यथा प्राज्ञवः पूज्यः, प्राज्ञावः पूज्याः । अथ
असंख्याप्रयोगे इति वक्तव्यम् । यथा पद्मनाभः—“आत्वर्थे वैकस्मिन् बहुवचनमसंख्याप्रयोगे”
(कारकप्रकरणे १७ सूत्रम्) । क्रमदोशरोऽप्येवम्—“आत्मस्मयसंख्याविशिष्टस्मैकत्वे” (कारक-
पादे ४८ सूत्रम्) ।

२ । “अक्षदो ह्योच” (पाणिनिः १।१।५९) अक्षद एकत्वे हिले च बहुवदा स्यात् । यथा
अक्षं ब्रवीमि, आवां ब्रुवः इत्यादौ नचं ब्रुमः । अविशेषवादिनि वाच्यम् । यथा पद्मनाभः—
“अक्षदो ह्योचविशेषवात्” (कारकप्रकरणे १८ सूत्रम्) । एवं क्रमदोशरः यथा—“अक्षदो-
ऽविशेषवत्स हिले च” (कारकपादे ४९ सूत्रम्) । यथा कविरचम् ।

३ । “युचदो नुबविशेषवत्स” (संक्षिप्तसारे कारकपादे ५० सूत्रम्) । “युचदो नीरवे”
(सुपथे कारकप्रकरणे १९ सूत्रम्) । यथा त्वं मे नुबः, वृक्षं मे नुरवः । स्वमेव जवादिभ्यः,
यथा, “युचदि नुरावेकैवान्” इति ।

४ । “अन्वय च नीरवे” (संक्षिप्तसारे कारकपादे ५१ सूत्रम्) । यथा जीवन्सु तातपादिषु ।

५ । “विश्रव्यादिरवाठची बहुल्येऽप्येकवचनम्” (संक्षिप्तसारे कारकपादे ४४ सूत्रम्) ।
पूर्वं सुपथेऽपि “विश्रव्यादिरकल्पनवाठची” (कारकप्रकरणे १६ सूत्रम्) । यथा विंशतिः युववाः ।
आठची तु ते त्रिंशती त्रयाश्चाम् ।

६ । “दासदीर्घम्” (सुपथे कारकप्रकरणे ४२ सूत्रम्) । “आपो शारा र्वाः, चिकत्त-
जलीकस इत्यादिरवहुल्येऽपि बहुवचनम्” (संक्षिप्तसारे कारकपादे ४५ सूत्रम्) । “पुंसि
अक्षव” “सुजनीश्वरोवत्सवादीर्वा” (पूर्वोक्ते ३६, ४७ सूत्रे) ।

७ । “कञ्जनी-नीठपदानाच्च नञ्चे” (पाणिनिः १।१।६०) । पूर्वपदान्च इत्यत्र हिले
बहुलम् । तिथ्यनुगर्वन् इत्यत्र तु बहुलं हिलम् (पाणिनिः १।१।६१) ।

इय पादः—समासः (४) ।

३१७ । द्वैक्यं सोऽन्वये । (द्वैक्यं १, सः १, चन्वये ७) ।

इयोर्बहुना वा दानामैक्यं स-संज्ञं स्यात् । तच्चान्वये सति कार्यम् । यथा—बन्धो चरथो कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरथो बन्धो इति स्यात्, नतु कृष्णबन्धो चरथाविति । *

३१८ । भिन्नान्यैकार्थ्यादिसङ्ख्याभ्यादीनां

च-इ-य-ष-ग-वाः । (भिन्न—व्यादीनां ६३, च—वाः १३) ।

भिन्नार्थानां दानां स-संज्ञः, अन्यार्थानां दानां इसंज्ञः,

* सादीनामर्थात् निरूप्य साधनानामिकपदीकरणार्थमाह—द्वैक्यमिति । दृष्ट दृष्ट ते दे, दृष्ट दृष्ट दृष्ट तानि दानि? दे च दानि च तानि दानि, दानामैक्यं द्वैक्यम्, ऐक्यंम् एकता । दं पदं, तत्र साधनमेव । तथाच—“नाम्नां समासो युक्कार्थः, तत्पूर्वा लोप्या-विभक्तवः” इति सूत्रेणवा । नाम्नां साधनत्विकानामित्यर्थः । “समर्थः पदविधिः” इति पाणिनिः (१।१।१) । “समर्थानां समासः” इति पञ्चमाहः । “समासोऽनैकपदस्यैकपद-वचा” इति ऋमदीचरउचिः । प्रथमतोऽप्यादी समासंस्तु (५४८) व्यस्य ग्यनुकारित्यादि-विध्वन्वरात् भवति । इयोः पदयोः बहुना वा पदानाम् ऐक्यम् एकपदीकरणं संज्ञं सादित्वर्थः । सः समासः । तत्र ऐक्यम् चन्वये सति कर्तव्यमिति । चन्वयः चमिप्रेत-सम्बन्धः, सु ष कश्चित् विश्लेष्यपक्ष, कश्चित् विश्लेष्यपक्ष, इषे तु सर्वेषां विश्लेष्याणां साहित्यपक्ष चन्वयः । कृष्णचरथो इत्यत्र चयववाचयविभावः सम्बन्धः । कृष्णस्य इत्यस्य चन्वयो इत्यनेन सम्बन्धाभावात् न कृष्णचन्वयो इति समासः । यदा तु कृष्णेन बन्धो कश्चित् चरथो इत्यर्थो भवति, तदा कर्तृत्वसम्बन्धेन कृष्णचन्वयो इति सादृश्यं ।

किञ्च यत्र प्रतिबीजिपद-कारकपद-भिन्नपदापिचा वर्तते तत्र समासो न स्यात्, बंधा—कृष्णस्य राज्ञो नातृत्वाः इत्यत्र कृष्णस्य राजनातृत्वा इति न स्यात् । यत्र च प्रतिबीजिपद-कारकपदद्वयोरपिचा वर्तते तत्र सादृश्यं, यथा—राजस्य नामनविभा, कृष्णमार्थितेनना, धार्मिक निरुद्धदय उच्चादि सादृश्यं । दीवदत्तः कृतपूर्वो कटमित्यत्र कारकपदम् । तथाच—प्रति-बीजिपदसंज्ञित्वत् बंधवत् कारकादपि, इतिप्रत्येकदेशेन सम्बन्धेन वैधर्म्ये इति, सापेक्षत्वेऽपि वनकत्वात् समास इति, समसत्वात्समसेन निष्पत्तिश्च संज्ञमिति च भावः । एवंच

एकार्थानां दानां यसंज्ञः, द्वादिद्वयत्पूर्वदानां यसंज्ञः, सङ्ख्या-
पूर्वदानां यसंज्ञः, व्यपूर्वदानां यसंज्ञः, स्यात् । *

निष्ठाऽनिष्ठा विद्वत्त्व समासः कर्तुरिच्छेति । समासः चतुर्विधः—“पूर्वपदार्थप्रधानो-
ऽन्वयीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानकानुपुख्यः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, सम्यक्पदार्थप्रधानो
द्वयः । इति प्राचां प्रवादः ।” “तत्पुख्यविशेषः कार्यधारयः, तद्विधीयो द्वयः । अन्य-
पदार्थं बन्धवद्विधीयते, तत्पुख्यकञ्चिद्विधेयम् ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । इति च तु “सुपां
सुपां तिङ्गा नाम्ना चातुनाच तिङ्गां तिङ्गा । सुबन्नेनेति विशेषः समासः चतुर्विधो दुर्घः ।”
इति सूत्रे चतुर्विधमेव समासमाचष्टे । पाणिनिः २।१।१ ।

• मिश्र च अन्य एव च ते, ते चर्वा येषां तानि मिश्राण्येकार्थानि । द्वी (द्वितीया)
आदिर्वासां ता द्वादशः, तासाञ्च केवञ्जानामसङ्खयान् तदन्ता एव द्वादशे । द्वादश च सङ्ख्या च
अन्व द्वादिद्वयत्पूर्वदानि, तानि आदयो येषां तानि । मिश्राण्येकार्थानि च द्वादिद्वयत्पूर्वदानादीनि
च तेषाम् । अथ इव न च न च न च ते ।

संज्ञि-संज्ञानां समसङ्ख्यात्वात् यथासङ्गा दम्बेति मिश्राण्येकार्थानि । मिश्राण्येकार्थानां इव च
इवचमिषेयानां पदानां समासः यसंज्ञः स्यात् । यो, इत्यः । इतिद्वयत्पूर्वदानि चतुर्विधः
द्विरपदानयोर्निष्ठादिबन्धनान् बन्धुतः पदार्थयोरभिधीयते निधिवचसा इत्यः । अतएव विना-
यके द्विरपदानयोर्निष्ठादिबन्धनान् इत्यादिप्रयोगः । पदार्थयोरभिधीयते इत्यादिप्रयोगः । पदार्थयोरभिधीयते
प्रतिपत्तिविषयमिदादिति च क्वचित् । एवमेव बोधोच्यते—“अन्वप्रतिपाद्यसङ्ख्येयत्वात् एव
परस्परपेक्षा बधोत्तमा” इति । किञ्च इत्यः सर्व्यपदार्थप्रधानोऽपि परपदार्थे च किञ्च भग-
सीति यथा—घटश्च कञ्च घटपृथुः, कञ्चश्च घटश्च कञ्चघटो, यो च पुषो च ज्योपुषा इत्यादि ।
सिद्धान्तकौमुद्यां “समुच्चयान्तरः । अन्तरयोर्मन्त्राकाराणां” इति चकाराणो दर्मितः ।
“परस्परनिर्देशकानि कञ्च चकारान्यवः समुच्चयः, अन्यपरकानुबन्धकान्येऽन्वाचयः, निधि-
मानामन्यवः इतरतरयोः, समुच्चयः समाहारः ।” पाणिनिः २।१।२६ ।

अन्वार्थानां समसङ्ख्यानपदान् मिश्राण्येकार्थानां पदानां समासः यसंज्ञः, यो बहुव्रीहिः च
तु सर्व्यपदार्थप्रधानः । इ च द्विविधः—सद्व्युत्पत्तिविज्ञानोऽतद्व्युत्पत्तिविज्ञानश्च । सम
समसङ्ख्यानपदार्थः समासवाच्ये वर्धते च सद्व्युत्पत्तिविज्ञानः, यथा निष्ठाचयः द्वयः । तद्व्यो-
ऽतद्व्युत्पत्तिविज्ञानः, यथा इतकञ्चः इत्यः । अन्वपरी भिदी यथा—समानाधिकारयो मिश्राधि-
कारश्च ; यीत्यान्तर इत्यादी सामानाधिकारकान्, अन्वपारिनिष्ठादी मिश्राधिकारकान् ।
पाणिनिः २।१।२६, २७ ।

एकार्थानां समासधिकारकानां द्विविध-द्विविध-आनापदानानि चापत् पदानां समासः
यसंज्ञः, यः कार्यधारयः । पाणिनिः २।१।३२ ।

३१६ । त्रैलोक्ये च । (त्रैः ६, युक् ११, खे ७, च ११) ।

त्रै स्थितायाः त्रैलोक्ये स्थात्, त्वे च परे । *

द्वितीयादिभिन्नानपदपूर्वकाणां पदानां समासः पसंज्ञः, पक्षतपुरुषः, स चोत्तरपद-
प्रधानः । पाणिनिः २।१।२२ ।

सङ्ख्यापूर्वपदानां तस्याथै इत्यादि-वचामाचनियमात् तद्विधायै समाहार उत्तरपदे परे च
सङ्ख्यावाचकपदपूर्वकाणां पदानां समासो गमंज्ञः, गौ द्विगुः । तद्विधायै उत्तरपदे परे च
द्विगुभयपदार्थप्रधानः, समाहारद्विगुभयरपदप्रधानः । पाणिनिः २।१।३२ ।

व्यपुर्वदानां—वः कसामौष्येत्यादि-निबन्धात् कारकाद्यर्थे अव्ययपदपूर्वकाणां पदानां
समासो वमंज्ञः, सोऽव्ययीभावः, सप्त पूर्वपदप्रधानः । पाणिनिः २।१।३, ६ ।

अथ कातन्त्रेण कन्दोवचं समासविवरणं प्रदर्शयते—

पदे तुष्ठाधिकारणे विज्ञेयः कर्माधारयः ।
संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः, तत्पुरुषानुगौ ॥
विभक्तयो द्वितीयाद्या नाथा परपदेन तु ।
समसने समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥
स्थातां यदि पदे डे तु यदि वा स्वर्गन्वपि ।
तन्व्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहिः—विदिक् तथा ॥
अथः समुच्चयो नाशोर्हना वापि यो भवेत् ।
असङ्घरतरं तत्र पूर्वं यथाचितं द्वयोः ॥
पूर्वं वाचं भवेद्वयस्य सोऽव्ययीभाव इच्छते ।
स चपुंसकचिह्नं स्थात् इन्वैकत्वं तथा द्विगोः ॥

* सर्वसमासेषु स्थितायाः स्थादिः त्रैलोक्ये स्थात्, सर्वप्रत्ययेषु परेषु च स्थादिषुक् स्थादि-
भ्यथैः । समीपे वचा—हरिहरी, धीताम्बरः, परमात्मा, ज्ञानाश्रितः, पञ्चगुः, उपजन्तुः ।
प्रथमे वचा—श्रीमान्, पुत्रकाम्यति, पाचिकं, चञ्चिवः, मातुरः, शैमः, श्यामन्, इत्यादी
प्रथमादिषुक् । किञ्च सप्तमः सार्वभिकः इत्यादी षादिभ्यस्य लोपाभावस्तु स्थादिप्रकरणं हित्वा
तद्विप्रकरणे षादीभ्यश्चानुसामर्थ्यात् । स्थादिरिति किं, पञ्चतितयमित्यादी तिवादिर्न लोपः ।
सुक्कारथेन, लक्ष्मीपि त्वत्तत्तन्निमित्तं व्याधात् प्राप्तव्यं विभक्तौनिमित्तकं कार्थ्ये (२१) युक्ति न
संभेति निर्वैवाह्यं स्थादिति, तेन कस्य पुत्रः किंपुत्रः इत्यादी (११२) टेरकारो न स्थात्, धातात्
नतः धातुनत इत्यादी (१२८) न इतिः, यथा चासौ विभजेति अव्ययिषु इत्यादी (१६७) न
दीर्घः । विरासे परे विहितस्तु स्थादिषु, तेन ज्ञानाभ्युत्थेया इत्यादी (१२८) नस्तु सुप्, पयो-
पिहार इत्यादी (१०२) सप्त विधयः । किञ्च त्वचा ज्ञतं त्वत्तत्तन्निमित्तदी (२१४) एवमेव

इन्द्र समासः (च) ।

इतरेतरयोगे च समाहारे च चो विधा ।

हरिच हरच हरिहरो । ब्रह्मा च अच्युतच ईशच ब्रह्मा-
च्युतेयाः ।*

३२० । पुंवत् स्त्रेः । (पुंवत् ११६, स्त्रेः ६१) ।

ये स्त्रितायाः स्त्रेः पुंवत् स्यात्, स्त्रे च परे । पूर्वपश्चिमे । †

अदादेशः आदिव, ऊरयोरर्थस्यापि वृद्धादित्युक्तेः । युवावादीशौ तु द्विवचने परे एव स्त्रातां, नतु द्विलेश्ये इति वक्तव्यम्, तेन युवाभ्यां कृतं (१८० वृद्धं वृद्धम्) युष्मत्कृतमित्यादि । पाणिनिः १।४।७१ ।

* चो इन्द्रः इतरेतरयोगे च समाहारे च भवन् विधा भवति । इतरेतरयोगोऽथवच-
प्रधानः, तेन अवयवकृते द्विलवपुले भवतः । समाहारः संज्ञितिप्रधानः, तेन संज्ञितेरकला-
दीकवचनमेव इति भेदः । हरिच हरच इति वाक्ये सिद्धयस्य लुकि हरिहर इति बहुदायस्य
सिद्धसंज्ञायाम् अवयवद्वयघटितत्वात् द्विवचनम् । राजदक्षिणाविभाही तु पूर्वपदस्य
विभक्त्युक्ति (११८) विरामे परे विहितनकारस्योपः स्यात्, परपदस्य विभक्त्युपेक्ष्य
पुनर्विकृतसंज्ञायां विभक्त्युत्पत्तौ विरामविहितं नकारस्योपादिकं न आदिव । ब्रह्माच्युतेया
इत्यथ अवयववचघटितत्वात् बहुवचनम् । एवं घटी च घटी च घटाः, अथ अवयववचतुष्टय-
घटितत्वात् बहुवचनम् । समसपदसिद्धन्तु परपदस्य वत् तदीयं भवतीति ।

† पुमाविव पुंवत्, स्त्रे च इति अनुवर्तते । किञ्च अत्रत्येनाथ विभक्तिविभक्त्यो
वाक्यः, सिन्धु विभक्तिज्ञाने वक्षितप्रत्यये कृते तु पुंवत् आदिव, यथा सर्व्यसां सर्व्यतः इत्यादि ।
सर्व्यसमासि सर्व्यप्रत्यये च परे सर्व्यनाकः पुंवत्तवः आदित्यर्थः । अथ समाससंज्ञकपूर्वपदस्यैव
स्त्रेः पुंवत् स्यात् न तु परपदस्य, अतएव पश्चिमा च पूर्व्या च पश्चिमापूर्व्ये इत्यथ पूर्व्या इति
परपदस्य स्त्रेः न पुंवत्तवः । न च, (८७) न वीच्यास्योऽन्वयेन सिद्धसंज्ञाविधेयत्वं पूर्व्यपश्चिमे
इत्यत्र कथं पुंवत्तव इति वाच्यं, न वीच्यास्योऽन्वयेन सर्व्यसमासि कृते एव सिद्धसंज्ञा विधेयते,
पुंवत् सेरित्यन्वयेन समासि कृतस्यैव पुंवत्तवो विधीयते, अन्वयिरोपात् । सर्व्या सिद्धा कृतं च
सर्व्यप्रत्ययः इत्यादी चनेन पुंवत्तवः । (१२८) पूर्व्योऽन्वयेन च तु (१२७) पुंवत् कृतस्यैव सिद्धसंज्ञा
विहितस्यैव पुंवत्तवस्य विधेयः । एवं सर्व्यसां पश्चिः सर्व्यपश्चिमिर्त्यादि । सर्व्ये वक्ष्यते—
सर्व्यानिश्चानि सर्व्यसांत्वोऽन्वये । "सर्व्यसांत्वो इतिनाथे पुंवत्तवः" इति आद्यम् ।

३२१ । ऋती ङा तत्पुत्रे सगोत्रविद्ये च ।

(ऋतः ६।, ङा ।१।, तत्पुत्रे ७।, सगोत्रविद्ये अ, चे ७।) ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य ङा स्यात् ऋदन्तो पुत्रे च परे सगोत्रविद्ये ।
मातापितरो पितापुत्री, होतापोतारी । *

३२२ । चगोत्र्यं नक्षत्रं । (चगोत्र्यं १।, नक्षत्रं १।) ।

चगोत्र्यं नक्षत्रं च नक्षत्रं स्यात् । †

३२३ । चैक्याश्चुदयहोः । (चैक्यात् ३।, चुदयहः ३।, चः १।) ।

चवर्गन्ताश्चुदयान्तात् चैक्यात् चः स्यात् ।

* स च पुत्रश्च तत्पुत्रं तच्छिन् । तत्पुत्रेणैव पूर्वस्थित-ऋदन् एवोच्यते । गोत्रस्य विद्या च ते, समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् सगोत्रविद्यं तच्छिन् । इन्द्रसमासस्यपूर्ववर्ति-ऋदन्-ऋदस्य ङा स्यात् ऋदन्तो पुत्रे च परे, पूर्वोत्तरपदयोः समानगोत्रत्वे समानविद्यत्वे च सतीत्यर्थः । मातापितरौ पितापुत्री इत्युभयत्र समानगोत्रत्वम्, होतापोतारी इत्यत्र समान-विद्यत्वम् । ऋदन्ते किं—पितृपितामहौ । सगोत्रविद्यं किं—जामातृपुत्री दादृभोज्ञारी इत्यादि । अत्र पुत्रशब्देन पुत्रार्थशब्द उच्यते इति क्रमदीश्वरः, तेन दुहितृत्वञ्चैव इत्यादि । पूर्वपदस्य समानगोत्रत्वे परपदस्य च समानविद्यत्वे न भवति, यथा पितृहोतारी । किञ्चात्र द्विपदशब्दे पुत्र ङा भवति, तेन होता च पोता च यदा च ते होतृपोतृयदार इत्यत्र न स्यात् । द्विपदशब्दे तु सादृश, तेन होतापोतारी च यदोदनातारी च ते हातापोतायदोदनातार इति । होतापोतारी च यदा वेति शब्दे तु होतापोतायदार इति । अत्र मातापितरौ इत्युदाहरणं प्राथम्ये चैव औचित्यञ्चैव पूर्ववर्तिरिति सूचितम् (पाणिनिः १।२।७०) । "मातरपितराश्चौचान्" (६।१।१२) इति पाणिनित्वेष्वेव मातापितरौ इत्यस्य उपात्तरज् । पाणिनिः ६।१।११ ।

† अत्र नच तौ तद्वैरैव, चगोत्र्यं च नक्षत्रं स्यात् । ऐक्यं समाहारः । चवर्गान्ताश्चुदयान्तात् उपसर्गं उपसर्गिकं इत्यादौ (१।६०) उक्तः । नक्षत्रं इत्यन्वयं रचःसर्वं चवर्गं दादृभोज्ञं औच्यं चोच्यं (पाणिनिः १।३।२१—२३) इत्यादिकमपि औच्यसिद्धं तत्रोच्येति नक्षत्रम् । पाणिनिः १।३।१, २, १७, १८ ।

वाक् च लक् च इयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्त्रजं, यमी-
दृशदं, वाक्त्वचं, पीठच्छोपानहं । *

३२४ । ऊर्ध्वशीवं पदशीवं धेन्वनुहौ अहो-
राजः स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवं
अक्षिभुवं इत्यादयः साध्याः ।

(ऊर्ध्वशीवं १, पदशीवं १, धेन्वनुहौ १॥, अहोराजः १, स्त्रीपुंसौ १॥, वाङ्मनसे
१॥, ऋक्सामे १॥, दारगवं १, अक्षिभुवं १, इत्यादयः १॥, साध्याः १॥) । †

इति चः ।

* पुष दस मूर्धन्य-वच इ चेति बुद्वच तस्मात् । समाहारवचं स्त्रियात् चवर्गान-
दान-वान-वानात् चः स्वादित्यर्थः । (३२७) आदित्य इत्यनेन एतद-च-प्रत्ययादीनां तद्धित-
त्वात्, (४३१) न टं तसामित्यनेन दान्त्वानिवधे वाक्त्वचमित्यादौ विराममात्रित्वात् (२११)
कुञ्जादिकं न स्यात् । एवञ्च समासपादोक्तप्रत्यया चन्वपदादेव व्युत्पत्ति, तेन लक्ष्यं सञ्चि-
पुञ्चः इत्यादौ पूर्वपदात् न कश्चित् प्रत्ययः । चे किं, पञ्चानां वाचां समाहारः पञ्चवाक्
इति द्विगो न स्यात् । ऐक्यमिति किं, प्राड्भ्ररदौ इति इतरितरे न स्यात्, समाहारो तु
प्राड्भ्ररदमिति स्यादेव । पाणिनिः ५।४।१०६ ।

† ऊर्ध्वशीवमित्यादयः साध्याः निपात्या इत्यर्थः । ऊर्ध्व च अशीवन्तौ च ऊर्ध्वशीवं,
पादौ च अशीवन्तौ च पदशीवं, उभयवच अमन्यवः, पादस्य पदादेशवः । अतएव चनद्धोव
धेन्वनुहौ, एतदादिभ्योऽपि अमन्यवः । अहश्च रात्रिश्च अहोराजः, समाहारोऽपि पुंसम् ।
सङ्गापूर्वत्वे तु स्त्रीवत्त्वं, यथा विराजमित्यादि । स्त्री च पुंसश्च स्त्रीपुंसौ । वाक् च मनस
वाङ्मनसे । ऋक् च साम च ऋक्सामे । दाराश्च नावश्च दारगवम् । अक्षिभुवौ च भुवो च
अक्षिभुवम् । इत्यादयः इति आदिप्रत्ययेन वदसमासेषु अतुलानि उच्यन्ते । तत्र समासान्तर-
ऽनुक्तं तत्रैव वक्तव्यं, इत्थे अतुलानि तु अत्र उच्यन्ते । मन्त्रदिवं रात्रिभिवम् अहर्दिवम् ऋग्-
यजुषम् ; अहोभोमी सूर्याचन्द्रमसौ मित्रावरुणौ—इत्यादिकः प्रयोगात्सारीर्षे इतरितरीवोः
समाहारश्च त्रैयः । पाणिनिः ५।४।१०७ ।

अत्र समाहारविधयश्चात्र कश्चिदनु पाणिनिस्तस्मिन् विद्वान्ने—“इत्यत्र प्राप्तिपूर्व-
सेनाङ्गनाम्” (२।४।२), यथा प्राप्तिपूर्वं तुल्यनासिद्धं, मातृङ्गिणपापविषयम्, रक्षिकान्तरीरम् ।
“जातिरप्राप्तिनाम्” (२।४।६), यथा धानाप्रभृति । “विधिउचिद्धो नदीदीप्तोऽनाम्”

बहुव्रीहि-समासः (४) ।

**पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः । नीलमुज्ज्वलं
वपुर्यस्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः । ***

(१।४।०), यथा गङ्गाशोभं, कुरुकुरुषेचम् । “सुद्रजनवः” (१।४।८), यथा दंभमशकम् ।
 आनकुशात् सुद्रजनवः । “शेषाच्च विरोधः शान्तिकः” (१।४।९), यथा, गीव्यात्रम् ।
 “गवान्प्रथमैर्नि च” (१।४।११), यथा गवान्, दासीदासं, पुत्रपौत्र, औकुमारं, सूत्रपुरीषं,
 मांसशोषितमित्यादि । “विभाषा इत्यनुगच्छयथान्वयस्यनपयश्चकुन्वन्वदवपूर्वापराधरीतरा-
 चाम्” (१।४।१२), यथा प्रचन्वर्षीधं प्रचन्वर्षाधाः, रुद्रप्रवत् रुद्रप्रवताः, कुम्भकाश्च कुम्भकायाः,
 दक्षिणतं दक्षिणते, गामद्विष गामद्विषाः, तिष्ठिरिकपिच्छलं तिष्ठिरिकपिच्छलाः, अश्ववद्ववम्
 अश्ववद्ववौ (१।४।१०), इत्यादि ।

निपातनादिकशेषाऽपि (वृत्तिः) भविता । दिक्षावं यथा —अश्वी च अश्वश्च अश्वी, इंसौ च
 इंसश्च इंसौ, युवती च युवा च युवानौ (पा. १।१।६०), स्वसा च भ्राता च भ्रातरी, दुहिता च
 पुत्रश्च पुत्रौ (पा. १।१।६८), अश्वश्च अश्वरश्च अश्वरी (पा. १।१।०१), माता च पिता च पितरौ
 (पा. १।१।००), जावा च पतिश्च दम्पती जन्पती च । रामश्च रामश्च रामी, रामश्च रामश्च
 रामा (पा. १।१।६४) इत्यादि । [अत्र वक्तव्यम्—एकशेषस्य पदनिमित्तकत्वाभावे
 समासत्वं नास्ति, अतः कृतद्वितसुमासैकशेषेत्यादिवृत्तिभेदवचने प्रथङ्निर्देशः कृतः । पद-
 निमित्तक-इत्यन्वयकोऽवमित्येके ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । तत्र सर्व्व-समास-शेष-प्रकरणं
 द्रष्टव्यम् ।]

• पीताम्बर इत्यत्र समसमासाभ्यां ‘पीतम्’ ‘अम्बरम्’ इति पदाभ्याम् अन्वो हरिर्भुज्यते,
 एवं विपदवद्बुधौ नीलोज्ज्वलवपुरित्यत्र समसमान्त्वोर्नौलम् ‘नीलम्’ ‘उज्ज्वलं’ ‘वपुः’ इति पदेष्वो-
 ऽन्वः कृष्णो भुज्यते । एवं अतुःपदवद्बुधौहरिपि, यथा आरुद्रा इहा बहवो वागरो बं स-
 आरुद्रकृष्णवपुवागरो इव इत्यादि । भावश्चः समानाधिकरत्वात् पदानाम् अन्वोन्ते बहुव्रीहिः
 आदिति बाध्यम् । (१।१।१) सप्त माषा वर्त्तते वाऽसौ समाह्वयः इति उदाहरता वन्वकारेण तु
 कदाचित्-अभिज्ञाधिकरत्वात् पदानामपि बहुव्रीहिः आदिति सूचितम्, अतएव ध्वं इति-
 र्वाऽसौ ध्वंइतिरित्यादि । (सिद्धान्तकौमुद्याम् पा. १।१।२४ इति स्वव्याख्याने “अधिकर-
 त्वानामपि न, पञ्चभिस्तुलसम्” । इति उक्त्वा १।१।२५ स्वव्याख्याने “कच्छेकाश्चः अतएव
 प्रापकाद्याधिकरत्वापदो बहुव्रीहिः” इत्युक्तम् । एवमेव नीलोचन्द्रः ।) अपि च पीताम्बर-
 इत्युदाहरता विशिष्यविशेषयोः समासे विशिष्यमेव पूर्वं आदिति सूचितं, तेन पीताम्बर-
 इत्यत्र अम्बरपीत इति न ज्ञातम् । (१।६८) अङ्गनिर्गोत्यादि उदाहरता क्वचित् ज्ञानविशेषं
 परमपि आदिति सूचितं, तेन अन्व्याह्वयः आह्विताभिः (प्राचिभिः १।१।१०) इत्यादि ।
 वस्तुतः पूर्व्वपदोपरपदवन्वया प्रमानात्सारेण शेषाः । द्वितीयादिविभक्त्यान्वपदासौ बहुव्रीहि-
 रिति आचार्योर्भवति यथा—आरुद्रो वागरो बं स आरुद्रवागरो इवः । अतः आरुद्रो-शेषः ।

(१०७) वृद्धोऽदान्ते न इति हरिभाविषी हरिभाविनी,
श्रीभाविष श्रीभावेन । रम्यविषा श्रीकामिष । रम्यपक्षेण
रम्ययूना रम्याङ्गा । *

३२५ । नञोऽनौ वाञ्छसोः ।

(नञः ६, षनी १४, वा ११, च् इतोः ७) ।

नञोऽपि परे च्च् इति च चः स्यात् खे वा ।

नाञ्चन्तो यञ्चासो षनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः । †

नितकामचपक्षी । उपनीतं भोजनं यजे स उपनीतभोजनाऽतिथिः । निर्गती जनी यद्यात्
स निर्गतजनो दीप्तः । प्रोताम्बर इति पद्यान्ताम्बपदार्थः । उचितो विद्वानो यच्चिन् स-
उचितविद्वानो इव इत्यादि । “प्रथमार्थे तु न, यथा इष्टे द्वे नतः” इति सिद्धान्तकौस्तुभौ ।
ज्ञानते तु प्रथमान्ताम्बपदार्थोऽपि, यथा समाह्वय इत्यादि ।

• इति भावविशुं श्रीधमलाः इति भूष् इतिचिन्मयोरित्यस्यात् (२८१) चिन्मि इति,
(६४१) ज्ञेचोपि, (२१७) नान्तादोपि, समासोत्तरविहितेन ईपा उचितस्य मञ्ज (१०७) वा
चञ्चन् । चच, (२६६) चात् श्रीतादिति चापकात् क्षाद्युत्पत्तेः प्रागपि कारकाणां समासः,
तत्राप इति कारकापपदानां कृत्विः समासचपनं प्राक् सुपुत्पत्तेरिति भाव्यम् । त्रिषड् भाष्ये
नञासौ श्रीभावः तेन श्रीभाविष श्रीभावेन, चच समासोत्तरविहितकारादिसम्बन्धिनी मञ्ज वा
चञ्चन् । उभयत्र एकाच्कारवर्गयुक्तप्रत्ययसम्बन्धिनिप्रज्ञानात् विकल्पः । रम्यो विः पक्षो यत्र तेन
रम्यविषा, त्रिषां कामी यत्र तेन श्रीकामिष, उभयत्र एकाच्कारवर्गयुक्तप्रत्ययसम्बन्धिनिज्ञानात् विकल्पं
चञ्चन् । रम्यं वञ्चं वञ्चिन् तेन रम्यपक्षेण, रम्यो युवा वञ्चिन् तेन रम्ययूना, रम्यन् च्छर्त्तञ्चिन्
तेन रम्याङ्गा, एतेषु पञ्चयुवाङ्कारवर्गनात् न चञ्चन् ।

† च्च् च च्च षनी । च्च् च इत् च च्चञ्चठी तवीः । समासि द्वितयक नञः
क्षानि च्चि परे च्च् इति च चः स्यात् वा । नास्ति चन इति षनी नामः । † नास्ति च्युतं
नामी यत्र चः अच्युतः नच्युतः । च्युतमिति च्युतावीर्भावो कः । च्युतवातीः चर्त्तदि (२८६)
काम्यवि च्युती नञ्चर इति क्षेचित्, तन्मते न च्युतोऽच्युतः च्युतमिदं प्रत्ययः । तत्राप—

तत्राङ्कारवर्गनापच तद्व्यञ्जं तद्व्यञ्जं ।

चत्राञ्जं विरोधय नञ्चर्त्तः वद् प्रकीर्तिताः । इति प्रायः ।

उदाहरणं यथा—न त्राञ्चर्त्तौ त्राञ्चर्त्तः त्राञ्चर्त्तञ्चर्त्त इत्यर्थः । पापकात्मनीऽवापम् । न
चटोऽपटः चटमिदं प्रत्ययः । च्युतरी च्युतीदरीत्यर्थः । च्युती च्युतस्यच्युतीत्यर्थः । च्युतः
च्युतविरोधीत्यर्थः । फलिनिः ६।१।७१,७४ । “नवीऽप्राचिच्युततरकाञ्च” इति वाचिनि-

३२६ । महत्तैकार्थे जातीयवासकरविधिटे
 तु ती च । (महत् १६, त १६, आ ११, एकार्थे ०, जातीय—विधिटे ०,
 तु ११, ती ११, च ११) ।

महतस्त आ स्यात् एकार्थे, जातीयादौ तु ती च ।

महाबलः । #

३२७ । पुंवत् स्त्र्युक्तपुंस्कः स्त्रियां इग्रमानि-
 तत्वग्रसन्तरादौ चाख्ये । (पुंवत् ११, स्त्री ११, उक्तपुंस्कः १,
 स्त्रियां ०, अ—तरादौ ०, च ११, चख्ये ०) ।

सूत्रे (१।१।००) प्राचिन्निष्ठे नञ् वा स्यात्, यथा ननाः चनाः पर्यन्ताः । प्राचिषु तु, चनो-
 ष्वलः प्रीतिम् ।

यत्र वाच्यस्य व्यवसायादित्यात् नाकारिषु चादेशो न स्यात् यथा—

नाको नवेदा नकुचश्च नको नासन्-नचन-नपाच नधाद् ।

नपुंसकं वै नमुचिर्नखश्च नादेशमेतेषु यदनि धीराः ॥ इति पाणिनिः ६।१।०५ ।

एवाभवाः—न चकम् (दुःखम्) चक्रिन्निति नाकः । न वेत्तीति नवेदाः चसुन्प्रत्ययान्तः ।
 न कुचमस्तीति नकुचः । न ज्ञायतीति नक्तः, क्रमेणः । न सन्तः चसन्तः, न चसन्तः
 नासन्तः । न चरतीति नचपन्, चोयतेः चरतेर्वा चचमिति निपातः । न पातीति
 नपात् इत्यप्रत्ययान्तः । न धावति इति नधाद् छिन्नन्तः । न ज्ञी पुमान् नपुंसकं, स्त्री-
 पुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न मुचतीति नमुचिः । न खनाम्नाश्चमस्तीति नखम् ।

० एकोऽर्थो बह्वु स एकार्थकञ्चिन् । जातीयश्च चासश्च करश्च विभिद्यन्न समाहारं
 तञ्चिन् । महत्प्रत्ययस्य सकारणं चाकारः स्यात् एकार्थे विशेष्यप्रत्ये परे, जातीयवादी परे तु
 महत्प्रत्यये (स्त्रीबहिः) तीकारणं चाकारः सादित्यर्थः । जातीय इति (७८०) प्रत्ययः,
 चासश्च विभिद्यन्न इति प्रत्याः । महत्त्वं सर्वं यस्मात्सौ महत्त्वः । एवं महती कीर्तिर्नसाती
 महाकीर्तिः । विशेष्यप्रत्ययपरत्वं चर्चापारयेऽपि सम्भवति । तेन चर्चावाली दीवयेति
 महादीवः, महती चाती कीर्तिर्भवेति—महाकीर्तिरिति । एकार्थे किं, महत्त्वं पञ्चिद्यन्न
 महत्त्वञ्चिन्, महत्त्वः पुत्रः महत्पुत्र इत्यादी न स्यात् । जातीयवादी तु महतो महत्या वा
 प्रकार इत्यर्थे (७८०) महाजातीयकः । महतो महत्या वा चाप्यौ महाकासः । महतो महत्या
 वा चरौ महाकरः । महतो महत्या वा विभिद्यः महाविभिद्यः । चनवान् महान् सूतः
 दीवयन्तकम्, चनवती महती भूवा महद्भूवा प्राज्ञची, ज्ञानाहावत्स्यवहापे च कोऽपि
 वक्तव्यम् । पाणिनिः ६।१।०६, पार्तिष्यञ्च ।

उक्तपुंस्त्वः स्त्रीलिङ्गः पुंयत् स्यात् एकार्थे स्त्रीलिङ्गे, उगादौ च,
न तु रूप्ये । *

३२८ । नोप्ताककोङ्पूरयाख्यायुम्बक्तविका-
रार्थञ्चित्तं जातिस्त्राङ्गेप् त्वमानिनि ।

(न । १।, ऊप्—चित्तं १।, जातिस्त्राङ्गेप् । १।, तु । १।, चमानिनि ०।) ।

• पुमानिव पुंयत् । उक्तः पुमान् येन स उक्तपुंस्त्वः, एकलिङ्गत्वे यः स्त्रीपुंसयोर्वर्तते स उक्तपुंस्त्व इति यावत् । “भाषितः पुमान् येन समानायामाकृतावेककिञ्चिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्त्वः शब्दः । तदेतदेव कथं भवति । भाषितः पुमान् यद्विषयं प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्त्वशब्दोच्यते । तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्त्वः ।” इति काशिका । अस् चने यस्य स असन्, तर चादियस्य स तरादिः, असन्चासौ तरादिचेति असन्तरादिः । उग्रश्च मानिन् च तस्य त्वश्च असन्तरादिश्च तत् तस्मिन् । न रूप्येऽप्यस्मिन् । एकार्थे इत्यनुवर्तते । उक्तपुंस्त्वः स्त्रीलिङ्गशब्दः पुंयत् स्यात् विश्वस्त्रीलिङ्गशब्दे परे, उगादौ च परे, न तु रूप्ये इत्यर्थः । यथा—सुन्दरी भार्या यस्य स सुन्दरभार्याः, एवं सुन्दरी चासौ भार्या चेति सुन्दरभार्या । उगादौ तु सुन्दरीवाचरति (८४८) सुन्दराचते । आत्मानं सुन्दरीं गन्तव्ये वा सा (९९१) सुन्दरमानिनी । सुन्दर्या भावः (४३८) सुन्दरता सुन्दरत्वम् । असन्तरादिषु (४६१—४६२)—तरसमश्च वपश्च चतरां चतनां तथा । इत्येवम् इमन्-कसौ दीप्तो दीप्तोय इत्यपि । बहुः पात्रचरो रूप्यशब्दश्चैते तरादय इति । यथा—(४६२) इयमनयोरतिशयेन यथा यथतरा, इयमासामतिशयेन यथा यथतना । (४६३) चतिशयेन यथा यथरूपा । (४६४) अनयोरतिशयेन वा किनरान्, आसामतिशयेन वा किनरान् । (४६६) चतिशयेन सखी सखिष्ठा सखीयसी । (४७१) सख्या भार्या सखिमा । (४७७) ईषद्रूपा यथा यथकल्पा यथदीक्षा यथदीप्तीया । (४७८) ईषद्रूपा यथा बहुयथा । अथ बहुः परस्मिन्समकथान् न पुंयद्भावः । बहुश्च असन्तरादानुपमाससु वच्यमानाचतस्त्रितप्रकारश्च असन्तरादिविधावकनूचवर्ममध्यपातासुरीयात् । (४७९) कुञ्चिता यथा यथपात्रा । (४८०) भूतपूर्वा यथा यथचरी । (४८१) यथावा भूतपूर्वां नौः यथाऽप्यः, अथ रूप्यवर्णनात् न पुंयत् । (४८२) वक्रोर्द्वेष्टि वक्रोर्द्वेष्टि इति । उक्तपुंस्त्वः चिं, नञ्प्रकार्यः । तस्माः, तसः, तस्मां, तस्य, तसा, तसिं इत्यादौ तु (१२०) पुंयत् खेरिति पुंयत् । इतिनीनां सङ्घः इतिवत्, अघ्रावी देवता अस्म आघेवः, कुकुष्ठा अस्मं कुकुष्ठास्मं, मृग्याः खीरं मृग्यखीरं, मृग्याः पदं मृग्यपदं, काश्याः श्रावकः काश्याश्रावकः इत्यादौ च पुंयद्भावो वक्ष्यते । पाणिनिः ६।१।१४, १५, १६, ४२, ६४, त्वे परे तु विभाषा ; वार्त्तिकानि च ।

ऊबन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोऽ्, वूरुषीत्वान्तं, संभ्राभूतम्, इम्-उम्-रक्तार्ध-विकारार्ध-वर्जं चित्तान्तश्च पुंवन्न स्यात्, जाति-स्वाङ्गविहितेवन्तम् मानिन्वर्जे । *

३२६ । पूरुषी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
 क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला समा
 सचिवा तनया दृष्टिहृत् स्वा कल्याणी भक्तौ ।

(पूरुषी—भक्तौ ७) ।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात् । †

* तत्र अकस्य ताकौ, कयोः कः ताककः, स उऽ् यस्य स ताककौऽ् । इय उय यू ताकां भू युम्, (४१०) (सकारस्य प्रत्येकसम्बन्धेन इम् उम् इत्यर्थः), रक्तस्य विकारस्य तौ रक्तविकारी, ती अर्थो येषां ते रक्तविकारार्थाः, युम् च रक्तविकारार्थांश्च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सोऽयुञ्जन्विकारार्धः, मूर्ध्न्व च इत् यस्य ष चित्, विशासौ तथेति चित्, अयुञ्जन्विकारार्धवासी चित्थेति अयुञ्जन्विकारार्धचित् । पश्चात् ऊप् च ताककौऽ् च पूरुषी च चाक्ष्णा च अयुञ्जन्विकारार्धचित्च समाहारे तत् । जातिश्च स्वाङ्गश्च जातिस्वाङ्गे, ताभ्यामीप् जातिस्वाङ्गेप् । न मानिन् अमानिन् तखिन् । ऊबन्तं पठं, तद्विगतस्य केन अकप्रत्ययस्य वा केन ककारोऽ् पठं, चितीयादिपूरुषीप्रत्ययान्तं पठं, दशाभद्रादि संभ्राहृपं पठन्, इम्-उम्-रक्तार्ध-विकारार्ध-वर्ज-ककारित-तद्विगतप्रत्ययान्तं पठश्च पुंवन्न स्यात् । जातिविहितेवन्तं स्वाङ्गविहितेवन्तश्च जातिवर्जं प्रत्ये परे पुंवन्न स्यादित्यर्थः । पाणिनिः ६।१।२६—४१ ।

† पूरुषी येषादि वन्दे सखिन् । पूरुषीति पूरुषीप्रत्ययान्तः औचिङ्गप्रत्ययः चितीयादिः । एषु अष्टादशसु परेषु पुंवन् न स्यादित्यर्थः । अथ कैचित् क्षान्तातनययोः स्वामि चमातदुषी, क्षा इत्यत्र क्षता इति, वासा इत्यत्र अथवा इति च नाहुः, वासा-वामा-वर्षी च नाहुः । आभिधावाच अन्ता इत्यधिकं इत्यति । अक्षिप्रत्ययाश्च कर्षोविहितक्रियप्रत्ययान्तौ भव्यमान-इत्यन्वयाची वीहृष्यः, भावसापिते तु पुंष्व् स्यादिव । अतएव मेषद्वये इहमक्षिर्भवाम्वा इति, एषो च भवति विरसभक्तिर्मानुषोपकारः इति इहमक्षिरिति ज्येष्ठे इति च, भावविहितत्वात् पुंवन्नायः । "औचिङ्गिणवासानु इहमक्षिः" इति विश्वानुशौची । प्रत्यतनया इति तु प्रत्यतं तनयवा वशा इति अधिकरचबहुव्रीहिः । पाणिनिः ६।१।२४ ।

३३० । गवावादेः खोऽन्ते गौख्येऽनौयसः ।

(गवावादेः ३। अ. १।, चन्ते ७।, नीके ७।, चनीवसः ३।) ।

अन्ते खितस्य गोः आप ईप अपच अः खान् अपप्रधानत्वे सति, नखीयसः ।

शीतगुः ध्वस्तमायः कांसतशुः । ईयसस्तु बहुप्रेयसी । *

खवादेसु (३२८)—वामोऽर्ध्वाभ्याः रसिकाभ्याः वाचिकाभ्याः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभ्याः । ब्राह्मणीभ्याः सुक्रेष्ठीभ्याः । अमानिनि किं—ब्राह्मणअमानिनी । गुमादेसु वैयाकरणभ्याः सौवश्याभ्याः कावायक्यः हैममुद्रिकः । †

* आप् आदित्येण स आवादिः, गौच आवादिच तस्य । पुचस्य जापो गौचं तसिन् । न ईयन् चनीवस् तस्मात् । ईवसः परस्य ईपः खो न आदित्यर्धः, एव निषेधः बहुव्रीहयेन, (ईयसी बहुव्रीहेर्मेति वाच्यमिति वार्तिकम्) तेन प्रेयसीमतिशयः अतिप्रेयसिः अथ इत्यादि । अर्धं पिपपञ्जाः अर्धपिपपञ्ची, एवं अर्धखारी अर्धनगरी इत्यादिऽङ्गनिषेधो वक्ष्यते । अथ आवादिस्त्रीभ्यानां बहुधात् न खीकित्प्रत्ययमात्रस्य ङ्कः, तेन अतिवखीः, अतिनीरिवादि । पुं बहुवाचक विधिनिषेधौ निषेध उदाहरति शीतगुरिवादि । शीवा शीतसा गीः खिरचो बलासी शीतगुचन्द्रः, असा माया यस्य स असाजायः, असायस्य पूर्वस्य पुं बहुवाचः, परस्य ङ्कः । ईयन् बहुव्रीहौ (३२२) अत्रत्येन वाचिसमाप्तीदाहृतम् । काची तन्पूर्वकाची कांसतशुः, पूर्वस्य पुं बहुत्, परस्य ङ्कः । एयन् अत्रत्यापि गौचस्य परस्य अतिमायः अतिखिरिवादि । वजाः प्रेयसी यस्य स बहुप्रेयसी इत्यन्त, पूर्वस्य पुं बहुवाचः, परस्य ईयसी वर्जनात् न ङ्कः, (१७८) ईपः ईर्षीयः आदिच । अनासावपिषेरनित्यत्वात् न (३२२) अत्रत्यः, (अथ वाचिनित्यं वचा "ईवसच" ३।७।१३६) । अत्र ङ्कनिषेधात् सुप्रेयसी सुखमिच्छन् (१६०) खीरे अः अत्रत्येनापि ङ्कस्यो न आदिति । एवं मनीषासुखारि-वाच्यमपि । अत्र पुं बहुवाच्यकारणे निपस्यबहुव्रीहौ अत्रतीदी इत्यन्ते, वचा, चिवाज्यरतीः, अरतीचिवाज्यः ; एवं दीर्घात्प्रतीकः, तन्वीदीर्घात्प्रः इति विहितम् । अपरी सु चिवा-ज्यरद्वयमिति वदति ; चिवाज्यरती जापो अन्तेति इत्यन्तेऽपि चिवाज्यरद्वयमिति वाक्यम् । अर्धकारस्यपूर्वस्यै तु हयोरपि पुं बहुत्, वचा अरचिन्तुः । पाणिनिः ३।१।७८, वार्तिकम् ।

† वामी सुन्दरी अर्धं वचाः सा वामीः (२०८), वामीः अर्धार्धं वचाः । एवं वीचीति रसिका (७२८), रसिका अर्धार्धं वचाः । अथतीति (८८०) वाचिजा, वाचिजा ।

पूरखादी तु (१२८)—०

३३१ । ॐ पूरखीप्रमाखीध्यामः ।

(६६ ०, पूरखी-प्रमाखीयां ५५, चः १) ।

आभ्यान् चः ख्यात् द्वे ।

(२५८) ययोर्खीयोऽयुक्तो यो । कख्याखीपञ्चमा रात्रयः,
कख्याखीप्रिवः । सुख्याच पूरखी आख्या, तेन—†

भाष्या यस् सः । यथा पूरखी (४५५) वही, वही जाया यस् सः । द्या (इति संज्ञा) जाया यस् सः । निविद्यायां भवा मैषिणी (४२८), मैषिणी भाष्यां यस् सः । एषु पूर्वपदाना-
सूपनादीनां पुंवावनिविधेः । आख्या (२६२) भाष्यां यस् सः आख्याभाष्यः, सुखी (२६३)-
भाष्यां यस् सः सुखीभाष्यः, उभयत्र जाति-स्वाङ्गविहितेभ्यं न पुंवात् । आख्यां आख्यां
भवति वा सा आख्यानामिनी, गच्छातोः (८८३, २५०) चिन्, ईप् च । अत्र भागिनि
परे पुंवावः । आकारं वैति चकीति वा वा सा (४२८, ४१०) वैगाकरखी, सा भाष्यां यस्
सः । सु सुन्दरः अथो यस् सः ख्यः, ख्यख्येवं (४१०, ४१०) खीचो, सा भाष्यां यस् सः ।
अथविध रत्ना आयावी (४२८), आयावी अन्त यस् सः । खीचो विद्यारः (४३०) ईको, ख
सुखिना यस् सः । एतेषु इन्-उन्-रन्-विद्यारार्कवर्जनात् पुंवावः । सर्वेषु परपदानां
प्रत्ययः । (६।१।४६) पाणिनिश्चैव आख्याविद्या, आख्याविद्या, आख्याविद्या इत्यादी जीवन्-
कानिशापो प्रत्ययः इति वक्तव्यम् ।

० पूरखादी परे (१२८) उदाहरित्वत् उपमाह ।

† पूरखी द्वितीयादिः । प्रतीकरीत्या इति प्रत्ययोः । पूरखी च प्रमाखी च
साभ्याम् । पूरखीपाचखात् प्रमाखीप्रमाख चः ख्यात् बहुजीहि इत्यर्थः । पञ्चमां पूरखी-
पञ्चमी (४५१) । आख्याखी प्रत्ययः पञ्चमी रात्रिवांसु रात्रिषु ता रात्रयः कख्याखीपञ्चमाः,
अत्र पञ्चमीप्रत्यये परे (१२८) पुंवावो नास्वत्, पञ्चमीप्रत्यादनेन अत्रत्ये ययोर्खीप इति
द्वितीयां खीपि, (१३८) चात् । आख्याखी प्रिया यस् सः कख्याखीप्रिया, (१२८, १२०) । एवं
कख्याखीप्रियाः इत्यादि । सुख्यायेति अत्र पूरखीपरे पुंवावनिविधेः पूरखीपरत्वात् अत्रत्ये न
उभयत्र सुख्या पूरखी आख्या । सुख्यायत् समासवाच्यानामसाधारणवर्धनत्वम् । कख्याखी-
पञ्चमा इत्यत्र समासवाच्यानां समासार्थे खीपिवाच्यारण्यः पक्षिणं तत्र तासु रात्रिषु पञ्चमा

३३२ । द्यूतः कः । (दी-कतः ३५ वः १) ।

दौसंज्ञकादन्ताच्च कः स्यात् हे । कञ्जाचपञ्चमीकः पञ्चः ।
राशिः पूरणी वाचा चेति पूर्व्वेन सुखत्वम् । स्त्रीप्रमाचः । ३३

३३३ । सहः सो वा । (सहः ६५ वः १५ वा ११) ।

सहस्य हे सः स्वाहा ।

सह मात्रा वर्त्तते योऽसौ सभाटकः सहभाटकः । †

३३४ । सकथ्यस्याः षः स्वाङ्गे ।

(सकथ्यस्यः ३५, षः १५, स्वाङ्गे ७) ।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसक्यः, पुष्करीकवदक्षिणीः

रात्रावपि वर्त्तते, अतो सुखत्वम् । तेन इति परस्वीदाहरणे कञ्जाचपञ्चमीकः पञ्चः इत्यन्तं ।
न पुं वहावनिषेधः, नापि अपत्यव्यः, इत्यनेन सम्बन्धः । पाणिनिः ३।४।१२६ ।

* दो च सह द्यूतं तज्जात् । (२६) नदीसंज्ञकादन्ताच्च कञ्जाचपञ्चमीकः पञ्चः इत्यन्तं ।
आदित्यव्यः । इति नृपञ्चकवमात्रम्, अन्येभ्योऽपि सरःप्रभतिभ्यः प्रत्यन्तो. वहुव्रीही प्रथीमातुसारिच
कामव्यो वक्तव्यः (पाणिनिः ३।४।१२६ निबन्धं, ३।४।१२७ वा) । कञ्जाचो पञ्चमी यस्मिन् पञ्चे
सः कञ्जाचपञ्चमीकः पञ्चः, अत्र समासवाच्यस्य असाधारणवर्षः पञ्चत्वं, तत्तु. पञ्चम्यां रात्री न
वर्त्तते, अतो सुखात्माभावात् न पुं वहावनिषेधः (१२८), नापि अपत्यव्यः (१२९) । कञ्जाचो-
म्यत्वं (१२७) पुं वहावे, पञ्चमीकत्वात् नदीसंज्ञकादन्तेन कामव्यः । राशिः पूरणी वाचा
चेति पूर्व्वेन कञ्जाचोपञ्चमा रामव्यः प्रथमोदाहरणे राशिः सकञ्जवाच्येत्वर्थः, पूरणीवाचा
पञ्चमीवाचा शिव्यर्थः, अतः पञ्चमीकत्वत्वं सुखत्वमिति । स्त्री प्रमाचो यत्त्वं, स्त्रीप्रमाचः,
स्त्रीकत्वत्वं अतुल्यप्रकृतात् न (१२७) पुं वहावः, प्रमाचोत्वत्वात् (१२९) अपत्यव्यः । पाणिनिः
३।४।१२६ ।

† समभाटक इति (१२२) कः, अनेन वा सह-कथने सः । किंचित्तु मात्रा सन्निवः
समादत्त इति वाच्यं कृत्वा दक्षीणातत्पुत्र्यं यद्विनि । एवं सह समानम् कथं वत्तं सः
सोदरः सहोदर इत्यादि । हे किं, सहकृत्वा, सहपुत्रा । साधिः साधन् साधक्यं उपचायं
सपित्राचम् इत्यादि निबन्धं वक्तव्यमिति । पाणिनिः ६।१।८२ ।

यस्मासौ पुच्छरीकासः । स्नाङ्गे किं, दीर्घसक्चि शकटं । *

३३५ । दादण्यङ्गुलेः । (दादचि ०, बहुव्रीः ५।) ।

पश्चाङ्गुलं दाद । †

३३६ । द्वित्रेर्मूर्द्धः । (त्रिः ५।, मूर्द्धः ५।) । ‡

३३७ । ज्योत्सोपीतौ तेऽच्चे ।

(ज्योः ६॥, सोपीतौ १॥, ते ०, अच्चे ०) ।

मस्य सोपः स्नात् सवर्णस्य शोत् स्नादचि ये च ते । द्विमूर्द्धः । §

* सक्चि च अचि च तत् सक्च्यचि तस्मात् । सस्त्र आत्मनः अङ्गं स्नाङ्गं यजिन् । स्नाङ्गस्यचसुक्तम् (२६५) । स्नाङ्गवाचिभ्यामाभ्यामित्यर्थः । व-प्रत्ययस्य च इत् (२५०) ईवर्थः, अकारस्त्रितिः । दीर्घं सक्चिनो (सक) यस्य सः दीर्घसक्चः । पुच्छरीकवदिति, पुच्छरीकं सितान्धुजं तदेव अचुर्न सञ्चवृत्ति, अतो सक्चयया तत्तुल्यम् अर्थः, अतएव वाक्ये पुच्छरीक-वदितुक्तम्, एवं व्याघ्रवा (३५८) इति स्त्रियं वच्चाति । उभयत्र उदाहरणे अनेन वप्रत्यये, (२५८) इकारसोपः । जिह्वात् जिह्वा दीर्घसक्च्यो, सरोणाचो । दीर्घसक्चि इति शकटस्य प्राचिन्वाभावादिति भावः । एवं लृषाचिरिङ् । ई किं, (कर्मधारये) परमसक्चि, परमाचि । पाणिनिः ५।७।१२१ ।

† अङ्गुलिभ्यात् वः स्नात् ई, दादचि वाच्ये । दाद काठम् । पश्च अङ्गुल्यो यत्र तत् पश्चाङ्गुलं दाद ; "पश्चाङ्गुल्यो यजिन् तत् पश्चाङ्गुलं दाद अङ्गुलिसङ्ग्राहयत्वं धाम्नानां निक्षेपककाठमुच्यते" इति शेषीचन्द्रः । जिह्वात् जिह्वादीपि पश्चाङ्गुली समित् । दादचि किं, पश्चाङ्गुलिर्दसः । एवं पश्चाङ्गुला जिह्वा, इत्यत्र (३६०) सङ्ग्राह्यादिति अत्रत्ये, जिह्वात् चापू० पाणिनिः ५।७।१२४ ।

‡ द्विच द्विच तत् तस्मात् । त्रिभिर्वा परात् मूर्द्धः वः स्नात् ई । पाणिनिः ५।७।१२५ ।

§ न च उच मू तयोः । सोपच शोत् च सोपीतौ । अच् च अच अच् यजिन्, ति इत्यत्र निक्षेपचम् । शी मूर्धानो यस्य सः द्विमूर्द्धः, (३३६) वप्रत्यये, अनेन मसोपि, (२५८) अशोपः । एवं मसो मूर्धानो यस्य स द्विमूर्द्धः । जिह्वा द्विमूर्द्धो द्विमूर्द्धो राचसी । द्विः किं, बहुव्रीहिः । (३३१) न सं तस्यचित्पनेन दादकनिषेधात् (१२८) नो ह्यपु क्तिवापिन्वा-भावात् मसोपार्थनिवृत्तम् । शोत् यथा—वाङ्चिः, वाचन् इत्यादि । अचित् न स्नात् यच्च—स्नाकचुर्वं धाम । पाणिनिः ६।७।१४४, १४६ ।

३३८ । सङ्गावा ङोऽवहोः ।

(सङ्गावाः ३१, वः (१), पचोः ३१)।

बहुवर्जायाः सङ्गाया ङः स्यात् हे । पञ्च षट् परिमाणं देवतां
ते पञ्चषाः, उपगताः दस्य देवां ते उपदद्याः । बहोसु उप-
बहवः । †

३३९ । गर्भेर्गान्नि । (गानिः ३१, गानि ७)।

पञ्चनामः । †

३४० । लोष्णोऽन्तर्वहिर्यं ।

(लोषः ३१, चनर्-वहिर्यं ३३)।

अन्तर्लोमः बहिर्योमः । †

‡ गानि बहुवचनं सा चनपुंसकाः । बहुवचनं (१०१) सङ्गावद्विभवेन सङ्गावन्-
तिद्वैतान् प्राप्नोति गानिः । पञ्चषाः इति उपसर्ग्ये (१२६) टिलोपः । एवं विनाः षट्-
पञ्चषाः इत्यादि । उपगता विभक्तिर्लक्ष्यं स उपसर्ग्यः, (१२६) उपसर्ग्ये विभक्तिर्लोषोपः, (२५७)
बहोर्लोप इत्यकारलोपः । उपगता बहवो देवां ते उपबहवः । एवम् उपगताः । बहु-
वर्जनात् सङ्गावद्विभवेन सङ्गावा एव सङ्गं, तेन अङ्गानिः सङ्गं वर्तते वा सा साक्षात् पञ्चाशत्
इत्येव सङ्गावद्विभवात् न स्यात् । अतएव पाणिनी संक्षेपे इत्युक्तम् । शोभनं प्रातर्लक्ष्यं
सत् सुप्रातर्लक्ष्यं “अन्वधादिरिति वक्तव्यम्” इति वार्तिकान्तं उपसर्ग्यो वक्तव्यः । पाणिनिः
३।३।७३ । अथ “उपसर्ग्ये सङ्गावास्तत्पुञ्जपञ्चोपसङ्गागम्” इति वार्तिकान्तं निर्गतानि
विभक्तौ विभक्तिर्गानि वर्धयति, निर्गतविभक्तौऽङ्गुलिभः विभक्तिः सङ्गः इत्यपि वक्तव्यम् ।

† गानिः पंरी ङः स्यात् ङे संज्ञानाम् । पञ्च गानो वच, पञ्चपत् गानिर्लक्ष्यं इति ग्रा,
पञ्चगानो विभक्तः । एवं वचनान्तः । अर्था गानो वच स अर्धनामः, अर्धगानिर्लक्ष्ये,
अथ अर्था इत्येव निपातनात् प्रकः । गानि विं, निचगानिः । अरविन्दगानिर्लक्ष्यं तु
अनासावर्धिविधेरितिभ्यसात् अर्धनामात् । “अथ प्रत्ययपूर्व्यात् आनलोपः” (पाणिनिः
३।३।७३) इति सूत्रे ‘अङ्गिति वीर्धयिनामाद्व्यवधि, पञ्चगानः’ इति विद्यावकीर्तनी ।
अपिद्वयं गानो वच अर्धगानम्, “एतदुपसर्ग्यं, पञ्चगानिर्लक्ष्यं अर्धगानम्” इति वीर्धयः ।

‡ इत्युच्यते गानो वच अर्धगानम् । अन्तर्वहिर्यं पञ्च लोषो ङः स्यात् ङे ।

१४१ । नञ्दुःसोः सञ्चो व्र ।

(नञ्दुःसोः ५, सञ्चुः ५, वा ।१) ।

असञ्चः असञ्चयिः । *

१४२ । अस् प्रजायाः । (अस् ।१, प्रजायाः ५) ।

अप्रजाः सुप्रजाः । †

१४३ । मन्दात्याश्च तु मेधायाः ।

(मन्दात्यात् ५, च ।१, तु ।१, मेधायाः ५) ।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधाः । ‡

अनर्मेतादि लोभानि यस्य सः अन्तर्लोभः, एवं बहिर्लोभः । अनर्लोभा नास्ति इति ज्ञानदीपकः । आत्मा किं, दीर्घलोभा । हे किं, अनर्लोभ । पाणिनिः ५।४।१२० ।

* नञ् च दुश् सुचेति यस्मात् । एभ्यः परात् सञ्चो वः आद्ये ङे । नास्ति सञ्चि यस्य सोऽसञ्चः असञ्चयिः । एवं दुःसञ्चः दुःसञ्चयिः, सुसञ्चः सुसञ्चयिः । अथ प्रजाङ्गे एव सञ्चं, आङ्गे तु (१२४) पूर्वेष्वेव वः । (अथ सञ्चिप्रत्ययानि बहिरिति किंचित् पठन्ति इति भट्टोजिदीक्षितः । ज्ञानदीपकस्तु सञ्चिरिति एष्वक् पठन्तीत्युच्यते ।) अबादि-आदिनतमवसञ्चोऽयं चोपदेशिन सञ्चोति सिद्धितम् । पाणिनिः ५।४।१२१ ।

† नञ्-दुःसञ्चः परजाः प्रजाया अस् आत् ङे । इति नातुवर्धते पाणिनिद्वये निम्न-स्मिन् चतुर्णात् । नास्ति प्रजा यस्यासी अप्रजाः, अस्ति ज्ञते, (२५८) अर्लोभोप इत्याकारलोपे, (१८५) अन्तर्लोभोरिति दीर्घः । एवं दुःप्रजाः, सुप्रजाः । इह मन्दादीरन्वबहिर्लोभरन्व-अपेक्षितं, तेन सुसञ्चिप्रत्य-इत्यादौ न आत् । पाणिनिः ५।४।१२२ ।

‡ मन्दाश्च प्रत्यय यस्मात् । मन्दात्याम्नां चकारात् नञ्दुःसुञ्चश्च परस्मा मेधायाः अस् आत् ङे । नास्ति मेधा यस्या वः अमेधाः, सुमेधी मेधा यस्य सः सुमेधाः, मन्दा मेधा यस्य सः मन्दमेधाः । एवं सुमेधाः । अमेधे अस्, (२५८) आलोपः, (१८५) दीर्घः । इहापि मन्दादीरन्वबहिर्लोभरन्वअपेक्षितं, तेन मन्दावपुमेधः इत्यादौ न आत् । अन्तर्लोभोप इत्यादीनां परत्र आत्प्रत्ययः । “निम्नस्मिन् प्रजासिचयोः” (५।४।१२३) इति पाणिनिद्वये निम्नस्मिन्-इति-अपेक्षितं, अन्तर्लोभोपः इति लक्षणा । “मन्दात्याम्नां मेधायाः” इति अन्तर्लोभोप-इति-अपेक्षितं । अथप्य “अन्तर्लोभोपे” इति ज्ञानदीपकस्तु । अबादिभ्योऽपि तिङ्-अलोपो वर्धितः, अत्रा “लोपिवर्धने न सञ्च-अन्तर्लोभोपेऽपि । अन्तर्लोभोप-इति-अपेक्षितं ।

३४४ । धर्मादन् । (धर्मात् ५, अन् ११) ।

सुधर्मा । *

३४५ । नञ्सुचिव्युपाच्चतुरोः ।

(नञ्-सु-चि-वि-उपात् ५, चतुरः ५, चः १) ।

एभ्यश्चतुरः चः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः । †

३४६ । भाञ्चेतुः । (भात् ५, नेतुः ५) ।

नञ्चात् नेट्यभ्यात् चः स्यात् हे । सृग्नेत्रा राचिः । ‡

* पूर्वपदाभावि बहुव्रीहरेव न स्नादित्यतः पूर्वपदात् परात् धर्मादन् स्यात् हे । सु धर्मां यञ्च स सुधर्मां,—अनेन अन्, (१५८) चकारसोपः, (१६४) दीर्घः । एवं सुधर्मां विधर्मां बहुधर्मां इत्यादि । अथ मतमिदो इत्यनेन यथा—“धर्मादनिष् शिवसात्” (५।३।१२४) इति पाणिनिनृत्तञ्च “शिवसात् पूर्वपदात् परा यो धर्ममभ्यः ‘धर्मादनिष् भवति न पदसमुदायात्, अतस्त्रिपदै बहुव्रीहौ न भवतीति” चन्द्रवर्द्धमान-अयादित्वादिज्ञता व्याख्या । भट्टोजि-दीक्षितोऽख्येवनाह । तन्मते परमः सा धर्मां यस्मैति चिपदै बहुव्रीहौ सा भूत् ; किन्तु परमः स्वधर्मां यस्मैत्यथ अनिष् भवत्येव, साः साकीयो धर्मः साधर्म्यं इति कर्मधारयेष्व साधर्म्यशब्दञ्च धर्मांशत्वात् । ऋगदीश्वरेषु तु ‘साचात्कृतो धर्मं एतैः साचात्कृतधर्मांशो वेदितव्या’ इति भाष्यदर्शनात् “अकृतसमासान्तराद्धर्मादन्” इत्येव सूत्रं कृतम् । तन्मते परमः सुधर्मां यस्मैति परमसुधर्मः, अनुपाक्षितकृत्तद्धर्मः इत्येव स्यात् न तु अन् । ‘परमः शोभनो धर्मोऽस्मैति चिपदै बहुव्रीहौ तु परमसुधर्मो इत्येव भवतीति’ गोवीचन्द्रः । बहुव्रीहौ पाणिनि-सुचिव्युपाच्चतुरोः धर्मादित्यञ्च विशिष्यं, शिवसात् अकृतसमासान्तरादिति तस्मादेवेति ऋग-दीश्वरमतं प्रतिपाति । गोपदैवममपि तथैति निरूपयद्धर्मपदप्रयोगोदाहृतमीयते ।

† नञ् च सुच विच विच उपवेति तस्यात् । एभ्यः परात् चतुरभ्यात् चः स्यात् हे । न इति चत्वारि यस्मात् अचतुरः, सुसु चत्वारि यस्मात् सुचतुरः । एवं चोचि चत्वारि वा परिनाचं वेदां ते मिचतुराः । विवताचत्वारो यञ्च स विचतुरः । उपमता-चत्वारो यञ्चः सा चतुरचतुरा । पाणिनिः ५।३।७० । “शुपात्प्राप्तुपक्षेपान्” इति वार्तिकञ्च ।

‡ नञ्चात् नञ्चवाचकादित्यतः परात् नेट्यभ्याहः स्यात् हे । नृन्ः नृन्विरी नचनं नेता प्रापञ्चो यञ्चः सा राचिः नृन्नेता, च-प्रत्यये (१४८) चाच् । एवं सुचनेता

३४७ । सङ्घासूपमानात् पात् पादोऽहस्यादेः ।

(सङ्घासु-उपमानात् ५।, पात् ११, पादः १, अहस्यादेः ५।)

एभ्यः पादस्य पात् स्वात् हे, न तु अहस्यादेः ।

हिपात् सुपात् व्याघ्रपात् । अहस्यादेसु अस्तिपादः । #

३४८ । कुम्भादेरौपि । (कुम्भादेः ५।, ईपि ७।)

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्वात् हे ईपि परे ।

(२२१) पात् पत् वी । कुम्भपदी शतपदी । ईपि किं, कुम्भपादः । †

इसमीना इत्यादि । यस्मिन् नचचे उदिते राशिः प्रवर्धते तत् सखा नेष्ट । “नेतुर्नचच-उपसङ्गानम्” इति वार्तिकम् ।

* सङ्घा च सुब उपमानस्य सखात् । न इत्यादि-रहस्यादिसखात् । एभ्यः परस्य चकारान्त-पाद-अहस्य पाद स्वात् हे, न तु अहस्यादेः परस्य । उपमानतया भावो अहस्यादे-निर्देशः । ही पादो यस्य च हिपात् । शीमनी पादो यस्य च सुपात् । व्याघ्रस्यैव पादो यस्य च व्याघ्रपात् । अस्तिन इव पादो यस्य च अस्तिपादः । अहस्यादिसखा—इसो कटोवः अण्डोषो अण्डोषो नचिका मङ्गम् । दासो कुम्भ इत्यसौ अहस्यादौ परिकीर्षिताः ॥ कटोवचखावः, अण्डोषो धान्याधाधारविशेषः, जोष इति भास्य । पाणिनिवते—कुम्भास्य चस्य चस्य नचस्य कपोत—एतेऽपि अहस्यादिनचपठिताः । चात्रिकामते अहिसापि । चस्य नृदादपीवि उक्तव्यं, शैव नृदपात् सपः । पाणिनिः ५।४।११८, १४० ।

† चस्य ईपीति विषयसप्तमी, ईपि कर्षव्ये इत्यर्थः । कुम्भाविषय पादो यस्याः सा कुम्भपदी, शतं पादा यस्याः सा शतपदी, चनेन पादस्य पादः, (२६५) ईप्, (२२१) पदादीभ्यः । कुम्भादिसखा—कुम्भासखायाः शतस्यनोषाः विश्वः मितिक्षीच-कुम्भो च अण्डः । निराहं-सुषीमन्नदीसदाको विः कुम्भो रो वै कससोऽपि वेति ॥ “कुम्भासखास्यस्यसुमित्सकस्यसुषिमिति-कसयाः । विनिरससकत्सुषीमन्नरदास्येकस्योषनोषाव ॥” इति नोषीच्छ्रुः । चस्य चार्द्र-अण्डस्यानि चार्द्रव्यः, विश्वस्यस्यस्य सुमित्सकस्य पठितः, सकत्स्यस्यः दस्यादिस्य । चस्य अणो-विमितिर्लक्षाकः, पाणिनीये चसपाठे तु चात्रिकसंख्याकः । पूर्वस्यैवैव पाद-आदीर्भस्यो निरुत्तार्द्रोऽस्य, तेन ईपीऽभावपक्षे न पाद-आदीभ्यः । पाणिनिः ५।४।११८ ।

३४६ । व्यतीहारे चिः पूर्वो घोऽनञ्या वा ।

(व्यतीहारे अ, चिः १, पूर्वः १, घं १, चचि अ, चा।१, वा।१) ।

व्यतीहारे यो हस्तस्मात् चिः स्वात्, पूर्वस्य च घंः स्वात्, चा
वा नत्वचि ।

केशेषु केशेषु मृहीत्वा यत् युञ्जं प्रहृत्तं—केशाकेशि ।

दण्डेषु दण्डेषु प्रहृत्य यत् युञ्जं प्रहृत्तं—दण्डादण्डि ।

मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाह्वाबाह्वि बाह्वाबाह्वि । अचि तु
अस्यचि ।

इति हः ।

* परस्परभेदजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः, तच्च यो बहुव्रीहिसत्परपदात् चिः स्वात्, चकारित् चव्ययार्थं (२४), इकारस्थितिः । यौ कृते पूर्वपदस्य आकारः, पक्षे दीर्घं, अचि परे तु न आकारः, नापि दीर्घः इत्यर्थः । केशाकेशि दण्डादण्डि उभयत्र पूर्वपदसाकारः, परपदात् चिः (२५८) चकारस्योपः, (२४६) केषुञ् । एवं मुष्टिमिर्मुष्टिभिः प्रहृत्य यद् युञ्जं प्रहृत्तं मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि ; बाहुभिर्यात्रभिः प्रहृत्य यद् युञ्जं प्रहृत्तं बाह्वाबाह्वि बाह्वाबाह्वि, उभयत्र पूर्वपदसाकारः, पक्षे दीर्घः, परपदात् चिः, बाहुभ्यस्य तु विशिष्यत्वात् (२२०) उकारस्य चोकारः, (२५) चोकारस्य अच् । अचिभिः अचिभिः प्रहृत्य 'यद् युञ्जं' प्रहृत्य अस्यचि, अच परपदात् चिः पूर्वपदस्य तु न आकारः नापि दीर्घः अच्परत्वात् । उदाहरणप्रकाशत्, तच्च मृहीत्वा तेन प्रहृत्य युञ्जे व्यतीहारे यो हस्तस्मात् विशिष्यत्वात्, तेन कावच कावच मृहीत्वा रथे च रथे च खिला इत्यादी न स्यात् । अतएव "तच्च तेनेदमिति उच्यते" इति पाणिनिवचम् (२।१।२०) । "अथैव्यतिहारे युञ्ज एवात् उक्ताः । तथापि सतन्मनस्य पक्षविषये ; इतीधानस्य प्रहृत्तविषये । उच्यते चिं, 'अथैव' इत्यथैवेत्तं युञ्जं प्रहृत्यम्" इति टीका । पाणिनिः ५।३।२२०, ६।१।२२० ।

बहुव्रीहौ, (पाणिनिः, ५।३।२२४) जायायां जाणिः, (पाणिनिः ५।३।२२२) बहुवीं बन्वन्, (५।३।२२३) वा संज्ञायाम्, (पाणिनिः ५।३।२२६) प्रसंज्ञां जातुषी क्तः, (५।३।२२०) अर्थादिभाषा, इत्यादि प्रयोगानुसारात् बन्वन्वन् । यथा—पुत्रजानिः, अचिभ्यश्चया, प्रतपन्वन् प्रतपन्वः, पुत्रवन्वा पुत्रवन्वः, मञ्जः सैन्वः, ऊर्ध्वन्वः ऊर्ध्वानुर्ध्वानिदि ।

कर्मधारय-समाहः (य) ।

परमसासावाक्सा चेति—परमात्मन् ।

संज्ञासौ चिन्नासा-वानन्दचेति—सच्चिदानन्दः । †

३५० । कोङ्गादिः पुंवत् यजातीयदेशीये

तत्वे त्वजात्याख्यः ।

(कोङ्गादिः १।, पुंवत् ११।, य-जातीय-देशीये ७, तत्वे ७, तु ११।, यजात्याख्याः १) ।

कोङ्गपुराणादिः पुंवत् स्यात् यादौ, तत्वयोस्तु जातिसंज्ञावर्जम् ।
पाचकस्त्री पञ्चमभार्या । ‡

• उच्चरपदविशुद्धक बहुव्रीहि-वर्जं पदबहुले समासो नास्तीति दुर्गसिंह-कामदीवरी ।
सम्मतमस्त्रीकुर्वन् त्रिभिः पदैरपि कर्मधारयमाह सच्चिदानन्द इति । आनन्दयतीति आनन्दः
इति विशेषं पदं, यथायां विशेषणत्वे समासानुपपत्तेः । कुलकुण्डः पट्टविषयः इत्यादा-
बुभसस्य विशेषणत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावस्य कामचारत्वात् एकस्य विशेष्यत्वं कल्पते ।
विशेषणस्य तु पूर्व्यस्त्रितिरिक, तेन ब्राह्मणदीर्घं एवं न स्यात् । कङ्गादिशब्दास्तु वा पूर्व्यं
प्रयोग्याः, (पार्श्विनिः १।१।१८) ; तेन कङ्गाजैमिनिः जैमिनिकङ्गाः इत्यादि । कङ्गादि-
शब्दा—कङ्गा अठर नकुल काश खोङ् खञ्ज कुल कुण्ड खञ्जति गौर इह भिषुक पिङ्ग
पिङ्गकं ततु त्रिचिर मठर वर्धर इति ।

मयूरव्यंसकायाः (पार्श्विनिः १।१।०२), शकपार्श्विवायाय (शकपार्श्विवादीनां सिद्धये
उच्चरपदलोभतेत्यादिनिवृत्तिं वाचिकम्) निपात्यन्ते । व्यंसयति हल्ययतीति व्यंसको धूर्तः,
विपूर्व्याः संज्ञायाः व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः । एवं उच्चर उत्पन्न इति शब्दां
स्त्रिणां सा उच्चरीतृत्वात्, उच्चरविधना, उत्पत्तविधना, अङ्गीतविधना इत्यादि । शकः शक्तिः
वचरो वा त्रिभिः वज्र सः शकप्रियः, शकप्रियः पार्श्विः शकपार्श्विः, निपातत्वात् मध्यपद-
श्लोपः । एवं शकवर्णनामा वृत्तिः श्रीहर्षवृत्तिः, मेघनामा मङ्गोभृत् मेघनादीभृत्, सुखयुक्ता
वाचिका सुखवाचिका इत्यादि । मयूरव्यंसकादिः शकपार्श्विवादिषु आङ्गितिकः, प्रयोग्य-
स्त्रीषु संज्ञायाः, तेषु प्रयोग्यो राजा राजानरम्, अकिञ्चनः, अकृतोभूतः, उच्चारणं, चिद्वि-
चिन्नापनिष्ठादि मयूरव्यंसकाद्यनर्गतम् ।

† क उक् बल स कोङ्, कोङ् आदिर्वस स कोङ्गादिः । यय जातीयय देशीयय
व्यञ्जित् । यङ् मङ् तत्वं यञ्जित् । जातिव आङ्गा य आङ्गाश्लो, न विद्येते आङ्गाश्लो

३५१ । द्वित्रष्टाधिका द्वान्योऽष्टा-त्रिदशा-
द्योऽन्यषट्के त्वनघीतो वा ।

(द्वित्रष्टाधिकाः १३, द्वान्योऽष्टाः १३, त्रिदशाः ७, अन्यषट्के ७,

तु ११, अनघीतो ७, वा १५) ।

एषामिते क्रमात् स्युः दशादिभिके, चत्वारिंशदादिषट्के अघीति-
वर्जं तु वा ।

द्व्यधिका दश द्वादश, त्रयोदश, चष्टादश ।

द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनघीतो किं, द्वयघीतिः । *

यत्र कोऽदी सोऽत्याख्याः । (१२०) पुं वत् स्त्रपुंस्त्वनेन उक्तपुंस्त्वन् कोऽदीः
पुं वत्पुंसत्वान्, (१२८) नोऽस्त्वान्कोऽस्त्वनेन निषेधे, कर्कषारवादी पुंसत्वनेन विधिः क्लृप्ते,
तेनात्मर्थः—उदितस्य चक्षस्य वा केन कर्कारोऽन्, पूरवोऽस्त्वान्, आख्याभूतम्, इन्-
उन्-रन्ताय-विकारायैवर्णे चित्तप्रतिपत्तम्, जाति-स्वाङ्ग-विहितेवृत्तच पठं इति उक्तपुंस्त्वं भवति,
तदा एकांशे स्त्रीलिङ्गे परे कर्कषारवादी पुं वत् स्त्रान्, जातीय-दीर्घ-प्रत्यये च परे पुं वत्
स्त्रान्, तत्वयोः परयोस्तु जातिसंज्ञायर्णे उक्तपुंस्त्वं कोऽदीः पुं वत् स्त्रादिवर्धः । जातीय-
प्रत्यये पुं वत्पुंसत्वान्मावेऽपि अनेन विशेषविधानम् । दशा—रसिका चासी भाष्या षेति
रसिकभाष्या, पाचिका चासी स्त्री षेति पाचकस्त्री, पचनी चासी भाष्या षेति पचनभाष्या ।
एवं दशभाष्यां, सैविलभाष्यां, ब्राह्मणभाष्यां, सुवेगभाष्यां, (४८०) रसिकजातीयम्, (४८०)
रसिकदीर्घीया, (४९८) रसिकता रसिकत्वम् । कोऽदीभिन्नस्य तु दीर्घाजातीयया इत्यादीर्घा-
न पुं वत् । उक्तपुंस्त्वं किं, गङ्गिकाभाष्यां इत्यादि । अत्याख्या इति किं, ब्राह्मणोक्तं
दशालं; नृचपाचकात् स्त्रादिव, यथा, यथायाः भावः एतत्त्वमित्यादि । कर्षितु कोऽदि-
रित्वनेन केनां पुं वत्पुंसत्वान् निषेधोऽस्त्वान्, तेन (१२८) पूरवोऽस्त्वान् निषेधेऽपि कर्कषारवे
पुं वत्पुंसत्वान्, यथा—कच्छाचपचनी कच्छाचनीः कच्छाननयो कच्छचमिका इत्यादि ।

कोऽदीः (१२८) नोऽस्त्वान् इत्यादित्त्वे धे पठिताः, पूरव्यादिः (१२८) पूरवो-
मित्यादित्त्वे धे पठिताः, ते पुं वत् स्युः धे जातीयदीर्घीये च परे, तस्मै परे तु जातिपाचकस्य
संज्ञानाचक्षस्य च न स्त्रादिवर्धः इति रामतर्कवादीभ्यः । पाणिनिः ६।१।४२ । “अनघीतु-
वचनस्य” इति मार्शिकम् ।

* * * इति च चक्ष चष्ट च धे द्वित्रष्ट, द्वित्रष्टभिः उदितस्य चक्षिकाः द्वित्रष्टाधिकाः,
ब्राह्मणपुंस्त्रादिनात् उदितपदस्य खोपः, इत्यात् परस्मैपदस्य प्रत्ययेन उक्तपुंस्त्वं

३५२ । वैकोनस्यैकाद् कान्नी सङ्ग्रायां ।

(वा ११, एकोनस ६१, एकाद्-एकात्री १५, सङ्ग्रायां ७) ।

एकात्रविंशतिः एकात्रविंशतिः एकोनविंशतिः ।

३५३ । सख्यहोरात्रः षः षगे च ।

(सखि-चङ्गन्-रात्रः ५१, षः १६, ष-गे ७, च ११) ।

एभ्यः षः स्यात् वे वे गे च । प्रियसखः परमाहः महाराजः । †

घाधिक-घाधिक-घटाधिका इत्यर्थः । हाव चवथ घटाव हाचयोऽटाः, दत्र चाथो वेवां ते दमाथाः, चयाथां दत्राथानां समाहारः चिदत्राथं तजिन् । चथां समुद्रः वट्कं, चन्वथ तत् वट्कथेति तजिन् । न चञ्चोतिरनञ्चोतिसप्तान् । चिदत्राथशब्देन दत्र-विंशति-चिञ्चत्-शब्दानामिव दृश्यन्, चन्वथा चन्ववट्के चञ्चोतिवर्जनजनवर्कं स्यात् । तेन घाधिक-घाधिक-घटाधिकानां स्थाने क्रमात् वा चयस् घटा इत्येते चादिशा भवन्ति दत्रशब्दे विंशतिशब्दे चिञ्चत्शब्दे च परे, प्रकरणात् कर्कषारये ; चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षट् सप्तति नवतीति पञ्चसु परेषु वा स्फुरित्यर्थः । घाधिकार्य ते दत्र श्चेति हादत्र, घाधिकार्य ते दत्र श्चेति त्रयादत्र, घटाधिकार्य ते दत्र श्चेति घटादत्र, त्राकपाधिवादिनात् अधिकापदलोपः । एवं घाविंशतिः चयाविंशतिः घटाविंशतिः, घाचिञ्चत् चयचिञ्चत् घटाचिञ्चत् । घाधिका चाली चत्वारिंश-शेति हाचत्वारिंशत्, पथे द्विचत्वारिंशत् । एवं हापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत्, हाषट्ठिः द्विषट्ठिः, हासप्ततिः द्विसप्ततिः, हाणवतिः द्विणवतिरित्यादि । अञ्चोती तु न चादिशः, तेन अञ्चोतिः अञ्चोतिः घटाञ्चोतिः । कर्कषारये किं, घाधिका दत्र वन स घाधिकदत्र इत्यादी न स्यात् । चन्ववट्के इति किं, चिञ्चत्, चिसङ्गसमित्यादि । पाणिनिः ६।१।४०, ४८, ४९ ; भाष्क शत-सप्तत्यमित्येवार्थिकच ।

• एकोनस स्थाने एकाद्-एकात्री स्यातां सङ्ग्रायाचके परे वे । एकोना चाली विंशतिश्चेति एकाद्विंशतिरित्यादि । बाह्यशब्द व्यवस्थया सङ्ग्रा इह विंशत्यादिर्यः, तेन एकोनाय ते हेतु श्चेति एकोनदत्र इत्येव । “अपि सङ्ग्रायामिति सामान्येभ्योत्रं तथापि विंशति विंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षट् सप्तति अञ्चोति नवति शत सङ्ग्रादायिच परे-ऽत्रादायादिञ्चो भवतः, न सन्वचिन्त् सङ्ग्राशब्दे परेऽनभिधानात्” इति नोदोचम् । वे किं, एकोना विंशतिवर्कं सः एकोनविंशतिरिति । पाणिनिः ६।१।०६ ।

† सखा च चङ्ग राजा श्चेति तज्जात् । प्रियवासी सखा श्चेति प्रियसखः, चनेन च (२५८) इकारलोपः । जिवा विज्जादीपि (२५०) प्रियसखी । मुरनच तत् चङ्गवेति

३५४ । सर्वैकदेशसङ्घातसङ्घात्यान्वैकान्ते-
क्योऽङ्गोऽङ्गः ।

(सर्वं - व्यात् ५१, न ११, यकात् ५१, न ११, ऐक्ये अ, चङ्: ६७, चङ्ग ११) ।

एभ्यः परस्य षडन् इत्यस्य स्थाने षङ्गः स्यात् यादौ न त्वेकाग्र्यं
न चैक्ये । *

३५५ । प्राग्वत् नो योऽतोऽङ्गस्य ।

(प्राग्वत् ११, न: ६१, च: ११, चत: ५१, चङ्गस्य ६१) ।

सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । एकात् एकाङ्गः ।

अत इति किं, त्रिभिरङ्गोभिर्जातः चङ्गः । †

परमाङ्गः, प्रथमे, (११०) मलोपे, (१५८) अकारलोपः, अङ्गानां पुंसमभिधानात् ।
महाशाली राजा धेति महाराजः, (१२६) महत्सल आकारः, प्रथमे, न-लोपे, अकार-
लोपः । जियां महाराज्ञी, "महाराज्ञी तु प्रायां नामशब्धे स्त्रीलिङ्गस्यापि बहुवचिन्यस्य
प्रायिकत्वात्" इति क्रमदीचरः । "महती चाली राज्ञी धेति" इति गोवीचन्द्रः । "लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्त्रेह मद्राचां राज्ञी मद्रराज्ञी" इति भट्टजिदीचितः । एवं
लक्ष्यं सखा लक्ष्यसखः, मयाचां सखीनां समाहारलक्ष्यम् । यादौ किं, लक्ष्यः सखा
कस्य स लक्ष्यसखिरिति इरदत्तवासकारयोस्तदनुनामिनाच्च मतम् ; तत्र साधु, भाष्यविरोधान्,
तन्मते लक्ष्यसखा इति (१२८ त्वटीका द्रष्टव्या) । अतएव "वायुः सखा कस्य स वायुसखा"
इति गोवीचन्द्रः । पार्थिवः ५१४११ ।

* सर्वैक एकदेशसङ्घातसङ्घातस्य अथ समाहारे तस्मात्, न एको "नैकसङ्घात्,
न ऐक्यं नैकं लक्ष्यम् । अत्र एकैकानि वर्तमानः पूर्वादिरेकदेशः । एभ्यः परस्य षडन्-
शब्दस्य अत्र इत्यकारान्त आदेशः स्यात्, न तु एकात्, न च समाहारे द्विवी । पार्थिवः
५१४८८, ८९, ९० ।

† प्राग्वदित्यनेन (१००) दूः अथकृपुनरेऽपीति च भाषं, महावच-—अकार-रिष-अथकृ-
पुनरात् अदनात् परस्य अत्र इत्यकारान्तस्य नो चः स्यात् अन्-कृ-पु-अनरेऽपीत्यर्थः । सर्वैक
तत् अङ्गवेति सर्वैकः, पूर्वैकं तत् अङ्गवेति पूर्वाङ्गः । एवं प्राङ्गः अथप्राङ्गः इत्यादि (११४,
०११४, ११५) । अथच तदङ्गवेति एकाङ्गः (११४, ११०, ११८) । प्राङ्ग इति तद्विद्यार्थविद्,
अनुसङ्गरथायंनिरोधकम् । अत्रत्येवकारान्त इति किं, द्वीषांश्च अङ्गानि तदर्थं स्य द्वीषांश्चो

३५६ । कौटग्रामात् तच्छः ।

(कौट-ग्रामात् ५।, तच्छः ५।) ।

कौटतचः, ग्रामतचः । #

३५७ । जातमहद्दृष्टादुच्छः ।

(जात-महत्-दृष्टात् ५।, उच्छः ५।) ।

जातोच्छः, महोच्छः, दृष्टोच्छः । †

३५८ । शुनोऽत्यप्राख्युपमानात् ।

(शुनः ५।, अति-अप्राख्युपमानात् ५।) ।

अतेः प्राखिवर्जादुपमानाच्च शुनः चः स्यात् यादौ ।

आकर्षणवद्वा आकर्षणः । प्राखिनसु, व्याघ्रपुवद्वा व्याघ्रश्वा । ‡

अरत् । प्राखदिति किं, सङ्घाताङ्गः व्यङ्गः । पूर्व्वच नैके इति किं, इयोरङ्गोः समाहारः
 घटः । एतेषां पुस्तनभिधानात् । पुष्पाङ्गमिति तु नपुंसकं “अपयपुष्पाङ्गं नपुंसके”
 इति खिङ्गातुभ्रासज-विशेष-स्यात् । एवं सुदिनाङ्गमिति । “पुष्पसुदिनाभ्यां क्लीबे” इति
 क्लृप्तेः श्वरत्वम् । पाणिनिः ८।४।७ ।

* आभ्यां परात् तच्चनृबन्दात् चः स्यात् यादौ । कुश्यां भवः कौटः, कौटवासी
 तथा वेति कौटतचः “स्तनभृकर्मजोवी न कस्मिन् प्रतियङ्ग” इति गोवीचन्द्रः । यावत्
 तथा ग्रामतचः “वङ्गनां साधारण इत्यर्थः” इति गोवीचन्द्रः । कौटग्रामात् किं, राजतचाः ।
 पाणिनिः ५।४।२५ ।

† एवः परात् उच्चनृबन्दात् चः स्यात् यादौ । जातवासी उचा वेति जातोच्छः । एवं
 महोच्छः, दृष्टोच्छः । यादौ किं, महान् उचा यस्य स महोचा शिवः । पाणिनिः ५।४।७७ ।

‡ न प्राची अग्राची, अग्राची वासी उपमानवेति अग्राख्युपमानं, अतिच अग्राख्य-
 उपमानवेति सजात् । आङ्गवर्तेऽनेनेति आकर्षणः, आकर्षणी इति श्वात् । आकर्षणव्येन
 आकर्षणा आकर्षणस्य उच्यते, तज्ज्ञापनार्थम् उपमन्वः । आकर्ष-इति अग्राख्युपमानात् परात्
 अन्वयस्यात् चः । अतिच, आनमतिज्ञानः अतिचः वराङ्गः, अतिची सेवा । अङ्गव्येन
 आकर्षणा आङ्गवत्स्य उच्यते, व्याघ्रवासी वा वेति व्याघ्रवा, आख्युपमानात् न चः । पाणिनिः
 ५।४।२६, २७ ।

३५८ । पूर्वोत्तरवृत्ताज्ञानतेः सकृद्भुः ।

(पूर्व-उत्तर-भुनात् ५, च ११, भवतिः ५, सकृद्भुः ५) ।

एभ्यः पूर्वोक्ताच्च अतिवर्जात् सकृद्भुः वः स्यात् यादौ ।

पूर्वसकृद्भुः । *

३६० । देशात् ब्रह्मणः कुमहद्भ्रान्तु वा ।

(देशात् ५, ब्रह्मणः ५, कु-महद्भ्रान्तु ५, तु ११, वा ११) ।

कुम्भितो ब्रह्मा कुम्भः कुम्भः । †

३६१ । सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः ।

(सरस्-चनस्-चवस्-चश्मनः ५, संज्ञा-जात्योः ७) ।

महानसं उपानसं लोहितायसं पिच्छाश्मः अस्तुताश्मः । ‡

* पूर्वच उत्तरच भुनच स्यात् । नास्ति अतिवर्षं सोऽनतिसञ्ज्ञात् । पूर्वोत्तरभुभ्यः चमाभ्युपमानाच्च सकृद्भुः वः स्यात् यादौ । पूर्वच तत् सकृदि वेति पूर्वसकृद्भुम् । एवम् उत्तरसकृद्भुम् । पूर्वोत्तरभ्यो चवस्यवाचिनी । भुनञ्च सकृदि भुनसकृद्भुम् । अस्तु-निव सकृदि अस्तुसकृद्भुम्, पिच्छासकृद्भुम् । माभ्युपमानानु आत्रसकृदि । अतिस्तु सकृदि अतिज्ञानः अतिसकृदि । पाणिनिः ५।४।८८ ।

† देशवाचकान् परान् ब्रह्मणः वः स्यात् यादौ, कुमहद्भ्रान्तु परानु वा । चवनिस्तु ब्रह्म चवनिब्रह्म, सुराद्ब्रह्मः । देशात् किं, देवब्रह्मा चारवः । महद्भासी ब्रह्मा वेति महद्ब्रह्मः महद्ब्रह्म । ब्रह्मभ्योऽपि ब्रह्मचवाची । पाणिनिः ५।४।१०४, १०५ ।

‡ सरस् च चनस् च चवस् च चश्मन् वेति सञ्ज्ञात् । संज्ञा च जातिच संज्ञाजाती तयोः । संज्ञाचचमाच लोवीचश्मः "लो लोवच्छिनिस्वरपापश्चाव विशिषे चर्षते च एव संज्ञाश्चां चभते," जातिचचचनु पूर्वनिबोधं जीवे २६१ ह्ये । एभ्यः वः स्यात् यादौ संज्ञायां जाती च । आचल सरः आचलरसे संज्ञा । अचसरसमिति तु भट्टोजिदीक्षितः । चन्द्ररतो वैतवचसरः चच्छेदसरः इत्यादी तु न भवति । अचस्रसरसं जातिः । अचस्र सत् चनवेति महानसं संज्ञा । उपानसमनः उपानसं जातिः । लोहितमनः लोहितमनसं संज्ञा । आचलनः आचलसं जातिः । पिच्छाच चश्मा पिच्छाश्म संज्ञा । चनृत् चश्मा चनु-ताश्मः जातिः । संज्ञाजात्योः किं, दीर्घसरः इदमनः इत्यावः भवाश्मा । पाणिनिः ५।४।८४ ।

३६२ । सर्व्वकदेशसङ्घातपुरख्यवर्षादीर्घाद्वाचैः ।

(सर्व्व—दीर्घात् ५, राचेः ३१) ।

राचेरेकैकदेशे वर्त्तमानः पूर्वादिरेकदेशः ।

पूर्व्वराचः अपरराचः । *

३६३ । गोरतार्थे । (गोः ५, अतार्थे ७) ।

गोशब्दात् षः स्यात् यादौ, न तु तार्थे । परमगवः ।

३६४ । नावोऽर्द्धात् गे च ।

(नावः ५, अर्द्धात् ५, गे ७, च ११) ।

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् षः स्यात्, अतार्थे गे च । अर्द्धनावं । †

३६५ । खार्या वा । (खार्याः ५, वा ११) ।

अर्द्धखारं अर्द्धखारी । ‡

इति यः ।

* सर्व्वत्र एकदेशसङ्घातस्य पुच्छस्य वर्षाच्च दीर्घस्य तस्यात् । एभ्यः परस्माः राचेः षः स्यात् यादौ । सर्व्व्या चासी राचिचेति सर्व्वराचः । राचानामां पुंस्त्वमभिधानात् । पूर्वा चासी राचिचेति पूर्व्वराचः राचेः पूर्व्वभास इत्यर्थः, (ए. 'पूर्व्वं राचे' इति वाक्यम्), एवमपरराचः, मध्यराचः, सङ्घातराचः, पुच्छराचः, वर्षाचा राचिः वर्षाराचः, दीर्घराचः । पाणिनिः ५।४।८० ।

† परमवासी औचेति परमगवः । एवं पुमांवासी औचेति पुगवः । राचो गीः राजगवः । र्वाचां नवां समाहारः चिगवं, षचां नवां समाहारः षङ्गवम् । पञ्च नावो धनमस्य पञ्चनवधनः । अतार्थे चिं, पञ्चाभिर्गोभिः क्रौतः पञ्चगुः । पाणिनिः ५।४।८२ ।

‡ अत्र सूत्रे परस्य च यादिरतुशब्दावपि अभिधानात् अर्द्धात् परात् नौशब्दात् द्वे एव षः स्यात्, पुनः द्वे च इति अचनान्त् नौशब्दात् षः स्यात् अतार्थे द्वे च इत्यपरोऽर्थो वाक्यः । अथएव पाणिनी लृपवन्म् । अर्द्धस्य तत् औचेति अर्द्धनावं द्वीपत्वमभिधानात् (पा. 'अर्द्धं नावः' इति वाक्यम्) । अर्द्धात् चिं, दीर्घनीः । एवं त्रिनावं त्रिनावधनः । तार्थे तु, पञ्चभिः नौभिः क्रौतः षङ्गनीः । पाणिनिः ५।४।८२, १०० ।

§ अर्द्धात् परात् खारीशब्दात् षः स्यात् वा-वे । खारीशब्दात् षः स्यात् वा अतार्थे द्वे च इति च अर्थः । अर्द्धस्य तत् खारी चेति अर्द्धखारं, द्वीपत्वमभिधानात् । पथे अर्द्ध-

तत्पुरुष-संज्ञासः (अ) ।

कृष्णमाश्रितः कृष्णमाश्रितः । *

३६६ । व्यं पूर्वम् । (व्यं १, पूर्वम् १) ।

परं व्यं पूर्वम् स्यात् षे सति ।

खारी । एवं विखारं विखारि, विखारधनः विखारीधनः । तार्थे तु, बाध्या खारीभ्यां श्रौतः विखारिः । पाणिनिः ५।४।१०१ ।

* द्वितीयादिविभक्त्यनपदपूर्वकाणां समासतत्पुरुष इत्युक्तं (३१८), ऋषिषोदाहरति कृष्णमाश्रित इति । एवं क्रियाविशेषक-द्वितीयान्तादिरपि यथा—नित्यधीर्घः, मन्दमाली, मांसं व्याप्य स्थितः मासस्थितः, सुहृत्तं व्याप्य सुहृत् सुहृत्सुहृत् (पा. १।१।२८, २९) इत्यादि । पाणिनि-मते तु क्रियाविशेषकस्थले सुप् सुपेति समासः, क्रियाविशेषकस्थल कारकत्वेनानङ्गीकारात् ।

नञ् इत्यव्ययस्य स्थायनेन सङ् समासो नञ्तत्पुरुषः (पाणिनिः १।१।६), स च प्रथमान्य-पदपूर्वक एव । यथा, न ब्राह्मणः अत्राह्वयः । नञ् च द्विविधः—पर्युदासः प्रसव्यप्रतिषेधक । तथाच—प्रधानत्वं विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोच्यते नञ् ॥ अत्राह्वयं विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता । प्रसव्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सङ् यत् नञ् ॥ अत्राह्वय इत्यादी परपदार्थसदृशार्थकत्वात् विधेः प्राधान्यं, प्रतिषेधश्च तात्पर्याभावात् प्रति-षेधस्याप्राधान्यम्, अतएव पर्युदास-नञः परपदेन सङ् सापेक्षत्वात् समासः । किञ्चित् न कुर्व्याच इत्यादी विध्यंशे तात्पर्याभावात् विधेरप्राधान्यं प्रतिषेधक च प्राधान्यम्, अतएव प्रसव्यप्रतिषेध-नञः क्रियया सङ् सम्भवात् स्थायनेन सङ् सापेक्षत्वाभावात् न संज्ञास इति । “अत्रंशं तुल्यसंज्ञानां सैवधोषेऽप्यसम्भ्रमम्” (रघी) इत्यादी केचित्तु समास इत्येते । प्राच्येषु नञर्वे-दकविधः—तन्वाह्वयभावक तदन्वत्वं तदन्वता । अत्राह्वयं विरोधक नञर्वीः षट् प्रकी-र्तिताः ॥ यथा—अत्राह्वयः, अपायं, अघटः, अतुदरी कन्वा, अकीर्णी, असुरः इत्यादि । अत्र वक्तव्यं—अत्राह्वय इत्यादी नञ्तत्पुरुषः समासः, पाणिनीयस्य इत्यादी तु सुप् सुपेति समासः । अनतिशीतोष्ण इति ज्ञेते तु नञ्तत्पुरुष एव ।

एवञ्च कु-प्रादिभिः सङ् स्थायनेनैव नित्यसंज्ञासः स्यात् (पाणिनिः १।१।२८, ‘प्रादयः नवाच्ये प्रथमया’ इति वार्तिकेन) । नित्यसंज्ञासौ द्विविधः—धोविशेषः अक्षरवि-विशेषो वा । तत्र कृष्णसर्पादी अविवक्षः ; अक्षरविशेषे च पर्यायसंज्ञेयं अक्ष-कचनम् । कुक्षितः पुरुषः कुपुरुषः, ईरन् जीवं ज्ञानार्थं, प्रहृष्टी मीनः प्रवतः, कुशी जगः कुश्रमः, शीमली जगः सुश्रमः इत्यादिः शिष्टप्रधीनां तु सारिष नित्यसंज्ञासौ श्रेवः । (५४८ सूत्रं

राजानमतिक्रान्ता अतिराजो, अतिशो, अत्यङ्गः, अतिश्रिः । *

३६७ । सङ्घात्प्राक्प्रकृतिभ्याम् ।

(सङ्घा-त्वात् ५), रात्रि-प्रकृतिभ्यां ५४, अः १) ।

सङ्घाया स्थाय प्रराभ्यां रात्राप्रकृतिभ्या-सः स्थात् यादौ, न तु
तार्ये । अतिरात्रः अत्यङ्गः । †

हरिचा द्वातो हरित्रातः । विश्वे दत्तं विश्वदत्तं । अश्रुतात्
जातं अश्रुतजातं । कृष्यस्य सखा कृष्यसखः, महाघासः,
घासतघः, मृगमक्ष्यं, जाससरसं, मश्वकसरसं, राजमवः,
वर्षारावः । ‡

इत्यथ) । स्थायुत्पत्तेः प्रागपि कृदन्तेन सङ्घ उपपदस्य निवृत्तं समासः स्थात्, यथा—कुम्भं
करोति इति कुम्भकारः (१००८), अतिशयः, धनश्रीतीत्यादि ।

* समासानामप्रत्ययानामिव निमित्तोभूतस्य षादिः इह पूर्वनिपाते अनुवृत्तिर्नास्ति, तेन
समासमाशेषस्य विधानात् उपसङ्गम् इत्यव्ययीक्येषुपि पूर्वनिपातः । अतिराजोति (३५३)
अ-प्रत्यये, (३१०, २५८) नकार-प्रकार-लोपे, (२५७) चिन्सादौप् । आनमतिक्रान्ता अतिशो
(३५८) अ-प्रत्ययः, शेषं पूर्ववत् । अतिरतिक्रान्ताः अत्यङ्गः, (३५३) वः, (३५४) अश्रुद्वयः ।
अश्रुतमतिक्रान्ताः अतिश्रिः, परपदार्थेष्वाप्राधान्यात् (३१०) इत्यन्तः, एवम् अतिमायः, अति-
वाजोवः । राजानमतिक्रान्ता अतिराजोऽनुदाहरता अत्यादिभिर्हितोयानस्य समास इति
सूचितम् (अत्यादवः क्रान्तायथे द्वितीयया इति वार्तिकम्), तेन वेदानुवृत्तः उद्वेगः, व्यामचि-
कृदन् अचिन्त्यं, कृष्यमभिनन्द अमित्तुखः—इत्यादि बोध्यम् । अत्र प्रयोगानुसारेण अत्यव-
भिन्नस्यापि पूर्वनिपातो वक्तव्यः, यथा—वनखाद्ये अश्वेवनं, राशोषां मयः मयराशं, दन्तानां
शुभा शुकुलः (पा. ५२।११) इत्यादि । पाणिनिः २।२।२० ।

† सङ्घा प्र अथ सङ्घात् सङ्घात्, एकवचनं यथासङ्गनिरासार्थम् । अत्र मश्वक-
प्रकृतिकारान् षादिरनुवृत्तिः । रात्रिमतिक्रान्तोऽतिरात्रः, अश्रुतिमतिक्रान्तोऽश्रुतः, उभयत्र
अश्रुत् प्रत्यये (३५८) इत्यंशलोपः । एवं तिस्रणां राशोषां समासः तिराशं, शरीरकृष्योः
कृष्यारः अश्रुतः । यद्ये किं, हे अश्रुतो परिमात्रमस्य अश्रुति (शेषे) । अश्रुतं शेषं,
अश्रुतः अतिरतिशय इति इ अश्रुत्परिमात्रार्थेष्वाश्रुतमन्वेव समासो सिद्धः, यथाच—अश्रुतः
अश्रुतः अश्रुत्परिमात्रः । पाणिनिः ५।१।८६, ८७ ।

‡ इतीया-तत्सुब्रह्म-समासः—हरिचा प्राप् इति । एवं अतिश्रिः, अत्यङ्गः, मासप्रत्ययः,

३६८ । मुख्यार्धोरसः । (सुश्रुतसंहिताः ५) ।

मुख्यार्धा-दुरस्रम्यात् अः स्यात् यादौ । अश्वोरसं, सुश्रोतस्र-
इत्यर्थः ।

पुत्रेषु उत्तमः पुत्रोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा अवन्तिब्रह्माः । *
इति अः ।

मासोः, कर्मावयवः, गुह्यमिन्द्र इत्यादि । दधा निमित्त आदेनः इधोदेनः, बुद्धि निमित्तः
धानाः बुद्धधानाः, इक्षिणा युक्तो रथः इक्षिरथः, एवम् अन्नरथः इत्यादी प्राक्पार्थिवादिभ्यान्
मध्यपदलोपः । अतुर्थीमाह—विश्वे दत्तमिति । एवं गोधो हितः गोहितः, यूपाय
दाह यूपदाह, कुक्षलाय सुवर्षं कुक्षलसुवर्षम् इत्यादि । अथ वक्तव्यं—क्षिपादिभ्यते प्रकृति-
विकृतिभावस्यैव एव अतुर्थीतत्पुत्रवः, अन्वत् तु वृद्धोत्तमसः । यथा अन्नघासः इत्यत्र
अन्नस्य घासः, न तु अन्नाय घासः । एवं रथनस्थालो इत्यादि । पञ्चमीमाह—अच्युतात्
आवमिति । एवं व्याजनीतः अर्धनीतः, अन्नपतितः, अर्जुनपरजितः, सर्परजितः, घटमिन्न-
इत्यादि । वृद्धीमाह—कृच्छस्य सखा कृच्छसखः (१५१), महती दीप्तस्य महत्या भूम्या वा
घासः महाघासः (१२६), महतः सकारस्य लोकारस्य वा आकारः । शानस्य तथा शानतवः
(१५६) व-प्रत्ययः । मृगस्य सख्यि मृगसख्यं (१५८) । जालस्य सरः मञ्जुस्य सरः,
जालसरसं मञ्जुसरसं (१६१) । रात्रौ नीः राजनवः (१६२) । वर्षायां रात्रिः वर्षारानः
(१६२) । एवं वासस्य जातः मासजात इत्यादि । अथ वक्तव्यम्—“कथीमा वृद्धी समस्यते
इति वाच्यम्,” “प्रतिपदविधाना वृद्धी न समस्यते इति वाच्यम्”—इति वार्तिकद्वयम् । यथा
इधनो ब्रह्मनः इधनब्रह्मनः ; सर्पिणी ज्ञानम्, मातुः स्वरचम्, एधोदकस्य उपस्वरचम्, शीरस्य
रुजा, सर्पिणी नाशनम्, शीरस्योच्चासनम्, ब्रह्मस्य पञ्चमिभ्यादि ।

* सुश्रुतार्धो यत् सुश्रुतार्धे, सुश्रुतार्धकतत् उत्तरवति तस्मात् । अत्रका उत्तरः प्रधानम्
अश्वोरसम् । उत्तरत्वोद्भववाचकः, अतः तु अत्रचया प्रमाणार्थः । “अद्यानात्तर इव”
इति भट्टोजिदीक्षितः । सुश्रुतार्धादिति किं, इत्थं उत्तरः इत्थीरः इत्थं अत्र इत्यर्थः ।

समनोतत्पुत्रवमाह—पुत्रोत्तमः । अथ उदाहरणत्राप्यात् पुत्रवाचात्पुत्रवः, इति न
वृद्धीसमासः “न निवारणे” (वाचिनिः २।२।१०) इति सूत्रेण निवृत्त्यात् । अवनितब्रह्म इत्यत्र
(१६०) वक्तव्यः । वाचिनिः ५।३।८१ ।

अथ वक्तव्यं, निरीरवादीर्षिभस्त्रिण्डुम् वनीचरादीन् वा, वज्रा—विश्वीरवः, इक्षीरवः,
उरुसिन्धोमा, कच्छेकाचः । वनीचरः वनचरः, शीचरः शूचरः, अषिसारः मन्त्रारः,
उरुसिन्धुं सरोजनिभ्यादि । एवं परलौपदम्, पाकलौपदम्, कन्वेरजः कर्षेजवः, पद्मतीरुः,
कन्वेरादी इत्यादी विभक्त्यः । मातुःकसा मातुःकसा मातृकसा, पितुःकसा पितुःकसा पितृ-
कसा इत्यादी विभक्त्यः । वाचिनिः ६।१।१ — ६।१।२७, ६।१।८७, ८।१।८५ ।

द्विगु-समासः (ग) ।

तस्माद्धे—विषये, वाच्ये अपत्यार्थश्चिकादिकं
प्रोज्झ्यानादेः, समाहारे, गच्छिधोत्तरदे परे ।

पञ्चभिर्गीभिः क्रीतः पञ्चगुः । *

३६६ । गैक्यादतोऽपान्नादेरीप् ।

(गैक्यात् ५५, अतः ५५, अपानादेः ५५, ईप् ११) ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात्, न तु पाप्नादेः ।

अथायां लोकाणां समाहारः चिह्नोक्ती ।

• गौ द्विगुः—तस्य तद्वितस्य चर्धे, समाहारे, उत्तरपदे परे च भवन् विधा भवति ।
तद्वितार्थेऽपि विधा भवति, यथा—तद्वितप्रत्ययमात्रस्य चर्धे विषये इत्येकः, अपत्यार्थश्चिकादिकं
प्रोज्झ्यानादेः चर्धे वाच्ये इत्यपरः । चिकादिकमिति चिरेव चिक इति
इत्योऽनुसारेणात् सार्धे चः, चिप्रथतिकमित्यर्थः । यत्र तस्यार्थविषये समासः क्तिबते तत्र
तद्वितप्रत्ययोपत्तेः पूर्व्यावस्थायां समासे कृते ततः प्रत्ययोपत्तौ उदादिः, यथा हयोर्माधोरपत्य-
मित्यस्य प्राप्तिव्यस्य अपत्यव्यस्य उत्पत्तेः पूर्व्यावस्थायां हयोः माधोः एतयोरेकपदीभावे हिमाह-
पक्षान् (३१५) अपत्यव्ये कृते, (३१६) चि इत्यस्य इत्थी, (३१५) कुर कृते हेमाहुरः इति पदम् ।
एवं पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिरित्यादि । वाच्ये यथा—पञ्चभिर्गीभिः क्रीतः
पञ्चगुः इत्यत्र चर्धेचि वाच्ये करण-कारणात् (३१२) ङधे चादिग्यादिना प्रासव्यप्रत्ययस्य चर्धे
वाच्ये, समासेष्वेव तद्वितस्य उक्तार्थत्वे, उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायान् तद्वितप्रत्ययस्य
अनुपपत्तौ, (३१०) नवानादीरिति अस्यः । अजादीरिति चिं—हयोर्भूर्भुवोर्भिवः चिर्भुवः, इत्यादी
तद्वितप्रत्ययान् भूत्वं समासे, चिर्भुवोर्भुवः (३११) चा-प्रत्ययः, अत्र विषये एव द्विगुः,
न तु वाच्ये । समाहारे यथा—मिश्रवचनम् । उत्तरपदे परे यथा पञ्चनवचनः । पाणिनिः
३११११ ।

पात्रादेशु, द्विपात्रं त्रिपात्रं, त्रिभुवनं, चतुर्थ्युगं । *

३७० । वानापः । (वा।१५, चत्-पापः ५।) ।

अनन्तादापश्च ईप् स्यात् वा । पञ्चकर्णो पञ्चकर्णं, त्रिच्छट्टे त्रिच्छट्टं । †

३७१ । तार्थे मानात् काष्ठास्वच्छेत्रे ।

(तार्थे ५, मानात् ५, काष्ठात् ५, त् ११, चच्छेत्रे ०) ।

ब्राह्मणी, त्रिकाष्ठी रज्जुः । क्षेत्रे तु, त्रिकाष्ठा भूमिः । ‡

३७२ । युवघ्राह्वर । (उक्त्वात् ५, वा।११) ।

* मूल एकं त्रैकं (समाहारविद्युः) तस्यात् । पात्रमौदियस्य स पात्रादिः, न पात्रादि-रपात्रादिः तस्यात् । समाहार-विद्युनां (१२२) श्लोकत्वमपि ईपो विधानात् निवृत्तौ लं लुचिस्तम् । धवोः पावयोः समाहारः द्विपात्रम् । आदिना—विद्युत्वं चतुर्थ्युगं चतुःशतं चतुष्पदं चतुर्थ्युगं पञ्चमं पञ्चमं त्रिच्छट्टं द्विच्छट्टम् इत्यादि प्रयोगतो ज्ञेयम् । अत इति किं, मवाषां अनतां समाहारः त्रिजगत् इत्यादि । पाणिनिः ४।१।२१, २।४।१०, “पात्रादिव्यः प्रतिषेधः” इति वार्तिकञ्च ।

† भास्करादिभिः चतुर्ध्वजैः, तत्राप—अनन्तात् प्रावतात् त्रैकत् ईप् स्यात्, सप्तदशैव (२६०) ब्रह्मण्यदिभ्यः नञ्पूर्वस्य चतुर्थ्युगं चत् आदिसर्गः । सप्तदशस्यैव शोषरत् इति व्याजात् प्रथमं चतुर्थ्युगं वास्तुवित्तिति । पञ्चमं चतुर्थ्युगं समाहारः, अत्रैव ईप् (१२२) न-शोपि, (२५८) चकार-शोपि, पञ्चकर्णो । पञ्चे चवैनेव सप्तदशस्योऽपस्यः, (१२२) श्लोकम् । सत्तं त्रिपात्रं त्रिच्छट्टम् इत्यादि । “वावम्;” “जगो नशोपच वा न किञ्चिद्” इति वार्तिकञ्चयम् ।

‡ सत्रिपार्थविनी परिपात्रवचनान् ईप् स्यात्, काष्ठास्वच्छेत्रे प्राचीं कर्मणः । मवः काश्चरः परिमात्रमलाः ब्राह्मणी चतुर्थ्युगं इति । इत्यं-वी श्लोकी-परिमात्रमलाः त्रिकाष्ठी-व्यादि । मवः काष्ठाः (नकाः) त्रिकाष्ठावचनान् त्रिकाष्ठी रज्जुः । क्षेत्रे तु त्रिकाष्ठा भूमिः क्षेत्रेकदिशः । पाणिनिः ४।१।२२, २३ ।

द्विपुरुषी द्विपुरुषा । त्रिसंखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं त्रिखारि,
त्रयः । *

३७३ । द्वित्रेर्व्याख्यलेरः ।

(विभेः ५।, वा ।१।, अचलैः ५।, अः १।) ।

द्वयस्य द्वयसि, द्वयस्य, त्रिरात्रं । †
पञ्च भावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः,
द्वयप्रियः । ‡

इति गः ।

* परिमात्राचकारात् पुत्रव्यव्यादीप् स्यात् वा तद्वितार्थे द्विगौ । सौ पुत्रवी परि-
मात्रमस्याः द्विपुरुषी द्विपुरुषा भितिः । तयायां सखीनां समाहारः त्रिसंखं (१५२) ।
तयायां नवां समाहारः त्रिगवं (१६२) । तिस्रसां नावां समाहारः त्रिनावं (१६७) ।
तिस्रसां खारीणां समाहारः त्रिखारं (१६५), पक्षे त्रिखारि (१६०) । तयायां त्रयां समाहारः
त्रयः (१५२), अन्विधानात् पुत्रवन् । (१५७) सर्व्वेकदेशेभ्यश्च समाहारवर्ज्जनात् न अत्रादेशः ।
परिमात्राभित्ते तु द्वाभ्यां पुत्रवत्त्वात् त्रौता द्विपुरुषा इत्येव । पाणिनिः ४।१।२४ ।

† द्वित्रिभ्यां परादस्यलैः अः स्यात् वा तद्वितार्थे द्विगौ । द्वयस्यलौ परिमात्रमस्य
द्वयस्यं त्रयं, पक्षे अत्रत्ययाभ्यां जलप्रियवत्त्वात् द्वौवत्त्वं । एवं द्वयस्यं द्वयसि ।
द्विपुरुषवन्तु तद्वितार्थेभित्ते द्विगौ द्वित्रिभ्यामस्यलैरप्रत्ययं विदधाति, तन्मते इयोरस्यलौः समाहारः
द्वयस्यं द्वयसि, एवं द्वयस्यलौ द्विगौ यत् स द्वयस्यप्रियः द्वयस्यप्रियः इति समाहारोत्तर-
पदपरवोदहाहरवन् । तद्वितार्थे तु द्वाभ्यामस्यलिव्यां त्रौतः द्वयस्यलिरिति । अतएव 'अ-
स्यलित्तुपुत्रीत्येव' इति अत्राजिहीचितः । इयोरस्यलौः समाहारः द्वयस्यं, तिस्रसां रात्रीणां
समाहारः त्रिरात्रं, अत्रत्यय (१६०) सङ्ख्याभ्यादिति अत्रत्ययः । पाणिनिः ५।३।१०२, "संख्या-
पूर्त्वं एत्वं द्वौवन्" इति धातिसंज्ञः ।

‡ अत्रपर्य्ये धरे सहाहरति—पञ्चगवधनः, अत्र पक्षे अत्रपर्य्ये धरे द्विगौ, (१६२)
अत्रत्ययः । द्वे भावौ धनमस्य द्विनावधनः (१६७) अत्रत्ययः । द्वे सखीनां धनमस्य द्विखारधनः
द्विखारिधनः (१६५) तिस्रस्येव अः । द्वे अत्रती द्विगौ यस्यासौ द्वयप्रियः, (१५२।१५५) अ-
त्रादेशेव ।

अव्ययीभाव-समासः (ब) ।

बः कसामौष्यसाहृद्य-साकल्यानुक्रमर्षिषु ।

वीष्वापर्यन्तयोम्यत्व-पचादर्धानतिज्ञाने ।

शब्दप्रादुर्भावाभाव-योगपद्येभनेकधा ॥ *

३७४ । वात् क्लेमोऽतोऽप्याः ।

(वात् ३६, क्लेः ६६, मः ११, अतः ३६, अप्याः ६१) ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्लेमः स्यात्, नतु प्याः । †

क्लेशमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृत्यम् ।

अप्याः किं, क्लेशस्य समीपात् गतः, उपक्लेशात् गतः । ‡

३७५ । औष्ण्योर्वा । (औष्ण्योः ६३, वा ११) ।

उपक्लेशं उपक्लेशेन काव्यं । उपक्लेशं उपक्लेशे क्षितः । §

* बः अव्ययीभावः—बं चारकं, सामीप्यं, साहृद्यं, साकल्यं निःशेषत्वम्, अतुलनः, अज्ञिः समृद्धिः, वीष्वा पुनपत् व्याप्तुमिच्छा, पर्यन्तः शिष्यसौमा, योग्यत्वं, पचादर्धः, अनतिज्ञानः, शब्दप्रादुर्भावः शब्दापत्तिः, अभावः, औष्ण्यम् एककालत्वम्—एतु अतुर्हृत्सु अर्थेषु भवति, प्रधानानुसारादनेकधा च भवतीत्यर्थः । स च अव्ययशब्दानां आद्यकैः सह निम्बसमासः सादिति । पाणिनिः २।१।६ ।

† अकारान्तशब्दस्य अव्ययीभावसमासे क्ले, (११८) क्लेर्बुक् क्ले शीलनेन क्लेर्बुक्, पुनर्बुक्कसंज्ञायाम्, उपपद्यमानविभक्तौनां क्लानि मः क्लान्, नतु परस्याः क्लानि इत्यर्थः ।

‡ क्लेशमधिकृत्येति, यद्यपि च इति सामान्येनोक्तं, तथापि द्वितीयासतत्परोरर्थेव उच्यते । अत्र क्लेशमिति कर्णार्थे अविश्वेन (१६६) च पूर्वमिति अर्थेः पूर्वमिपात्ः, (११८) क्लेशमिति द्वितीयायां क्लेशे, अथिक्लेश इत्यत्र पुनर्बुक्कसंज्ञायां क्लानि उच्यते इति क्लानि अनेन न, क्लेशे अर्थे । समन्वये तु औष्ण्यशब्दस्य प्रवृत्ता वा कथा वा अथिक्लेश इत्यादि । उपक्लेशादिति अर्थः, इत्यत्र उदाहरणार्थेन सामीप्योदाहरणं दर्शितम् । एवं कृत्वा क्लेशम् उपक्लेशम् इत्यादि, अत्र उपपद्यमान-सामीप्यमर्थः । पाणिनिः २।३।२२ ।

§ अकारान्तादव्ययीभावात् परस्यैः द्वितीया-सतत्परो-र्णो वा क्लान् । क्लेशक क्लेशम

३७६ । लुक् परात् । (लुक् ११७ परात् ३) ।

अकारान्तादव्यञ्जात् वात् परस्माः स्त्रीर्लुक् स्यात् । *

३७७ । सङ्घः सोऽकाले ।

(सङ्घः ६१, सः ११, अकारे ७) ।

सङ्घस्य सः स्यात्, न तु काले । हरिः सङ्घं सङ्घरि । काले तु, सङ्घपूर्वाङ्गं । †

द्वयेन सङ्घ सकलमपि सङ्घं । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनुज्येष्ठं । मद्राणां सङ्घसिः सुमङ्गं । विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु । अग्नि-
अन्वपर्यन्तमधीते सान्नि । रूपस्य योम्यं अनुरूपं । शिवस्य
पश्चात् अनुशिवं । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरिः शब्दः
प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्वाभावः अपापं । अज्ञेयं युगपदेहि
सङ्घं । यावन्तः श्लोकास्त्वावन्तोऽच्युतप्रथमाः यावच्छ्लोकं । ‡

काले (नेह इति शिवः) इत्येते उपसङ्घं उपसङ्घेव । सप्तमानु, कश्चन समीपे स्थितः, समुद्रिणि शिवः, उपसङ्घं उपसङ्घे इति । एवम् उपनङ्गम् उपनङ्गेन (२२२, २६७) इत्यादि ।
पाणिनिः २।४।८३ ।

* अकारान्तादव्यञ्जात् इत्यन्ताद् इत्यन्तश्च स्त्रीः स्त्रीणां विभक्तौनामित्यर्थः निम्नं लुक् स्यात् । पाणिनिः २।४।८२ ।

† अथवीभावे पूर्वमधीयः सङ्घस्य सः स्यात्, न तु कालवाचित्यर्थे परे इत्यर्थः । सङ्घरि इत्यत्र सङ्घस्य सङ्घस्य चर्तुः, इकारान्तात् स्त्रीर्लुक् । सङ्घपूर्वाङ्गमित्यत्र कालवाचि-
पूर्वाङ्गं हरिं सङ्घं न सः, पूर्वाङ्गस्य सङ्घमित्यर्थः । पाणिनिः ६।१।८१ ।

‡ अकारान्तादीं स्त्रीर्लुक् इति—द्वयेन सङ्घ सकलमपि न त्यजतीत्यर्थः सङ्घं, अत्र सङ्घस्य सङ्घस्य चर्तुः । ज्येष्ठमनुक्रम्य ज्येष्ठस्य हीनो भूत्वा न त्यजतीत्यर्थः अनुज्येष्ठं, अत्र हीनार्थेन श्लोका येषि (२७६) ज्येष्ठमिति द्वितीया, अनुक्रमस्य अनुक्रमोऽर्थः । मद्राणां मद्रदेशानां मद्राणिः सुमङ्गं वर्तते इत्यर्थः, एवं सुमिचं वर्तते, अत्र सुमस्य सङ्घरिः । विष्णुं विष्णुं प्रतीति (२७६) द्वितीया, प्रतिविष्णु इत्यत्र समीपेन वीक्षत्वात् सङ्घान्तात् न स्थित्यर्थः । एवं प्रतिविष्णुः अनुविष्णु इत्यादि । सान्नि इत्यत्र पर्यन्तार्थेऽन्वयीत्यर्थः, सङ्घस्य सः

३७८ ।

शरद्द्विपाद्भवत्तेजोमनोविद्युमान-

द्विमवद्विद्विमवद्विद्विचतुर्थसदोः ।

(शरद्-द्विपाद्-भवत्-[वनस् ?]-वैतस्-मनस्-विद्-उपात्-विद्य-द्विद्-वनस्-द्वि-चतुर्-वद-तदः ३६, पृ. ११) ।

एभ्यः चः स्नात् वे । उपशरदं । *

३७९ । जराया जरस् च ।

(जरायाः ६६, जरस् ११, पृ ११) ।

उपजरसं । †

अपिचत्नात् परं किमपि नाधोते इत्यर्थः । संभवत्वात् अतुल्यं ददातीत्यादि । अतुमिचमिति पचादर्थे, मत्ताः अतुमिचं तिष्ठन्तीत्यर्थः । एषम् अतुल्यं पादादाः इत्यादि । उपात्तञ्च इति अनतिशयार्थे ददातीत्यर्थः । एवं वचावत्तं धारयतीत्यादि । अनापि अतिशयव्योति वितीक्षा (२८६) । इतिहरि इत्यत्र इतिशब्दस्य प्रादुर्भावोऽर्थः, इतिरिति शब्दो बोधो प्रकृतित इत्यर्थः । अपापनिम्बन मनसोऽभावः, स च संसर्गभाव एव, न तु निदः । (१२५) मन्ः स्नाते चः । एवं निर्ध्वजिचमित्यादि । अत्रेव युजपत् वेदि—ई विधी अत्रेव उच युजपदीकचाधि नदां धारय इत्यर्थः, उचस्य चः । अनेकथा इत्यत्र एकमुदाहरणमात्र—वाचपुत्रं अतुल-मत्तानाः शोकानाम् इत्यत्रा प्रकृतानाम् इत्यत्रा अवधारिता इत्यर्थः । एवं वाचद्वीमवपात्तं शरद्विपात्तं निम्नव्यक्त इत्यादि । वे वे तथासूताः वचातकं, वे वे तथासूताः वचावकम् । तिष्ठन्ति वदन्ति चास्यानि नापो वदन्ति चाधि, वचावत्तं तिष्ठद्वय वदद्वय आद्यधीवचम्—इत्यादयो शेषाः (पाणिनिः २।१।१०) ।

* शरद्द्विपाद् च अवच वैतस् मनस् विद् च उपात्तञ्चिन्वाक-विद् च धीव चनत्वात् दिव् च अतुल्य वच मत्र मन् तक्षान् । शरदः उनीयं उपशरदं, एषम् उपद्विपाद्, उपवदसं, उपवैतस्, उपवनसं, उपवदिसं, उपवोपात्तं, उपविद्युत्तं, उपवदिसं, उपवदिसं, प्रमन्वदुत्तं, प्रवदिसं ('अतुद्विभजिन्वादा' इति श्रमदीकृत्), उपवदिसं, उपवदिसं, उपवदिसं इति । पाणिनिः ३।३।१०० । च च पाणिनिद्वये 'अतुल्यवचिन्वाक' इत्यत्रा अपि, अपि अन्वये चनस् इति पठितम्, चिन्वात् उच इत्यत्रा चिन्वात् एषाम्, अपि अन्वये चनस् इति पठितम्, चिन्वात् उच इत्यत्रा चिन्वात् एषाम्, अपि अन्वये चनस् इति पठितम् । श्रमदीकृतेऽपि चनस् इत्यत्र पठितं, न चनस् इत्यत्रा चिन्वात् ।

† जरायाः चः स्नात् वे, यस्मिन् जरस्वैतस् । जरायाः स्नाते चः स्नाते चः । पाणिनिः ३।३।१०० । शरद्विपाद्द्विचतुर्थसदोः इत्यर्थः ।

३८० । सख्यसौपयुने । (सरजस-उपपत्ते ११) ।

निपात्ते । *

३८१ । सम्यरःप्रत्यनुव्योऽप्यः ।

(सन्-परस्-प्रति-चतुस्रः १४, चत्वाः ४) ।

समर्थ । †

३८२ । सनः । (सनः ४) ।

सनन्तात् सः स्यात् वे । अप्थ्याम् । ‡

३८३ । कौवाडा । (कौवात् ४, वा ११) ।

उपचर्च्य उपचर्च्ये । §

* राजस उह उहचमति सरजस, निपातनात् सः । युनः सनीपम् उपपन्नं, निपात-
नात् चनुञ्जस्य यस्य उः, चमन्वच । "सरजसं पञ्चमिक्साडु" इति क्रमदीवरः, सरजः
पञ्चमिक्से षाडु । अतएव "सरजस्यमन्वमेरपा निपातः" इति किरति चिन्मन् । पाणिनिः
३।३।७७ ।

† सन् च परस् प्रतिच चतुस्र तेषः । एव्यः परात् चत्वाः चः स्यात् वे । चर्चोः
सनीपं सनर्थ, चर्चोः परः परोचं, परस्य्यात् निपातनात् चत्-इति परन् इत्यन्वयम् ।
"प्रतिपरसमनुव्योऽप्यः" इति सूत्रे चत्वाः परमिति विवक्षी निपातनात् परस्य चोकारादीभ्यः
इति मञ्जीविदीचनः । क्रमदीवरस्य "परैः परस् च" इति सूत्रं चिन्मन् परिश्रव्यात् परसा-
दुष्टं भवति । अप्थोरितिहोत्रे प्रत्यय चत्वाच । एतु चपिप्रव्यात् चमन्वये (२१८) इकार-
लोपः । प्रत्ययः परीचः इति तु इन्द्रिववाचिना चकारात्तेन चत्वाच्येन, चत्वायां प्रति
प्रत्ययैः चत्वायां परः परीचः इति षष्ठीसमाप्ते (२६६) च् पूर्वमिति पूर्वनिपातः । चत्वा
चत्वायां चत्वाच्ये इति मञ्जीविदीचनः । पाणिनिः ३।३।१०० । अतएवचत्वाच्येनचत्वाच्येन
सुमिहम् ।

‡ इत्येव वीजोत्पत्त्यादीनीशुक्तिः । आत्मनमविज्ञेय चत्वाच्यं (२१७, २१८) । एवम्
चत्वाच्यं चत्वाच्येनचत्वाच्ये । "अप्येव्योऽप्ये तु परनाच्य" इति क्रमदीवरः । पाणिनिः
३।३।१०० ।

§ उपचर्च्य उपचर्च्ये च् स्यात् चत्वाच्ये । चर्चवः सनीपं उपचर्च्ये उपचर्च्ये
उपचर्च्ये इति क्रमं प्रत्ययः इत्यादि । पाणिनिः ३।३।१०० ।

३८४ । सुपन्दीर्षमासावावावीनिरेवा ।

(अप् - क्तिः ३१, वा १११) ।

उपसमिधं उपसमित्, उपनदं उपनदि । *

इति कः ।

पट् समासाः ।

३८५ । पथ्यप्पुरः से । (पविन्-पट्-पुरः ३१, वी ७) ।

एभ्यः थः आत् से सति । सञ्चिपथी, रथ्यपथी देहः, महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथं, उपपथं, विमहापं सरः, विश्वपुरं । †

३८६ । ह्यन्तर्गोर्धोऽपोऽनात् ।

(चि-कन्तर्-गेः ३१, ई ११५, चः ११, चपः ६५, चनात् ३१) ।

एभ्योऽन्वर्धोऽन्तोऽपोऽकार ईः आत् ।

* अप् प्रयाहारसदनात्, क्तेःपीर्षमासी-पावहाववी-निरेवच चः क्तात् ई वा । पत्र या-इहं परक निहन्तेम् । सन्दिह सतीपम् उपसमिधम् उपसमित्, एयम् उप-सन्दिहम् उपसन्दिह् । नथाः सतीपम् उपनदं उपनदि । एवम् उपपीर्षमासात् उपपीर्ष-नात् । उपावहावचम् उपावहावचि । उपनिरम् उपनिरि । अन्वर्धोऽन्तोऽपोऽकारेः शीर्षे कः (१६७) । पाणिनिः ३।३।११०-१११ ।

† पथ्यव आसत् पूष क्त्वात् । वी इति सन्धिव्यासप्रकारेणम् । पट्-पुरमि-सञ्चि च पथ्यव वी (चः) । रथ्यः पथ्यः सत्र कः (कः) । महापाथी पथ्येति (शः) । दक्षिणं दिशि दक्षिणे ईमे वा पथ्यः (चः), दक्षिणा इति टु (३१०) सञ्चयः क्तेः चः, सञ्चिवादिप्रमाणं (३१२) न आकारवीचः । एवम् उपपथकः । चतुर्षीं पथं चतुर्षारः (चः) । पट् सतीपि (चः) । एतु पविन्-पट्-पुरः चान्ते (३१७) च-वीचिः (२३७) उपाव-शीपः । पौनस्ये च वी चिन्त्वात् । निचीः पूः विश्वपुरमिति चिन्त्वात् शीपमन् । यद्यपि अन्वर्धोऽन्तोऽपोऽकारेण इत्यपि इत्यन्तेनापि चान्तेः चिन्त्वात् । पाणिनिः ३।३।१०५, "पथः ईत्यान्वर्धोः" इति प्राचीनम् ।

द्वीपं चत्वारोपं समीपं । चत्वारोपं चिं, प्राचं । ॥

३८७ । समापानूपी । (समाप-चनूपी ११) ।

निपात्तौ । समापो देवयजनं, चनूपो देवः । ॥

३८८ । सम् तुम् मनः-कामे ष्वश्नम् स्वे
 ष्वस्वस्योपं सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा ।

(सम् ११, तुम् ११, मनः-कामे अ, चवश्नम् ११, स्वे अ, चस्वस्योपं श, सम्-मांसौ ११, तु ११, हित-तते अ, पाक-पचने अ, वा ११) ।

सम् तुम् च मनः-कामयोः, चवश्नम् स्वे, चस्वस्योपं याति ;
 सम् हित-ततयोः, मांसः पाक-पचनयोर्वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमनाः रन्तुकामः, चवश्नवेष्टः, सहितः
 संहितः, सततः सन्ततः, मांसाकः मांसपाकः, मांसचनं
 मांसपचनं । ॥

० द्वीपं चत्वारोपं चिं तत् तत्सात् । न चः चत्वारोपसात् । चिंस्वात् चत्वारोपसात्
 चत्वारोपमित्त-द्वेष चत्वारोपसात् चत्वारोपः स्वात् इत्यर्थः । इत्योर्द्विसोपयो न च तत् ("द्विसोप
 चायोर्द्विसोपिति द्वीपः" इति ज्ञानदीपितः ; द्वीपमिति अद्विसोपितः), चत्वारोपसात् चापो न च,
 चत्वारोपसात् चत्वारोप इति वाच्यमिति । एतन् चत्वारोपं प्रतीपं इत्यादि । प्रवसा चापो न च तत्
 प्राचं । प्राचिणिः ॥११८७, "ईमाननचत्वारिदि चत्वारोपम्" इति प्राचिकम् ।

१ समीपीणात् (समा इति अद्विसोपितः) चापो न च समापः देवयजनं (देवः) ।
 ("समापः पाक देवयजनम्" इति तु ज्ञानदीपितः ।) चत्वारोपसात् चापो न च सः चनूपः देवः ।
 चत्वारोपसात् चत्वारोपमित्त-द्वेष चत्वारोपसात् चत्वारोपः स्वात् इत्यर्थः । प्राचिणिः ॥११८८, "समाप-
 चत्वारोपिति" इति प्राचिकम् ।

२ सम् तुम् इति प्रवसितः मनः-कामयोः चत्वारोपमित्त-द्वेषः । मनसं कामसं
 चत्वारोपमित्त-द्वेषः चत्वारोपः स्वात् इत्यर्थः । चत्वारोपमित्त-द्वेषः चत्वारोपः स्वात् इत्यर्थः ।
 मनः-कामयोः, तुम् मनः-कामयोः, चवश्नम् स्वे चत्वारोपं याति इति । सम् तुम्

३८६ । सुगन्धीयः ।

(उ. ३, वचन ३, प. १) ।

राजपुरा । अथवा तु अथः । *

३८७ । अथः । (अ. ३) ।

अथः परः अः आत् वे । अथः । †

३८९ । मन्वन्तोर्मासवक-परये ।

(मन्-पदाः ३, मासवक-परये ७) ।

अन्वन्तोर्मासवकः, मन्वन्तः परयः । अन्वन्तं अन्वन्तं नाम, मन्वन्तं
सूत्रं । ‡

सवयोः मासः पाक-वचनयोः अन्वन्तीयं वाचि वा षे सवोन्वन्तः । अन्वन्तं मनी वक्त, अन्वन्तं
वाची वक्त, इति वाच्यम् । सुम् इति (११६७) अन्वन्तम् । एतुं मनी वक्त, एतुं वाची
वक्त । अन्वन्तोर्मासवकः (१८८) । अन्वन्तं षेः अन्वन्तं अन्वन्तं, एतन् अन्वन्तं अन्वन्तं
अन्वन्तं, इति वक्त, अन्वन्तं अन्वन्तं वक्त । मासवकं अन्वन्तः, मासवकं अन्वन्तम् । अन्वन्तं अन्वन्तं
अन्वन्तं तु मासवकीयः । अन्वन्तम्—निमादुरादिभ्यवपाणिः, वक्त—अन्वन्तं अन्वन्तं, अन्व-
न्तोर्मासवकीय इत्यादि । "सवो चित्त-सवयोर्मासवकः ।" "अन्वन्तोः कामि चोपो वक्तव्यः ।"
"अन्वन्तं च अन्वन्तम् ।" "अन्वन्तः अन्वन्तं चोपो वक्तव्यः ।" एतानि वाचिकानि ।
वाचिकानि च अन्वन्तं—"अन्वन्तं अन्वन्तः अन्वन्तं, सुम् अन्वन्तं अन्वन्तं ।" सवोर्मासवकीयवक्त
वाचि सुम् अन्वन्तः ।

* सूत्रात् । उ. ३. क. आत् अन्वन्तः अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तः । अन्वन्तं अन्वन्तम् ।
राची सुम् अन्वन्तम्, अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तम् (१८७) । अन्वन्तं सुम् अन्वन्तं अन्वन्तं
अन्वन्तः । वाचिकः अन्वन्तः ।

† अन्वन्तं अन्वन्तं, अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं, (अन्वन्तं वा वाचिकं अन्वन्तं) ।
अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं । वाचिकं अन्वन्तं ।

‡ मन्-अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं । अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं
अन्वन्तं अन्वन्तः अन्वन्तः अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं । अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं
अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं । अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं
अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं । अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं
अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं अन्वन्तं ।

३८३ । प्रसन्नत्वात् सामानोक्तः ।

(प्रति-चतु-पत्वात् ५, अत्र-योगः ५) ।

प्रतिसामं प्रतिशोभं । *

३८३ । अश्लोऽचक्षुषि । (अश्लः ५, अचक्षुषि ५) ।

गवामश्लोव गवाश्लः । चक्षुषि तु, विप्राश्लि । †

३८४ । ब्रह्महस्तिराजपत्यात् वर्धसः ।

(ब्रह्म-पत्यात् [पत्यात् ?] ५, वर्धसः ५) ।

ब्रह्मवर्धसं हस्तिवर्धसं राजवर्धसं पत्यवर्धसं । ‡

३८५ । समवान्धात् तमसः ।

(सम्-अत्र-अन्धात् ५, तमसः ५) ।

सन्तमसं । §

* प्रसन्न-बहुवचनत्वात् । एभ्यः परत्वात् शान्त् शोभन् इत्येताव्यां चः शान्त् शोभि । शान् शान् प्रसि, शोभ शोभ प्रसि, शोभानां चः । एतन् बहुव्रीहय्-बहुवचनम् । प्राचिनिः ५।७।७५ ।

† न चतु-अचक्षुषिन् । अचिप्रत्यात् चः शान्त् सश्लि, अचक्षुषि शोभे । गवाश्लो-पाताश्लोव । विपश्ल अश्लि । विप्राश्लोवः पश्लोवः इति बहुव्रीहौ अश्लिने शोभे-चः । अश्लोवो वृक्षश्लोव गवाश्ल इति ब्रह्मदीवत् उदाहरति । प्राचिनिः ५।७।७६ । अत्र "ब्रह्महस्तिराजपत्यात्" इति अश्लिवाश्लोव प्राचिकं ब्रह्महस्तिराजपत्यात् न सश्लोवम् ।

‡ ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पत्यवर्धसः । एभ्यः परत्वात् वर्धसः चः शान्त् शोभे । शोभःशुदीवशोभेर्ध इत्यस्यत् । ब्रह्मशो वर्धः, हस्तिशो वर्धः, राजशो वर्धः, पत्यवर्धसः चर्धेति वाक्यादिः । अत्र, प्राचिके संविद्यसारे च पत्यवर्धसो पत्य इति प्राप्ते इत्येते । बोद्धव्यम् "अत्र पत्याश्लोव ग्रीषि वैदविसाः कापवति इत् नृषिः अत्र ह्यश्लो इति प्राचिकानुवचनम्" इति अत्रिति । प्राचिनिः ५।७।७८, "पत्याश्लोवोविति पत्यवर्धसः" इति प्राचिकम् ।

§ एभ्यः परत्वात् तमसः चः शान्त् शोभे । अश्लो-विश्लोर्धे तमसःश्लोवोव । अश्लोवोवः तमसः अश्लोवोव, अश्लोवोविति, पत्याश्लोवम् अश्लो-अत्र-अन्धात् अश्लोवोवः प्राचिके ५।७।७८ ।

३६६ । श्लोवसीवस-श्लोवसेस-निःश्लोवसं ।

(श्लोवसीवस—निःश्लोवसं १) ।

एते निपात्याः । *

३६७ । तप्तान्ववाद्द्रुसः ।

(तप्त-चतु-चवात् ३, रद्रुसः ३) ।

तप्तारद्रुसं । †

३६८ । प्रत्युरसानुगमे । (प्रत्युरस-चतुसरे १) ।

एते निपात्ये । ‡

३६९ । गेरध्वनः । (गेः ३, चध्वनः ३) ।

प्राध्वो रधः । §

* चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः (अः अन्तः प्राचीनोत्तरः) चः प्रीत्यन्तं वसीवः वसं (वसुवत्-
इवत्) (वसुवन्तः प्रसवावाची) श्लोवसीवसं चत्वारिंशत्, चः प्रीत्यन्तं श्लोवः चः श्लोवसं चत्वारिंशत्,
निर्मितं श्लोवो निःश्लोवसं निर्माचन् । चतु वसीव इत्यत्र चतुर्वीक इति श्लोवचिन्तनम् ।
पाणिनिः ३.३.३६६, ८० ।

† एतः परात् रद्रुसः चः क्षात् षे । तप्त-वाचीः श्लोवः चः तप्तं, तप्तं चतु रद्रुसेति,
चत्वारिंशत् तप्तं तप्तं तप्तं तप्तं विदुः ; चत्वारि "परीक्षान्वित्तं हि वसुवो वसुवन्तम् ।
तप्तं तप्तं तप्तं तप्तं विदुः ३" इति । रद्रुसः प्रत्युरस-चतुसरे, चतुसरे रः चतुसरे चतुः ।
पाणिनिः ३.३.३६८ ।

‡ अत्रिंशत् त्रिंशत् (वर्षी) प्रत्युरसं, चत्वारिंशत् चत्वारिंशत् । चत्वारिंशत् (चत्वारिंशत्)
(चत्वारिंशत् इति चत्वारिंशत्) चत्वारिंशत् । (चत्वारिंशत् चत्वारिंशत् चत्वारिंशत् चत्वारिंशत् चत्वारिंशत्)
इति । चत्वारिंशत् चत्वारिंशत् चत्वारिंशत्, चत्वारिंशत् चत्वारिंशत् इति । पाणिनिः ३.३.३६९, ८५ ।

§ गेः परात् चध्वनः चः क्षात् षे । प्रत्यः चत्वारिंशत्, प्रतीत्यन्तं गेः इति चत्वारिंशत्,
रधः । चत्वारिंशत् चत्वारिंशत् । गेः चिः, चत्वारिंशत् । पाणिनिः ३.३.३६९ ।

४०० । पाण्डुदक्षकृष्णघटात् भूमिः ।

(पाण्डु-उदक्-कृष्णघटौ ३१, भूमिः ३१) ।

पाण्डुभूमौ देशः । *

४०१ । सङ्गाया नदीगोदावरीभ्याम् ।

(सङ्गायाः ३१, नदी-गोदावरीभ्यां ३१, च १२१) ।

पञ्चमेदं, सप्तमोदावर्, विभूमः प्रासादः । †

४०२ । निघ्नः प्रतो ङः । (निघ्नः ३१, प्रतः ३१, ङः ११) ।

निघ्निसः, निघ्नित्सारिंसः । ‡

४०३ । सुतसुरभिपूतेर्गन्धादिर्वातूपमानात् ।

(सु-उत्-सुरभि-पूतेः ३१, गन्धात् ३१, ङः ११, वा १२५, वृ १२१, उपमानात् ३१) ।

सुतन्धिः, पञ्चमन्धिः पञ्चमन्धः । §

* उदक् इति उदपूर्वात् पञ्चघातोः कर्त्तरि द्विप्, कृष्ण इति कृष्घातोः ङः । एभ्यः परात् भूमिः चः ज्ञात् ङे । पाण्डुर्निर्वेजिन् च पाण्डुभूमौ देशः । उदीची उदया भूमि-
वेजिन् च उदभूमौ देशः, पुंवहावापुदक्षितिः । कृष्ण भूमिर्वेजिन् च कृष्णभूमौ देशः ।
कृष्णानि 'कृष्ण इति चाभिका सिद्धान्तकौस्तुभे च । पाणिनीये ३।३।०३ इति "कृष्णोदक्पाण्डु-
पूर्वात्वा भूमिर्पञ्चमः क्षुतः" इति इतिकारिका ।

† सङ्गायाः पराभां नदी-गोदावरीभ्यां भूमिच चः ज्ञात् ङे । पञ्चानां नदीनां
समाहारः, उदीनां गोदावरीणां समाहारः, वे भूमौ च चः इति पाठानि । च च नदी-
शब्देन (२६) श्लेषोक्तपारिभाषिकनदीशब्दो न संभवे, (सप्त इति 'दी' इत्येव ज्ञात्), नापि च
संभवसम्भवं किन्तु नदीसमाहवचनम् ; अतः सप्तमङ्गं विवाहपञ्चिकादि । पञ्चमङ्गनिष्ठादी
शब्दानाम् अन्वयीभावसमासः इति याचिभिः । पाचिभिः २।१।२० ।

‡ निघ्नः परात् प्रतु इत्यन्तात् ङः ज्ञात् ङे । निघ्नसा चिञ्चत् ङञ् च निघ्निसः, ङञ्
निघ्निसारिंसः, निघ्निसाङ्गः । "निघ्नसापि चिञ्चती निघ्निसापि चर्वापि चैषञ्च । निघ्न-
सिञ्चिन्वोऽपुञ्चिन्वो निघ्निसः ङञ्चः ।" इति महाविहीचिवः । निघ्नः चिं, दुञ्जिञ्चत् इत्यादि ।
"उत्पञ्चरते शब्दानाम् उदवचनोपशब्दानां निघ्निसाचैवम्" इति याचिञ्चम् ।

§ सुव उच सुरभिच भूमिच ज्ञात् । एभ्यः परात् गन्धात् ङः ज्ञात् ङे, उपमान-

४०४ । मांघीयां स्वतेः सख्यादेरः ।

(न । १।, चर्वायां अ, सु-पतेः ५।, सख्यादेः ५।, षः १।)

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायां ।

शोभनो राजां सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा ।

चर्वायां किं, गामतिप्रान्तः अतिगवः । *

• ४०५ । किमः क्षेपे । (किमः ५।, क्षेपे अ) ।

किंराजा । †

४०६ । नञोऽहवे । (नञः ५।, अ-ह-वे अ) ।

नञः परात् सख्यादेरो न स्यात्, न तु ह-वयोः ।

वाचकात् परात् वा इत्यर्थः । शोभनो नञो नञ सः सुगन्धिः, एवं अह्वयिः सुरभिगन्धिः पूतिगन्धिः । पञ्चस्येव नञो वञ्च सः पञ्चस्यन्धिः पञ्चगन्धः । अथ समवायस्यन्धेन वर्ण-मानात् नञात् इः स्यादिति सम्प्रदायः, तेन सुगन्धी वायुरिति, वस्तुतः त्रिष्टम्बीनासुरादेव । किञ्च नञ्वाचिनी नञादेव इः, तेन शोभनानि गन्धद्रव्याणि यस्यां सा सुगन्धा विपचिरिति । स्तसुरभिपूतिरिति किं, तीक्ष्णगन्धः । पाणिनिः ५।३।१२५.१२७ । “नञ्क्षेपे तद्द्विकान-कहचम्” इति वार्त्तिकम् । तदर्थं—“तद्वयव इवाविभागेन अद्यानाथो यो नञ्कसापी नञ्प्रत्यो यञ्जते, न तु द्वयवापी” ।

• सुच अतिव तस्यात् स्वतेः । प्रसंसारो वर्णमानायां सु-पतिभ्यां परात्, (२५२) सख्याङांरात्र इकारस्य (१२८) नेरध्वन इत्यनेन केभ्योऽप्रत्ययो विहितः सः न स्यादित्यर्थः । सुराजा अतिराजा उभयवचं प्रसंसारो सती । अतएव “सुराशि दीर्घ राजायां” इत्यनर-चिह्नम् । ह्वयम् अतिशयेन वा अतिवा, सुनीः सुराधिः सुपन्थाः इत्यादि । अतिवच-इत्यत्र न प्रसंसारोऽस्ति, एवं अतिवचः इत्यादि । परमराजः उच्यते राजः इत्यादी अद्यत्किं चिन्त्यभार्यात् भवत्येव । पाणिनिः ५।३।६८ ।

† निन्द्यायां वर्णमानात् किमः परात् सख्यादेरी न स्यात् । कुञ्चिती राजा किंराजा, यो न रचति प्रजाः । एवं किञ्चीः, यो न वेदति भारम् । निन्द्यायां किं, किं राजा किंराजः, किं नीः किंनवः इत्यादि । “इ किञ्चिन्ना साह न प्राकि वीऽचिपम्” इति चिराते । पाणिनिः ५।३।७०, २।१।६४ ।

असखा । इ-वे तु—अनपं सरः, अशुभं । *

४०७ । पयो ज्ञा । (पयः ३१, ना ११) ।

अपयं अपन्नाः । इ-वे तु—अपयो द्वेषः, अपयं । †

४०८ । कत् काञ्चनिरथवदे ।

(कत् ११, कु ११, कञ्-निरथ-वदे ७) ।

कोः खाने कत् खात् वे अजादौ परे । कदसं कक्षयः । ‡

४०९ । काञ्चे । (का ११, कचे ७) ।

काञ्चं । §

* इय यय इयं, न इयं अइयं तखिन् । इ-व-मित्त-समासे नयः परात् सखादेरी न खात् । असखा इति नय-कतुपुदवः । न इति आपो वय तत् अनपं सरः, अय (३८६) अ-प्रत्ययः । इती-प्रत्ययः अशुभं, अथापि (३८९) अ-प्रत्ययः । पाणिनिः ३।४।७१ ।

† इ-व-मित्त-समासे नयः परात् पयः अः खाया । न पन्नाः इति तत्पुदवे अपयं अपन्नाः । नाञ्चि पन्ना वखिन् इति अपयो द्वेषः, पयोऽभावः इति अपयं, समयन (३८५) निवन् अ-प्रत्ययः । पाणिनिः ३।४।७२ ।

‡ अथ निरथ रथव वदथ तखिन् । अथ कु इति अर्थः कुखितवापी, तेन कोः (इतिव्याः) वखितः कुखितः इत्यादी न खात् । कुखितमत्रं कदसं, एवं कदाकारः, कदीपयम् । कुत्-द्विधा-प्रत्ययः कक्षयः, एवं कक्षयः, कक्षयः । अथ रथका कर्षणारथ एवाभिधानात् कुखितो एवो कर्षणकारी न खात्, नयः पाणिनिरथे “तत्पुदवे” इत्युक्तम् । अथ नक्तव्यम् “इवे अजादौ” इति (पाणिनिः ६।१।१०३) तुवेच कतुपुदविति । पाणिनिः ६।१।१०१, १०२, “कदावे वाहपयस्येष्टानम्” इति पाणिनिकथ ।

§ अथकवे परे कोः का खात् कु । कुखितमत्रं (इन्द्रवं) काञ्चं । अथ इति सामान्यतो वचनान् कुखितो वृत्तिलो इन्द्र इन्द्राको विमः इत्यथ अथिमव्यात् (३२४) वे इतेऽपि खात् । “अथकवेन तत्पुदवः, अथिमव्येन वपुमीदिवा” इति मठीजिह्वीचिन्तः । पाणिनिः ६।१।०३ ।

४१० । पश्चिपुस्त्ये वा । (पश्चिपुस्त्ये अ, वा। ११) ।

कापयः कुपयः, कापुययः कुपुययः । *

४११ । कीरीपद्वे । (कोः अ, ईपद्वे अ) ।

ईपद्वेसं काजसं । †

४१२ । क्तक्वौ चान्नुग्रह्ये ।

(क्तक्वौ १४, च। ११, पश्चिपुस्त्ये अ) ।

कदन्निः कवान्निः कान्निः, कदुषं कवोषं कौषं । ‡

* कोः का क्तत् वा पश्चिपुस्त्ययोः परयोः । कृष्णित् पन्नाः, कुक्षितः पुस्त्यः, इति वाच्यवचनम् । अथ इदम्बन्—“का पन्वचयोः” इति प्राचिनित्त्वे (६।१।१०४) पश्चिपुस्त्यात् निम्नं कापयः इति पदम् ; पयान् “पश्चि च च्चन्दसि” इति सूत्रे (६।१।१०८) ईदं कपययः कापयः कुपयः इति पदद्वयं दर्शितम् । योपदीयेन तु यौक्तिकाद्यौक्तिकान्तं यौक्तिकत्वेन मयुक्तम् । पिपायैवायान्—कापयः इत्यथ पुनः चार्त्तिकान्तेनासङ्गतं, यतः “पयः संख्यान्वयादौ” इत्यथ ङीपत्त्वान् (१८५ सूत्रं इदम्बन्) । अत्रत्यत्र त्रयदीपयः—“कुक्षितः पन्नाः कापयान् । कुपय-जित्त्वसाधु ।” इति । “पश्चिपुस्त्येन समासि निम्नं चादीमः । पश्चिपुस्त्यस्यप्रायेण पश्चिपुस्त्येनापि ङीपत्त्वान्वावः” इति योवोचम् । एतच्च इदम्बन्—कर्त्तव्यव्यतिपत्तिकादिनाम् किञ्चान्-कौत्तुद्यां कापयः इति पाठो दृश्यते ; त्रिपदान्तर्क्या यौक्तिकान्तान्नु तन्नां कापयान् इति पाठः । योचसिद्धमकटीकते चटके प्राचिनौवे च कापयः इति पुञ्जित्त्वव्यतिपत्तिः । सुपठं तु समास-प्रकारवत् “पयः संख्यान्वयान् ङीपे” इति १८८८सूत्रे कापयविसृज्जं, चकुम्भकरथे तु ६५८सू-त्रे कापयः इत्युक्तम् इति खोजवित्त्वः । शिष्योक्त्यापटीकायाम् “चार्त्तिकान्तव्यतिपत्तिं नदन्तिपत्, चदन्त्यथे तु कुपयः” इति चिह्नितम् । प्राचिनः ६।१।१०६ ।

† ईपद्वे चर्त्तमानस्य कोः का क्तत् वी । कोर्त्तव्यं कर्त्तव्यव्यतिपत्तिसंज्ञकम् । प्रयोक्तव्यव्यतिपत्तिं चिह्नित्त्वव्यतिपत्तिं चर्त्तव्यः । एतच्च ईपद्वे चर्त्तव्यव्यतिपत्तिः । आपरी च “ईपत्कापयि कापयै—कापयै मयरे” इत्यादि । प्राचिनः ६।१।१०६ ।

‡ ईपद्वे कोः कानि क्तक्वौ, चकारान् का च क्तान् पश्चिपुस्त्ययोः परयोः । ईप-द्वे, ईपद्वेनिति वाच्यवचनम् । प्राचिनः ६।१।१०६ ।

४१३ । उज्ज्वोतिर्जनपद् रात्रि नाभि वन्धु गन्ध
पिण्ड खोदित कुचि वेधी ब्रह्मचारि तीर्थं पत्नी
पक्षे समानः सः । (ज्योतिः—पक्षे ७, समानः १), सः १) ।

समानं ज्योतिर्यज्ञाद्यौ—उज्ज्वोतिः । *

४१४ । रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन
धर्म्य जातीयोदर्थ्ये वा । (रूप—उदर्थ्ये ७, वा ११) ।

सरूपः समानरूपः । †

इति स-पादः ।

* एतु चतुर्दश परेषु समानः सः स्थात् से सति । उज्ज्वोतिः—“वक्षिन् ज्योतिषि
चादिभ्ये नचचे वा संजातं तदसमयपर्यन्तमनुवर्षमाणमाश्रीवं उज्ज्वोतिरित्युच्यते ।” इति
तज्ज्योतिषी । एवं समानपदः, जनपदपर्यायवचनत्वात् समानो दीप्तो यज्ञाद्यौ उदर्थः ।
सरात्रिः समभिः सवन्धुः सगन्धः सपिण्डः सखोदितः सकुचिः सवेधीकः । ब्रह्मचार्यादि-
सम्बन्धेन समानशब्दः एकार्थ एव न तु तुज्ज्वोतिः, समानम् एव ब्रह्म वेदं चरतीति वाक्ये
(८८१) ब्रह्मद्विजात् बिभि, ब्रह्मचारिण्यन्वये परे समानः सः, एकब्रह्मप्रतापारा निवः
सब्रह्मचारिच इत्यन्तरः । समाने एकवक्षिन् तीर्थे वुरी वसतीति (४२८) चामन्वये तीर्थ-
शब्दे परे समानः सः ; निर्बन्धारपक्षे (चामन्वये) समानं तीर्थं यज्ञ इति वदुर्गीहः ।
वीथेनुपिस्तुतन्वये वुरी इति, सवीथ्यावैकवुरव इति चामरः । पाणिनी संचिन्वहारि च
सवन्धार-वीथ्यन्वये एव इत्यन्ते । समान एकः पतिरस्मा इति वाक्ये निपातनात्
पत्न्युः पत्नीद्वये द्वेषि समानस्य सः सपत्नी (पाणिनिः ४।१।१५) । एवं समानः पक्षः
(उदाहरः) सपक्षः । पाणिनिः ६।१।८३, ८६, ८७ । एतु द्वेषेण परस्परं च नन्वपिण्ड खोदित
कुचि वेधी पत्नी वच शब्दा न इत्यन्ते “वामनस्तु पुनः पक्षधर्म्यजातीवाक्यपि पठति” इति
ब्रह्मदीनरः । सेतुमन्वोऽपि संचिन्वहारि इत्यन्ते ।

† एतु दशसु परेषु समानः सः स्थात् वा । समानं एवं यज्ञाद्यौ सवचनः । समानमेवं
नामं यज्ञ स समाना । एवं समोपः सस्थानः सपक्षः सपदाः सपथनः सपत्नी (१४४) ।
समानस्य प्रकारः इति (४८०) समातीकः । समाने एकवक्षिन् उदरे वसतीति (४२८)
उदरशब्दात् चामन्वये वीथ्येः । वीथर-उदीथरशब्दौ तु उदरेण सप्त वर्तन्ते वीथी इति
(१११) इत्येव सिद्धौ । एतु विकल्पपक्षे समानशक्तिः । पाणिनिः ६।१।८३, ८८ । उदर्थे
वर्जयित्वा उदर्थे पाणिनिनन्ते भिन्नम्, चामन्वये तु विकल्पः ।

४४ पादः—तद्धितः (त) ।

४१५ । वाङ्माद्यतोऽत्रावादेर्गर्गादेर्नङ्गादेः

पिटृष्वन्नादे रेवत्यादेः शेषत्रिवादेः षिा-ष्वा-
ष्वा-ष्वायन-शौच-ष्वाक-ष्वा अपत्ये ।

(वाङ्माद्यतः ५।, अत्रावादेः ५।, गर्गादेः ५।, नङ्गादेः ५।, .)

पिटृष्वन्नादेः ५।, रेवत्यादेः ५।, शेषत्रिवादेः ५।, षि—ष्वाः १५, अपत्ये ७) ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्मुरपत्यार्थे । *

* वाङ्मादिबन्ध सः, वाङ्मादिष्व ष्व स तस्मात् । अत्रिष्व ष्व च ली चारी बन्ध सः
अत्रावादिबन्धान्, अत्रावादेः प्रावादिबन्धः । गर्गादिबन्ध तस्मात् । नङ्गादिबन्ध तस्मात् ।
पिटृष्वन्नादिबन्ध तस्मात् । रेवत्यादिबन्ध तस्मात् । उक्तादन्वः शिवः, शिव आदिबन्ध
सः शिवादिः, शिवश्च शिवनादिष्व तत् तस्मान् । उपजान् शिवत्रिवादिबन्धं स्वर्ग्येण पुंसम् ।
ष्विच ष्वेभ्यश्च ष्वान् चाननश्च शौचश्च ष्विचश्च ष्वश्च वे । एतेभ्यः सप्तमेष्वन्वः एते सप्त प्रथमाः
क्रमात् ष्वः अत्यन्तार्थे । न पक्षिणं बन्धो वेन बद्धपक्षं, पुष्य-शौच-अपौषादिः (अन्वा च) उच्यते
(आश्विनिः ४।१।१६२) । क्रमात्—वाङ्गादेः अकारान्ताश्च ष्विः, अत्रावादेः आवादिश्च ष्वेवः,
गर्गादेः ष्वः, नङ्गादेः अवायनः, पिटृष्वन्नादेः शौचः, रेवत्यादेः ष्विकः, शेषान् शेषत्रिवादिष्व ष्वः
इति । एतेषां न इत् इत्यर्थः, च इत् इत्यर्थः । पाणिनिः ४।१।२५, २६, २८, १०५, ११०,
११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८ ; ४।१।२९ । ष्वि—इत् इति पाणिनिः, इत्
इति क्रमादीश्वरः । ष्वेव—इत्, इत् इति पाणिनिः, इत् इति क्रमादीश्वरः । ष्वि—इत्
इति पाणिनिः, ष्व इति क्रमादीश्वरः । अवायन—इत्, इत् इति पाणिनिः, अवायन—इति
क्रमादीश्वरः । शौच—इत् इति पाणिनिः, शौच इति क्रमादीश्वरः । ष्विक—इत् इति
पाणिनिः, ष्विक इति क्रमादीश्वरः । अ—इत् इति पाणिनिः, अ इति क्रमादीश्वरः ।

वाङ्मादीनामुत्सङ्गेष्वानि नकार ४१६, ४१८, ४२२, ४२३, ४२४ एवार्थं—इती—इतीनाम्
इत्यन्वाः ।

४१६ । चित्तं त्रिराद्यथः सुभग-सुपञ्चाला-

शीसु दान्यदानां ।

वित्तं अ, त्रिः १।, चाद्यथः ६।, सुभग-सुपञ्चालादीः ६१, उ।१।, दान्यदानां ६१।

अथां मध्ये चाद्यथो त्रिः स्नात् चिति ते परे, सुभगादेशु
इगोर्दयोः, सुपञ्चालादेशु अन्वस्य दस्य ।

(३३७) श्लोकीपोतो तेऽथे । बाहोरपत्यं बाह्विः, उप-
विन्दोरपत्यं औपविन्द्विः, उडुलोश्लोऽपत्यं औडुलोमिः, अग्नि-
शर्मन्तोऽपत्यं आग्निशर्मिः । कृष्णस्यापत्यं कृष्णिः । †

४१७ । योर्युम् दान्तेऽस्त्रक व्यङ्ग व्यङ्ग व्यद- हार व्यायाम स्वागत स्वध्वर यनः ।

(योः ६१, युम् १११, दान्ते अ, अस्त्रक—यनः ६१) ।

* योर्युम् च इत् यस् स चित्, चिदासी तथेति चित्तः तस्मिन् । चादिवासी अच्
थेति चाद्यच् तस्य । सुभगस्य सुपञ्चालस्य सुभगसुपञ्चाली, तौ चादी ययोसी सुभग-
सुपञ्चालादी तयोः । हे च अन्वस्य दान्यानि, दान्यानि च तानि दानि धेति दान्यदानि
तेषाम् । पूर्व्यं (८) अथ एव इद्विस्त्वानित्थेन निर्वैशेऽपि अथ अथो वृद्धं परस्य चाद्यथो-
ऽनुवृत्तवैम् । सामान्यतः सर्वेषां शब्दानाम् अथां मध्ये चाद्यथो इतिः, सुभगदर्दयोः पदयो-
राद्यथो इतिः, सुपञ्चालादीसु केष्वन् अन्वपदसाद्यथो इतिः स्नात्, चिति तद्विते परे
उत्तर्यः । सुभगादीनामुदाहरणानि ४११ सूत्रे, सुपञ्चालादीनाञ्च ४१२ सूत्रे इद्विस्त्वानि । पाणिनिः
अ५।११७, ४।१।१२६ ।

† आह्वयनीनाह—वाङ्मनामकस्य अस्त्रचिदपत्यम् इत्यर्थे, बाहोरिति पदात् चिः, च च
इत्, अकारश्चिदिन् (३२८, ३२७, ३३) बाह्वि इति भावस्य पुनर्विभक्त्यायां आद्युत्पत्तिः,
अच् कर्मणः । अथा विभक्त्याः अन्वस्य तस्मिन्नात् प्रत्ययः । एवम् औपविन्द्विः । औडुलोमि-
रित्यथ चिद्व्यक्ते, (३२७, २३८) नवीपः, अकाराद्योपच । एवम् आग्निशर्मिः । कृष्णि-
रिति (३३८) अकाराद्योपच । आह्वयनीनाह—वाङ् उपवाङ् उपविन्दु-उद्-चोवन् अग्निशर्मन्
सुभग्यम् अथ उपविन्दु अस्मै अथ अथ प्रत्यय राल अन्वस्य प्रथमिः, आह्वयनीनाह्वयम् ।

प्रायश्चः खाने जातयोर्दान्ते खितयोर्वचयोः खाने त्रमादि-
सुमो खो चिति ते परे, न तु जज्ञादेः । *

४१८ । द्वार खर खः खसि खादुन्दु
व्यसकस खः खन् स्फ़रज्ञत खखाध्याय खग्रामै-
कान्यग्रोधानां ख्यापदन्यङ्कोस्तु वा नत्विति ख्यादेः ।

द्वार—व्योधानां ६३, प्रापद-न्यङ्कोः ६६ तु १११, वा १११, न ११६,
तु १११, इति अ, चादेः ६१) ।

द्वारादेरद्वितीयस्य व्योधस्य च योर्युम् ख्यात्, ख्यापदन्यङ्कोस्तु
वा, न तु ख्यादेरिकारादौ ते । †

* व च न च औ तयोः । इव उव यू ताव्वां न् तुम् इति सुप्रसङ्गा-विवचनं वका-
ज्जावर्णम् । खरख व्यरख व्यरख व्यरकारव व्यावानस खानतव खपरव चन् च तत्,
पचात्रन्वोनि तस्य । खजादवः सप्त प्रत्याः, चन् इति (११४१) इत्प्रत्ययः, तेन तदन्तस्य
वचनम् । प्रायश्च इति चिते इति च चतुर्वर्ते । इत्युभोर्मिञ्जादादौ । चिति ते परे
प्रादी इत्युनि कृते पचात् इति । पाणिनिः अ३।३,७,८,९ । चच इत्यम्बु—पाणिनीये
खानतादिनये व्यावानस्यो नासि, अपतिसम्बन्धु इत्यति ।

† एकोऽर्धतृतीयस्यौ व्योधवेति एकव्योधः । एवेति चिं, व्योधसुसौ भवाः
व्योधसुसाः आसकः इति भट्टोऽभट्टीचिचः । व्योधसुचिकामिति (३३२) एवे खर्वं नचामि ।
द्वारख खरख खरिति रीकाननस्यवच खलीकस्यवच खादुन्दुव व्यरखरव चन् इति
खाननस्यवच ना च ख्याज्ञतव खव ख्याध्याय खपानव एकव्योधवच ते तेवान् । अपदव
व्युवेति तस्य । ना चादिकञ्च च चादिकञ्च । द्वारदीनां व्यधोरदानस्य च व्यधः
खाने कमानस्य पूर्वोदासीने व्यधनिरन् । द्वारदेवंवोरेणुवो जातो चिति नद्विदि
परे, प्रापदन्यङ्कोस्तु वा, चन्व्यधोनां (पार्थिवीञ्—चर्वङ्ग-वचव्योध) इत्यापदी वद्विदि
परे तु न चादिकञ्चः । चच खः चञ्चकः ख्यावः इति मुनिभिः, न तु (६) प्रीत्यनः
ख्यावः ख्याव इति चाचिका । खादुन्दु इति चर्वं वेषाचिन्व मने इत्यम् परवचम् ।
खवानस्यवच पाणिनीये द्वारदिनये न इत्यति । पाणिनिः अ३।३,५,८,९ ।

वेवन्धिः वीवन्धिः । अज्ञादेसु ज्ञाञिः ज्ञाञिः ज्ञाञिः । *

४१६ । व्यासादेर्ङ्क् ष्यौ ।

(व्यासादीः ६१, उक्त् १२१, षो ७) ।

रावन्धिः वीषातन्धिः । †

वेवः शोभेयः । जाह्वेयः माह्वेयः वीवतेयः । ‡

४२० । ओर्लोपोऽक्त्वाङ् पाङ्ङोरेये ।

(षोः ६५, षोपः ११, चकट्ट-पाङ्ङोः ६१, एवे ७) ।

* पूर्वतन्नेहाहरचवाह—विनतोऽप्ये वल सः व्यङ्गः वलापत्वं वैवन्धिः, चदन्नात् चिप्रत्यये वकारस्य इति इत्येव उक्तिः । एवं श्रोतृभनोऽप्यो वल सः व्यङ्गः वलापत्वं वीवन्धिः, वकारस्य इति तथैव उक्तिः ।

चाद्यचः ज्ञाने जातयोः ङि, इचिप्रित्वः चत्ते वल स दध्न्वः, मधुमिवोऽप्यो वल स-मध्वन्, तस्य तस्य चपत्वं दध्न्विः मध्वन्धिः इत्यादी इन् उन् न ज्ञात् । हाने स्त्रितयोः ङि, इषातोः इत् इति शब्दः, यवः इदं यातमिति, एवं इवोर्वैवंशोर्लंवे विचारिण्यन् इत्यादी इन् उन् न ज्ञात् ।

अज्ञादेसु शोभन् चङ् वल स ज्ञङ्गः अज्ञापत्वं ज्ञाञिः, विवतन् चङ् वल सः व्यङ्गः अज्ञापत्वं ज्ञाञिः, अज्ञापत्वं ज्ञाञिः इत्यादी यववीर्दान्नादाद्यचः ज्ञाने जातत्वाच्चो निवचः । चकत्वात् तु व्यापक्रोशी, व्यङ्ग-शुभ्रवातोः (११४१) चकृत्प्रत्यये, व्यङ्गो-म-ज्ञात् ज्ञाने चो ईपि सिद्धम् । पाणिनिः ७११६ ।

† व्यासादिभ्यश्च ज्ञाने उक्त्वात् चिप्रत्यये परे, ङिनादन्त्यस्य ज्ञाने । चकृ-ङितिः । व्यासपत्वं वैवाचन्धिः, व्यासपत्वात् ङिः वकारस्य (४१०) इन्, (४१६) इकारस्य उद्विर्वात्, चक्षेव उक्त् । एवं सुधातुरपत्वं वीषावन्धिः, सुधातृभ्यश्च ङि, चाद्यचो उक्तिः, अज्ञाने उक्त् । व्यासादिभ्यु—आहं वचङ् निवाह च्वाद्य विच सुधातृ भ्यश्चिः । पाणिनिः ३११२७, वाचिषेच । अथ सुधातृभ्यः प्रथमं यहीतः ।

‡ चयादीनाह—चयेरपत्वं, इवजापत्वं । चायादीन् चाह—वज्ञावा चपत्वं, मज्ञा-चपत्वं, सुवज्ञा चपत्वं, उर्वीच चोवप्रत्यये चयावीभ्यं (२१८) इवचार्वाचोर्वीचोपि । चयादिभ्यु—चपि उचं पूव नृचस्य पाप्सु चङ् मङ्ग क्षुमारिका रीचिषी विनाह विचया चन्धिका इचिषी वीचो उचं नटी भवति, चाहविचवीर्लंवेन् । पाणिनिः ३११२२१ । अथ चवाचिः ।

उवर्चस एवे परि स्योपः स्यात् भवनयोः । आस्यस्यैवः ।
तयोस्तु काङ्क्षेयः पाण्डवेयः । *

४२१ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी
रचकी बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्व-
सुस्वच्छनुदृष्टि कुलंटाश्च इनेयः ।

(कल्याणी—कुलटाः ५४, इनेयः १) ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः । †

४२२ । क्षुद्रागोधाश्चो घैरारौ ।

(क्षुद्रा-गोधाः ५४, वा ११, रारारौ १५) ।

नाटेरः नाटेयः, मोधेरः गोधारः गोधेयः । ‡

* कल्याणीः कल्याणाय वा अपत्यं कल्याणाय, ज्येष्ठे चनेन उपवर्चसीपः । कल्याण-
अपत्यं, पाण्डोरपत्यं—उभयत्र उपवर्चसोपालाये, (३२०) उपवर्चसं चोकारः, (३५) चोक्षायि
चत् । कल्याणस्य चतुष्पाञ्जातिविशेषः । पाणिनिः ३।१।२२५ ; ६।३।१४० ।

† चर्वेनश्चात् विभक्तौर्विपरिवानः इति श्वायात् एवे इति उभयत्रनं परं चर्चनं भूत्वा
चतुर्वर्त्तये । कल्याणीति चर्चोदशब्दः परस्य चर्वस्य श्चानि इनेयः स्यात्, श्चानिचत्वात् उच्चिः,
श्लिवाचोप् च । कुलटा इह कुलन्तका सती मिश्रकी, अस्तौवाच्चे तु (३२२) परस्वमातिः ।
कल्याणाय अपत्यं कल्याणिनेयः, श्लियां कल्याणिनेयीत्यादि । क्षुद्राया अपत्यं दौर्भागिनेयः,
दुर्भगाया अपत्यं दौर्भागिनेयः, उभयत्र (३२६) क्षुद्रादिमातृभ्रमपदउच्चिः । एवं परस्विना
अपत्यं पारस्वस्यैवः इत्यत्र (२५८) ईवर्चसोपमस्यञ्जायति, क्षुद्रादिपाठ-शामभ्याम् (२५८) ईकार-
सोपालाये, चवतः सन्वी, पचात् तन्वीव उच्चिः । क्षुद्रादिचि—क्षुद्राया दुर्भगा क्षुद्रश्च क्षुद्रश्चिभ्य
चतुर्वर्त्तिका चतुर्वर्त्तकश्च क्षुद्रपचाच्च उद्वचसश्च उद्वचोच्च परस्वीच्च उर्वचोच्च उर्वचुपर उर्वचुनि
परस्वी रात्र्युद्वच चर्चिभ्युत्त चर्चिदेव चर्चुर्विद्या चर्चिचवत् चर्चिचवत् क्षुद्रावत् चर्चुर्विद्य
विचर्चेत्त चर्चिभ्यो उच्चादिः । श्वायाच्च चर्चीच चर्चिचवत् चर्चिचवत् चर्चिचवत् चर्चिचवत्
इत्यादी विकल्पः । चका, चकीचम् चकीचनिज्यादिः । पाणिनिः ३।१।२२६, २२७ । चकाचोच्चि-
नौवे कल्याणस्यैव रचकीकल्याणाय अस्तीत्यादौ उच्चिः । क्षुद्रादिचोच्चिं चर्चोच्चिं ।

‡ चोक्षेयं मोवा च तावः (पाणिनी "मोवाया दुक्" इति रचवचवर्चिर्द्वेभ्याम्
"क्षुद्राणो वा" इति चर्चवचवर्चिर्द्वेभ्याम्) । रारर चारर रारारौ । कुलः कुलनीचर्चोर्गः

नार्थः कश्चिः, नास्तद्व्ययः कश्चिः । *

४५३ । ओदीतोऽन्वत् तद्धित-कश्चिः ।

(ओत्-ओतः ३।, अन्वत् ११, तद्धित-क-काः १४) ।

ओदीतां पर-स्यसंज्ञः क्तसंज्ञकश्च यः कश्चिो च अन्वत् स्यात् ।†
वाच्यः । ‡

नाडायनः नार्थायचः दाशायची । पैत्रन्वत्तीयः माह्वन्वत्तीयः ।
देवतिकाः भाव्यपालिकाः । यादवः भाङ्गिरसः । §

अङ्गहीनाश्च । “काः सुद्ध नाक ? अनिवतपुंसा अङ्गहीना वा” इति भाष्यम् । “अङ्गा-
दुःशोसात्वाच्च” इति ऋणदीचरः । गोषाम्बुः यथादिगणानगतः । अप वात्रम्बुस्य अथस्त्रा-
वाचिन्नात् सुद्धाश्चः परस्मिन् अथेवस्य परः स्त्रया, गोषायाः परस्मिन् अथेवस्य एतारी स्त्रातां वा इत्यर्थः ।
कुचमीचङ्गीना कश्चि—नञ्च अपत्यं नाटिरः, पचे नाटियः । एवं कुचटाया अपत्यं कौचटिरः
कौचटयः । अतीवाचे तु पूर्व्यसूत्रदिनेवे कौचटिनेव इति । एवं दासा अपत्यं दासिरः दासियः
इत्यादि । अङ्गहीना यथा—काचायाः अपत्यं काचिरः काचियः इत्यादि । गोषाया अपत्यं
गोषेरः गोषारः गोषेयः इत्यादि । पाणिनिः ४।१।२२८, २२९, २३१ ।

* अर्थादीनाश्च—अर्थज्ञापकं, अर्थज्ञापकं, अन्वत्परपत्यं, पराश्रयज्ञापकं, सर्वत्र
नर्नादित्वात् आत्मन्के, आत्मीयौ इती, (२५८) अत्रात्तन्निवर्त्तयोर्योर्लौपिः । लिङ्गं (२५८)
यद्यपि नार्थोत्वादि । अर्थादिय—अर्थे अथ अप् अनसि पुंससि अनस रश्च अङ्गिनेव अङ्ग अथ
अथङ्गत् अङ्गिनेव अथु अथु इत्यथ अथ अथयत् अथिल अथक सुदन्वत् अन्वत्परि पराश्रय
अथङ्ग इत्य अथदि । पाणिनिः ४।१।२०५ ।

† ओदीतोश्च कश्चिः । अन् इव अन्वत् । तद्व कश्चिो, तयोर्थः तद्धितः, तद्धितश्च
अन्वत् कश्चिः । पाणिनिः ४।१।०८, ८० ।

‡ अन्वत्परपत्यं कश्चिः, अप अन्वत्त्वात् ओो ऋणे, (३२०) अकारस्य ओकारे, अथेत् कश्चि
अथङ्गि, (३५) ओकारस्य अथ । (पाणिनिः ४।१।०६) एवं नावा ताव्ये नार्थं, (३२८)
अथङ्गि, अथेत् अथङ्गि, अथङ्गि अथ । इती अकारे, अथं भाष्यनिष्पादि । वाचिन्वत्ति
अथङ्गि, नार्थनिष्पादि, अथङ्गि, (८३३) अथङ्गि, अथङ्गि । नीरिक्तपरति अथङ्गि, नीरिक्ता-
रुक् अथङ्गि, अथङ्गि (८३८) अथङ्गि अथङ्गि ।

§ अथङ्गि-अथङ्गि-अथङ्गि—अथङ्गि-अथङ्गि, नार्थज्ञापकं नार्थायचः, अथङ्गि-अथङ्गि
ओो अथङ्गि, अथङ्गि अथङ्गि-अथङ्गि । अथङ्गि—(पाणिनिः ४।१।२८, २९०, २९१)

४२४ । मन्वर्जान्-वर्णोच्चारणेऽनोऽध्यात्मनोऽपत्यधोऽविकारव्याभावात्कर्मैव ईने न न-सोपः ।

(मन्वर्जान्-वर्णोच्चारणेः ६।, अगः ६।, अध्यात्मनः ६।, अपत्यधे ७।,

अविकारव्याभावात्कर्मैव ७, ईने ७, न १।१, न-सोपः १।) । *

मन्वर्जस्यानो वर्णेषुः उत्सः स्यात् परस्मैन्च, अपत्यार्थ-धे,
अनो विकारार्थवर्जे धे भावकर्मार्थवर्जे धे च, अध्यात्मनोरीने,
न-सोपो न स्यात् ।

याज्वनः भाद्रवर्षः शौचः चाक्रियः । †

नङ् नर शीघ्र काश दन्तिन् इतिन् क्त्वर चकक दक्य प्रथतिः । पिङ्गवसुरपत्नं पेटवसोवः,
माङ्गवसुरपत्नं माङ्गवसोवः, उभयप पिङ्गवसादिमात् शीवः । (प्रसिद्धिः ३।१।११२, ११३) ।
रिपत्ना अपत्यं रैवसिः, चन्द्रपालसापत्यम् चाचपासिः, उभयप रिपत्नादिमात् चिकः । एवं
चारपासिः इत्यादि । रिपत्नादिच—रिपती चन्द्रपासी मन्दिपासी चारपासी इत्यवन्तु इत्युक्तः
कर्मैवाह इत्युक्तं चानुरवाह प्रथतिः । बहोरपत्नं वादवः, अङ्गिरसोऽपत्यम् चाङ्गिरसः, एवं
रघोरपत्नं राघवः इत्यादिषु शिपत्नात् च । (प्रसिद्धिः ३।१।१२१) इति शिपः—अपत्यादिषु-
रर्णव्यादयोऽर्थः । अथ तु अङ्गवसादिवशात्कर्मैवमित्य इत्यर्थः ।

* अर्थं वर्णवर्णैति मन्वर्जः (१००८), मन्वर्जवासी चन् वेति मन्वर्जान् । कः संकीर्णः,
आदिन् खेन् । मन्वर्जान् च वर्णं च उच्चा च खेन् च मन्वर्जान्-वर्णोच्चारणे तस्य । अन्वा
च आत्मा च तस्य । अपत्यं चः अपत्यव्यसिन् । न विकारोऽविकारः, अविकारि च
अविकारकः, भावव कर्म च भावकर्मैव, न भावकर्मैव अभावकर्मैव, अभावकर्मैवोः
अभावकर्मैव, अविकारव्यस्य अभावकर्मैवस्य अविकारव्याभावात्कर्मैव मन्विन् ।

† अथ (४२१) विकारार्थवर्ण-धे परे उच्चैवा-जनकानां न-सोपनिधिर्धे, अपत्यार्थ-धे परे
जनकस्य न-सोपार्थमाह मन्वर्जानिति, अपत्यधे परे मन्वर्जस्यैव अगत्स्य न-सोपनिधिः,
अगत्स्य तु न-सोपः आदिच, अपत्यार्थमिच्छधे परे तु जनकस्यापि न-सोपनिधिः । जनक-
वर्जनात् वर्णवर्णोऽपि न-सोपमासी तस्य न-सोपनिधिवाधे दुर्गवर्णस्यैव इत्यवन् । उच्चाह इह-अवर्ण-
विकारार्थमेव, किं उच्चाह अपत्यधे एव न-सोपनिधिः, अन्वधे तु न-सोपः आदिधेति । अन्व-
पत्यं वाज्वनः, मन्वर्जस्योऽपत्यं भाद्रवर्षकः, उभयस्य शिपत्नात् च, अन्व-न-सोपनिधिः †

श्रीवः वासिष्ठः । *

४२५ । सङ्घ्रासंभद्राभ्यातुर्दुर् ओ ।

(सङ्घ्रा-संभद्रात् ५५, तातुः ६५, दुर् ११, ओ ७) ।

हेमातुरः । †

४२६ । नन् पुंस्त्रियोः । (नन् ११, पुंस्त्रियोः ६॥) ।

पौत्रः खेषः । ‡

मनस्य तु सुखाद्योऽप्यत्र वीर्याणः इत्यादि । अपत्ये इति किं, अर्थात् परिउती रयः
 चार्थः । उच्योऽप्यत्र वीर्यः (४२५) उच्योऽप्यत्र, अपत्यार्थमित्येव तु उच्यते इदम् वीर्यं
 चर्षं । अन्निचोऽप्यत्र चान्निचः, एवं शब्दितः दक्षिणः दक्षिणः इत्यादि संबोधादिनो
 न-चोपनिषत् । अनोऽविकारश्चेत् तथा—ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः । साय इदं सामन-
 नित्यादि । तर्हि कथं ब्रह्मचोऽप्यत्र ब्राह्मणः, ब्रह्मच-इदं ब्राह्मं सर इत्यादिप्रबोधः । उच्यते—
 “ब्राह्मीभ्याती” (६।३।१०१) इति पाणिनिवृत्तेषु निपातः । “द्वीवविभानोऽप्य कर्त्तव्यः ।
 ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽपि । ब्राह्मं इति । ततोऽजाती । अपत्ये आतापयि
 ब्रह्मचरिचोपो न ज्ञात् । ब्रह्मचोऽप्यत्र ब्राह्मणः । अपत्ये किं, ब्राह्मी चोपयिः ।” इति
 अष्टाध्यायीवृत्तः । अभावकर्त्तव्ये तथा—सूर्यनि भवः सूर्यः, ब्रह्मचि सायुः ब्रह्मण्यः इत्यादि ।
 पाणिनिः ६।३।१०४—१०९ । “अश्वनी विकार इति उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्” “नपूर्व-
 प्रविषेत् वा हितनाथ इति ब्रह्मणम्” इति पार्श्विकप्रवच ।

• त्रिवादीनाम् । त्रिवन्नापत्यं श्रीवः, त्रिविहन्नापत्यं वासिष्ठः । त्रिवादिभ्यु—त्रिव
 त्रिविह्नोत्तमं ननु त्रिवन्वच वक्ष्यते कश्चिन्नापत्यात् कुच इवा भूमि उपती कर्त्तव्यम् अर्थः ।
 पाणिनिः ७।१।११२ ।

† सङ्घ्रा च सन् च भद्रव तच्चात् । सङ्घ्रावाचकात् उभो भद्राव माहभद्रवश्च कुच
 कात् ओ ष्टे, सङ्घ्रावाचकात् आये । उभोर्भाषोरपत्यं हेमातुरः, अथ तद्विवाये विषये विधी,
 शिष्यत्वे चैवै एवमपदीत्यात् वेरिवात् (४१६) इति । एवं विद्वत्तां मातृप्राप्तयम्
 हेमातुरः, तथा मातृप्राप्तयम् वात्सातुरः । हेमातुरपत्यं वात्सातुरः, एवं भद्रिमातुरः ।
 पाणिनिः ५।५।११५ ।

‡ उच्योऽप्यत्र उच्योः नन् ज्ञात् चै, निजादने, अद्वयानवाप्यसिद्धिः । उच्योऽप्यत्र
 पौत्रः त्रिवः अपत्यं खेषः, चै नन् च त्रिवै (२५८) अकारचोचः । एतन् इदमापत्ये

४२७ । कुञ्जादेर्बायव्योऽस्त्रीग्वेऽपत्ते ।

(सुन्दरीः ३५, बायवः १, पत्नीये ७, पपत्ते ७) ।

कुञ्जादेरपत्तायै बायव्यः स्नात्, न तु स्त्रियां, न च इडे ।

कौञ्जायव्यः बाधायव्यः । स्त्रीग्वे तु कौञ्जायनी कौञ्जायनाः ।*

४२८ । गर्गयस्त्वविदादि-धृग्वचि-कुम्भाङ्गिरो-

वशिष्ठ-गोतम-रूढात् लुक् ग्वेऽस्त्रियां ।

(गर्ग-रूढात् ५१, लुक् ११, ग्वे ७, स्त्रियां ७) ।

देयतुल्यास्वः चभियो रुढः । एभ्यः परेषामुक्तानां स्वानां ग्वे विहितानां लुक् स्नात्, न तु स्त्रियां । †

गर्गाः वस्त्राः, यस्त्राः सञ्ज्ञाः, विदाः उर्वाः, धृगवः पत्रयः कुम्भाः पङ्क्तिरवः वशिष्ठाः गोतमाः, पङ्गाः वङ्गाः वसिष्ठाः । स्त्रियान्तु भार्गव्यः । ‡

श्री इतिऽपि वपा—पुंल्ल इदं पीठं, श्रीकां लघुः शैवं, श्री देवता वल्ल शैवः । पश्चिनिः ३११८० ।

* श्री न एवञ्च श्रीन्, न श्रीन् च श्रीन् च श्रीन् । सारवणे चारवनी वाच्ये । कुञ्जापत्यं, बाधसापत्यं, चिन्नात् चारवनी इतिः । कुञ्जापत्यं श्री, कुञ्जापत्यनि पुमांसः, इत्युत्पत्तय नकादिनात् चारवण एव । कुञ्जादिभ्य—कुञ्ज बाध इति शीत भक्त इति विद्यात् प्रथमिः । पश्चिनिः ३११८५ ; ३१११११ ।

† गर्गव यस्त्रव विदव ते चादवो देवा ते गर्गयस्त्वविदादवः, चादिभ्यस्व नर्ग्वेऽपत्तेः सन्वन्वात् वरवादि-वस्त्रादि-विदादव इत्यर्थः । ते च लघुव चभिय कुम्भक चङ्गिरव वशिष्ठव गोतमव रुढव सञ्ज्ञात् । ईशिन तुल्या वाच्यं वल्ल कः देयतुल्यास्वः, वल्ल वल्लो ईशिनोऽपि, वल्ल पाङ्क्तिनि (३५८) चारवणे वल्लो एवा इत्यादि । "जनपदवचन-चभियः" इति पश्चिनिः । उक्तानां चानामिति चरवन्वात्प्रथमापत्तिमर्थः । सुन्दरचम् (२९) लघुनि वल्लवचभियि चादिन इत्यादिर्न ज्ञात् ।

‡ गर्गयस्त्वविनि वल्लसापत्यनि, चारवण-वरवादिनात् चारव-कुञ्-वस्त्रादव-श्रीनि वल्लसापत्यनि वस्त्रादिनात्, विदासापत्यनि लघुसापत्यनि विदादिनात्, वल्ल-

४२८ । त्वे वात् च्छीककश्चीनेवात्तानितश्च ।

(४-वे ७, वात् ३), शीक-कश्चीन-इवाः १४, च १२), अतितः १४, च १२) ।

जात् प्रर एते पूर्वै च श्रेतोऽनितश्च च्छुः ङे घे च वाच्ये । *

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः ; पदकः, क्रमकः ; वैया-
करः ; वाचा कृतं वाचिकं ; पाणिनीयं ; ग्रन्था बुध्यतेऽसौ
शास्त्रीकः, वाष्टीकः ; तिष्येच युक्ता रात्रिः तैषी, षीषी ; चञ्चाय
ऋषुः चञ्चियः ; यज्ञाय हितं यज्ञियं ; मयुराया आगतः

अगोरपत्न्यानि एतेषु चस सुक् । वस्त्रादिर्भेषा—यस्य पुष्करसद् वर्तुका नन्यक सञ्च (सुञ्च वा)
र शीमुञ्च श्रंष्टुपाद प्रथतिः । विदादिच—विद पुत्र लभ्ये कश्चप कुञ्चिक भरद्वाज उपपत्न्यु
आपत्न्यु प्ररवत् रदनर विद्यानर प्रथतिः । अचेरपत्न्यानि अच अयेस सुक् । कुञ्चस्वाप-
त्न्यानि अञ्चिरसोऽपत्न्यानि वञ्चिष्ठस्वापत्न्यानि नोक्तस्वापत्न्यानि एतेषु चस सुक् । अञ्चस्व रात्रो-
ऽपत्न्यानि, एवं वञ्चस्वापत्न्यानि कञ्चिञ्चस्वापत्न्यानि इत्यादिषु चस सुक् । कञ्चित् अञ्चिञ्चचञ्चिवो-
ऽपि इदं वञ्च्यः वचा—रक्षामन्त्रं वचे, इत्याञ्चामिदं हि कुञ्चवत् इति च रङ्गः ।
वाचो वङ्गनामिति उच्यते । अञ्चिवाचिचि किं, अगोरपत्न्यानि अच्यः इत्यच अलोपाभावे भार्गवी-
अन्त्यान् अञ्चिवाचिचि भार्गव्यः इति । अपत्न्यार्धप्रत्ययानामिति किं, अञ्चोरिति भार्गवाः मन्वाः
अन्त्यादी न अच्योयः । एवं प्रिया नाम्ना वस स प्रियवर्गः इत्यच समुदायस्य एकत्वेऽपि नान्य-
अन्त्या वङ्गले प्रयुक्तत्वात् आलोपी न स्यात् । एवं प्रियो नाम्ना वेषां ते प्रियवर्ग्याः, अच समु-
दायस्य वङ्गलेऽपि नान्यअन्त्या एकत्वे प्रयुक्तत्वात् आलोपी न स्यात् । एवं प्रियवक्तः प्रियवक्ताः
इत्यादयः । पाणिनिः २।३।५९—६६ । अच वञ्च्यम्—“न नोपवनादिभ्यः” इति पाणिनि-
श्चेत् (२।३।६७) विदाञ्चिञ्चान्तर्गत-नोपवनादिभ्यो सुक्निषेचः ।

* अच-कश्चीन-प्रथितम् । शीकश्च-अच च शीकश्च अच ते । अञ्चि-इत् वेदां ते
अञ्चिचः । शीकश्चीनेति अचरिच नूनोक्ताः अचिप्रथितवः प्रथिताः समुच्चिकम् । अञ्चित्तेति
अचरिच-इवः-इति निषेधकत्वं समुच्चिकम् । अचच—इत् अचरः नूनोक्ताश्च अच इति
अचरश्च अचरः अचरश्चरश्चिचः अचरश्चि अचरश्चि च वाच्ये सुः, ते च प्रथोवात्तुत्तरेच अचिचम् अच-
रिचः अचिचः । अच-इत् इवा इति अचरत् (४२६) इति च इ-इत् अचिचं अचिचश्चीचि ।
अचरिचिचि अचरिचिचि अचिचानादिच जेच इति ।

माधुरः ; इह भवं ऐहिकं ; आदाचित्तं ; आमीचः, आम्बः ;
मूर्ध्वः ; नादेयः ; आसीयः ; नागरः ; अग्रः । *

४३० । व्यटोपोऽनाराच्छ्रुतोऽप्येवौ ।

(व्य.टी. ६। शीपः १। अनारात्-प्रथमः ६। अप्-ये अ, यवी अ) ।

* तर्कम् वेति अशीति वा इत्यर्थे एव तर्कम् इत्यङ्गात् कर्षकारकात् कर्षरि वाच्ये चिकः ।
(पाणिनिः ३।१।६३) । एवं—पदं वेति अशीति वा पदकः, ज्ञनं वेति अशीति वा ज्ञनकः,
उभयत्र चनित् कच् । (पाणिनिः ३।१।६१) । व्याकरणं वेति अशीति वा वैवाकरणः, व्याकरण-
शब्दात् चप्रत्यये (३१०) यस्मान्नि इत्, तस्य इतिः । (पाणिनिः ३।१।२८) । वाचा ज्ञनं वाचि-
कम्, अथ वाचा इत्यङ्गात् करवकारकात् कर्षश्चि वाच्ये चिकः, (३२१) न दं तस्यचित्तमेव
दानत्वनिवेद्यात् (२११) विरामाभावे कृत्वादि नं ज्ञात् । (पाणिनिः ३।३।२३) । पाणिनिना
श्रीकं पाणिनीयम्, अथ पाणिनिना इति कर्षुकारकात् कर्षश्चि वाच्ये चिकः । (पाणिनिः
३।१।२०१) । एवं प्रत्ययस्यैवा श्रीकं प्रत्ययस्यैकानिवादि । आसीय इत्यत्र करवकारकात्
कर्षरि वाच्ये चिकः ; दद्या युञ्जते अशी वाटीकः । (पाणिनिः ३।३।२८) । पाणिनिजते तु
ज्ञतिः प्रहरचमस, इतिः प्रहरचमस इत्याकारं वाच्यम् । तिथ्येव नचपेच युञ्जा राणिः
तैवी, एवं युञ्जेव नचपेच युञ्जा राणिः दीवी, उभयत्र तिथ्येव युञ्जेव इति कर्षुकारकात्
कर्षश्चि वाच्ये चि इति इही, (२६०) वकारशीपे, (२५०) विष्वादीप् । (पाणिनिः ३।१।२) ।
चनित्वः, अत्रिचम् इत्युभयत्र तादर्थ्ये द्वितशब्दयोनि च अतुर्भेदात्कारकादपि इत्यमरः, एते
कारकादिति तु प्रथमिन व्यपदेशा भवतीति आयादुक्तम् । (१०८) आनीचराचिपतोऽप्येव
सम्बन्धिविधायामेव अश्रीकश्रीविधानात्, अथाव सापुरित्व निमित्तार्थे अतुर्भे । (पाणिनिः
३।१।२६—अथ एते जाती कः न तु साध्यैः । पाणिनिः ३।१।३) । माधुर इति मधुरावाः
इति अदादानकारकात् कर्षरि वाच्ये चः । (पाणिनिः ३।१।०३) । इह इति अचिकरकात्
कर्षरि वाच्ये चिके ऐहिकं, एवं आदाचित् भवं आदाचित्तं, अथ कच् । (पाणिनिः ३।१।६६) ।
आमी भवः आमीकः, अथ चीमः, एवं आम्ब इत्यत्र च्याः । (पाणिनिः ३।१।२० ; ३।१।२१) ।
मूर्ध्वं भवी मूर्ध्वः, अथ चो इति (३२३) न-चोपनिषेकः । (पाणिनिः ३।१।३) । अशी
भवी नादेयः, अथ चोः (पाणिनिः ३।१।२०) । आसीया भवः आसीकः, अथ चोः ।
(पाणिनिः ३।१।२१) । नागरं भवी नागरः, अथ चोः (पाणिनिः ३।१।२८) । अग्रं भवः
अग्रः, अथ च्याः (पाणिनिः ३।३।२६) । एतेषु असाकर्षेषु (२५०) असाकर्षणम् इत्यर्थे च-
शीपः प्रत्ययाव शीपोऽग्निप्रथं शीपाः । एवं प्रतीमातुंकारिणं कर्षरकात् कर्षश्चि-कर्षरि-च वाच्ये
प्रत्यया भवतीति ।

शिवःपुनिकः, वाङ्मः वाहीकः । *

४३१ । न हं तसौ स्वस्वर्थे च ।

(न १५, १६, त-सी १४, तु १५, चक्रे ७, च ११) ।

अदावचि वे च ते पूर्व्यं दक्षिणं न स्वात्, तान्म-सांती तु
चक्षुर्व्ये च ।

आरातीयः आश्रितिकः । †

* अत्र टिः अट्टिहस । आराय अत्रय तत्, न तत् अनाराच्छत्रत् तत् । अत्र
अत्र अत्र तच्चिन् । नासि पुर्व्येच्छिन् अयुच्छिन् । आरात्-अत्रत्-वर्जिष्य अत्र्यस्य टिक्त्तः
आत् प्रकरकनसात् तद्वितलंशके अचि युञ्जि वे च परे क्वथेः । पुनःपुनर्भवः इति वाक्ये
(४२८) चिक्, (४२९) इवी, अनेन टिक्त्तौ पीनःपुनिकः । अट्टिर्भवः इति वाक्ये चो
चोक् च इवी, टिक्त्तौ वाङ्मः वाहीक इति । एवं अत्र्यभावर्भवः साव्यात्मिक इत्यादि ।
अवी किं, अयुः अयुः । आरात्-अत्रत्-वहाहरत् परतुवे दक्षिणत् । अत्र आरात्-अत्रत्-
अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य पुनर्भवकथं अचिद्व्यवस्था टिक्त्तौपाभावभापनाथं, तेन सुदु भावः
वीडनं, अं दिकतेऽत्र अत्र्यं, एवं अत्र इति । “अत्र्यवर्णना अत्र्ये टिक्त्तौपः । अत्र्येऽत्र्यत् ।”
इति सिद्धान्तबीजदी ।

† तत्र अत्र तवी । अचि अत्रौ अत्र अचिन् । अचिन्निर्दिष्टे पूर्व्येति आवादाह—
पूर्व्यं दक्षिणं च आदिनि । अत्र्येऽवी इत्यनुवर्तते । (२१८) अत्र्ये परे अत्र्येच्छिन् अत्र्यवर्णन-
वाचिन् अत्र्ये अनेन निविध्यते । आरातीय इति आरात् अत्र इति वाक्ये (४२८) ईवे,
अत्र्ये अत्र्यवर्णनस्य न (३८) अत्र्ये अत्र्ये । एवं अत्र्यत् अत्र इति वाक्ये चिक् अत्र्यवर्णन-
इति । वे परे अत्र्य—अत्र्य इदं अत्र्यं, अचि अत्रं दिक्त्तौपादी अनेन अत्र्यवर्णनस्य (२११)
विरामे परे न अत्र्यदिः । एवं अत्र्यवर्णनं अत्र्यवर्णनं अत्र्यवर्णनं अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनं न,
अत्र्य इ च अत्र्य (२८२, २८३, २८४, २८५) । तान्म-सांती अत्र्य—अचिती भावः अचिन्,
अत्र्ये अचिन्नात् इत्यादी न (३८) तत्त इ । एवं अत्र्यो विचारः अत्र्यत् इत्यादि, अत्र्यत्
अत्र्यवर्णनं, अत्र्ये अत्र्यवर्णनं अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य
अचिन्नात्, न अत्र्य (२०२) अचिन्नात् । अवी किं, अयुः अयुः, अत्र्य अत्र्यवर्णनस्य (३९) अत्र्यवर्णन-
वाङ्मः । अत्र्ये किं, अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य (३९) अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य
अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य
(२९२) अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य
अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य
अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य
अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य अत्र्यवर्णनस्य

४३२ । अङ्गोऽङ्गोऽनीने ।

(अ. ६। अ. १। अक्षरे ७।)

आङ्गिकं । ईने तु राज्ञीवः । *

सुपाङ्गीकः चर्षपाङ्गीकः । †

दोवारिकः सोवरं सोवं सोवस्तिकः सोवातुसृदवं वेद्यन्तं
श्रीवं श्रीयनं स्तैयज्ञतं सोवं सोवाभाविकं सोवधामिकं नैय-
श्रीवं । इति किं, न्यायोपभूतिकं । श्रीवापदं ज्ञापदं,
नैयज्ञवं न्याज्ञवं । ज्ञानधिकं । ‡

* न ईनेऽनीनश्चिन् । अङ्ग-अन्वय अङ्गः ज्ञान् चिन् वे च तद्विन्, 'नतु ईने
चक्षी च । अन्वयात् अन्वये इत्यत्र नातुठति । अङ्गि मयन् आङ्गिकं (४२८) चिन्, चनेन
अङ्गद्विन्, (४२६) उचिः । ईने तु, इतीरजोर्भवः इति तद्विद्यार्थान्वयवचिनी (४२८) ईने
इति, अङ्गद्विन्निषेधान् (२२७, २३८) चाङ्गीवः । पाणिनिः ३।१।७८, ८६, ८७ ; ६।३।१७३ ।

† (४२६) सुपाङ्गीकः सोपाङ्गीकः (ईने) भवः, चर्षपाङ्गीकः भवः, उभयव-
(४२८) चर्ष, परपदक उचिः । सुपाङ्गीकः—सुपाङ्गीक उभयपङ्गीक चर्षपाङ्गीक पूर्व-
पङ्गीक इतिचपङ्गीक उचरपङ्गीक उचरचर्ष पिदपितामङ्ग वातचित् वातज्ञेय एकपुत्रक
पूर्वपुत्रक पूर्वज्ञानन अपरज्ञानन विसेचनर चित्तवं चित्तवति चिन्चित् चित्तुचर्षः श्रीवपद
भद्रपद इत्यादिः । अत्र इत्यन्वय—पाणिनिः ७।२।१०—१८ इत्यादि उचरपदस्युचरपङ्गीकः,
७।२।१८—२१ इत्यादि उभयपदस्युचरपङ्गीकः । अत्र अक्षरीकानि इत्यादि वीपद्विज्ञाने सुपाङ्गीकः
द्विचपङ्गीकानि ; द्विपौकानि तु सुमवादिनचपङ्गीकानि (३।६ पङ्क इत्यन्वय) ।

‡ (३।८) अङ्गोऽङ्गोऽनीने—इति चिन्तः श्रीवस्तिकः, (४२८) चिन्तः, अङ्गः अङ्गः,
यत्र उचिः । अङ्ग इति अङ्गक अङ्गात् रिङ्गत्तत्र नः अङ्गः, चिन् इति चिन्तः अङ्गि-
वति । (पाणिनिः ३।१।७८, ८६) इति अङ्गः श्रीवपदं अङ्गोऽङ्गोऽनीने अङ्गोऽङ्गोऽनीने
यत् अङ्गः अङ्गः उचिः । (पाणिनिः ३।१।७८, ८६) इति अङ्गोऽङ्गोऽनीने अङ्गोऽङ्गोऽनीने
वीपदं, अङ्ग अङ्गोऽङ्गोऽनीने चिन्, (३।६) अङ्गोऽङ्गोऽनीने चिन्, (३।६) अङ्गोऽङ्गोऽनीने चिन्
वीपदिकः, अङ्ग अङ्गः अङ्गोऽङ्गोऽनीने चिन्, अङ्गोऽङ्गोऽनीने चिन्, (३।६) अङ्गोऽङ्गोऽनीने चिन्

४३३ । विकारसङ्घभावेऽङ्गित्वादी ।

(विकार—आर्षादी ०) ।

एकत्रेणु च ते त्वाः स्युः ।

इहो विकारः ईमः आङ्गः आर्षः, भिच्चात् समूहः भेत्तं
आङ्गं गात्रिकं राजकं, गुरोर्भावः गौरवं यौवनं साम्यं वैरूप्यं
राज्यं सोहाई, विद्योतिर्दं वैश्वं त्वदीये भाववर्गं यौवनं । ०

आङ्गस्युः संकृतं वा, (भक्तं) सीयाङ्गुदपम् । अस्त्वस्योऽप्युत्पन्नः, अस्त्वस्ये भवं वैयस्वतं ।
 केचिच्च अस्त्वस्यस्यं वापदी क पठन्ति, ते पुनः, विनतोऽङ्कः अङ्कः तं कति अङ्कं, अपि-
 क्कित्वात् रस चः, तत्र भवः वैयस्वत इति आद्यः सागन्तात्वात् (३१०) वक्ष इत्
 तस्य इतिरिति वदन्ति । चः (परदिने) अङ्कं शीघ्रं, के टेषोपः । शीघ्रित्वात्तन्निदि
 भदिकाङ्क—चः परदिने तेवते गच्छतीति अक्षिप्तः (६६६) अत्रत्यः, अक्षिप्तं एव शीघ्रित्वा-
 क्तं भाव इति आह्वानं, चरं चस्यस्यस्य वक्ष इत् । अग्नि भवं शीघ्रं, (३२३) अपिकारणे
 परे नञोपनिषेधः । (१६४) अत्रुपनयोनामिति अक्षिप्तवरे वर्ज्यात् न वक्ष इः । अत्रुपनं
 भवं शीघ्रं, आः आदिः अक्षिप्तः, तेन अक्षिप्तमिति अतीवात्तत्पुनः । अं (चरे आक्षिप्त
 न) भवं शीघ्रं । आक्षिप्तं वैदं भवं सीयाङ्गाङ्कं वैदाङ्गवत् । अत्रुपनं भवं शीघ्र-
 यन्निषेधः । अक्षिप्तवैदित्वात् सीयाङ्ग-आक्षिप्तवत्पुनः अत्रुपन्यादिस्त्रित्वात्तस्यस्य
 निषेधः, तेन अक्षिप्तवत्तं आक्षिप्तं, अक्षिप्तं पूरयतीतिः आक्षिप्त इत्यादि । अत्रुपे भवं
 नैतत्पुनः, अत्रुपे पठयः । अक्षिप्तं चिं, अत्रुपस्युः भवं अत्रुपस्युः चिन् । आपदी भवं
 शीघ्रवत् अक्षिप्तं, अक्षिप्तं (पुनः) भवं नैतत्पुनं आक्षिप्तं, अत्रुपस्युः चिन् । अत्रुपं
 वक्षः अक्षिप्तः, अक्षिप्तं भवं आक्षिप्तं (वाचिनी तु अत्रुपेन अत्रुपेति आक्षिप्तः अत्रुपेति
 इतिः अक्षिप्तः), अत्रुपं (३१६) अक्षिप्तवत्पुनः तद्विधिं परे निषेधात् न वक्ष इत् । अक्षिप्तं
 चिं, अक्षिप्तं अत्रुपः शीघ्रवत् इत्यादी अत्रुप आक्षिप्तं । अत्रुपं (३३) अक्षिप्तवत्पुनः (वाचिनीः
 अक्षिप्तः—अक्षिप्तवत्पुनः) अक्षिप्तवत्पुनः ।

० अत्रुपस्युः अक्षिप्तः, अत्रुपं आक्षिप्तं च अक्षिप्तं । विकारं च अत्रुपं
 अक्षिप्तं अक्षिप्तं अक्षिप्तं अक्षिप्तं अक्षिप्तं । अक्षिप्तवत्पुनः विकारः, (वाचिनीः
 अक्षिप्तः), अत्रुपः अक्षिप्तः (वाचिनीः अक्षिप्तः), अक्षिप्तवत्पुनः, (अक्षिप्तवत्पुनः
 अक्षिप्तः) अक्षिप्तवत्पुनः अक्षिप्तः अक्षिप्तः (वाचिनीः अक्षिप्तः, अक्षिप्तः), अक्षिप्तं अक्षिप्त-
 वत्पुनः (वाचिनीः अक्षिप्तः), अक्षिप्तवत्पुनः (वाचिनीः अक्षिप्तः), अक्षिप्तः अक्षिप्तवत्पुनः

४३४ । च्छ्रो वे । (अ. ३ पा. ३३३. ३)

पिचं । *

४३५ । इन्धन्धृतरात्रामुच्छ्रोपः श्चो ।

(इन्धन्धृतरात्रां ३३, उच्छ्रोपः ३, चो ३)

वार्त्तज्ञं चोच्छं धार्त्तरात्रं । एकां किं, सामनं । †

("च्छ्रं उपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकम्) । एतु चोश्चु ते दूर्वाः (३३३) चि चोच चो
 आवन चोच चि च (३२९) चोच च्चु चोच इव, एते एकादश प्रत्ययाः सितः अनितक
 कुरित्त्वः । अत्रापि उच्चात् प्रत्यात् मच्चिदर्थे चः प्रत्ययः सित् अनित् वा ज्ञात्, एतत्
 च्छं प्रयोगानुसारीष्वं ज्ञेयम् । आदिपदेन "साक द्विता" (पा. ३।१।२३), "वदका पञ्चम्"
 (पा. ३।३।३१), "मिल्लम्" (पा. ३।३।३५), "महरचम्" (पा. ३।३।३७), "श्रीचम्" (पा-
 ३।३।३९), "तन निपुक्तः" (पा. ३।३।४९), "तलेचरः" (पा. ३।३।५२) इत्यादयो वचनोच्चा-
 नोष्वाः । तेन इति चनेन चप्रत्यये, (३३४) इति, (३३७, ३३८) नञ् चकारक च चोचः ।
 एतत् चर्त्तं विकारः चान्, चन च्चः । चोर्षिकारः चाचैक, चन च्चैः । मित्राचो उच्छ्र-
 चोचं (पा. ३।३।५८), चर्त्ता उच्छ्रः चार्त्तं, (पा. ३।३।५२ इति वार्त्तिकम्), चन चो (३३२) चार्त्तदिचः ।
 मच्चिकानां उच्छ्रः मच्चिकं, (पा. ३।३।५०), चन च्चः । रात्रां उच्छ्रः राचचं, (पा. ३।३।५९),
 चन च्च । दूर्वा भावः चोचम्, (३२३) चविचारच्चे परे च-चोभावात्, (३२४) चविचार्यन्तात्
 न नञ् चः । (पा. ३।३।५०) । समञ्च भावः चान्, चिचयञ् भावो चिचम्, उच्चन च्चः ।
 (पा. ३।३।५२) । (पुरोहितदिवाचनार्थक) रात्रो भावः (पाचिमिनते भावः चार्त्तं वा) चान्
 (उच्छ्रचनचम्), चान्प्रत्यये, (३३७, ३३८) नञ् चकारक च चोचः । (पुरोहितचान्प्रत्ययक)
 उच्छ्रं भावः चोचम्, च, (३३४) उच्चनादिव्यात् उच्चवपदइति । चोचमिच्छ्र चो (३३७)
 उच्छ्रं चोचदि, (३३) चन् । चन च्चं चोचं, चन चोचः, (३३५) चोचदिः । चोच-
 चं चोचम्, (३२९) उच्छ्रचो भावचं, उच्च चं चोचम्, उच्चन चो, (३२५) च-
 च, (३२३) चविचारचो च-चोद-मिच्छ्रम् ।

* चकारो चः ज्ञात् चविच-चकारो चोचं । चिचिकं चिचं, (३३५) चमिच च्चः ।
 (चिचुगक इति तु चमिचि ३।३।७८) । चि चि, चैचं, चि च्च ।

† इन्धन्धृत् च इतरात्रम् च विद्यात् । इन्ध इति चन्-भावात्, तेषां उच्छ्रचोचं-
 प्रयोगानां उच्छ्रम् । (३३७) उच्चानोच्छ्रोच्च इत्यनेन चोचोदि चिचो चं चिचप्रत्यये, चिच

४३६ । युष्मद्भस्मद्वन्द्वदां युष्माकास्ताक- तवकममकाः श्याबीने ।

(युष्मद्—मदां ६३, युष्माक—ममकाः १३, श्योनि ७) ।

योषाकं योषाकीषं, यासाकं यासाकीनं, तावकं तावकीनं,
मामकं मामकीनं । *

सूर्याय हितं शीरीयं चागस्त्रीयं चाकनीनं । शीर एव शीरः,
शैलीकं रामकः । †

ये परे एवमित्य उच्छोपः कान् नामक इत्यर्थः । उपसृज इदम् इति शब्दे (४२३) ये इति उप-
सृज इत्यस्य उच्छोपे, (१८८) उपसृजिष्ये इ., (४१६) आशपो इति; शार्त्तं । एवं पूष इदं
शीषं, इत्यस्य इदं शार्त्तं । उपसृज्यु चपसात्वे च, शीष इति (४२४) पूर्वसुदाहृतम् ।
एवां किं, साक इदं सामकं, चप पूर्वेषामपि (११७) उच्छोपो न कान् । इत्येव चपसात्-
वे न-शोपात्प्रत्ययः (४२४) । पाणिनिः ६।४।१२५ ।

* युष्मद् चकद् इदं मद् एवां कानि क्रमान् युष्माक चसाक तवक ममक एते चादीनाः
कः ये शीने च परे । युष्माकानिदम् इति शब्दे ये शीने च श्लेषेण युष्माकादीनि इदौ योषाकं
योषाकीषं । एवम् यासाकं यासाकीषं । तव इदम् इति शब्दे ये शीने च युष्मद् एवञ्जान्
(२१५) इत्यादीनि, चनेन तवकादीनि इदौ तावकं तावकीनं, एवं मामकं मामकीनं । जिवां
कान्तंकी (कन्त्ति), मामिका (कीने) । पाणिनिः ४।१।२, २, ३ ।

† (४३६) चित्तार्थे उदाहरति शीरीयमिति । सूर्याय इत्यञ्जान् शीने विभक्तिशोपे,
(१३०) उच्छोपः । एवम् आमकीषं । चाकने हितम् चाकनीनं, चप शीने (४२४) न-शोप-
श्लेषः । (पाणिनिः ४।१।४; ६।४।१६८) कान्ते उदाहरति, शीर इति । एते पिशोषी एव
शैलीकं, कान्ते इदौ (२५८) ईशारशोपः । शार्त्तमन्वयान्ताः पूर्वसिद्धा एवेति विवक्षितेऽपि
अस्य शीरीयमितिवात् । अतएवोक्तं कश्चित् कारिकाः प्रथमा चिद्वचनमावतिवर्षते । राम
कव रामकः, चप कश्च । कान्तंकीऽन्वार्थेऽपि भवति, यथा—चकनेः कृत्तुषि चैव संज्ञाया-
ननुकल्पने । तदनुकल्पनीयावयवे शब्दे इत्येव च; शूनः इति प्राचः । तदनुकल्पनी-
यानुसंगानुसंगीयावयवैः । पाणिनिः "चकने" (४।१।७२), "कृत्तुषि" (७), "कान्तं कन्"
(७५), "कान्तं कान्तम्" (७६), "नीती च तदनुकल्पम्" (७७), "चकने" (८३), "इत्ये" (८६) ।

४३७ । योऽयः खोऽहो तु वा ।

(के अ, चकः १६, कः ११, खि अ, हु १३, वा ११) ३

कथंवा, सुकथंवाः सुकथंवाः । *

द्विषो देवता वखासो यैः, याज्ञेयः । †

४३८ । त्वत्तौ भावे । (मती १३, मति अ) ३

साधुत्वं अङ्गता, पाचकत्वं, ब्राह्मण्यत्वं । ‡

* चकः प्रकाशरक कः ज्ञात् कचि परे, बहुव्रीहौ तु वा । कथं एव कथंवा, चन चनित्-कचि कृते, चनेन प्रकृते, खार्वमन्वयानाद्यङ्गिणा एवेति (२४८) चाप । एवं नृवाचिका, रामोवका, सेनानिका इत्यादि । श्रावया कथ्या वक्ष्येति बहुव्रीहौ सुकथंवाः सुकथंवाः, चक वा प्रकृतेः । चक इति किं, नीरेव नीक इत्यादि । पाणिनिः अग १११, १४, १५ ।

इषे परेऽपि क्वचित् प्रसो वक्ष्यः वषा—वाचिसाधः, द्वेषिसाधः, चक्षिसाधः, वैद्वेषिमनुः, शैतनिकदुर्गिरि, नाङ्गिनचचनित्वादेवः प्रसोवानुसारात् । “इदूतोकोपयई” इति ज्ञानदीपकः ।

† (४३३) चादिपदक उदाहरणकच शैवः, चन कः । (पाणिनिः अग १२४) एवं प्रकृतेरेववा वखासो याज्ञेयः, चक खेयः । एवं ज्ञानः वैचयः नाचपल इत्यादि । प्रसोवाङ्ग-कारेव चर्षविशेषे वक्षिसकथंवा प्रविष्यन्तीत्यादिपरीन सुचितमिति ।

‡ ज्ञाप्यन्तात् अ त इति इत्वं ज्ञात् भाषेऽर्थे । चनित्राणात् ज्ञानक ज्ञीकम्, तावकम् च ज्ञीकं ज्ञात् । भाषण्यु वक्षसिमिति, शैव चर्षेव चक वीरिति प्रतीतिः स चर्षे नोवचक भाव इत्यर्थः । काव्या ज्ञावः साधुत्वं, अकावा भावः अकला, उभयम् (३२०) पुंयज्ञायः । पाचिकावा भावः पाचकत्वं, चन (३२८) पुंयज्ञायविशेषेऽपि, (३३०) विद्वेषविधाणात् पुंय-ज्ञायः । एवं वष्या भावः वष्यम्, वैद्वेष्या भावः वैद्वेष्यमिति । ब्राह्मणा ज्ञाक ज्ञा-चीकं (३३०) चकत्वात् इत्युक्तेः न पुंयज्ञायः, एवं इत्यमिति । चन ज्ञचीकं-पक्षिन्त्यामिति वा च वाच्यमिति चकत्वात् । अ न प्रमुक्तक भावविशिष्ट-व्यादिप्रकृते-च सामान्यविशेष्यभावभावत्वात् वाच्यपक्षभाव्यानि अकला भावः अकलं अकला चाद्यं, हुदीर्षाद्यः मुदम् मुदसा नीरवमिति वादीव । चन वक्ष्यन्—“द्वेषात् अक्” (३४१०) इति परिनिर्णये च शैव एव शैवता इति काले चकत्वात् । पाणिनिः अग १११, १५ ३

४३८ । लीकौऽघात् सः ष-सि ।

(लि-इकः ५, ष-घात् ५, सः ६१, षः ११, सि ७) ।

ष-घात् लीकः सः षः स्यात् तद्धिते ते । यलुङ्, घात्तु
गोखं । *

४४० । चूत् साव्ये । (चूत् ११, साव्ये ७) ।

उपमानार्थे चूत् स्यात् । कृष्ण इव कृष्णवत् । †

४४१ । मत्तरस्यर्थे । (मत्तः १, ष-सि-चर्त्वे ७) ।

त्रीरसि यस्यासौ त्रीमान्, विदुषान् दोषान् । ‡

• वीरिङ् लीङ् लज्जान् । मत्ति चो यष लीङ्गलज्जान् । दीर्घवर्जान् लिङ्गलज्जः परक लज्ज षः स्यात् तद्धित-तकारे परे । यलुषो भावः यलुङ्, एवं इविङ् । गिरो भावः लीकं, एवं चूकं, षष (२२८) लीकं, स्फुल्ल (१०२) विलुषं, (६५) विलुङ्क लकारे, षषप्राप्तौ लीङ्गपरमात्मिणः । लीकः लिं, यलुषाराम् । पाणिनिः ८११।०१ ।

† लज्ज भावः साव्यं तद्धितम् । साव्यन्तात् चूत् स्यात् उपमानेऽर्थे । षकारोऽव्यबाधः (२१) । कृष्ण इव कृष्णवत् त्रिवी भातीति द्विवः, एवं कृष्णजिष कृष्णवत् त्रिवं मन्वे इति द्विवः । एवं कर्त्तृविभक्त्यात् चूत्त्वन्वे त्रैलुङ् । उपमानं त्रिवीविभेषपीडनेष, तेन कुम्भे च तुष्णः खूब इत्यादौ विद्वाभिक्रसान्ते (द्रव्यपुत्रसान्ते) न स्यात् । तत्र तु "तत्र तन्वे च" (पा. सूत्रम् ११६) । पाणिनिः ५।१।११५, ११६, ११७ । एषु सूत्रेषु द्वितीयाहतीयापठोत्तमो-विभक्त्यादीव वतिः सादित्युक्तम् ।

‡ षर्त्वि चर्त्वे वल्ल वल्लिन् वा सः षषर्त्वो विद्यमानलज्जन्वत्तद्धितम् । प्रथमात्पदान्, षसि षल्ल षल्लिन् वा इत्यर्थे (षल्ल षल्लिषिति पाणिनिः सूत्रे इत्यन्तात्), मत्तः स्यात्, लकार-इङ् (१२२) तुष्णः, (१२५) दीर्घाः, जिवा (२५७) ईकं च । तेन त्रीमान् त्रीमदो । एवं त्रीरसि वल्लिषिति साव्येऽपि त्रीमान् । विदुषान् षसि वल्ल वल्लिन् वा इति साव्ये विदुषान्, षष (२२६) मती परे मतीरंकारक, लकारविधानसामर्थ्यादिव, (४४७) षकारोऽ-ल्ले च प्राक्च चूत् पाणिनाः मत्तः स्यात् । तत्र च वल्ल ल्ले (४२१) कर्त्तृत्वविभक्तौ च लज्जन्वित्विधात् विरलानामपि, (१२५) इत्योऽन्तर्गतौ, (१११) षल्लः । एवं वीरसि वल्ल च दीर्घान् । षषं षषादीर्घान् कर्त्तव्यः, षषादिष-षष कर्त्तुं शुभि कर्त्तुं द्राघा इरिन् षषुते षषत् षषति । पाणिनिः ५।१।२४, २५ ।

४४२ । मोङ्-भ्रपात् वतुः ।

(म-भ्र-भ्र-भ्रपात् ३१, वतुः १) ।

मकारोङोऽवर्षोङो मकारान्तादवर्षान्तात्, भ्रपात्ताच्च, वतुः
स्वादस्वर्षे । सञ्जीवान्, यशस्वान् भास्वान्, किंवान्, श्रान-
वान् विद्यावान्, विद्युत्वान् । #

४४३ । खङ्-मेधास्-भायात् विन् वा ।

(ख-मेधा-ख-भायात् ३१, विन् ११, वा ११) ।

खन्वी मेधावी तेजस्वी भायावी । पक्षे खम्बान् इत्यादि । †

“न कर्षधारवान्त्वर्षोङो वहुत्रीङ्घ्वेदर्वप्रतिपत्तिकरः” इति प्राचः, तेन, श्रोत्रना
वृद्धिरिति कर्षधारवे सुवृद्धिरकस्वेति सुवृद्धिनाम् अन इति न ज्ञान्, श्रोत्रना वृद्धिर्ब्रह्मणी
सुवृद्धिरिति वहुत्रीङ्घ्वेव तदवर्षप्रतिपादनात् । मन्त्रादीनां खानमाह दुर्मसिद्धः, सूत्र-गिन्दा-
प्रमंसात् निम्बयोमेऽतिप्रायने । संसर्गेऽस्तिविषयावामनी मन्त्रादयो मवाः ॥ यथा—वृषि
मोमान् । गिन्दावां पापी । प्रमंसावां रूपवान् । निम्बयोमे चौरिषो उचाः । पति-
श्रावने उदरवती कन्वा । संसर्गे दक्षी पात्रः ।

• म च ख मी, मी उङी यंवांसी मोङी, मोङी च म च ख म् च वेति तज्जात् ।
अप् प्रमाहारः । सञ्जीरकस्य, यशोऽकस्य, भा चकस्य, किम् चकस्य, श्रानमकस्य, विद्या
चकस्य, विद्युत् चकस्य, सन्धेव चकिम् वा, इति खमेध वाक्यानि । यशस्वान् भास्वान्
विद्युत्वान् एतेषु (४११) दान्तजनिषेधात् न सस्य विद्युर्मेः, न च (३८) तज्जामे इ । पक्ष-
साधनम् पूर्ववत् । पाणिनिः ८।१।८, १० ।

सुसुह-वेतस-नकाहीनाम् चकारबोधो निपात्यः, तेन सुसुहान् वेतस्वान् नंङान् इत्यादि ।
(पाणिनिः ४।१।८० । एतन्मते सप्तम् ।) राजन्वान् इत्यत्र न-बोधोभाषी निपात्यः ।
(पाणिनिः ८।१।१४ ।) उदन्वाहृदधी चर्षे निपात्यः । (पाणिनिः ८।१।१५ ।) चञ्जीवन्-
चञ्जीवन्-चर्षेऽहदादवच निपात्याः (पाणिनिः ८।१।१२) ।

† खङ् च मेधा च खङ् च भाया वेति क्माहारो तज्जात् । एतेऽङ्घ्वे विन् वा ज्ञान् ।
यथे पूर्वेषु वतुः । खङ् चकस्य खन्वी, यत्र दान्तजनिषेधाभावात् विपत्ति धरे (२११)
कुङ्, यवः (१८८) दीर्घः, (११८) न-सुप् । एवं मेधा चकस्वेत्यादि । चात्रयोऽकस्य
चात्रवावीति निपात्यनात् चकारस्य चाकारः । पाणिनिः ३।१।१२१, “चात्रयोऽकस्य
दीर्घच” इति शर्तिस्य च ।

३३३ । नैकाजादिन् वा ।

(नैकाजात् ३३, इन् ११, वा ११) ।

अवेकाचोऽवर्चीन्नादिन् वा आदस्यर्थे । ज्ञानी शिखी । *

३३५ । शं-शंश्यां श-शु-त-तु-ति-व-भाः ।

(शं-शंश्यां ३३, व-भाः १३) ।

शंयः शंयुः शन्तः शन्तुः शन्तिः शंयः शंमः । †

३३६ । गो ढ्य मेधा दन्त काण्ड ह्य वल
 बलि पर्व्वं चूडा फेन लोम पात्र प्रज्ञा मधु केश रजः
 क्लोषां शृङ्ग निद्रार्थो वातादे—भिन् सेरोरेर
 मोक्षेभ तलेल श न ख र व वलेन द्यारक्ताख्किन्
 वा । (को—वातादेः ३३, भिन्—किन् ११, वा ११) ।

* न एको नैकः, नैकोऽपि वल स नैकात्, नैकाचाचौ अवेति नैकाजः अजात् । ज्ञानम् अज्ज्ज्ञ ज्ञानी, शिखा अज्ज्ज्श शिखी, दवं मासौ दच्छौ इत्यादि । पक्षे ज्ञानवतित्यादि । नैकाजः किं, खं अजम् अज्ज्ज्जेति न ली, परन्तु खवान्, खानीति खं अजम् । पाणिनिः ३।१।११३, "इतिठगोरैकाचरात् प्रविधेयः" इति वार्तिकश्च ।

† अन् अन् इति ज्ञान्यान्वाभ्याम् एते उच्य प्रत्ययाः खः अजर्थे । शं कश्चात् प्रियतेऽस्य शंयः, अथ ढिकोषाभापरीक्ष (३३०) इत्यन्वत् । एवं (३३१) नया निर्वृष्टमनिलमिति न्यायात् शान्त्यन्विधेयात् (३०) नजातुकात् । एवं शंयुर्इत्यादि । खं वारिधि च शृङ्गनीलमणः । पाणिनिः ३।२।१६८ । अथ इत्यन्वन्—योवचिन्नकाचिते अटके पाणिनीये चिद्वरामप्रकाशित्यादाय वैशाखरचविद्यामकीतुषां अमन्वो अन्वलेन चिञ्चितः, तापापावतसंवाचसविमकाशियादाय विद्यामकीतुषां अन्वः अन्वलेनि अनेदः । "को वः प्रत्ययसन्निजः" इति निबन्धात् अन्वः अन्व इति अन्वलेनेति । अथएव "वशाखरचकारपरसातुनासिकी ववी" इति विद्यामकीतुषां अन्वः अन्व इत्यादायै "वशाखरचकारपरजेति । अन्वोद्विरवन् । अन्वनासिकी ववापिधि । अन्वेन अन्ववत्त्वः इत्योहादिषु तु अन्वैवत्त्वोप इति अन्वितम् ।" इति अन्वोद्वीतुषी ।

एभ्य एते क्रमात् स्युः चक्षुर्वे वा । जीजी । †

४४७ । नाप्त्रस्यर्धेऽप्यो ध्वः ।

(नासि ७, चक्षुर्वे ७, चक्षुः ६५, वं. ११) । †

स्वामी, टचसः, मेधिरः रश्मिरः, इन्दुरः, काण्ठीरः
अण्ठीरः, शुभः दुमः, बलूलः कातूलः, बलिभः तुम्बिभः, पर्वतः
मरुत्तः, चूडालः मांसलः, फेनिलः पिच्छिलः, सोमयः रोमयः,
पामनः अङ्गना, प्राज्ञः आसः, मधुरः कुम्भरः, शैशवः मानवः,
रजस्रला क्षयीवसः, फलिनः वर्द्धिषः, अर्थायुः अर्धयुः, वृद्धा-
रकः वृन्दारकः, निद्रालुः दयालुः, अर्धसः वैशद्यन्तः, चातकी
अतिसारकी । ‡

• क्वां यथा—

सो	दृक्	मेधा	दन	काण्	सु	वस	वलि	पर्व	पूडा	क्षेन	जी
निम्	स	इर	उर	ईर	न	ऊन	इम	न	स	इस	स
पाम	प्राज्ञा	मधु	क्षेय	रजसु	फल	अर्था	वृद्ध	निद्रा	अर्ध	वाम	
न	स	र	व	वस	इम	यु	चारक	चातु	स	किम्	

वातादीरित्यादिपदं सर्वत्र बोध्यम् । अत्र वक्ष्यति सामान्येणोक्तं, अत्रापि अर्धचिरीये क्तव्यम् ।
नासो विश्लेष्ण वांसी, पचे जीमान् । वाचिनिः ३१५।११० ; ३१५।१०० ; "निषारप्राम्भानिर-
शिरपी वल्लम्बी" इति वाचिक्कम् ; ३१५।१०६ ; १११ ; १०८ ; "वशाशोचः" इति वाचिक्कम् ;
३१५।१२८ ; "पर्वतचक्षुः" इति वाचिक्कम् ; ३१५।१८६ ; ८८ ; १०० ; १०१ ; १०३ ;
१०८ ; ११२ ; "फलवर्द्धिषाजिनम्" इति वाचिक्कम् ; ३१५।१२२, १२० ; "कुम्भरप्राकार-
कम्" इति वाचिक्कम् ; निद्रालुः दवाक्षुरिति विश्वरूपशायनीः दवाप्राचीय चक्षुर्वेदोक्तं चिह्नं
(पा-३१५।१५८) न तु सङ्घट्टनवेद्येन ; ३१५।१२० ; १२८ ।

† अपो दीर्घः क्वात् अकारप्रत्यये, वाचिनि क्वात् । वाचिनिः ३१५।१२० ।

‡ खोऽसावीनि क्षमसीति वा सा इत्यात् निम्, अथैव दीर्घः, खानी दीर्घः । अत्रम्
अक्षय इत्यत्र, एवं मेधा अक्षय मेधिरः इत्यादि वाच्यम् । अत्रात्रार्ध (२५८) अर्धचिरीयेति ।
सर्वत्र अग्निज्ञानात् जीपुत्रिण-अपका ।

४४८ । कर्मि-वाचाट-वाचासाः ।

(वाचि-वाचासाः १४) ।

वाचोऽस्वर्गे एते निपात्यन्ते । *

४४९ । जन-खसादि-गो-रक्ष-वातात् तेन्-
पकथोक्तं सङ्घे ।

(जन-वातात् ३, तन्-पकथ-जन १, सङ्घे ७) ।

जनता वन्मुता, खसिनी कसिनी, गोना, रक्षक्या, वातुसः । †

एतद्विधानि—बुद्धादित्वात्—(“सिचादिभ्यश्च” इति तु पाणिनिः ५।१।२७) नांसलः षंसलः पांसलः भ्रामलः पिङ्गलः कपिलः कल्बलः इडुलः पफ्फलः मङ्गलः मृदुलः चटुलः पेशलः उकलः गुन्डिलः शीलः कुमलः धारलः शीतलः पुष्कलः श्लेषलः । रोमादित्वात्—कपिलः कर्कशः निरिशः । पामादित्वात्—वामनः दहलः लफ्फलः । प्रमादित्वात्—वार्तः शार्करः शैकलः वैयः वासवः । मन्त्रादित्वात्—घुविरः ऊनरः पुष्करः सुखरः खरः गखरः पाखुरः वन्धुरः कुखरः नवरत्नः । शिवादित्वात्—विपुवः राक्षीवः माखीवः चर्चवः मखिवः हिरण्यवः । रज्जादित्वात्—दनावधः शिखावधः पर्यवधः ऊर्जस्वलः भाद्रवलः पुत्रवधः सखावधलः । ज्जादित्वात्—मक्षिमः । ऊर्जादित्वात्—दुभंगुः । निद्रादित्वात्—तन्द्रासुः लज्जासुः वद्दासुः जपासुः इदवासुः शीतासुः उष्णासुः हिमेषुः—इत्कदीनि प्रयोगानुसारान् श्रेयानि ।

* वाचोऽस्वर्गे इति एते निपात्यन्ते चकथे । निपातो ऋषयिभ्ये इति वाच्योति प्रस-
सावा, वाचाटवाचासी निन्दावा, बहुभाषित्वादर्था इति । “यो हि सम्मन्वु भावते स
वाच्यी” । यी तु कुक्षितं बहु भाषते ती वाचाटवाचासी । अतएव पाणिनी (५।१।२२४,
२२५) स्वयम्, परस्वे च “कुक्षित इति वक्तव्यम्” इति वार्तिकम् ।

† जनव खसव ती चादी वल स जनखसादिः, सध वीर रक्ष/ वातव तवजात् ।
तव इन्धं च/ कथय खसव तत् । सङ्घर्षे जनादिः खसादिरिन् गोमन्दात् नः रक्षात्
कथः वातातुसः खादिभ्यः । जनाणां सङ्घः जनता, एव वन्मुता जनता । खसाणां
सङ्घः कसिनी, एवं कसिनीः विदिनी पक्षिनी कुक्षिनी । जनादिः खसादिश्च प्रयोगतो
लेवः । जनां सङ्घः गोना, रक्षणां सङ्घः रक्षक्या, वाताणां सङ्घः वातुसः । ऊर्जस्वल्पा-
नका पुष्कलं चकथे वा जीवकः कसिमनात् । पाणिनिः ४।१।४२, ५०, ५१ ; “वातात् सङ्घे च”
इति, “खसादिभ्यः इति” इति च वार्तिकम् । एव रक्षक्या इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते ।

४५० । सङ्ग्राया षट् पूरये ।

(सङ्ग्रायाः ३१, षट्, ११), पूरये ७) ।

एकादशानां पूरयः एकादशः । *

४५१ । नोऽसङ्ग्रादेर्मट् ।

(नः ३१, असङ्ग्रादेः ३१, मट्, ११) ।

असङ्ग्रादेर्नास्तसङ्ग्राया मट् स्यात् पूरये । पञ्चमः । †

४५२ । तमट् षष्ठादेः । (तमट्, ११, षष्ठादेः ३१) ।

असङ्ग्रादेः षष्ठादेः पूरये तमट् स्यात् ।

षष्ठितमः सप्ततितमः । सङ्ग्रादेशु एकषष्टः । ‡

४५३ । यतादि-मास-संस्कारात् । (३१) ।

एभ्यस्तमट् स्यात् पूरये । यततमः एकयततमः, मासतमः संस्कारतमः । §

* सङ्ग्रायापकेनो षट् स्यात् पूरये । षट्पिबो, अकारश्चिभिः, टिजान् (१२६) टिबोयः, टिजान् (२१०) ईप् । पूर्वोत्तौ सम्प्रत्यये षमेवेति पूरयः करणेऽनन्द । इत्यपकेनागो विधेयसम्प्रत्ययेन षष्ठीसंज्ञान् तान् पिब्याव सङ्ग्राहयति, एकादशानां पूरयः एकादशः इति, एकादश सङ्ग्रा येन करणेन पूर्वा भवति स एकादशः पुनः इत्युत्प्रेक्षः पर इत्यर्थः । एवं द्वादश इत्यादि । त्रिजान् एकादशी इत्यादि । पाणिनिः ३।२।४८ ।

† सङ्ग्रा आदिर्बन्ध सङ्ग्रादिः, न सङ्ग्रादिरसङ्ग्रादिसंज्ञान्, न इत्यत्र विधेयत्वम् । पञ्चानां पूरयः पञ्चमः, (११८) नञ् सृप् । टिजान् (२१०) पञ्चमीत्यादि । एवं सप्ततः षष्ठमः नवमः दशमः । असङ्ग्रादेः षि, यकादशः अदश इत्यादि । एवं सुङ्ग्रायामिव सङ्ग्रा, येन षष्ठीपञ्चानां पूरय इत्यादी न स्यात् । पाणिनिः ३।२।४८ ।

‡ षष्ठिपिबोऽसङ्ग्रादिसंज्ञान् । षष्टेः पूरयः, षष्ठीः पूरयः । एभ्यम् अन्वयवित्तयाः षष्ठीसंज्ञान् इत्यादि । एकषष्ट इति (३१०) षट् । पाणिनिः ३।२।५८ ।

§ यतादिषु माससु संस्कारसु तल्लजान् । ईषद् बीजान्, असङ्ग्रादीरिति पाठपत्रे,

३५४ । विंशत्वादेर्वा । (विंशत्वादेः ५५ वा ।१।) ।

विंशतितमः विंशः, विंशत्तमः विंशः । *

३५५ । चतुः-षड्-उति-कतिपयात् षट् ।

(चतुः—कतिपयात् ५५, षट् ।१।) ।

चतुर्थः षट् कतिषः कतिपयषः । †

३५६ । बहु-गण-पुग-सङ्घातोस्ति षट् तस्योपच ।

(बहु—पयोः ५५, तिषट् ।१।, तस्योपः ५५ च ।१।) ।

बहुतिषः यावतिषः । ‡

तेन सङ्घादिभ्योऽसङ्घादिभ्यो वा एष्व इत्यर्थः । अतस्तत् पुरषः, एकत्रतस्तत् पुरषः, मासस्तत् पुरषः, संवत्सरस्तत् पुरषः । एवम् ऐकमासतमः एकवत्सरतम इत्यादि । पाणिनिः ५।२।३० ।

* विंशतिरादिर्बलं च तज्जात् । आदिपदेन नवतिपयैकं च्चवस्योपयेते । सङ्घादि-रसङ्घादिर्वा विंशत्वादेःसमत्, सावा पुरषे । विंशतिः पुरषः विंशतितमः, पयै (३५०) षट्, (१२६) तिस्रोपः, (२५८) चत्वारस्योपः, विंशः । एवं विंशत्तमः विंशः इत्यादि । सङ्घादेःस्य एष्वविंशतितमः एष्वविंश इत्यादि । पूर्वेषु (३५२) सङ्घादिपयैर्बेऽपि, अन्येन सङ्घादेः सङ्घादेः पुरषे तमत्, वा वत्तमः, तेन एकपठितमः एकपठ इत्यादि । पाणिनिः ५।२।३६ ।

† चतुर् च षट् च उतिष कतिपयष तत्तज्जात् । उतिरिति प्रत्ययः (५०८), तेन तदस्यानां कति-कति-तसोनां षडवत् । एष्वः पुरषे षट् आदित्यर्थः । चतुर्षां पुरषः चतुर्थः, एवं षट् इत्यादि । विद्यमानविभक्तिकानां पदेषु सामासिकं, सुप्रविभक्तिकानामु पदेषु चातिद्वेषिकमेव, तस्य चातिद्वेषिकमनित्यमिति ज्ञात्वात्, चतुर्थः षट् इत्युपचय पदस्याकार्षेय विरामाभावात् (१०२) एष्व न विद्यते, (१५५) वक्ष्ये च न च इति । पाणिनिः ५।२।३१ ।

‡ बहुषु वक्ष्ये पूनश्च सङ्घश्च चतुष तत्तज्जात् । चतुरिति प्रत्ययः (५०८), तेन यापत् तापत् एतावत् शिवत् इवत् इत्येतेषां षडवत् । एष्वः पुरषे तिषट् ज्ञात्, तिषट् षडे च्चवस्योपयेते-सङ्घादेः स्योपच इत्यर्थः । वक्ष्येनां पुरषः इत्यादि-वाक्यम् । पाणिनिः ५।२।३२ ।

४५७ । द्वितीय तृतीय चतुर्थ सुदीर्घाः ३३ (३३) ०

एते निपात्याः । *

४५८ । सङ्ख्याया धाञ् प्रकारे ।

(सङ्ख्यायाः ३१, धाञ् ११, प्रकारे ७) ।

चतुःप्रकारं चतुर्धा । †

४५९ । द्वैधं त्रैधा चैधं त्रैधा षोडशक्यं वा ॥

(द्वैधं—द्वैधक्यं १२३, वा ११) ।

एते निपात्यन्ते वा प्रकारे । यत्र द्विधा त्रिधा चतुर्धा एकधा । ‡

४६० । सङ्ख्याया चवचवे तद्यत् ।

(सङ्ख्यायाः ३१, चवचवे ७, तद्यत् ११) ।

चतुर्वचसं चतुष्टयं । §

* इतोः पूरकः, यवाणां पूरकः, चतुर्णां पूरकः, इति वाक्येषु क्रमिण एते निपात्याः । तुल्ये इत्यत्र (२२८) वदितवकारवर्जनात् न दाघः । पाणिनिः ३।२।४७, ४८ ; तुल्यसुदीर्घत्वम् । "चतुर्वचसवाचावचरसायच" इति धातुशब्दः ।

† सङ्ख्यायाः इत्यनेन (१०१) सङ्ख्यातुल्यानामपि चतुर्षु, तेन सङ्ख्यावाचकैश्चः सङ्ख्य-
चतुर्वचस्य धाञ् क्तान् प्रकारे । प्रकारोऽन्वयार्थः । प्रकारो निदेशादन्वे इत्यनेनः । चतुः-
प्रकारमिति प्रकारः प्रकारा यत्र तन् । एवं चतिस्य इत्यादि । सर्वविधत्वमेव एषां-
शब्दः, तेन चतुःप्रकारान् सुष्टुत्वे, चतुःप्रकारैः सुष्टुत्वे इत्यादी चतुर्धा सुष्टुत्वे इति । पाणिनिः
३।१।३२ । "अपिच (३।१।२०) इति पाणिनिद्वयेन चतुः त्रिधात्वात्तद्विचवच-
कात्तै भानवयो वा क्तान् ; यथा, चतुर्धा द्विवचस्य सुष्टुत्वे, चतुर्धारात्मिकैः । अत्यन्तं
कारणैरपि वा इति जैनैः । यथा, वदितवचरमित्ये "चतुर्वचस्ये चतुर्वचः" इति सङ्ख्याया
नवीचम्वेच-चतुर्वचस्येचरमित्ये चतुर्वचस्ये वा वा क्तान्" इति इतिवैशेषिकाः ।

‡ विचकारं, विचकारं, चतुर्वचकारं, चतुर्वचकारमिति-चतुर्वच-चतुर्वच-चतुर्वच-
(२२२) च इति, सङ्ख्यातुल्यानामपि चतुर्वचस्ये (२०) चतुर्वचः । पाणिनिः ३।२।४७, ४८ ; तुल्यसुदीर्घत्वम् ।
"चतुर्वच" इति धातुशब्दः ।

§ उक्तं सङ्ख्याचतुर्वचस्ये चतुर्वचस्ये चतुर्वचस्ये चतुर्वचस्ये । चतुर्वचस्येः सङ्ख्यायाः सङ्ख्या-
चतुर्वचस्ये चतुर्वचस्ये चतुर्वचस्ये चतुर्वचस्ये ।

४६१ । द्विषेर्वायट् । (विष्णेः ४५, वा ११७, चयट् ११) ।

द्वयं द्वितयं, चयं चितयं । *

४६२ । तरतमौ द्विबङ्गनामेकोत्कर्षे ।

(तर-तमौ १४, द्वि-बङ्गनां ६४, एकोत्कर्षे ७) ।

द्वीरेकास्त्रातिशये तरो बङ्गनां तमः स्यात् ।

अयमनयोःरतिशयेन विद्वान् विद्वत्तरः, अयमेवामतिशयेन विद्वान् विद्वत्तमः । शुभ्रतरा शुभ्रतमा । †

४६३ । रूपकाल्पे चेषूप् खं वा मित्तु पुंवच्च ।

(रूप-काल्पे ७, च ११, ईप्-कप् ११७, खं १७, वा ११७, मित्तु ११७,

म् ११७, पुंवत् ११७, च ११) ।

८, इत् । इवीर्षिणापत्तौर्मन्त्रे विधिर्मन्त्रः । अकारोऽवयवा यस्य तत् (सुबु) चतुरवयवं इति शाल्वे चतुष्टयं (१०२, ६४, ४१८, ४७) । खिया चतुष्टयी । पाणिनिः ३।१।४२ ।

* वी च अयस्य तत् तकाद् द्विषेः । आभ्याम् अयट् स्यात्वा अयववे । द्वावयवं अयवयम् इति शक्यत्वं, द्वि-वि-अभ्याभ्याम् अयट्, (२५८) इकार-सोपः । पक्षे पूर्वेषु तयट् । खिया प्रथी, पत्नी । पाणिनिः ३।१।४२ ।

† तरत तमव तौ । वी च अयस्य द्विबङ्गलोपां, (२१३) निर्वाप्ये वडौ । द्वि-षड्विंशतिविंशत्तुर्वैषण्यलोऽपि अयस्यत्वात् तरतमात्वां क्रानो द्वेषः । उत्करीऽतिशयः । एवम्-उत्कर्षार्थे-अयसायाः पूर्वविज्ञा एव । विद्वत्तरः विद्वत्तमः, उभयव विद्याया उत्करीं कथ्यते, (१८३) इत्, (६७) एव त । अयमनयोःरतिशयेन इवा इवतरा, आत्मानविशयेन इवा इविषयः, (२५७) पुंस्त्वान् । एवम् अतिशयेन तात्पी ताडुवरा इत्यादि । अय इवत्त्वम्-एते उत्कर्षार्थं प्रयुक्त इवी अतिशयस्यः प्रयुक्तः । अजायवनिजावः-विद्वत्तरः विद्वत्तमः इतिवत् पूर्वस्यः पूर्वतमः इत्यपि भवति । अहि प्रकर्षभावे एव तरतमौ, परसु अयवत्त्वम् अतिशयेऽपि । इवानास्तुत्तद्यप्युत्कर्षलोऽपि तदतिशय एव तरतमाम्योऽर्थः । अयस्य अतिशयपरिहिते कीदृशा कीदृशस्येव "विद्वत्त्वोऽर्थे इतरतौ" इति सूत्रं विवक्ष्य अतिशयस्य इत्यायवत्त्वस्य एव भवति इति उक्तम् । पाणिनिः ३।१।४३, ४७ ।

चकारात् तर-तम-रूप-कालेषु ईवन्तन्मूषन्तश्च स्वं ज्ञाहा उह-
दित्तु पुंश्व । क्षितरा क्षीतरा, बामोक्षतरा बामोक्षतरा ।
विदुक्षितरा विदुक्षीतरा जिहक्षतरा, सतितरा सतीतरा सत्तरा । *

४६४ । त्वादेश रूपः । (भाट्टेः ३१, व ११, ४५: १) ।

सौखादेशोक्त्यर्थे रूपः ज्ञात् । पदरूपः, पचतिरूपं । †

४६५ । किमेव्याच्चाद्भ्ये चतरां चतमां ।

(किन्-ए-ज्यात् ३१, व ११, चद्भ्ये ०१, चतरां-चतमां ११४) ।

किम् एदन्तात् ज्ञात् त्वाद्यन्ताश्च द्विवङ्गनामिकोक्त्यर्थे चतरां
चतमां स्तः, न तु द्व्ये । किन्तरां प्राञ्जितरां उच्चैक्षरां, पचति-
तरां । एवं चतमां । द्व्ये तु उच्चैक्षरस्तदः । ‡

* एषश्च कस्यश्च एषकस्यं तद्विन् । ईप् च जप् च ईचप् । उष च्च इ, उ इत्
वक्ष त्रित् । ईवन्तं क्वपन्तश्च परं प्रकां वा ज्ञात् तरतमरूपकालेषु परित्, उकारित् चकारित्
पुंश्व वा इत्यर्थः । (१२०) पुंश्वत्सुक्तेर्येन निम्ने प्राप्ते चनेन विद्वत्प्रविधानम् । इवन्तन्वी-
रतिशयेन ज्ञी, इवन्तन्वीरतिशयेन बामोक्षः, इति बाल्यइवन् । उमवच ज्ञिवाः सौन्दर्येन-
उत्कर्षां नम्यते । चनेन वा प्रकाः । विदधातोः प्रष्ट (११०९) तस्य ज्ञाने ज्ञत् प्रत्यये,
(१२०) ईपि, (१२८) वक्ष चः विदुषी इति, ततः इवन्तन्वीरतिशयेन विदुषी, एवम् पच-
धातोः (११००) प्रष्टप्रत्यये ईपि सती, ततः इवन्तन्वीरतिशयेन सती इति तरप्रत्यये, चनेन
वा प्रकाः, पचे पुंश्व । पाणिनिः ६।१।१५ ।

† येन विचिञ्चवन्त्येति ज्ञात्वात् भाट्टेः ज्ञाद्यन्तात् चकारात् द्विवङ्ग रूपं ज्ञात् ।
अत्र एकप्रत्ययस्य अर्धशब्देन प्रथमात्पञ्चम्यात् केष्वन्तं उक्त्यर्थे इत्येव अनुपपत्तिः । अतिशयेन
पदुः पदुश्चः, अतिशयेन पट्टी पदुश्च, (१२०) पुंश्वत्तः । अतिशयेन पचति पचतिशेवन्,
अथ ज्ञिवाया उक्त्यर्थः । एवम् अतिशयेन पचति पचतिशेवन् इत्यादिषु कर्तुंश्वनात्परादिषु
द्विवाच्यः अनुपपत्ते, परन्तु ज्ञिवायाः पुंश्वत्पञ्चम्येन रूपान्त-ज्ञिवापदस्य द्विवङ्गिर्वाजादे
बाल्यकालात्पुंश्वन्, एवं ज्ञिवायाः उह्याभावेन च प्रकलीपकियमिहवचनमेव । पाणिनिः
३।१।६६ ; १।१।९८ ।

‡ किन् च एष क्व चिमेत्वं तज्यात् । न इवन्तन्त्ये तद्विन् । चतरां च चतमां
च वी । नञ्प्रत्ययना द्विवङ्गनामिकोक्त्यर्थे इति अनुपपत्तिः । चकारात् ज्ञाद्यन्तात् ।

४६६ । गुणाद्देयसु ।

(गुणात् ३१, वा ११, इष्ट-ईयस् १॥) ।

गुणवाचिनो द्विवङ्गनामिकोत्कर्षे क्रमादिष्टेयसु ईयस्त्रिष्टो वा सः ।#

४६७ । औमंश्च ङिन्नेकाचः ।

(जि-इमन् ११, च ३१, ङित् ११, नेकाचः ३॥) ।

जि-रिमन् इष्ट ईयसुच अनेकाचो लोः परो ङित् स्यात् ।
खघिष्ठः, खघीयान् । †

किन्तु चातुर्दशं भोचरच इति न्यायात् व्याख्यानस्य न पचादनुष्ठितिः । द्रव्याणि यथा—
चित्पत्तेजोऽनमबुधोम-कासा दिग्देहिगो ज्ञम इति नव । इयोरेकोत्कर्षे चतरां, वङ्गना-
मेकोत्कर्षे चक्रमादिति क्रमः । चकारित् अव्ययार्थम् । अत्र किमादीनां मध्ये वे गुणादि-
वाचिनो द्रव्यवाचिनश्च तेष्वो गुणादौ वार्थ एतौ प्रत्ययौ सः, द्रव्यवार्थे तु न स इत्यर्थः ।
इदमनयो रतिप्रथेन किम् किनरां, किम् इत्यन्वोऽत्र कुम्भितार्थः । इयो रतिप्रथेन प्राङ् प्राङ्चतरां,
एकारानात् प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् सप्तमौ विभक्त्ये रज्जुक् । अयमनयो रतिप्रथेन उच्चैः उच्चैस्तरां
(इत्यन्वः), एवं गौचैस्तरां, सुतरां गितरामित्यादि । इदमनयो रतिप्रथेन पचति पचतितरां,
अत्र पचनक्रियाया उल्बर्धः । उच्चैस्तर इति, यद्यपि द्रव्ये (जातौ च) प्रकर्षाभावत्वात्पि
गुणाद्व्यापकत्वां यदा द्रव्ये आरोप्यते तदैवार्थं प्रतिषेधः, पूर्वेषु (४६२) तरतभाविति । एवमेव
गोषीचन्द्रकवितपरिच्छेदे—“जातिद्रव्यैषीः प्रकर्षाभावात् भोतरौ ङित्यतम इति न भवति ।
यदापि त्रियागुचप्रकर्षो विवच्यते तदा तरतमाभ्यां भवितव्यमेव ।” पाणिनिः १।१।२२ ;
३।३।११ ।

• गुणवाचिन इति गुणवशाचिन एव यद्वचं, न तु गुणमात्रवाचिनः, तेन यज्ञीयान्
घटः इति ज्ञात्, न तु घटस्य यज्ञीयानिति । अतएव “गुणवचनेष्वो मनुषी कुम्भितः” इति
भाष्यवित्त्वानम् । “यज्ञो गुणोऽस्मासीति यज्ञः घटः” इति सिद्धान्तकौस्तुभे । द्विवङ्गनामिकोत्कर्ष
इति चतुर्वर्तते । यद्यपि पाणिन्यादिभ्यांकरषेषु (पाणिनिः ३।१।५५, ५७, ५८) द्विवङ्गनामिक-
मेव ईयस्त्रिष्टोः क्रमो दृश्यते, तथापि, चांपदेषु क्रमविपरीतप्रयोगदर्शनात्, इष्टेयसु
ईयस्त्रिष्टो वा स इति इषी क्रमाभावः कथितः ।

† जि-इमन् च तत् औमन् । चकारादिष्टेयसु च । नास्ति एकोऽत्र वस्य स नेकाच्
वस्यात् । इमन्साङ्गचर्यात् जि-रच लोः पर एव, तेन जावरवतीत्यादौ न प्रसूतः । अय-

४६८ । सुखमद्वयविना । (अ. ११, अन्वयविना ६४) ।

मतिष्ठः । निधिष्ठः । *

४६९ । तन् शोषः । (अ. ११, शोषः १) ।

करिष्ठः । †

४७० । वाढान्तिक स्थल दूर युव शिप्र क्षुद्र
प्रिय स्थिर स्मिरोर शुभ वज्रस तप्र दीर्घ ह्रस्व
दृढ दृन्दारकाः—साध नेद स्वव दव यव क्षेप क्षोद
प्र स्थ स्फ वर गर बंङ्ग अय द्राघ ह्रस वर्ष दृन्दाः ।

(वाद—दृन्दारकाः १४, साध—दृन्दाः १४) ।

एषां स्वामि क्रमादेते स्वः अयादितु ।

साधिष्ठः नेदिष्ठः क्षविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः वेपिष्ठः क्षोदिष्ठः

अनवीर्यां वा अतिशयेन सद्यः सविष्ठः, इहे, अथैव तर्कचिन्तायै, (१२६) टिचीयः । एवं
सचीयानिति वा । पथे सङ्गतः सप्ततम इति । पाणिनिः ६।७।१२५ ।

* मन् वन् विन् च तेषाम् । अथवात् विमर्शविपरिचय इति—आत्मात् आदिः
सर्वत्रयस्यैवावृत्तिः । तेन—वि इत्त इत्त ईत्त इत्त परेषु मन्-वन्-विना इत्त आत् ।
अतिशयेन अथिनाम् अतिष्ठः, अथैव तर्कचिन्तायै, विष्णोत् टिचीयः । अतिशयेन निषात्मा
निषावी वा इति वाक्यस्ये वन्-विनीलुकि चिन्तात् टिचीयै निधिष्ठ इति । एवं अनवीर्या
निधीयचीत्यादि । पाणिनिः ६।७।१२५ ।

† तन् शोषः आत् अयादितु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः, अथ तर्को क्षोदि, अथैव
मन्-वन्-विनि आत्मात्, (१२२) इति एषात्-आत् न चिन्तायै । एवं करीयाम् । सप्ततमः
करिष्ठा । कर्त्तारमाचष्टे कारयति, अथ तर्को क्षोदि, सर्वत्रयस्यैवावृत्ति निषावी, औ परे पुनः
(१००) इतिः पाणिनिः ६।७।१२५ ।

४७३ । एषु च्छु छय छय छड् परिछड् छड् ।

(छु—परिछड् ६।, च्छु ११।, रः १)।

एषाम्कारस्य अयादौ रः स्यात् । प्रविष्टः । †

४७४ । युवात्स्यौ कन् वा ।

(युवात्स्यौ ११, कन् ११।, वा ११)।

कनिष्ठः, यविष्ठः अल्पिष्ठः । एवमीयसुः । †

४७५ । गुणादिमन् भावे ।

(गुणान् ५।, इमन् ११।, भावे ७)।

गुणवाचिन इमन् स्यात् भावे । सचिमा । ‡

४७६ । भूयोभूमभूयिष्ठाः ।

(भूयस्-भूमन्-भूयिष्ठाः १३)।

* एषुच च्छुछेयादि च्छे तस्य । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन च्छुः प्रविष्टः । एवं च्छुद्विष्टः क्विष्टः अक्विष्टः इद्विष्टः परित्राद्विष्टः, प्रथोक्तान्, प्रथिमा इत्यादि च । पाणिनिः ६।१।६१ ।

† युवा अन्वय कन् स्यात् अयादौ । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन युवा अस्ती वा कनिष्ठः इति युवात्स्योच्छदाहरणं, पक्षे युवन्प्रत्यय (४७०) यविष्ठः, अल्पप्रत्यय अल्पिष्ठः, एवं कनीयान्, पक्षे यवीयान् अस्तीयान् । पाणिनिः ५।१।६४ ।

‡ गुणवाचिन इति गुणवाचिन इत्यर्थः । तेन रूपस्य भावः रूपस्य, रसस्य भावः रसस्यमित्यादि, न तु रूपिणा रसिणा इत्यादि । यज्ञिणा काशिना नीचिणा इत्यादि तु यज्ञादिगुणवन्ती घटादीरेव अर्थः । लघोर्भाषः, लघ्यु भावः, लघुर्भाष इति वाक्यव्यतिरेक्ये सचिमा, (१२०) पुं वद्भाषः, (४६०) चिञ्, (१२६) टिञीपथ । इमन्प्रत्ययानाः पुंविङ्ग एक अन्विषामान्, शिवसं प्रियस्य भावः प्रेमा प्रेम इति पुंविङ्गः क्लीबन्विङ्गश्च । प्रेमा या प्रियता इति प्रेम लेश इत्यमरः । पाणिनिः ५।१।१२२ ।

बहो-रीयस्त्रिमक्षिष्ठान्तस्य क्रमादेते निपात्यन्ते । †

४७७ । त्यादेश्चोने कल्पदेश्यदेशीयाः ।

(त्यादिः ५, च ११, चोने अ, कल्प-देश्य-देशीयाः १॥) ।

लोप्यायन्ताच्च ईषदूनेऽर्थे एते स्युः ।

ईषदूनो विद्वान्—विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः । तार्किक-
देशीया । पचतिकल्पं । †

४७८ । लोर्वद्धः प्राक् । (लैः ५, वहुः १६, मात्र ११) ।

ईषदूनः षट्; बहुषट्; । †

४७९ । पाशः कुत्सायां । (पाशः १६, कुत्सायां अ) ।

कुम्भितो भिषक् भिषक्पाशः । ‡

* चतिस्रयेन बहुषट् इति बहुषट् इत्यस्य प्रत्यये भूयः, इष्टप्रत्यये भूभूयिष्ठः । बहोर्भावे इति इलन्प्रत्यये भूना इति । पाणिनिः ६।४।१५८, १५९ ।

† ति चादिव्यस्य स त्यादिसत्त्वान् । आ (ईषत्) ऊनः षोणसम्भिन, (२६) अकार-
लोपः । कल्पश्च देश्यश्च देशीयश्च ते । विद्वत्कल्प इति (१८९) विरामे परे दक् । एवं
विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः । एषां पूर्व्यलिङ्गत्वेन । ईषदूना दीर्घा दीर्घकला दीर्घदेश्या दीर्घ-
देशीया, एषु (१९०) असन्ततरादित्वात् पुं वद्भावः । ईषदूना तार्किकी तार्किकदेशीया, (१५०)
पुं वद्भावः । ईषदूनं यथा सन्तया पचति पचतिकल्पं, एवं पचतः कल्पं, पचनिकल्पमित्यादि ।
पाणिनिः ५।१।६० ।

‡ लैः पुनश्चपादानं त्यादिनिष्कर्षणम् । स्थायन्तात् बहुः स्नात्, स च बहुः परच जातः
सन् पूर्व्यः स्नादिव्यर्षः । बहुषट् इति विभक्त्यर्थे इति, पुनर्लिङ्गसंज्ञायां विभक्तिः । ईषदूना
विदुषी बहुविदुषी, अथ बहुषट्प्रत्ययस्य असन्ततरादित्वेऽपि परस्त्रायित्वाभावात् न (१९०) पुं वत् ।
पाणिनिः ५।१।६८ । अथ इष्टप्रत्ययम्—बोधलिङ्गमिषरामनते बहुषट्प्रत्ययो वर्णवकारादिः, तर्क-
वाचकमित्यने तु अन्यः स्नादिः ; प्रत्ययत्वेन अन्यः स्नादिरेवाथ लिखितः । ४४३ सूचटीका
इत्यस्या ।

§ स्थायन्तात् पाशः स्नात् कुत्सायान् । कुम्भिता विदुषी विद्वन्पाशा, असन्ततरादित्वात्
पुं वद्भावः । पाणिनिः ५।१।७० ।

४८३ । सङ्घा-एकार्वात् वीष्वायां ।

(सङ्घा-एकार्वात् ५, वीष्वायां ७)।

कति कति कतिभ्यः गणभ्यः यावच्छः तावच्छः, द्विभ्यः, पादभ्यः ।*

४८४ । पञ्चत्वस् वारे । (पञ्चत्वस् ११, वारे ७)।

कति वारान् भुङ्क्ते कतिञ्चत्वः, गणञ्चत्वः पञ्चञ्चत्वः । †

४८५ । सुच् चतुर्द्विभ्येः ।

(सुच् ११, चतुर्द्विभ्येः ५)।

एभ्यः सुच् स्यात् वारे । चतुः द्विः त्रिः । ‡

४८६ । मयट् तद्रूपे । (मयट् ११, तद्रूपे ७)।

* एकः एकभागः, एकः अर्धो यस्मिन् स एकार्वाः, सङ्घा च एकार्वाय समाहारे तच्चात् । सङ्घायापच-कारकान् एकभागार्वाय कारकान् चञ्चस् स्यात् वीष्वायाम् । कति कति द्वि कतिभ्यः, एवं गणं गणं द्वि गणभ्यः, यावन्तं यावन्तं यावच्छः, तावन्तं तावन्तं तावच्छः, (१०१) सङ्घातुञ्चत्वान् चञ्चस् । द्वी द्वी द्विभ्यः, एवं त्रिभ्य इत्यादि । एकभागार्वास्तु पादं पादं पादभ्यः, एवं पदं पदं पदभ्यः इत्यादि । प्रत्ययेन वीष्वाया उक्तत्वात्, चतुञ्चवीष्वायां द्विल्लस निवन्मादय न द्विः । पाणिनिः ५।४।४१ ।

† सङ्घाभिन्नस्य वारोऽर्धो न सञ्चयतीत्याह कति वारानिति । चिन्मादम्बवम् । एवं गणञ्चत्वः । (१०१) सङ्घावचनम् । पञ्च वारान् पञ्चञ्चत्वः, एवं दशञ्चत्व इत्यादि । (२४६) द्विभक्तेशुद्धिः, (१८५) न दीर्घः । पाणिनिः ५।४।१० ।

‡ चतुश्च द्विश्च त्रिश्च तत्पञ्चाङ्गं पुंसं सूत्रत्वात् । सुच् चञ्चत्वस् वाच्यते । सुच् उकारः उच्चारणार्थः, अकारोऽम्बवार्थः । वाट् क्रियाभ्याहृतिनञनम् । चतुरिति, चतुरी वारान् प्रत्यये सुच्, (१०५) एक विह्वलैः, (६०) विलग्नस्य सुः, (२११) उच्च वीपः, ततः सुचः सञ्च विह्वलैः । एवं द्वी वारो द्विः, त्रीन् वारान् त्रिः । पाणिनिः ५।४।१८ ।

तदात्मकेऽर्थे मयट् स्यात् । विष्ण्वात्मकं विष्णुमयं । वाङ्मयं । ‡

४८७ । प्रकारे जातीयः । (प्रकारे, अ, जातीयः १) ।

तार्किकजातीया । †

४८८ । वित्ते चुञ्चुषणौ ।

(वित्ते अ, चुञ्चुषणौ १॥) ।

विद्याबुधुः विद्याचषः । ‡

४८९ । निर्दृत्ते भावादिमः ।

(निर्दृत्ते अ, भावात् ‡, इमः १) ।

पाकिमः । §

* तदेव रूपम् आत्मा यस्य तत् तद्रूपं तस्मिन् । पृथग्योगात् किमपि मानुवर्तते, प्रकरवचसात् सायनादिव । विष्ण्वात्मकमिति विष्णुरात्मा यस्य तत् विष्णुमयं जनत्, एवं वागात्मकं वाङ्मयं ब्राह्मन् । “एकाचो नित्यम्” इति वार्तिकेन वाङ्मयमिति । द्विरव्यात्मकं द्विरव्ययमिति निपातनात् यद्योपः । टिप्पणादीपि तेजोमयी । पाणिनी बहुल्योऽर्थेभ्यो मयट् इत्यति । यथा, आगतार्थे—४।१।८२ ; विकाराद्ये चययवार्थे च—४।१।१४१, १४४, १४८ ; इदमर्थे गोशब्दान् पुरोधे—४।१।१४५ ; विकाराद्ये—४।१।१४६, १४८ ; वृष्टार्थे—५।२।४० ; प्रकृतवचने स्वार्ये—५।४।२१, २२ ; विकाराद्ये निपातः—६।४।१०४ ।

† सायनात् जातीयः स्यात् प्रकारे । प्रकारशब्दः साङ्ख्यवाची पुंलिङ्गः, तद्युक्ताद्ये इत्यर्थः । “सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः” इति पाणिनिटीका । तार्किक्याः प्रकारः तार्किकजातीया, (२५०) पुंशब्दाः, तार्किकतुल्या स्त्रीत्वर्थः । एवं पट्टजातीयो जनः, मुहुं जातीयं पञ्चम् । किञ्च विदुषाः प्रकारः विदुषीजातीया, चम जातीयस्य प्रसक्ततरादि-भिन्नत्वात् (२२०) न पुंशब्दावः । पाणिनिः ५।१।६८ ।

‡ सायनात् (“इतीयान्तात्” इति तु पाणिनिः) चुञ्चु-चषौ क्षातां वित्ते (शिव क्षाति) चर्षे । चुञ्चुः पञ्चमस्वरवचनान्, चषो मूर्धन्यवान् । विद्यया क्षातः इति वाङ्मयं । पाणिनिः ५।१।२६ ।

§ भावविहितशब्दानात् इमः स्यात् निर्दृत्ते (शिव निष्यते) चर्षे । पाकिम निष्यत्तः पाकिमः, (२५८) चकारशेषः । पञ्चममिति भाववाच्ये (११९७) चञ्, पाञ् । “वेभंश्च

४६०। पशुभ्यः स्नानद्विषट्के गोष्ठगोयुग-
षड्गवं ।

(पशुभ्यः ५३, स्नान-द्वि-षट्के ०, गोष्ठ-गोयुग-षड्गवं १)।

गोमोष्ठं गोगोयुगं गोषड्गवं । †

• ४६१। शुद्धोक्षभ्योऽपकर्षे रट्टरो ।

(शुद्धोक्षभ्यः ५३, अपकर्षे ०, र-ट्टरो १॥)।

अपङ्गटा शुद्धा शुद्धारः शमीरः कुटीरः, उच्चतरी । †

४६२। पीलुतिखोमाकर्षादेः कुषतैलकट-
जाहं पाकस्रेहरजोमले ।

(पीलु—कर्षादेः ५१, कुष—जाहं १, पाक—मूले ०)।

पीलुकुषः, तिखतैखं, उमाकटः, कर्षजाहं । ‡

निष्पन्नं इति पाणिनिन्ते (४।१।२०) "इवं तद्धिं भाव इति प्रकृत्य इमन्वत्तन्वः" इति चार्त्तिकम् ।

* स्नानस्य द्वी च षट्कस्य तद्धितम् । गोष्ठस्य गोयुगस्य षड्गवस्य तत् । पशुवाचकेभ्यः—
स्नाने वाच्ये गोष्ठः, द्विकमित्यर्थे गोयुगः, षट्कमित्यर्थे षड्गवः स्यात् । नवां स्नानं गोमोष्ठं,
एवं मक्षिपगोष्ठम् । मोर्षिकं गोगोयुगम्, एवं हरिषगोयुगम् । नवां षट्कं गोषड्गवम्,
एवं हरिषषड्गवम् । एषां द्वौषधं समावात् । "गोष्ठजादयः स्नानादिषु पशुनामभ्यः,"
"द्विले गोयुगश्च," "षट्के षड्गवश्च" इति चार्त्तिकप्रथम् ।

† शुद्धाश्च उच्चतरेषु वे तैभ्यः । उच्चतरेषु बहुवचनं न चार्त्तिकम् । रश्च ट्टरश्च री ।
शुद्धादेः रः, उच्चादेः ट्टरः स्यात् अपकर्षेऽर्थे (शुद्धले, तद्धले इति पाणिनिः) । शुद्धा
नदिराज्ञानम् । अपङ्गटा शुद्धा शुद्धारः, एवं चत्वा शमी शमीरः, चत्वा कुटी कुटीरः ।
उर्ध्वे च पुंसामभिधानात् । अपङ्गटा (गवबीजना) उच्चा उच्चतरी, एवं अपङ्गटा (वाचिका)
चत्वा चत्वारो इत्यादि । पाणिनिः ४।१।८८, ८९ ।

‡ पीलुकुष तिखश्च उमा च कर्षश्च वे ऋद्वी मस्य तच्चात् । कुषश्च वैलश्च कटश्च
जाहश्च तत् । पाकश्च षेड्श्च रजश्च मूलश्च तच्चञिन् । पीलादेः कुषः पाकै, तिखादेः वैलः

४८३ । छेपे शकटशक्तिनौ ।

(छेपे ०, शकट-शक्तिनौ ११) ।

इच्छुशकटं इच्छुशक्तिनं । *

४८४ । इतोऽस्य जाते ।

(उतः १, चत् २, जाते ०) ।

फलितं । †

छेपे, उमादिः कटो रजसि. कलांटेनां मूले आदित्येः । पीर्षाः पाकः, तिलक छेपेः, उमाया (मसिना) रजः, कर्कश मूलम् इति कनेव वाक्यानि । शकटशक्तिनयोः पुंल, तिल-
काङ्कःतयोः क्लीबत्वसामिधानाम् । पाणिनिः ३।०-२४ । “छेपे तैलकम्, “शकटशक्तिनयोः
चत्वावृत्तिर्नोमाभ्यो रजस्यपमच्छानाम्” इति वार्तिकद्वयम् ।

* व्यासनाटैर्गौ कः तस्य संवसिन्वर्ते । इतोः शेषमिति वाक्यम् । यद्यपि शकटशक्ति-
नोक्त, तथापि इच्छुंरिति केचित्, इच्छुमूलकाभ्यामिति परे, “मज्जन्ते छेपे शकटशक्ति-
नयो वक्तव्यः” “शक्तिनशब्दव्यपदेशो वक्तव्यः” इति वार्तिकद्वये तु न तथा सिद्धम्, तथा,
इच्छुशकट, मूलशकट, शौरशकट, वायुशकटमित्यादिः । एवम् इच्छुशक्तिनमित्यादिः ।

† व्यासनाटितः श्वात् चत्त्व जातमित्यर्थे । फलमस्य जात फलित इव, फलितो इवः,
कविता मता । फलादित्येवाय विधिः । कश्चादित्यु (चाकृतिमयोऽवम्) (पाणिनिनोत्तरकारदिः,
शौरशक्तिनोऽपि तथा) —

फलं पुष्यादुर पश्यव मन्त्रं शकटक सुन्दर शर कञ्जोक्तम् ।
इवं कर्णुद्वय किमन्यव मन्त्रं शकटक कञ्ज सुख मीनमन् ।
तन्मूः तिलक शैव्य रीम शकटक कञ्ज शौरक वैमन् ।
निद्रा मुद्रा मद मन्त्र रीमं कर्णुम कञ्ज कञ्जुम तरङ्गम् ।
श्रेष्ठा मारक मूष पुरीषं पुष्यक विषारं मन्त्र मुद्राम् ।
कावक विषामा मन्त्रा दीर्घं निम्बुमन्त्रं शर दुःख शीघ्रम् ।
यथ दीक्षा यन्त्रे मूर्च्छा रथ पञ्चा हया वृषाः ।
शकटशक्तिन रीमाच मन्त्राव श्वापि चत्त्वकाः ।
विष्णोश्चक्रं मूर्च्छा च, शरीरकञ्जे च मन्त्ररी ।

एतद्व्यतिरिक्ता चत्वेऽपि मन्त्रादयः शब्दाः सन्ति । इच्छुचित्त विधासित-शब्दी न शब्दी
सकथं कथ्यात् । पाणिनि. ३।१।२६ ।

४८५ । चिः क्त्वस्वभूततद्भावेऽस्वावीर्षा- व्यस्य ।

(चिः १), क्त्वस्वः ७८, अभूततद्भावे ७, च स्त्री १४, ईर्षो १४, अव्यस्य ६१) ।

अभूततद्भावेऽर्धे क्त्वस्तिषु परेषु चिः स्यात्, तस्मिंश्चावर्ष-स्वयो-
रीकार र्धो सः, न तु व्यस्य । * .

४८६ । त्थो वमात्रो लोप्यः ।

(त्थः १), वमात्रः १, लोप्यः १) ।

वकारमात्रस्यो लोप्यः स्यात् ।

पञ्चमं क्त्वं करोति क्त्वो करोति, क्त्वो भवति क्त्वो स्यात् ।†

* क्त्व भूव च्च च ते तेडु । अभूतस्य अजातस्य तदुपेय भावश्चत्पत्तिरभूततद्भावः ।
“भाववत्त्वावतीऽवस्थानरेचामूतस्वाजातस्वागनरं तदात्मनो साभोऽवस्थानरेच जन्म अभूततद्भावः”
इति तद्धितपरिमिटे नीवीचन्द्रः । काष्ठं भक्ष करोति इति तु न अभूततद्भावः, किन्तु
पक्षक भक्ष करोति इत्येव । (“सन्ध्यकर्षरि” इति पाणिनिः ।) क्त्वधाती भूधाती च्चधाती
वा परे अभूततद्भावेऽर्धे स्यान्नात् चिः स्यात्, र्धौ परे प्रकृतेरनस्थितयोः अवर्ष-इत्ययोः
क्रमेण ईकार-दीर्घो सः, न तु अव्ययस्य ईकार-दीर्घो, अव्ययान् चिप्रत्ययस्य स्यादेव अव्यस्येति
वदन्त-निर्द्देशान् । चिप्रत्ययस्य इकारचिप्रत्ययः, चकारेत् अव्ययायः । पाणिनिः ५।४।५० ;
७।४।२२ ।

† न चास्ती माचवेति वमात्रः । वकारमात्रावन्निष्ठप्रत्ययो लोप्यः स्यात् । तेन चिः,
(१०२८) चिच्, (१०३०) चिद्, (१०३२) चिच् छिप् इति पञ्चानां लोपः । पञ्चमं क्त्वं
करोतीति वत्त्वे क्त्वं शब्दान् चिः, अनेन चवन्निष्ठस्य वकारस्य लोपे, पूर्ववर्तिनः चकारस्य
ईकारः । एवं क्त्वो भवति क्त्वो स्यात् । चच च्चोति पठं हिला स्यादिति कचनाद्
लोपिभङ्गस्ये च्चधाती परे चिः स्यादिति सूचितम् । अतएव, “चलोर्ध्वनाक्षरैव प्रयो-
ऽभूततद्भावस्य प्रतीतिः क्त्वविक्रमभाषान्” इति तद्धितपरिमिटे नीवीचन्द्रः । वच्यमाच-
त्वेऽपि च्चः प्रयोनि एवं चाख्येवम् । एवम् अनाक्षा नामां करोति, माचो करोति—
आकारस्य ईकारः । अक्षानि क्षानि करोति क्षानो करोति—इकारस्य दीर्घः । अवर्ष-
इत्ययमिच्छति तु चनक्षानं वक्षानं करोति नक्षन्तीति इत्यादि । अक्षमं च्चं करोति

४६७ । वङ्कारश्चे च्छी ।

(वङ्कारश्चे ०, च ११, चत् ११, री ११) ।

ञकारो री स्यात् यच्चि डेर च्छे च्छी च । मात्रीकरोति ।

४६८ । मनश्चक्षुषेतोऽक्षरञ्जोरहोऽस्तलोपश्चौ ।

(मनः—रघुः ६१, चत्तलोपः ११, च्छी ०) ।

मनीकरोति । †

४६९ । क्वार्त्स्त्रायत्तपोः सम्पद्यक्कादौ चसाहा ।

(क्वार्त्स्त्रायत्तपोः ०, सम्पद्य-क्कादौ ०, चसात् ११, वा ११) ।

साकश्चे पधीनत्वे च सम्पद्यति क्वम्स्त्रिषु परेषु च चसात्
 साहा । क्वत्सं सवत्सं क्वत्सं सम्पद्यते—अससात् सम्पद्यते ।
 राजायत्सं सम्पद्यते—राजसात् सम्पद्यते । ‡

क्वर्त्तिकरोति, च्छन्निम् शानिन् करोति शनीकरोति, इत्यादी (११८) नञ् सुप्, नञोऽन्त्येत्सात् तदादिनिर्निषेधाभावे, चकारक्योरीकारश्चो ज्ञाताम् । च्छ्वयस्य तु चठया उक्ता क्वम् इति वाक्ये उक्ताक्यत्वे इत्यादी चिप्रत्ययान्तस्य (५४८) समासे, (११०६) क्वापे यथादिभः । साचीकृत इति तु नञा निर्विडमनिम्बिति न्यायान्न दीर्घः । पाणिनिः ५।४।५० ; ०।४।२६, २९, “च्ययस्य च्छावीलं नेति वाच्यम्” इति वार्त्तिकम् ।

• चनात्तरं मातरं करोति—मातरम्यन्तात् चिप्रत्यये चकारक्य री । वच्चि—वैष्ठीयते ४
 छे च्छे, (८४८) मतेवाचरति मापौयते, पितरनिमाचरति (८४०) पिप्रौवति । पाणिनिः
 ०।४।२० ।

† मनस्य चक्षुष्येतेषु चक्षुष्ये रजस्य रजस्ये तजस्य । एषाम् च्छ्वयस्य चोपः सात् च्छी
 परे । च्छ्वयस्य मनः करोति मनीकरोति, स-चोपि चकारक्य ई । एवं च्छ्वयकरोति, च-चोपि
 दीर्घः । शितोचरोति, च्छ्वयकरोति, रजोचरोति, रजोचरोति । पाणिनिः ५।४।५१ ।

‡ क्वत्सं सवत्सं सञ्च भावः क्वार्त्स्त्रायत्तपोः । च्छ्वयस्य चोपः सात् च्छ्वयस्य
 क्वार्त्स्त्रायत्तपो रीत्याः । संपद्यः संप्रत्यय-रिवादिभ्य-परस्यतः, सम्पद्यस्य क्वार्त्स्त्रायत्तपो तच्चिम् ।

५०० । देये षाच् । (देहे अ; षाच् ११, च ११) ।

देयेऽयं षाच् षसाच् स्यात् सम्प्रदादौ ।

देवाय देयं करोति—देवना करोति देवसात् करोति । *

५०१ । नैकाचोऽव्यक्तानुकरणात् ङाच्

चानितौ द्विश्च । (नैकाचः ५, अव्यक्तानुकरणात् ५, ङाच् ११, वा ११,

चानितौ अ, विः ११, च ११) ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् सम्प्रदादौ ङाच् स्याद्वा, न त्वितौ,
तस्मिंश्च द्विर्भावः । †

५०२ । त लोष्योऽतटिस्त्वितौ द्वेस्त्वन्तो वा ।

(त ११, लोष्यः ११, अतः ६, टिः १, व ११, द्वौ अ, वेः ६
त ११, अतः १, वा ११) ।

सम्प्रदाये च इत्यनेनैवेदसिद्धौ पुनः प्रादिसङ्घं परम अनुवर्तनार्थम्, चानुकरं नीतरच इति न्यायेन
अनुवर्तनकायात् । षसात्प्रत्ययस्य षकारोऽव्ययार्थः । कृतं च वच अलं करोति अलसात्
करोति, एवं अलसात् भवति, अलसात् स्यात् । पद्ये अलौकरोति, अलौभवति, अलौसात् ।
पाणिनिः ५।४।५२, ५३, ५४ ।

* दानार्थ-दानातीः कर्माणि वाच्ये यप्रत्यये देयं तस्मिन् चये । षकारोऽव्ययार्थः । देवना
सम्प्रदाये देवसात् सम्प्रदाये इति च । सम्प्रदादीनां परस्मिन्त्वन्वेऽपि स्यात्, तेन “अकरो-
दचिरन्तः चितौ विषदारण्यस्यानि भजसात्” इति । पाणिनिः ५।४।५५ ।

† एकाच् यच्च स एकाच्, न एकाच्, नैकाच् तस्मात् । अव्यक्तौ ध्वन्वाककशब्दः,
स्य अनुकरणात् अव्यक्तानुकरणात् तस्मात् । न इति चानिति तस्मिन् । इत्यौ—तस्मिन्वेति
अपि इति पूर्वस्य द्विस्य स्यादित्यर्थः । वाच्यस्य व्यवस्थया इत्यौ परेऽपि तस्य द्विर्भावो
वाच्यः । पाणिनिः ५।४.५० ; ६।१।२८ ।

तस्मादन्त्येन त लोप्यो ङाचि, इतो तु टिसींध्यः, हेसु चन्तो लोप्यो वा । *

पटपटाकरोति । एकाचसु—सृक् करोति ।

इतो तु पटदिति करोति—पटिति, पटत्यटेति पटत्यटदिति । †

५०३ । तीव्र सम्ब वीज सङ्ग्रादिगुणात् ङञि
ङ्गौ । (तीव्र—इत्यात् ३, ङञि ७, ङवी ७) ।

एभ्यः करोती ङाच् स्यात् ङवी ।

द्वितीयं कर्षचं करोति द्वितीयाकरोति सम्बाकरोति, बीजिन सह कर्षचं करोति बीजाकरोति, द्विगुणाकरोति । ‡

५०४ । समय निष्कूल दुःख भूल सत्यात्—
वापन निष्क्रोध प्रातिकूल्य पाक्वाशपथे ।

(समय—सत्यात् ३, वापन—च-प्रपथे ७) ।

* तस्मादन्त्येति तस्य चनेकाचोऽन्त्येत्तासुकरचन, चदन्त्य चत्-भानात्स्य पटत् भनत्-इत्यादिस्वकारो लोप्यः स्यात् ङाचि परे, इतिशब्दे परे तु तादृशस्यैव शब्दस्य टिसींध्यः स्यात्, एवं इतो द्विभूतस्य तस्यैव शब्दस्य चननचर्त्वात्वा वा आदिशब्दः । पाणिनिः ६।१।२८ ।

† पटत्पट्यात् ङाचि, चनेन तकारश्चापि पट इत्यस्य द्वित्वे पटपटाकरोति । चनेन टिसींध्ये पटिति, ङाचिचस्यात् न (१८) चपी चत् । हेसु चन्तो वा लोप्यः पटत्यटेति पटत्-पटदिति । पाणिनिः ६।१।१०० ।

‡ तीव्रः प्रभवः, तेन द्वितीयः द्वितीयश्च । सङ्ग्रा आदिर्बल स सङ्ग्रादिः, स चावी कुचतेति सङ्ग्रादिगुणः । तीव्रस्य सम्बस्य वीजस्य सङ्ग्रादिगुणस्य तस्यात् । ङञि परे एभ्यो ङाच् स्यात् कर्षचोऽर्थः । द्वितीयाकरोति द्विवारं चैव कर्षचोऽर्थः, एवं सम्बं कर्षचं करोति । यो एकाचोः । द्विगुणं कर्षचं करोति द्विगुणाकरोति, एवं चिगुणाकरोतीत्यादि । पाणिनिः ३।४।३८, ३९ ।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् क्त्विति परे ।

समयाकरोति निष्कृत्वाकरोति दुःखाकरोति श्लाकरोति
सत्त्वाकरोति । *

५०५ । सपचनिष्पत्तात् प्रियसुखात् मद्रमद्रात्
श्रीङानुकूल्यवपने ।

(सपच-निष्पत्तात् ५१, प्रियसुखात् ५१, मद्रमद्रात् ५१, पीडातनुकूल्यवपने ७) ।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् क्त्विति । सपचाकरोति निष्पत्ता-
करोति मृमं । प्रियाकरोति सुखाकरोति । मद्राकरोति
भद्राकरोति । †

* समयस्य निष्कृतस्य दुःखस्य श्लाकस्य सत्त्वस्य तत्त्वात् । सापचस्य निष्कृत्वस्य प्रातिकूल्यस्य
पाकस्य चमपचस्य तत्त्वित् । समयात् सापचने, निष्कृत्वात् निष्कृते, दुःखात् प्रातिकूल्ये, श्लाकात्
चक्रे, सत्त्वात् चमपचे चर्धे डाच् स्यात् क्त्विति परे । समयाकरोति समयं सापचयतीत्यर्थः ।
निष्कृत्वाकरोति, दाक्षिणं निष्कृत्वयतीत्यर्थः । चमपचयवत्त्वं चमपचयत्त्वं निष्कृतेः । निष्कृ-
तिज्ञाने मृमं निष्कृतं करोति । दुःखाकरोति, मृमं पीडयतीत्यर्थः, चच प्रातिकूल्यम् । श्ला-
करोति मांसं श्लेष्मं पचयतीत्यर्थः । सत्त्वाकरोति सुनिः सत्त्वं कचयतीत्यर्थः, चच न चमपचः ।
चमपचे तु मृमं दिव्यं करोति । पाणिनिः ५।७।६०, ६२, ६४, ६५, ६६ ।

† सपच-निष्पत्तात् पीडायां, प्रियसुखात्वात् आनुकूल्ये (विचारार्थने), मद्रमद्रात्वात् वपने
(सुखने) डाच् स्यात् क्त्विति । सपचाकरोति मृमं, व्याचः सपचं चरं मृमचरीरे प्रवेद्ययतीत्यर्थः ;
निष्पत्ताकरोति मृमं, मृमचरीरात् चरमपरपार्श्वे निष्कृत्वयतीत्यर्थः । “सपुङ्गवपरपार्श्वे सपचं
करोतीत्यर्थः । सपुङ्गव चरस्य चपरपार्श्वे निर्गमनात् निष्पत्तं करोतीत्यर्थः” इति भट्टोजि-
दीक्षितः । चमपच सपचं (पचयुक्तं) करोति प्राडट्, निष्पत्तं (पचरहितं) करोति वीकः, समयस्य
वचनिति शेषः । प्रियाकरोति सुखाकरोति सत्त्वात्, सत्त्वारानुकूल्यं करोतीत्यर्थः । मद्र-भद्री
सद्व्याचार्थे, मद्राकरोति भद्राकरोति मांसं चापितः, मद्रस्य मृमं चयतीत्यर्थः । पाणिनिः
५।७।६१, ६२, ६३, “भद्राचोति चमपचम्” इति वार्तिकस्य ।

५०६ । दध्नमाचद्वयसट् माने ।

(दध्न-माच-द्वयसट्, ११, माने ७) ।

परिमाचार्ये एते स्तुः ।

गजपरिमाचः—गजदध्नः गजमाचः गजद्वयसः । †

५०७ । सङ्गाशन्शतो ङिन् ।

(सङ्गा-शन्-शतः ५, ङिन् ११) ।

दशी, त्रिंशी । †

५०८ । कति यति तति यावत्तावदेतावत्-
कियदियन्तः ।

(कति—इयन्तः १४) ।

किं-यत्-तदां उत्यन्तानां यत्-तत् एतत्-किम्-इदमां वत्यन्तानां
एते क्रमात् निपात्यन्ते माने । ‡

५०९ । दशादृष्टो युते शतादौ ।

(दशादृष्टः ५, उः १, युते ७, शतादौ ७) ।

• दध्न माच द्वयसट् समाहारं, तस्मात् ट । टकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः, दध्नद्
मावद् द्वयसट् । परिमाचमिह ऊर्ध्वपरिमाचम् । गजः ऊर्ध्वपरिमाचमस्य गजपरिमाचः—
एवमर्थे एते प्रत्ययाः । टित्त्वादीप् च । पार्श्विनः ५।१।२० ।

† शन् च शत् च, शन्शतं, सङ्गा शसौ शन्शतं षिति तस्मात् । शन्शतोः शिवस्यो-
रसम्बन्धात् तदस्योर्ध्वसम् । सङ्गाभाषणात् शनन्तात् (दधन् चादृष्टः) शन्-यन्ताश्च (चिंशतं
चादृष्टः) ङिन् ज्ञात् परिमाचार्ये, उ इत् । इत् परिमाचमस्य दशी, एवं चिंश्री (माचः), ङिन्
(१२६) टित्थोपः । “शन्शतोर्ध्वनिर्बन्धव्यः” इति पार्श्विकम् ।

‡ किं परिमाचमिनां कति (यां सङ्गा परिमाचमिनामिति तु पार्श्विनः), एवं सञ्ज्ञेयां
वाक्यानि । पार्श्विनः ५।१।३१ ।

एकादशं शतं, विंशं शतं । *

५१० । किंयत्तदेकान्यात् द्विवह्नामेकनिर्द्धारै
उतरउतमौ ।

(किं—अन्यात् ५।, द्वि-वह्नां ६।।, एकनिर्द्धारै ७।, उतरउतमौ १।) ।

अभ्योः कतरो वैष्णवः, एषां कतमः श्रैवः । †

५११ । तस् क्तेः । (तस् १।, क्तेः ६।) ।

क्तेः स्थाने तस् स्यात् । कृष्णतः सर्व्वतः अमुतः । ‡

* दश आदिर्यस्य स दशादिसंख्यात् । अत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा दश द्वित्वा एकादशादीनां ग्रहणम् । (अतएव पाणिनी [५ २।४५] दशान्नादित्युक्तम्) । एवमुभयत्र आदि-शब्दयोर्व्यवस्थावाचित्वात् दशादेरिति षष्टिपर्यन्तानामेष, शतादाविति शतसहस्रयोरेव ग्रहणम् । तेन, एकादशादेः षष्टिपर्यन्तात् उः स्यात् युते (अधिके इति पाणिनिः) अथै, शते सहस्रे च वार्थ इत्यर्थः । एकादशभिर्द्युतम् एकादशं शतं, (एकादशाधिका अस्मिन् शते इति पाणिनिः) । उित्वात् (१२६) टिलोपः । एवं विंशत्या युतं विंशं शतम्, अत्र (१२६) विंशतेस्तेलोपि, (२५८) अकारलोपः । पाणिनिः ५।२।४५, ४६ ।

† कथं यथ सच एकस्य अन्यस्य तत्त्वस्यात्, द्वौ च बहुवच्ये ते तेषां । जातिगुणक्रिया-दिभिर्व्यवच्छेदो निर्द्धारः, एकस्य निर्द्धार एकनिर्द्धारः तस्मिन् । उतरस्य उतमस्य तौ । अभ्यो द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे उतरः, बहुनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे उतमः स्यात्, उिति टिलोपः । अत्रयोर्मध्ये कः कतरः, एषां मध्ये कः कतमः । एवं यतरा यतम इत्यादि । “आत्मा क्रियया गुणेन संश्रया वा समुदायादिकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम्” इति काशिका । “माधुराः। पाटलिपुत्रेभ्य आढातराः” इति (२।१।४२) पाणिनिवृत्ते उदाहरणम् । पाणिनिः ५।१।८९, ८३, ८४ ।

‡ इयन्योगात् पूर्व्यात् किमपि मानुवर्तते । सर्व्वस्यात् खिङ्गात् सर्व्वविभक्तेः स्थाने तस् आदेशः स्यात्, इति सामान्येन उक्तेऽपि ऽऽष्टिप्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्यमेव । अतएव “सर्व्वविभक्तिकस्यः” इति भाष्ये । कृष इति, कृषमिति, कृषेण इति, कृषाय इति, कृषादिति, कृषस्वेति, कृषे इति वा कृषतः । एवं सर्व्वतः । अमुत इति तसौ विभक्ति-स्थानजातत्वात् सर्व्व सामान्यविभक्तिनिमित्तं कार्य्यं स्यादेव, तेन (१२१) टैः स्थाने अः, (२०४) दस्थाने नः, (२१५) इत्यस्थाने छः । विभक्तिविशेषविहितानु साक्षात् द्विवह्नादेव, तेन

५१२ । देवादेर्दीप्तोऽस्मात् ।

(देवादेः ५१, दीप्तोः ६४, चाप् ११) ।

देवता वन्दे रमे वा । *

५१३ । खिबहोस्त्रोऽद्वादेः स्याः ।

(खिबहोः ५१, षः ११, षच्चादेः ५१, स्याः ६१) ।

खिबहोश्च परस्याः स्यात्सः स्यात्, नतु षष्ठादयुष्मदः ।

सर्वस्मिन् सर्वेषु, तच्च बहुच । †

५१४ । सर्वेकात् काले दा ।

(सर्वेकात् ५१, काले ०, दा ११) ।

सर्वस्मिन् काले सर्वदा । ‡

जसादेः स्थाने तसि कृते इरित इत्यादी (१२२) गुणादिर्न स्यात् । एवञ्च विभक्तिस्थाने तसादयो धे चादेश्यासदन्तानामव्ययत्वमिति प्राच्यः । (पाणिनिः "तद्धितचामर्भविभक्तिः"—अव्ययसंज्ञः स्यात् १।१।१८) चाप्-चाप्-भिन्नानामव्ययत्वं नास्तीत्येते । पाणिनिः ५।१।७, १४ ।

* देवादेः परयोर्विंशतीया-सप्तम्योश्चाप् स्यात् । दीप्तं देवीं देवान् वा वन्दे देवता वन्दे । देवे देवयोः देवेषु वा रमे देवता-रमे । देवादिषुंथा—देवी बहुः पुढर्मन्थो ननुष्यः पुढपच वद । पाणिनिः ५।४।५५, ५६ ।

† खिब बहुवच तत्तकात् । सङ्घातैवङ्गुण्डस्य षष्ठात् । चिरादियस्य स ष्यादिः, न ष्यादिरष्यादिसङ्घात् । ष्यादिय (८६) ष्यादिगणसमानिपत्येन उच्यते षाङ् द्वि-षष्ठाद-युष्मदः । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु वा सर्वेषु । सर्वस्यां सर्वयोः सर्वसु इत्यपि सर्वेषु, (१२०) प्रत्यये परे पूर्वभावः । तस्मिन् तयोः तेषु, तस्यां तयोः तासु इति वा तच्च, (१२१) टिः स्थाने चः । बहुषु बहुषु । "इतराभ्योऽपि इत्यने" इति पाणिनिस्त्रात् (५।१।१४) सभवान्, ततोभवान्, जपभवान् ; अयंभवान्, जपभवान् । पाणिनिः ५।१।१० ।

‡ सर्वेषु एकत्र तकात् । काष्ठी विभक्त्यानाम्नाम्नां परस्याः सप्तम्या दा स्यात् । एवस्मिन् काष्ठी एकदा । पाणिनिः ५।१।१५ ।

५१५ । किमन्यत्तदोर्हिञ्च ।

(किमन्यत्तदः ५१, हिं: ११, च ११) ।

एभ्यः स्या हिं दा च स्यात् । कस्मिन् काले कर्हि कदा । *

५१६ । तदो दानीं वा ।

(तदः ५१, दानीं १५, वा ११) ।

तदानीं तर्हि तदा । †

५१७ । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोत्तरोभया-
देद्युसङ्गि ।

(पूर्व—उभयात् ५१, एद्युस् ११, सङ्गि ७) ।

पूर्वस्मिन्नङ्गि पूर्व्वद्युः । ‡

५१८ । दिक्शब्दाहिग्देशकाले स्यात् प्रीपीप्नगो-
ऽचो लुक् ।

(दिक्-शब्दात् ५१, दिग्-देश-काले ७, स्यात् ११, प्री-पी-प्नः १३, अचः ५१, लुक् ११) ।

* कश्च अन्यस्य यश्च सप्त तत्तस्यात् । अन्यस्मिन् काले अन्यर्हि अन्यदा, यर्हि यदा, तर्हि तदा । पार्श्वनिः ५११२१ ।

† काले वर्तमानात् तदशब्दात् सप्तम्या दानीं वा स्यात् । पार्श्वनिः ५१११८ ।

‡ पूर्व्वस्य अन्यस्य अन्यतरस्य इतरस्य अपरस्य अधरस्य उत्तरस्य उभयस्य तत्तस्यात् । एभ्यो-
ऽएभ्यः परस्याः सप्तम्या एद्युस् स्यात् सङ्गि वाच्ये । पूर्व्व्वद्युःरांत अच, (५१७) आदिस्त-इत्यनेन
तद्धितप्रकरणांक्षादेशानामपि तद्धितसंज्ञाविधानात् (२५८) अकारस्योपः । पार्श्वनिः ५११२६,
“पूर्व्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरोभ्य एद्युसङ्गि” इति “द्युभयात्” इति ‘उभयद्युः’ इति च
पार्श्विकम् ।

परस्तात्, प्राक् । *

५१६ । वैनोऽपौ । (वा ११, एमः १७, च-पौ ११) ।

पूर्वेष । †

५२० । दक्षिणोत्तरादाही ।

(दक्षिणोत्तरात् ५, आ-आही ११) ।

दक्षिणा दक्षिणाहि । उत्तरा उत्तराहि । ‡

५२१ । वाधराच्चात्ताः ।

(वा ११, अधरात् ५, च ११, चात् ११, ताः १३) ।

अधरात् अधरस्मात्, दक्षिणात् दक्षिणस्मात् । §

* दिशि वर्तमानः शब्दो दिक्शब्दः, स च पूर्व्यादिः प्रागादिषु । दिशि देशे काले च वाच्ये । दिग्वाचकशब्दात् परासां प्रथमा-पञ्चमी-सप्तमीनां स्थाने स्मात् स्यात्, अन्व धातोः क्तिप्प्रत्ययेन साधितात् अचः परस्य स्मातो लुक् स्यादित्यर्थः । अन्यकारणं तिस्रणां विभक्तौ ना-भेकमुदाहरणं प्रयुक्तं परस्मादिति, परा दिक् परी देशः परः कालः, परस्या दिशः परस्मात् देशात् परस्मात् कालात्, परस्यां दिशि परस्मिन् देशे परस्मिन् काले, इति वाक्यानि । प्राक् इति प्राची दिक्, प्राक् देशः, प्राक् कालो वा इति प्रथमा-स्थाने स्मात्, तस्य लुक् । मनोपादि-त्वात् पुंवत् । एवं पञ्चमीसप्तम्योरपि बोध्यम् । पाणिनिः ५।१।२७, ३० । (पाणिनी सुपथे कलापे च अजातिः, संज्ञितसारे तु स्मात् ।)

† दिग्देशकाले वर्तमानेभ्यो दिक्शब्देभ्यः प्रौढीरेनः स्याद्वा । पूर्व्येति पुञ्जः पूर्व्यस्मिन् वा इत्यर्थः । पाणिनिः ५।१।२५ ।

‡ आद्य आह्वयं तो आही, चिबचनं यक्षसङ्घानिरासार्थम् । दिग्देशकाले वर्तमानाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां प्रथमा-सप्तम्योः स्थाने आ आह्वयं स्यात् । विशेषत्वात् स्मातो वाचकावेतौ । दक्षिणः दक्षिणस्मिन् वा, उत्तरः उत्तरस्मिन् वा इति वाक्यम् । पाणिनिः ५।१।२६, २७, २८ ।

§ ताः प्रौढीमाः । अधरशब्दात् अकारात् दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यां दिग्देशकाले प्रथमा-पञ्चमी-सप्तमीस्थाने स्मात् स्यात् वा । अधरः अधरस्मात् अधरस्मिन् वा अधरात् । दक्षिणः दक्षिणस्मात् दक्षिणस्मिन् वा दक्षिणात्, एवमुत्तरात् । विकल्पपक्षे अधरच्छत् दक्षिणस्मादिति । पञ्चम्यनोदाहरणं बहुवचनबोधनार्थम् । पाणिनिः ५।१।२४ ।

५२२ । पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्तादसोः ।

(पूर्वाधरावराः १॥, पुराधावाः १॥, स्तादसोः ७॥) ।

पुरस्तात् पुरः, अधस्तात् अधः, अवस्तात् अवः । अतएव अस् ।*

५२३ । चवत् थाच् प्रकारे । (चवत् ११, थाच् ११, प्रकारे ७) ।

येभ्यस्त्वं उक्तस्तेभ्यः प्रकारे थाच् स्यात्, सच तद्वत् । सर्व्व-
प्रकारं सर्व्वथा । †

५२४ । कुतः क कुह कुचेतो ऽतो ऽचेह सदै-
तर्ह्यधुनेदानौ पश्चादुपर्य्युपरिष्ठात् परेद्यवि सद्यो-
ऽद्यैषमः प्रवत्परारीत्यं कथम् । (कुतः—कथम् ११॥) ।

* पूर्व्वय अधरय अवरय ते । पुरय अधय अवय ते । क्वाच् अस् च तौ तयोः । पूर्व्वस्य
पुरः अधरस्य अधः अवरस्य अवः स्यात् स्तादसोः परयोः । पुरस्तादिति पूर्व्वशब्दात् (५१८)
प्रथमादेः स्तात्-आदेशे, अनेन पुर आदेशः । अस् परे पुर आदेशः, (२५८) अकारलोपि
पुरः । एवम् अधरशब्दात् अधस्तात् अधः, अवरशब्दात् अवस्तात् अवः, अतएव—अस्विधायक-
सूत्राभावेऽपि अनेन अस् परे आदेशविधानादेव, एतेभ्यः प्रथमादेः स्थाने अस् स्यादिति वक्तव्यम् ।
पाणिनिः ५।३।१८, ४० ।

† चन्द्रवत् सुखमित्युक्ते यथा चन्द्रस्य आह्लादकत्वेन साम्यं गृह्यते न तु धावत्यादिना,
तथापि चन्द्रवदित्युक्ते (५११) अद्यादितिबह्वनन्तरजातत्वेनैव साम्यं याच्यं, न तु केवलं
सप्तमीस्थानजातत्वेन । अतएव—अद्यादितिबहुभ्यां परासां (उदाहरणशापकात्) द्वितीयादि-
विभक्तीनां स्थाने थाच् स्यात् प्रकारे । प्रकारः सादृश्यं भेदो वा । [“प्रकारवचने घाल्”
(पा. ५।३।११) इति सूत्रव्याख्याने ‘सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः’ इति काशिकायाम् ।
श्रीदमनोरमायात् “सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यद्यपि “प्रकारे गुणवचनस्य”
इत्यत्र सादृश्यं प्रकारः, तथापि नेह सादृश्यं गृह्यतेऽनभिधानात्” । एवमपि तत्त्वबोधिन्याम् ।
तथापि ५।३।११ सूत्रव्याख्याने “प्रकारो भेदः सादृश्यञ्च” इत्युक्तं ताभिः ।] अकारः अन्यार्थः ।
सच तद्वदित्यनेन, (३२०) मन्थे परे पुंवद्भावादिकं स्यादिति सूचितम् । सर्व्वं प्रकारं, सर्व्वेषु
प्रकारेषु, सर्व्वेषु प्रकाराय, सर्व्वेषात् प्रकारात्, सर्व्वस्य प्रकारस्य, सर्व्वेष्विन् प्रकारे—सर्व्वथा
इति । द्वितीयाया एव थाच् इति पाणिनिः ५।३।११ । “प्रथमानात् न भवति स प्रकारस्यापि,
अनभिधानात् ।” इति श्रीदमनोरमा ।

एते निपात्यन्ते ।

कस्मात्—कुतः, कस्मिन्—क कुह कुच, अस्मात्—इतः, एत-
स्मात्—अतः, एतस्मिन्—अत्र, अस्मिन्—इह, सर्व्वदा—सदा,
अस्मिन् काले—एतर्हि अधुना इदानीं, अपरस्मिन्—पश्चात्,
अङ्घ्रि—उपरि उपरिष्ठात्, परस्मिन् अङ्घ्रि—परेष्वपि, समाने-
ऽङ्घ्रि—सद्यः, अस्मिन्नङ्घ्रि—अद्य, अस्मिन् वर्षे—ऐषमः, पूर्व्वस्मिन्
वर्षे—पश्चत्, पूर्व्वतरस्मिन् वर्षे—परारि, इदमकारं—इत्थं,
किमकारं—कथम् । *

पूरुपू । त्यत्राद्य चिर दक्षिणाद्यादे—स्य एत-
त्त्वण् मा भवादौ । (त्यत्र—आद्यादेः ५।, त्य—माः १३।, भवादौ ७।)

एभ्य एते क्रमात् स्युः भवाद्यर्थे । त्यत्रत्यः तत्रत्यः, अद्यतनी
अद्यतनी, चिरत्रः पश्चत्रः, दक्षिणात्यः पाशात्यः, आदिमः
मध्यमः । †

* अस्मादिति । एषा तावत् टीका, सर्व्वेष्वेव पुलकितेषु तु मूलमध्ये सन्निविष्टा दृश्यते ।
पाणिनिः ५।१।७, १२, १३, १०, २, ५, ११, ६, १६, १७, १८, २२, २१, २२, २४, २५—७।२।१०४, १०५ ।

† त्यत्रश्च अद्यश्च चिरश्च दक्षिणश्च आदिश्च ते आद्यो यस्य स तस्मात्त्वं त्यत्र एतन्न
वच्यं त्यत्र च मद्यं ते । अत्र विभक्तिमनाह्वयं शब्दैरेव क्रमवद्दृष्टं, त्यत्रमन्त्यणम्—इति
पाठो वा । त्यत्रादेः त्यः, अद्यादेः एतः (स्यस्युषी तुद् च इति पाणिनायाः, तत्र इति
सारस्वतीयाः, तत्रद् इति औमराः कालापाः सौपचाय), चिरादेः त्रः, दक्षिणादेः त्यण्,
आद्यादेः मः स्थात्, तत्र भव इत्याद्यर्थं । त्यत्र भवः त्यत्र वसति वा इत्यर्थे त्यत्रत्यः, एव तत्रत्यः ।
अद्यभवा अद्यतनी, (२५७) विश्वादीप्, एवं अद्यः (पूर्व्वदिने) भवा अद्यतनी । अद्यादित्वात्—
अद्यतनः, चिरतनः, दिवातनः, दीपातनः, सायतनः, सदातनः, समातनः, पुरातन इत्यादि ।
("पुराशब्दाद्भट्ट" इति क्रमदीप्तरः, पुराणः ।) चिरं भवः चिरत्रः, पश्चत् भवः पश्चत्रः (अत्र
नकार-बोधः), एवं परारिः, दक्षिणा भवः दक्षिणात्यः, दक्षिणा इति (५२०) आः ।

५२६ । किमः क्त्वात् चिच्चनौ ।

(किमः ५।, क्त्वात् ५।, चित्-चनौ १।) ।

कस्यचित् कदाचित्, कस्यचन कदाचन । *

५२७ । आदिस्तः । (आदिः १।, वः १।) ।

(३२३) चैक्यास्तुदषड्योऽ इत्येतमकारमारभ्य यस्य उक्तः स-
तसंज्ञः स्यात् । †

इति तपादः ।

इति स्याद्यन्ताध्यायः ।

स्याद्यन्ताधिकारः समाप्तः ।

द्वित्वात् (४१६) ठञिः । एवं पश्चात् भवः पाठस्थः । आदिना पौरुष इत्यादि । आदौ भवः आदिमः, मध्ये भवः मध्यमः । “अद्यान्तपश्चात्ता डिमः” इति क्रमदीप्तरः । तेन अदिमः, अन्तिमः, पश्चिमः । “अद्यादिपश्चात् डिमच्” “अन्याच्च” इति वार्तिकद्वयम् । पाणिनिः ४।२।८८, १०४, ४।३।८, ९३ ।

* ज्ञानुचित्त्वाद्वा चित्प्रयोगदर्शनेऽपि प्रायिकत्वात् ‘किमः’ इत्युक्तं वीपदेवेन । अत्र ‘असाकश्चे तु चिच्चन’ इत्यमरोक्तयोः चित्-चन-इत्यव्ययशब्दयोर्येनैव कश्चित् कौचित् कश्चित् काचित् किञ्चिदित्यादिपदे सिद्धेऽपि एतत्सूत्रकरणं कश्चित् कदाचित्त्वादेरेकपदत्व-निर्व्याहार्थं, तेन कादाचित्कमित्यादौ (४१६) पूर्वपदस्य इच्छादि स्यादिति । एतन्न पाणिन्यादि-सम्मतम्, तत्र कश्चिदित्यादौ पदद्वयत्वस्य स्त्रीकारात् ; अतएव “अकिच्चन” इति शब्दो “मयूरभ्यंसकादयश्च” इति सूत्रे (२।१।७२) निपातनात् सिद्धः । एवं कादाचित्कान्दयोऽपि निपातनात् साध्याः ।

† अच्चादिभ्यश्च स आदिः । प्रधानेन व्यपदेशा भवतीति न्यायात्, तद्धितप्रकरणोक्त-विभक्तिस्थाननामानामादेशानामपि तद्धित-संज्ञा स्यादिति, तेन (५।१८) पूर्वेषु इत्यादौ (२५८) यौ परे अकारयोपादि सिद्धम् ।

त्याद्यन्ताधिकारः ।

पुमः । आद्यध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

पूरट । धोः—

- की { तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वस् मस्—
 { ते आते अन्ते से आये ध्वे ए वहे महे
- खी { यात् याताम् युस् यास् यातम् यात याम् याव याम—
 { ईत ईयाताम् ईरन् ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि
- गो { तुप् ताम् अन्तु हि तम् त आनिप् आवप् आमप्—
 { ताम् आताम् अन्ताम् स्व आथाम् ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप्
- घी { दिप् ताम् अन् सिप् तम् त अम्प् व म—
 { त आताम् अन्त थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि
- टी { दि ताम् अन् सि तम् त अम्प् व म—
 { तन् आताम् अन्त थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि
- ठी { षप् अतस् उस् थप् अथुस् अ षप् व म—
 { ए आते इरे से आये ध्वे ए वहे महे
- डी { ता तारी तारस् तासि तास्यस् तास्य तासि तास्यस् तास्यस्—
 { ता तारी तारस् तासे तासाथे ताधि ताहे तास्यहे तास्यहे

गौ { यात् यास्याम् यासुस् वास् यास्तम् यास्त यासम् यास्त यास्त
 गौ { सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्ठास् सीयास्याम् सीध्वम् सीय सीवहि
 सीमहि

गौ { स्यति स्यतस् स्यन्ति स्यसि स्यथस् स्यथ स्यामि स्यावस् स्यामस्
 गौ { स्यते स्येते स्यन्ते स्यसे स्येथे स्यध्वे स्ये स्यावहे स्यामहे

गौ { स्यत् स्यताम् स्यन् स्यस् स्यतम् स्यत स्यम् स्याव स्याम—
 गौ { स्यतं स्येताम् स्यन्त स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि#

(धोः ५, तिप्—स्यामहि । १३) ।

एतानि साश्रीतिशतसङ्ग्रहकानि धोः पराणि प्रयुज्यन्ते । †

५२८ । कौ खौ गौ घौ ङौ ठौ डौ ढौ ती थ्यो

ऽष्टादशमः । (कौ—धः १३, ष्टादशमः । १३) ।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्संज्ञानि स्युः । ‡

* “प-न-वा दिस्वरिकारयंतः” इति वार्तिकसूत्रम् । पाणिनिः ३।४।७८ । एष सूत्रे ष्टादशानामिव विभक्तौ नमुल्लेखः । पयात् लकारस्थाने ष्टादेशा भवन्ति । यथा, ३।४। ३।४।८२, १०२, १०८ इत्यादि ।

† धोरिति पञ्चम्यन्तं तिवादीनां प्रत्ययलक्षणपनाशम् । सङ्घञ्जीत्या वर्तते यत् तत् साश्रीति, तच्च तत् व्रतचेति साश्रीतिव्रतं, तत् सङ्घञ्जा येषां तानि साश्रीतिशतसङ्ग्रहकानि वचनामीत्यर्थः ।

‡ ष्टादश ष्टादश इति वीप्सायां (४८३) चरस्, ष्टादशमः । तानि तिवादीनि ष्टादश ष्टादश भूत्वा, क्रमात् कौ-ष्टादिसंज्ञकानि स्मृत्यर्थः । भवन्तः पाणिनिना तु यथाक्रमं षट् (३।१।२२३), विधिलिङ् (३।१।२६१), षोड् (३।१।२६२), षड् (३।१।२६३), षुड् (३।१।२६०), षिड् (३।१।२६५), षुड् (३।१।२६५), षाश्रीलिङ् (३।४।२६६), षुड् (३।१।२६६), षुड् (३।१।२६६), एतत्संज्ञकानि ज्ञानानि ।

५३० । पञ्च रः शिञ्च ।

(पञ्च १३३, रः ११, शिञ् १२१, च ११) ।

ताः पञ्च रसञ्जाः स्युः, शिञ्च । †

५३१ । नवशः पमे जितोऽन्यङिङ्गां घे ।

(नवशः १२३, पमे ११५, जितः ५१, अन्य-ङिङ्गां ५११, घे ७) ।

तानि नव नव क्रमात् प-म-सञ्जानि स्युः, ते च जितो धोः
परं स्तः, तदन्य-ङिङ्गान्तु क्रमेण स्तो घे । †

५३२ । ङिदपिट्रः । (ङित् १२१, षपित् १२१, रः ११) ।

षपित् ङो ङित् स्यात् । ‡

५३३ । कित् ठी ठीपं । (कित् १२१, ठी १२१, ठीपं ११) ।

षपित् ठो ङ्याः प-ञ्च कित्संज्ञं स्यात् । §

* ताः पञ्च—की खी गी घी टी इति पञ्च, प्रथमोपस्थितपरिचयिणि प्रमाणाभावात् ।
स्या र-सञ्जाफलानु अभूदित्यादौ (५५४) वमोऽन्येत्यनेन न इत्, षपिट्रत्वेन ङित्वात् (५१२) न
गुणश्च (५४२) । शकारित्प्रत्ययस्य रसञ्जया (नदौ अ श व्यधे) तुदतीत्यादौ न गुणः, भवन्
दौब्यन् इत्यादिषु शब्दप्रत्यये परे शप्श्रमादिषु । पाणिनिः १।४।१११, ११४ । रः = सार्व-
धातुकम्, षरः = चार्थधातुकम् ।

† नव नव इति (४८१) नवशः । पञ्च मस्य पमे, पं परस्मैपदं परीहेऽन्यकफलबोधन-
सङ्ख्ययोग्यं, सं आत्मनेपदम् आत्मीयेऽन्यकफलबोधनसङ्ख्ययोग्यम् । अ इत् यस्य स जित् तद्वात्
जितः । ङ इत् यस्य स ङित्, अन्यश्च ङिञ् अन्यङित्सी ताभ्याम् । तानि तिवादीनि । ते च
पमे जानुबन्धातोः ङाः, तदन्यङ्गात् जानुबन्धभिन्नात् धाताः पं स्यात्, जानुबन्धात् सं स्यात्,
कार्त्तरि वाच्ये इति दर्शयन्त्यः । जानुबन्धात् ममिति विशेषाभिधानात् अन्य इच्च जानुबन्ध-
जानुबन्धाभ्याम् अन्यो बोध्यः । जानुबन्धफलानु (८१८) तृचं द्रष्टव्यम् । पाणिनिः १।४।१८८, १०० ।

‡ ङ इत् यस्य स ङित्, प इत् यस्य स पित्, न पित् षपित् । षपिट्रिति मित्रं पदं
परश्च अनुवच्यते । अथ ङित्-कित्-शब्दौ पारिभाषिकार्थे वाच्यार्थे च प्रयुक्तौ । पाणिनिः १।१।४ ।

§ ङाः पं ठीपं, यात् याञ्जानित्यादि नव । पाणिनिः १।४।१०४, चार्त्तिसञ्च ।

५३४ । दा-धा दा । (दा-धा १२१, दा १२१) ।

अपित् दा धा च दासंज्ञः स्यात् । *

५३५ । यलोऽचेक् जिः ।

(यलः ६१, अचा ११, इक् १२१, जिः ११) ।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इक् क्रमात् जिसंज्ञः स्यात् । †

५३६ । सद्यत्, द्विस्तु वा ।

(सद्यत् १२१, द्विः ११, तु १२१, वा १२१) ।

जिः पुनर्न स्यात्, द्विस्तु वा स्यात् । ‡

* दा धा इत्यभयं स्वरूपं, तेन—दा ल लूनी, दा तु दाने, डु दा ञ् लि च, डु धा ञ् लि च इति चतुर्णां, एव दे ऊं पालनं, दी य छेदे, धे ट पाने इति त्रयाणां एधोऽश्रित्वाः (६०८) इति आकारे कृते दा-संज्ञा, श्रिति परे आकाराभावात् दासंज्ञा नास्तीति । अपिदित्यनेन दे प शोधने इत्यस्य दासंज्ञा-निषेधः । दासंज्ञाफलानु (५४८, ५५२, ६१२, ८११) एतेषु सूत्रेषु द्रष्टव्यम् । पाणिनिः १।१।२० । अच दा = घ्रः ।

† अचा स्वरवर्णेन युक्तानां य व र ख इत्येषां स्थाने क्रमेण इ उ ऋ लृ इत्यादिभ्यः जिसंज्ञाः स्युरित्यर्थः । फलानु (६५१, ६६१) इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । लकारस्य जिर्न उभ्रवति, यत्संज्ञानुरोधेनः पतनम् । पाणिनिः १।१।४५, ६।१।१०८ । अच जिः = सम्प्रसारणम् ।

‡ सद्यत् एकवारं, जिरित्यनुवर्तते । यावत् सम्भवस्तावद्विधिरिति न्यायात् पुनः सामर्थी-समाधानेऽपि, जिः पुनर्न स्यात् । तेन, व्यथ व्यध व्यच व्ये इत्यादि धातूनाम् एकवारं य-स्थाने इ कृते पुनः वि इत्यस्य स्थाने उर्न स्यादिति । द्विस्तु वा इति वाच्यम्: सन्तुषयार्थः, द्वित्वस्य पुनर्न स्यादित्यर्थः । तेन, कितप्रभृति-धातोः सनि कृते द्वित्वे चिकित्स-धातोः, चिकित्-सितुमिच्छतीति पुनः सनि कृते चिकित्सिषतीत्यादौ पुनर्द्वित्वं न स्यादिति । एवं कृधातोर्द्वित्वे द्वित्वे शैत्रीयधातोः सनि शैत्रीयिषते इत्यादावपि पुनर्न द्वित्वमिति पुनर्दासः । वस्तुतस्तु (पाणिनी "अनभ्यासस्य" इति लिखन्नात्) द्विस्तु वेति वाच्यस्य व्यवस्थितविभाषा अर्थः, तेन कृतचित्त्वानां पुनर्द्वित्वं स्यात्, कचादिस्तु (१७४) द्वित्वसंज्ञायां सत्यानापि पुनर्द्विः स्यादित्यर्थः । पाणिनिः ६।१।१७-६।१।८, ९ ।

५३७ । प्रागच्कार्यादचि द्विः ।

(प्राक् ११, अच्कार्यात् ५, अचि ७, द्विः १) ।

अचि परे अच्-कार्यात् प्राक् द्विः स्यात् । *

५३८ । द्वेः पूर्वः खिः । (द्वेः ५, पूर्वः १, खि १) । †

द्वेर्धोः पूर्वो भागः खिसंज्ञः स्यात् । †

५३९ । खघौ घुरु । (ख-घौ ११, घु-रु ११) ।

खो घुसंज्ञो घौ रसंज्ञः स्यात् । ‡

५४० । खः खे हः । (खः १, खे ७, हः १) ।

खे परे खो रसंज्ञः स्यात् । §

इति संज्ञा-पादः ।

* अचः कार्यम् अच्कार्यं तस्मात्, प्राक्शब्दयोनि (१००) पञ्चमी । यत्र खरवर्धे परे खरवर्धस्त्वानि कचित् आदिभः सम्भविष्यति, द्वित्वस्य सम्भविष्यति, तत्र प्रथमं द्वित्वं स्यात्, पश्चात् खरकार्यं स्यादित्यर्थः । यथा—विनाय कुत्राप इत्यादौ आदौ द्वित्वं पश्चात् इद्विसन्धी । यत्र एकदा अच्कार्यद्वित्वयोः प्रसक्तिसाधैवायं नियमः । नियमसाधं प्रायिक एव, तेन अरि-पतीत्यादौ आदौ गुणे सन्धी पश्चात् द्वित्वमिति । पाणिनिः १११५८ ।

† हेरिति घोरित्वात् विशेषणं, घोरिति अचिच्कारप्राक्त्वं । खारं खारं ननवीत्यादौ घातुव्याभावात् पूर्वभाक्त्वं न खित्वम् । पाणिनिः ६११४ । अच खिः—अव्यासः ।

‡ खघुनुवसंज्ञयोः फलं (५८२, ६१८) इत्यादौ इद्वित्वम् । पाणिनिः १४१०, १२ ।

§ खे हरित्त्वनेनेषेदसिद्धौ ख इति कथनं कदाचित् खन्दसि संयोनि परे घुवर्धे स्यादिति स्वनायं, अथयव मङ्गं वेति पितृवत्त्वम् । पाणिनिः १४१११ ।

२य पादः—पबत् ।

(१) भू सत्तायाम् ।

भू-तिप् इति स्थिते—

५४१ । घे शप् रे । (घे ७, शप् ११, रे ७) ।

रे परे धोः शप् स्यात् घेऽर्थे । *

५४२ । शुर्घुङ्श्चाकङ्किति ।

(घः १, घुङ्ः ६, च ११, च-कङ्किति ७) ।

अन्त्यस्य घुसंघोङ्श्च षः स्यात्, नतु किति ङिति ।

भवति भवतः । †

* घे अर्थे कर्त्तरि वाच्ये । शप्ः श् प् इत्, चकार-स्थितिः । शिखात् (५६७) ख्यादाभित्यादिना तिष्ठायादिभः । (६२१) ङ-भावयोर्थका बाधितावशिष्टे सुतरां कर्त्तव्येव शप् स्यात्, तेनाप घे इति व्यर्थमिति चेत् उच्यते,—कर्त्तकर्त्तरि वाच्ये (६२७) ङवदुदघ इत्यनेन यगार्थादिभ्यात् श्रवादीर्वाधे, चिकीर्षते इत्यादौ (६२१) सन्मुख्येत्यादिना पुनर्घादिनिषेधे, चांशिककर्त्तृवाच्यत्वात् श्रवादयः स्मरिति । नच श्रवादीर्वाधकस्य यगादीर्निषेधे सुतरां श्रवादिकाम्ब्यमिति वाच्यं, सङ्गदगतौ विप्रतिषेधो यदबाधितं तदबाधितमेवेति आवात् पुनः शप्-प्रसङ्गाभावात् ७ अतएव अगूढ इत्यत्र (६५७) सकीऽप्राप्तिपद्ये र्निषेधे श्रवपि न स्यादिति । पाणिनिः १।१।६८ ।

† शुर्घुङ्, घुशाघी उङ् शीति ष्त् तस्य । क च उ च कङ्गी, कङ्गी इती यस्य स कङ्कित्, न कङ्कित् अकङ्कित् तच्चिन् । लघोरुङ्ः (६१) चकारात् (८) अन्त्यस्य उङ्श्च नुषः, साङ्गजातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि साङ्गजातीयस्येति आवात् कित्कित्-प्रत्ययाभ्यां शिष्टे अन्त्यकित् प्रत्यये परे इत्यर्थः । निमित्ताभ्यवहित-पूर्ववर्ति-चानुनां, चानुचरजातयोः नुषपोष नुषः स्यात् । एवं (८४२) क्वाभ्यक्प्रत्ययस्य कित्कित्-चकारात् कदाचित् चिङ्कित्वापि नुषः स्यादिति, यथा सुदमाचष्टे मोदयतीत्यादि । भू-तिप् इति स्थिते, शप्, ककारस्य नुष चोकारः, (१५) चत् । एवं भवतः इत्यादि । पाणिनिः ७।१।८४, ८६—१।१।५ ।

५४३ । लोपोऽतोऽदेषोः ।

(लोपः १), चतः ६), अत्-एषोः ७॥) ।

अकारस्य लोपः स्यात् अकारे एचि च परे ।

भवन्ति, भवसि भवथः भवथ ।

(१०८) आ क्तिमभवि । भवामि भवाकः भवामः । *

५४४ । भुवः प्राप्तौ वा मं ।

(भुवः ५), प्राप्तौ ७), वा ११), मं ११) ।

प्राप्तौ भुवो मं स्याद्वा वे । भवते । †

५४५ । याथातोऽतः ।

(ई ११), आ ११), आथ-आतः ६), चतः ५) ।

अकारात् परयोराथातोराकार ईः स्यात् ।

भवेते भवन्ते, भवसे भवेथे भवध्वे, भवे भवाकहे भवामहे । ‡

* अथ अदेशोरिति प्रकरणबलात् धोः परत्र जातयोरेव यद्वचं, यथा भवन्ति भवे भवन् बुभूवन्तीत्यादि, सुरारिः कृच्छैकत्वमित्यादौ न प्रसङ्गः । लोपोऽतोऽदेषोरित्येव पाठः साङ्गः एकारभिन्नानामनावच्छेकत्वात्, अदेशोरिति तु लिपिकारप्रमादागत इति । भवन्ति इत्यथ ऋपोऽकारलोपः । पाणिनिः ६।१।८७ ।

† भू सत्ताव्यभिक्ति गणपाठात् भूधातोः सत्ता एव अर्थः, सत्ता च उच्यन्तिर्बिद्यमानता च । अक्षिप्तवर्धे (३११) परस्मैपदमेव । यदा तु प्राप्तिरर्थः तदा आत्मनेपदमपि भवतीत्येतत्त्वार्थनाथम् एतत् सूत्रम् । “प्राप्तिसम्पन्नञ्चतु” इति भट्टमहः । आत्मनेपदमेवेति केषित् । वे कर्त्तरि वाच्ये इति मच्छूकञ्चतुषिकारात् अनुवर्तते । आत्मनेपदप्रकरणं हिला अच्चेतच्छूकञ्चतुषिकारं विरलप्रचारज्ञापनायं प्रथमप्रवृत्त-भूधातोः साञ्चीतिप्रत्ययसंख्याकविभिन्नानु पदसमुदायप्रदर्शनार्थं च । पाणिनिमते भूधातुः परस्मैपदो सत्तार्थः च ।

‡ ई आ इति भिन्नं पदम् । आथ च आत धेति तस्य । आथ आत इति केषयोरस-त्त्वान् तदादि-विभक्तौर्णा यद्वचं, तेन आथे आति आथा आता—इत्येतेषां यद्वचम् । भवेते भवेथे—उभयत्र धनेन आथ-आथयोपकार ई, (२९) भुवः । अथ इकारकरथेनापि पदसिद्धौ

५४६ । ख्या या युस् यामा-नीयुस्रीयम् ।

(ख्याः ६।, या-युस्-यामाम् ६॥, ई ईयुस् ईयम् । १॥) ।

प्रकारात् परेषां ख्याः या युस् याम् एषां ख्याने—

ई ईयुस् ईयम् एते क्रमात् स्युः । #

भवेत् भवेतां भवेयुः, भवेः भवेतं भवेत, भवेयं भवेव भवेम ।
भवेतं भवेयातां भवेरन्, भवेथाः भवेयाथां भवेध्वं, भवेय भवे-
वहि भवेमहि । भवतु भवतां भवन्तु ।

५४७ । हेर्लोपोऽस्योप्पोश्च ।

(हेः ६।, लोपः १।, अस्योप्पोः ५।, च । १।) ।

अकारादस्याभ्या-सुप्नुभ्याश्च हेर्लोपः स्यात् । †

भव भवतं भवत, भवानि ।

५४८ । व्यस्य ग्यनुकार डाच् चि कणेऽलं
सन्मनोऽदोऽन्तःपुरो ऽस्तं तिरः कारिकोर्थादे धौ
सः । (व्यस्य ६।, नि-उर्थादेः ६।, धौ ७।, सः १।) ।

एषां व्यानर्न धौ परदे सः स्यात् । ‡

(५४६ सूचे) हिमाचनखेन सह एकमात्रवर्षस्य साम्यमनुक्तमिति कृत्वा हिमाचनकरणम् ; एवं परेषां च बोध्यम् । पाणिनिः ७।२।८१ । अथ इय् इति क्रसः ।

* ख्या इति यद्वच्यम् अदन्तधातु-ढायां अमात्रार्थम् । पाणिनिः ७।२।८० ।

† सः संयोगः, नास्ति स्यो यत्र सोऽस्यः, उप् च भुवति उपनुः, अस्यसाहासुपनुभेति अस्योपनुसङ्घात् । अकारादकाराच्च । उपनुभ्यां यथा—तनु हितु । अस्यस्यो किम्, आहिहि । पाणिनिः ६।४।१०५, १०६ ।

‡ अनुकारो नमव्यटदिव्यायनुकरणशब्दः । निश्च अनुकारस्य डाच् च चिश्च कणे च अन्मन् च सत् च नमस् च अदस् च अन्तर् च पुरस् च असम् च तिरस् च कारिका च

५४६ । प्राग्बन्धो षोऽन्तरदुर्गे षादि इन
 मौना हिन्वानिप् शान्तनयो, गद नद पत पद दा
 मा सो इन वा या द्रा षा वप वह शम चि
 दिहान्तने, वा त्वन निंस निन्द निक्ष भवान्त-
 हिनो, ऽकखाद्यधान्तान्त-नेः ।

(प्राग्बन्धो ११), नः ६।, षः १।, अन्तर्-अद्वैतः ५।, षादि—नम ६।, गद- नेः ६।, वा
 १।, तु १।, अन्त-इनः ६।, अक-नेः ६।) ।

षादे धीं हन्ते मीनाते हिंनोते रानिपः शान्त-नयो गदाद्यन्त-
 नेष नस्य अन्तरो दुर्वर्जगेष परस्य षविधिहेतौ सति षः स्यात्,
 अनादे भवान्त-हन्तेः कादि-खादि-षान्तवर्ज-ध्वन्त-नेष वा
 स्यात् । अन्तर्भवादि प्रभवाणि । दुरसु दुर्भवानि ।
 भवाव भवाम् । भवतां भवेतां भवन्तां, भवस्य भवेयां भवध्वं,
 भवे भवावहे भवामहे । †

उप्यादिवेति तस्य । डाप् चि इति ईं प्रथयी (५०१, ४४५), अथ तदन्तर्गतं यत्प्रथमम् ।
 अथयानामिषां जन्मानां धातो परपदे सति समामः व्यादित्यर्थः । यथा प्रथम्य, कनस्य, कनस्य,
 पटपटाकृत्य, कर्त्वीभूय । कथं मनस्यन्दी वपार्थी, कथं कृत्य मनःकृत्य, पयः चिदतीति
 शेषः । अन्तर्कृत्य । मन् आदरं, सन्कृत्य । मन्पुत्रंत्वेऽपि अन्तर्कृत्य । अदः अन्तर्द्वयं --
 अदःकृत्य, अन्तर्गन्थ, पुरकृत्य । अन्तर्गन्थपलम्बी, अन्तर्कृत्य । तिरोभूय । कारिका मन्वीदा-
 यत्र-पीडासु, कारिकाकृत्य । उरीकृत्य, आदिना उररी-करी-पथतीनां यद्वयम् । एषु
 समानात् (११७६) ज्ञाथो यत् । अथ समामः एकपदीभावमात्रं, इत्यादिनेऽत्र तु व्याप्यमाना-
 मिव, अतः समामप्रकारं एतत् सूच न कृतम् । धानुप्रकारवदिति अन्तर्गन्थः पूर्वं समाम-
 करणम् समामाभावे चत्वं न स्वादिति नृचिन्तम् । पार्थिविनः १।७।६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६।
 ६७, ६८, ७०, ७१ ।

* नास्ति दूरं यत्र साऽऽः, अदुषामी निवेति अदुर्मिः । अन्तर् च अदुर्निवेति
 तन्नाम् । नृवंश-आदिषु इन च मौनाद्य हिनुष आनिप् च तावन्व-मान-नम वेति तज्ज,

५५० । घीटीघीष्म धोरमा ।

(घी-टी-घीषु ७॥, अन् ।१), घी: ६), अमा ।१) ।

आसु परासु धोरम् स्वात्, न तु मा-योमि ।

अभवत् अभवतां अभवन्, अभवः अभवतं अभवत, अभवं अभ-
वाव अभवाम । अभवत अभवेतां अभवन्त, अभवथाः अभवेथां
अवध्वे, अभवे अभवावहि अभवामहि । #

मूर्धन्यादिङिति (५७०) षोपदेशं कृत्वा त्रियः । (५६६) पुनर्दन्त्यत्वप्राप्तिः स्यादिति । गदश्च
गदशब्दादिङ्गणे गद-दिङ्गाः, द्वै अन्ते यस्य स गद-दिङ्गाः, स चासौ नियेति गद-
दिङ्गान्निष्ठस्य । मवौ अन्ते यस्य स मवान्ताः, स चासौ ङन चेति मवान्ताङ्गन, अन् च निम्ब च
निन्द च निञ्च च मवान्ताङ्गन चेति तस्य । कखौ आदौ येषां ते कखाद्याः, मूर्धन्यवोऽन्ते
येषां ते घान्ताः, कखाद्याश्च घान्ताश्च कखाद्याघान्ताः, न कखाद्याघान्ताः अकखाद्याघान्ताः, ते
अन्ते यस्य सः अकखाद्याघान्ताः स चासौ नियेति तस्य ।—

यथा—प्रथयति प्रहर्षिष्यति इत्यादि । मौना इति श्रायुञ्जस्य मीघातोः, ङिगु इति
श्रुयुञ्जस्य द्विघातोर्घञश्चम् । आनिप् इति विभक्तिः । प्रथयति इति श्रान्तनञ्चलात् शल्वं,
प्रनष्ट इति न शल्वम् । गदाद्यन्तनेर्घथा—प्रणिगदतौत्यादि । दा इति दासंशकस्य यङ्घणं, तेन
—प्रथियञ्छति प्रथिददाति प्रथिदधाति । देङ् दी घेट इति ययाष्वा (६०८) आकारे
प्रथिदाश्रिते इत्यादौ शल्वं स्यात्, श्रिति परे तु आकाराभावात् दासंशभावे न शल्वम् । दीङ्
इत्यस्य (७४३) ऊादेशे शल्वं स्यादेव । मा इति स्वरूपयङ्घणं—तेन माङ्घ्रि, मा ल, माङ्घ्य,
इत्येतेषां शल्वं स्यात्, मौञ् मौङ्घ्य मौङ्ग इत्येषां (७४५) ऊादेशे, एषं मीङ् इत्यस्य (६०८)
आकारे च स्तद्धिवेति । अनादेस्तु वा—यथा—प्राथिति प्राणितौत्यादि । प्रणिक्करोति
प्रणिस्त्रादति प्रणिशेषति इत्यादौ ङादि-खादि-घान्ता-नित्वम् न शल्वम् । तङ्गिप्रणित्वात्
प्रथिपचति प्रथिपचतौत्यादौ विकल्पः । अन्तर्भवाण्यौत्यादौ आनिपो नस्य शल्वम् । पाथिनिः
दा४।१४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५ ।

* खादिङ्गनमौनादीनामनुठितमाङ्घ्राङ्घ्र धोरिति । मा इत्यनेन माङ्-शब्दस्यापि
यङ्घणम् । योगस्तु अङ्गेन, न तु अव्यवहितत्वेन । अम् इत्यागमः, न इत् (१७) आदौ स्यादिति ।
अभवदिति भू ष्या दिप्, अनेन अम्, (५४१, ५४२, ५५, ६४) शप्, गुष्वाः, ओस्त्वाने अम्, दस्त्वाने
त् । एषं सम्बन्धः । पाथिनिः ६।४।०१, ०४ ।

५५१ । व्यां सिः । (व्यां ७, सिः १) ।

धोः सिः स्यात् व्यां । *

५५२ । भूस्यापिबदेनो लुक् पे ।

(भू-स्या-पिब-दा-इतः ५१, लुक् । ११, पे ७) ।

एभ्यः सेर्लुक् स्यात् पे । अभूत् अभूतां । †

५५३ । भुवो वन् टीव्यचि ।

(भुवः ६१, वन् । ११, टीव्यचि ७) ।

भुवो वन् स्यात् टीव्योरचि परे । अभूवन् । ‡

अभूः अभूतं अभूत्, अभूवं अभूव अभूम ।

५५४ । वसोऽरस्येमनौदितः ।

(वसः ६१, अरस्य ६१, इत् । ११, अनौदिनः ५१) ।

अनौदितो धोः परस्य अरस्य वसस्य इम् स्यात् । §

अभविष्ट अभविषातां ।

* अर्थगतविशेषात् निमित्तगतविशेषस्य वक्ष्यन्त्यात्, अयं शपथनादीनां यकोऽपि वाचकः । तेन कर्त्तरि अभविष्ट, कर्त्तृणि अभविषातामित्यादि । विभक्तियत्यासेन धोरित्यत्र पञ्चमी । पाणिनिः १।१।४१, ४४ । एतन्मते सिद्धम् ।

† मूच स्याच्च पिबस्य दास इन् वेति तस्मात् । पिब इति निर्देशात् पा ल रचने पे शोधे इत्येवयोः अपासौत् । दा इति दासंशकः, तेन दे प शोधने इत्यस्य अदासौदिति । अभूदिति व्या रत्नात् (५५४) वसोऽरस्येति न इम् । ङित्वात् (५४२) न गुणः । लुक्-करणात् (५०४) न इत्तिः । पाणिनिः २।४।७७ ।

‡ भुव इति पठानस्य भूषातोर्वन्करणं धालवयवत्वात् तच्चिन् परे भूषातोः (५४२) गुणनिषेधार्थम् । अनौदकार लञ्चारणार्थः, न इत् (१०) अन्ते । भू-अन् (५५०, ५५१, ५५२, ५५३) अभूवन् । पाणिनिः ६।४।८८ ।

§ न रौऽरसस्य । नास्ति औत् इन् यस्य सः अनौदिन् तस्मात् । वस इति अनाःस-

५५५ । मान्तोऽदनतः ।

(मान्तः ६५, अत् ११, अनतः ५१) ।

मस्यान्त् इत्यस्य अत् स्यात् नत्वकारात् परस्य । *

अभविषत्, अभविष्ठाः अभविषायां ।

५५६ । धे स-लोपो वा । (धे ७, स-लोपः १५, वा ११) ।

धे परे सस्य लोपो वा स्यात् । †

५५७ । टी ठी ढी धो ढिचः सेमस्तु हलो वा ।

(टी-ठी-ढी-धः ६५, ढ ११, ढचः ५५, सेमः ५५, तु ११, हलः ५५-वा ११)

इचः परस्यासां धस्य ढः स्यात्, सेम्हलात् परस्य तु वा स्यात् ।

अभविद्दं अभविद्धं, (६४) भपभसोरिति सस्य दः—अभ-
विद्धं, ‡ अभविधि अभविष्यहि अभविष्यहि ।

वकारादिः प्रत्याहारः, अरस्विति (५५०) पञ्च रः शिञ्चेति सूत्रोक्तभिन्नस्य । न इत् (१७) आदौ । इमो वसस्यानजातत्वेन तत्पुञ्जत्वात् वसो गुणित्वागुणित्वेन इमोऽपि गुणित्वागुणित्वेन, तेन विवरिध इत्यादौ गुणः, दुदुविव इत्यादौ न गुणः, औदितस्तु कविकल्पद्रुमात् ज्ञेयाः । पाणिनिः ७२१३५—७२११० । अच औदित्स्थाने अनुदासेत्कथनम् ।

* मस्य आत्मनेपदस्य अन् मान् तस्य । अन् इति हसनस्य यद्धणं, तेन अन् अने अना इत्येवामपि । अनत इति किं, एधन्ते, (५४९) लोपोऽतोऽदौरित्यकारलोपस्य स्थानि-
वत्साङ्गीकारान् । पाणिनिः ७२१३५ ।

† पाणिनिः ८२१२५ ।

‡ टी-ठी-ढीनां ध टीठीढीध तस्य । सङ्ग इमा वर्तन्तेऽसौ किन् तस्यात् । आसां टी-
ठी-ढीनां । हल् प्रत्याहारः । सू—ध्वं (५५०, ५५१, ५५४, ५४२, २५. ५५६), ततः अनेन
धस्य वा ढ, अभविद्दं अभविद्धं । सलोपाभावपुञ्जे सस्य द अभविद्धमिति । पाणिनिः
८२१०८ ।

५५८ । घृष्टिष्ठरि । (घः १, षिः १, व्यञ्जि ७) ।

व्यां ष्टि च घृष्टिः स्यात् । *

५५९ । ऋम् खय् ह घं कृणां जब् चप् ज् ।
ख चाः खेः । (ऋम्—कृणां ६॥, जब्—उ-पाः १॥, खेः ६।) ।

खे ऋम् खय् हकार घं कवर्गं ऋवर्णानां क्रमात् जब् चप्
जकार स चवर्गाकाराः स्युः । †

५६० । भवोऽङ् व्यां ढ-भावे तु वा ।

(भुवः ६।, षङ् ११।, व्यां ७।, ढ-भावे ७।, तु ११।, वा ११।) ।

भुवः खेरङ् स्यात् व्यां ढ-भावयोस्तु वा । ‡

बभूव बभूवतुः बभूवुः, बभूविथ बभूवथुः बभूव, बभूक
बभूविव बभूविम ; बभूवे बभूवाते बभूविरे, बभूविषे बभूवाथे
बभूविद्वे बभूविध्वे, बभूवे बभूविष्वहे बभूविमहे । ढे भावे
च—बभूवे बभूवे इति प्रयोगौ ।

* ठी च ष्टि च व्यञ्जित्बिन् । प्रकरणादेव धीः प्राप्ते पुनरुपादानं, व्या अन्व-
हितपूर्वधातोरिव हिलं स्यादिति आपनाङ्, तेन इन्द्राम्बभूव इत्यादी इन्द्रादीर्न हिलमिति ।
वोसाद्यर्थे पदानां हिलमपि वक्तव्यम् (सिद्धान्तकौमुदी-हिरण्यप्रकरणं द्रष्टव्यम्) । पाणिनिः
६।१८, ११ ।

† ऋम् खय् ह घं कृणां जब् चप् ज् ख चाः खेः इत्येते तेषां । जब् च चप् च जब् खय् पुव ष्टि
ते । क्रमश्च—ऋम् खय् ह घं कृ ऋवर्णं
जब् चप् ज ख पु ष

पाणिनिः ८।४।५४, —७।४।५९, ६९, ६६ ।

‡ पाणिनिः ७।७।७३ । वार्तिकश्च ।

भविता भवितारो भवितारः, भवितासि भवितास्यः भवि-
तास्य, भवितास्मि भवितास्त्रः भवितास्मः ; भविता भवितारो
भवितारः, भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भविताहे भवि-
तास्त्रहे भवितास्त्रहे ।

भूयात् भूयास्तां भूयास्तः, भूयाः भूयास्तं भूयास्त, भूयासं
भूयास्त्रः भूयास्त्र ; भविषीष्ट भविषीयास्तां भविषीरन्, भवि-
षीष्ठाः भविषीयास्यां भविषीद्वं भविषीध्वं, भविषीथ भविषी-
वहि भविषीमहि ।

भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथः
भविष्यथ, भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः ; भविष्यते भवि-
ष्यते भविष्यन्ते, भविष्यसे भविष्यथे भविष्यध्वे, भविष्ये भविष्या-
वहे भविष्यामहे ।

अभविष्यत् अभविष्यतां अभविष्यन्, अभविष्यतः अभविष्यतं
अभविष्यत, अभविष्यन् अभविष्य्राव अभविष्य्राम ; अभविष्यत
अभविष्येतां अभविष्यन्त, अभविष्यथाः अभविष्यथां अभविष्यध्वं,
अभविष्ये अभविष्य्रावहि अभविष्य्रामहि ।

भवतकि भवतकः । प्रणिभवति प्रनिभवति । *

एवं चेततीत्यादयः । †

* वभूव इत्यादि, हिले, खेभंस्य व, अनेन षड् । भविता इत्यादि (५५४, ५४२, १५) ।
भूयादित्यादि कित्वात् न गुणः । भविषीद्वन्मिति आसां घञ् षः स्यादिति कथनेन व्यवधाने-
ऽपि षः । भविष्यतीत्यादीनि सुगमनि । भवतकौत्यादी (२०८) टेः पूर्वे षञ् । प्रणि-
भवतीत्यादि (५४८) षकखाद्यपान्तात्तनेवां षत्वम् ।

† एवं चेततीत्यादय इत्यनेन येषु विशेषकार्याणि न सन्ति ते एवमित्यर्थः । विशेष-
कार्याणि सूत्राभ्यां ददाद्यतीत्यादि ।

(२) चित्ती संज्ञाने ।

* चित्त धातुः, ई अनुबन्धः, संज्ञाने प्रकृतज्ञाने (चर्थे) वर्तते इति ।

प्रसङ्गात् गणपाठोक्ता अनुबन्धास्तत्प्रयोजनानि च लिख्यन्ते ।

अ—सुखाचारार्थः । (४)	ज—ज्वलादिः । (१०००)
आ—निष्ठाभावादिकार्थं वेद ।	ञ—उभयपदी । (५२१)
(१००३, भावे क्रियारथे च वाच्ये	ञि—अद्य क्तः ।
क्त-क्तवतु-स्थाने वा इदं) ।	(१०८५, वर्त्तमानकाले क्तः) ।
इ—मुण्वान् । (५६८)	ट्ट—साधुः । (११४२)
इर्—वा अङ्वान् ।	डु—चिमक्युतः । (११४३)
(५६५, ऊ इति स्मरते) ।	ण—कषादिः । (५०८)
ई—अनिङ्निष्ठः ।	त—अदन्तः = अन्-अन्तः । (७०५)
(१००१, क्त-क्तवतुस्थाने न इदं) ।	द—तनादिः । (६८८)
उ—क्ता-वेद । (११०२)	ध—दधादिः । (७३८)
ऊ—वेद । (५०३) वैम् ।	न—स्नादिः । (७३८)
ऋ—चङि अङ्गलः । (६३८)	प—मुचादिः । (७४१)
ॠ—चङि वा ङ्गलः । (७०८)	भ—भमादिः । (७४०)
लृ—अङ्गवान् । (५६५, ऊ) ।	म—घटादिः । (७८८)
ए—सिचि अङ्गलिः । (५०६)	मि—षिचि इण्-अमोः वा ङ्गलः । (७८८)
ऐ—यजादिः । (६५१)	य—दिवादिः । (७३८)
ओ—निष्ठा-त-न ।	र—वैदिकः । (वेदाङ्ग-धातुः) ।
(१०५२, क्त-क्तवलोः त-स्थाने न) ।	ल—अदादिः । (६००)
औ—अनिङ् । (५५४) स्मरते अनिम् ।	लि—ङादिः । (७२६)
क—चुरादिः । (७०३)	लु—खपादिः । (६६१)
कि—वा चुरादिः । (७०३)	व—ठ्ठादिः । (६४८)
ग—क्यादिः । (७३८)	श—तुदादिः । (७३८)
गि—पादिरपि (७६८) ।	शि—कुटादिः । (७५५)
गूधातुभिन्नयेत् लादिय । (१०५२)	ष—ऊट्ठवान् ।
घ—बदादिः । (५६१, ६८५)	(११५६, ऊट्ठने ऊ) ।
ङ—तङ्गवान् ।	ञ—जचादिः । (१०४)
(५३१, कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदी) ।	

५६१ । रुदाद्यस्त्रिसे-र्दिस्योरीम् ।

(रुदादि-अस्त्रिसेः ५।, दि-स्योः ६।, ईन् ११।)

एभ्यो दि-स्योरीम् स्यात् । †

५६२ । भ्रस-खात् भ्रसौम ईमि सेर्लोपः ।

(भ्रस-खात् ५।, भ्रसि ७।, इमः ५।, ईमि ७।, सेः ६।, लोपः १।) ।

भ्रसात् खाच्च परस्य भ्रसि, इमः परस्य ईमि, सेर्लोपः स्यात् ।
अचेतीत् अचेतिष्टां । †

५६३ । अनुस् सिद्धेरभुवः ।

(अन् ११।, उस् ११।, सि-चेः ५।, अनुच् ५।) ।

सेर्द्वेष परस्य अन उस् स्यात् न तु भुवः । अचेतिषुः, अचेतीः । ‡

* रुदादिषु अस्त्रिषु सिधेति तस्मात् । दिषु सिध तयोः । रुद स्वप्न ऋष प्र-चन जञ्च इति यञ्च रुदादिः । अस्त्रिरिति असधातुः, स्वप्नकथने तिप् । सिरिति (५५१) व्वां सिः । एतेभ्यः परस्य दीः सीञ्च ईन् स्यादित्यर्थः । रुदाद्यस्त्रिषां घ्या दि-स्योरेव, रुदादिष्टां सि-व्यवधानेन असोर्भू इति आदेशेन च घ्या दि-स्योरसम्भवात् । सेस्तु घ्या दि-स्योरेव, घ्या असम्भवात् । पाणिनिः ७।३।२६, २८ ।

† भ्रस् च खचेति तस्मात् । भ्रस् प्रत्याहारः । अचेतीत्—चित्त—घ्या-दि (५५०, ५५१, ५५४, ५५२, ५६१, ५६२) । अचेतिष्टां—अच इमः परस्य ईञ्चैवेति विशेषणियमात् ऋसात् परसापि सेर्न लोपः । अषीष्ट असीष्ट इत्यादौ लोपस्तरादेशयोस्तु स्तरादेशविधिर्बलौति न्यायात् आदौ गुणे सिन्लोपो न स्यादिति । पाणिनिः ८।२।२६, २७, २८ ।

‡ सिञ्च द्विषु सिञ्चिस्तस्मात् । सेः परस्य घ्या अन् उस्, हेस्तु घ्या एव । यथा अचेतिषुः । अस्तुः अणुः अटुः अणुः एषु (५५२) सेर्लुकि, त्वलोपि त्वलचचामिति न्यायात् सेः परस्मात् अन् उस् । हेस्तु अणुश्चरित्यादि । पाणिनिः १।४।१०८ ।

५६४ । खेराद्यचो लोप्योऽनु शस्खपाद्य-
नान्यस्याद्यन्तौ ।

(खेः ६१, आद्यचः ५१, लोप्यः ११, अनु ११), शस्—अन्तौ ११) ।

खेराद्यचः परो भागो लोप्यः स्यात्, पश्चात् शसादि-खपान्तो
यदि स्योऽवशिष्टस्तस्यादिर्लोप्यः, यद्यन्यादृशस्तस्यान्तो लोप्यः ।
चिचेत् चिचित्तुः चिचितुः । *

(३) च्युतिर् अक्षरे ।

५६५ । शासुलिद्द्युत्पुषादे ङ्ङ् टीपे—ञृ श्चि
स्तन्भु विष्णु म्बुचु म्लुचु शुचु ग्लुश्चिरितस्तु वा ।

(शासु—पुषादेः ५१, ङ्ङ्ः ११, टीपे ७, ञृ—इरितः ५१, तु ११, वा ११) ।

शासो लृङ्कारितो द्युतादेः पुषादेश् ङः स्यात् टीपे, आदेशु वा ।
अच्युतत् अच्योतीत् । चुच्योत् । †

* आदिशासौ अच् धेति आद्यच् तस्मात् । आदिरच अर्चा मध्ये इत्यर्थः । शस् च
स्वप् च शस्वपौ, आदिरच अनय आद्यन्तौ, शस्वपौ आद्यन्तौ यस्य स शस्वपाद्यन्तः, स च
अनय तौ शस्वपाद्यन्तान्त्वौ, तौ च तौ स्यौ धेति शस्वपाद्यन्तान्त्वस्यौ, तयोराद्यन्तौ शस्वपा-
द्यन्तान्त्वस्याद्यन्तौ । अनु पश्चादर्थः । पश्चात् आद्यचः परभागाभावे इत्यर्थः । तेन यस्य खेः
आद्यचः* परभागो वर्तते तस्य तन्नोपानन्तरं, यस्य तु न वर्तते तस्य प्रथमत एव, शसादि-
खपात्त-संयोगस्य आदिवर्षो लोप्यः, अन्यविधसंयोगस्य अन्ववर्षो खोप्यः स्यादिति । चिचेत्
इति चित्त—अप् (५५८) द्विलं, अनेन खेः तलोपः, (५४२) मुचः । पाणिनिः ७।४।६०, ६१ ।

† छ इत् यस्य स लिन् । द्युत् च पुष् च द्युत्पुषी, तौ आदी ययोस्ती द्युत्पुषादी ।
शासुश्च लिच् द्युत्पुषादी धेति तस्मात् । स्तन्ते लिदित्स्वेनेव सिद्धे द्युत्पुषाद्यां संज्ञं
प्राचानमुरोधात् । इर् इत् यस्य स इरित् । ञृश्च चिच् स्तन्भुश्च विष्णुश्च म्बुचुश्च शुचुश्च
ग्लुचुश्च इरिधेति तस्मात् । शासुप्रभतीनां उकारित् चिङ्गार्थः । द्युतादय आत्मनेपदिनः,
अत्र तु टी-पे ङ्ङिर्धानसामर्थ्यात् ङ्यां उभयपदिनः सृजिति ।

(४) मन्व विलोङ्गने ।

५६६ । स्यात् अपित् किद्वा ।

(स्यात् ५१, ठी ११, अपित् १२५, कित् १२१, वा ११) । *

५६७ । हसुङ्गो लोपोऽणौ ।

(हसुङ्गः ६१, लोपः ११, ण्यौ ७) ।

धीर्हस उङो नस्य लोपः स्यादणौ ।

ममद्यतुः ममन्यतुः । मथ्यात् । †

शुक्लादयश्च—शुक्ल इत शृष स्यन्द कृप श्रित मिद खिद खिद रूच घुट बट सुट सुठ शुभ चुभ नभ तुभ सन्स ध्वन्स भन्स अन्स सन्भ इति चयोर्विभ्रतिः । पुषादयश्च—पुष घष तुष दुष त्रिष श्रक क्रुध चुध शुध सिध रघादि (=रध टप हप सुह दुह कुह खिह नश) शमादि (=शम तम दम त्रम धम चम ज्ञम मद्) अस जस यस तस दस वस नस व्यस व्युष जुष वुष शृष विस कुस मुस मस सम लच भश वश ज्ञश टप ऋष हष रिष डिप कुप शुप पुप रूप लुप लुभ चुभ नभ तुभ जिद इति । वीपदेवेन तु गणपाठे सर्व्वे इरिखेन निर्दिष्टा इति । अच्युतदिति इरिखेन वा ऊः । ऊस्तु सेर्वाधिकः, तेन पक्षे व्यां सिरेव । व्या अपि चुच्योत् इति । पाणिनिः १।१।५५, ५६, ५७, ५८ । ऊ=अङ् ।

* संयोगात् परा अपित् ठी कित् स्यात् । परस्ये हसुङ्गो लोपोऽणौ व्यात्यु वा इति कृते, अपित्क्यां बलीपविकल्पे सिद्धे पृथक् एतत्सूत्रकरणं असन्घातोः (७५१) भस्वीऽरे षी भर्ज वेत्यनेन बभर्जे इत्येव भर्जादेशार्थम् । असंयोगात् नित्यम् यथा—पाणिनिः १।२।५ ।

† उङ् चासी न धेति उङ्गन्, हसो हसन्घातोऽङ्गन् हसुङ्गन् तस्य । नास्ति श्रयंस्मिन् (परे) सोऽण्यस्मिन् । मन्वघातोः असुस्, पूर्व्वेण कित्, अनेन नलोपः । पक्षे कित्त्वाभावात् अगुणत्वाभावे न नलोपः । मथ्यादिति (५३३) नित्यकित्त्वे नित्यं नलोपः । पाणिनिः ६।१।२४ ।

(५) कुवि हिंसा-संज्ञेययोः ।

५६८ । नेदित्पूजार्थाञ्चोः ।

(न ११, : इदित्-पूजार्थाञ्चोः ६१) ।

इदितो धोः पूजार्थञ्चाश्चतेषु न-सोपो न स्यादथौ ।

अतएवेदितो जुष् । प्रतिकुन्यात् । (५४९) कादित्वाच्च षः । *

(६) विधु गत्वां ।

५६९ । भ्वाद्यादिष्वाः स्रो ऽच्चैष्वक्कठिवां ।

(भ्वाद्यादिष्वाः ६१, कः ११, ष-टौ-षक्कठिवां ६१॥) ।

भ्वादेरादौ खितयोः ष-षयोः स-नौ स्तः, नतु ष्यै-षक्क-ठिवां ।†

५७० । सेक सौक सृप सृ सृज

सृ स्थान्ये दन्त्याजन्तसादयः

षोपदेशा धवः, खक्क

खित् खत् खञ्ज खप खिञ्ज् ।

षोपदेशा स्वनृन्तर्ह

नाथ नाथ नन्द नञ् न नटः ।

* इत् इकारः इत् यस्य स इदित्, पूजार्थवाची अन्त्येति पूजार्थाञ्च, इदित् पूजार्थाञ्च च वयोः । इकारानुबन्धवातीर्नकार एव नास्ति कथं तस्य सोपो निविध्यते अत आह अतएवेत्यादि, (पाणिनिः अ१।५८) अतएव नसोपनिषेधादेव । पाणिनिः ६।४।२४, २० ।

† सूः आदिर्षस्य स भ्वादिः, भ्वादेरादिः भ्वाद्यादिः, षच षच च, भ्वाद्यादौ च भ्वाद्यादिषु तस्य । आदिरिति सू सत्तायामिद्व्यदिर्दंशनशास्त्रकः, तथाच—भ्वाद्यादौ जुञ्जोत्यादि दिंवादिः स्वादि-रेव च, तुदादिषु च्वादिषु तनन्तः-दिचुरादय इति । धोरचिकारिःपि भ्वादिषु च्वा नामधातुनिरासार्थम् । पाणिनिः ६।१।६४, ६५ ; वार्तिकम् ।

(सिक—चन्वे १३, दन्व्याजन्तसादयः १३, षोपदेशाः १३, धवः १३, अङ्—अङ्कः १३, च १३, षोपदेशाः १३, तु १२, अ-वत्—नटः १३) ।

वेधति । *

५०१ । व्याच्छस्य गत्वर्थवदे सः ।

(व्याच्छस्य ६१, गत्वर्थवदे ७१, सः ११) ।

गत्वर्थे वदे च धौ परदे व्यस्याच्छस्य सः स्यात् । अच्छ-वेधति । †

५०२ । गीकः स्तु स्तुभ सो सुवास्यान्त-सुजा स्था सेमि सन्ज खन्जा ऽगतिसेधा ऽप्रतिसदा

* षोपदेश-षोपदेशौ द्रव्यवति साध्या आर्य्या ।

सिक च सौक च सृप च सृयु सृज च सृव स्याथ ते, तेभ्योऽन्ये । ज्या इति स्त्रीधातुः (६०८) ऐ स्थाने आ । * दन्व्यथ अथ दन्वाची, ती अन्ते यस्य स दन्वाजन्तः, स चासौ स चेति दन्व्याजन्तसः, स आदिर्येवां ते दन्व्याजन्तसादयः । दन्ववर्षान्ताः अजन्ता वा धे सकाण-सादादिका धातवः षोपदेशाः, *वस्य उपदेशो धेयु, धातुसंज्ञाकाले मूर्धन्यादिलेन पठिताः इत्यर्थः । सिकादौ ना-मजन्तसादिलात् छ्त्स्नी इत्येतयोर् दन्व्यान्तसादिलाच्च प्राप्तौ निषेधः । खन्जादौ ना-मत्तथात्वात् पृथगुपादानम् । “कट्टी यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्निजः, अन्तःस्थं तं विजानीयात् तदन्वो वर्ग्यं सच्यते” इति वचनात् स्वपधातीर्थकारणं दन्वलेऽपि पृथक् यद्यप्यं क्वचित् षोपदेशाभावज्ञापनाकं यथा सन्ज क सान्जने इत्यादयः । षोपदेशफलानु तुष्टाव इत्यादी ज्ञतसकारत्वात् (१११) वल्लम् । पाणिनिः ६।१।६४ सूचे वार्षिकम् ।

सृयु नई च इत्यादि इत्, न सनि सृत्ः नई नाथ नाथ नन्द नळ नृ नटः धेयु धातुषु ते । सृत्प्रथमिबर्जिता नादयो धातवः षोपदेशाः, धातुसंज्ञाकाले मूर्धन्यादिलेन पठिता इत्यर्थः । षोपदेशफलानु (३४९) इत्यनेन खलम् । पाणिनिः ६।१।६५ सूचे वार्षिकम् ।

सिधतीति विषधातुः षोपदेशः, (३६९) वस्य सः ।

† व्यञ्ज तत् अञ्जः चेति व्याच्छस्य । गत्वर्थस्य वदस्य तजिन् । अञ्ज इति अभिमुख्यार्थोऽभिप्रायः । अञ्ज-वेधति अभिमुखं गच्छतीत्यर्थः । एवं अञ्ज-वदति अभिमुखं वदतीति । (३३८) व्यञ्ज गवनुकारेण विभ्रयोऽयम् । पाणिनिः १।३।६९ ।

यङ्सिवा ऽनङ्सिवा ऽन्यव्यवस्वन परि नि वि
सेव सुम ऽनङ्सिवा ऽनोऽङ्सहां सः षो ऽव्यपि
दश-स्यादेस्तु द्वेष । *

(गि-इकः ५।, सु—सुर्वा ६॥, स्या—सर्वा ६॥, सः १।, वः १।, अमि ०।, अपि।१।,
दश-स्यादेः ६।, तु ।१।, वेः ६।, च ।१।) ।

स्वादे-रस्यान्तसुभ्रः स्वादे-रगत्यर्थ-वेधो ऽप्रतिपूर्व-सदो यङ्वर्ज-
सिचो ऽङ्वर्जस्यभो ऽन्यव्यवपूर्व-स्वनः पर्यादिपूर्व-सेव-सुम-
ऽङ्वर्ज-सिव ओऽङ्वर्ज-सहाच्च गेरिकः परः सः षः स्यात्
अभ्यन्तरेऽपि, दशानां स्यादीनाम् द्विरुक्तानाम् ।

निषेधति, न्यसेधत् । गतो तु—गङ्गां व्यसेधत् । †

* गेरिक् योक् तस्यात् । सः स्रवपः (नतु संयोगः), सोऽने यस्व स स्यात्, न स्यात्
ऽस्यात्, स चासौ सुप् वेति अस्यात्सुप् । सुय सुभ्रय सोष सुवय अस्यात्सुप् च तेषाम् ।
अगतौ सेधः अगतिसेधः, नास्ति प्रति यस्मिन् सोऽप्रतिः, स चासौ सदर्थेति अप्रतिसदः, नास्ति
यङ् यस्यात् सोऽयङ्, स चासौ सिचवेति अयङ्सिचः, नास्ति अङ् यस्यात् सोऽनङ्,
स चासौ स्रववेति अनङ्स्रवः, वि-अवाभ्यां स्वनः व्यवस्वनः, अने (अचये) व्यवस्वनः अने-
व्यवस्वनः ; नास्ति अङ् यस्यात् सोऽनङ् स चासौ सिचवेति अनङ्सिचः, ओष अङ्च
ओऽङ्गी, न विद्यते ओऽङ्गी यस्व सः अनोऽङ्, स चासौ स्रव वेति अनोऽङ्स्रवः ; सेवय
सुमय अनङ्सिचय अनोऽङ्स्रव च ते सेवसुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्स्रवः ; परिच निष विष
परिनिवयः, तेभ्यः सेवसुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्स्रवः परिनिविसेवसुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्स्रवः ;
यथात् स्याच्च सेनिच सन्मय स्वनय अगतिसेधय अप्रतिसदय अयङ्सिचय अनङ्स्रवय
अनेव्यवस्वनय परिनिविसेवसुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्स्रवय ते तेषाम् । दशानां स्यादीनां सना-
हारस्य, तेन सिचसर्पोर्ण यङ्चम् ।

† अच सुव इति त्रीदादिकस्य पूञ् सेपे इत्यस्य यङ्चं, नतु पूञ्च पूयोञ् इत्येवयोः ।
सेनिरिति नामधातुः सेना-शब्दात् (८५८) जिः । निषेधतीत्यत्र अचत्तर्कान्तात् बलं, ध्या
दिपि न्यसेधद्वयत्र अन्वयवधानेऽपि बलम् । गत्यर्थे तु न्यसेधदिति न बलम् । सेध इति निर्दे-
श्यात् देवादिकस्य निषिध्यतोऽपि न बलम् । अचत्तर्कान्तात् अचत्तर्कान्तात् इत्युभेः शोकाभिधायपि

(७) विधु शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

५७३ । वेमूदित् खर चाय स्फाय प्याय सूति
सूय धूञ् रधादि निष्कुषोऽरवसो रदुसुनोस्वल्हाः ।

(वा ११, इम् ११, ऊदित्—निष्कुषः ५, अरवसः ६, रदुसुनोः ५, तु ११, अल्हाः ६) ।

एभ्यो बसस्वारस्य इम् स्यात् वा, रौत्यादेसु ठीवर्जम् । *
असेधीत् ।

५७४ । ब्रजवदरलजनिमो ऽञ्जिञ्चिजागु त्रिः
सौ पे ।

(ब्रज-वद-अर्-अल्-अच्-अनिमः ६, अञ्जिञ्चिजागुः ६, त्रिः १, सौ ७, पे ७) ।

पलम् । सुम् इति सुम्-आगमः (७५३, ७६६) । (१११) क्लिप्तादिव्यनेन प्राप्तं उपसर्गनिमित्तकमेव
पलम् अनेन नियम्यते, तेन विज्ञीति प्रतिष्ठाति इत्यादी न पलम् ; सोऽयते इत्यादी खि-
निमित्तकं पलं स्यादिव । क्लिप्तादिव्यत्र यथा, तथा इहापि विसर्गव्यवधानेऽपि पलं स्यात्,
यथा निःसीतीत्यादि । पाणिनिः ८।३।६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ११९, वार्त्तिकानि च ।

* ऊत् इत् यस्स स ऊदित्, रध आदिर्यस्य स रधादिः, निसः कुष निष्कुष ; ऊदित्य
खरस्य चायस्य स्फायस्य प्यायस्य सूतिस्य सूयस्य धूञ् च रधादिस्य निष्कुष चेति तस्मात् । ह्य
दुष्य सुष्य तुष्य तस्मात् । खर इति खृ ऊ शब्दोपतापयोः, सजातीयधालन्तराभावात् खृष्यह्ये-
नेषेष्टसिद्धौ खरस्यह्यं क्वचित् निषेधं बाधित्वा विकल्पीऽयं प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थम्, अतएव
(६१६) नेमूतस्त्रप इत्यनेन इम्निषेधेऽपि सखरिद्य सखर्य इति अनेन वा इम् । सूति सूय
इति अदादि-दिवाधोर्ध्वत्वात् षू अ चेपे इत्यस्य असावीदिति नियमिन्म् । रधादिस्तु रध
द्वप द्वप सुह ह्रह कुह खिह नम इति अष्ट । सनते ऊदित्वेनैव सिद्धौ खृ-रधाधोरिह
पाठः प्राचीनमसाधुवादार्थः । रदुसुतु इत्येतेषां ह्यां विकल्पस्यैव वर्जनं, (५८४) वेमसुम इति
नियमात् नियमिन्म् स्यादिव । पाणिनिः ७।२।४४, ४५, वार्त्तिके “किति तु नित्यः प्रतिषेधः ।
सुल्हा । सुल्हा । धूल्हा ।” इति ।

ब्रजे-र्वदे-ररन्तस्त्रासन्तस्त्राजन्तस्त्रानिमन् सौ पे त्रिः स्नात्, न तु
जि-ञ्चि-जागृषाम् । असेञ्चीत्, असेचिष्टां । †

५७५ । ढभात् तद्योर्धोऽथः ।

(ढभात् ३१, त-योः ६१, यः ११, यथः ३१)।

ढभात् परयोस्तद्योर्धः स्नात् नतु धाजः । असेष्टां । †

(ढ) उह्र सैन्धे वधे च ।

५७६ । हसादेः सेमो ऽहोप्रदित्त्वयाश्वस-
वधो वोढन्तः सौ पे त्रिः ।

(हसादेः ६१, सेमः ६१, च ह-म-य-एदित्-चय-वस-वधः ६१, वा १११, उढन्तः ६१, सौ थ,
पे ७, त्रिः ११) ।

हमयान्तादेकारेतः क्षणादेशान्यस्य सेमो हसादेरुडोऽका-
रस्य त्रिः स्नात् वा सौ पे । प्रन्यखादीत्, खादित्वाच्च यः
(५४८), अखदीत् । ‡

* नासि इम् वञ्जात् सोऽग्निम् । ब्रजथ वदथ अरथ अल्थ अल्थ अग्निम् धेति-
तस्य । जिथ त्रिथ जागृषेति तत्, न तत् अजिञ्चिजागृ तस्य । अर् अल्—एतदनयो-
यं हचम् । अच् इति स्वरवर्णाः । ब्रजेर्वदेरिति, धातोः स्वरपक्षयमे इप्रत्ययो वक्तव्यः ।
अग्निम् इति यदा इम् न स्नात् तदैव, तेन असेञ्चीदिति, इमो विकल्पपक्षे अग्निमत्वात् सिध
इकारस्य इद्धिः शिकारः (६) अचभारालौम् त्रिरिति नियमान् । ब्रजसाहचर्यात् वद इति
दन्वचकारादिः । (६६६) जायोऽथिति गुणप्राप्तावपि इह जागृवर्जन् विशेवविधानात्
प्राप्ताया इद्धेर्निषेधार्थम् । पाणिनिः ७।२।१,२,३,४ । निषेधस्तु इमत्पक्षे प्रदक्षः ।

† ढभ इति प्रत्याहारः ढ च थ भ इति । असेष्टामिति विकल्पपक्षे अग्निमत्वात् इष्टी-
(५६२) सि-चोपे, अग्नेन तस्य यः । धाजस्तु धते इति । पाणिनिः ८।२।४० ।

‡ इत् आदिर्यस्य स तस्य । उह्र इमा वर्तते यः स सेन् तस्य । एह्र इत् वल्
उ एदित्, इच मच यच एदित् अचथ अचथ अचथ इत्, न तत् अहोप्रदित्त्वयाश्वस-

५७७ । अणित्वन्त्येजुङ्गतोः ।

(अणिति ७, अन्त्येजुङ्गतीः १॥) ।

धीरन्त्यन्त्ये च उङोऽकारस्य च त्रिः स्यात् ङिति ङिति च । चखाद ।*

५७८ । शायन्त्ये वा । (अपि ७, अन्त्ये ७, वा । १॥) ।

अङ्गद. चखाद । †

(८) गद भाषे ।

प्रथिमदति । ‡

(१०) बद् स्थैर्ये ।

५७९ । त् फल भज चप अथ ग्रथ द्भाद्य-
न्तास्यहसां व्याः कित्-सेम्यप्यदेः खिलोपश्चा-ग्रथ

स्य । उङ् चासी अनेति उङ्त् तस्य । हानादेशु—अचङीत् अङ्गनीत् अङ्गयीत् अङ्गटीत्
अचङीत् अचङीत् अचङीत्—इतेषु न ङितिः । अखादीत् अखदीत् अनेन वा ङितिः ।
पाणिनिः ७।२।५, ७ ।

* अथ अथ अणौ, अणौ इती यस्य स अणित् तद्धिन् । अन्त्यचासी इति अन्त्येच्,
उङ् चासावनेति उङ्त्, अन्त्येच् उङ्त् तौ तयोः । अथ पुनः उङ्गतो यङ्घात् इसादीरिति
नातुवर्त्तते । *तेन चातुनास्य अन्त्येच् उङ्गत्तत्र त्रिः स्यादिति । उङ्गत् इति येन केनापि
उङ्गतो यङ्घं, तेन अभाभि अलाभि इत्यादी (८१६) न-खांये ततः उङ्गतो ङितिः । अथ
इती धीरिति यङ्घात् लघयतीत्यादी ङिसमेतस्य (६११) चातुसंश्रयामपि लघ्-अङ्गस्य
चातुलाभावात् उङ्गतो न ङित्तिरिति । जागरयतीत्यादी (६८८) गुणे, एकनिमित्तकं कार्यं
काव्यान्तरस्य वाचकमिति व्यावात् पुनर्न ङित्तिरिति । चखाद इत्यत्र उङ्गतो ङितिः । पाणिनिः
७।२।५, ११६ ।

† अन्त्ये (उत्तमपुङ्गवे चावचने) अपि परे धीरन्त्यन्त्ये च उङोऽकारस्य च त्रिः स्यात् इत्यर्थः ।
पाणिनिः ७।१।११ ।

‡ प्रथिमदतीत्यत्र (५७८) गदायन्त्येर्चलम् ।

दद् वाद्यन्यथा-खि शु नखोपिनां जृ वम नम नस
फणादि वधार्थ-राधान्तु वा ।

(तु—इसां ६३, व्याः ६१, कित्-सेम्यपि ०, अत् ११, एः १, खि-खोपः १, च ११, च-ग्रह—नखोपिनां ६३, जृ—राधां ६३, तु ११, वा ११) ।

त्रादीनामाद्यन्तस्थितास्यहसानाञ्च अकारः व्याः कृति
सेम्यपि च एः स्यात् खिलोपश्च, न तु ग्रथे दंटे वकारादे रन्ध्र-
थाभूतखे शुमतो नलोपिनश्च, जृवमभ्रमनसफणादीनां हिंसा-
र्थस्य राधेश्च वा स्यात् । वेदतुः वेदुः वेदिथ । अन्यथाभूत-
खेसु चखदतुः । *

(११) षट् शब्दे ।

(५६८) भ्वाद्यादीति यो नः । नदति । प्रथिनदति । †

* सः संयोगः, न खोऽस्यः, अलयासी इस चेति अल्यहस्, आद्यन्तयोः अल्यहस् येषां
ते आद्यन्तास्यहसः । तुश्च फलश्च भजश्च नपश्च ग्रथश्च यथश्च दभश्च आद्यन्तास्यहसश्च तेषाम् ।
सह इमा वर्तते यः स सेम्, सेम् चासी यप् चेति सेम्यप्, किञ्च सेम्यप् च तस्मिन् । अन्तःस्य-
वकार आदिर्यस्य स वादिः, अन्यथा अन्वप्रकारो जातः खिर्गस्य सोऽन्वयाखिः, एषु नलोपश्च
तां खनलोपौ, तौ विद्येते ययोस्ती खनलोपिनौ ; ग्रथश्च (पाश्चिनिमते तु दन्त्यान्तग्रसः) ददश्च
वादिश्च अन्यथाखिश्च खनलोपिनौ च ते, पचात् नञ्समासे तेषाम् । वधार्थं चासी राधे चेति
वधार्थराध, जृश्च वमश्च नमश्च नसश्च फणादिश्च वधार्थराध च ते तेषाम् ।

तुधातोर्धुमन्त्वात् फलभजोरन्वयाखिल्लात् नपः संयोगादित्वात् अथययोः संयोगादित्वात्
नलोपित्वाच्च दभो नलोपित्वात् अप्राप्ती प्रथगुक्तिः । फणादिश्च—फणश्च राल् भाल् भाम् भूश्च
स्यन् स्यन् इति । अत्र फणादिपाठसामर्थ्यादेव आकारत्वापि एत्वं, एवं वधार्थराधोऽपि ।

वेदतुरित्वादि वर्गवकारादित्वात् न निषेधः । दन्त्यादिषु वचनतुः वचनतुरित्वादि ।
चखदतुरिति (५६८) खल्लानि च-करवादन्याखिलम् । पाश्चिनिः ६।३।१२०, १२१, १२२, १२३,
१२४, १२५, १२६, वार्तिकानि च ।

† प्रथिनदति (५६८) गदाद्यन्तनेर्धत्वम् ।

(१२) अहं षीङ्गायां ।

५८० । खान्तादादृदाद्यन्त्रोः खेरान् ङ्यां वा
त्वाञ्छेः ।

(खान्तादादि-ऋदादि-अन्त्रोः ङा, खेः ङा, खान् ११, ङ्यां अ, वा ११, तु ११, आञ्छेः ङा) ।

खान्तो योऽकारादिसस्य ऋकारादेः अन्त्रोतेषु खेरान् स्यात् ङ्यां
आञ्छतेसु वा । आनहं । *

(१३) इदि परमेश्वर्य्ये ।

५८१ । भूयोऽमजादेः । (भूयः ११, अन् ११, अजादेः ङा) ।

अजादेरभि कृते पुनरम् स्यात् । ऐन्दत् । †

५८२ । विजादि-दयायासत्यानेकाचोऽनुच्छू-
र्षोष्ठामाम् ।

(विजादि—अनेकाचः, ङा, अनुच्छूर्षोः ङा, ङ्यां अ, आम् ११) ।

* सः संयोगोऽन्ते यस्य स खान्तः । अत् आदिर्यस्य सः अदादिः । खान्त्यासौ
अदादिष्वेति खान्तादादिः । ऋत् आदिर्यस्य स ऋदादिः । खान्तादादिषु ऋदादिषु अनुषेति
सस्य । अन् ऋदादिरिति अन्वर्ति-वर्णान्तरसङ्घित-ऋकारादिरिव, तेन ऋधावोर्न दृश्यम् ।
आनहं इति अहं-अप्, हिलं, खेः स्थाने आन् । पाणिनिः अ३।७१, ७२, वार्त्तिकश्च ।

† अच् (स्वरवर्धः) आदिर्यस्य सोऽजादिसस्य । अभि कृते इति (५५०) षीटीषीषम्
इत्यनेन । ऐन्दत् इदं अतएवेदितो गुण इन्द, ज्या-दिप् (५५०) अभि अये चातीरिक्कारिषु
सन्वी, पश्चात् अनेन पुनरम्, ततः पुनः सन्विः । अये अम्बयस्य सन्वी पुनरम्कारणस्य
वेद्यर्थात् । (५५०) षीटीषीषम् चोरमा अजादिर्यस्य इति कृते सिद्धौ पुनरेतत्सुचकारणं
आदिष्टस्यापि अजादेः पुनरम्विधानार्थं, तेन यजधातोः ऐज्यत्, वज्रधातोः षीष्टानित्यादि
सिद्धम् । पाणिनिः अ३।७२ ।

रुसंज्ञेजादेर्दय अय आस एभ्यस्त्वान्तादनेकाचच्च व्याम् आम्
स्यात्, नतु ऋच्छूर्णीः । *

५८३ । भ्वस्र्क्रान्तामः । (सू. अ. अ. १२३, अ. १२१, आ. ५१) ।

भू अस् कृ एते आमन्तादनु प्रयुज्यन्ते ।

इन्दाब्भभूव इन्दाभास इन्दाश्चकार । १*

५८४ । नेमऽसुमृद्य सृ ष्ट ष्टु द्रु षु खी-रेव

व्याः । (न ११, इम् ११, असुमृज—सोः ५, एव ११, व्याः ६) ।

एभ्य एव व्या इम् न स्यात्, अन्यस्मादनिमोऽपि स्यात् ।

* रुग्न्वः । रुधामी इच् सेति विंच, विंच आदिर्दय स विंजादिः, विंजादिश्च दयश्च
अयश्च आसश्च व्यय अनेकाच्चेति तस्मात् । ऋच्छूर्णं ऊणुंश्च ऋच्छूर्णैः, न ऋच्छूर्णैः तस्मात् ।
व्यः प्रत्ययान्तः । त्वान्तानामनेकाचत्वेनैव प्राप्ती पृथक् यद्वाह्य स्नाभास (८४८) इत्याद्यर्थम् ।
पाणिनिः १।१।१५, १६, २० । अथ “आद्यन्तवर्दीकस्मिन्” इति पाणिनिमुच्येव (१।१।२१)
विंजादिगणने दिवादिः ईधातोः क्रादः ऋधाताश्च उपसंख्यानम् कर्त्तव्यम् ; तेन अयाश्चकार,
अराश्चकारेति रूपम् । (क्रमदीपकः गोवोधन्द्रय द्रष्टव्यौ ।)

१ सूच अस्च कृचेति भ्वस्र्क्र । आम् इति पञ्चम्या एव परतः प्रयोगे सिद्धे अनुपपन्नं
स्त्रियाविशेषस्योपसंख्यवधानेऽपि प्रयोगार्थम् । तेन तं पातयाम्यत्रमनास इति, उच्यमानप्रचक्रुरिति
च रज्जुमष्टौ । (इदम् न पाणिनिसम्मतम् ।) पूर्वतोऽनुवृत्तावपि पुनरासौ यद्बुद्धं सामान्याम्-
प्राप्त्या, तेन (६००) दरिद्राक्वाथिनि, (७२८) प्रजाम् वेति आभोऽपि भ्यादीरनुप्रयोगः । अथ
आत्मनेपदिधातुभ्योऽसुसुत्रोः रनुप्रयोगे कर्त्तरि क्तस्य आत्मनेपदस्य स्थाने परस्मैपदादिभ्यो वक्तव्यः,
करोते-रनुप्रयोगे तु (कर्त्तुमिऽपि स्त्रियापात्ते) मूलधातांरेव परस्मैपदात्मनेपदे तिष्ठतः (पा.
१।१।६१) । इन्दाभासिति, अस्तेः अनुप्रयोगविधानसामान्यादीव (६८२) न भू-वादीभः । पाणिनिः
१।१।४०, अथ सूत्रे “प्रयुज्यते इत्यनेनैव प्रयोगे लब्धे अनुपदीपादानं विपर्यासनिवृत्त्याद्यव-
हितनिवृत्त्यर्थं इति वार्तिककाराशयः ; तेन तं पातयां प्रथमभासेत्यादिकमपाचिनीर्त्तमिति
नस्त्रिणाथः ।” “तं पातयां प्रथमभास पपात पयादित्यन्वायु” इति क्रमदीपकः । उच्य-
मानप्रचक्रुरित्यत्र उच्यन् प्रचक्रुरिति कैचित् समादधरे इति गोवोधन्द्रः । “आम् क्तप्रयुज्यते”
इति कातन्वृत् । “एवगामेऽपि दृश्यते, तं पातयाम्यत्रमनास पपात पयात् इति पञ्चम्याः ।

इन्द्राश्चकार्षे । *

(१४) षिदि कुन्नायां ।

प्रणिन्दति प्रनिन्दति । †

(१५) उख गतो ।

५८५ । खेयो रियुवर्णे ।

(खेः ६।, योः ६।, इयुष् ११।, अर्णे ७।) ।

खेरिवर्णोवर्षयोः क्रमादियुवौ स्यातां अर्णे परे ।

उवोख । अर्णे किं, ऊखतुः । ‡

(१६) अन्तु गतिपूजनयोः ।

(५६८) नेदित्पूजार्थाञ्चोरिति, अञ्चयात् । गतो तु अञ्चयात् । §

(१७) म्नुचु इर् गत्यां ।

(५६५) शासुखिदुखुदिति ङो वा, अम्नुचत् अम्नोचीत् । ¶

* नास्ति सुम् यस्य सः असुम्, असुम् चासौ कथेति असुम्कः, असुम्कश्च इत्य इत्य स्यात् इत्य युञ्च सुथेति तस्मात् । (५८७) नेमेकात्वादित्यत्र इवर्जनात् प्राप्तस्य इमो निषेधार्थ-
मिह इ-यङ्गम् । अन्वेवां समानाम् एकात्त्वेन अग्निमानपि इह यङ्गं नियमार्थम् । नियमश्च
अग्निष्वातुमध्ये केवलम् एव्य एव ङ्या इम् न स्यात्, सुतराम् एवकारेण अन्वयादनिमोऽपि
घातोः ङ्या इम् स्यादिति । इन्द्राश्चकार्षे इत्यत्र असुम्कत्वादिसुविधेः । पाणिनिः ७।२।१९,
“ङ्गोऽसुटः” इति वार्तिकश्च ।

† प्रणिन्दति प्रनिन्दतीत्यत्र (५४८) वा शलम् ।

‡ इय उख यु तस्य योः । इय् च उक् च तत् । अर्णे असमानवर्णे परे । उवोखः
इति उख-उप, खिन्, खलोपः, मूलस्य उकारस्य युष् ओकारः, [वर्णादाङ्गं प्रलोप इति न्यायान्
चादौ न (२२) दीर्घः] ततः अनेन खेः उस्थाने उक् । ऊखतुरित्यत्र किञ्चि गुणाभावे
समानवर्णत्वात् न उक्, सन्धिः । पाणिनिः ६।४।७८ ।

§ अञ्चयात् अन्च-टो-घात्, पूजार्थत्वात् न नलोपः । गत्यर्थे अञ्चदिति नलोपः ।

¶ अञ्चुचदिति अञ्च-टो-दि, आदित्वात् ङः, ङिति गुणाभावः । पञ्चे ङ्यां सिरित्यादिः ।

एवं (१८) ऋषु, युषु, ऋषु ।

(१९) आच्छि आयामि ।

आनाच्छ आच्छ ।

(२०) वज मती ।

ववजतुः, ववजिष । (५७५) वादित्वात् एः । †

(२१) व्रज मती ।

(५७४) व्रजवदेति त्रिः । अत्राजीत् ।

(२२) अज मती क्षेपणे च ।

५८६ । व्यञ्जोऽरे वा त्वनवस्थघञलक्ष्यपि ।

(वी ११), अजः ६।, अरे ७, वा ११, तु ११, अन्-वसि ७, अ-अञ्-अल्-क्ष्यपि ७) ।

अजते-ररे वी स्यात्, अन्-त्ये वसे च वा स्यात्, न तु घञादौ ।†

५८७ । नेमेकाजादुग्रहतो ऽश्वि श्वि ङी शी

यु र्ग णु सु ङु ङुः ।

(न ११, इङ् ११, एकाच्-आत्-इ-उत्-अत् ५।, अशि-उः ५।) ।

• कुचप्रभतयोऽपि इरनुबन्धाः नन्वर्थाः । आनाच्छ आच्छ इति आच्छ-अप् (५८०) वा खिरान् । वजघातुर्दञ्जवकारादिः, अतएव न खेचोपः नच अकार इकारः ।

† अन्वय वस् च तजिन् । अञ् च अल् च अप् च अजलक्ष्यम् न अजलक्ष्यम् तजिन् । अज इति (१११४) प्रत्ययः । वस् प्रत्याहारः । अञ् अल् अप् एते च (१११४, ११५०) प्रत्ययाः । 'वा' इति व्यवस्थितविभावा । 'वी' इति दीर्घाकारकं किं—प्रवीतः, वीष्ठा, वीतिः इत्याख्यम् । पाणिनिः २।७।४६, ५० ।

श्रादेरन्येभ्य एकाज्भ्य आदन्तोवर्णान्तीदन्त-ऋदन्तेभ्य इम् न
स्यात् । अवैषीत् आजौत् । विवाय । *

५८८ । श्रुध्वोरण्वीयुव्यो व्यौ त्वस्यान्वै-
काचो व्यौः ।

(श्रुध्वोः ६॥, अण्वि ७, इयुर् ११, योः ६, व्यौ १॥, तु ११,
अस्यात् ५, नैकाचोः ६॥, व्योः ६॥) ।

श्रोर्ध्वेभ्य इवर्णोवर्णयोरणावचि इयुवौ स्तः, अनेकाचोस्तु
अस्यात् परयोः क्रमादुवर्णोवर्णयोर्व-योस्तः । विव्यतुः विव्युः ।†

* एकोऽच् यस्य स एकाच् । आत् च इश् उत् च ऋत् वेति आद्युद्दत्, एकाचासौ
आद्युद्द्वेति एकाजाद्युद्दत् तच्चात् । श्रिश् श्रिश् ङीश् श्रीय युश् इश् एश् ऋश् ऌश् एयुश्
इश् ते, न विद्यन्ते ते यच्च तत् अन्त्रि श्रि ङी श्रीय युश् इश् एश् ऋश् ऌश् एयुश् इ तच्चात् । सामान्य-
विधिप्राप्तस्य इमो निषेधकोऽयं, विशेषविधिना तु स्यादेव, यथा (५८८) यमरमिति अपासौत्,
(६२२) सुस्तुध्वोरिति असावीत्, (६१७) सस्वर्जन इति करिष्यतीत्यादि । यु इति यु ख
मित्यथे युञ्ज ग वन्वे इत्युभयोः, एवं इ इति स्वादीयक्रादीययोः उभयोरेव प्रतिप्रसवः । अच
इ इति इयोर्गणं नित्येमुप्राप्तार्थमिति केचित् । अवैषीदिति अज-टौ-दि, पूर्व्वेण वसे
परे वी-आदिश्रे, एकाजिवर्णान्त्वान् इमन्निषेधः, (५७४) अजिन्त्वान् इति । पचे आजौ-
दिति न इमन्निषेधः । विवाय इति ऋप्, अरे परे नित्यं वी-आदिश्रे, हिलं, (५५८) प्रस्वः,
(५७७) इति, सन्विः । “श्रिश्रिङीश्री”त्यादि कविकल्पद्रुमांश-कारिका ।

† श्रुश् (विकरणं) ध्रुश् श्रुश् तयोः । नास्ति श्रुर्विच्छिन् सोऽणुः, अणुत्थासावश्चेति अण्वच्
तच्छिन् । इश् च उश् च तत् इयुष् । इश् उश् यु तस्य । व च य च तौ व्यौ । न सोऽस्यस्तच्चात् ।
न एको नैकः, नैकोऽच् ययोस्त्वौ तयोः नैकाचोरिति श्रुध्वोरित्यस्य विशेषणम् । उश् इश् वौ
तयोः व्योः । योरित्येकवचनान्तस्य इयुव इत्यनेनैव क्रमः, न तु श्रुध्वोरिति द्विवचनान्तेन,
श्रुध्वोरित्यस्य सन्भवात् । तेनायं नियमः—अणावचि परे श्रुध्वोर्वर्णस्य उश् स्यात्, चातोरिवर्णो-
वर्णयोः क्रमेण इयुवौ स इति । एवं व्यारिति द्विवचनान्तस्य श्रुध्वोरिति द्विवचनान्तेन क्रमः
तेनायं नियमः—अनेकाचः श्रुध्वोरित्यस्य परस्य उवर्णस्य वकारः, अनेकाचो चातोश्च अने-
कयोः परस्य वकारः इत्यस्य वकार इति । (२५) यलायवायावः इत्यस्य, चातुप्रकारेण
विशेषनियमः । पाणिनिः ६।४।७७, ८२ ।

विव्यतुः विव्युः उभयत्र अनेन इत्यनेन च । एवं विच्छिन् विच्छिन् ।

५८९ । सृजद्वयच्पाठात्वतो नित्यानिमृत्-
स्यपो वेमनृव्येऽदः ।

(सृज-द्वय-चच्-पाठ-अत्वतः ५।, नित्य अनिम्-तुः ५।, यपः ६।,
वा ११।, इम् १२।, चन्-श्च-व्येऽदः ५।) ।

सृजद्वयैरजन्तात् भ्वादिपाठे अकारवतो नित्यमिभ्रश्चितत्वात्
यप इम् वा स्यात्, नतु ऋ व्येर्ष अद एभ्यः ।
विवयिष विवेय । *

(२३) छि चये ।

५९० । घोंऽज्यरे । (घं: १।, च् १।१।, यि ७।, चरे ७।) ।

अजन्तस्य घं: स्यात् अरे ये परे । ङीयात् । †

* अत् अत्यस्य अत्वान्, पाठे (द्वयविधगणपाठे) अत्वान् पाठत्वान् । सृज च द्वय च
अथ पाठान्तेति तच्चात् । नित्यम् अनिम् ङ(प्रत्ययो) यच्चात् स नित्यानिमृता तच्चात् ।
नित्यानिमृतरिति अजन्तस्य पाठान्ततय विशेषणम् । सृच व्येय अद चेति ऋव्येऽद, न ऋव्येऽद
अव्येऽद तच्चात् । पाठकालि अकारवतो यथा पच—पेचिष पचञ्च, वच—उवचिष
उवच्य इत्यादि । पाठयद्वयं विना केवलम् अत्वत इति ज्ञते ज्ञप-धातोश्चरिपि (६०४) ऋकारस्य
रेफे ऋच इति अकारवत्त्वात् चक्रविषय चक्रञ इत्याद्यनिष्टं स्यात् । नित्यानिमृत्तुः किं—
छिचयिष पेठिष इत्यादौ नित्यनिम् । नतु ऋव्येऽद इत्यत्र ऋमन्दस्य ऋवर्णान्वाचित्वेऽपि,
दीर्घच्छदानानां ङ इत्यस्य च सेमृत्त्वात् प्रसङ्गभावे, (६१६) नेमृत्तस्यपांऽवृष्कारित्वेनेन ङ ऋ ङ
भिन्न-श्चदन्तात् यप इमनिषेधे, ऋ ङ इति इयोरेव नित्यानिमृत्त्वात् अनेन वृषिवविधानात्
वेमपातो निषेधः, (५८४) नेमसुम् इति नियमात् (५५४) वसोऽरस्येति नित्यनिम् स्यादिवं ।
अजधातोः यप, वी आदेशे, अजन्तत्वाद्नेन वा इम्, गुणादिषु । पाणिनिः ७।१।११, ६२,
६१, ६५, ६६, कारिका च ।

† न रः अरस्यिन् अरे, यि इत्यस्य विशेषणम् । अथ सामान्वाजननिर्देशात् शिच-
वाचरति, हरिनिवाचरति शिवायते हरीयते इत्यादौ छिङ्गान्तस्वार्थि दीर्घः । धातोरन्त-
रन्तस्य प्रकृतेर्विकृतेरपि अचो दीर्घः, यथा, छे—इयान्, चि—इयादिवादी ङी ज्ञतेऽपि
दीर्घः स्यात् क्रियादिवादी तु (६२०) ऋत्वान्-रि-आदेशसामर्थ्यात् न दीर्घः ।
चि—ङी-यात्, दीर्घः, ङीयात् । पाणिनिः ७।४।२५ ।

(२४) कटे वर्षावरणयोः ।

अकटीत्, एदिस्वात् त्रिः (५०६) । *

(२५) गुपू रणये ।

५६१ । कम ऋतो गुपू धूप पण पनो जि-
ङ्गीयङ्गाया धुः ।

(कमः ५।, ऋतः ५।, गुपू-धूप-पण-पनः ५।, जिङ्-ईयङ्-आयाः १॥, धुः १।) ।

कमो जिङ्, ऋतेरीयङ्, गुपादेरायः स्यात् स्वार्ये, तदन्तश्च
धुसंज्ञः । गोपावति । †

५६२ । वारे । (वा ११।, अरे ७।)

एभ्य एते वा स्युः अरे विषये ।

अगोपायीत् अगोपीत् अगोपीत् । गोपायामास जुगोप । ‡

* कट—ए इत् सिचि अठ्ठिः, अर्थये आवरणे च वर्तते । अकटीत् टी-दि, (५०६)
एदिस्वात् न ठ्ठिः ।

† कमघातोः रूपं ३४२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । ऋत्-घातुः कविकल्पद्रुमे तान्त्वने परस्मैपदे
अर्धनैश्चयोर्ये घृषामन्वोच्चार्ये पठितः ; अथ तु ईयङो ऊसान्ध्यात् ऋतीयते इति पदं भवत्येव ।
सिद्धान्तकौमुद्याम् “ऋतिः सौचसाध्यादीयङ् स्यात् स्वार्ये । जुगुसायामयं घातुरिति बहवः,
कृपायाश्चेत्येके ।” इति । गुपूश्च धूपश्च पणश्च पनश्चेति तस्मात् । जिङ् च ईयङ् च आयस्य ते ।
जिङ्गो अकारो ह्रस्वार्थः, ऊकार आत्मनेपदार्थः । ईयङो ऊकार आत्मनेपदार्थः अगुणार्थश्च ।
अर्धविंशतानभिधानात् स्वार्ये एव स्युः । गुपघातोः आयप्रत्यये, गुणे, धुसंज्ञायां, गोपायघातोक्तिपू ।
आय इति अदन्तिर्ह्रस्वात्, गोपायघातोर्लो कृते (७०५) अकारसांघे, गोपायि घातोः व्या-दि,
अजुगोपायदिति अन्वोपित्वात् (६२८) न ऋसुः । पाणिनिः १।१।२८, २९, ३० ।

‡ अरे इति विषयसप्तमी, तेन, व्यामेव सिप्रश्चतिप्रत्ययः सन्भाव्यते इति टीप्रश्चत्युत्पत्तेः
श्रमेव आदिशाः, ततो घातुसंज्ञायां टीप्रश्चतिविभक्त्युत्पत्तिः । अगोपायीदिति आयात्त्वान्तेन
घातुसंज्ञायां धात्वन्तरत्वात् (५५४) निव्यभिक् । पथे ऊदिस्वात् (५०६) वा इन् अगोपीत्,
अगोपीदिति अगिन्त्वात् (५०७) ठ्ठिः । गोपायामास इति (५८२) प्रत्ययाङ्गात्वाद्भेकात्स्वाघा
त्ताम् । पाणिनिः १।१।२१ ।

एवं (२६) धूप तापे । †

(२७) तपौ सन्तापे ।

(५५४) औदिस्वात् नेम् । अताषीत् ।

(२८) चमु अदने । †

५८३ । छिवुक्लमाचमोऽपि घः ।

(छिवुक्लम-आचमः ६१, अपि ७, घः ११) ।

एषां घः स्यादपि । आचामति । आङः किं, चमति विचमति ।

(५७६) मान्तत्वात् न त्रिः, अचमीत् । ‡

(२९) क्रमु पादविक्षेपे ।

५८४ । क्रम क्लम भ्रम भ्रास भास चस चट

लष यस संयसः श्यन् वा रे घे ।

(क्रम—संयसः ३१, श्यन् १११, वा ११६, रे ७, घे ७) ।

एभ्यो घेऽर्थे श्यन् स्यात् वा रे परे । क्रम्यति । §

* धूपधातोर्दृष्टिभावात् टौर्दि अचुपायीत् अचुपौदिति (५५४) निवृत्तिम् ।

† चम-धातुः उकारानुबन्धः ज्ञा-वेद् (११७२) ।

‡ छिवुक् क्लमचं आ-चम च तस्य । अपि इति (५४१) शप् परे । * आङ्पूर्वस्यैव चमो दीर्घः, नतु कैवलस्य अन्वोपसर्गपूर्वस्य च । पाणिनिः ७।१।७५, “दीर्घत्वे आङ् चम इति वक्तव्यम्” इति वार्तिकश्च ।

§ क्रमश्च क्लमश्चेत्यादि हन्ते तस्यात् । अच भ्रास-भ्रासी दन्वानी तास्यव्यानी च । तास्यव्यानी इति क्रमदीर्घरः । पाणिनिस्तु आङ् भ्रास इति पठति । संयसो वक्ष्यन् अन्वोपसर्ग-निरासार्थम् । श्यन्ः श् न इती, बकारस्थितिः । शपो वाचकोऽयम् । श्रित्वात् (५२०) र संज्ञायां, (५२२) ङित्वात्, चुद्यतीत्यत्र न (५४२) गुणः । नकारस्तु चुद्यन्ती इत्यादौ (२४५) गुणर्थः । श्यन्ति परेऽपि दीर्घ इति गोविन्दभट्टः, तन्वते ज्ञान्यदीत्यादि । श्यन्ते विकल्पपक्षे तत्पदगुण्यः प्रत्यय इति । पाणिनिः १।१।७०, ७१, ७२ ।

५२५ । क्रमः पेऽपि र्घः ।

(क्रमः ६१, पे ७, अपि ७, र्घः १) ।

क्रामति । *

५२६ । सु-क्रमोऽमे ऽरवस इम् ।

(सु-क्रमः ५१, अमे ७, अरवसः ६१, इम् ११) ।

आभ्यां वसश्चारस इम् स्वावतु मे । अक्रमीत् । †

(३०) औ यमु उपरमे ।

५२७ । स्या दान पा ज्ञा घ्रा ध्मा ज्ञा-र्त्ति

दृश शत् सद् गमिष् यम जनां—तिष्ठ यच्छ पिब
जा जिघ्र धम मनर्च्छ पश्य शीय सीद् गच्छेच्छ
यच्छ जाः शिति । (स्या—जनां ६३, तिष्ठ—जाः १३, शिति ७) ।

एषामेते क्रमात् स्युः शिति परे । यच्छति । ‡

* क्रमो र्घः स्यात् पे अपि परे । पे किं, विक्रमते, अपि किं, क्रमिष्यति । पाणिनिः ७।१।७६ ।

† सुक्रमाभ्यामिम् (५५४) सिद्धेऽपि पुनरिभूविधानं, सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय इति आयात् आत्मनेपदे न स्वादिति नियमार्थं, तेन कर्त्तव्यं वाच्ये क्रमधार्यत्सनि अक्रामि इत्यत्र, सीम्त्याभावात् (७४४) न ऋसः । यादृगजातीयस्य विप्रतिषेधां विधिरपि तादृगजातीयस्येति आयात् सुधातोः परस्मैपदे एव अनेन इमि सिद्धे, पुनः (५८७) नेमेकार्जित्यत्र सुधातोः प्रतिप्रसवः कुवितः कुवितवानित्यादौ इम्प्राप्तार्थः । पाणिनिः ७।१।३६ ।

‡ स्या च दान शीत्यादि इन्वेतेषाम् । तिष्ठ च यच्छ शीत्यादि इन्वेते । दान इति नञा-देत्-दाधातुयश्चमन् अन्व-दाधातूनां शब्दज्ञानयोर्ब्रह्मादेशनिवृत्त्यर्थम् । पा इति पानार्थ-पा-यश्चमम् । पिब इत्यदनः । अपीति च गवी च र्त्ति गत्वामित्युभयोः । इव इति तौदादिकस्यैव ।

५८८ । यम-रम-नमातः पे सेरिम् सन् चैषां ।

(यम—आतः ५, पे ०, सेः ६, इन् ११, सन् ११, च ११, एषां ६॥) ।

यमादेरादन्ताच्च सेरिम् स्यात् पे, तेषाञ्च सन् ।

अयंसीत् अयंसिष्टां, * ।

(५८९) स्रजद्वयेति वेम्, येमिद्य ययन्व ।

एवं (३१) यमौ शब्दनत्वोः ।

(३२) इय गतो ।

अङ्गीत् (५७६) याम्नात्वाच्च त्रिः ।

(३३) दल मि भेदे ।

(५७४) ब्रजवदेति त्रिः, अदासीत् ।

(३४) जि फला विसरषे ।

फेसतुः फेलुः फेलिद्य । †

जन इति देवादिक्खेव । अच रे इति ञोञ्जा त्रित्ति कथनं, इयचौत्थ (६००) इपो सुक्ति,
रे परे स्रष्टादिश्चनिष्ठार्थम् । क्रमस्तु—

स्त्रा	दान	पा	त्रा	त्रा	त्रा	त्रा	त्रा
तिष्ठ	यच्छ	पिब	जा	जिन्न	धम	मन	स्रष्ट
इन्न	इत्त	सद्	यम	इय	यय	मव	
पम्न	म्रीय	सीद	गच्छ	इच्छ	यच्छ	जा	

पाणिनिः ०११००, ०८, ०९ । अचोङ्गिष्ठितः स्रष्टातुः सुहृत्त्यादित्वात् वांपद्वेन न गृहीतः ।

* यम च रम च नम च आत् च तस्मात् । तेषां यमादीनां स्थानि सन् (इति आनमः) स्यात् न इत् अन्ते । पे किं, अरंसा अदासा इत्यादि । पाणिनिः ०११०३ ।

† फल धञ्जः, जिः अयत्नः (१०९५), चा निष्ठाभावादिकर्त्तृ वेद् (१००३), विसरषम् उल्पाटनम्, मिदि इति क्विक्कन्दुमः । क्लिप्तुवित्वादि (५०९) खिषीपः, अकारस एकात् ।

(३५) अर छद्मगती ।

अक्षारीत् ।

(३६) छिवु निरसने ।

(५८३) छिवुक्तमेति चर्चः, छीवति ।

५८६ । छिवजाद्योः खेष्ठकोस्त वा ।

(छिव्-अजायोः ६५, छिः ६१, ठ-कोः ६१, त ११, वा ११) ।

तिष्ठेव टिष्ठेव, छीव्यात् । *

(३७) जि जये ।

६०० । जेर्गिः सन्-द्योः ।

(जेः ६१, जिः १, सन्-द्योः ७५) ।

जिगाय । †

(३८) रच पालने ।

प्रनिरक्षति, पान्तत्वात् षः (५४६) ।

(३९) अचू व्याप्ती ।

६०१ । वाच-अप्रार्थतचः सुर्वे रे ।

(वा ११, अच-अप्रार्थतचः ५१, सुः ११, वे ७, रे ७) ।

* छिव च अजादिय तयोः । ठ च छ च तयोः । छिवजातोः खेः ठकारस्य अजादि-
जातोः खेः हकारस्य च तकारः स्यात् । यथा तिष्ठेव टिष्ठेव, उत्तिष्ठियति उत्तिष्ठियति ।
छीव्यादिति (२२८) दीर्घः । “अस्य द्वितीयस्यकारठकारो वेति” इति । “उच्छेः तुक्” इति च
सिद्धान्तकौमुदी ।

† जेर्गिः स्यात् सनि व्याप्त । (५८८-६०१) आद्यन्तत्पस्य-वा-वयमध्ववर्षित्वात्स
निवृत्ता । यथा जिगाय, जिनीवतीत्यादि । जिन्दुवन्धोसिबन्तीति वक्ष्यम् । अक्षर्यक-जिजातोः
सुप् स्याने लिप्, चनु स्याने च अनि भवतीत्यर्थः । पाणिनिः ७।५।७ ।

आभ्यां रे परे श्रुः स्यात् वा चेट्थे । अक्ष्योति अक्षति । †

(५८८) मुग्धोरित्युक्, अक्ष्युवन्ति ।

(५७३) जदित्वादिम् वा, आक्षीत् । (२१३) स्याटेः सो लोपः ।

ई०२ । षट्ठोः कः से । (ष-टोः ६॥, कः १, से ७) ।

षस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । आक्षीत्, आक्षिष्टं
आष्टं, आक्षिषुः आक्षुः । †

एवं (४०) तद्धू काश्च्ये ।

क्षयार्थः किं, निर्भर्त्सने सन्तक्षति ।

(४१) षिच्च चुम्बने ।

(५४८) प्रषिञ्चति प्रनिञ्चति ।

(४२) क्षषी विलेखने ।

ई०३ । ङष ष्ट्य स्पृथ टप टपं सृपः सिध्यां वा ।

(ङष—सृपः ५, सिः १, स्याः ७, वा ११) ।

एभ्यः सिर्वा स्यात् स्यां । ‡

• क्षयार्थेयासी तच्च षेति क्षयार्थतच्च, अचच्च क्षयार्थतच्च षेति तस्यात् । यथा तक्ष्योति तक्षति काष्ठं तच्चा, तन्मुञ्जरोतीत्यर्थः । क्षयार्थः किं, सन्तक्षति चीरं साधुः, निर्भर्त्सयतीत्यर्थः । अक्ष्योति अत्र श्रुप्रत्ययस्य उकारस्य गुणः । स्यां आक्षीदिति (५७३) इमपचे, अनिमपचेऽपि आक्षीदिति परसूत्रे वक्ष्यति । (२१३) स्याटेः सां सांपः इति सूत्रकारचार्यम् । पाणिनिः ३।१।७५, ७६ ।

† आक्षीदिति अनिमपचे, स्यां सिः, (५६१) ईन्, (२१३) कलोपे, अनेन षस्य कः (१११) षत्वम् । आष्टामिति अनिमपचे, (५६२) सि-लोपे, (२१३) कलोपे, (४७) तस्य टः । आक्षिषुः अनिमपचे कलोपे, षस्य कः, सेः सस्य षत्वं, (५६३) अग्न्याग्ने उक् । ढस्य कः यथा लेखातीत्यत्र लिङ्घातोः (१७५) सूत्रेण ढस्य ढत्वे अनेन ढस्य कत्वम् । पाणिनिः ८।२।४१ ।

‡ ङष च मुग्ध षेत्यादि तस्यात् । षचे ङष मुग्ध स्यां (६०५) ङक्-प्रतिः, टप टपं

६०४ । वद्रोऽकिञ्भसे दृशसृजोस्तु नित्यं ।

(वा ११, सत् ११, रः १, अकित्-भसे ७, दृशसृजोः ६॥, तु ११, नित्यं १) ।

कषादीनाम् ऋकारो रः स्यात् वा अकित्भसे, दृशसृजोस्तु नित्यं ।
अक्राचीत् अकाचीत् । #

६०५ । हृशषो ऽनिमिञ्जुडो ऽदृशः सक् व्यां स्निषत्स्वालिङ्गने ।

(ह-श-षः ५, अनिम्-इजुडः ५, अ-दृशः ५, सक् ११,
व्यां ७, स्निषः ५, तु ११, आलिङ्गने ७) ।

अनिमिञ्जुडो ह-श-षान्तात् दृश-वर्जात् सक् स्यात् व्यां,
स्निषतेस्वालिङ्गनेऽर्थे । अकृत्सत् । †

(४३) कष हिंसायां ।

६०६ । वेम् सह लुभ भृ स्तु युच वस त्वश कष रिषिषो स्तोऽरस्य ।

(वा ११, इम् ११, सह—इषोः ५, वः ६, अरस्य ६) ।

सर्पां (५६५) ऊ-प्राप्तिः । “स्रग्मृशकवदपहपां पुः सिज्वा वाच्यः” इति वार्तिकम् । अत्र
स्रप् न दृश्यते । व्याकरणान्तरेषु तु दृश्यते ।

* नास्ति कित् यकिञ् सोऽकित्, स चासौ भस् धेति तजिञ् । कषादयोऽनुवर्तन्ते ।
वाच्येण परचातुर्विधनिवृत्त्यर्थम् । अकित्-भसे इत्यनेन गुणिनि भसे इत्यर्थः, तेन दिदृचते
सिद्धयति इत्यत्र अनिम्-सनि (८०४) अगुचत्वे, न ऋकारस्य रः । केचिन् अकित्कथनं किञ्-
भस्प्राप्तार्थम्, तेन दृश-यज्जुकि दरीद्रष्ट इत्यादि । अक्राचीदिति कष-टोदि, सिः, इम्,
अनेन प्रथमं ऋत्वानि रः, ततः (५०४) अकारस्य ङङिः, पक्षे ऋकारस्यैव ङङिः, अकाचीदिति ।
उभयत्र (६०२) वस कः, वलम् । पाणिनिः ६।१।५८, ५९ ।

† इयं तात्विक-शय मूर्धन्य-व धेति तज्यात् । नास्ति इम् यज्यात् सोऽनिम्, इप् स्रक्
वस स इजुङ्, अनिम् चासौ इजुङ्धेति तज्यात् । अनिमिञ्जुङ् इति हृशषो विशेषणम् ।

एभ्यस्तस्मादेवं इत् स्यात् । रोषिता रोषट् । †

एवं (४४) रिष हिंसायां ।

(४५) उष दाष्टे ।

६०७ । दरिद्रा काश कास जाग्रुषो वाम् व्यां ।

(दरिद्रा—रुपः ३१, वा ११, चाम् ११, व्यां ७) ।

एभ्य आम् वा स्यात् व्यां । (५६३) भस्मकन्वाम् इति । ० औषा-
न्वभूव उषोष । †

(४६) शश मुतगतौ ।

शशाश शशशतुः शशशिय । ‡

(४७) मिहो वेचने ।

(६०५) इशषोऽनिमिति सक् । (१०५) होढोभौ । अमिघत् ।

(७७) द्रोर्द्धिर्घञानुरिति, मेढा । §

नासि इम् यच सोऽइम् तच्चात् । अवं (५५१) शिर्वापकः । अङ्गपदिति (६०३) शिर्वाकल्-
पये अनेन सक्, पल्ल कः, पल्लम् । पाणिनिः १।१।४५, ४६, ४७ ।

• सह च सुभ च भव स्युष यच च वस च तुष अश च रूप च रिष च इषुष तच्चात् ।
एषु केषाचित् अमासी केषाचित् नित्ये प्राप्ते अयं वैकल्पिकविधिः । एष्यो रभिन्नस्य तकारस्य इम्
वा स्यादित्यर्थः । इषु-इषुष्यात् इषु श वाञ्छे इत्यस्यैव विकल्पः । इष गामीष्या इष्य
सर्पश्चे इत्येतयोर्नित्यमेव । पाणिनिः ७।१।४८ । अ यषु यच वस लक्ष धातव आकारे न इष्यन्ते,
नापि कर्त्तव्यं व्याकरणे लब्धा अद्यानिः ।

† दरिद्रा-जाग्रुषांलः (५८२) नित्ये प्राप्ते, अथ विकल्पायं यद्वचम् । चाम्-विकल्पपये
उषाव इति (५८५) खेः स्थाने उव् । पाणिनिः १।१।१८ । ३५ सूत्रे तु नित्यम् ।

‡ शश-चप् (५५८, ५६४, ५७७) शशाश । शशशतुरित्यादौ (५७८) शशचर्त्तनात् न शिर्षो-
पादि । “असीति तास्यन्वानपाठसु आकारविद्वत्प्राप्त्या इति” श्रौतमन्तरामा । पाणिनिमते
अस् वचे सङ्गे वा ।

§ अमिघदिति (६०२) ठल्ल कः, पल्लम् । मेढा इति (५४२) गुणः, (१०५) इल्ल डः,
(५७५) लल्ल वीः, (४७) वल्ल डः, (७७) डे.परे उषोपः । अनरत्नमादादौ गुणे, पूर्वस्य
प्रकल्पाभावान् न दीर्घः । •

(४८) दहो भस्मीकरणे ।

(१७६) दादेर्घः । (१७७) भ्रभान्तस्येति दस्य घः । अघाचीत् ।

(४९) चह कल्हने (शाब्दे) ।

अचहोत्, (५७६) हान्तत्वात् न त्रिः ।

(५०) शुक् शोके ।

(६०६) शोचिता शोक्ता (२११) ।

(५१) ग्लौ हर्षचये ।

६०८ । एचोऽश्रित्याः ।

(एचः ६१, अश्रिति ७, आः १) ।

धीरेच आः स्यात् अश्रिति । *

(५९८) यमरमेतीमसनौ । अन्धाचीत् ।

६०९ । ण्वातो डीः । (णप् ११, आतः ५१, डीः १) ।

आदन्तात् परो णप् डीः स्यात् । जम्बी । †

* एच इति धातोरन्थावयवस्यैव, तेन अटीकीदित्यादी न स्यात् । एवम् अन्नतस्यैव एच इति, तेन शोषतीत्यादी न स्यात् । अश्रिति इति विषयसप्तमी, तेन आदी आः, पथात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः, अतएव सामन इत्यत्र आदन्तात् (९९७) उ-प्रत्ययः । अच अरे इति नोज्ञा अश्रितौति कथनं धे-धातोः स्यादि अथादित्यत्र लोपविधेर्बलवत्त्वादादौ सिल्लंकि रे परेऽपि आ-प्राप्तार्थम् । ज्वेधातोः यङ्शुक्ति खी यात् जाम्बायादित्यादी च रे परेऽपि आ-प्राप्तार्थम् । (६६५) ज्वेधातोस्तु ज्या न स्यात् । पाणिनिः ६।१।४५ ।

† डी इत्यस्य उ इत् (१२६) टि-लोपार्थम् । डी इति न ज्ञत्वा डी-करणं क्वचिदिकपदेऽपि सन्विनं स्यादिति सूचनार्थं, तेन तिततः (पालनी) असुसर्द्धौ अदसुर्द्धौ इत्यादि सिद्धम् । तेन जम्बापी इत्यनितं स्यात् । जम्बी इति ज्वे-ज्या-णप् । पाणिनिः ७।१।३४ । अच तु डी ।

६१० । उखेचौख्यबुराचि लोपः ।

(उचि अ, एचि अ, इमि अ, अखराचि अ, लोपः १) ।

उचि एचि इमि अणोररखाचि धोरातो लोपः स्यात् ।

जम्बतुः जम्बुः जम्बिद्य जम्बाद्य । *

६११ । स्यादेहोऽस्ये वा ख्यौ ।

(स्यादेः ६, ऊं ११, अस्सः ६, वा ११, टाणौ अ) ।

स्यादेरादन्तस्य स्यावर्जस्य ऊं स्यात् वा ख्यौ ।

ख्येयात् ख्यायात् । †

(५२) गै शब्दे ।

६१२ । दा मा गै हाक् पिब सो स्योऽरहसे त्वयपि ड्नी ।

(दा—सः ६, अरहसे अ, तुं ११, अयपि अ, ऊं ११) ।

एषां ख्यौ ऊं स्यात्, अरहसे त्वणौ यप्वर्जे ड्नी स्यात् । गेयात् । ‡

* न रोऽरः, नासि चर्यञ्जिन् सोऽरः, अखरासावरचति अखरः, तस्य अच् अखराच् तञ्जिन् । प्रथक्पदकरणात् उस्सादौ अणोर्गान्त्वयः । उचि यथा अच्, एचि—ददे दधे, इमि—जम्बिद्य, अखराचि—जम्बतुः, अर्नादिः (११४५) । ख्ये-यप् (५८९) वा इम् । पाणिनिः ६।४।६४ ।

† स्य चादिर्यस्य स स्यादिसस्य । टा अच् टाचञ्जिन् । ऊं इत्यस्य ऊं इत् (१०) अन्वस्य स्थाने । परतुचे स्यावर्जस्यैव अथ स्याधातोरप्राप्ता पुनरथ स्यावर्जनं, परतुचे अरहसे त्वयपि ड्नीति शेषभावेनैव स्यावर्जस्य सार्थकत्वे, संयोगाद्यादन्तत्वात् अनेन टाणौ स्याधातोः विकल्पापत्तिनिवारणार्थम् । ख्येयात् ख्यायादिति टा यात् । पाणिनिः ६।४।६८ ।

‡ दाद्य माद्येभ्योऽदि इन्धे तस्य । अरहासी चरचति तञ्जिन् । टाणौ इत्यनुपचरति, तस्य विधिद्वयम् । यप्वर्जनादिव अरहसे इत्यस्य अणौ इति विशिष्यं खम्, वाङ्-जावौञ्जेति ख्यायात् । दा इति दासंज्ञकः । मा इति मास्यस्य, तेन मा च मणि,

(५२) औ संहतीः जनी ।

ज्यावति । *

(५४) दै-प शोधने ।

(५२४) पिस्वात् दासंघा । अदासीत् । दायात् । †

(५५) घे-ट पाने ।

(२५७) ट ईवर्षः । ‡

६१३ । जि यि खु द्रु कमोऽङ्घे व्यां शिवेट-
ध्वन्येख्यद्वानेस्तु वा । (जि—कनः ५, चङ् ११, वे ७, क्यं ७, जि-
घेट-भनि-एलि-चर्चि-ऊनेः ५, तु ११, वा ११) ।

जान्तादिभ्यश्चां अङ् स्वात् वेऽर्धे, श्वादेशु वा । (५५८)
धुर्दिष्टाङ्गीति, अदधत् । §

ना क्वचि शब्दे, ना क्व च च, मे ऊ प्रतिदाने एषां अदधत् । मे—टी-वाद् मेवात् । अरक्षे
किं, ६२१ एवं द्रष्टव्यम् । अद्यपि किं, ११०६ एवं द्रष्टव्यम् । पाणिनिः ६।३।६०, ६८ ।

* ज्यावतीति (५६८) टी-वर्जनात् न वल्ल सः ।

† अदासीदिति (५८८) अमरमेति द्रष्टव्यम् । दायादिति दासंघाभावात् न ऊ ।

‡ ट ईवर्ष इति, मेन मुञ्चन्ती, क्षमन्तीत्यादि (१०१०) ।

§ जिच जिच खुच द्रुच कञ् धेति तज्जात् । जिच घेटव भनिच एलिच चर्चिच
ध्वनिधेति तज्जात्, रूपमात् पुञ्जम् । सुरिति इत्यादिः । अन्वादिभ्याम्, भनिरिति घटादि-
स्वात् (७८८) ङ्ङा, अदानपुटादिच । (७०० एते उदाहरणानि द्रष्टव्यानि ।) अदधदिति
घे-वातोः आदि, अनेन चङ् (६०८) ए-स्वामे वा, (५५८) हिलं, (६१०) वा-धीपः । ऊ
किं, अन्वारविषावां कटी दीपदत्तेन । (५४१) वे अप् र इति एवै उक्तत्वेऽपि अत्र वे इति
पुनः अक्षरं प्राचीनानुवादायै, "चिन्विद्वुसुभः कर्त्तरि चङ्" इति पाणिनिग्राहनात् । एवं
(६१८) इत्येऽपि । पाणिनिः १।१।४८, ४९, ५१ ।

ई१४ ।० घेयाच्छासात्रः सेः षे सुम्वा ।

(घे-व. ५५, सेः ६५, षे ७, सुम्. ११५ वा । १।)

अधात् अधासीत् । †

(५६) पा पाने ।

(५८०) स्वादानेति पिब । पिबति । (५५२) मूखापिबेति
सेर्षुक् । अपात्, पेयात् । †

(५७) घ्रा गन्धोपादाने ।

जिघ्रति । अघ्रात् अघ्रासीत् । ‡

(५८) ध्या शब्दान्मिसंयोगयोः ।

धमति । अघ्रासीत् ।

(५९) छा मतिनिवृत्तौ ।

तिष्ठति । च्छात् । नितडौ । खेयात् । §

(६०) च्छा अघ्रासे ।

मनति ।

* घे घ्री ह्री ह्री वा इत्येतेषुः सेर्षुक् लावा ये । घे-वचनं (५५२) सेर्षुकिं श्रुते
विश्वकारणम् । अघ्रादिति अनी विश्वस्यपद्ये च्छा तिः, अनेन सेर्षुक्, पद्ये (५८८) इत्युच्यते,
अपासीदिति । पाणिनिः २।५।७८ ।

† पिबतीति पिबद्भिन्नस्य अदन्तत्वात् व सुब् । पेयात् (६१२) ज्ञे ।

‡ अघ्रादिति अनेन वा सेर्षुक् ।

§ च्छादिति (५७२) अनामनस्यवधानेऽपि यत्नम् । नितडौ इति विश्वस्यपद्ये यत्नम् ।
खेयादिति (६१२) ज्ञे ।

(३१) दा-न दामि ।

प्रवि च्छति । प्रखदात् । देयात् । *

(३२) इ कोटिखे ।

६१५ । आद्यर्त्तृतो युयङ् वक् ठी ञ्खी
खुस्तु कां ।

(सादि-भर्त्ति-चतः ६।, क १।, वङ्-यङ्-ठीङाचौ ०, लुः ६।, वृ १२।, व्यां ०) ।

आदेरसे ष्टकारस्य चः स्यात् यङि यकि ठीञ्चोरचौ च, खुस्तु
व्यामिव । अङ्गरतः । †

६१६ । नेष्टतस्यपो ऽवखुः ।

(न १२।, इन् १२।, चतः ५।, घपः ६।, च-उ-च-लुः ५।) ।

इ-ष्ट-सु-वर्जात् ष्टकारान्तात् यप इम् न स्यात् । अङ्गव्यं ० ‡

* प्रविचच्छति प्रखदादिति (५४८) नदायननिर्बलम् ।

† क. संधीन आदियेक सं आदिः, सादिव भर्त्तिव साद्यचौ, तयोः चत् साद्यचौत्
तस्य । संबीणादिषामोः ष्ट-फलोच ष्टकारस्य इत्यर्थः । ष्टसाहचर्यात् सादेरिति ष्टदनखेव,
तेन लुक्प्रसङ्गो नां न प्राप्तिः । नासि ष्टर्त्तन् लोऽङ्गः ठीङोरचः ठीङाङ्, वङ् च वङ् च
ठीङ्गवेति तच्चिन् । टाङ्गरिति ठी-परलौपदस्यैव वङ्गं, तेन ष्टवीट इत्यादौ चालीनेपदै
(६३८) किल्लेऽपि चर्त्तन न तुक् । खुरिति (०६३) सुप्रमुक्त-लुक् इत्यर्थः † पाणिनिः
०४१०, ११, २८, २०, चर्त्तिस्य च ।

‡ इयं लुक् लुक् ते, न विच्यते ते वच सः चयुक्ता तस्मात् (३८४) नेमसुनिर्बलेन
उपसर्गोपसर्गस्य इत्यनविषेऽपि चय इयङ्ग्यात् यप इम्, तेन चपरिच इति, चयन तु वङ्ग
इत्यादि । खुस्तुतोषदिल्लेऽपि (५०६) वीदुदिदिल्लक खरचङ्ग्यात् तस्मिन् लुक् इति वा
इङ् आदिव । चया इ ष्ट लुक्पूर्वादेश्चाप एव निविषो ननायकः, तेन चयानरिच इति ।
अङ्गव्यं इत्यप (५८४) नेमसुनिर्बलेन चयानिन्त्यादिन्माद्यौ चनेन निवेक † चर्त्तिसिं. ०२१६२ ।

६१७ । खखर्द्धनः । (कल ६, खन्-वगः ३) ।

खदन्त-वृत्तिभ्यां खख इन् ख्यात् । इरिचति । †

(६१) खू ख शब्दीपतापयोः ।

(५७२) वेमूदितीम् वा । असातीत् असावीत् । † खखरिख
खखर्द्ध ।

(६४) ख गतो ।

६१८ । वक्तृप्रख ख्या खिप खिच द्वो छो धे
व्यां खस्तु वा खिब्धस्तु मे ।

(वक्ति—वः ३, कः १, धे अ, व्यां अ, खः ३, तु ११, वा ११, खिब्धः ३३, तु ११,
मे अ) ।

वक्तृवादेर्धेऽर्धे कः ख्यात् व्यां, खखभ्यान्तु वा, खिपादेशु मे वा
ख्यात् । †

* खख इन् च तज्याम् । कल इति खखपल कर्त्तव्यं, तेन खति खतत् खनोवादीरेव ।
इतः खखल चतुर्दशतिः, नतु नख्खिखखल, ख्याभाषिकानिन्-इन्-वातीरिन्निधेयवैभक्त्यात् ।
ख्वातोवदित्याम् वेमूदेऽपि, विधेयविधानादनेन निम्ननिम्न, तेन खरिचतीत्येव । पाणिनिः
७।१।७० ।

† असातीम् असावीम् (५७२) अजन्तान्वातुमवच ख इत्यल इतिः खारः, (१११) इत्यात्
परस्य खख वक्तम् ।

‡ वक्तिव अलख ख्याव खिपव खिचव ज्ञाव तत् तज्याम् । खख खख नृ तज्यात् खः ।
वक्तिरिति अदादिमचौय-वच-वातुः (इयो वचादीशेऽपीति केषित्) । कल इति द्विवादीवो-
ऽसवातुः । खिब्धः इति बहुवचनं वखादे, खिप खिच द्वे इति । अउवातोः इरिचान्
परचौपद कः (५६५) खिख एव, इव तु आत्मनिपसारः । वेन (८०६) आत्मनिपदं निपाकल
इति । पाणिनिः १।१।५२, ५३, ५४ ।

६१८ । इयोर्बुः । (उयोः ११, क १) ।

इर्धवर्षान्तस्य च षः स्नात् ङे । असरत् असायीत् । *

६२० । ऋद्धिः शयकूटीपे ।

(अत् ११, रिः १, अ-यक्-डोपे ७) ।

क्षियात् । †

(६५) ऋ गती ।

ऋच्छति । चारत् चार्थीत् । चार, चारतुः, चारिष ।
चर्यात् । ‡

(६६) नृ अवचे ।

६२१ । योः नृषे रे ञिच ।

(योः ५, नृः १, वे ७, रे ७, ञिः १, च ११) ।

नृषो षेऽर्धे नृः स्नात् रे, नृवच ञिः ।

नृषीति नृषुतः नृषन्ति । §

* इय च ऋव तो तयोः । अर्धवर्षात् ङे इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिः । असरदिति क-पथे युचः, काभापपथे असायीदिति (५०७) ऋद्धिः । पाणिनिः ७४१६ ।

† अय वक् च डोपच तन्निन् । इत्य-ऋकारो रिः स्नात् श्रे यन्नि डो-पे च परे । श्रे—क्षियते । वन्नि—क्षियते । डोपे—क्षियादिति, इत्यान्-रि-निर्देशादिषु (५८०) न डोर्धः । पाणिनिः ७४१८ ।

‡ चारतुः अर्थादित्युभयप (६१५) चः । चारिषेति (५८८) ऋवर्जनात् न वेन् ।

§ नृ-वाचीः श्री इति नृ इत्यस्य (५१५) ञिः, उकारतुक्त-रेफस्य चः । नृः अयो वाचकः । अ इत्, तुक्षितिः । नृषातु स्नादिनृषीवमकला भ्यादिषु पाठान् कश्चिन् अयतीत्यपि । नृषीवीत्यप चोदकारस्य युचः । नृष्वनीत्यप (५८८) नृषीरिति च, (१००) यत्नम् । पाणिनिः २११०४ ।

६२२ । नूपोऽखस्योऽनूपो वृमि वा ।

(इ-ः ६, अखस्य ६, अनूपः १, वृमि ७, वा ११) ।

अखस्य नो-इपच उकारस्य वा सोपः ज्ञात् वमयोः परयोः ।

नखः नखवः नखलः नखमः । (१७७) ईर्त्तोपोऽस्येति, नख ।

इन्द्रव । *

(६७) इ गतौ ।

६२३ । सुसुधोः सेरिम् पे ।

(इ-ः सो ३, से ६, इम् ११, पे ७) ।

असावीत् । सुधविध, सुधुविध । सविता सोता । †

(६८) सु गतौ ।

(६१३) मिश्रीत्वङ् । असुसुवत् । सुसुध, सुसुव । ‡

(६८) इ गतौ ।

अदावीत् अदीवीत्, दुधुविध । §

* सुच उप् वेति तस्य । न सोऽखस्यस्य । एतो वीर्य उज्जीयः । न च न च इत् न खिम् । नुरप इ-ः, उप् तनादिभ्यः झतः (६८) इप् । इ-ः सोऽनि तनीमीत्यदी, सोप-कारादीन्वोस्य कारादीन्विनिर्विर्णवीति न्यायात् आदौ सुच एव । इन्द्रव इति न्या न, (१८७) वेमसुम इति निबन्धात् न इत् । वाचिनिः ६।७।८० ।

† सुच सुध धुच तजात् । सु सु इ भातुष्यः सेरिम् ज्ञात् पे । इ वागीः (१०९) विकल्पे प्राप्ते निबन्धे इन्द्रवत् । सु इ इत्येतयोः (१८०) एकासुवनात्वेन निर्विधे इन्द्रवत् । पे किं, अखविष्ट अखोट, अखोट अघोषात् । (१०९) इन्द्रुवनात्वेन इति निर्विधेन सुधविध सुधुविध इत्यादौ निर्विधेन । सविता सोता इति (१०९) वा इत् । वाचिनिः ७२।०२ । अप् इत्वे प्धातुर्दोषान्नः पठितः, व्याकरणकारैरेतु तु प्रस्तावः । तत्र कारवत्तुपत्यस्य किं "इत् इत् इत्यस्य परस्ये सङ्घे" इति छन्दोऽन्वयेन गीर्वाणम्—“यस्य दोषानो भून् आदौ पत्यते तस्य ईत्-त्वात् अघोषोदिति सिध्यन्ते, किन्तु पुनोऽघोषोदित्यनित्यत्वं आदित्येवमर्थे पुनोऽप्य इन्द्रवत् ।”

‡ असुसुवदिति (१८८) उप् । एवम् असुसुवत् । सुसुधेति वेमसुमिति निबन्धेन (१८८) इत्यङ्गत्वस्य वाचितत्वात् न इत् ।

§ अदावीत् अदीवीदिति (१०९) इन्द्रुवनात्वेन इत्यङ्गः वा इत् । इन्द्रुविति वेमसु-मिति निबन्धात् अप्यप्य निर्विधेन ।

(७०) द्रु गतो ।

अदुद्रुवत् । द्रुद्रुव ।

(७१) गच्छी गतो ।

गच्छति । (५६५) क्दिस्वात् छः, जगमत् । जगाम ।

(२३०) हनगमेत्युङ्लोपः, जम्मत्तुः जम्तुः । जगमिच्च जग्म्य ।*

ई२४ । गमोऽमे स ईम् मार्हात्तु वा ।

(गमः ५, अमे ७, सः ६, इम् १२, मार्हात् ५, तु १२, वा १२) ।

गमः परस्मै सस्य इम् स्यात् न तु मे, मयोष्वात्तु वा । गमि-
षति । †

(७२) सप्ती गतो ।

असाप्तीत् असाप्सीत् असापत् । ‡

(७३) स्तन्दिरो गति-शोषणयोः ।

ई२५ । विस्त्रभा निर्व-वि-सु-निर्दुःखपः

सः षो, -निनिर्विस्फुर-स्फुल्ल परिविस्त्रन्दाऽप्राशिघ-

नियरिनिर्व्यभनु-स्यन्दस्तु वा ।

* (विक्रमा—खपः ६, सः १, वः १, निनिर्—खन्दः ६, तु १२, वा १२) ।

* द्रुद्रुवति वेनसुमिति नियमात् न द्रुम् । जगमिच्च जग्म्य इति (५६५) वा, इम् ।

† सं-आत्मनेपदान् कर्त्तव्येति आर्त्तव्यात् । (८०५) समी गमृच्छेत्तमेव आत्मनेपदप्रिया-
णाम् सप्तमं च संज्ञकं इत्यादि न इत् । आत्मनेपदयोश्चङोः तु कर्मिण्युः संविभक्त्युक्तौ
स इत् । कश्चिन्निः ७१५५ ।

‡ (६०३) अणुच इति, (६०४) वद् इति असाप्तीत् असाप्सीत्; वि-विस्त्रपत्
(५६५) क्दिस्वात् छः असापत् ।

विसृष्टभाते वं-वर्ज-व्यादिपूर्वक सपच हः वः स्यात्, व्यादि-
पूर्व-स्फुर-स्फुसोः परिवि-स्यन्तेः अत्राचिच्च-व्यादिपूर्वक स्यन्-
तेषु स्याद्वा । परिवि-स्यन्ति परिवि-स्यन्ति । *

(७४) तु प्रथम-तरणयोः ।

ई२६ । षट्तो सुः कित्थ्यां ।

(अतः ६, वः १, कित्थ्यां ७) ।

तेरतुः । †

ई२७ । षटो वेमोर्घोऽठीठीपसेः ।

(उ-अतः ३, वा ११, इजः ६, वं १, ष-ठी-ठी-पसेः ६) ।

इहो इव ऋदन्ताच्च इमो र्घः स्यात् वा, न तु व्याः व्याः पसेच ।
तरिता तरिता । ठी ठी पसेसु तेरिच, तरिषीष्ट, अतारिष्टां । ‡

* वेः कणाः विसृष्टाः, विच सुच निर च दुर च त्रिभ्यः सप, निर्वतो वः वसान् स-
निर्वे, निर्वेवालो विदुनिर्दुःसप, शैति, पसान् विसृष्टाच्च निर्वेविदुनिर्दुःसप, च तस्य ।
निच निर च विच वे, तेभ्यः स्फुर स्फुसौ, परिविभ्यां स्यन्ः परिविस्यन्ः, निच परिव निर
च विच चमिच चतुव ते, तेभ्यः स्यन् निपरिनिर्व्यञ्जुस्यन्, अत्राचौ वः (कसौ) तस्य हः
अत्राचिच्च, अत्राचौ निपरिनिर्व्यञ्जुस्यन् शैति अत्राचिचनिपरिनिर्व्यञ्जुस्यन्, पसान्
निनिर्वि-स्फुरस्फुसौ च परिविस्यन्च अत्राचिचनिपरिनिर्व्यञ्जुस्यन् शैति तस्य । कणा इति
शान्निर्देशान् विसृष्टोमीत्यत्र वलं न कान् । निर्वे इति कदाःसपचायोः निः सादित्यर्थः ।
अत्राचिच इति स्यन्विशेषान् निस्यन्ते (नर्दं तुवति) षट्ठीभ्य न वसन् । पाणिनिः ८।१।७२,
७२,७३,७४,७५,७६,७७,७८ । अत्र निरपूर्वकस्यन्ः न इत्यन्ते ।

† कित्थ्यां ठी शैति कित्ठी तस्यान् । तेरतरिति अनेन वृद्धे, (३०८) अकार एकारः
कित्थीपच । दीर्घं अत इति किं, अततुः । पाणिनिः ७।१।११ ।

‡ इव अत्र नञान् । वे द्विः पक्षि, ठी च ठी च पक्षिचेति, न ठीठीपक्षिः षट्ठी-
ठीपक्षिस्तस्य । इ इति इह-इहोर्घचम् । गु-ता (३१७) इज्, (३१२) वृचः, अनेन इजो
वा दीर्घः । तेरिच इत्यत्र गुवादनन्तरं (३०८) अकार एकारः, कित्थीपच । अतारिष्टानिति
(३०७) अत्रकान्तात् इति । सुन्दरीयं व्याकरणम् सुन्दरीयं व्याकरणम् । पाणिनिः
७।१।७८,७९,८० ।

६२८ । ऋदिरणावुर्बोष्ठगात् ।

(अत् ११, इत् ११, षष्ठी अ, उत् ११, तु ११, ओष्ठगात् ५) ।

ऋकार इत् स्यादणो, ओष्ठगात् परसु उर् । तीर्थ्यात् । †

(७५) षन्जो जि सङ्गे ।

६२९ । षन्ज दन्श्च षन्जोऽपि नलोपः ।

(षन्ज-दन्श्च-षन्जः ६१, अपि अ, न-लोपः ११) ।

निषजति । ष्वाङ्गीत् । निषजञ्, ससजतुः ससजतुः । †

(७६) इगिरौ प्रेक्षणे ।

पश्यति । अदर्शत् । (६०४) वद्रींऽकिदिति, अद्राञ्चीत् । †

(५८८) स्रजदृशेतीम् वा, ददृशिय दद्रुष्ठ ।

* अथ पाः-(पवर्नात्) इति बोद्धा ओष्ठ्यादिति कथं दन्वौष्ठ्य(अनःस्त्र)वकारस्यापि प्रासाधं, तेन वृधातोः सनि सुवृषंतीति (८०५) दीर्घं, अनेन ओष्ठ्यपरत्वादुर् । ओष्ठ्यादिति चाल्पवर्णादीन्, तेन सम्-पूर्वकस्य ऋधातोः समीप्यादित्येव, न तु समुप्यात् । साचक्षिक-स्याप्यत्र यद्वचं, तेन सञ्चिषीर्षति (८०५) सूत्रं द्रष्टव्यम् । तीर्थ्यादिति तुधातोः ङी-यात्, अनेन इत्, (२२८) दीर्घः । पाणिनिः अ११००, १०२ ।

† षन्जश्च दन्श्च षन्जश्च तस्य । एषां नस्य लोपः स्यादपि । एभ्यः शप् कित् इति न कृत्वा ऋषीपविधानं, दग्नि कञ् दग्ने इति इदनुबन्ध-पुरादीय-दन्धधातोः ऋषिकल्पपक्षे दृश्यते इत्यत्र (५६८) नलोपनिषेधेऽपि, अनेन नलोपार्थम् । निषजतीति (५७२) पलम् । ष्वाङ्गीदिति (५७४) इतिः, (२११) कुञ्, (५०, ५१) नखानि अन्तस्तरसस्य च क । (१११) कवर्नात् सः पलम् । (५७२) अन्व्यवधानेऽपि पलम् । निषजञ् इति हिलेऽपि षयोः पलम् । ससजतुः ससजतुः (५६६) वा किञ्चानः, (५६७) कित्पक्षे न-लोपः । पाणिनिः ६१४१५ ।

‡ पश्यति (५८७) इत्यस्थाने पश्च । अदर्शत् (५६५) कः, (६१८) शुचः । ऊर्विकल्प-पक्षे अद्राञ्चीदिति अन्विम्लात् (५७४) इतिः, (१५४) वञ्, (६०२) पल्य कः, (२११) पलम् ।

(७७) दम्बो बंधने ।

अदाहीत् । *

(७८) कित-निवादि रीगापवयने बंधने च ।

ई३० । कित्तिष्णुपः सन्नेम् मान शान
दान बध्नु खेडी च । (कित्—उपः ५, सन् ११, च ११५, सन् ११५
मान—वचः ५, सु ११, खेः ३६, जी ११५ च १११) ।

कित्तादेः सन् ख्यात्, इन् न ख्यात्, मानादेस्तु खेडी च ।

कामादेतेऽप्य सन्देहे चान्ति-निन्दा-विचारणे ।

निशानार्जवनिन्द्यस्तु इज्जयेऽपि कितो मतः ॥ †

ई३१ । सन्ध्यादि धुः । (सन्-ध्यादिः १, धः १) ।

सन्तो अग्रायन्तश्च धुसंघः ख्यात् । ‡

* अदाह्यौदिति दम्ब-पादोः टी-दि, उच्चिः पदादिवच ।

† कित्त् च कित् च धृच् च लक्षणम् । ज्ञानव ज्ञानव ज्ञानव च च लक्षणम् । अनि-
हिंसायत्वात् ख्ये एव सन् भवति । एतेषां अक्षरानां अक्षरानां च निर्दिष्टमिति कृतमिति ।
च च अक्षरानाम् एते क्रियाद्वयः सन् कामात् सन्देहादिषु सप्तसु सन्नेषु यथाः । कित्ः सन्नेषुऽपि
यथाः । इयं कित्—सन्देह-सन्नेषुः, तिष्ठ क चान्ति, उप क निन्द्यायां, मान क
विचारणे, शान क निशाने, दान क चान्ते, वचः क निन्द्यायां चान्तिः । सन्देहः विज्ञानव-
चोदिविषयकं ज्ञानम्, चान्तिर्ज्ञेय-वचः सत्ता—प्राप्ते चिकित्साति । इज्जये रीगज्जीकारः ।
चान्तिः सन्नेषु । निन्दा रीगवचसाक्षरानम् । विचारकम् इहनिष्ठं च वेदि प्रसादात्-
सन्नेषु । निशानं रीगज्जीकारम् । चान्तिम् च सुद्वित्रीभावः । एतेषु सन्नेषु चान्ति-
पाणिनिः १:११५, ६ ।

‡ आदिच—वि (७७७), सन् (८०१), यत् (८२०), ख्यात् (८७१), ख (८७१), च
(८८८), कि (८८८)—उच्चि सन् । सन्ध्यायानां धुसंघादवचं (१२८) तिमादिवचसाक्षरम् ।
पाणिनिः १:११२ ।

६३२ । सन्वत्सरो द्विः । (सन्-वत्-सरोः १, द्विः १) ।

चिकित्सति । अचिकित्सतीत् । चिकित्सामास । *

इति पवत्-पादः । †

इय पादः—मवत् ।

(७८) एध ङ वृद्धौ ।

इधते । ऐधिष्ट । एधाधत्ते । ‡

(८०) दद ङ दाने ।

(५७८) अ-प्रथमद्वैत्युक्तैः, दददौ ।

(८१) अह ङ सर्पणे ।

(५६८) अ-द्वैत्युक्तैः, अहते । अहत्ते ।

* सन् च वत् च सन्वत्सरी, ती अने यस्य स सन्वत्सरोः । तदनुसंधानविज्ञानवदुत्तरीक्या-
 सन्-वत्-सरोः द्विः आदिशब्दः । कदाचिदतदनुसंधानविज्ञानवदुत्तरीक्यौ केवलो धातुरपि द्विः,
 येन नीयते इत्यत्र सन् द्वित्वा कृत्वातोऽर्थे, (८१५) नीयादिभ्यः । चिकित्सतीत्यादि, कित्तः
 सन्, इति शेषे, (८०४) अर्नानिनीति वचनानात् नुवन्निषे, द्वित्वे चिकित्स इति भाग्य
 धातुसंज्ञायां तिवादिभ्यम् । (५८२) त्वान्त्वान्त्वान्, ततः (५८२) अस्ययोगः । पाणिनिः ६।१।८ ।

† पयसां परस्मैपदवशां धातूनां पादः एकान्वित्त्वस्यस्य इत्यर्थः ।

‡ एध-ते (५७१) अर्प । एध-तन् (५५०, २२, ५५१, ५५४, १११, ४७) ऐधिष्ट । एध-ए
 (५५५, ५५६) । अह-ते-पदित्यात् केवलाः कर्मयोगः ।

(८२) खञ्ज ङ् चार्जवे ।

षाट्ठे । †

(८३) तिञ् ङ् चमा-निगानयोः ।

तित्तिचते । †

(८४) ष्वन्ञौ ङ् सङ्गे ।

निष्पद्यते । †

ई३३ । नि वि परि खन्ञ् सु सुमादेः सः

षो ऽमि वा ।

(नि—सुमादेः ६।, सः ६।, षः १।, अमि ७, वा ११) ।

न्यञ्ङ्त् न्यञ्ङ्त् । सञ्जजे सञ्जजे । †

ई३४ । सत्खञ्जोठ्यां नाखेः ।

(सद-सञ्जोः ६।, ज्यां ७, न ११।, अखेः ६।) ।

खिर्वर्जस्यानयोः सः षो न स्यात् ज्यां । विषस्यजे विषस्यजे । †

* आट्ठे इति खञ्ज-ए (५८०) अकारादिनात् षेरान् ।

† तित्तिचते, इति तिञ्ज (६२०, ६२२, २११, ६२२) स्यैः क्तिञ्च इति धातुः । (६२०) आत्मनेपदम् ।

‡ निष्पद्यते (३६८, ६२८, ५०२) ।

§ सुम् आदिर्वैञ्ज स सुमादिः, खन्ञ्जस्य सुम् आदिर्वैञ्जिः । निव विच परिच ते, तेभ्यः खन्ञ्जसुसुमादिः सञ्ज । सुमादिः (५०२) सुम्, अमञ्ज सिच, अमोञ्ज सङ्ग इति । निविपरिचः परिवामिवां सः षः स्यात् वा अमि सति । न्यञ्ङ्त् इति नि-खन्ञ्ज-सम् (५१०, ५५१, ५६२) षीर्षोप- (२११, ५०, ५१) अमेन वा पलम् । षीः स्यामिपञ्जात् (५६०) न नञोपः । सञ्जजे सञ्जजे इति (५६६) वा खिर्वर्जस्यायां, (५६०) नञोप-तदभावी । चर्त्तुभिः ८५।०० ।

¶ सद ष सञ्ज ष गी तयोः । न खिरखिञ्जल अखेः । विषस्यजे विषस्यजे इति

(८५) वपू वळ् सज्जायां ।

अपपिष्ट अपप्त । चेपि । ‡

(८६) जम ड् जज्जने ।

ई३५ । नुष् जभोऽपि ।

(उष् ११, जमः ६१, अपि ०) ।

अजन्धिष्ट । †

(८७) वृभ ड् स्वथे ।

विष्टोभते । व्यष्टोभिष्ट । ‡

(८८) पष ड् व्यवहारे सुतो च ।

(५८१) वमकृतेत्यायः । पषायते ।

ई३६ । सनः पमे घोर्वा त्वायात् ।

(सनः ५, पमे ११, घोः ६, वा १२, तु १२, आयात् ५) ।

पषायति । अपषायिष्ट अपषिष्ट । पषायाश्चक्रे पेथे । §

५ अनेन निषेधात् सूत्रस्य न पठं, शेषे (५०२) पठनेन । व्याप्तिति किं, विभाव्यते इत्यत्र
कर्मवीर्येण पठन् । पाणिनिः ८.१.११८, वार्त्तिकानि आश्रिता च ।

• अपपिष्ट, इति (५०१) वा इत्, पथे (५६२) द्वितीयः अपप्त । चेपि इति (५०८)
द्वितीयः, अकार एकारश्च ।

† जभो वृष् आदिषु परे । चिन्नादन्वाचः परः । प्रकारश्चत्तादात्म्यपदिन एवेति
बीजं, जम जमने इत्यस्य तु जमतीत्यादि । अजन्धिष्ट इति इति, अपि परे वृष् । एवं
अजन्धिष्यादि । अपि किं, जम्वा । पाणिनिः ०.१.६१ ।

‡ विष्टोभते, सुभधातोः (५०२) पठन् । व्यष्टोभिष्ट इति अप्यपि पठन् ।

§ घोः सूत्रधातुसम्बन्धिनी पमे सनः सनन्तात् ङाः, आयात्तात् ङा । पषाच
अपपिष्टपदिधातोः सनन्तात् ङं, आत्मनेपदिधातोः सनन्तात् ङं, उभयपदिनः सनन्तात् ङं

ई१७ । विष्कासुतिपयो वायः ।

(विष्क-असुतिपयः ३६ वां १२६ वायः २) ।

पचायते पचते । †

एवं (८८) पच लीङ् । †

(८०) कसु क् कान्ती ।

कामयते । (३१२) जग्मत्वादङ् । †

ई३८ । अग्रहुतः खो ज्मन्तोपिशाखुदितः ।

(आङि अ, उटः ३१, खः १५, चन्तोपिशाखुदितः ३१) ।

चन्तोपिनः शाखो ऋकारितशाखस्य उटः खः खान् जेः परे
पङ्क्ति परे । †

पदमिति । आकाशे वेति वा-अन्वये व्यवहितविकल्पायः, तेन आकाशेपदिन आकाशात् प-अ
खः, परस्मैपदिनस्य पमेव । अतो गुपधातोः शोपायतोऽन्वयः । पचायतीति आकाशे वैश्वान
विकल्पस्य उदाहरणम् । अपचायिष्ठ अपचिष्ठ (३८२) वारि इत्यन्वयोदाहरणम् । पाणिनिः
१।१।१२ ।

• न सुतिरसुतिः, असुती पच असुतिपयः, विष्कासुतिपय इति सजाकः ।
विष्कासुतीः असुतकान् पचय वायः खान् । सुतिवर्जमात् अन्वयकारणे ज्ञानीत्यर्थः । अन्व-
यकारणं प्रथमिज्जवस्यपः । पाणिनिः १।१।२८, २९ ।

† एवं वच इत्यनेन (३८१) आकाशस्य जगामने जगामति इत्यादि । ईङि लुङी ।

‡ कामयते इति (३८१) जिङ् इति, (३००) इङी, कानि-पानीषी विभक्तिः ।

‡ जेः परेऽङ् अङ् लङिन् । अन्तो शोपः चन्तोपः, शोऽन्वयोऽन्वयं चन्तोपी । खान्
पञ्च व लङिन् । चन्तोपी च शान्तुव लङिदिशि, वखान् चन्तोपीति लङ् । जेः परे
पङ्क्ति परे इति ज्ञापनात् जेः पूर्ववर्तिज्ञानस्य उटः खः खानिति । चन्तोपिशाखुदित-
कम्—अग्रहुतम् अग्रमातम् अग्रुङीकङ्गिमादि । पाणिनिः ०।३।२, २ ।

६३८ । खेः सन्वद्घो, घोर्हसादेः घञ्,
 ल्यनेकापोस्त्वकलिहसे वा ।

(खेः ६।, सन्वत् १।, घौ ७।, घोः ६।, हसादेः ६।, घं: १।,
 च १।, ल्यनेकापोः ६।, तु १।, चकलिहसेः ६।, वा १।) ।

अनन्वोपिनः खेः घौ ध्वञ्चरे परे सन्वत् कार्यं स्वात् अण्डि,
 घोष खेर्हसादेः घं: स्वात्, कलि-इलि-वर्जस्य खेः अनेकापच
 सन्वदा स्वात् । *

६४० । ख्यस्येत् सनि । (खञ्ज ६।, इत् १।, सनि ७) ।

खेरवर्षस्य इत् स्वात् सनि परे । †

६४१ । अेलोपोऽनाख्विष्णाथ्यान्तेत्नामिमुञ्चि ।

(अेः ६।, षोपः १।, अनाखु—ञ्चि ७) ।

अखु इक्षु आथ अना इक्षु आम् इम् चित् एभ्योऽन्वच
 अेलोपः स्वात् । ‡

* सन् इत् सन्वत्, खिच अनेकाप ती तयोः, कलिच इलियेति कलि-इलि, न
 कलिइलिः चकलिइलियस्य । अनन्वोपि-भाष्यदितामनुवर्षनेऽपि भाष्यदितां सप्तखरयुक्त-
 चान्तरपरव्याभासादयामौ, अनाखु च लु दीप्तौ इत्यस्य सदितीऽपि अनेकापन्त्याय विद्वेषिच
 पाठितत्वात्, खेरव-अनन्वोपिनः इति व्याख्यातम् । अनन्वोपिघातोः खेः सन्वत् कार्यं
 स्वात् अण्डि, कलिध्वञ्चरे परे । तत्रैव हसादेर्घातोः खिर्घदि लघुर्भवति तदा मस्य दीर्घः
 स्यात् । कलि-इलि-वर्ज-खिञ्जस्य अनेकाप-घातोश्च खेः सन्वत् वा स्यादित्यर्थः । पाणिनिः
 ७।४।२९, २४, वार्त्तिकानि, ४ ।

† खेः घः खञ्जल । पाणिनिः ७।४।२८ ।

‡ अखुच इक्षुच आथच अनाच इक्षुच आम् च इम् च चित् वे, व विद्यन्ते ते क्व स
 चकित् । अथर्वशीर्ष—अनाखु, अण्डि, अण्डि, अण्डि, अण्डि, अण्डि, अण्डि, अण्डि, अण्डि,
 अण्डि, अण्डि, अण्डि । (१०००) एते अण्डिघातो परे तु अेलोपः । पाणिनिः
 ६।४।१९, २९, २४, २४, २४ ।

अधीकमत अचकमत । कामवाचने चकने । †

(८१) अय उ गती ।

आयिदुं आयिधुं आयिहुं । अयाचने ।

(८२) एवं, दय उ गती ।

(८३) स्थायी उ उषी ।

अस्त्रायिष्ट । †

६४२ । योर्लोपो ह्रस्वये ।

(युः ६४, लोपः १, इति अ, अये अ) ।

अस्त्रास । †

(८४) यो घायी उ उषी ।

६४३ । पदस्तनीष् घे आय ताव दीप पूर-

जन बुधस्तु वा ।

(पदः ३४, तानि अ, इत् ११, घे अ, आय—बुधः ३४, तु ११, वा ११) ।

• अधीकमत इति अय भावीः (३८२) अिष्ट, (३००) उदिः, कामि इत्यस्य (८२१) आनुवंशः, ततः तन्, (६१२) अत्, (६१८) उक्तः, अमि इत्यस्य चित्ते, मि इत्यस्य च्छे, अय अकारि, घेः अयस्मात् (६४०) अकारस्य इकारि, अयुर्वेदीति, अयैव अर्थोपः । मिडो विवक्ष्यते, अत् चित्तादिभ्यः । कामवाचने इति कामि भावीः (३८२) आनन्दाशन, ततः अयमोः । मिडोऽभावे चकने ।

† आयिदुमिति (३४६, ३४०) उधीपः, अय उः । अस्त्रायिष्टेति (३०९) वा इत् ।

‡ अ च य च वी ततोः । अकारो दन्वीडः । अयवोर्लोपः आत् अ-वे इति वरे । अस्त्रासति अग्निन्पथे अ-लोपः । एवं आया, आया । द्विती अत्पुत्रिभ्यः (८१३) कटीऽर्थादि-वधि दीदिति, अर्थ उधीपः (३४३ इत् अयमोः) । इति किं, आयते ईवते । अर्थ किं, दीव्यति । वाचिनिः ६११६६ ।

पदो वेऽर्थे इष् स्वात् तनि, व्याधादिसु वा । *

ई४४ । इष्स्तन् खोष्यः ।

(इष्ः ५), तन् १२), खोष्यः १) ।

अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यास्त । †

ई४५ । प्यायः पी यङ्घ्नोः ।

(प्यायः ६), पीः १), यङ्घ्नोः ७) ।

पिष्ये । ‡

(८५) तायृ ङ सन्तानपालनयोः ।

अतायि अतायिष्ट । §

(८६) शस ङ चसने ।

अशसिदुं अशसिध्वं अशसिद्धं । ¶

* इषी च इत् सहायः । शिवायश्रीऽयम् । पाणिनिः १।१।६०, ६१ ।

† इष्ः पदः तन् खोष्यः स्वात् । इष्ः इति सामान्यार्थे, तेन (८२१) रवनीर्येनिवापिल-
नेन कृतादि-श्रीऽपि तनी खोपः । पदसमीच से इत्यत्र तनः स्वानि इष् कृते लापवेऽपि, स्वां
श्रीरापनिः, तन्स्नानजातत्वेन इषी ङिस्वात् अश्रीश्रीत्वात् शुभाभावश्च स्वात् । अप्यायिष्ट
इति इषो विकल्पपक्षे (५७१) वा इम् । अप्यास्तेति इषोऽभावपक्षे यशोपः । पाणिनिः
६।३।१०४ ।

‡ प्याय-स्थाने पीः स्वात् वङ्घ्न्याच्च । पिष्ये इति (५८८) यः । पाणिनिः ६।१।२८ ।

§ अताश्रीति सायणातोः तनि (६४१) इष् । पक्षे (५४४) अतायिष्ट ।

¶ अशसिद्धमिति (५४६, ५४७) वा-श्वेन पदत्वम् ।

(२७) वृत्तं च वैभवं ।

परिवेवते, न्यवेविष्ट, विविवेवे । प्रतिवेवते । *

(२८) काग्र उ दीप्तौ ।

काग्रामास चकाग्रे । †

एवं (२९) काष्टि उ कुग्रन्दे ।

(३०) ईह उ वेष्टार्या ।

ऐष्टिदुं ऐष्टिध्वं ऐष्टिदुं । ‡

(३१) इ उ वधे गत्वां ।

अरविष्ट अरोष्ट । इरविषे । §

(३२) दे उ पाचने ।

ईष्टि । इ देष्टो दिगिष्ट्यां ।

(देः ६), देः ६।, दिविः १।, ज्ञं ७) ।

विराज्ज देष्टी दिविः क्षीत् ज्ञां । दिष्टी । ¶

* (३०२) परिवेवते, न्यवेविष्ट इति चम्पि, विविवेवे इति उच्यते चम्पि । परि-वि-वि-पूर्वमात्रायात् परिवेवते इति च चम्पि ।

† काग्रामास इति (३००) वा चम्पि ।

‡ ऐष्टिदुं (३०१, ३३६, ३३७) ।

§ अरविष्ट अरोष्ट (३०३) वा चम्पि । अरविषे इति उच्यते चम्पि (३०३) चम्पि चम्पि इति । (३००) चम्पि ।

¶ दिष्टे इति विरज्ज देष्टीः दिवि-वादीः, (३००) इ-क्षाने च । पाणिनिः अ०३२ ।

(१०१) श्री श्री श्री श्री श्री श्री

अव्ययः । *

(१०४) गुणः कः गोपनः कुसुमयोः ।

शुभ्रवते । *

(१०५) मानः कः विचारः ।

मीमांसते ।

(१०६) बधः कः निन्दायाः ।

वीमन्वते । †

(१०७) युतः कः वृ दीप्ती ।

(१६६) यावुक्चिद्व्युदिति कः । तेनेक पं । अद्युतत्, अद्योतिष्ट । ‡

६४७ । द्युत्-स्वायोः खेर्जिः ।

(द्युत्-स्वायोः ६४, खेः ६, जिः १) ।

दियुते । §

(१०८) इतः कः वृ वर्तने ।

६४८ । इद्ग्री नेम् पे स्वसनी वा त्वमे ।

* (उद्वानः ३३, न १५, इम् ११, पे ७, स्व-सनीः ६४, वा ११, उ ११, त्वमे ७) ।

* अव्ययः इति (१०७) श्री-वर्जनात् न इत्यभिप्रेतः ।

† कुसुमयोः, मीमांसते मीमांसते इति (१०५) सन्, मान-वज्रोः खेर्जिं च । अद्युतयोः (१०७) अद्युतव्युदितिः अ.क. । (१०७) अद्युत-व्युदितिः अ.क. ।

‡ वीमन्व-प्रं (१६६) वीमन्व-प्रं वीमन्व-प्रं अन्विष्यन्संनयान् अद्युतयोः आद्युतव्युदितिः ।

§ अद्युत-स्वायिष्य-वयोः । अद्युत-व्युदिति-वयोः खेर्जिः स्यात् । दियुते इति खेः (१६६) अ.क. ।

इतादेः स्व-सगोरिम् न स्यात् पे, मादन्वच तु वा ।

अतएव पं । वर्तं स्यति । मे तु वर्तिष्यते । †

(१०८) सन्दू उ वू चरषे ।

निषन्दते निषन्दते घृतं । निषन्दते इक्षीति प्राचिषत्वात् षः†

(११०) कूप उ वू कल्पने ।

६४८ । कूपः कूपो ऽकपादौ ।

(कूपः ६।, कूपः १।, अकपादौ ७) ।

कूपः स्वाने कूपः स्यात् न तु कपादौ । कल्पते । ‡

६५० । नेम् पे द्याः । (न। १।, इम् ११।, पे ७।, द्याः ६।) †

कूपो द्या इम् न स्यात् पे । अतएव पं । कल्पता ।

पे किं, कल्पिता कल्पता । कल्पस्यति, मे तु कल्पिष्यते कल्प-
स्यते । §

* इह्याः इति बहुवचनं गद्यार्थम् । अतएव पमिति इतादीरात्मनेपदिनः परस्मैपदे स्व-सगोरिन्निषेवादेव स्व-सनाचभयपदित्वमित्यर्थः । यथा वर्तं स्यति । सनि विवृण्वति । मे तु वर्तिष्यते, सनि विवर्तिष्यते । मादन्वच तु विवर्तिषेवा विवृण्वा इत्यादि । इतादिषु—
उत्पृष्टुः कृष्टुः सन्दूः कूपः पञ्च इतादयः । प्राचिनिः ७२५८, १।१८२ । *

† घृतं निषन्दते इत्यौषधसौख्यार्थः, (६२५) अकपादत्वात् वा षत्वम् । इक्षी निषन्दते।
मदचरवेन षीचो भवतीत्यर्थः, अच प्राचिषत्वात् न षत्वम् ।

‡ कपा आदिः यस्य च कपादिः, मन्वयोनि तच्चिन् । कूपः स्वाने कूपः स्यात् न तु
कपा-प्रभृतित्तु । कपादिर्द्वेषा—कपा कपाचः कपाचः कपोटच (कपटच) कूपः कपो इति ।
कल्पते इति कूप-वादिषु इति अकारण नुचः अम् । प्राचिनिः ८।२।८ । “अकपादीनां
प्रतिषेधः” इति प्राचिषत्वात् ।

§ अत्रापि अतएव पम् । तत्त्व—सुतादिः स्यात्तुभयपदित्वम् । इतादीः सुताचन्-

(१११) व्यथ ञङ् षोढायां ।

६५१ । व्यथ ग्रह उवा वय व्यथ वय व्यथ
प्रच्छ ब्रश्च भस्ज स्वप वच यजादेः खेर्जिठ्यां ।

(व्यथ—यजादेः ६५, खेः ६५, जिः १५, व्यां ७) ।

एषां खेर्जिः स्यात् व्यां । विव्यथे । *

(११२) जि त्वरा ञङ् स्यदे ।

अत्वरिद्धं अत्वरिद्धं अत्वरिद्धं । †

इति भवत्-पादः ‡ ।

गेषत्वात् व्यां स-सगोच समयपदित्वम् । जपस्य शुतादित्वात् उतादित्वात् नेम् पि या इत्यनेन च, व्यां ससगोः आस्य समयपदित्वमिति, अन्वच सर्व्वे एवात्मनेपदिनः । कल्पा परस्मैपदे चनेन इन्निषेधः । कल्पस्यतीति इदम्यो नेम् पि इत्यनेन निषेधः । आत्मनेपदे तु (५०१) वा इम् । पाणिनिः अ२।६०, १।१।८१ ।

* व्यथथेत्यादि—यजादिषेति इत्थे तस्य । वय इह वेत्-स्थाने (६६१) वयादेशः । तस्य च वेत्-स्थानजातत्वेनैव यजादित्वात् औ सिद्धे पुनरिह यङ्गं (६६२) व्यां न वेत्-स्थानमिति जिनिषेधस्य बाधनार्थम् । यङ् प्रच्छ ब्रश्च भस्ज इति षतुर्णां खेर्जो कृते, (५५८) ञकारस्य अकारे, औ प्रजाभावेऽपौङ् यङ्गं यङ्गादिगणार्थे, तेन गृह्यते पृच्छाते इत्यादी (६६१) यङ्गादित्वात् जिः । यजादिषु—यजि र्भेपि र्भेङ्गैव वेत् व्यञ्जी प्रयतिष्ठाया, यदि र्भेसिच प्रयतिषेते नव यजादयः । विव्यथे इति निधिवत्त्वात्, खेराद्यन्तो लोपान् पश्चात् न स्थान-लोपः । व्य इत्यस्य औ कृते, सङ्गत् द्विसु वेत्तनेन वि-इत्यस्य पुनर्न जिः । पाणिनिः अ४।६८, ६।१।१० ।

† अत्वरिद्धमित्यादि (५५६, ५५७) विकल्पव्ये पदप्रथम् ।

‡ भवताम् आत्मनेपदवतां धातूनां पादः एकार्थावच्छिन्नसूचक इत्यर्थः ।

३३ं माहः—सिचः ।

(११३) पत वृ ज गत्वैक्ययोः ।

ई५२ । वञ्चस्य-श्चि-पतां वीचस्य-श्च-पन्ना ऊँ ।

(पचि-पञ्च-चि-पतां ६४, वीच-पञ्च-च-पताः १४, ऊँ ७) ।

एषामेते क्रमात् जु ऊँ । प्रस्थापतत् । *

(११४) च ज टु वम उद्विरपे ।

वेमतुः ववमतुः, वेमिच ववमिच ।

(११५) भवतु ज च चसने ।

(११६) क्रम कमेति यन् वा । भव्यति भवति । वेमतुः ववमतुः ।

(११७) सह ज ऊ मही ।

व्यवहन व्यवहत । (६०६) वेमसहेतीन् वा । परिपठिता । †

ई५३ । सह-वहोऽहो ङि ।

(सह-वहः ६७, अत् ११, चो ११, ङि ७) ।

* वचिञ्ज मञ्चच चिञ्ज पत-च ते शेषान्—

वीच च पञ्चच चव पतच ते क्तः । वचिदिति चरादिक एव, शीकृदि-
क्रात् उग्राद्याभावात् । चव इति दिमादिक एव, कञ्चान्त् उग्राद्याभावात् । प्रस्थापयदिति
म-चि-पत—टीदि, (१६१) उद्विरपान् ऊँ, चमेन पञ्चादीभः । (१४८) मदाचननेर्षञम् ।
पाणिनिः ७४१०, १८, १८, २० । एतन्मते चतुर्धातोः कुञ्-चानमः, चिचातोः च-चादीभः,
पतधातोः पुञ्-चानमः, चचधातोः उञ्-चानमश्च आत् ।

† वेमतुरिङ्गादिः (१०८) : नृवमवमेति वा द्विवीचः चकारण एकारण । व्यवहृतीति
वि-वह—वी-व, (६११) वा वमन् । परिपठिता, (१०२) निम्न वमन् ।

सहवहोः अकार औ स्थात् ठे परै । निसीदा, (५०२)
 ओत्वाच नः । †

(११७) षद वृ औ विवादे गतो ।

निवीदति । षपदत् । निषचाद । प्रतेसु प्रतिसीदति । †

(११८) षद वृ औ ग्राते ।

ई५५४ । षदोऽपि मं । (प्रदः ५, अपि ७, मं १) ।

ग्रीयते । षपदत् । ‡

(११९) फच मि च गतो ।

फेचतुः पफचतुः, फेचिच पफचिच ।

(१२०) राजृ ज च दौमौ ।

रेजतुः रराजतुः, रेजे रराजे । (५७९) विधिबलादातोऽप्येत् ॥५

* निसीदा इति नि-सह—जी-ता, (६०६) इतोऽभावपथे (१०५) वस डः, अनेन अकारण अकारः, (५०५) तस नः, (७०) वस डः, (७०) उचोपः । एवं सोदम्बः । सोदा, सोदम्बः । पाणिनिः ६।१।११२ ।

† निवीदति, नि-सह-तिप्, (५९०) सीदादिभः । (५०२) पलम् । षपदत्—टी-दि, (५६५) षदित्वात् ङः । षपम्बपथानेऽपि पलम् । निषचाद—टी-चप्, हिलादिभं, (६२४) छिन्नित्तस पञ्चविधः, खेसु पलम् । (५०२) प्रतिबर्जनात् प्रतिसीदतीति न पलम् ।

‡ अप्पिथे षदो मं स्थात्, यच यच षप् तच तचाल्मिषदभिलषेः । ग्रीयते (५९०) ग्रीयतिभः । अपि मिं, षपदत्, षप टी-दि (५६५) ङः । पाणिनिः १।५।६० ।

॥ ५७९ ॥ षेचतुरित्वादि (५७९) षेचतित्वात् वा एत्, छिचोपच । निषिचत्वात् राजृञ्च अ प्रथवीषा षेचदिपाठयोदासोपेक्षापि एत् छिचोपच ।

एवं (१२१) टु भ्रान्त ऊ च दीप्तौ ।

भ्राश्रुते भ्रायते । श्रेयि बभ्रायि ।

एवं (१२२) टु भ्रान्त ऊ च भासि । *

(१२३) व्यन च ग्रन्थे ।

विष्यति अवष्यति मांसं, व्यर्ष्यति, विष्यति, विष्यति, विष्यति, विष्यति ।

विस्त्रनति वीषा, निस्त्रनति अन्नं, (५७२) अन्नव्यवेत्युक्ते न चः ।†

(१२४) खतु ज विदारि ।

(१२०) इनगमेत्युङ्क्षीपः, चक्षुतुः चक्षुः ।

ईप्सु । खन-सन-जनां ऊ भ्रसे, ये तु वा ।

(खन-सन-जनां ६३, ऊ ११, असे ७, ये ७, तु ११, वा ११) ।

खायात् खयात् । ‡

* भासति इति (५२४) श्रुत् वा । श्रेयि इति फच्चादित्वात् चातोऽप्येवम् । भास-
भासौ दन्वसानौ च ।

† सशब्दं मांसं सुश्रुते इत्यर्थः, अवष्यतितीति विधानवशात् चकारात् परस्मादि पठन् ।
व्यर्ष्यति वी-दिप्, अन्नव्यवधानेऽपि पठन् । विष्यतिरिति फच्चादित्वात् वा एत्वं,
खिखीपच, विचक्ष्णापि पठन् । वीषा निस्त्रनति प्रव्यायते, अन्नार्थेभिरन्वितान् ; अन्नं निस्त्रनति
सुश्रुते, वि-अवनिर्गम्यमानं न पठन् ।

‡ एषां ऊ खान् असे परे, ये तु वा, क्तिन्नादन्वयस्य खानि । अच इति असे परे न
खानिदिति बोध्यं, श्रेयं यच्छ्रुतिः चञ्चलि चञ्चलीत्यादि । (अतएव किति किति फच्चादी
परे इति पाणिनिः ।) एवं व्यर्ष्यति च परे बोध्यं, तेन जन्वनिष्पत्तिः । पाणिनिः ६।४।४२, ४३ ।

(१२५) चायं अ निशामे अर्धे ।

अचायीत्, (६४२) योर्लोप इति, अचासीत् ।

(१२६) लष अ स्रहायां ।

लषति लषति । *

(१२७) गुह्र अ संवरणे ।

६५६ । गुह्रो षोरुः । (गुह्रः ६१, षोः ६१, कः ११) ।

गुह्रो षोरुः स्यात् । गूहति गूहते । अगूहोत् अगूहत् । †

६५७ । गुह्रदुह्रदिह्रलिहां टीमदन्त्ये न सिः

सक् वा ।

(गुह्र-दुह्र-दिह्र-लिहां ६५७, टीमदन्त्ये ७, न ११, सिः ११, सक् ११, वा ११) ।

एषां टीमदन्त्ये परे सिर्न स्यात्, सक् च वा स्यात् ।

अगूढ अगूहत् । ‡

* अचायीदिति (५०२) वा इम् । लषतीति (५८४) श्यन् वा ।

† कृति (८८२) गुह्रं गोह्रमित्युदाहरता अचि परे एवायं विधिरिति सूचितं, तेन गूहता मोदा, गूहचिह्रि घोच्यतीत्यादि । अगूहोदिति (५०२) वा इम् । पक्षे अनिम्लात् (६०५) सक्, (१०५, १००, ६०२, १११) अगूहदिति । पाणिनिः ६।४।८६ ।

‡ आ मं टीमं, टीमे दन्त्यः टीमदन्त्यसिञ्चन् । एषां सि न स्यादिति पञ्चमौ हिला षष्ठौ निहेशेन, गुह्रघातोः सेम्पक्षे जातः सिः टीमदन्त्येऽचरे परे न तिष्ठेत्, सेर्मासत्वेन श्रपो न प्रसङ्गः । अनिम्पक्षे (६०५) इत्यनेन जातः सक् च वा तिष्ठेदित्यर्थः, अतः सकोऽभावपक्षेऽपि श्रपो न प्रसङ्गः । तथा दुह्र-दिह्र-लिहाम् अनिमित्तुद्धानत्वात् सिप्रतिशेष जाति, सक् तु वा स्यादिव, सकोऽभावपक्षे श्रपो न प्रसङ्गः, सङ्गदन्तो विप्रतिषेधो यदवाधितं यदवाधितमेवेति न्यायादित्यर्थः । अगूढ इति गुह्र-टी-तन्, अनेन सेरभावे, (१०५) इत्य ङः, (५०५)

ई५८ । सकोऽहोपो ऽह्यध्वे ।

(सकः ६।, चन्-लोपः १।, चधि ७, चन्वे ७) ।

सकोऽकारस्य लोपः स्वादन्वे चधि परे ।

अगूह्रिषि अघुचि । अगुह्रहि अघुचावहि । दन्वे किं,
अगूह्रिवाहि अघुचामहि । अन्वे किं, अगूह्रिषत अघुचन्त । #

(१२८) इ अ इत्यां ।

ई५९ । इगुङुर्मठीस्थनिम् किद्गमस्तु वा ।

(इगुङुः ३।, म-ठीस्थि ११।, चनिम् ११।, कित् ११।, गमः ३।, तु ११।, वा ११) ।

तस्मान्ने चः, (४७) अस्व डः, (७७) डलोपः पूर्वस्य च ङीर्षः । अघुचत इति सक्, (१७५, १७७, ६०२, १११) । सको विकल्पपक्षे तु अगुद् इत्येव । मे किं, अघुचत् । (दन्वीऽहोऽपि वकारो दन्व्यहस्येन यञ्जते, तेन अगुह्रहि अघुचावहि इति काञ्चिका सिद्धान्तकौमुदी च ।) पाणिनिः ७।१।७२ ।

* चतो लोपः अहोपोः । न व्यम् अस्व तस्मिन् । अघुचतमिद्रे चधि विषये इत्यर्थः । अगूह्रिषि—टी-३, (५०२) इम् । इम्-विकल्पपक्षे अघुचि (६०५) सक्, चनेन सकः अकार-लोपः, (१७५) इस्व डः, (१७७) मस्व चः, (६०२) डस्व चः, (१११) वस्वम् । अहि—अगुह्रिषि ईर्षिविषः, वकारस्य दन्वत्येन अस्वत्वाभावात् ङी ङो भावित्वात्प्राप्तिः । अघुचध्वे (१०८) अकारस्य आकारः । अगूह्रिषहीति मकारस्य दन्वत्याभावात् न चिर्षिविषः । ङीर्षो विकल्पपक्षे सक् । अगूह्रिषत इति (५५५) आनीऽहनत इति अन्वयान्ने चत् । अघुचन्त इति इन्विकल्पपक्षे सक्, अच अ-वर्जनादनेन न अकारलोपः, परन्तु (३३२) लोपोऽलोऽदी-चोरित्वाकारक्षेपः, तस्य अन्विकल्पान् न अन्वयान्ने चत् । अकारलोपे अन्वयान्वाचिषधि चन्वे इति कश्चन प्रपद्यति—(२६) लोपोऽलोऽदीनाञ्चोरिति, (३३२) लोपोऽलोऽदीचोरिति, (७७५) अहोपोऽहोऽन्विकल्पे चोरित्वाकारक्षेपे चकारलोपस्य अन्विकल्पान् नान्वयान्ने चत् । तेन (६०७) सुगुह्रिषोऽपि इत्यदिना अकारलोपे अन्विकल्पान्नीकारान्, (५५५) आनीऽहनत-इत्यस्य प्रथमो दुहिते दिहिते चिहिते इत्यादि सिद्धम् । पाणिनिः ७।१।७२ ।

इगुङ् ऋवर्षाम्नाश्च वरा मे क्षिताः अग्निम् ङी सिञ्च कित्
स्यात्, गमसु वा । अहृत, अहृवातां । हृषीष्ट । †

(१२८) टु ङु ष अ भृतिपुङ्खोः ।

बभूव । †

(१३०) दान् अ धार्जवे द्विदि ।

दौदांसति, दौदांसते । ‡

एवं (१३१) ग्रान् अ तेजे ।

ग्रीशांसति ।

(१३२) भजौ अ भामसेवयोः ।

भेजे, भेजिष्य बभक्ष्य ।

(१३३) त्रि अ सेवायां ।

(१३३) जित्रीत्वङ्, अग्नित्रियत् । अयिता । §

* इक् उक् यस्य स इगुङ्—भिद् युञ् सञ् प्रथतिः । इगुङ् च षच इगुङ् तस्यात् ।
ङी च सिञ्चति, मे (आत्मनेपदे) ङीसि, मङीसि । नासि इम् यस्य सोऽग्निम् इति मङी-
सीर्वशिवचम् । † गमसु आत्मनेपदे (८७५) समगत समगंता । मङीसि किं, अजाचौत्,
अजाचौत् । अहृत इति तन्, सिः, अनेन कित्, (५६२) सेर्लोपः । मङी यथा—भिषीष्ट,
हृषीष्ट । पाणिनिः १।२।११, १२, १३ ।

† बभूव इति (५८४) भेजसुम् इति इमृगिषेचः ।

‡ दौदांसतोऽप्यादि (६१०) सन्, खेजौ च ।

§ भेजे इति (५७८) चः इः, द्विधापच । भेजिष्य इति (५८८) वा इम् । पचे
बभक्ष्य (२११) कुङ् । अग्नित्रियदिति चङ्, हित्वादिक्, (५८८) इयः । अयिता (५८७)
त्रिवर्षाम्नात् इम् ।

(१३४) रन्जो ज राजे ।

६६० । रन्जो ऽप्रक्षकानास्त्विन्नौ न-सोपो

औ तु ष्टगरमणे । (रन्जः ६।, षप्-बन्ध-चन-चस्-त्विन्नौ ०।, न-सोपः

१।, औ ०।, तु १।, मृगरमणे ०।) ।

रजति रजते । ररजतुः ररजतुः । †

(१३५) त्विषो अ काम्नी ।

षत्विषत् । त्विषीष्ट । †

(१३६) यजे औ देवार्धा-दान-सङ्कतो ।

(६५१) व्यययहेतिः, इयाञ् ।

६६१ । ग्रहस्रपाद्योः कञित्-कितो ङिः ।

(ग्रह-स्रपाद्योः ६॥, कञित्-कितोः ०।, ङिः १।) ।

ग्रहादेः किति ङिति, स्रपादेः किति, ङिः स्यात् ।

ईजतुः ईजुः, इजजिय इयञ् । †

* षप् च बन्ध चनच चस् च चिन्निवेति लङिन् । एतेषु प्रथमेषु परेषु रन्जः न-सोपः स्यात्, औ परे तु मृगरमणेऽर्थे । चिन्निवेति कृतप्रथमयो वत्तव्यः, लङिन् रावौति (२२३१सूट्टीका द्रष्टव्या) । रज्जन्निवेति तु आनस्यैव । रजति रजते इति षपि नसोपः । ररजतुः ररजतुर्नि (५६६) वा कित्तुंश्रयां, (५६०) किति नसोपः । पार्श्विनिः ६।४।१६, १।१।१४२, “रज्जन्निवेति नसोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्,” “चित्तुषि च रज्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्,” “रज्जेर्षौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्” इति पार्श्विकानि च । मृगरमणमाश्लेषकानि कि भद्रोविदीक्षितः । आश्लेषो मृगश्च किञ्चानिभ्यन्तः ।

† षत्विषदिदि (६०५) सङ् । त्विषीष्ट (६५२) चिन्निवेति न मुचः ।

‡ मन्ध इत्यत्र मन्धकपी, तौ चादौ ययोसौ तयोः । कञी इती यञ् स कञित्, कञित् चिच कञित्कितौ तयोः । (६५१) व्यययहेति सूत्रं पठिताः यथाद्वयः स्रपाद्यवत्

(१३७) ड्वी वपी अ मुण्ड-बीजोऽस्योः ।

प्रष्णुवाप ।

(१३८) वहे औ प्रापणे ।

प्रष्णवाचीत्, अवोढ । उवाह, जहे । *

(१३९) वे ज्ञे स्यूती ।

६६२ । व्यां न वे-प्रच्छां ।

(व्यां ७, न ११, वे-प्रच्छां ६॥) ।

वेअ प्रच्छि व्रधि भ्रसृजीनां जिर्न स्यात् व्यां । ववी, ववतुः । †

६६३ । वेओ वय् वा । (वेअः ६, वय् ११, वा ११) ।

वेओ वय् स्याद्वा व्यां । उवाय, जयतुः । ‡

त्रेयाः । वज -अतुम् हिलादि, व्ययवहेति खेर्निः, अनेन मूलस्य जिः । एवं ईलुः । वयजिच (५८९) वा इम् । पचे (१५४) वङ्, (४०) वस्य ठः । पाणिनिः ६।१।१५, १६ ।

● प्रष्णुवाप प्र-नि-वप-अप्, हिलादिकं, (६५१) खेर्निः । (५४९) गदायननेर्षत्वम् । प्रष्णवाचीत् प्र-नि-वह-टौदि, (१०५) इत्य ङः, (६०२) ङस्य कः, (५०४) अनिमत्वात् ङङिः, गदायननेर्षत्वम् । अवोढ वह-टौतन्, (५६२) सिलोपः, इत्य ङः, (६५२) अकार षोकारः, (५०५) तस्य धः, (४०) वस्य ङः, (००) ङलापः । उवाह वह-टौ-अप्, हिलादिकं, (६५१) खेर्निः । जहे खेर्निः, (६६१) मूलस्य जिः ।

† प्रष्णम् इति बहुवचनं नवार्थम् । वेओ जिनिषेऽपि तदादेशस्य वयो न जिनिषेधः, अथवा तत्र (६५१) वयो बहुवचस्य वैयर्थ्यात् । वे-टौ-अप् (६०८) एकार आकारः, हिल्वादि, (६०९) अप् षीः, ववी, अच खेर्नं जिः । एवं ववतुः, अच खेर्नूलस्य च जिनिषेधः । पाणिनिः ६।१।४०, वार्तिकश्च ।

‡ उवाय इति अनेन वयादेशे, (६५१) खेर्निः । जयतुरिति खेर्नूलस्य च जिः । पाणिनिः २।४।४१, ६।१।१८ ।

६६४ । व वः किति । (व ११, वः १६ किति ०) ।

वेङ्गो यस्य वः स्यादा ङां किति । अवतुः । †

(१४०) व्ये जै हतो ।

६६५ । ना व्येठ्रां । (न १२, ना ११, व्येः ६१, ङां ०) ।

व्येज प्रा न स्यात् ङां । विध्याय । †

६६६ । जिं वान्त्यः किति ।

(जिं २१, वा ११, वान्त्यः ११, किति ०) ।

द्वेष्योऽन्वो भागो जिं वा प्राप्नोति ङां किति ।

विव्यतुः विव्ययतुः, विव्ययिथ । ‡

* वेङ्गो यस्य अक्षरात् तदादिभ्यश्च वयस्य वकारलोभ्यः । अवतुरिति अवतुरितिवत् साध्यं वेवक्षन्नेन वकारस्य वकारः । पाणिनिः ६।१।२६ ।

† व्ये जै हताधिक्यस्य ङां विभक्तौ (६०८) प्रा न स्यात् । अतुठ्पावपि व्यानिष्पुपादानं, कितौक्त्यस्य वा इत्यस्य च निरुक्त्यर्थम् । विव्याथ इति आ-निषेधे (६५१) वजादित्यात् खेर्भिः, (१००) उच्चिः, (१५) ऐ-स्वामि आत् । पाणिनिः ६।१।३६ ।

‡ (६६१) वजस्यपाथोरित्यनेन प्राक्कस्यैर्विकल्पविधानम् । जिं वा कितौति इति चादौ जि-विधाये पचात् वि इत्यस्य चित्ते, वजादित्यात् (६५१) खेर्भि-विधाये उच्चतुरित्यनिरुक्त्यर्थं स्यात्, (३१६) जिः पुनर्न स्यादित्यस्य नाम विषयः चिभूतस्य वैः प्रकृत्यन्तरत्वात् । विव्यतुरिति व्ये व्ये इति चित्ते, (६५१) खेर्भिः, अनेन सूत्रस्य जिः, (५८८) प्रकृत्यै च । विव्ययतुरिति अनेन सूत्रस्यैर्विकल्पस्य (१५) ऐ-स्वामि आत् । विव्ययिथ इति (५८६) व्येज-वर्जनात्, (३५४) निष्पुपादानं, उर्ध्व्य (३१६) पुनर्भि-विधावनिषेधान् वि इत्यस्य न कः । “उभयैवां वदवसानव्यान् इत्यादिः श्रेयं वाचित्वा सम्प्रसारणम्” इति इति ।

(१४१) ज्ञे वै सर्वायां शब्दे च ।

अहत्, अहत् अह्नास्त । *

६६७ । ह्यो हेर्निः । (त्र. ६।, वे. ६।, मि. १।) ।

हेर्ज्ञो जिः स्यात् । जुहाव, जुहुवतुः । †

(१४२) ऐ वसौ निवासे ।

६६८ । स त् स्यरे । (स। ६।, त्। १।, सि ७, परे ७) ।

सस्य त स्यादरे से परे । अवासीत् अवासां, उवास जघतुः । ‡

(१४३) वदै वाचि ।

अच्छ-वदति । (५७४) व्रजवदेति त्रिः । अवादीत् । उवाद,
जदतुः । §

* अहदिति हे-टी-दि, (६१८) ऊः, (६१०) आ-सोपः । अहत् अह्नास्त इति, (६१८) सिन्धुस्य मे वा इत्यनेन वा ऊः ।

† जीः पुनरुपादानात् व्यां किति, वा, इति अवासां नामुठितिः । हे-वासी यं चिन्त्वं तत्र धीर्नुस्य च जिः स्यादित्यर्थः । यथा अजुहुवत् जुहुवति इत्यादि । जुहाव इति अनेन उभयत्र जिः, (५७७) इति, (१५) चोस्याने आत् । जुहुवतुरिति (५८८) उस्याने उव् । पाणिनिः ६।१।११ ।

‡ अवासीत्, (५७४) अनित्वात् इति, अनेन सस्य त । अवासांमिति अवरत्नत्वात् निरवकाशत्वात् आदी सस्य तकारे पश्चात् सिञ्चोपः । उवास जघतुः (६५१) अवादिनाम् छेर्निः । (६६१) किति परे नृस्यज जिः । पाणिनिः ७।४।४८ ।

§ अच्छ-वदति (५७१) उवासः, स्युच्छे वदतीत्यर्थः । उवाद जदतुः, अवादिनात् जिः ।

(१४४) ट्वां चो ष्चि इर् गति-वृत्तयोः ।

(५६५) शासुलिदद्युदिति ङः वा । अङ्गत् ।

(६१२) जिश्रीत्यङ् वा । अङ्गिङ्गयत् अङ्गयीत् । *

६६६ । ष्चेर्जि वा यङ्-व्यो अङ्-सनोः ।

(त्रेः ६१, जिः ११, वा ११, यङ्-व्योः ७१, अङ्-सनोः ७१) ।

ष्चेर्जि वा स्यात् यङ्ङि ङां जेः परे अङ्ङि सणि च ।

शुश्राव शिश्राय, शुश्रुवतुः शिश्रियतुः । श्रियिता । श्रूयात् । †

इति मित्रपादः । ‡

इति भाष्यध्यायः ।

* अत्रत् जि-टौ-दि, ङः, (६५२) विश्राने च । ङ-विश्रान्त्वपथे अङ्, शिल्वादि, (५८८) वृद्धोरिति इय् अङ्गिङ्गयत् । अङ्-विश्रान्त्वपथे ङां सिः, (५५४) इम्, नृचः, (१५) एङ्गाने अय् अङ्गयीत् ।

† यङ् च ङी च ती तयोः । अङ् च सन् च अङ्-सनी, जेः परी अङ्-सनी, तयोः । शुश्राव इति चादौ जिः, यथात् शिल्वादिकम् । पथे शिश्राय । एवं अतुसि (५८८) यथा-वाङ्मम् उन् इम् । श्रूयादिति (६६१) जिः । (५८०) दीर्घः । पाणिनिः ६।१।२०, २१ ।

‡ (११२-११८) संख्यानर्गत-ज्योतिषशास्त्रशास्त्राणां, (११९-१२२) संख्यानर्गत-पञ्चाङ्ग-शास्त्रशास्त्राणां, (१२३-१२५) संख्यानर्गत-आनुबन्धाणां, तथा (१२६-१४४) संख्यानर्गत-यज्ञादिशास्त्रशास्त्राणां परस्मैपदवतामात्मनेपदवतासुभयपदवताश्च चानुनामिकश्च सन्निवेशात् मित्र-इति पादनाम् ।

ईठः १ १म-पतुर्गंगाध्यायः ।

—२०२—

१म पादः—अदादिः ।

(१४५) अद लौ भक्षणे ।

ई७० । लुगङ्गो ऽपः । (लुक् १२१, अदभ्यः ५॥३, अपः ६१) ।

अदादेः परस्यापो लुक् स्यात् । अत्ति । †

ई७१ । ङ्गसो हेर्धिः । (ङ्गसः ५१, हेः ६६, धिः ११) ।

हो भ्रंसाच्च परस्य हे धिः स्यात् । अद्धि । †

ई७२ । हसाङ्ग्रां दिसे लोपामौ ।

(हस-अदभ्यां ५॥१, दि-सेः ६१, लोपामौ १॥१) ।

हसात् परयो दिंसो लोपः स्यात्, अदः परयोरम् स्यात् । ‡

आदत् आदः ।

* अदभ्य इति बहुवचनं गणार्थम् । अे अप् रे इत्यत्र अदादिवर्जनं न कृत्वा अप लुक्-
कारणं अदाचित् अपः स्थित्यर्थे, तेन अङ्गनदित्यादि । अपिच, (१०६८) अप्-विशिष्टघातो-
र्भुविकल्पे, अदादिभक्षीयसदघातोः रोदितं कदितमित्यादि सिद्धम् (१०६८सप्तटीका इत्यस्या) ।
ङ्गङ्गारघात् युवः युवन्तीत्यादौ (८३) लुकि न सजेति निवेद्यात् न युवः । पाणिनिः २।४।७२ ।

† हु—लुङ्गुषि । अद—अद्धि । अथ—अन्धि । वङ्ग—उद्धृष्टि । अकास—अकाङ्क्षि
इत्यादि । (८५६) विशेषविधानात् तातडादीमस्थले न स्यात्, तेन लम् अत्रम् अद्यात् अद्धि
या । पाणिनिः ६।४।१०१ ।

‡ दि-सेरित्येकवचनं क्रमनिरासार्थम् । दि-सेरिति ष्या एव, व्याप्तौ सि-व्यवधाना-
दसक्यः । पाणिनिः ६।१।६८, ७।१।१०० ।

६७३ । वसुदंः सम्ब्यल्वञ्चि ।

(वसु ११, अदः ६, उन्-टी-वल्-ञञि ०) ।

अदो वसुन् स्यात् सवि व्यामञ्चि षञि च । (५६५) चित्वात्
उः । अघसत् । *

६७४ । व्यां वा † (व्यां अ, वा ११) ।

अघास आद । (२३०) इमगमित्युङ्-सोपः । अघतुः आदतुः
अघसिद्य आदिद्य । †

(१४६) षा ख भचवे ।

प्रचिष्ठाति । ‡

६७५ । द्विषविदातो ऽनुस् वा ।

(द्विष-विद-आतः ३, अन् ११, उस् ११, वा ११) ।

द्वेष्टे वेंत्ते रादन्ताश्च परोऽन् उस् स्यात् । अणुः अणान् । §

* उन् च टी च अल् च उल् चेति मञ्चिन् । सवि निचञ्चति । व्यां, अघसत्, (२१०) अ-वर्जनात् न उङ्-सोपः । अस्ति षञि च प्रचसः, आसः । (पाणिनिः १।१।६०) आद इत्यादौ तु न चसादीशः । पाणिनिः १।४।१७, १८ ।

† अदो वसु स्यात् वा व्याम् । अघतुः उङ्-सोपे (६७) अल्ल कः, (१११) आसवस-चरीति वलम् । अद वस इति द्वाभ्यां वातुभ्यां आद अघास इत्यादि-सिद्धादपि एतत्पूर्वकारं अघधातोश्चपि अदनुष्वाल्प्रानाद्यै, तेन (५८८) अदवर्जनादिव अदवर्जने सिद्धे, अघधातोः अघसिद्य इत्यत्र (५८७) निष्कन्तिन् । पाणिनिः १।४।४० ।

‡ (५४८) अदवर्जति वलम् ।

§ अन् अन् इति व्या एव, स्यात् द्विषः उक्तवधानात् न प्रसङ्गः, तेन स्यात् अविचम् । विदातोश्च द्विषवधानम् अनिनामायी, (५६१) निष्कन्तुस् अनेदिदुः, अघासिदुः । पाणिनिः ३।४।१०८, ११०, ११२ ।

(१४७) वय स कात्तो । *

वटि । (६६१) अहस्रपाद्योरिति जिः । उष्टः उञ्चन्ति । अवट् ।
उवाञ्च । †

(१४८) वनः सौ चिंसा-मत्वोः ।

ई०ई । वनतनाद्यनिमां अमूलोपो भस्-
यप्यतिक्ञ्चसौ ।

(वन-तनाद्यनिमां ६॥, अमूलोपः १, भस्-यपि ७, चत्कि ७, अथौ ७) ।

यकां अमूलोपः स्यात्, अथौ भक्षे यपि च, नतु तिकि ।

प्रचिहृतः । (१८८) वनो ङो ङः । ङन्ति । प्रहस्यः प्रहस्यः,
प्रहस्यः प्रहस्यः । ‡

ई०७ । अह्येधि-शधि हन्यस्ति-शास्ति हिना ।

(अहि-एधि-शधि १६, हनि-अस्ति-शास्ति ६१, हिना २) ।

यथां हियुक्तानां क्रमादेते स्तुः । अहि । §

* कानिः कामना, उञ्चतिः वावत् ।

† अमूलोपः, (१५४, ४७) अहः, तस्य टः । अवट् इति घी-दिप् (६०२, १५४, ६४) ।

‡ अह्येध् उवाञ्च (६५१) से-किः ।

§ वन आदिर्यस्य स तनादिः । नास्ति इन् यस्मात् सः । वनस्य तनादिस्य अस्ति
इति तेषाम् । अन् भस् च प्रत्याहारी । अय् इति (११०६) ज्ञाप-स्त्रान्नातः । तिक्
(१०००) प्रत्ययः । नास्ति अर्थेऽस्ति स तच्छिन्, अथौ इति भसो विशेषणम् । एषामिति
अन्यथातोऽन्यादिरनिमाञ्चः । प्रचि-हृत इति अनेन मूलोपः ; (५४८) वदाद्यन्येर्वात्मन् । एवं
अह्येध् इत्यादि अ-वान्वाहनो वा अस्ति । पाणिनिः ६।४।२०, २८, २९ ।

¶ अहिस्य एधिस्य शधिस्य अय् । हनिस्य अस्तिश्य शास्तिश्य तस्य । पाणिनिः ६।४।२५,

६।११८ ।

६७८ । इनो वधटीञ्चलि टीमे तु वा ।

(इमः ६।, वधः १।, टीञ्चलि ७, टीमे ७, तु ।१।, वा ।१।) ।

इनो वधः स्यात् व्वां व्यामलि च, टी-मे तु वा । अवधीत्* । †

६७९ । खेहो घो अणिति च ।

(खेः ५।, घः ६।१ घः १।, अणिति ७, च ।१।) । •

खेः परस्य इनो हस्य घः स्यात्, ङिति चिति च ।

जघान, जघ्नतुः । इन्ता । वध्यात् । प्रहृषिष्यति । †

(१४९) यु लभिसर्पणे ।

६८० । रपिद्वसुप्रतो ऽद्वेत्रिः ।

(र-पित्-द्वसि ७, उतः ६।, चरेः ६।, त्रिः १।) ।

अद्वेधो वकारस्य त्रिः स्यात् पिति हवे रे ।

धीति द्युतः द्युवन्ति । ‡

* टी च ठी च अल् धेति तच्छिन् । अल् इति (११३४) प्रत्ययः । व्यादी इनोः प्रयोगं निविध्य भौवादिक-वधधातुः प्रयुज्यते इति तात्पर्यम् । अवधौदिति व्वां इनो वधादिञ्चि वधधातोर्नवीदित्वात् (५५७) इम्, ततः (५६१, ५६२) ईम्, सिधोपच । एवं (ठी) वध्यात्, (अल्) वधः । टीमे तु—आवधिष्ट आहत इत्यादि । (पाणिनिः ६।१।८७, परिघ इत्यादी तु न वधादिभ्यः ।) पाणिनिः २।७।४२, ४३, ४४ ।

† अकारादर्थवत्, खेः परस्य इनो हस्य घः स्यादिति, ङिति चिति च परीप्रधि चः स्यादिति च । खेः परस्मान् अघनिघ जिघांसतीत्यादि । ङिति घातवति, चिति घातक-इत्यादि । जघ्नतुरिति (२३०, १८८) ङुत्तञ्-धीपो ङादिभ्यः । प्रहृषिष्यतीति (६१७) इम् । (५४९) नादिङ्गनमौनेति चत्तम् । पाणिनिः ७।१।३७, ३५ ।

‡ रयाची पिशाची इस् धेति तच्छिन् । न धिरधिकस्य । वद्य द्यीति धीति रीति । अर्थः किं, लुङीति । द्युवन्ति (५८८) उम् । पाणिनिः ७।१।८८ ।

(१५०) यु ल मित्रश्च अमित्रश्च च ।
योति । यविता । *

(१५१) षु ल सुतो ।
अनावीत् अनवीषीत् । तुनुविव । *
(१५२) ष्यु ल तेजने ।
स्यविता ।

(१५३) षु ल प्रसुत्वां । *
(५८६) सुक्रमोऽमे इति इम् । अस्त्रावीत् ।
(१५४) इ-न ल गतो । †

६८१ । यिनोऽच्यथौ । (य ११७ इमः ६।, अचि०अ, अथौ ७) ।

इनो यः स्यादथावचि । ‡ यन्ति ।

६८२ । गा व्यां । (गा ११, व्यां ७) ।

इनो गा स्नात् व्यां । अगात् । इयाय । §

* यविता, स्यविता इति (५८०) प्रतिप्रसवात् (५५४) इम् । अनावीदिति (५०३) वा इम् । अनासत्वात् (५०४) त्रिः । तुनुविव, (५०३) अथ्या इत्युक्तेः; नेमसुमिति (५८४) नियमात्, निव्वनिम् । गथपाठे च इति बोपदेशनिर्देशः । (५६८) आधादीति वस्थाने सः, सु इति घातः ।

† इ-न घातो नकारः (५५२) सूत्रापिबैत्यादिषु विशेषज्ञापनार्थः ।

‡ (५८८) नृध्वोरिति प्रामव्यस्य इवो वाचकः । पाणिनिः ६।७।८१ ५

§ इ-यप्, विलं, (५००) सूत्रस्य उक्तिः । (५८५) क्तेः स्थाने इव । पाणिनिः २।७।४५ ।

६८३ । खेः किति घः । (खेः ६१, किति ७१, घः १) ।

इनः खेः घः स्यात् किति खां । ईकृतुः । *

६८४ । अगे ष्यां । (अगेः ६१, ष्यां ७) ।

अगेरिनो घः स्यात् किति ष्यां । ईयात् । अगेः किं,
अभियात् । †

(१५५) अघौक ख सारथे । ‡

६८५ । इन्वदिकः । (इन्वत् १२७, इकः ६१) ।

इन इव इकः कार्यं स्यात्, रूपञ्च तद्वत् । §

(१५६) या ख गतौ ।

प्रचियाति । ¶

एवं (१५७) वा ख गमन-द्विसयोः ।

* विभूतस्य इन धातोः व्या अन्वय कितोऽस्यपात् इषी व्यावृत्ति व्याख्यातम् । ईकृतु-
रिति, (६८१) अकारे, अनेन दीर्घः । अक्षिणिः ७१।६८ ।

† (६८०) चोऽन्वये इत्यनेन दीर्घे सिद्धेऽपि, अयं नियमाद्यः, तेन डां किति अनेरिन्-
एव दीर्घः न तु अनेरिति । अक्षिणिः ७१।२४ ।

‡ इ-कः अकारविभ्रमः । अक्षिण्यन् अन्वपूर्वस्य वीचकस्य च प्रयोगनिराधारम् ।

§ इनधातोरिव इकधातोः कार्यं स्यात्, रूपञ्च तद्वदित्यनेन सर्वत्रैव स्यादिति अष्टं,
तेन (८०६) नञीनिङोर्द्विष्यत्पि अष्टचम्, अतएव इक-धातोरपि अक्षिण्यनिषतीति ।
मद्यी तु सचीतयो राषवदोरचोवन्नित्यन आतिदेशिकस्यानित्यनेन इन्वत्त्वव्याभावात् (६८१) क-
चादेशं वाचिन्ना, (६८८) इक-आदेशः । “इन्वदिक इति वक्ष्यन्” इति वार्त्तिकम् ।

¶ प्रचियाति (१४८) नदनदीति चमम् ।

(१५८) द्रा ल सभ्रे पसांघने च ।

(१५९) ख्या ल ख्यातो कथने ।

अख्यत् । *

(१६०) मा ल च माने ।

प्रचिमाति । मेयात् । †

(१६१) विद ल ज्ञाने ।

ईदई । वेत्तेः क्रीपं ठीपं वा ।

(वेत्तेः ५, क्रीपं १, ठीपं १, वा ११) ।

विदः परस्य क्वाः पस्य क्वाः पं स्याद्वा ।

वेद विदतुः विदुः, वेत्य विदयुः विद, वेद विद् विद्म । पचे सुगमं । †

ईद७ । ऊगम् वा क्वां ग्यान्तु क्रानु ।

(ऊगम् ११, वा ११, क्वां ७, ग्यां ७, तु ११, क्वा ११, चद् ११) ।

वेत्तेष्ट्यां ऊगम् वा स्वात्, ग्यान्तु क्वा एवानुप्रयोगः । ‡

* अख्यादिभि (१५८) ऊ, (१५९) आलोपः । प्रचिमाति (५४९) नदनदीति चल्म । मेयादिभि (१५९) छे ।

† खानिषदादिश्च इति न्यायात् ठीपस्य क्रीप-तुख्यत्वात् न चिन्तं, (१६०) न ऊगम्, न वा वेत्य इत्यादादिन् । केवलं क्रीपरलोपद्विभक्तौनामाकारमेव इति । पाणिनिः ३।७।८२ ।

‡ ग्यान्तु इत्यनेन नीपरैरपि ऊगम् वा स्वात्, वक्त्वात् क्वा एवानुप्रयोगः नतु अस्तुनी-रिति । ऊगम् अगुचः । पाणिनिः ३।१।४१ ।

६८८ । तन्भ्यः शुप् रे षे ।

(तन्भ्यः ३३, यप् ११, रे अ, वे अ) ।

विदाहरोत् वेत्तु । †

६८९ । छजो ऽह्यौ रे ।

(छजः ६१, यत् ११, च ११, यञी अ, रे अ) ।

छजो ऽकार उः स्वात् यञी रे । विदाह्रुवतां वित्तां । अविदुः
अविदन् । †

६९० । घ्यां सौ र वा दधोः ।

(घ्यां अ, वी अ, र ११, वा ११, द-धोः ६३) ।

दधो रैफः स्वाहा सौ घ्यां । अवेः अवेत्, अविक्तं अविक्त ।
विदाह्रभूव विवेद । ‡

* तन्भ्य इति बहुवचनं नञ्चर्त्वे, तनादिभ्य इत्यर्थः । यपः अपायितौ उकारस्त्रिभिः,
अपो वाचकोऽयम् । विदाहरोत् इति छ-प्रयोगे, छज्यलनादित्वात् यप्, यपि परे (३४२) छजो
युवः, पुनः तुप परे यप उकारस्य युवः । पाणिनिः ३।१।७८ ।

† नासि चः (सुची प्रत्ययः) यजान् सोऽह्यल्लिङ्गम्, यञी इति रे इत्यस्य विशेषणम् ।
अनुचिप्रत्ययपूर्ववर्तिनि रे परे इत्यर्थः । विदाह्रुवतामिति यपि परे छ इत्यस्य युक्ते, विदाह्र
इति स्थिते, अनेन अकार उकारः । अविदुरिति घ्या यन्, (६०३) विषविदिति उच् वा ।
पाणिनिः ६।४।११० ।

‡ अवेरिति विद-वी-सिप, (६०२) सिपो वीपः, त्वञीपे अक्षरचमिति व्यायादनेन
दस्य रैफः, (१०६) रस्य विसर्गः । विदाह्रभूव (६८०) विश्वत्वेन जान्, (३८३) भू-प्रयोगः ।
एवं विदानास, विदाचकार । पञ्चे विवेद । पाणिनिः ८।२।७३ ।

(१६२) अस ल भुवि ।

६८१ । लोपोऽस्यसोर्द्धिसो रघ्यां ।

(लोपः १।, अस्ति अ-सोः ६॥, क्तिन्-सोः ७, अघ्यां ७) ।

असोरकारस्य क्तिन्ति रे, सस्य च से, लोपः स्यात्, नतु घ्यां ।

स्रः सन्ति, अस्ति, एषि, आसीत्, आस्तां । †

६८२ । भूररे । (भूः १।, अरे ७) ।

अस्ते भूः स्यादरे । अभूत् । †

६८३ । प्रादुर्गीकः सः षो ऽथ्ये ।

(प्रादुर्-गि-इकः ५।, सः ६।, षः १।, अथ्ये ७) ।

प्रादुःअस्ति, प्रादुःआत् । निषन्ति । ‡

* अथ स च असौ, असोरसौ अस्वसौ तयोः । क्तिन्नासौ रभेति क्तिद्, क्तिद्च स च सौ तयोः । स इत्यनकारान्तयङ्घात् सि से स्र इति त्रयाणां यङ्घम् । अरे परे (६८२) भू-आदेशेन अस-स्त्रिष्यसन्नवात्, कीवलं क्तिन्यङ्घेन सिद्धे, रयङ्घम् अरे परे "सावस्य-सत्याय इवासं यङ्घः" इत्यादौ कदाचि-दसपातोर्भू-आदेशनिषेधार्थम् । स्रः सन्ति समवच क्तिन्ति रे परे अ-सोपः । अस्ति इति से परे स-सोपः । ग्या हि (६७७) एषि । घ्या हिप् (५६१) ईम् । पाणिनिः ६।७।१११, ७।७।१० ।

† अरविषये असपातुस्त्वाने भूपातुपादिभ्यते, तेनःभूपातु-निमित्तं सर्वे क्त्वर्थे स्यादिति । पाणिनिः १।७।५२ ।

‡ डेरिक् गौक्, प्रादुश्च गौक् च तज्जात् । प्रादुर्ब्रह्मात् डेरिक्च परस्य असपातोः सस्य चः स्यात् अचि धे च परे । अचि धे च किं, प्रादुःस्रः इत्यादौ न भवन् । पाणिनिः ८।१।८७ ।

(१६३) वृजू ष व वृषी ।

६६४ । वृषीऽकङ्किति त्रिर्वा त्वञ्चषौ ।

(मूलः ६।, अकङ्किति अ, त्रिः १।, वा ११।, तु ११।, अचि अ, अचौ अ) ।

अकङ्किति वृषी त्रिः स्यात् अथावचि तु वा । मार्ष्टि वृष्टः,
मार्जन्ति वृजन्ति । * . . .

(१६४) वच लो वाचि । †

(६५२) वचस्यस्त्रिपतामिति वच । अलोचत् । उवाच अचतुः ‡

(१६५) वदिर् ल व रोदने ।

६६५ । वद्गोऽयो वृत्तस्यम् ।

(वद्व्यः ५४, अयः ६।, इत्-रक्त ६।, इन् ११।) ।

वदादेः परस्म अयस्य वृत्तस्य रस्य इन् स्यात् । §

रोदिति वदितः । अयः किं, वद्यात् ।

* व-लौ प्रती वल स कङ्कित्, न कङ्कित् अकङ्कित् अचिन् । मूल इति वदादीव-
पुण्यदीववीर्यवीर्यवचम् । मूलो वी त्रिरिमुक्ते लिवी अकङ्कित्तीति अचनं^० निमावंतीत्यप
अनिनि अमि (८०४) अमुषेऽपि उद्धिमाद्यवचम् । मार्ष्टि अमैव उद्धिः, (१५४) वत् । पाणिनिः
०१११४, वार्त्तिकव ।

† एवञ्चात् वाचोः अचि-अनु-अलोवी भासि ।

‡ अलोचदिति (६५८) कः । उवाच (६५१) किः । अचतुः (६५१, ६६१) किः ।

§ वद्व्य इति वदादिक्त्वस्य इत्यर्थः, 'मध्वस्य' (५६१) इत्ये अयः । इत् वाचो रवेदि
मलकस्य । रविर्पवे अभासी विचिरं, तेन रोदिअतीत्यादी (५५४) इन् आदिप । पाणिनिः
०११०६ ।

६८६ । दिखोरम् का । (वि-कोः ६३, चम् । १६ वा । ११) ।

बदादेः परयो दिखोरम् आदा । अरोदम् अरोदीत्, अरोदः
अरोदीः । *

(१६६) जि ष्यपो घ लु स्रप्ते ।

विस्रपिति, (६२५) सवत्वात् षः । विस्रष्वाप, दुःपुपुपत्तुः,
(६२५) निर्वत्वात् षः । †

(१६७) अन घ लु प्राणने ।

प्राणिति प्राणिति । ‡

(१६८) ऋस घ लु प्राणने ।

ऋसिति । अऋसोत् (५७६) षष्वादिवाक त्रिः ।

(१६९) अच घ लु घ भच-हासयोः ।

अचिति ।

६८७ । अन्तोऽद्वहेः । (चलः ६३, चम् । १६, वेः ५) ।

* द्विस्रोतिरिति आ देव, आत्तु सि-व्यवधानात्सुअवः । अनो न इत् आदी । अरोद-
दिति अन्, पचे (५६१) ईम् अरोदीत् । एवं आः स्रिपि । आत्तु (५६५) क जे अचदम्
अरोदीदिति । प्राणिनिः ७३५८८ ।

† विस्रष्वाप इत्यत्र (५०२) दशस्वादेरिति नियमात्, अन शेषं पत्वं, विस्रिनिचक्रं
ब्रूयत्त पत्वं (१११) विस्रादिभ्यनेन आदिव । दुःपुपुपत्तुरित्यत्र पत्तवत्त्वादादी (६६१) वीः कर्त्तु-
वत्त्वे च इति, यथात् विलमिति ।

‡ प्राणितौषि (५३८) अर्धमंशिके वा अत्रम् ।

हेः परस्मान्तोऽत् स्यात् । जचति । *

(५६३) अनुसन्धिरेति । अजचुः ।

(१७०) आद्ये च तु जागरथे ।

६६८ । आद्यस्यार्था । (चः १), उत्ति अ, चत्वा अ) ।

हेरसि परे च्चः स्यात्, न तु च्वा । अजागरः, अजागः ।
अजागरीत् । जागरामास अजागार । †

६६९ । आग्रोऽणव्वीण्डिति कसुकाने तु वा ।

(आद्यः ६), अ-च-पि-इ-ड-डिति अ, कसु-काने अ, तु १), वा ११) ।

आगर्तेषुः स्यात्, न तु अपि वी ष्वि डिति च, कसो काने
तु वा । अजागरतुः । ‡

* चन् इति इत्यन्निर्देशान् चनि चनु चनामित्यादीनां चडचम् । हेरिति (१७७) स्वे चडितात् । अच-चनि जचति, एवं ददति । चिकीर्षन्तीत्यादी (५४३) प्रपी खीषि खानिवस्त्रात् चनोऽत् । पाणिनिः ७।१।४ ।

† अजागरतिरिति आद्ये-च्चा चन्, (५६३) चन चस, चनेन मुचः । आनु सुडुः । अजागः—च्चाः सिप्, (५४२) मुचः, (६०२) सिपो खोपः, र विसर्गः । अजागरीत् (५०४) न डडिः । आगरामास (६००) वा चाम् । पाणिनिः ७।१।८ ।

‡ आद्य इति सूत्रान् न च्चः (१४१) । च्च-च विच इत् च ड्डितेति तत्, पचान् नञ्शंनि तञ्जिन् । च्च-च-पि-इ-ड-डिति मुचमिषेचान् चन्च-च सर्वथैव मुचः क्वादिचर्चः । जी जागरयति, चनि जागरः, यकि आच्येने, यपि प्रजागथे, डी-चान् आच्येनादित्यादि । चचादी तु अजागार, क्युयविः (११३१), अजागारि, आद्यतः जाग्रतीत्यादि । कसुकानि (६) अजा-यन्वान् अजाग्रवान्, (६) अजागराचः अजागारः । पाणिनिः ७।१।८ ।

(१७१) दरिद्रा च लु दुर्गत्वां ।

७०० । दरिद्रो ङि ह्रस्वेषु हागभ्योस्तु वा ।

(दरिद्रः ६१, ङिः ११, ह्रस्वे ७, षष्ठी ७, हाक्-भ्योः ६१, तु ११, वा ११) ।

दरिद्राते ङिः स्यात् षष्ठी ह्रस्वे रे परे, हागभ्योस्तु वा ।

दरिद्रितः । *

७०१ । आह्वोरा लोप्येषु ह्रस्वे त्प्रदः ।

(आ-भ्योः ६१, आ ११, लोप्यः ११, षष्ठी ७, ह्रस्वे ७, तु ११, इ ११, षदः ६१) ।

आ इत्यस्य ह्रस्व आ लोप्यः स्यात्, षष्ठी ह्रस्वे तु दावर्ज-मी
स्यात् । दरिद्रिति । †

७०२ । दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे व्यान्तु वा ।

(दरिद्रः ६१, आलोपः ११, अ-सन्-अक-अने ७, अरे ७, व्यां ७, तु ११, वा ११) ।

दरिद्र आलोपः स्यादरे, न तु सनि अके अने च, व्यान्तु वा ।

अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् । दरिद्रामास ददरिद्र । दरिद्रात् । ‡

* हाक् च भौष तयोः । ऊ इत् (१०) अन्वस्य आकारस्य स्थाने । पाणिनिः ६।४।
११४, ११५, ११६ ।

† आश्च द्विष तौ तयोः । अत्र षष्ठी रे इति वक्तव्यं, तेन ख्याधातोर्यंङि चाख्यायते
इत्यादौ न ह्रस्वः । षष्ठी ह्रस्वे तु श्लोषीते लक्ष्मीते इत्यादि । दा-वा-धालोस्तु दत्ते, षष्ठी ।
दरिद्रिति (६६७) अन् अत्, अनेन आलोपः । पाणिनिः ६।४।११२, ११३ ।

‡ सन् च अक्षय अमय तत्, न तत् असनकानं तस्मिन् । यथा दिदरिद्रासति,
दरिद्रायकः, दरिद्राचम् । अत्र हरिकारिका — “न दरिद्रायके लोपो दरिद्राषे च नेष्यते ।
दिरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिवतीति वा ॥” अपि दरिद्रामास (६०७) वा चाम्, पक्षे अन्-
रङ्गत्वादादौ आलोपे ददरिद्र । पाणिन्यादयस्य ऊ-आदेशं बलवन्तं मला ददरिद्री इत्युदाहरति ।
“असु षञ्जि ददरिद्रेति तन्निर्णयमेव” इति सिद्धान्तकौमुदी । श्रीकमनीरमापि — “यदापि
ददरिद्रेत्यस्य समर्थनार्थमुक्तसुचारुविशेषाभावाद्दौकारविधानमिति, तदपि, रभसात्, तस्मिन्
पक्षे चामो दुर्बारात् ।” तत्त्वबोधिव्येतदेव सुस्पष्टमाह । सारस्वते, क्वापि सुपक्षे,

(१७२) चकाह च तु दीप्तौ ।

(६७१) इभसो हेभिः । चकाधि । (६४) भ्रूप्रसोरिति सल्ल
दः । चकाहि । *

७०३ । घ्यां दौ त सः । (घां अ, दौ अ, त । १५, घः ६) †

घां दौ परे सल्ल त स्नात् । चचकात् । †

७०४ । सौ वा । (सौ अ, वा । १५) †

चचकात् चचकाः । ‡

(१७३) शास च तु शासने ।

७०५ । शासुडिद्वसुडेऽथौ शौ त्वाशासच ।

(शासुडच् । १५, इन् । १५, इच्चे अ, चसौ अ, शौ अ, तु । १५, आशासः ६।, च । १५) †

शासोरुड इत् स्नात् चसौ इडे डे च, शौ तु आशासच ।
शिटः । शाधि । चशिवत् । ‡

हेभिःशारे, प्रबोन्नरत्नाकावाच दरिद्रौ इमेव परं सिध्यति । अतो सुन्धकोषकृतं दरिद्रपदं
आकाशादितिः समर्थितमपि न समीचीनं प्रतिभाति । पार्श्विकवचम् ।

* चकाधि (३३६) ससोपः, पथे चकाहि ।

† विभाषणवचनवर्धिमाम्बन्धम् । चचकात् (६७२) द्विपो षोपः । चसौ सल्ल त्
पार्श्विकः ८२।०९ । तन्मते सल्ल दः ।

‡ सल्ल त आशा घां दौ परे । चचकात् चचकाः (६०२) द्विपो षोपः । पार्श्विक-
भा२।०७ ।

§ शास उच् शासुच् इत् । इन् च उच्य तच्चिन् । चसौ इति सुगरो चसौ चिद्वचम् ।
शास इति शास च तु शासने इत्यसौ च । शौ तु आशासच इति चापूर्वकशास उ च पार्श्विकि
इत्यस क्विपि इव, चसौ इडे तु आशासे इत्यादी आत्मनेपदीवच इत् न स्नात् । क्विपि
वच, मिथं शास्त्रेति मिथशोः, आशासे इति आशीः (१०२३) । शिट इति आकारस्य इ-
(१११) शासवर्द्धिनि मत्वम् । शाधि (६००) । श्या दि, (३६३) चशिवत् । पार्श्विकि-
६।३।२४, पार्श्विकानि च ।

(१७४) चक्ष उ ख वदे ।

चष्टे । †

७०६ । चक्षः क्साञ् ख्याञ् ऽरेऽत्यागोससने ।

(चक्षः ६।, क्साञ्-ख्याञ् ११।, चरे ७।, चत्यागोससने ७।)

चक्षः क्साञ् ख्याञ् ख्यादरे, नतु वर्जने उसि षसि धने च ।

चक्सासीत् अक्सास्त, अख्यत् अख्यत । त्यागे तु समचक्षिष्ट ।†

७०७ । क्वां वा । (क्वां ७।, वा ११।)

चक्खी चक्खे, चख्यी चख्ये, चचवे । ‡

(१०५) ईङ् उ ख सुतो ।

ईष्टे । §

७०८ । सध्वो रस्येम् चनीडीयः ।

(सध्वः ६।, रस्य ६।, रम् ११।, जन-ईङ्-ईडः ५।)

* मूः चचनम् । चष्टे इति चक्ष-ते (२१६) क-नीयः ।

† क्साञ् च ख्याञ् च तत् । न रोऽरक्तञिन् । त्वानच उच्च च चत् च चमच तत्, क्खीनि तञिन् । क्साञ् ख्याञ् इत्युभयोर्जातुवन्त्वाहुभयपदम्, चरे इति विभयसप्तमी, तेन विभक्त्यन्तेः पूर्वम् एसी स्मात्तमिति । वर्जनेऽर्थे उसादी प्रत्यये च न स्मात् । क्साञ् इति साङ्ख्यमध्य इति पाणिनि-क्रमदीपरी । मतान्तरानुरोधान् वीपदेवेन दन्वमध्यः कथितः, विपिचरप्रमादी वा । दन्ववदादिश्चिषानसामर्थ्यात् वर्त्त न स्मादिति । अक्सासीदिति (५८८) ईङ्चनी । चक्सात् (५८७) एकाजादन्वत्त्वात् । चख्यात् चख्यात इति (६१८) ऊः, (६१०) चासीपः । समचक्षिष्ट-व्यक्तपानित्यर्थः । उसासी तु चक्षुः, चचचाः, विचचचः । पाणिनिः २।४।५४, चासिचामि च ।

‡ चक्षः क्साञ् ख्याञ् च ज्ञावा ज्ञ्याम् । विभयसप्तमीयं, तेन च्सात्वादिश्चि-त्वाहु-वन्त्वाहुभयपदम् । पाणिनिः २।४।५५ ।

§ ईङ्-ते, (७०) तस्य टः, (६४) कस्य टः ।

एभ्यः परस्व सस्व ध्वस्व च रस्व इन् स्यात् । ईङिषे ईङिध्वे । *

(१७६) आस ऊ ल उपवेगने ।

आसो । (५८२) विजादीत्याम् आसाच्चलो ।

(१७७) वस ऊ ल आच्छादने ।

वसिता वसा । †

(१७८) निसि ऊ ल सुम्बने ।

प्रसिंसे प्रनिंसे । ‡

(१७९) सू ऊ ल प्रसवे ।

सूते ।

७०९ । सूते न् यु र्ग्यां । (सूतेः ६, न १६, कः ११, ग्यां ०) ।

सुवै । § (५७३) वेमूदितीम् वा । असविष्ट असोष्ट ।

(१८०) ग्री ऊ ल गयने ।

७१० । ग्रीङो रे युः । (ग्रीङः ६, रे ०, कः ११) ।

* जग इति १८९संख्याकस्य सुप्तोत्पादीरेव, न तु २२४संख्याकस्य देवादिकास्य, तस्य जगना व्यवधानात् । अत्रापी विधिरयं न तु नियमः, तेन जगिता ईङितोत्पादी (५५४) वसोऽरस्वतीम् सादेव । ईङिषे ईङिध्वे इति व्याः से ध्वे चनेन इत् । एवं ईत्त ऊ ऐत्थ्वे, ईष्टे इत्यादि । पाणिनिः ०११०७,०८ । तन्मते व्याः ध्वनि ईङिध्वम् ऐत्थ्वम् इत्युक्तम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । “ध्वे इति ज्ञतटेरेवस्य यद्वचात् कञ् ध्वनि न भवितव्यमिडा । खीटि पुनरेकदेशविज्ञतज्ञानव्यत्यात् भवितव्यमिडा ।” इति व्याख्या ।

† वसिता वसा इति (६०६) वा इत् ।

‡ प्रसिंसे प्रनिंसे इति (५४८) अने निंस निन्देति वा वात्सम् ।

§ सू ऊ ल आतो सुं न् स्यात् ग्याम् । सुवै सू-रेप् चनेन अत्रकले (५८८) ऊत् । पाणिनिः ०११८८ ।

श्रिते श्रयाने । *

७११ । मान्तो रम् विदस्तु वा ।

(मान्: ६।, रम् ११।, विदः ५।, तु ११।, वा ११।) ।

शोडः परस्य मस्मान्तो रम् स्यात्, वेत्तेस्तु वा । श्रिते ।

अश्रयिष्ट । †

(१८१) अधी ङ् लं अध्ययने । ‡

अधीते ।

७१२ । गौड्-ष्टीथ्यो र्वा ।

(गौ ११।, इङ्: ६।, टी-थ्यो: ७।, वा ११।) ।

इङो गौ स्यात् वा टी-थ्योः परयोः । र्त्वात्त एः । अश्रयिष्ट
अध्यष्ट । §

७१३ । व्यां गा अङ्-सुनोस्तु वा ।

(व्यां ७।, वा ११।, अङ्-सुनोः ७।, तु ११।, वा ११।) ।

* श्रीङो षः स्यात् रे परे, बुधनिमित्ते अयुधनिमित्ते चेत्यर्थः । पाणिनिः ७।४।२१ ।

† मस्मान् मान् तस्य । विद इति श्रीङ्-साङ्-पर्यात् अदादिपठितस्त्वेव अङ्-परम् ।
श्रीङो इति श्री-अन्ते, अवेन अनस्मान्ने रम्, निस्सादादौ, एकदेशविज्ञतमन्यवत् भवतीति
प्रत्यात् पूर्वेषु बुधः । विदस्तु संविद्वे संविदन्ते, (८७५) आत्मनेपदम् । अश्रयिष्ट श्री-टी-
स्तु (५८०) सुबल प्रतिप्रसवात् (५५४) इत् । पाणिनिः ७।१।६, ७ ।

‡ अश्रयिष्टे अशिपूर्वकस्य इङ्-धातोर्निर्देशात् अशिपूर्वकस्यैव प्रयोगः, न तु शिवस्य ।
व्याते अधीवति (५८८) इव ।

§ संज्ञान्न इः, गौ इति दीर्घनिर्देशान्न बुध इत्यर्थः । अश्रयिष्ट, अशि-इ-टी-स्तु,
श्री-आदीभ्यः, इत्कानिचर्वात्वात् न इत् । गौ-आदीभ्यः विकल्पसे (५८१) पुनरुपसर्गम्
अश्रयिष्ट । पाणिनिः २।४।५५ । अथ नाङ्-आदीभ्यः, पचात् ई-आदीभ्यः ।

इडो ना स्वात् त्वां, जेः परे चङि सनि च वा । अधिजगे ।
अध्वनीचत अध्वैचत । †

(१८२) दीधी ऊं च तु देवने दीतो ।

७१४ । दीधीवेव्यो न गुः । (दीधी-वेव्यः ६१, न ११, वः १) ।

दीधे । †

७१५ । लोप्योऽन्तो य्योः । (लोप्यः ११, चनः ११, य्योः ७१) ।

दीधी-वेव्यो-रन्तो लोप्यः स्वात् यकारिवर्चयोः । अदीधिष्ट । ‡

(१८३) एवं वेवी ऊं च तु ई-स-वत् ।

(१८४) द्विवी ज स वेरे ।

(६७५) द्विषविदातोऽनुस् वा । अद्विदुः अद्विवन् । अद्विष्ट ।
अद्विचत् । §

* अङ् च सन् च अङ्-सनी, जेः अङ्-सनी अङ्-सनी तयोः । अचिजगे अचि-
इ-ज्या ए, ना-पादिभे हित्वादी, (६१०) चालोपः । वी-सत, (७१२) नी-पादिभे अध्वनीचत,
विकल्पपद्येः अध्वैचत । अङ्-सनीसु अध्वनीनपत् अध्यापिपत्, अचिजिवापविचति अध्यापि-
पविचति । पाणिनिः २।४।४८, ५१ ।

† दीधी च वेवी च समासारे तस्य, द्विवचनान्ते परन्तु अतुवर्त्तमानवी-संवाक्यज्ञान-
प्रसङ्गः स्यात् । एतयोः तुं नं स्यात् सम्बन्धः । नी-सिप् (५८८) दीधे, एवं दीध्वनीचनिच्चादि ।
पाणिनिः १।१।६ ।

‡ य च इव वी वी तयोः य्योः । स्वा-सनि डेरिन्, अनेन ईकोपे अदीधिष्ट ।
य परे—आदीध्व, चावेव्य । य्योः किं, आदीध्वनन्, चावेव्यनन् । पाणिनिः ७।४।५२ ।

§ वेवी ऊं च तु ई-स-वदित्यनेन ईचातोः सम्बन्धे चर्चा वीध्वने, तस्य "ई-स आनि-
गति-व्याप्ति-स्येप-प्रैजन-स्वादाने" इति अचिकल्पदुहे । लिवानकीतुष्यान् "वेवीङ् वेविना
तुन्वे । वीगतीत्यनेन तुल्यैः चर्तन्ति इत्यर्थः"—इति अचनेन ईपदं वल्लर्षी चिह्नितः ।

(१८५) दुहो अ ल होहने ।

अधुचत्, अधुचत अधुग्ध । *

(१८६) एवं दिहो अ ल होपने ।

प्रधिदेग्धि । † अधिचत् ।

(१८७) अर्धु अ, ल आच्छादने ।

७१६ । वीर्षोः पिद्वस्ते युः ।

(वा ११, अर्षोः ६, पित्-हस्-रे ७, वः १) ।

अर्षो र्धुः स्याद्वा पिति हसे रे । ‡ अर्षीति, अर्षीति ।

(६८०) रपिद्वस्युत इति त्रिः ।

७१७ । घ्यां । (घां ७) †

अर्षो र्धुः स्यात् पिति हसे घ्यां । अर्षीत् । §

७१८ । शूत्रिच्छ्यां । (श-उद्-त्रिः १, घ्यां ७) †

अधिपुपिति घ्ना अन्, उस्त्रिकल्पपथे अधिपन् । अधिष्ट घ्या-स । अधिचदिति क्या दि-
(६०३) सन्, (६०२, १११) ।

* अधुचत् दुह-टी दि, (६०३) सन्, (१०३) हस डः, (१०७) हस घः, (६०२, १११)
उक्त घः, नलच । व्यासन् अधुचत् अधुग्ध (६५०) गुहदुहिति. न सिः सक् वा ।

† प्रधिदेग्धि (३४८) महाशान्त-निर्णयम् ।

‡ पिद्वसी हस् आसी रथेति तस्मिन् । (६८०) रपिद्वस्युत इति प्रामद्वस्तेविशेषोऽर्थं,
दिकल्पपथे उच्चिरैव । पिति किं, ऊर्ध्वतः । हसि किं, ऊर्ध्वानि । पाणिनिः ७११८० ।

§ निष्ठाथे इत्यन् विधानम् । पाणिनिः ७११८१ ।

जर्षो ऋः उव् त्रिः एते सु-च्छा । शीर्षवीत् शीर्षुवीत्
शीर्षावीत् । *

७१८ । नाजन्तादेरादि हिः ।

(न ११, अजन्तादिः ६, अदिः १, पिः १) ।

अजन्तादिस्त्रिताचो धो-रादि हिं न् स्यात् । †

७२० । स्यादौ नवद्वोऽये । *

(स्यादौ ७, न-व-द-रः १३, अये ७) ।

स्यादौ स्त्रिता न व द रा हि न् स्यु न् तु ये । अर्षुनाव । ‡

७२१ । छिदिम् वीर्षोः ।

(छिन् ११, इन् ११, वा २१, अर्षोः ३) ।

जर्षोः पर इन् छित् स्याद्वा । अर्षुविता अर्षविता । §

* इव उव् च त्रिष, समाहारि पुंलं लीवात् । युञ्जि शीर्षवीत्, छिदि शीर्षुवीत्, इच्छी
शीर्षावीत् । पाणिनिः १।२।१३, ७।२।६ ।

† अजन्त आदिषु वी अजन्तादी, अची अजन्तादी यस्मि स अजन्त । यस्मि चातोऽप्यदौ अजन्ते च
स्वरवर्धः, तस्मि आदिवर्धं छिन्ना तिलं स्यादित्यर्थः । पाणिनिः ६।१।२५ ।

‡ अः संयोनस्तस्यादिकाजिन् । न च व च द च र च ते । अथे इति परस्मिन्-
यकारेण संयुक्ताः पृथक्पठिनी न व द राः हिः स्युर्वैत्यर्थः । अत्रापि अजन्तादीर्षीरन्वमुवर्षी,
अन्वया दुद्राव दद्री इत्यादौ दकारस्य द्विलिनिषेधापत्तिः । नञ् यथा, उन्वधातोः उन्दि-
दिवति । यस्मि यथा, उन्वधातोः उन्दिदिवति । दस्मि यथा, अद्वन्वधातोः अद्वन्दिदिवति ।
रस्मि यथा, अर्षुनाव इति अर्षुधातोः, सुधवीर्यं अकारं रकारं च द्विज्, सुधुर्वीर्यं द्विजम् ।
स्यादौ छिं, अनधातोः प्राचिदिवति । अथे छिं, अरायंति । पाणिनिः ६।१।१३, प्राचिदिवत् ३ ।

§ अर्षुविता इति अनेन इमो छिन्ने (३८८) उव् । पथे पुनः । पाणिनिः १।२।१३ ।

(१८८) टु ङ ङ सुतो ।

०२२ । पिद्वस्येम् व्रुवो यङ्लुग्वत्सोस्तु वा ।

(पित्-इत्-रस् ६।, ईम् ११।, व्रुवः ५।, यङ्लुग्व-व-सो-सोः ५।, तु ११।, वा ११।) ।

व्रुवः परस्य पितो वसो रस्य ईम् स्यात् यङ्लुगादेशु वा ।

सवोति स्रोति, अभिष्टोति । न्यष्टावोत् न्यस्तावोत् । असोष्ट ।

तुष्टुव । सविता स्रोता । *

(१८९) टु ङु ङ सुते ।

सविता । †

(१९०) रु ल ध्वनौ ।

रवीति रीति । रविता रोता । †

(१९१) तु ङ इति-हिंसा-पूर्तिषु ।

तवीति तीति । तविता तोता । †

* विशाखी इस् वासी रवेति पिद्वस्यस्य । यङ् लुक् यस्यात् स यङ्लुक्, स च इत् तुच सुवेति तस्यात् । सवोति सु-तिप्, शप्, यस्य लुक्, अनेन ईम्, ङकारस्य गुणः, अस्त्विति चम् । पथे (६००) इतिः सौमि । अभिष्टोति (५०२) यस्यम् । न्यष्टावोदिति (५०३) इत्, * अजनात्वात् (५०४) इतिः, (६२२) निविपरैति वा षत्वम् । असोष्ट इति आत्मनेपथे (६२२) न इम्, आदौ गुणे, इत्सपरत्वाभावात् न (५६२) सिचोपः । तुष्टुव इति ङा च, (५८४) नैसङ्गुमिति न इम् । सविता स्रोता (६०६) वा इम् । यङ्लुक् इति ङा, वीङ्गोति वीङ्गोति (४४०) इत् द्रष्टव्यम् । पाणिनिः ०।१।६३, ६४, ६५ । एतन्मते पुनः अस्त्विति चम् चम् अपि चम् चम् वा चम् चम् । तेन इवीतः इतः, तुवीतः तुतः, सुवीतः सुतः ।

† सविता इति (५८०) अजिप्रसवात् (५५४) इत् । रविता रोता (५०२) चदुष्टमो-
क्षेत्वा इति वा इम् । "तु ङ इति-हिंसा-पूर्तिषु" इति ऋषिकल्पद्रुमः । "इति-हिंसा-पूर्तिषु"
इति तु सिद्धान्तकौमुदी । तविता तोता इति (६०६) वा इम् ।

(१८२) नू ज ङ उक्तौ ।

नवीति ।

७२३ । पञ्च तिप् पञ्च वाव्वाहय ।

(पञ्च १२३, तिप् १२३, पञ्च १२३, वा १२१, वाचः ११, च १२१) ३

हुवः परीषां पञ्चानां तिवादीनां पञ्च चवाद्यो वा स्तुः, हुव-
वाहः स्नात् । वाह वाहतुः वाहुः । *

७२४ । हस्त धि । (धः ६१, त ११, धि ७) ।

चाहो हस्त तः स्नात् धे परे । चात्वा वाहतुः । पथे सुममं । †

७२५ । वचोऽरे । (वचः ११, चरे ७) ।

नूवो वचः स्नादरे । चवोचत् । उवाच, जचे । ‡

* तिप् चप् च एतयोः संसुवचनानात् नचाद्यैः तिक्कदयः पञ्च, चवादनः पञ्च इत्यर्थः । चाहादीन् चवात्पादीन्पथे एव । वाह इत्यत्र चकार उच्चारणार्थः । तिवादि-स्नाने चवादि-करणान् न हिलं, न इम्, नापि अतीतकालप्रतीतिः । (अविभिक्षु "विभिन्नासीति स्फुटमाह वासवः" इत्यादौ वाननमतेन चाहादिकं भूति प्रयुज्यते ।) तिपो चप्, तस्योऽनुच्, चनेः उच्, सिपस्त्वाप्, वस्योऽनुच् इति क्रमः । वाह इति नू-तिप्, चप् वाहव चादीन्, एवं वाहगुरिवादि । पाणिनिः २।४।८४ ।

† चाह इत्यत्र विभक्तिव्यत्येन अनुठितिः । चात्वा इति सिपः स्नाधि चप्, चाह चादिभ्यः, चनेन हस्त तः । (७२२) पितृसखंमित्यत्र नूवः खपपवहवात् नूव न ईम् । पाणिनिः ८।२।१३३ ।

‡ विभक्तिव्यत्येन नू इत्यस्मानुठितिः । चरे इति विवचसतनी, तेन (८७७) 'वाचं' इत्यत्र नूचातोः वच्-चादिभ्यं उवाच्य (८७२) उचनत्वात् च्वच् । एवं च्यां (६१८) वक्तव्यसीति उपस्यवो भविष्यतीति उवाच्य उपस्यवात् पूर्वमेव वचादीभ्यः । एवं सर्वत्र चरउवाचवाचमित्य वचादिभ्यः । ततः सर्वत्र नून्तो आनुवन्वात् उचयपठं, तेन चवोचत् चवोचत इत्यादि, (६१८) उपस्यव्ये, (६५२) वाचादीभ्यः । उवाच इति चप्, (६५१) खीर्षिः । जचे इति (६५१) खेः, (६६१) नूत्स्वापि विः । पाणिनिः २।४।१३२ ।

द्वादिः ।

(१८३) इ लि होमे ।

७२६ । द्वादी रे द्विः । (द्वादिः १, रे अ, विः १) ।

द्वादि द्विः स्यात् रे परे । जुहोति । †

७२७ । द्वौ वच्यौ । (त्रः ६, व् ११, चचि अ, चचौ अ) ।

द्वौकारस्य व् स्यात् प्रचामचि रे । जुहति । जुहुधि । †

७२८ । पशाम् वा भौ-द्वी-ष्ट-हो छां ।

(पशाम् ११, वा ११, भौ-द्वी-ष्ट-होः ४, व्यां अ) ।

पश्वः पशाम् वा स्यात् व्यां । जुहवामास जुहाव । †

† इः (धातुः) आदिर्यस्य स द्वादिः । नचपाठे लि-उतां धातूनाम् अदादित्वं द्वादित्त्वम् ।
जुहोति इतिप, (५४१) अर्, (६००) तस्य जुक्, द्वि, (५५८) खेर्द्वय नः, (५४२) मूलस्य
जुह् । (६८०) रपिहस्यत इत्यत्र द्वित्ववर्जनात् न द्विः । पाणिनिः २।४।७५, ६।१।१० ।

† होव द्वः तस्य द्वः । (५८८) नृधोरिति उच्चारणार्थात्कोऽयम् । जुहति, चनि
(६६६) चनोऽत्, चनेन व् । चचौ किं, जुहवामि । रे किं, जुहुवतुः । जुहुधि (६०१)

† पाणिनिः ६।४।८० ।

† पशाम्ः पिशात् नृषः, पिशात् रसंशयां (७२६) द्वित्वम्, चाम्-स्वितिः । जुहवामास
अधिः इ-चप, पशाम्, द्वित्वादि, (५८२) असम्बन्धः । एवं सू-ङ्ग-प्रवांश्रिःपि । पश्वन्तो
द्विद्वयपथे जुहाव । पाणिनिः १।१।१८ । एतन्मते चाम् ।

(१८४) जि भी क्षि भीष्वां ।

विभेति । (७००) दरिद्रो डिरिति, विभितः विभीतः, विभ्यति ।

विभयामास विभाय । *

(१८५) झी क्षि लज्जायां ।

जिञ्जयामास जिञ्जाय । *

(१८६) घृ क्षि पालने ।

७२६ । प्रभादे ङिः खे रे ।

(घ-ञ-घ-पादिः ६।, ङिः १।, खेः ६।, रे ०।)

घृ-ञ्च-भ-भाङ्-हाङां खे ङिः स्वात् रे । पिपर्ति । †

७३० । पुर्घो वा । (ङः ६।, घंः १।, वा १।)

पिपूर्तः पिपृतः । पपरतुः पप्रतुः, (५०६) ऋमस्वात् एः । ‡

* विभेति भी-तिप्, हिल्वादिकम् । वच् विभितः, ङी इति ङित्त्वदन्त्यस्य ईकारस्य स्थाने ङः, पचे विभीतः । चनि विभ्यति (६८०) चन चत्, (३८८) ईस्थाने य । चप् विभयामास, पत्राम् चसप्रयोगश्च, पचे विभाय । एवं ङी-चप् जिञ्जयामास जिञ्जाय ।

† घृ क्षि पुर्घो इति पाठसु कविकल्पद्रुमविरोधित्वात् न गृह्यते । घृश्च च्वादिश्च तत्पक्षे । आदिभ्यु २०५-२०० संख्याक भ-प्रथति त्वादिगणसमाधिपथेनः इत्यनः चाङ् भ-माङ्-हाङामिति । यथा—पिपर्ति इत्यर्त्ति विभर्ति निनीते जिङीति इति । रे ङिं, पघार वभार इत्यादि । पिपर्तीति हिले खेः स्थाने ङिः, क इत् खेरन्त्यस्य स्थाने ङः । पाणिनिः ७।४।०६,०० ।

‡ इषात्-दीर्घः स्थावा । चनिटत्वात् खेः रे इति च मानुषमिति । जि पु क्षि तु पाचने इति दीर्घान् पृ चाती स्थितेऽपि एतत्पुनःकरणं उक्तान्स्वापि दीर्घान्वात् पच-साधनायम् । पिपूर्त इति दीर्घे इति (६२८) उद्, (२२८) दीर्घः । चत्तु पपरतु-रिति दीर्घपथे (६२६) मुक्त् । (५०६) मुक्त्वात् न चिषोपः चकारस्थाने एव । अर्त्तनी दीर्घान्वात् नान्न तुपजावत्तः । “अस्मान्मोऽमिति अर्त्तित्” इति तु विद्यामयीतुली ।

(१८७) ओ हा-क सि ज्ञाने ।

अहाति, अहितः अहीतः, अहति । *

७३१ । हाकोऽन्यलोपः स्थां ।

(हाकः ६१, अन्यलोपः ११, स्थां ७) ।

अज्ञात् । †

७३२ । हौ ऊग वा । (हो ७, ऊग ११, वा ११) ।

हाको ऊग आत् वा हौ । अहाहि अहिहि अहीहि ।
हेयात् । ‡

(१८८) ष्ट लिं नस्थां ।

इयर्त्ति । §

(१८९) जन म लि ऊ जनी ।

अज्जिषे, अज्जिष्ये । ¶

* अहितः हा-सच् (७००) दरिद्रो जिरिति वा जिः, पथे (७०१) त्राघोरिति ई ।
अनि अहति, त्राघोरिति आ-लोपः, (६९७) अम अत् ।

† हाक-बालीरासीयः आत् आगम् । हाको इ आगमिति कृते सिद्धावपि, आदी हिलं
पवाहन्लोप इति आपनार्थम् अन्यथापः इति कथितं, तेन अज्ञादिति आदी हिले पचात्
कूलस्य आलोपः, अन्यथा (३२७) आनर्क्यायादपि हिरिति निबन्धेन इषे परे पचात् हिले
खिरहन्लोपाच्चान्नः आत् । एवं अहित इत्यादी आहापिव हिलम् । पाणिनिः ६।४।११८ ।

‡ अहाहि इत्यादि आदी विः पचात् ऊग, जिः, ईव । उग-आत् हेयात् (६१२) ऊं ।
पाणिनिः ६।४।११७ ।

§ इयर्त्ति, (७२९) पृथादीरिति कौर्त्तिः, (३८३) इवः, कूलपातीशेषः । एवम् इयुतः,
इयुवि । आ हिप् तात् अन्, ईवः ऐयुतात् ऐववः इत्यादि ।

¶ अजिष्यन्तुमि “जनी अ ऊ जनी, जन म लि र् अ” इति पाठो दृश्यते । सिद्धान्त-
कौस्तुभे “जन अजने । अजनि ।” इत्यादि-परकौपदप्रयोगो दृश्यते । ऽनोपदीयन्तु ‘अ-
कारात् अन्नुपत्यन्नुपत्यं आत्मनेपदं चिञ्चित्वात्, पाठपन्थात् वैदिकलोपि सर्व्ववर्त्तमान-

(२००) निजिरो अ लि पोषणे शोधने च ।

७३३ । निजां खे रे युः । (निजा ६॥ खं: ६। रे ०: व: १।) ।

निज-विज-विषां खे र्नुः स्वात् रे । नेनेक्ति नेनक्तिः । †

७३४ । न ह्युङ्गोऽपि । (न ११। हुङ्: ६। अपि ०।)

हेङ्ङो णु न् स्वादपि परे । ‡ नेनजानि । †

एवं (२०१) विजिरो अ लि विवेके ।

(२०२) विषि लिं औ व्याप्ती ।

अविषत् अविषत् । †

(२०३) डु दा अ लि दाने ।

प्रषिददाति । अद इत्युक्ते-राखोपः । दत्ते । §

मवलम्बा भाषायां प्रयुक्तवाच्य (कलापे आख्यातस्य चतुर्थपादे, "अनिवध्योच" इति मूलस्य पक्षी द्रष्टव्या) । अत्रिषे अन व्याः से, (००८) इम्, (२१०) उरुलोपः, (४६) मस्य अ । धे अत्रिषे ।

* निजामिति बहुलं गणार्थं, गणस्य गणपाठे ह्याद्युभयपदिसमापकपथ्येनः इत्यत-चाङ् निज-विज-विषामिति । अतएव पाणिनी निजां वयाद्यामित्युक्तम् । निज-तिप् नेनेक्ति (२११) कुङ् । एवं विज वेनेक्ति, विष वेनेष्टि इत्यादि । अत्र विष-वातोरेपि खेरेरिति वक्तव्यम् । पाणिनिः ०४।०५ ।

† हेङ्ङ् हुङ्ङ् तस्य । अत्र अपि इति र-विषये एव । अतएव पाणिनी सार्वधातुके इत्युक्तम् । निज-पानिप् वित्वाटिकम्, अनेन मूलस्य मुक्त्वविषये नेनजानि, एवं वेनिकानि । यद्भक्ति खोसङ्गीति मोक्षार्थानि इत्यादि । उरुः किं, कुङ्कानि । रे किं, निनेज । अपि कि, नेनेक्ति । पाणिनिः ०४।०३ ।

‡ विष-टी-दि, (४६५) इतिस्मात् वा ङः । पक्षे (६०५) उङ्, अविषत् अविषत् ।

§ प्र-नि-दा-तिप्, (५४६) मद-यन् नर्थात् । ते दत्ते (००१) आ खोपः, दा-वर्जनात् न ङः ।

७३५ । द्योर्दा-धोर्दे-धेर्हौ ।

(द्योः ६॥, दा-धोः ६॥, दे-धे ११॥, हौ ०) ।

देर्दाञो देर्धाञो दे धे च स्वात् हौ । देहि । ‡

७३६ । स्यादोर्द्धिं टीमे न षुः ।

(स्यादोः ६॥, ङिः १॥, टीमे ०, न १॥, षुः १) ।

स्यादोर्द्धिः स्वात् टीमे, तस्य च न षुः । अदित अदिवातां ।†

(२०४) डु धा ज लि धारणे ।

अचिदधाति ।

७३७ । धोर्दधोऽन्तलोपे तथि ।

(धः ६॥, द ११॥, धः १॥, अन्तलोपे ०, तथि ०) ।

धाञो दस्य धः स्वात् तथयोः परयोः, अन्तलोपे सति ।

धत्ते । धेहि । अधित । ‡

* दाध धाव ती तयोः दाधोः । दे च धे च इति सुप्रथमा-द्विवचनं क्रमार्थम् । अथ डु हा ज् लि, डु धा ज् लि इति द्वयोरेव यङ्प्रथम्, अन्धेषां दासंशकानां हौ परे विलो-
कत्वात् । द्यो-र्द्धिं विलं, त्रिवक्तव्येव दे-आदेशः देहि, एवं धेहि । पाणिनिः ६।४।११८ ।

† स्याध दाध ती तयोः । ऊ इत् अन्त्यस्य स्थाने । अथ दा इति दासंशकः । दा-
टी-सन् अदित (५६२) प्रस्तात् अस्ति सि-लोपः । आताम् अदिवातां क्रतुपरत्वाभावात् सि-
लोपाभावः । पाणिनिः १।२।१० ।

‡ धाञो दकारसंभावना धीरेव । अन्तलोपे (००१) आलोपे सति । धत्ते इति
क-ने विलं (५५८) धीर्बल हः, (००१) भूवस्य आलोपः, अनेन छे टंस्क धः । एवं धवः
अथ इत्यादि । धत्ते धत्ते इत्यादी तु, (१००) क्रमान्तरं इति दस्य धः । अथ अची तथि
इति क्लृप्ते सिद्धावपि अन्तलोपे इति कथनं, यद्भुवि ऋ-ऋवयोः दाधोतः धाधोतयान् इत्यथ
(६१२) ङी-आदेशे दस्य धकारापत्तिप्रारणम् । पाणिनिः ८।२।१८ ।

(२०५) दु दु ध न सि धति-पुष्पोः ।

विधतः, विधति । विभरामास बभार । *

(२०६) मा-ऊ सि ग्रन्थे ।

प्रविममीते मिमाते मिमते । *

एवं (२०७) सो हा-ऊ सि गतो । *

इति षष्ठि-पादः ।

२४ पादः—दिवादिः ।

(२०८) दिव्यु क्रीडावां ।

७३८ । दिव-सु-तुद-बध-क्रादे र्बन्धनयुगाः

शिद्धे रे । (दिव-क्रादिः ५।, यन्—नाः १३, चित् ११३, वे अ, रे अ) ।

एयो वेऽर्धे यन् तु च मध् ना हते रे परे क्रमात् सुः, ते च श्रितः । दीव्यति । *

* विमर्ति इति वदं (०२९) सुख टीकायां प्रदर्शितम् । विधति ध-पणि (०३०) चन चत् । अप् विभरामास, (०२८) वा पञ्चाम्, (०२९) वेधिः । माह-ती मिमी (००१) ईः, चावे चने (००१) चावोपः मिमते मिमते इति । एवं हा-ऊ विधीति निष्पत्ते निष्पत्ते ।

* दिव्य सुच तुदच बधच क्रीडति, ते पादयो वक्तव्यम् । आदि-व्यञ्जकं प्रत्येकं सम्बन्धः । यन् च तुच चध च मध् च माध ते । अ इत् वेर्वां से चित् इति यदुचयनायम् । ते च श्रितः इतिनेन दिवादिः क्रान्, क्रादिः कः, तुदादिः हः, बधादिः बध्, क्रादिः का इति । चित्करणात् (५२०) रत्नवाचान्, अर्धयुगात् (५२१) चित्ते, क्रान्तादी परे (५४३) न कुचः ।

(२०८) निष्पु तप्तुसप्ततो ।

निष्पीड्यति । ऋषेयीत् ऋषेयीत् । *

(२१०) वृत्तो य गर्त्तने ।

७३८ । वृत् छत चूत् कृत् ढदो ऽरसो ऽसे-
रिम् वा । (इत्—इदः १), अरसः ६, असेः ६, इत् ११, वा ११) ।

एभ्यः परस्वारस्य सिवर्जस्य सप्त इन् स्वाहा । गर्त्तियति
नर्त्तयति । सौ तु अनर्त्तीत् । †

(२११) असौ य भये ।

(१८४) अमङ्गमिति श्चन् वा । चस्यति चसति । तथास
चसतुः तचसतुः । ‡

एते श्रयो वाचकाः । इत् इति अकारानुबन्धात् (१०) इधादिरन्वाचः परो भवन्नपि श्रयं
भावते । अपिच इधादिरिति वृत्तान्तोऽपि चर्षी योष्यः, विचरत्तर्ष्यस्यवादे भूवसां स्नात्
अर्ष्यमङ्गमिति ऋषेय च पञ्चमन्तरेण प्रयुक्तः (इषी एभ्य इति प्रयोक्तव्यं) । दीप्यति दिव-
तिप्, श्चन्, * (२१८) दीर्घः । पाणिनिः १।१।६८, ०३, ००, ०५, ८१ । एतन्मते श्चन्—इत्
(१०७५टीका इत्यन्वा) ।

* निष्पीड्यति (१०२) वलम् । ऋषेयीत् (६१३) वा वलम् ।

† इत् इत्यादि इत्तः । अरसासौ सवेति तस्य अरसः । वृत्-कृति वा इत् । एवम्
अनर्त्तियत् अचर्त्तयत्, विनर्त्तियति निष्पुड्यति । अनर्त्तियति दी-दि, (११४) निष्पुड्यतिम् ।
पाणिनिः ०२।१० ।

‡ चसति श्चन्विभक्तवधे इत् । च्च-चतुत् (१०८) क द्वितीयः, अकार एकारश्च ।
वधे तचसतुः ।

(२१२) जृ इर्षं जरायां ।

जीर्ष्यति । अजरत् अजारीत् । जिरतुः अजरतुः । जरीता
जरिता । *

(२१३) ओ य निशाने ।

७४० । अन्वोशमादिमिदो लोपध्वणु १

(यनि ०, ओ-शमादि-मिदः ६, लोप-ध्वं १) ।

ओकारश्च लोपः शमादे र्घो मिदे र्नुः स्वात् यनि । †
श्रति । अशात् अशासीत् । ‡

एवं (२१४) ओ य झनौ ।

(२१५) ओ य नाशे-।

प्रश्चिच्चति । अषात् अषासीत् । सेयात् । §

* जीर्ष्यतीति कृत्तिप्, झन्, (६२८) इत्, (२२८) दीर्घः । अजरत्, टी-दि, (५६५)
वा ऊः, (६१८) गुणः । पक्षे अजारीत् सी पे (५०३) इति । जिरतुः अजरतुः, (६२६)
गुणः, (५०८) वा खिलोपः च एष । जरीता इति (६२०) इमां वा दीर्घः । •

† ओच शमादिश्च मिद च तस्य । लोपश्च ध्वं च तत् । उभयश्च समाहारे
क्रमान्वयः । गणपाठे न इत् शमादिः, सच—शम यम दम चम तम धम नद ह्रम इति
षट् । पाश्चिभिः अ३।०१,०४,८२ ।

‡ श्रति, श्री-तिप्, झन्, ओलोपः । अशात् टी दि, (६०८) ओच्छाने वा, (६१३)
वा सीकुंक् । पक्षे (५८८) इमसनी अशासीत् ।

§ प्रश्चिच्चति झ-नि-सी-तिप् (५४८) नशासन-ने वंलम् । अषात् अषासीत् (५०३)
अन्वपि वलम् । सेयात् डी-यात् (६१२) ऊं ।

(२१६) दौ, य ष्छेदे ।

प्रच्छदात् । देयात् । *

(२१७) राध्वी ष हिंसे ।

रेधतुः रराधतुः । वधार्धः किं, आरराधतुः । *

(२१८) व्यध्वी ताङ्गे ।

विध्यति । विव्याध, विविधतुः । †

(२१९) पुथ्वी लृ षोषणे ।

(५६५) शासुलिद्युदिति ङः । अपुषत् । †

(२२०) श्लिष्वी जि लृ श्लेषे ।

अश्लिषत् । आश्लिङ्गने तु अश्लिषत् । †

(२२१) रध्वू लृ पाकहिंसयोः ।

७४१ । नुष् रधो मुषां नश्मस्जो रभलभो

ऽनठीमच्चे ऋस्यरव्यचि । (उष् ११, रधः ६, मुषां ६३, नश्मस्जः

६, रभ-लभः ६१, अनठीमचि ७, ए ७, ऋसि ७, अरव्यचि ७) ।

* प्रच्छदात्, प्र-नि-दौ-टी दि, (६०८) ओस्थाने वा, (५५२) सिद्धे च दार्ढ्यकत्वात्, (५४९) महाशक्त-ने ङलम् । दीयात्, (६१२) ऊँ । रेधतुः, राध (वधार्ध) ठी चतुस्, हिंसे, (५०९) विविधत्वात् वा श्लिषोपः आ एष । पथे रराधतुः । आराधनात् तु आरराधतुः च न एः ।

† विध्यति, व्यध-तिप् (६६१) जिः । अप् विव्याध (६५१) श्लिङ्गः । चतुस् विविधतुः, श्लिः शूलस्य च जिः । अश्लिषत्, पुषादित्वात् (५६५) ङः । अश्लिषत् (६०५) उष् ।

रधडौवजेंम्वजेंऽधि, सुधादेरखे, नञ्-मञ्जो भवे, रभसभो
रठीवजेंऽधि, मुच् स्यात् । अरन्धत् । रधिता रधा । व्यान्तु
ररन्धिव रेध, ररन्धिम रेध । †

(२२२) ह्य् जि नृ प्रीचने ।

अतर्पीत् अनासीत् अतासीत् अहपत् । †

एवं (२२३) ह्य् इर्जि इर्जाइहारयोः ।

(२२४) मुञ्च जि नृ वैचित्ते ।

मोहिता । (१७८) मुहां घञिति, मोग्धा मोड़ा । ‡

* न ठी चठी, अथा इम् चठीम्, नास्ति चठीम् अथ सः चनठीम्, चनठीम् चासी
अथेति चनठीमच् तञ्चिन् । रथ ठी च रथ्यो, न रथ्यो अरथ्यो, तथोरच् अरथ्यच् तञ्चिन् ।
रधधातोः व्या इति सामान्ये अचि च परे मुच् स्यात्, व्या इत्प्रति अच्यञिन् इति न
स्यादिति तात्पर्यम् । ठीमचि इति कृते तु ररन्धगुरिवादी व्या अचि मुचोऽप्रातिपदपत्नितं
स्यात् । सुधासिद्धि वदुवचनं नचाथे, तेन सुधादीरिति, सुधादिच—अकारानुबन्धा घातवः—
मुच सिच सिप मुप कृत विदादवः । अन्वे इति तुदादित्वाच्चाते अन्वये परे इत्यर्थः,
तेन अणि मोच इति । असी इति अच्-अन्वाहारि । रठीवजेंऽधीति रजिन्ने ठीमिन्ने अचि
परे इत्यर्थः । अरन्धदिति रथ-ठी-दि, पुधादित्वात् (३६५) कः, तञ्चिन् अचि इने अनेन
मुच्, चित्वात् (१७) अन्वाचः परे, न-स्त्रितिः, अकारश्चिञ्चः । मुञ्चरवाचिच (३६७)
इमुञ् न इत्यनेन न नचोपः । रधिता इति रथ-ठी-ता, (३७१) रथादित्वात् वा इम् ।
ठी-व ररन्धिव, अथ व्या इति मुच् । इमो विकल्पपथे (३७८) चिचोपः, अकारश्च अकारः ।
एवं ठी-न । पाठानि: ७१।३८, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४ ।

† अथ-ठी-दि, (६०१) वा चिः, (३७१) वा इम्, अतर्पीत् । इमोऽन्वयपथे, (६०४)
अज्ञाने वा रः, अनिम्बत्वात् (३७३) अकारश्च इतिः अनासीत् । रथ विकल्पपथे, अकारश्च
इतिः अतासीत् । ईर्षिकल्पपथे (३६५) कः अहपत् ।

‡ मोहिता, मुच-ठी-ता, (३७१) वा इम् । इमो विकल्पपथे मोग्धा, चठी विकल्प-
पथे मोड़ा, अन्वरन्वादादी मुचे, (१७५) इज्ज डः, (३७५) लज्ज चः, (४७) यज्ज डः, (७७)
उधीपः ।

(२२५) अय नृ यू नाये ।

०४२ । नय नेश वा छे । (नय ११, नेश ११, वा ११, छे ७) ।

प्राथयत् प्राथयत् । नयिता प्रनग्धा प्रनष्टा, अयान्तात्
(३४८) न यः । †

(२२६) यसु अ इर् उपयमि ।

प्रथियाम्बन्ति । †

(२२७) क्काम्य भिर् ग्गानो ।

क्काम्यति क्कामति । †

(२२८) अस्तु इर् वेपि ।

आस्तत् । †

(२२९) यस्तु इर् यत्ने ।

यस्तति यसति, संयस्तति संयसति । अन्यत्र प्रयस्तति । ‡

(२३०) लुभ्य इर् गार्धे ।

लुभिता लुब्धा । ‡

(२३१) जीर् मिद्या छेहे ।

मिद्यति । ‡

(२३२) सू यो ऊ सूतो ।

असविष्ट असोष्ट । ‡

* नयपालो नेश स्नात् वा छे । नय-टी-दि (३६५) ऊः, वा नेश-पादीमः । (३४८) प्राथयत् नय प्रथयत् । ली-या (३०३) वा इम् नयिता । इतो विकल्पपथे प्रपूर्व-नय-ली-या (०४१) तुप्, (१०८) षच् । षलो विकल्पपथे (१५४) षच्, (४७) तस्थानि टः । "नयिनन्धोरसिन्धोत्वं यत्नयन्" इति ६।४।१२० सूक्त्याख्यानि काशिकादृतं पार्श्विकम् ।

† प्रथियाम्बन्ति, (०४०) प्रमादित्वात् दीर्घः, (५४८) महापयन्-ने षन्त्वं । क्काम्यति (३८७) वा षन्, प्रमादित्वात् दीर्घः । विकल्पपथे षप् (५८३) छिद्रुक्तेति दीर्घः, क्कामति । आस्तत् षच्-टी-दि (३६३) ऊः, (६५२) षसादीमः । षथे आसीदिति ।

‡ यत्—संपूर्णक-वसवतोः (३८७) षन् वा, संपूर्णकादयश्च (०३८) निम्नं षन् प्रथयति । लुभ-ली-या, (६०६) वा इम् लुभिता लुब्धा । मिद्य-तिप् षन् (०४०) सिद्धेश्चः मिद्यति । सू-यन्, (३०३) वा इम्, असविष्ट असोष्ट ।

(२३३) चो दी ङ य जये ।

७४३ । दीङ्ङां यन् यङ्गो ङा सनि तु वा ।

(दीङ्: ६।, ङां ७।, यन् ११।, यप्-चो ७।, ङा ११।, सनि ७।, तु ११।, वा ११।)

दीङ्ङां यन्, यपि चो च ङा, सनि तु वा स्यात् ।

अदास्त । दिदीये । *

(२३४) जनीम्य ङ प्रादुर्भावे ।

जायते । †

७४४ । जनवधः सेमो ङमवमाचमो

ञ्चित्-ङ्गदिशि स्त्री ङमयमविश्वमस्तु वा ।

(जन-वधः ६।, सेममः ६।, अ-कमवमाचमः ६।, अञ्चित्-ङ्गदिशि ७।, स्तः १।, अम-यम-विश्वमः ६।, तु ११।, वा ११।)

जनो वधः सेमोऽमन्तस्य च कमवमाचम-वर्जस्य स्तः स्यात्
ञ्चिति कृति इषि च, अम-यम-विश्वमस्तु वा । अजनि
अजनिष्ट । जज्ञे । ‡

* यप् च लय समाहारे तद्धिन् । यप् इह (११०६) आत्माने जातः प्रत्ययः ।
हरिह गुणप्रतियोग्य इत्यर्थः । सनि तु ङा वा स्यादिति । अदास्त इति दी-टी-तन्, सिः, *
अनेन मुक्तिनि परे ङा, ङिस्त्वादन्वस्य स्थाने । व्या ए, हित्त्वं, अनेन यन् निष्पादने ।
जी (गुणयोन्वे) दापयति । यपि प्रदाय । चो किं, दौयते । सनि दिदासते दिदीयते ।
पाणिनिः ६।४।६९, ६।१।५० । "सनि दीङ्ः" इति ज्ञातानुम् ।

† जायते, जग-ते, झञ्, (५८०) आदेशः ।

‡ जनय वध च तत्पत् । इमा सह वर्तमानः सेन्, सेन् चासी अन् वेति तत्त्वं ।
कमय वमय चा-चम् च ते, न सनि ते यच स तत्त्वं । अ च च च ङ्गो, दी इती वल्ल च
ञ्चित्, अञ्चिञ्चासी कञ्चेति अञ्चित्कृत्, अञ्चित्कृत् इच् च तत्पत्तिन् । अमय वमय
विश्वम च तत्पत् । अकमवमाचम इति सेमम इत्यस्य विश्वमञ्चम् । अञ्चिति कृति, अ-यन्
च-इत् कृत्प्रत्यये परे इत्यर्थः । यथा—अयच्, जन्म यञ्चम् । अक, जमकः वधक इत्यादि ।

(२३५) दीपी ङा ञ् दीपने ।

अदीपि अदीपिष्ट । *

एवं (२३६) पूरी ङा प्यायने ।

(२३७) पथौ ङ गतो ।

(६४३) पदसन्नीप् च इति । प्रख्यपादि, अपत्यातां । *

(२३८) बुधौ ङ अवगमने ।

अबोधि अबुद्ध । *

(२३९) नहौ अ नन्हे ।

(२३७) नहो घङ् भौ । अनासीत्, अनह । *

इति दिवादि-पादः ।

इय पादः—सादिः †

(२४०) सु अ न बन्धे ।

सुनोति, अभिबुधोति, सुनुतः सुन्वन्ति ।

(६२३) सुसुधोस्तिम् । व्यफावीत् । असविष्ट असोष्ट । सुधुविक ।

विसविष्यति विसोष्यति, (५७२) स्यान्तत्वात् षः । †

अजनि, जन-टो-तन्, (६४३) इष्, (६४४) तन्लोपः, (५७७) इङिः, अनेन इक्षः । पञ्चे
 ष्यां सिः, अजनिष्ट । टो-य, जने चित्, (२३०) छङ्लोपः, (४६) नस्थाने अ । पाणिनिः
 ७।१।१४, १५, वार्त्तिकश्च ।

* दीप-टो-तन् (६४३) इष् वा, (६४४) तन्लोपः, अदीपि । इषो. विकल्पपञ्चे
 अदीपिष्ट । प्रख्यपादीति (५४९) बलम् । अबुद्ध इति बुध-तन्, इणो विकल्पपञ्चे सिः,
 (५६२) सिधोपः । अनासीदिति अनिम्लान् (५७७) इङिः ।

† सु-तिप्, (७१८) सादिः नुः, (५४२) गुष्, सुनोति । अभिबुधोति, (५७२) बलं,
 (१०७) बलम् । सुनुतः कित्वात् षः । सुन्वन्ति, (५८८) उकारस्य वः । व्यफावीत्, वि-सु-
 टो-दि (५७२) अव्यपि बलम् । टो-तन् (५७३) वा इम्, असविष्ट असोष्ट । टो-व सुधुविव,
 (५७३) बहुसुनीकृत्या इति इम्-विकल्पनिषेधात् (५८४) नेमसुमिति नियमेन निष्कामिन्,
 (५८८) उष्, (१११) बलम् ।

(२४१) सु नि ज न वेवे ।

७४५ । मित्यो र्बन्धो ङास्यसक्ति विवस्तु वा ।

(मित्योः ६४, वप्-वी ७, जा ११, च-ङप्-वति ७, चिवः ६४, तु ११५ वा ११) ।

अमासौत् । प्रथमास्य । *

(२४२) चि ज न चित्वा ।

७४६ । चोः क्विर्वा सन्धोः ।

(चोः ६४, चिः ११, वा ११५, सन्ध्याः ०४) ।

चिकाय चिचाय । चिक्ये चिच्ये । †

(२४३) सृ ज न सृतो ।

७४७ । स्याद्यृद्दु-रक्षु वैम् सन्मठीसेः ।

(आदि-अन्-अन्-डुः ४४, अक्षुः ४४, वा ११५, इन् ११५, सन्-मठीसेः ६५) ।

स्त्वर्ज-स्याद्यृदन्ता-इदन्ताश्च इजो इरुश्च इजो मे क्लितयो-
ठीस्योश्च इम् आद्या । अक्षरिष्ट अस्तुत । अक्षरिषीष्ट सृषीष्ट । ‡

* नि ज न, नी ज य, नी ज ग, नी चि, एषां जा आत् इति पुत्रवाचन-बोधे च, नतु सक्ति चक्ति च, लीलातोस्तु वा, उ इत् चत्वन्ये ज्ञानि । अमासौत्, डी-दि, चिः, चनिन जा, आदन्तात् (३८८) इत्युच्यते । प्रथमास्य, महायन्त्र-वैशम् । पाणिनिः ६।१।४०, ४१, वार्त्तिवच ।

† सनि—चिञ्जीवति चिञ्जीवति । सन्ध्याः चिं, वैचीवती । पाणिनिः ७।१।४८ ।

‡ अ आदि र्बन्ध स आदिः, आदिवाली कश्चेति आद्यत्, आद्युच च्च इवेति वजात् । नास्ति क्व र्बन्धन् ङास्यसक्त्यात् । डी च चिञ्-डीकि, मे (पाठ्यवैपरी) डीकिः मठीकिः, सन् च मठीकिश्च यत् । स्त्वर्ज-संयोगादि-अदन्तात्, दीर्घ-अदन्तात्, उभयपदि-उभय, पाठ्य-पदि-उभय इत्यर्थः । अक्षरिष्ट इति क्व-टी-सन्, चनिन डीरिन्, इत्यम् इत्यः । इजो चिचत्-पथे अस्तुत, (६४८) वीः क्लिप्त् न इत्यः, (३८२) चिञ्जीवः । एवं डी-वीष्ट । पाणिनिः ७।१।४१, ४२, ४३ ।

(२४४) वृ ज न वृती ।

अवारीत् । अवरीष्ट अवरीष्ट चवृत् । अवरीष्ट, ववृत् ।
वरिवीष्ट ववृष्ट । *

(२४५) वृ ज न कम्पे ।

(६२१) वृषुधोरितीम्, अघावौत् ।

(२४६) द्वि नं वर्धने गती ।

प्रद्विषोति । †

७४८ । द्वे: खेरमच्छि चि: ।

(द्वि: ६१, खे: ३१, चमच्छि अ, चि: ११) ।

खे: परस्म द्वे चि: खान्न तु चच्छि । जिघाय । ‡

(२४७) छवि न छतो द्विंसे ।

७४९ । छविष्विष्यो: छवी औ ।

(छवि-विष्यो: ६३, छ-वी १३, औ अ) ।

छषोति । अछखीत् (५६८) अतएवेदितो वृष् । अछख ।

छखिता । छखगात् । §

* अवारीत्, व-टी-दि, (५८०) व इत्सल प्रतिप्रसवात् (५५४) इत् । अवरीष्ट, व-टी-सन्, छि:, अवेन वा इत्, (६२०) इतो वा दीर्घ:, दीर्घ-विकल्पपथे अवरीष्ट, इतो विकल्पपथे चवृत्, (६३८) खे: क्खित्वात् न वृष्, (५६२) चिखोप: । अवरीष्ट, व-टी-चप् (६१६) प्रतिप्रसवात् (५५४) इत् । ववृत् वी-न, (५८४) इन्निविध: । वी-वृष्ट वरिवीष्ट ववृष्ट, अवेन वा इत् । इतोऽन्वावपथे (६३८) क्खित्त्वात् ।

† (५४९) वृषुधोरादिभ्यामिषिति चत्सम् ।

‡ चच्छि वृ, अजीववत् । पाणिनि: अ१।५।६ ।

§ छवि-विष्योरिवाप्राप्तव्यात् निभक्त्युच्यते: पूजं वृष् छति छप् चिन्व इत्येतयो: औ परे छ वि आदेशी क्तवर्तित्वर्थ: । अछखीदित्वादी वकारस इत्यनेन अन्वयात् अन्वयान्तरं वृष् परे (५०) न नञात्प्रकार: ।

(२४८) दन्धु न दधे ।

देभतुः ददधतुः । *

७५० । अन्य-ग्रन्थ-दन्भां यपि न-लोपो वा । †

(अन्य-ग्रन्थ-दन्भां ६३, यपि ७, नलोपः १७ वा । ११) ।

देभिय ददधिय ।

(२४९) धिङ्ङि न प्रीती ।

धिनीति ।

(२५०) अशू ङ न व्याप्ति-संज्ञयोः †

(५८०) स्नानादिति खेरान् । आनये ।

इति स्नादि-पादः ।

—०—

४४ पादः—तुदादिः ।

(२५१) तुदो अ य व्यथे ।

तुदति तुदते ।

(२५२) अस्ञी अ य पाके ।

अज्जति । अस्ञाञीत् । ‡

७५१ । अस्ञोऽरे षौ भर्ज वा ।

(अस्ञः ६१, अरे ७, षौ ७, भर्ज ११, वा ११) ।

* देभतुरिति (५६६) वा कित्संज्ञायां, (५६७) नलोपे, (५७८) दधतुश्चात् खिलोपः, अकार एकारश्च ।

† अथ यप् सिद्धा इति ज्ञते, दधि यधि इत्येतयोरेदृशुवभयोः यप्-विभक्तौ (५६८) नलोपनिषेधापत्तिः स्यात् । “अन्विपन्विदन्विषञीनां खिटः कित्सं वेति व्याकरणशास्त्रम्” इति मट्टीकिटीचिन्तः ।

‡ तुदवीत्यादि (७१८) प्र प्रत्ययः, तस्य खिलान् न तुदः । अज्जति (६६१) जिः-अञीत् रसः कः । एवं अज्जते । अस्ञाञीत्, अस्ञ-टी-दि, अन्विपन्वित् (५७७) इतिः, (२११) स्नादिः सत्पापः, (१५७) वञ्, (६०२) पञ्च कः, (१११) षीः सस्य पञ्चम् ।

अभार्चति । बभर्ज बभ्रज्ज, बभ्रज्जे बभर्जे । †

(२५२) सुच लौ अ श प मोक्षे ।

(७४१) सुच् रध इति सुच् । सुचति । असुचत्, असुक्त । †

(२५४) जि क्षिपौ अ श प लेपने ।

अक्षिपत् । अक्षिपत अक्षित । ‡

(२५५) षिचौ अ श प उचये ।

निषिचति । न्यषिचत् । न्यषिचत न्यषिक्त । निषिचेष । ‡

(२५६) क्तती श प ष्टिदि ।

(७३८) कृत्कृदित्तीम् वा । कर्त्तिष्यति कर्त्त्यति ।

(२५७) षू श चेषे ।

विषुवति । व्यषावीत् । §

* न रः अरसजिन् । अस्त्रो भर्जं वा खान् अरे चो नुवसाधनयोः अर्थः । भर्जपक्षे अभार्चति । एवं अघट अभर्ते । बभर्जं बभ्रज्ज इति ठी-चप्, वा भर्जादिभः, (६४) मल दः, (५६) हल जः । बभ्रज्जं, ठी-ए (५६६) किल्सेपि (६६२) क्वा न वैमृष्टमिति जिनिषेधः । किल्साभावपक्षे नुवसाधनयोग्यत्वे सति भर्जादिभः । पाणिनिः ६।४।४० ।

† असुचत्, सुच-टौ-दि (५६५) लिदिङ्गात् ऊः । असुक्त इति आत्मनेपदै ऊसाप्राप्ती ङिः, षीदिङ्गादिमोऽभावि (६५८) सेः किल्सात् न नुचः, ततः (५६२) सेर्षोपः ।

‡ क्षिप-टौ-दि, (६१८) ऊः, अक्षिपत् । टौ-तन्, आत्मनेपदै तेनैव वा ऊः । पक्षे सिः (६५८) कित्सेञ्जा, (५६२) सेर्षोपः । निषिचति, नि-क्षिच-तिप् (७४१) सुच्, (५०२) वलम् । टौ-दि, टौ-तन्, क्षिपवत् साध्यम्, अन्वयवधानेऽपि वलम् । टौ-चप् निषिचेष, (५०२) विवक्षणापि वलम् ।

§ विषुवति, वि-सृ-तिप् (५८८) उप्, (५०२) वलम् । व्यषावीत् (५०२) षिष्टिदिङ्गि सूत्रे सति-सूय-यङ्वात् अघान् (५५४) निष्मिन्, (५०४) अजयत्वात् इङिः, अन्वयि वलम् ।

(२५८) व्रजू व ष्छेदे ।

व्रजति । व्रजशीत् व्रजाशीत् । व्रजय व्रजयतुः । *

(२५८) ऋच्छ म गमनमोहकाठिञ्छेडु । †

७५२ । ऋच्छो वृच्छां । (ऋच्छः ६।, वृ. १७ व्यां ०) ।

वान्छं । †

(२६०) कृ म विचेपे ।

(६२८) कृद्विरपाविति कृत् । किरति । क्वरतुः । करीता
करिता । ‡

७५३ । प्रत्युपोपात् क्रः सुम् हिंसाच्छेदे ।

(प्रति-उप-उपात् ३।, क्रः ६।, सुम् १२।, हिंसा-च्छेदे ०) ।

प्रत्युपाहिंसायां उपाच्छेदे किरतेः सुम् स्यात् । प्रतिक्विरति
उपक्विरति । §

(२६१) व्रज्य म प्रीचने ।

* व्रज-वित् (६६१) क्ति, व्रजति । टी-दि (३०२) कृद्विष्वात् वा इम् । पथे (३०४)
वनित्वात् इतिः, (१५४) वृच्, निमित्तसापथी मैत्रिचिक्साव्यपाय इति व्वाथिन चकार-
निमित्तकञ्च वल्ल सुवर्द्धनले (२१३) आदीः उ-वोपः ; (६०२) वल्ल कः, (१११) कृद्विष्वात्
वजम् । व्रजयतुः (६६२) निमित्तवचः ।

† क्विच्छेदुमे “ऋच्छ म कृती गमनमोहयोः” इति इच्छते । विद्यामयीमुपात्
“वतीन्द्रियमवयवमूर्तिभाविषु” इति चिञ्चितम् । ऋच्छो वृः स्यात् व्याम् । ऋच्छ-वासात्सर्वकृ-
त्सापान्, अतुसादिभिन्नी च विष्वात् वृषाभावी विधिरत्वं सामान्यटीविवचः । तेष वान्छं
वान्छंत्वरिवादि, (३८०) वीः स्यान् वान् । पाणिनिः ७।३।११ ।

‡ क्वरतुः (६२६) वृचः । करीता कर्त्ता (३३४) इम्, (६२०) इतो वा दीर्घः ।

§ प्रतिव उपव प्रत्युपं, प्रत्युपव उपव प्रत्युपोषं स्यात् । हिंसा च वृद्धिर्हिंसाच्छे-
दकम् । प्रतिक्विरति क्विरति, उपक्विरति क्विरति क्विरति वा इत्यर्थः । (२०२) वदि-
नि वि वीव सुमित्युक्ते अप मन्निपूर्वक म वजम् । पाणिनिः ६।१।१४०, १४१ ।

७५४ । टन्पां न-सुक् वा य-सौ ।

(टन्पां ६४, न १११, सुक् १११, वा १११, य-सौ ७) ।

टन्प तुन्प टन्फ तुन्फ रिन्फ गुन्फ टन्भ उन्भ गुन्भां
नकारस्य सुक् वा स्यात् ये सौ च । टपति टम्पति । *

(२६२) चुती य प हिंसे ।

चर्त्तिस्यति चर्त्तयति । †

(२६३) प्रच्छी य प्रीषे ।

पृच्छति । अप्राचीत् । पप्रच्छ पप्रच्छतुः । ‡

(२६४) सजो य विसर्जे ।

अस्त्राचीत् । ससर्जिथ सस्रद् । §

(२६५) टु मस्रौ य खाने ।

मस्रति । अमाङ्चीत् । ¶

(२६६) सृगो य सृग्रि ।

अस्राचीत् अस्रार्चीत् अस्रचत् । ॥

* बहुवचनं नकारेणम् । नक्षत्रं उती नवसङ्काकः स्वयं स्पष्टोक्तवः । सी इति नुक्-
साधनेबोधमर्थे इत्यर्थः । अथा, तर्पयति इत्यर्थेऽप्यतीत्यादि । टपतीति द्वि परि नसुक् ।
विकल्पपथे (५०) नकारानुसारः, (५१) अनुस्वारस्य नः । वार्त्तिकम् ।

† (७९८) वा इम् ।

‡ पृच्छतीति (६६१) जिः । अप्राचीदिति (१३७) वक्, (६०२) वल्ल वाः, (३७७)
चर्त्तिस्यात् उद्दिः, (१११) वल्लम् । पप्रच्छतुर्विभक्त्य (६६२) न जिः ।

§ सज-डी-दि, चिः, (५६१) सिखाने ईम्, (६०७) निवर्त्त सखाने ट, (३७७) अकारस्य
उद्दिः, (६६७) वक्, (६०२) वल्ल वाः, (१११) वल्लम् । डी-वप्, (३८८) वा इम् । इन्-
विकल्पपथे वक्, (७७) वल्ल ठः ।

¶ मस्र-सिन् (६७) सखाने ट, (७६) सखाने च । डी-दि, (७७१) इप्, (२१२)
उत्थोत्थः, (३७) वल्लानुसारः, (३१) अनुस्वारस्य ङः ।

॥ स्र-डी-दि, (६०७) चिः, (६०७) वक् ट, वदः उद्दिः, वक्, वक् वी, वक् वी, वक् वी
विकल्पपथे अकारस्य उद्दिः । सि-विकल्पपथे (६०५) वक् ।

(२६०) विच्छ्रञ्ज वती ।

विच्छ्रायति विच्छ्रति । पविच्छ्रायीत् पविच्छ्रीत् । *

(२६८) छग्रो म वृथि ।

षमाचीत् षमार्षीत् षदृषत् । †

(२६८) इषु म वाच्छे ।

इच्छति । (६०६) वेमसहेतीद् वर, एषिता एष्टा । †

(२७०) कुट म् कौटिच्छे ।

ॐपृपृ । कुटां कुत्रौ छिद्यति ।

(कुटां ६३, कुत्रौ १३, च्छिति ७) ।

कुटादे बुर्विञ्च स्यात् छिति च्छिति च, नाम्यच । चकुटीत् ।
चुकोट । ‡

(२७१) व्यच म् च्छि व्यञ्जे ।

विचति । विव्याच, विविचतुः । §

* विच्छ-तिप् (६३०) चावः, (६११) चातुसंज्ञा, ततः आदित्वात् तिप्प्रथमी । चाव-
विकल्पपथे तुदादित्वात् छः । टी-दि व्यटम् ।

† मुञ्च-टी-दि, लृज्ववत् । इव-ति (३८०) इच्छ-पादिभः ।

‡ च च च च च्छी, ती इती वस च च्छित् तक्षिन् । जित्-चित्तोः० परगोः कुच-
इद्वगोः सिद्धौ पुनर्विधानं नियमाच्च, तेन कुटादीनां जित्चिद्वात्मनश्च कुचइती न चः इति-
निवन् । जित्-चित्तोस्तु कुचसामन्त्रां कुचः, इतिहासम् । इतिहास्यः । अतएव, चकुटीत्
कुटिच्छति कुटमन्त्रिणादी न कुचः । नू च्छि कवने इत्यादीनां चतुर्वीदिनादी न कुचीन् च
इति, चनुचन्नादुर् च । एवं इतिच्यतीत्यादि । कुटादिच—कुट कुट कुच कुच कुच
कुच कुट कुट कुट कुट कुट कुट कुच कुच कुट कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच
कुच (कुच) कुच (कुच) कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच कुच
निस इति वी विश्वेनेन कुटादिमन्त्रवती मयव इति प्राचीनाः । पाणिनिः ११३१ । १० ।

§ विचति (६६१) निः ।

७५६। व्यथो जि-रञ्जिदसि ।

(अमः ६७, जिः ११, चञ्चिदसि ७)।

विचिता । †

(२७२) बुट मि ष्ठेदे ।

बुटति बुटति । †

(२७३) स्फुर मि स्फूर्ति ।

निष्पूरति निस्फुरति । ‡

एवं (२७४) स्फुल मि स्फूर्ति-चसनयोः ।

(२७५) नू मि स्तवने ।

चतुर्वीत् । तुनाद । §

(२७६) वृ ङ्ग श सुतो ।

७५७। वृङ्ग टीञ्जे मं । (वृङ्गः ३१, टीञ्जे ७, मं १) ।

व्यां व्या-मत्ये च वृङ्गो मं व्यात् । ॥ (६२०) वृङ्गिः शयवृङ्गीषे ।

* ज च च च ज्चो, तौ इती वल स ज्चित्, ज्चित् चत् च ज्चित्, ज्चोके तुचित् । व्यथो जिः क्कत् न तु जित्ति चिति चसि च । वया विचिता विचिञ्चति विच्यते विच्यत् विचिचतुर्त्वादि । जित्ति चिति चसि तु—व्याचवति व्याचकः उदन्वयाः (१०३२) । पाणिनिने तु (६।१।१६) चिति चिति परे एव जिः, नाच्यत् । “व्यथेः कृटादिव्यमनसीति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकम् ।

† (३८४) वृङ्गमेति शब्दम् क ।

‡ (६२३) विस्फूर्ति वा वलम् ।

§ चतुर्वीदिति कृटादिव्यात् चतुर्वीदितिर्विधे, (३८८) चतुर्वीदित् ।

॥ टी च टी च चञ्ज टीञ्जे तञ्जिन् विचयसतवी । वृङ्गे जिञ्जेदिति व्यां व्यात् चञ्जवे च विचवे मं व्यादिति विचनः, चञ्जः तु परञ्जेपदमेव । चञ्जनेपदङ्गिञ्चति चरञ्जेपदिनां चञ्जिदिति व्यायेन चञ्जपिदिव्यद्वयसि व्यादिति शेषित् । पाणिनिः ६।१।६१ ङे मितवेचतुर्त्वादिः ।

त्रियते, प्रवृत्त, वृषीष्टः । इव किं, मन्त्र, मरिचति । *

(२७७) श्री विजो ह म भी-कम् ।

७५८ । विजोर्गुनेमि । (विजोः ६, वः १, न ११, इति ७) ।

विजो र्गु नं आदिमि । अविजिष्ट । †

इति तुदुहि-पादः ।

१म चतुर्गणाध्यायः ।

७मः । इव-चतुर्गणाध्यायः ।

१म पादः—इवादिः ।

(२७८) इधरो ह जि अर्धश्च ।

इवदि । *

७५९ । नयो नो ज्यौ । (नयः ६, न ११, २ ७, श्री ७) ।

नयो नवाः आदयो २ । इव्यः इव्यजि । †

* विजो (१८८) इजामि इव । अमृत नृषीष्ट, उमवच (६१६) कित्कम् ।

† विजोः विजिन् इति इति सिद्धावपि आकारमेव ज्ञानम् ॥ पाणिनिः १५५२ ।

* इव-ति (७१८) इव्यः कन्दिनाद् (१७) अन्वय इति । अन्वयान्तरादिभिः ; (१०७) इव्यं (१७५) इजामि वः, (६७) इव्यः इ ।

† श्री नयोऽन्यथात् अयं २ इति-आकारम् । इव्यः परस्मैपदिकः । अन्वय-कामि इजामि-नृषीष्टः । * इव्यः इव्यदी, श्रीः इव्यमनीना, अन्वयान्तरं सुधीः इति मन्त्रान्, मन्त्रान्ति-पकारस्य शीपः । तवर्गपुत्र-नकारस्य अन्वयः (७८ इति इव्यम्) । पाणिनिः ६७५२३ ।

अवधत्, अवधः अवधत् । अवधत् परीक्षीत् । *

(२०८) वृद् न धिर् देवने ।

(०३८) वृद्धिं चति वृद्धंति ।

एवं (२८०) वृद् न धिर्नादरी ।

(२८१) वृद् ध हिंवे ।

७६० । वृद् वृष् पिद् वृष्ते । (वृष्ः ६।, वृष्ः ११।, पितृ-वृष्-रे ०।)

वृद्धो नव इष् स्यात् पिति वृष्ते २ । वृष्तेऽपि वृष्तेः तृहन्ति ।

अतर्हीत् अतर्धत् । †

(२८२) वृद्धिं ध कि हिंवे ।

७६१ । नयो न लोप्यः । (नयः ३।, व ३३।, लोप्यः ३।)

वृद्धिः । ‡

(२८३) अन्तू ध जि व्यक्ति-गति-स्वचये ।

अव्यक्तिः । §

* अवधदिति आ दिप्, (६०२) दीर्घोपः, (६४) वल त (द वा) । आः सिप्, (६६०) वल रिषे, रल विरुमं ; रिपनिवृत्ते (६७) फलत् । अन्धिः (३५३) इतिनात् ७ः । अन्धिः अन्धिनात् (३५३) इतिः, अन्धिनात् ।

† निचास्ते इत् अन्धि इति तच्छिन् । इति चित्नात् नन् अन्धिः पत्ते चित्तिः । वृद्ध-तिप्, (६६०) नन्, वृद्ध, अन्धि इत्, वृद्धे इति चित्तिः, (१०३) वृद्धः इत्, (३५३) वृद्धः, (३५) वल इत्, (३०) वृद्धोपः, (१००) वृद्धं, वृद्धेऽपि । वृद्ध-वृद्धं, वृद्धः, (३५६) नयो न्यादि, (३०) नल अन्धिः, अन्धि पूर्ववत् । अन्धि वृद्धिः, (३०) नन्धात् । टी-दि, (३०३) अन्धिनात् इत् अतर्हीत्, इति चित्नात्पत्ते (६०३) अन्धिनात् सन्, (१०३) वृद्धः इत्, (६०३) वृद्धः इत्, (१११) वलत् । इति चित्तिं, वृद्धेऽपि । वृद्धेऽपि अन्धिनात्पत्ते अन्धिनात्पत्ते चित्तिः । पाणिनिः ७।३।६२ ।

‡ अन्धिः नः पत्ते अन्धिः अन्धिः अन्धिः । अन्धि-तिप्, अन्धि-तिप्ते इत् चित्तिः, वतः अन्धिनात् नन् अन्धिः, अन्धि-पत्ते नन् अन्धिः नः बोधः चित्तिः । अन्धि अन्धि अन्धिः । अन्धिः ६।३।६३ ।

७६२ । अन्जः सेरिम् पे ।

(अण् ५, से: ६६ इन् ११, पे ७) ।

अन्जः परस्मै सेरिम् स्मात् पे । आच्चीत्, आनञ्च । *

(२८४) जि इन्धी ऊ ध दीतो ।

इत्याचक्षे । †

इति.व.पादि-पादः ।

२ व चादः—तनादिः ।

(२८५) तनु ज द विस्तृती ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति, तन्वः तनुवः तथाः तनुमः । *

७६३ । सेर्लुक् त-चासो सन्धोऽकुर्वा ।

(से: ६६, कुर् ११, त-चासोऽनु, तन्वः ५४, अकृ ५, वा १३) ।

अवर्जात् तनादेः सेर्लुक् स्माद्वा त-चासोः परयोः ।

अतत अतमिष्ट, अतथाः अतमिष्ठाः । †

* अन्जघातोऽदिआरेणले निन्वाचै विधानम् । डेरन्ज, अक्षिता अन्जा, अक्षिवादि-
अन्ज्यादि इत्यादि । आनञ्चेति (५८०) आनादिति विधानम् । पाणिनिः ७२७१ ।

† (५८२) विवादीभ्याम्, (५८३) अवबोधः ।

* तनोति (५८८) इत्, (५८९) इत् अकारस्य नुवः । तन्वन्तीत्यादी (५५) अकारेण-
तन्व इत्यादी (५९२) अकारधीषो वा ।

† तव चाद् च ही क्त्वीः । आच्चाङ्गपर्यात् त इति आत्मेविश्वस्येव । अन्वया परस्मै-
पदस्य तां तं त एतु अतमिष्ठात् अतमिष्टम् अतमिष्ट एवमिति शक्यम् । तथैरिमुक्ते विद्यावदि-
यावत्पदं अट्पदम् । अतत अतथाः इति, अनेन सेर्लुकि, कुन्पर्यात् (८१) अक्षिः

(२८६) वनु ज द दाने ।

सन्ति । असात असनिष्ट, असायाः असनिष्टाः । सायात्
सन्त्यात् । ‡

(२८७) अणु ज द ववे ।

अचचीत् । †

(२८८) अणु ज द हिंसायां ।

७६४ । नोप्युङ्क्ते युर्वा त्वृतः ।

(न ११६, उपि ७, उक्तः ६६, वः ११, वा ११६ तु ११, अतः ६१) ।

अचचीत् । ‡

(२८९) अणु ज द गतो ।

अचचीत् अचचीत् । ‡

(२९०) दु क्त ज द वारणे ।

अचचीत् । ‡

७६५ । कुर्वन्सोपो ष्ये । (कः ३१, उप-सोपः ११, ष्ये ७) ।

कुर्वन्ः कुर्वन्ः, कुर्वन्तः । अक्षयः । §

असचचमिति आयेन वुचि-सी परे कार्यनिवेधे, ^{सो} वनोः तच्चीः परसोः (६०६) अन्-
सोपः । अन्ः किं, अक्षयः अक्षयः (६५९) से. किल्लात् युवाभावे, (३६२) निम्नं
सिचोपः । पाणिनिः २१७०९ ।

• असातिष्ठादि चनेन सेर्लुकि, (६३३) अमसनेति अ, पथे (३५७) सेरिन् । सायात्
सन्त्यादिति विशलेन अ ।

† अचचीदिति (३०६) अचचर्जनात् न उचिः ।

‡ उपि उलो व नं सात्, उक्त अकारस तु वा । अच-ति, (६८८) उप, सचिन्
परे अच उक्त अकारस न युवः, तिपि परे उप अकारस (३७२) युवः । अचोति अचोति
अच उक्त अकारस वा युवनिवेधः, एवं वचति तचोति इत्यादि । उक्तः किं, अ-तिप्
अरोति, अच अन्-अकारस निम्नं युवः । पाणिनी आयेसादिसत्तम् ।

§ व च न च न च च्चं सचिन् । अन्ः परस उपो सोपः सात् वी नै च परे । कुर्वन्ः
इत्यादि व न न परेऽप्यु उपो सोपः, (२९८) अन्-पत्तवीक इत्यत्र अचचर्जनात् अ हीके ।

७६६ । सम्परः सुमुपात्तु भूषा-सङ्घ-प्रति-
यत्न-विक्रताध्याहारि ।

(सम्-परः ३।, सुम् १२।, उपात् ३।, तु १२।, भूषा-सङ्घ-प्रतिवत्न-विक्रताध्याहारि ७) ।

धाभ्यां कृजः सुम् स्वात् उपात्तु भूषादावर्थे । संस्कारोति, संस-
स्कारातां, संसस्कारिष, संसस्कारिव, संस्क्रियात्, संस्क्रषीष्ट ।
परिष्कारोति, पर्यंश्चार्षीत् पर्यंश्चार्षीत्, उपस्कारोति । ७

७६७ । हस्ते पाणौ प्राघ्यं जीविकोपनिषदो
व्यस्य कृञि स-स्तिरो मध्ये पदे निवचने मनस्युर-
स्युपाजोन्वाजे साच्चादादेस्तु वा । † (हस्ते-उपनिषदः ६।,

व्यस्य ६।, कृञि ७, सः १।, तिरस्-साच्चादादेः ६।, तु १२।, वा १२) ।

हस्तेकरोति, तिरस्करोति करिति-तिरः †

इति तनादि-पादः ।

करोमीत्यत्र, कौपसरदिप्रयोगे सरास्त्रनिधिरंशोति भावेन नुच एव । टी-व चक्रव (३८४)
नेमद्युमिति निवेदात् न इम् । पाणिः ३।४।१०८, १०९ ।

• सम्-परिष्ठा कृजः सुम् स्वात्, सुम् उकारित् चिञ्चर्थः, नकारित् (१०) कृषावोरपदी
उकारस्त्रितिः । अर्थात्निधामिऽपि पाणिनिमतैकवाक्यत्वात् भूषासङ्घबोधेन ; “उपपूर्वक कृञि-
दस्युपदेशेऽपि सुट्” इति सिद्धान्तबोधोत्तरी । उपात्तु भूषादावर्थे । भूषा चचस्वरवम् । उचः
सङ्घः (समवाय इति पा.) । प्रतिबन्धो नुक्तान्तराधानम् । विक्रतं सङ्घपञ्चकानाम् (कृञि-
मिति पा.) । अच्चाहारा वाक्यस्य अनुयाक्यस्त्रित-अन्वीपादानम् । उचस्यकारणं टी-पायां,
(७४०) कृजवर्जनात् न इम् । (६३९) कित्तुसंज्ञायां न नुचः । उचस्कारिव टी-चपु (६१६)
कृजवर्जनात् इम् । उचस्कारिव टी-व, (६३४) कृजमिति कचनानिम् । संस्क्रियादिति टी-पादे
(६१३) कृञि व्यस्येति कृञिः कृञिः कृञिः । (६२०) कृञिः कृञिः । संस्क्रषीष्ट (६३४)
कित्तुसंज्ञायां न नुचः । करिकरोति (३०५) कृञिः । टी-दि (६१३) कृञिः कृञिः ।
पाणिनिः ३।१।१३०, १३५, १३६ ।

† इत्ते उच्चादेः उपनिषदन्तक कचनक कृजः कृञि कृञिः निवत् कृञिः कृञिः ।

३४ पाठः—ऋादिः ।

(२८१) कु क्री अ न इव्यविपर्यये ।

क्रीषाति । (७०१) श्राद्गोरिति, क्रीषन्ति ।

(२८२) क्क अ ग न उवृत्तो ।

०६८ । क्क क्कान्भु क्कान्भु स्तान्भु स्तान्भुभ्यः

त्रुञ्चौ घेरे ।

(क्क—स्तान्भुभ्यः ५३, कुञ्चौ ११, वे अ, २ अ) ।

एभ्यो घेऽर्धे त्रुः श्रा च स्वात् रे परे । *

क्कानोति क्कानाति, विक्कभ्रोति (६२५) विक्कभ्रेति षः—विक्क-
भ्राति । एवं विक्कभ्रोति विक्कभ्राति, विष्टभ्रोति विष्टभ्राति,
व्यष्टभत् व्यष्टभ्रात्, वितष्टभ्र । स्तभ्रोति स्तभ्राति । †

(२८३) क्री अ ग वधे ।

(७४५) मिम्बोरिति ङा, अमासीत् अमास्य ।

तिरःप्रथतेषु वा । एष समासः एकपदीभावमात्रं, न तु वन्दादिरिकतमः । समासकरण्य (२६६)
पूर्वनिपात-नियमाद्यं ज्ञात्वा यवर्धय । इत्ते पाठौ लौकारे (उपधमने इति पा.) । प्राच्यं
बन्धनानुकूल्ये । जीविकोपनिषदी उपमायाम् । तिरोऽनघांनि । मध्ये पदे निवचने मन्ति
उपसि इति पद्य अनुपस्ये एष, उपस्ये वे तु उरसि क्त्वा इति, पदे क्त्वा मन्तर्क इति वा,
इत्यादी नः समासः । उपस्ये अन्त्यात् क्त्वाभावात् । साचादादिरभूत-सहाये । आदिना—मिम्बा
अन्त्या नमन् आदिस् प्रादुस् वसिस् वधे इत्यादि । पाणिनिः १।४।७१—७८, वार्त्तिकश्च ।

* क्कान्भु क्कान्भु स्तान्भु स्तान्भुभ्यः इति चत्वारः सीधा पाठवः । पूर्वधातुपाठे
वे न इत्यन्ते वदविशेषसाधनार्थं तुचे तु इत्यन्ते से सीधाः । क्क आदयः पद्य खादिनसीधाः
आदिवसीधाश्च । “क्क अ चाप्रवधे” इति सिद्धान्तकौस्तुभे । “स्तान्भु स्तान्भु क्कान्भु, स्तान्भु
निष्ठीवधे, क्कान्भु घारधे” इति मातवः । पाणिनिः १।१।८२ ।

† विक्कभ्रोति तुचे वा-प्रत्ययस्य, वष्टभ्रात् विक्कभ्रोतीत्यत्र न वलन् । विष्टभ्रोति
विष्टभ्राति उभयत्र (५७२) वीच इति वलन् । व्यष्टभ्रदित्यादि (५६५) ऊं वा, क्कान्भुभ्यः
अन्त्यात् वलन् । विष्टभ्रोति विष्टभ्रान्तिऽपि वलन् ।

७७१ । अहेरिमो घोऽर्था ।

(घृ: ३१, इम: ६१, घं: १७, चर्वा ७) ।

अहेः परस्म इमो घं: स्वात्, न तु व्यं । अहीता । †

(२८८) शृ ञ मि हिसे ।

७७२ । शृपूद्रां खो वा कित्त्वा ।

(शृ-पू-द्रां ६३, ख: ११, वा ११, कित्-त्वा ७) ।

श्रधां ख: स्वात् किति व्यं वा । श्रन्तुः श्रन्तरुः । †

एवं (२८८, ३००) जि पृ मि पासने, इ मि विदारे ।

(३०१) ज्या मि जरायां ।

जिनाति, जिन्वी । ‡

(३०२) त्री नि वृत्वां ।

त्रिचाति त्रीचाति । ‡

(३०३) आ ग बोधे ।

आनाति । ‡

(३०४) अन्व न मोधे ।

अन्नाति । अन्तरुः श्रन्तुः, श्रेयिष श्रन्त्विय । ‡

* एतद्ब्रवीतुं ब्रवीषति इत्यादि । ज्ञानु जकञिच जकञिच । पाणिनिः अ२३० ।

† श्रन्तरुति क्त्वाभावपक्षे (६९६) शुभः । एवं परन्तुः परन्तुः, इन्तुः इन्तुः । पाणिनिः अ३१२ ।

‡ जिनातीत्यादि (६६१) जि: वा खाने इ: । त्रिचातीत्यादि (७६८) वा प्रका: । जानातीति (३८०) जा-चादिभ: । श्रयातीति (३६०) न-शोप: । श्रेयतुरित्यादि (३६२) क्त्वाद्ये न-शोप:, (३०८) क्त्वादीत्यादिभ: । अप् (७२०) अन्वयनेति न-शोपपक्षे क्त्वादीत्यादि ।

मच-कचयोः खेरीङ्-स्वात् वा अङि । अजीमचत् अजमचत्,
(३१८) अग्नोपित्वात् इः । *

(३१२) कच त् क वाक्प्रत्यये ।

अचीकचत् अचकचत् । *

इति पुरादि-पादः ।

३-चतुर्गथाध्यायः ।

८मः । ३-चतुर्गथाध्यायः ।

१म पादः—अग्रतः ।

७७७ । जिः प्रेरये । (जिः १, प्रेरये ०) ।

धी र्जिः स्वात् प्रेरयेऽर्थे । *

बलात् न इति, एवं कुच त् काभाप-मनुषोरिन्वादीनां कुचवतीन्वादी न कुचः । प्राचिनिः
६।१।४८, ४९ ।

• ईङ्-कचत्वात् अन्ववर्धस्वामि भवति । अजीमचदिवादि मच जिः पूर्वेष्वेव
अकारलोपि मचिचामोः टो-दि, (३१२) अच्, ततः चित्वादि, अनेन खेः स्वाने ईङ्, मचो
(३११) खेर्लोपः । ईङो विस्मयपथे अजमचदिति । (३१८) खेः अन्वदिति तुचे अन्-
लोपि-वर्धनात् खेः स्वाने न इः । एवं अचीकचत् अचकचदिवादि । प्राचिनिः ०।१।५० ।
स्वेष्वेव नचचातुर्येव पठित्यो ननु कचचातुः ; अतएव अचकचदिन्वेवाह भद्रोजिदीचिचः ।

• अनेनान् द्विवचनानिवादि द्विवचन विभोजनं प्रेरचम् । अच धत्वं कर्त्तुं प्राप्स-
वीन्वादि । अनेनान् तूपपादः । अच परित्यजः कृत्वा वचवतीन्वादि । धोरिति व्याख्यातं
अन्ववर्धस्वामिनाथे, तेन अचकं प्रेरयति अचयति, आनवमानं प्रेरयति आनयति, चिञ्चि-
कचं प्रेरयति चिञ्चिकयति, चोरकचं प्रेरयति चोरयति, चिञ्चोर्कचं प्रेरयति चिञ्चोर्कयति,
चैत्रीकचं प्रेरयति चैत्रीकयति, चरीकचं प्रेरयति चरीकारयति, कृत्वाकचं प्रेरयति
कृत्वाकयति । प्रेरयतिनेः परीतिधि जिः, अच दिक्-तुल्येव दिक्त्वं चैव । प्राप्सवीन्वादि ।

कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति । अचीकरत् । †

अग्रशासत् अडुडौकत् । अग्रुग्रवत् अग्रिग्रवत् ।

व्यतस्तभत्, पय्यसौसिवत्, व्यसौसवत् । (५७२) साङ्ख्यान वः । †

अचीचकासत् अचचकासत् । औन्दिदत् औनिजत् आङ्किडत्

आर्हिचत् । अररभत् अलसभत् । अजीहयत्, (७४८)

अनङ्गोत्सुक्ते नं चिः । अदिध्वनत् अध्वनयीत्, ऐलिसत् ऐल-

योत्, आर्हिदत् आर्हयीत्, औनिजत् औनयीत् । ‡

अत्र पुनः पाठयतेरेव कर्ता नतु पठतेः, तेन (२८४) पुनस्य कर्त्तव्यं न ज्ञात् । अर्जिष्णात्
अन्त्यातोऽभयपदकर्मिः । विशेषसु ८६१ तु च द्रष्टव्यः । पाणिनिः १।१।२६ ।

* कारयतीत्यादि, क्त-जिः (५००) अन्वेषो ङङिः, कारि इति (६११) धातुसंज्ञा,
सतसिप्-प्रधादि । कुर्वन्तं प्रेरित् अचीकरत्, (५१०) धान्च्कार्यादिति चिरिति सृणात्
(८१६) अतएव औ द्विले चिरिति वचनान्तरनिमित्तम्, क्त इति धातुसंज्ञायां, टौ-दि, (५५०)
अनामनः, (६११) निश्रील्लङ्, (५५८) क्त इत्यस्य द्विले, (५६४) खेराद्यच् इति खेरिकारस्य
कौपि, (५५६) ककारस्य चकारि ककारस्य च चकारि, ततः (५००) ङङिः, अचकारि इति
स्मिति, (६१८) आकारस्य ङङ्गे, (६१६) सम्बन्धे, (६४०) खेरकारस्य इकारि, पुनः (६१६)
कङ्कुक्षिर्द्विषे, (६४१) अर्लोपः । एवं सम्बन्धे साधनप्रकारः ।

† शासतं प्रेरित् अग्रशासदित्यत्र (६१८) शासवर्जनात् न ङङ्गः । डीकनामं प्रेरित्
अडुडौकदित्यत्र (६१८) अदिहर्जनात् न ङङ्गः । अयन्तं प्रेरित् अग्रुग्रवदित्यत्र चि-जिः,
(५१०) धान्च्कार्यादिति निबन्धात् आदी द्विले, (६६६) अर्जिर्वेति धान्दन्त्ये व्यस्यवा
कीर्त्तव्यस्य च जिः इयुक्त्तव्यस्ये चः, ततो ङङ्गादिकम् । जि-विकल्पपक्षे अर्जिचयदिति ।
विष्टवनामं प्रेरित् व्यस्यस्यत्, परिबीज्यन्तं प्रेरित् पय्यसौसिवत्, विष्टवनामं प्रेरित्
व्यसौसवत्, एतु (५०१) साङ्ख्यात् न चः । पर्व्यादिनिमित्तकं खेः पत्वं न ज्ञात्, खिमिजि-
ककम् सूत्रवातोः पत्वं (१११) द्विधादित्यनेन आदीवेति त्रीपतिस्यः ।

‡ अकासतं प्रेरित् अचीचकासत् अचचकासत्, अदिष्णात् (६१८) उञी न ङङ्गः,
अनीकाप्लान् (६१६) वा सम्बन्धः । उञ्च औ ङोर्, उञ्च आर्चये, उञ्च अर्जिर्वेति, अर्चं च
पुञ्जि—इति चतुर्णां धातूनाम्—उञ्चनान्, उञ्चयन्, अर्चयन्, अर्चयन् प्रेरित्प्रतिनिमित्तम्, औ
ङङि ङङि अङ्ङि चर्ङि इति स्मिति, (७१६) अजन्तादिरिति आद्यचर्ङि स्मिति, (७१६) अङ्ङी
नेपथं इति (डीका इत्यन्वा) न च ह राच द्विजा दि वि कि चि एषां ङङ्गः (५५१) अङ्ङीनात् ।

७७८ । स्मृदृत्वरप्रचम्बदस्तस्यशोऽङ् खेर्ष्यगङ्गि
चेष्टवेष्टोस्तु वा ।

(ख—अमः ६१, चङ् ११, खेः ६१, गङ्गि ०१, चेष्टवेष्टोः ६४, तु ११, वा ११) ।

एषां खेरङ् स्नात् अगङ्गि चेष्ट-वेष्टोस्तु वा ।

असंस्कारत् अददरत् अतत्वरत् अपप्रचत् अमम्बदत् अतस्वारत्
अपस्यग्रत्, अचचेष्टत् अचिचेष्टत्, अववेष्टत् अविवेष्टत् । *

७७९ । भाज भास भास भाष दीप जीव
मील पीड कण वण भण खण खप लुप लुट हेठां
वोङ्गः खः । (भाज—हेठां ६४, वा ११, उङ् ६५, खः ११) ।

चीन्दिदत् चीञ्जित् चाङ्किञ्चत् चाञ्चिञ्चदिति । रक्षमाचं लक्षमानच प्रेरित् चरत् चरत्, चसलचत्, (६१८) मुग्धबोधपरपरत्वात् न ह्यन्वहावः । द्विवचनं प्रेरित् चञ्जीचयत् । नि ध्वन रये, इल न मये, चर्हं पीडायां, खण त्वं परिहासि—इति चतुर्था—अणसन्, इलपान्, चर्हंनान् अणसन् प्रेरितदिति वाक्ये जी कति अणि रलि चर्हिं अणि इति चतुर्थः (६१९) वा चङ्, एलि अणि इति तयोः (७१८) चाद्यचं द्वित्वा द्वित्वं, चर्हिं इत्यस्य (७१८, ७२०) चाद्यचं रच द्वित्वा दि इत्यस्य द्वित्वम् । अङोऽभावपथे (३५१) श्यां चि, इनाङ्किं, इनि परे (६५१) न नि चोपः, (३००) निचैकत् न इतिः । अणि इत्यथ (३००) इवी, (७८८) घटादित्यात् उङ्गः ।

† खु इत्यनेन खु खुरी, खु न चीत्के इति इवन् ; इ न नि पिहारे ; नि अरा चङ् खदे ; प्रथ मे चङ् ख्याती ; अद न चङ् चोर्हि ; नु न नि ख्यादे ; अम न चङ् वाचधी ; एषां ख्यानां खेरङ्निषानात् (६३०) ख्याञ्चिं चञ्जीचि इ नं ख्यात्, (६१८) चोच वी चैद्याई-वंचैकपि न ख्यादित्यर्थः । चेष्ट-वेष्टोस्तु खेरङ्गोऽप्राप्तपथे मुग्धबोधपरत्वात् (६१८) ह्यन्वहावका-प्रती खेर्ष्यी न ख्यात् । असंस्कारदित्यादि—अरन्दं, दीव्यं, अरमाचं, प्रवसानं, प्रवसानं, नृपचं, अरवं चञ्जलाचं वा, वेष्टमाचं, वेष्टमाचं प्रेरितदिति वाक्यानि । अथ चङ् चोर्हि इति उङ्गोऽभावपथे चञ्चिञ्चि चञ्चिञ्चि, प्रिवमाचं प्रेरितदिति वाक्यम् । खे अत्रं ख्याती इति उङ्गोऽभावपथे न यदीयः, खण तु अविशरदित्येव चङ् । वाचिणि. अत्र ६१, ६२ ।

एवामुक्तः सः स्यात् वा अगच्छि । अविध्वजत् अवन्नाजत् । #

७८० । वदुंङो धुः । (भा ११, अदुः ६१, उः १)।

अदुङो धोर्धुरेव स्यात् वा अगच्छि । अवोहृतत् अववर्तत् । †

७८१ । खुपो जिः । (सपः ६१, जिः १)।

अपो जिः, स्यात् अगच्छि । अरुडुपत् । #

७८२ । शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पां औ यन् ।

(शा—पां ६३, जी अ, यन् १२)।

एषां औ परे यन् स्यात् । शाययति पाययति । §

* टु आकृत् अ भासि, टु आहृत् अ भासि, भासु अ दीप्ती, भापु अ वाचि, दीपी अ अ दीपने, जीव अ प्राचने, नीकु निमेषे, पीकु क वाचे, कणु चार्चस्वरे, अ वच शब्दे, अ अच शब्दे, अच क दामे, अ अय भाषे, कुप अ अ प ल औ छेदे, कुच अ निषीकने, ईदु अ वाचे—भोङ्गैते । टु आकृत् अ भासि इति तासाम्यानोऽपि अच गृहीतः । इह द्वेषातुमपि आसकारः पठति । अच वाचश्चं वाचवमध्यवर्षिण्येन मित्त्वमनिवारणार्थम् । एतेषु नचपाठे आसपातोऽस्य अदुङुत्तुमः अचपातोच अदुङुत्तुमभाषः अक्षचिदनुपोषादिति दुर्गादासः, वसुमस्य प्राणादिक-श्रवैति । “भाजभासोच्चं दिक्प्रवचनपाचिनीयम्” इति. काशिका । अविध्वजदिवादि, आत्मनाम् प्रेरितदिवादि वाक्यम् । वाचिनिः ०१३१, वाचिक्च । अच वासपातुम् इत्यने, आम्ने च रचपातुरपि कीऽपि ।

† अत् अत् अत् अ अदुङुत्तुम् । [वाचिनी कृतपातोः अचीकृतदिति साधनायैन् ‘अपपावा अर्चकं’ इत्युक्तम्, इह तु अत्-अत् इति इत्यम् ।] आत्मस्य इतमध्वि-अदुङुत्तुपातोः ट्रीचिनीक्री कुचनिष्ठतिर्वा आदिशब्दः । अयपातोः (६४८) कुपादिदिदिपि अदुङुत्तुमिवात्तु अचीकृतपत् अचकलदिति इवमेव स्यात् । अच वाचश्चं परपातुमिति अचकलम् । अची-कृतदिति वर्णनाम् प्रेरितदिति वाक्यम् । वाचिनिः ०१३० ।

‡ अरुडुपदिति अयम् प्रेरितम्, अय-जिः आचि पातुः, ट्री-दि अत् अनेन जिः, इपि अत्तु-तिम्, (६५२) चोच कीर्त्तुदि चं, (१११) वक्तुम् । वाचिनिः ६१११५ ।

§ औ व निवासे, औ व चूनी, औ व वासे, इ औ अर्चं, व्ये औ इपी, वे औ अदी-पा वासे वै औवे इति इवम् । यमी न इत् अन्ते । अन्तं प्रेरयति शाययति, विवन्तं पाययति प्रेरयति-पाययति । वाचिनिः ०१३० ।

७८३ । हेः पिबः पीबो अग्रहि ।

(हेः ६७ पिबः ६७ पीबः १७ अग्रहि ७) ।

अपीयत् । *

७८४ । ह्री व्री री क्लृथ्य क्ष्माय्यातां पण्
बुस्र ओ । (ह्री-आतां ६७, पण् ११७, वः १७ च ११७, औ ७) ।

ऋपयति वृपयति रपयति क्लोपयति अर्पयति क्षापयति
आपयति । †

७८५ । खोङ्गे अग्रहीः । (खोङ्गः ६७, अग्रहि ७, वः ११) ।

तिष्ठतेरुड इः स्यात् अग्रहि । अतिष्ठियत् । ‡

७८६ । घो वा । (घः ६७, वा १११) ।

अजिघ्रियत् अजिघ्रियत् । §

* विवक्ष्यत या पावे इत्यस्य पीबः स्यात् अग्रहि । पिबन्तं प्रेरितम् अपीयत् । पिबः
किं, वै अपीयत्, या च रचचे अपीयत् । पाणिनिः ७१३३ ।

† ह्री ङि चञ्जे, व्री ङि नञ्जां, व्री री क व चरचे री नि रवे इति चञ्जः । क्लृथी क
दुदीये, अ नं ङिङि क ङि नञ्जां च प्रापि च इति चञ्जः, आधी क विभुनये इति चञ्जः अग्रहा-
नाच औ पण् स्यात्, वृत्, वृत् चञ्जापः पण्, वयासञ्चं वृचव । ऋपयतीत्यादी पचि कृते,
पकारस्यापि चान्वयवज्जात् कञ्जोऽभावात् (१३२) अभावी युक्तविधानम् । क्लोपयति क्षापयती-
सुवयव चञ्जापः परे पकारस्यापि सञ्जात् परतया (७०५) इत्याहोप इति च-ञ्चोपः । चादिङ-
चादना अपि, तेन द्वे क पाठनि (६०८) क्षापयति, वृ ङी ज व इत्यपिपथ्ये च आपयतीत्यादि,
(७२२) इत्यानि वा । जिघ्रियत्, व्रीनञ्जं, रीचनञ्चं रीचनञ्चं वा, क्लृथ्याञ्चं, चञ्जञ्चं इत्युक्तं चञ्जञ्चं
वा, आवनाञ्चं, तिष्ठन्तञ्च प्रेरयतीति चान्वयनि । पाणिनिः ७१३१६ । अण्ड इत् ।

‡ आ इत्यस्य उक्त् क्लोङ्गं यत् । अतिष्ठते इत्यस्य इत्यस्य उक्त् इः स्यात् अतिष्ठतेः
अतिष्ठियदिति क्षाप इत्यस्य आकार इत्यदि क्लिपि इत्यस्य तिङादि, (११२) अण्डम् ।
पाणिनिः ७१३१६ ।

§ अ वातोः पचि कृते आप-भानञ्च उक्त् इः स्यात् अग्रहि । - अतिष्ठियदिति तिङादि

७८७ । पाति-स्फावीः खन्-वङ्गौ जी ।

(पाति-स्फावीः ६१, खन्-वङ्गौ १४, जी ७) ।

पातयति स्फावयति । *

७८८ । प्री-धूओ नन् वा । (प्री-धूओः ६१, नन् ११, वा ११) *

प्रीचयति प्राययति, धूनयति धान्नयति । †

७८९ । रूहः पङ् वा । (रूहः ६, पङ् ११, वा ११) ।

रोपयति रोहयति । ‡

७९० । शदोऽगतौ तङ् । (शदः ६१, च-गती ७, तङ् ११) ।

शातयति । गतौ तु, गाः शादयति गोपः । §

प्रीरिदिति शब्दे जी पठि प्राप इत्यस्य वा इः, ततः प्रिपि इत्यस्य द्विवादि । इकाराभावात् प्रापि इत्यस्य द्विवादी, (६१८) उक्तो इत्से, (६१९) सन्ध्यादि, (६४०) खेरिले, खेतुंभजात् (६१९) दीर्घाभावे, (६४१) अर्धोपि, चविभ्रपदिति । पाणिनिः ७।१।६ ।

* पा कं रूहये इत्यस्य खन्, स्फावीः क इती इत्यस्य वङ् क्सात् जी । खनो निष्पादने, वङ्गे जिष्पादन्त्यस्य स्फावे । पानं प्रेरयति, स्फावयान् प्रेरयतीति वाक्यवयम् । पाणिनिः ७।१।७१, "पातिधूव्यनन्" इति वार्तिकश्च ।

† प्रीच भूच प्रीधुवी, ती च ती जी (जातुवन्वी) चेति तयोः । प्री च्चु तपंचे प्री न ञ् क्सात् इति इवीः, च् अ वि क्त्वे इत्यस्य च नन् क्सात् जी । निष्पादने । धून इति आहुः वन्वयवृथात् गान्धेवातिवर्थः । प्रीचन् प्रीचन् वा प्रेरयति, धूनन् प्रेरयति इति वाक्यवयम् । गनीऽभावात् (६४०) अन्वेषो इति । "चिचमकरचे च्चुप्रोओकुंभचनम्" इति वार्तिकम् ।

‡ किं च रूही अन्वा-मित्यस्य पङ् क्सात् जी, जिष्पादन्त्यस्य स्फावे । अन् वापचकं पङ्-पाहुडिनिष्पादन्त्वं । रूप-कस्तेः रोपयतीति सिद्धापि, रोपयतीत्यस्य उत्पादनाङ्गीकृत्यात् रूहः पङ्-विधानम् । रोहन् प्रेरयतीति वाक्यम् । पाणिनिः ७।१।७१ ।

§ शदं च जी शति इत्यस्य तङ् क्सात् जी, च तु गती । शीकमानं प्रेरयति प्रीचयति, शीकयतीति । शदोऽगतौ शादयति गेयतीत्यर्थः । पाणिनिः ७।१।७१ ।

७६१ । खाल्यो खन्गनौ खेहद्वे वा ।

(वा-खोः ६४, खन्-गनी १४, खेहद्वे ७, वा ११) ।

खाते खन् खियो गन् खात् खेहद्वेऽर्थे जो वा । विखायति
विखापयति । विखीनयति, (७४५) मिथोरिति डा वा,
विखापयति विखायति घृतं । खेहद्वे किं, खोहं विखाप-
यति विखायति । †

७६२ । वो जन् धूतो । (वः ६१, जन् १२, धूतो ७) ।

वाते जन् खात् कम्पुजे जो । वाजयति । धूतो किं, केशान्
वापयति । †

७६३ । क्रीवीकणे स्वा चि स्फुर प्रजगार्ध-
वीनान्तु वा ।

(क्री-जि-इकः ६१, चन् १२, वा १२, चि-स्फुर-प्रजगार्धवीनां ६३, तु १२, वा १२) ।

एषामच वा खात् जो, खादेसु वा । ज्ञापयति ज्ञापयति
अध्यापयति । ‡

* खेहद्वे इत्यादिर्द्वौकारश्च खेहद्वेवः । "खेहदिपातने" इति पाणिनिः । "खेहद्वन्-
द्रावणे" इति क्रमदीपकः । वा ख च वधिः खी किं द्रावणे इत्येतदर्थश्चक्षुः । "खीखीजोः"
इति क्रमदीपकः (सिद्धन्तपादे ३५० एतन्) । विखान् प्रेरयति विखायति, पथे (७८३)
पादन्त्यात् पथ् विखापयति । विखायन् प्रेरयति विखीनयति । धेजन्त घृते
द्राववतीत्यर्थः । पाणिनिः अ१।२८ ।

† उषी वातिरिज्ज्व वायवतीरिति वस्तुं पुत्रमिति लज्जवोचिनी । (जो वै शीथे) वायवके
प्रेरयतीति वाक् प्रेरयति कम्पयतीत्यर्थः । केशान् वापयति क्रीयवतीत्यर्थः । पाणिनिः
अ१।२८ । चच क्रीयवार्धवैवातोर्वैध्वं, न तु वा च वनम-विजयतीरिति वाधती, वंती व-
धातोर्वायवतीत्यादिष्वी वै इज्ज्व पुम् (पथ्) ना कृत, इति आशिका लज्जवोचिनी च ।

‡ क्रीय जिज इह च लज्जवती लज्ज । प्रजगो वर्जवचन् 'वर्जो' लज्ज इः 'प्रजगार्ध-
वीनावी' योकेति प्रजगार्धवीः, चिस्फुरश्च प्रजगार्धवीश्च तथात् । वीनामिति (२२५) तुल-
नमः तुलनात् । तु क्रीय न प्रजगतिवर्धने, जि. क्री, चकीय च 'क्रीयते', 'क्रीयति' इति ।

अध्वनीगपत् अध्वापिपत् । चापयति चाययति । अपयति
 अययति (७१८) मित्वात् क्लृप् इति प्रक्रियारत्ने इष्टं ।
 स्कारयति स्कारयति । वापयति वाययति, गाः पुरोवातो
 गर्भं प्राहयतीत्यर्थः । †

७१४ । स्निग्धो घात् ध्वये मञ्च ।

(स्निग्धोः ६१, घात् ५४, ध्वये ७, मं ११, च १२) ।

अनयोरच वा स्यात् घात् ध्वये औ मञ्च । विस्नापयते भापयते
 मुञ्चः । घात् किं, कुञ्चिकयेन विस्नाययति भाययति । †

७१५ । भौ भीष् वा । (भौः ११, भौष् १५, वा १२) ।

भिवो च-भवे भौष् स्याद्वा औ मञ्च । भौषयते मुञ्चः । †

आपवतीत्यादि—चिन्वन् अवन्तम् अचीयानञ्च प्रेरयतीति वाक्यानि । अनेन चचः स्नाने
 च्च, ततः (७८४) आदन्त्यात् पच् । पाणिनिः ६।१।४८, ५४, ५५ ।

● अध्वनीगपदिति चचि-इ-टो-दि, (७१९) गा-चादिश्च, पच्, ततः चापि इत्यञ्च द्वितीयादि
 वा-चादिभ्यश्च विकल्पपथे अनेन इत्यनेन च्च, ततः पचि चापि इति क्लिप्ते (७१८) पि इत्यञ्च
 क्लिप्ते अध्वापिपदिति । चापवतीत्यादि—चिन्वन् प्रेरयति, चि-जि, अनेन इत्यनेन च्च, ततः
 पच् ; पथे (५००, ५५) इत्यादि । प्रक्रियारत्नं वैयाकरणवचन्यपिज्ञेयः । स्फुरन् प्रेरयति अनेन
 वा उच्छ्वसन् च्च । चिन्वन् चिन्वन् वा प्रेरयति वापयति, अनेन च्च, ततः पच् । पथे
 इत्यादि । पुरोवातः पूर्वदिग्वायुः । वर्षासु पूर्ववायी वाति गावो गर्भं व्यह्नोति प्रसिद्धिः ।

† चि क्लिप्ते, जि भौ चि भौष्, अनयोरचौ यदि अन्त्यकर्तुतः प्रतीयते तदा चच-
 च्च, चाकनेपदञ्च स्यादित्यर्थः, चच्य च्च वा न स्यात् चाकनेपदञ्च न स्यादिति । विश्ववर्मात्
 विश्वत्च प्रेरयति अनेन च्च, ततः पच्, चाकनेपदमेव । मुञ्चः कुञ्चितनकावो जन इति
 दुर्गाङ्गः । एवं विस्नापयते भापयते व्याघ्रः इत्यादिसु कर्तुत एव धात्वर्थप्रतीतिः । चच्यञ्च
 कुञ्चिकया सत्कल्पिरीषे च करणेन एव जनं कचित् विस्नाययति भावयति, एवं क्लृप्तिना
 विस्नाययति भावयति इत्यादिसु करणकारकात् धात्वर्थनिष्पत्तिः न तु कर्तुतः, क्लृप्तेन चच-
 स्नाने च्च, न स्यात्, चाकनेपदञ्च न स्यात् । पाणिनिः ६।१।५६, ५७, १।१।६८ ।

‡ च्चयै कर्तुतो भवे निष्पत्ते इत्यर्थः । पथे पूर्वसुक्-भापयते इति । एवं औषधी
 आह्वयते अङ्गः । च्चत् किं, च्चत्वेन संभावयति । पाणिनिः ७।१।४० ।

७६६। दुषेरोदूः । (इषः ६७ शीत ११५ अः ११) ॥

दुषेरोकार अः स्यात् औ । दूषयति । *

७६७। चिद्विकारे वा । (चिद्विकारे अ, वा ११) ।

दूषयति दोषयति चित्तं । †

७६८। घटादि जनौ जूष क्रस रजाम
भारतीयनिधान-निधामार्ध-ज्ञां खो ऽकमामचमो
जीखमोस्तु ध्वंस आगुच ।

(घटादि—ज्ञां ६३, सः १७ चकमामचमः ६७ औचमोः अ, उ ११७)

धंः १७, च ११७, आगुः ६७, च ११७) ।

घटादीन्दि-रमन्तस्य माराध्व-ज्ञस औ सः स्यात् नतु चमाम-
चमां, जेः परयो-रिखमोस्तु ध्वंस आगुच खो धंः । ‡

* इदंभी वैकृते इत्यस्य चि-निमित्तके युवे कृते दोषे इत्यस्य चोकारस्य अः स्यादित्यर्थः ।
दुषे अः इति कृते तु; दोषः दोषश्च इत्यादि पदं न सिध्यति । दूषयति इति तु व्याख्येयम् ।
दुषयन् प्रेरयतीति वाक्यम् । पाणिनिः ६।७।८० ।

† चित्तं मनः तस्य विकारचिद्विकारः [चित्तविराम इति पाणिनिः], तच्चिद्वये दुषेर्धौ कृते
चोकार सः स्यात् इत्यर्थः । दूषयति दोषयति चित्तं, औच इति शेषः । पाणिनिः ६।७।८१ ।

‡ मारुतं शीतञ्च निधानञ्च निधामञ्च ते चर्वां यस्य स भारतीयनिधाननिधामार्धः, स
चासी प्राचैति भारतीयनिधाननिधामार्धज्ञाः । घटादिस्य जनौ जूष क्रस रजस्य चमस्य
भारतीयनिधाननिधामार्धज्ञास्य ते तेषाम् । अथ च चम च चम च कमामचम, न
कमामचम चकमामचम तस्य । इत् (८११) च अम् (११५२) च इचनी, जेः परी इधेनी
औचनी ययोः । नचपाठे मकारान्तस्यौ घटादिः, अथएव घट अत्त घटे इत्यस्य अर्थः, नतु
घट च चिद्वे इत्यस्य । आदिना वाचकीकानां आनुवन्तानां चक्यम् । अनीचक्येन अनी अत्
मादुर्भावे इत्यस्य प्राप्तिः, अथ अ-चि-त् इत्यस्य आनुवन्तस्येति न प्राप्तिः । जूष अक्षरान्तं कु-
चि-त् इत्यस्य प्राप्तिः । अथः इत्यस्य अन्तस्य अक्षरान्तं चक्यम्, अथ अन्त-चने इति अक्षरान्त-
पदस्य अन्तस्य अर्थः । भारते मारुतं, शीतः परतीयर्थः, निधानं शीतलीकार्थः, निधानो इत्येव

चटयति च्छद्यति प्रचद्यति, जनयति जनयति क्लृद्यति, रज-
यति रजगाम् रजयति, जपयति । कामादेशु, कामयति चाम-
यति चामयति । *

७९६ । ज्वल क्लृल क्लृल ग्ला स्या वन रम
नमो ऽगे व्वा । (ज्वल—गमः ६१, च-ने: ६१, वा १११) ।

एवामगीनां स्रः स्याद्वा जी । ज्वलयति ज्वालयति, स्थापयति
स्थापयति ।

अगे: किं प्रज्वलयति प्रस्थापयति । †

८०० । वा शम यम फण गिस्त्वदां ।

(वा १११, शम यम फण गि-स्त्वदां ६॥) ।

प्रेरयन् । ज्ञानेन वचा—जपयति जपुं वीरः, जपयति पुत्रं पिता, जपयति खड्गं कर्मकारः,
जपयति रूपं कानिना । निश्चानो ज्ञानप्रेरणमिति ज्ञानदीवरदेशः, अतएव विज्ञापनाद्यै
पिप्रतिरिक्तापि प्रयोगः । एतद्विज्ञेऽयं ज्ञापयति । पाणिनिः ६।३।८२, ८२, अ३।२४, वार्तिकश्च ।

● घटकानं, च्छद्यमानं, प्रचद्यमानं, आयमानं, जीव्यन्तं, क्लृद्यन्तं, रज्यन्तं, रजयन्तं, आगन्तं,
जालयमानं, चमन्तं, चमन्तश्च, प्रत्येकं प्रेरयतीति वाक्यानि । रजयतीत्यस्य भृगुगाम् रजयती-
त्यर्थः, “भृगुरमभ्रमाखेटकम्” इति भट्टोजिदीक्षितः । तेन (६६०) भृगुरमवाद्ये न-सोपः ।
रजयतीत्यनेन चमन्तोवाहरश्च दर्शितम् । जीवन्तोश्च—चघटि चघाटि, घटं घटं घाटं घाट-
मित्यादिः । आगुश्च—अजायति अजायति, आनरं आनरं आनारं आनारम् ।

† ज्वलन्ते न च्छद्यन्ती, क्लृद्यन्ते न च्छद्यन्ती, ज्वे ज्वने, च्छद्यन्ते च्छद्यन्ती,
रज्यन्ते रजयन्ती, रजयन्ते रजयन्ती । पूर्वस्य ज्वा-सोरप्रती च्छद्यन्ते च्छद्यन्ती, पिच्छ-
चक्षुष्ये च्छद्यन्ते च्छद्यन्ती घटादिनाम् निबन्धे च्छद्यन्ते, प्रस्थापयति प्रस्थापयतीत्यन्यत्र, च्छद्यन्ते
च्छद्यन्ते च्छद्यन्ते प्रेरयतीति वाक्यवचनम् । एव इत्येव वन इति क्वचित् पाठः । भाष्यम् ।

एषां स्वः स्वाहा जी । यमयति यामयति, यमयति याम-
यति, कचयति कचयति, परिस्त्रदयति परिस्त्रादयति । *

८०१ । इनस्तङ्-ऽण्विधि अ्णिति ।

(इनः ६, वङ् ११, च-वद्-ऽण्वि ७, ण्विति ७) ।

जिति चिति च परे इन्तेस्तङ् स्वात् न तु चपि ईषि च ।
घातयति । †

८०२ । विः सन् वेष्ठीं द्विः ।

(विः १, सन् ११, वा ११, ईष्ठीं ६, विः १) ।

ऐर्षिंयत् । ‡

इति आन्-पादः ।

* वीः स्त्रद निस्त्रद, यम च यम च कच च निस्त्रद च तेषाम् । चप वाच्यत्वात् स्व-
स्वाहा प्रसुम्भिर् यमे इत्यस्य निम्नं प्रत्ययः, यम क् च्वाचोषे इत्यस्य निम्नं प्रत्याहारः । जी वङ्
उपरमे इत्यस्य निम्नं प्रत्ययः, यम क् नि परिवेशने इत्यस्य तुं विज्ञत्वेन । एवं चप-परि-पूर्व-
कक्षेण स्त्रदस्य वा प्रत्यय इति कातन्मत्याः, चपपूर्वकस्य वीचस्य च घटादिस्यात् निम्नमेव प्रत्य-
यति । आन्त्यन्तं यामयनात् वा, यमयन्तं, कचयन्तं, परिस्त्रदयान्तं प्रेरकवीति वाच्यम् ।
भाष्यम् ।

† वद् च इद् च चपिद्, न चपिद् चनपिद् तद्विद् । न च च् च्वाचो, वी इषी
यस्य तु ण्विति तद्विद् । वङ्गो क् इत् च् च्वाचस्य च्वाचो । इत्यं प्रेरकवीति वाच्ये इन्-जि,
चमेन इतो नञ्जाने च, (१०८) इ-स्त्राने च, (१०७) इ-द्विः, चाति इति (१११) शतुः । चपि-
चोस्तु ज्ञानं, चचानि । पाणिनिः ७।१।१२ ।

‡ वी इति द्विजैती इति ईर्षीचायोः विरेच विः आदिभ्योऽयोः । चपि इति तु वि-
र्षां विः आत्, सन् च वा विः आदिभ्यपरोऽयोः । ईर्षीचं प्रेरितद्विदि वाच्ये ईर्षीच-च, (७७५)
न-चोपस्य निम्नोऽपि वेर्षिण्यपिधानप्रापत्वात् वचोप्राप्तये ईर्षिं इत्यस्य (१११) चाहुतेऽप्यहं वी
दि, (१११) चद्, सतः चमेन वीचर्षं वि इत्यस्य चिमे, (१०१) चोचोपि ऐर्षिंयद्विदि । चपि
तु (१५७) इति, वि इत्यस्य चिमे ईर्षिंयद्विदि, वचो चिमे ईर्षिंयद्विदि । "ईर्षीचोऽपि
नञ्जानं" इति पाणिनम् ।

८०३ । सन्निष्ठायां । (सन् ११, इच्छायां ७) ।

धोः परः सन् स्यादिच्छार्थे । अन्तुमिच्छति जिघ्रसति । दिदा-
सते दिदौषते, दिद्योतिषते, उतिच्छिषति उचिच्छिषति, अधि-
जिगापयिषति अध्यापिपयिषति, शुश्रावयिषति शिश्नाययिषति,
शुहावयिषति । #

* यस्य धातो योऽर्थतद्विषयाया-मिच्छायां तस्मात् धातोः सन् स्यादित्यर्थः । अन्तुमिच्छ-
तीति वाक्येन, इच्छायां तुम्गर्भायामेव, नतु अदनमिच्छतीत्यादिरुपायान् । “तुम्गर्भादिच्छायां”
सन्निति औमराय । इच्छासनन्नात् पुनर्न सन्, इच्छाया इच्छानरासम्भवात् । स्याथसनन्नात्
स्यादिव, चिकित्सिषतीत्यादि । अथेतन्नस्य इच्छाया असम्भवेऽपि नदीकुलं पिपतिषतीत्यादौ
विषयायां सन् । सन्प्रत्ययस्य वक्तुरिच्छया वैकल्पिक एव, पक्षे वाक्यत्रयं स्थितिरिति । सगो
न इत् चिन्नार्थः, अदन-स-स्थितिः । जिघ्रसतीत्यादि—अद-सन्, (१०१) अस-धादिभ्यः, (११८)
सस्यत्, अत्य इति, ततः (११२) हित्वादि, जिघ्रस्य इति (१११) धातुसंज्ञा, ततः तिप्, शप्,
(१३१) सगोऽकार-सोपः । सननधातोः (११६) सनः पमे इत्यनेन परस्मैपदादिनिबन्धः ।
दातुमिच्छति दौ-सन् (७४१) ऊा वा, दास इत्यस्य हित्वादि, पक्षे दौस इत्यस्य हित्वादि । धीति-
तुमिच्छति सुत-सन्, (११४) इत्, हित्वा, (१४०) खेर्भिः । उच्छिप्तुमिच्छति उच्छ-सन्, इत्,
उच्छिष इति स्थिते, (७१८) उकारं हित्वा ह्यिव इत्यस्य हित्वा, (१८८) खेन्त्यस्य वा व । अध्या-
पयितुमिच्छति अधि-उ-जि-सन्, (७१३) इत्वा वा ना-धादिभ्यः, (७८३) आदन्त्यात् पक्, भावि-
धातुः, ततः (११४) इत्, बुक्, एत्सामे अक्, नापयिव इत्यस्य हित्वा निनापयिव धातुः, ततः
तिधादि । पक्षे (७८४) इ खामि चा, पक्, आपयिव इति स्थिते (७१८) आकारं हित्वा, ययिव
इत्यस्य हित्वादि । श्रावयितुमिच्छति चि-जि-सन्, (११८) चिधातोर्विकल्पेन जिः, (१२०) श्रकन्-
धातोर्विधि निबन्धेन इ इ इ इत्यस्य हित्वा, ततः (१००) इच्छादि, इमाह्रि च । जि-विघ्नस्य-
पक्षे चि इ इ इत्यस्य हित्वादि । श्रावयितुमिच्छति शे-जि-सन् (१०८) एत्सामेत्वा, श्रा इत्
इत्यस्य हित्वा (११०) विश्वान्शे-धातोर्विः, श्रा-भामसामाभावात् (७८२) कर्णोऽभावे, इच्छादि,
इमाह्रि च । धातुनिः १११० । अथ एते विकल्पः ।

८०४ । शुनीनिमि । (घं. १।, न।१।, अनिमि ७)।

अनिमि सनि शुर्न स्यात् । विद्वत्सति विवर्त्तिषति, निवृत्सति
निनर्त्तिषति, तितरीषति तितरिषति तित्तीर्षति । *

८०५ । घां ऽज्भनिङ्गमां । (घं. १।, अज्भनिङ्गमां ६॥)।

अजन्तस्य हन्ते-रिडः स्थाने जातस्य गमश्च घं: स्यात् अनिमि
सनि । दुधूर्षति दिध्वरिषति, वुधूर्षति विवरीषति विवरिषति,
सध्विष्कीर्षति, जिमीषति, चिक्कीषति चिचीषति, जिघांसति।†

८०६ । गमौनिङ्गोः । (गमि।१।, इन्-इङ्गी: ६॥)।

* नास्ति इन् यत् सः अनिम् ताजन्, सनि इत्यस्य विभेपचम् । सन् इत्यस्य विभक्ति-
व्याख्येन अनुष्ठितिः । यत्र युवस्थानं सम्भवति तत्रैव सनांऽनुष्ठितं, तेन जिघांसतीत्यादौ (६०६)
न अन्-सोपः । वर्त्तिनुमिच्छति विद्वत्सति (६४८) अतएव पद् इत्यनेन भाविपरस्तेपदे,
(६४८) उर्रां नेम् पे इति इन्निवेषे ङ्गनिवेषः, इत्स इत्यस्य चित्यादि । आत्मनेपदे तु इति,
शुचः । वर्त्तिनुमिच्छति निवृत्सति विनर्त्तिषति, (७३९) इमांऽभावपक्षे युवाभावाः, इन्पक्षे
शुण एव । तरोनुमिच्छतीति पदत्रयं, तु-सन् (७४०) वा इन्, (६९०) इमो वा दीर्घः । अनिम्-
पक्षे अनुवत्यात् (६९८) अस्मानि इद्, (२९८) तस्य दीर्घः । पाणिनिः १।१।१०५

† इडो नम् इङ्गम्, अच् च इन् च इङ्गम् च तेषां । दुधूर्षतीत्यादि ध्नुनिच्छति ध्नु-
सन् (७४०) अनिम्पक्षे अनेन दीर्घे, अनरङ्गत्वादादौ (६९८) उर, ततो हित्यादि, (२९८) दीर्घः,
दुक् इ-धार्शस्तिवादि । इन्पक्षे दिध्वरिषति । तरोनुमिच्छति उ-सन् (७४०) इमो विद्वत्स-
पक्षे अनेन दीर्घे, अस्मानि उर, ततो हित्यादिकम् । इन्पक्षे (६९०) इमो वा दीर्घः । संसर्ग-
निच्छति संस्र-सन् (७४०) स्रवर्षणान् न इन्, अनेन दीर्घे, (६९८) अस्मानि इद्, तस्य दीर्घः ।
शेनुमिच्छति जि-ङ्गम् (६००) जि-धादिभः, अनेन दीर्घे गौष इत्यस्य हित्यादि । शेनुमिच्छति
वि-सन्, (७४६) वा वि-धादिभः, अनेन दीर्घे । इनुमिच्छति इन्-सन्, अनेन दीर्घे, इन्पक्षे
इत्यस्य हित्यादि, (६९९) इत्स यः । पाणिनिः ६।१।१६ ।

इनिङोः खाने गमिः स्वात् सनि । जिगमिषति, अधिजि-
गांसते । *

८०७ । नेमुगुहग्रहः । (न ११, इन् ११, उ-गुह-ग्रहः ५१) ।

उवर्षान्तात् गुहो ग्रहश्च सन इन् न स्यात् । जुह्वति, बुभू-
षति, जुष्टुषति । † ।

८०८ । ग्रहस्वपप्रच्छां जिः । (ग्रह-स्वप-प्रच्छां ६३, जिः ११) ।

एषां जिः स्वात् सनि । जिष्टुषति, सुष्टुषति । ‡

८०९ । स्निङ्क पूङ्करन्जश्च क्रिर गिर द्विय
धिय प्रच्छ इम् । (स्निङ्क-पूङ्क-रन्ज-चक्र-प्रच्छः ५१, इन् ११) ।

* गमिदिति इकारात्पूर्वमेव गमधात्वादेशः स्वादित्यर्थः । गमघातुनेव पदसिद्धौ इणः खाने गमादेशकरणं, गमनादेश इण-धातोर्गमादेशः स्वात्, ज्ञानादेशेन न स्वादिति ज्ञापनादेशे, तेन ज्ञानार्थे प्रतीविषतीति (८१९) समन्तमेव स्वयमुदाहृतम् । एतुमिच्छति इ-सन्, गमादेशे (६२४) गमोऽमि स इन् इति इम्, गमिष इत्यस्य द्वित्वादि । अध्येतुमिच्छति अधि-इ-सन्, गमा-देशे (८०५) दीर्घे, इङ्कः खानिवत्त्वादात्मनेपदविषये, गमोऽमि स इमित्यत्र आत्मनेपदवर्जना-दिभ्योऽभावे, गांस इत्यस्य द्वित्वादि । पाणिनिः २।४।४०, ४८ । अथ वक्तव्यम्—(२।४।४६) इति पाणिनिवृत्तेषु इन्धातोः सन्वत् आनोऽपि गमादेशः, बोधनाथे तु न भवति । यथा गमय-तीति । बोधनाथे तु प्रत्याययति इति तद्दीक्षा ।

† उवर्षान्तात् उवर्षान्तः । उः उवर्षान्तः । ङीतुमिच्छति इ-सन्, (८०५) दीर्घे ह्रस्व इत्यस्य द्वित्वादि । एवं ज्ञातुमिच्छति, ज्ञे-सन्, (६०८) ए-खाने वा, ज्ञास इत्यस्य द्वित्वे, (६६०) चिकित्सञ् जिः, ततः दीर्घे जुह्वति, अथापि उदन्तात्वादेन इन्-निषेधः । भवितु-मिच्छति बुभूषति दीर्घोदन्तात्वादिमनिषेधः । गृह्णितुमिच्छति गुह-सन्, अनेन इन्निषेधः, (१०५) इत्य ङः, (१०७) गत्य घः, (६०२) ङस्य कः, बुभू इत्यस्य द्वित्वादि । पाणिनिः ०।२।१२ ।

‡ यङीतुमिच्छति यङ-सन्, पूर्वोदन्तेषु इन्निषेधः, अनेन जिः, इत्य ङः, गत्य घः, ङस्य कः, इङ्क इत्यस्य द्वित्वादि । स्तुमिच्छति स्वप-सन् आदित्वात्वेन, अनेन जिः, सुष्टु इत्यस्य द्वित्वादि, (१११) पत्वम् । पाणिनिः १।५।८, ५।१।१६ ।

एभ्यः परस्व सन इम् स्वात् । सिक्खयिषति पिपयिषति चरिदि-
षति चञ्चिजिषति चग्निषिषति चिकरिषति पिपुष्चिषति । ७

८१० । असृज सि खृ यूयुं भर हरिद्रा सन
तन पत ज्ञपद्विदन्भिषो वा । (अथ—इयः ३, वा ११) ।

एभ्यः सन इम् स्वाहा । विभजिषति विभ्रजिषति विभ्रक्षति,
विश्रयिषति विश्रीषति, सिस्वरिषति सुस्वूर्षति, यियविषति
युयुषति, जर्षुंनुविषति जर्षुंनविषति जर्षुंनूषति, विभरिषति
वुभूर्षति, दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति, सिंसनिषति सिंषासति,
तितनिषति तितंसति,—तितंसतीत्येके । पिपतिषति । †

७ विकृ च पूरु च ऋच अन्तु च अग्रु चिरय निररु द्वियथ त्रियथ प्रच्छ च तच्चात् ।
जिक्-पूरो कंकारः आक्रमेपदिल-शायनाथैः । अग्रु इति ककाराहुवन्थः । चिर निर द्वि
त्रिय इति कु नृ इ ङ् इत्येवां यद्वयम् । जि ऋ इ ङ् एषां (५८०) एकानिचर्षानत्वात् एकाकृ-
वर्षानत्वात्, पू इत्यस्य (८००) उवर्षानत्वात्, प्रच्छ इत्यस्य षौदित्वात् इतोऽप्राप्तौ, अन्तु अन्
एतयोपदिशात् (१०३), कु नृ एतयोश्च (०४०) चिकल्पप्राप्तौ, निवार्थं विधानम् । जेतुं पविषुं
अर्षुं अञ्जितुं अञ्जितुं करीतुं प्रष्टुं प्रष्टुं कर्मिच्छतीति वाक्यानि । सिक्खयिषते इत्यथ (८१८)
जिस्वीरिति नियमेन सूत्रधातोर्न पत्वम् । पिपयिषते इति पू इ ङ् इत्यस्य (११०) शानपूर्वात्
इति विरिति नियमेन आदौ विले, (८१६) वचामाच-अवलोक्तिवर्गेन खेदकारणः । चरि-
रिषति ऋ इ ङ् इत्यस्य ककारस्य नुचे अरिष इत्यस्य (०१८) आष्यं चित्त् रिय इत्यस्य जित्वम् ।
चञ्चिजिषति अन्तुजिष इत्यस्य आष्यं, (०१०) नकारस्य, चित्त्वा जिय इत्यस्य विलम् । चग्निषिषते
इति चकारं चित्त्वा विलम् । चिकरिषति इत्यथ (६२०) इतो दीर्घे चिकरीषति इति च भवति ।
पिपुष्चिषति (८०८) पूर्वसूत्रेण जिः । पाणिनिः अथ ०४, ०५ ।

† अन्तु च पूरु च ऋच अन्तु च अग्रु चिरय निररु द्वियथ त्रियथ प्रच्छ च तच्चात्
दन्तु च इय च अचच्चात् । अन्तुं ज म् पाके, जि ज् षेवावां, कु क् मन्वीपवायवीः, यु
न मिन्वै, जर्षुं न क् आच्चादने, भ क् भरवै इति भीषादिप्रत्ययैश्च ननु ङ् कि चकि-

८२१ । मि मी मा दा एम खम शक पत
पद हिंसार्धराधोऽचोऽनिम्सनीस् खिलोपश्च ।

(नि—राधः ६, अचः ६, अनिम्सनि ०, इस् ११, खिलोपः १, च ११) ।

एषामच इस् स्यात् खिलोपश्चानिम्सनि । (२११) स्यादेः सो
लोपः । पिप्सति । जिह्वपयिषति । *

पुष्टीरिति सुषोभादिः, अल तु दुसूवंतीत्येव । दरिद्रा च सु दुर्गन्धा, वन दु ल दानि, तदु
ज द विसारे, पत ल ज गन्धा, पल लैः इति इषं, शः क मारवादी, सधु निर्बद्धो, दधु
न दधे, इव इति इषान्तः दिव विव छिवादिः । सृषातो वेंमलेऽपि चच यषं, व दु सु गो-
खल्ला इति (५०१) एषा वेंमामपि सनि वेंमलं नास्तीति ज्ञापनायै, तेन नेसुगुहयइ इति इन्-
निषेधे बद्धमति दुदुशति सुदुशति तुगूवतीत्येव । अष्टमिच्छति अस्त्र-सम्, अनेन इम् (०५१)
वा भर्जादिभे हिलादि । पथे अस्त्र इ स इति (६७) सस द, (४६) दस ज, अत्रिय इत्यस
हिलादि । इमो विकल्पपथे (२१२) स्यादेः स-लोपि, (१५७) षड्, (६०२) षल क, अच
इत्यस हिलादि । त्रयितुमिच्छति इमोऽभावपथे (८०५) दीर्घः, श्रौष इत्यस हिलादि । स्तरितु
स्तै वा इच्छति अनिम्पथे अकारस दीर्घे, (६१८) उर्, (२२८) तल दीर्घे, खर्ष इत्यस
हिलादि । ववितुमिच्छति यु इ व इत्यस (५१०) प्रागच्कार्यादिति नियमेन चादौ विले ततो
गुभादौ गुषविष इत्यस (८१६) खेदकारस इः । ऊर्षवितुमिच्छति ऊर्षु इ व इत्यस (०२१) इमो
हिले, (५८८) उकारस उर्षु, ऊर्षुविष इत्यस, (०१८, ०२०) ऊर् रस हित्वा षविष इत्यस
हिलादि । इमो कृष्णविकल्पपथे गुषः । अनिम्पथे अनिम्सनि (८०५) दीर्घः ।
मर्षुमिच्छति, अनिम्पथे अकारस दीर्घः, अस्थानि उर्षु, तस दीर्घः, मूर्ष इत्यस हिलादि ।
दरिद्रितुमिच्छति, अनेन इम्, (६१०) आ-लोपः, दरिद्रिय इत्यस हिलादि । अनिम्पथे (००२)
सन्पूर्वनाश्चकारलोपः । सनितुमिच्छति (८१८) खिलीरिति नियमात् व मूलस वलम् ।
अनिम्पथे (६५५) ऊ, शास इत्यस हिलादि । तनितुमिच्छति, अनिम्पथे (५०) नलानुकारे,
वंस इत्यस हिलादि । (८०७) चर्नाजिज्ञोष गुषसम्भावनायामेव अनिम्सनीऽनुचलम्,
अतएवाप अनुचलभावे (६०६) न अम्लोपः । एषे इति पाणिनीय-आचाय-जीमटाः,
तनीतरनिम्सनि वा दीर्घमिच्छतीत्यर्थः (पाणिनिः ६।७।१०) । पतितुमिच्छति पिपतिषति ।
पाणिनिः ०।१।४८, वार्तिकश्च ।

* सु जि क न धेये ; नो क व धेये, नो कि गन्धामिति इषं ; मा इति मा ल च मन्थे ;
जा ल वि मन्थे, मर ल व च, मे ल प्रतिज्ञामि, मे ल व तु च इति वच ; ए इति सन्धेःकचः,

८१२ । अणुपद्वीपामीर्यः । (अणु-अणु-वापा ६३, ईर्यः १३) ।

एषामच ई ईर् ई एते क्रमात् स्युः खिलोपदानिन्समि ।
घोषति । अर्हिधिषति ईत्सति । दिदधिषति । †

८१३ । दभो यौ । (दभः ६१, यौ ११) ।

दग्मे-रच इ ई च स्यादनिर्मि सनि खिलोपच † धिषति
घोषति अकारनिर्हेभात् । दिदेविषति । †

८१४ । छोः झटावणौ अस्त्रौ यङ्-लुग्वोस्तु वा ।

(छोः ६१, झट्टी ११, अस्त्री ७, अस्-त्रौ ७, यङ्लुक्-वोः ७, तु ११, वा ११) ।

तेन दा च लृगौ, दा न दामे, कु.दा न लि च, ई ऊ पाकने, दो य ष्चोदे, कु धा न लि-
चारथे, चेट पाने इति सव ; रमौ ऊ रामथे ; लमौ ऊ लामे ; अच ऊ य, अच न ऊ अचौ
इति इवं ; पत ल न लता, पत लैथे इति इवं ; पचौ ऊ गतौ ; राचौ लिचौ, चव तु हिं-
सार्यः । एषामच इत् स्यादिसर्थः । अच-धातोः समते अदिष्मात् वेम्लेऽपि षडुवादिनां मते
अनिन्सम् । पिच्छतीत्यादि, पतिस्तुमिच्छति पूर्वेष्वेव अनिन्सपथे पत स इत्यल द्विले, अनेन
खोषोपि, अकारल इत् पिसत्स इति स्थिते स्याद्: स-चोपः । अणुपद्वीपमिच्छति अणु-सन्,
पूर्वेष्व इन्, नुचालौ अणुपवित्र इत्यल द्वित्वादि । पाणिनिः ७।४।५४, वार्तिकच ।

• अणुच अणुच चाप च तेवान् । ईच ईर् च ईच ते ईर्यः । अणु इत्यल अचः
स्याने ई, अचः ईर्, चापः ई इति क्रमः । आसताति (८१०) अनिन्सपथे अनेन खिलोपः
अस्याने ईच, (६४१) खोषोपः । अर्हिधिमिच्छति अणु-सन् (८१०) अस्त्र इति इन्, अर्हिध
इत्यल अ रच द्वित्वा चिव इत्यल द्वित्वादि । अनिन्सपथे (६४) अच इत्यल अं द्वित्वा च इत्यल
द्विले, अनेन खिलोपः, अस्याने ईर् च । दधिमिच्छति दग्म-सन् (८१०) अस्त्र-इति इन् ।
पाणिनिः ७।४।५५, ५८ ।

† इच ईच ई, ती यौ । पिच्छतीत्यादि, दग्म-सन्, (८१०) अस्त्र इत्यनेन इलौट्वाव-
पथे, चव लृपे दङ्ग इति अकारनिर्हेभात् नुचलस्यावनामाथेऽपि अनिनि सनि न-चोपः, अचः
(१००) दल च, (६४) अल च, अच इत्यल द्विले, अनेन खिलोपः, अकारल इः ई-चः
ईमिच्छति दिव-सन्, अस्त्र इत्यनेन इकमत्वात् वा इन् । पाणिनिः ७।४।५६ ।

हकार-वकारयोः वकारोऽटो स्याताम् अथो जवे कौ च, यङ्-
सुक्ति वे च वा सः। दुष्यति । *

मिच्छति दिच्छति भिच्छति, रिष्यते लिष्यते, शिष्यति, पिष्यते,
प्रतिरिच्छति, हिंसार्थः किं, आरिराच्छति । ईष्यति । †

८१५ । मुचोऽहे हेमोष वा सनि ।

(मुचः ६, षटे ७, हेः ६, मोच ११, वा ११, सनि ७) ।

अठस्य मुचो हेः स्याने मोच वा स्यात् सनि । मोचते मुमुचते । ‡

* ह च व च कौ तयोः । श च ऊट् च तौ । अस् च क्लिच तजिन् । यङ्सुक् च
व च यङ्सुक् तयोः । अस् प्रत्याहारः । ह-स्थाने शः, व-स्थाने ऊट्—इति क्रमः । अथा-
विति प्रथमपदकारणात् यङ्सुक्ति तत्सम्बन्धाभावे शुचिनि चनुषे च जसे वा सः, वकारे तु
यङ्सुक्ति अन्वय च सर्वस्मिन् वकारे वा सः ; क्लिपः प्रथमपदवात् केवलं क्लिपो वकारे पिष्य-
मित्यर्थः । दुष्यति दिव-सन्, इमोऽभावपक्षे अनिम्सतोऽनुचले, अनेन वस्थाने ऊ, यप्
इत्यस्य द्विजादि । पाणिनिः ६३३१८, माय्यच ।

† अस् कसोमसोदाहरणान्तरानि, निमोमादित्यस्य उदाहरणान्तराह—मिच्छतीत्यादि, मितुं मातुं
वा चच्छति मि शो मा एतेभ्यः सन्, अनिम्सनि अचः स्थाने इस् मिस् इति (६६८) सस्य त,
खेर्लोपः । आत्मनेपदिनाम्नि मिच्छते इत्येव । दातुमिच्छति दा-सन्, धातुमिच्छति धा-सन्,
निच्छतिवत् साध्यम् । रज्जुमिच्छति रज्जुमिच्छति रज-समाभ्यां सन्, अकारस्य इस् (११३)
सादेः सलोपः, (६४) मस्य प, रिष्य इति द्वित्वं, खेर्लोपः । ब्रह्ममिच्छति ब्रह्म-सच्, अचः स्थाने
इत्, सादेः सलोपः, सनः सस्य (१११) वत्, जिच इत्यस्य द्वित्वं, खिलोपः, शिष्यति इति च ।
पशुमिच्छति पशु-सन्, इष्, सादेः सलोपः, पश्व इत्यस्य द्वित्वं, खिलोपः । प्रतिराज्जुमिच्छति,
प्रतिराज-धातुः हिंसार्थः, अतएव अचः स्थाने इष् खिलोपश्च । आराध-धातुराराधनार्थः, अतो
व इन्-खिलोपो । धातुमिच्छति धातु-सन् (८१२) वा स्थाने ई, ईच इत्यस्य द्वित्वं, खिलोपश्च ।

‡ उक्ताभाषोऽहं तजिन् । अचर्षके सतीत्यर्थः । इषी अठस्य इति मुचो पिषीवचन् ।
अठस्य हेतुं चो मोच वा स्यात् सनीति कचनान् सनं चित्वा केवसस्य मुचो विष्मिनि वाच्यते ।
जोमुमिच्छति अठविचवायां पापान् सत्तं मुचो भवितुमिच्छतीत्यर्थः, मुच-सन्, षीदित्यर्थः ।
निवृत्तस्य मुचो मोचादि (२११) कृच्, (१११) वत्, मोच इति धातुः, पक्षे मुमुच-धातुः ।

८१६ । जयल्पोः ख्योर्थे ।

(ज-यल्-पोः ४।, खोः ६।, इ । १।, ए ७) ।

खेदवर्षस्य जकार-यल-पवर्गात् परे अवर्षे परे इः स्थात् सनि ।
 सु गतो, जिजावयिषति । रिरावयिषति, पिपावयिषति
 विभावयिषति । जयल्पोः किं, मुनावयिषति । अतएव जो
 हिले त्रिः । #

८१७ । शु सु सु द्रु मु मु च्युङां वा ।

(शु-च्युङां ६॥, वा । १।) ।

शिश्रावयिषति शुश्रावयिषति । †

अथैकमुंसादात्मनेपदम् । अठे इति किं, सुमुचति वलं गोपः, अथ न पदद्वयं जाकनेपदम् ।
 पाणिनिः ७।४।७० ।

* जब वल् च पुत्र तस्यात् । खेदः अग्रास्य । ए इति अ-प्रत्यात् सप्तमी । अकारात्
 य व र स्थात् पवर्गात् परस्थितौ योऽवर्षस्यकिन् परे खेदवर्षस्य इः स्थात् अन्वयवृत्तसगो-
 ऽस्यवात् अन्वयवृत्ते सगोवर्षः । सु गताविति चातुपाठः । जावयितुमिच्छति सु-जि-सन्
 (४१७) मानव्-काव्यादिवि चिरिति निवमेन सु इ व इत्यत्र हिले पचात् इडादी सुजावयिष
 इति खिले, अनेन अकारात् परे ऽवर्षे परे खेदवर्षस्य इः । एवं रावयितुमिच्छति,
 पावयितुमिच्छति, भावयितुमिच्छतीत्यादि । जावयितुमिच्छतीत्यत्र नकारपरस्थित्वावर्षे परे न
 स्थादिति । एवं सुजावयिषति सुजावयिषतीत्यादिसु न स्थात् । अथनं प्रेरितदियादिवान्ते
 अजीववदियादिवान्ति (६१८) खेः सम्प्रदाये अनेन खेदवर्षस्य इः । अतएव जी, हिले, पचात्
 चिरिति मानव्-काव्यादिवत् अरवाधेः । पाणिनिः ७।४।८० ।

† शु च सुच सुच द्रु च पुत्र च्युङ् च तेषाम् । शु, अवर्षे, सु गतो, सु च प्रत्ययां, द्रु,
 मुच मुच च्युङ् च वती, एषां समाजां खेदवर्षस्य इः स्थात् सनि, अन्वयवृत्तवर्षस्यजास्यवात्
 वर्षस्यवर्षवृत्ते ऽवर्षे परे इत्यर्थः । शु, प्रथमि चातुस्यवात् अवस्योरिति चातुस्यवर्षे । जाव-
 यितुमिच्छति शु-जि-सन्- हिलादी खेदवर्षस्य वा इः । एवं च्युङां प्रेरितदियादिवान्ते शु-जि-
 ङी हि, अङ्, शु इ इत्यत्र हिलादी, खेः सम्प्रदाये, अनेन खेदवर्षस्य वा इ, अन्वयवृत्त-
 वृत्तवदियादि । पाणिनिः ७।४।८१ । अथ एषे सुचातुर्षं इत्यन्ते ।

१५ पादः—यङ्प्रत्ययः ।

८२० । मूत्र सूत्र सूचाटशूर्तूत्रुं हसाद्येकाचो
 ऽमृभरचो मुञ्जुर्मृशार्थे यङ् ।

(सूत्र—एकाचः ५।, अमृभरचः ५।, मुञ्जुर्मृशार्थे ७।, यङ् ११।) ।

एभ्यः अमृभरचवर्जेष्वी यङ् स्यात्, पीनःपुन्ये चतिशये चार्थे । ७

८२१ । गत्वर्थाद् ग लुप सद् चर जप जम
 दन्श् दहो वक्रगर्हे । (गत्वर्थात् ५।, नु—दृक् ५।, वक्रगर्हे ७।) ।

गत्वर्थात् वक्त्रे, प्रादे गर्हायां, यङ् स्यात्, न तु पूर्वोक्ते, तदुद्युक्ते
 तु स्यात् । †

इत्यस्य हिले, (६४०) खेरिले, (१११) सनः सस्य सूत्रपातोच वलम् । सीतुनिष्पत्ति स्त-सन्
 (८०५) दीर्घः, नूत्र इत्यस्य हिलम्, उभयवच वलम् । सीतुनिष्पत्ति सिच-सन् (१११) कृत्, सिच्य
 इत्यस्य हिलम्, (१११) सनः सस्य वल, आन-स्य-भिरन्वात् नूत्रस्य न वलम् । एवं सुत्पत्तीत्यादि ।
 सातुनिष्पत्ति स्या-सन् स्यात् इत्यस्य ऽहिलादी, निमित्ताभावात् सनः पत्ताभावे, एतन्नियम-
 यद्विर्भावान्, (१११) नूत्रस्य वलम् । प्रत्येत्तुनिष्पत्ति प्रति-इ-सन्, (७१२) इकारं हिला केवळं
 सन एव हिले, (६४०) खेरिले, सनः सस्य पत्ते, सूत्रपातुनिमित्तकं धीः सस्य वलं स्यादिव,
 चन धीः परस्मैतस्यपालभावादेतन्नियमप्रवेदानवकाशः । खिलादीस्तु सिलेद्विपत्तीत्यादी न
 वलम् । पाणिनिः ८।१।६१, ६२ ।

७ इत्यादिवाली एकाचोति इसाद्येकाचम् । सूत्रव सूत्रव सूत्रव चट च चर च चर्चित
 कर्तुं इसाद्येकाचोति स्यात् । न विद्येते अमृभरचो वच स्यात् । मुञ्जुर्मृशार्थे मुञ्जुर्मृशार्थे
 मदीरवेत्यसिन् । इसाद्येकाच इति सामान्यवचनान्, सूत्रवत्प्रागालम्बनमेव चर्चितान्त्वम्
 चट चर चर्चित कर्तुंमात्रं चर्चितान् चर्चितो इत्युक्तिः । यतोऽनुत्पन्नः अनुत्पत्तः चर्चित-
 परात्मव, चर्चित-चर्चितः । इसादीः सिं, चर्चितोचते । एकाचः सिं, पुनःपुनर्जातिः ।
 पाणिनिः १।१।२२, चर्चितं ज्ञापकं । “अत्रं प्रोक्तं रोचते इत्यव दद् वेति ज्ञापकम् ।
 पीनःपुन्ये तु स्यादर्थे ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ।

† नूत्र लुप च सद् च चर च जप च जम च दन्श् च दह च वक्रगर्हे । वक्रगर्हे

८२२ । खेर्षुः । (घं: ११, ङ: ११) ।

यच्चि परे खेर्षुः स्यात् । पुनः पुनरतिशयेन वा मूचयति
मोमूचयते, सोचयति सोचयते । †

८२३ । घीं ऽनितः । (घं: ११, ङ-नितः ११) ।

घ-नकारितः खेः घं: स्यात् यच्चि । अटाव्यते अशाक्यते अरा-
ख्यते अर्षीण्यते । † देदीयते नेमीयते जेगीयते जेहीयते
पेपीयते वेपीयते तेहीयते । ‡

अ वक्रानर्हं तच्चिन् । गत्यर्थादिति गृह्यपादिरिति च इत्यक् पदकारणं वक्रगर्हाभ्यां यथासङ्गार्थं,
तेन गत्यर्थात् वक्रं वादीर्गर्हाभ्यामिति । न तु पूर्वोक्ते इति एभ्यो ह्युद्धर्त्तव्यं न स्यात्, तद्-
बुक्ते ह्युद्धर्त्तव्यं अशाक्येन वा युक्तयोर्वक्रगर्हयोस्तु स्यादित्यर्थः । अथ गत्यर्थादिति इत्याद्येकाप-
एव, पूर्वोक्ते सामान्यतो वदन्त्यात् । पाणिनिः १।१।२१, २४ ।

• पुनःपुनरतिशयेन वा इत्यत्र क्रियाविशेषणे द्वितीया । मूचत् क प्रथमि, मूचयातो-
चुरादित्यात् जिः, (००५) अकारलोपि, मूचिघातोर्गङ्, (४४१) जित्लोपः, मूच्य इत्यस्य (४३२)
द्विभं, खेराद्यचो लोपि, अनेन युचे, मोमूच्य इति (४३१) घातुसंज्ञया, वक्तुं क्त्विन्नादात्मनिपदं,
क्षे मूच, (५४५) वक्राऽकारलोपः, मोमूच्यते इति । एवं मूचत् क सोचयति, मूचत् क सोच-
यते । पाणिनिः ०।४।८२ ।

† न इत्थं धेयां ते नितः (नोन् तुन् रीन्), न विधत्ते नितो यस्य सोऽनित् तस्य, खेरित्यस्य
विशेषणम् । अटाव्यते इति, अट वती, पुनःपुनरतिशयेन वा वक्रम् अटकि, (विचर्त्त) वक्रञ्
अटतीति वा, इत्यर्थे अट-यच् अच् इति, (०१८) अकारं हित्वा च् इत्यस्य हित्वात्, खेराद्यच-
इति अकारलोपि, अनेन अकारस्य दीर्घः । एवं पुनःपुनरतिशयेन वा अशाक्यते । पुनःपुनरतिशयेन
अर्षीण्यते इति वा अशाक्यते, अ-यच् (४१५) युचः, अर्थे इत्यस्य अकारं हित्वा, (०२०) अ-
इति अचर्त्तत्त्वं इत्यस्य हित्वा, खेराद्यच इति अ-लोपि, अर्थे इत्यस्य अनेन लोदीर्घः । पुनः
पुनरर्षीण्यते अर्षी-यच् (५८०) दीर्घः, अर्षीय इत्यस्य (०१८, ०२०) अ- रक्त्वात् अ-
इति, खेर्षुः, खेराद्यचभ्यामात् मूचयातोर्नकारस्य इत्यस्य । पाणिनिः ०।४।८२ ।

‡ इत्याद्येकाप एकाह्वरत्वात् पुनःपुनरर्षीण्यते इत्यच् (४१२) ली, ली इत्यस्य

बोद्धयति बोधीवति, सञ्जयति, विधीयते कश्चेन्नोद्यति, विदे-
द्विषति, यच्छताव यः । * यत्नं प्रयति यत्नयति ।

८२४ । ओ र षः । (क. ४, २।१, क. १०) ।

गिरते रो षः स्नात् यञि । गर्हितं गिरति शिगिष्यते । शीघ्र-
ष्यते सासष्यते । †

८२५ । ओ चु र्वा । (को. ६, उ. १, वा १।१) ।

कोः शेषुः स्नात् यञि । चोद्धयति चोद्धयते । ‡

८२६ । नीन् वन्श्च खन्श्च घ्नन्श्च भन्श्च

कस पत पद खान्दा । (नीन् १।६ वन्श्च—कश्च ६७) ।

एषां खेर्नीन् स्नात् यञि । वनीवष्यते । §

द्विधादि । एवं पुनःपुनर्वाङ्मि, नावति, जहाति, पिबति, क्षति, तिष्ठति । सो स्ना इति
पयोर्मुञ्चस्य (१११) वजम् ।

* पुनःपुनर् इत्यति वि-यञ् (६६६) विकल्पेन मि, (५६०) दीर्घः, मूल इत्यस्य द्विधादि-
पक्षे शीघ्र इत्यस्य द्विधादि । पुनःपुनः क्वरति क्व-यञ् (६१५) गुणः, कार्य इत्यस्य द्विधादि
क-यञ् (५६०) अस्मानि रो, क्रोय इत्यस्य द्विधादि । सं-क-यञ् (०६६) तुम् कते, (६१
कुसु व्यभिचरेति नियमात् न गुणः । वि-पूर्वक-सिप्-यञ् विसेसिष्यते, (५०५) अत्र वि
निमित्तकं द्विगिष्यत्तमपि कथं न स्नात्, 'द्वयस्मादिर्द्वे इति विधानवत् निदिधेऽपि तथा ।

† गुञ् गिरति, यञ्, (६२८) अस्मानि इत्, चनेन र ष, गिष्य इत्यस्य द्विधादि । इत्
गिरतेरिति कथनात् यच्छति शिगीष्यते इत्येव । गर्हितं बुध्यति शीघ्रयते, गर्हितं शीघ्रति
सासष्यते । प्राचिनः ७।२।१० ।

‡ मन्त्रज्ञानया खेरित्यस्मात्तुञ्चिः । कु क ष्यते, पुनःपुनः क्वरते इति क्व-यञ्, (५६०)
दीर्घः, अनेन वा शेषु-वादिभ्यः । प्राचिनः ७।३।६१ ।

§ वन्श्चु वन्वा, खन्श्चु खञ्चु चञ्चि, घ्नन्श्चु घञ्चु चञ्चि, भन्श्चु भञ्चु चञ्चि । (तावन्मानः,
प्राचिनमते दन्वानः), कस क गती, पत क न गती, पद कश्च—पयो क गती इति वजम्,

८२७ । अथ अपच अभव दृष्ट दृग्भ्यः भन्त्य पय
 शयी ऽती गुन् खवयस्तु वा ।

(अप-अपः ६, अभः ६, तु ११, ख-व-यः ६, तु १६ वा ११) ।

अमन्ताणां अपादीनाञ्च अदन्ताञ्च खे गुन् स्यात् यञि, खववा-
 ताञ्च तु वा । अङ्गन्वते जाजायते ।*

८२८ । इनो वा म्री । (इनः ६ वा ११, म्री ११) ।

अङ्गीयते अङ्गन्वते । अङ्गन्वते । अङ्गन्वते चाचन्वते, मन्वन्वते
 मामन्वते, दन्वन्वते दादन्वते । †

सन्दिरो वति-शोचययोः इति । नीनो न इत् अने । अप पत छ ज यत्नामिच्छैव यद्वचम्,
 पत्त खेच्छे इत्यस्य तु पापन्वते इत्येव, तेन (१११८) पापतिरिति खवस्तुदाहरणवितिः । यच्च
 वञ्चति, वन्च-वञ्च, (५६०) न-चोपि, यच्च इत्यस्य द्वित्वे, अनेन खेनीन् वनीवन्वते, (८२३)
 नकारित्वात् न दीर्घः । एवं सनीवन्वते, दनीवन्वते, वनीवन्वते, चनीवन्वते, पनीवन्वते,
 पनीवन्वते, चनीवन्वते । पाणिनिः ७।७।८४ ।

* अम् प्रत्याहारः । अमच अपच अभव दृष्ट दृग्भ्यः भन्त्य पयच अप च तस्य ।
 अपच तुनः खेवचं न इत् अने, न तु सकार इत्, अतो इ-रनुसारः, अन्ववा संयन्वते रंरन्वते
 इत्यादी अक्षपरत्वाभावात् (३०) अनुसारी न स्यात् । येन विचिदादन्वते ष्यायात् ख-व-व
 इति खान्-वान्-वान्नामिच्छैवः । ख-य-मध्यपाठात् वकारोऽप्य दन्वः । पुनः पुनर्जायते.
 अन्-वञ्च, (६५५) अ-चादिभ्यश्च विकल्पपथे अन्व इत्यस्य द्वित्वम्, अनेन खेगुन्, (५१) अनुसारात्
 निम्बं अम् । क्षीमरात् अनुसारात् दान्तत्वं परिकल्प्य (५२) वा अम् कुर्वन्ति (तिङ्गन्-
 पाठस्य ५६० सूत्रे गोवीचन्द्रः) । नकारित्वात् (८२३) खे न दीर्घः । अन्-स्यानि (६५५) अ-
 चादिभ्यश्च जाजायते इति । एतत्सुनोदाहरणवत् चादी आभावपथो हर्मितः । पाणिनिः
 ७।७।८५, ८६ । अपच अपचातुर्न ह्यन्वते ।

† इन-भ्रातुः म्री स्यावा यञि । पुनः पुनर्जायते इन-वञ्च म्रीव इत्यस्य द्वित्वादि । विकल्प-
 पथे इन्व इत्यस्य द्वित्वे, पूर्वेषु खेगुन्, (६०६) खेः परस्य इत्यस्य च । नर्द्धितं अपति अङ्गन्वते,
 एवं अङ्गन्वते, दन्वन्वते, दन्वन्वते, वन्वन्वते, पन्वन्वते, व्रंन्वते । यत्तं चञ्चति, पुनः पुनर्जायते,
 यत्तं ह्यन्वते, एतेषु पूर्वेषु वा तुम् । तुम्पथे खे न दीर्घः । "इनेर्द्धितायां यञि प्रीभापो
 वाचः" इति चार्थिकम् ।

८२८ । चरफलोवसोङो न चः ।

(चर-फलोः ६४, उन् ११, च ११५, उङः ६६, न ११५, चः ११)।

चरफलोः खेनुं स्नात् उङ उकारश्च यङि, तस्य च न चः ।
चक्षुर्वति पम्पुञ्जते । *

८३० । रौनृत्वतः । (रौन् ११५, चत्वतः ६१) ।

चकारवतो धोः खेः रौन् स्नात् यङि । वरौनृत्वते । †

८३१ । व्येखुपखमो जिः । (खे-खप-जनः ६५, जिः ७) ।

एषां जिः स्नात् यङि । वेवीयते सोपुष्यते वेचिभ्यते । ‡

८३२ । न वशः । (न ११५, वशः ६१) ।

वष्टेर्जि न स्नात् यङि । वावश्जते । §

* खेनुं इति चतुर्वर्णते, खेदकोऽभावात् मूषपातोवङ उकारश्च । यङ्-सुक्ति प्रसक्तस्य
पुषज निषेधात् न वृत्तिरुक्तम् । वशं चरति चर्य इत्यस्य द्विजे खेनुं, मूषपातोवङ उकारः
(१२८) चरु दीर्घः । पुनःपुनः प्रवृत्ति पम्पुञ्जते । पाणिनिः ७४५०, ५८ ।

† स्नात् सिद्धते यस्य स स्नान् तस्य । चकारवत इत्यनेन वदा चकारश्चितिः वरौ-
खेः रौन् स्नात् यङि, तेन वेवीयते इत्यादी (४८०) चकारस्य रोभावे न रौन्, यङ्-सुक्ति तु
चरौकरीणादी आदेव । एवं च-व-
तेन वरौनृत्वते परीश्रुयते वरौश्रुयते इत्यादि । पुनःपुनर्भवति वृत्त-वङ्-सुक्त इत्यस्य द्विजे
खेः रौन्, सुभ्रुदिस्नात् चत्वाभावात् । एवं वरौश्रुयते इत्यादि । पाणिनिः ७४५०, पाठिंशत् ।

‡ (६६१) खपदिः किति विरिति निबन्धादप्राप्ती विधिरवन् । खपिउत्मान् वीरिण्य
नाह्वयतिः । खे खे उदी, खप चतु प्रवने, खतु ध्याने, पुनःपुनर्भवतीत्यादि प्राक्प्राप्तिः । खे-
वङ्, खनेन जिः, (५८०) दीर्घः, नीव इत्यस्य चिन्नादि । खप-वङ्, जिः सुम्प इत्यस्य चिन्नादि-
(१११) वङ् । खप-वङ्, जिः सिङ् इत्यस्य चिन्नादि । पाणिनिः ६११२६ ।

§ वष्टेर्जिन् प्राप्ती निषेधः । वश च खामी, पुनःपुनर्वृत्तिः । पाणिनिः ६११२० ।

८२३ । चायः कौ । (चायः ६१, कौ ११) ।

चायतेः कौ स्यात् यङि । चेकीयते । †

८२४ । घ्राध्मो ङी । (घ्रा-ध्मोः ६१, ङी ११) ।

ङीङ्गीयते ङेध्मीयते । †

८२५ । शीङ्गे ङ्य येऽणौ ।

(शीङ्गः ६१, ङ्य ११, वे ०, षणौ ०) ।

शाशय्यते । ‡

—
यङ्लुगन्तः ।

८२६ । यङ्गे लुग्वापो लुक् पं द्वि ष्वीदि
च धूक्तन्तु वाऽनि तु नित्यं नेतः ।

(यङ्गः ६१, लुक् ११, वा ११, अपः ६१, लुक् ११, पं ११, द्विः ११,

चादि ११, च ११, धूक् ११, तु ११, वा ११, अनि ०, तु ११, नित्यं ११, न ११, उतः ५) ।

यङ्गे लुक् स्याद्वा, लुकि सति अपो लुक् पं द्वित्वं खेर्षुरित्वादि
आय्यं च स्यात्, ध्रुयङ्घोक्तन्तु वा स्यात्, अनि तु नित्यं लुक्
स्यात्, उदन्तास्त्वनि न स्यात् । §

• पाणिनिः ६।१।२१ ।

† ङी इत्यस्य क इत्, चक्यस्य ङानि । पुनःपुनर्निर्गति, पुनःपुनर्धनतीति यावत् ।
पाणिनिः ०।३।२१ ।

‡ शीघ्रतो ङेर् स्यात् षणौ वे, ङिष्वादेत्यस्य ङानि, चञ्-ञितिः । षणौ वे इति
अवधानात् षणौचि यावत् यत् प्रथमे, ङानः ङानि इत् संशय, ङर् इत्या इति । पुनःपुनः
श्री, शी-शङ्, ङ्य इत्यस्य द्विधादि । पाणिनिः ०।३।२२ ।

§ यङ्गे लुक्-अरविण लवीदि लवचचमिति यावदाप्त-यावत्स्य लुकि न यत्तेति विशिष्यं
(३८०) यङ्-ङ्यो ष्वीदि, (६१५) आयर्षुवो ष्विति, (५६०) इत्तु नो ङीर् इत्यङ्गीदि

बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभुवति । अबोभवीत्
 अबोभोत् अबोभूतां अबोभवन्, अबोभूत् अबोभुवीत्, बोभुवा-
 चकार । *

वनीवच्चीति वनीवङ्क्ति, वनीवक्तः, वनीवचति । अङ्ग-
 मीति अङ्गन्ति, अङ्गतः, अङ्गन्मति अङ्गमति ; अङ्गमीमि
 अङ्गन्मि, अङ्गन्वः, अङ्गन्मः ।, अङ्गनीति अङ्गन्ति, अङ्गतः,
 अङ्गन्ति अङ्गन्ति । †

न स्तः, यङ्गन्तेन विहितं काव्यं स्यादेव, तेन धातुसंज्ञा व्याप्यात् च स्यात् । स्यादि-कार्यस्य
 वङ्क्ति परे विहितं लुक् न तथेति निषेधादप्राप्ती वचनम् । ध्रुवङ्चोक्तमिति, यत्र क्तचित्
 सूत्रे धातुविशेषयष्टयपूर्वकं यत् कार्यमुक्तं तद्वा स्यादिति । अत्र तु इति (११११) पचादि-
 त्वादिन क्ते तन्निष्पत्तेः परे निष्पत्तेः यङो लुक् स्यात्, प्रसोदनधातोस्तु अत्र परे न लुक् स्यात् ।
 पाणिनिः १।४।७४, भाष्यम् ।

तिपा प्रधातुवन्धेन निर्दिष्टं यत् नधेन च । वधैवाप्-यष्टं क्चित् पथैतानि न यङ्-
 लुक् । आचार्या यङ् लुक्कौञ्चि सिट्कञ्जमनिटामपि ॥ इति प्राचीनवचनमपि अर-
 थोयम् । (६८६) वेचेरिवादी तिपा निर्दिष्टत्वात्, (५०२) अर इति प्रपा, (७१०) ङीठ इति
 अनुवन्धेन, (१११५) चडा इत्यादी नधेन, (५०६) एकाचः वक्तव्यत्वात्, तत्तत् कार्यं न स्यादिति ।
 अनिटां सिट्कञ्जं (८४१) वेमिदिता इत्यादी ।

० पुनःपुनर्भवति वङ्गलुक्, नू-यङ् तस्य लुक्, पिबं शीर्षः, वीरु इत्यत्र धातुसंज्ञकं
 दिप्, अप् इत्यत्र लुक्, (७२२) ईम्, नुक्, बोभवीति । ईलो विकल्पपथे लुक्, प्रीषीति ।
 एवं सर्वत्र । वीरु-लुक्, जिज्ञात् न नुक् । अन्ति (६१०) अन्-स्वामि अन्, (५८८) उक्,
 वीरुवति । वी-दिप् (७२२) ईम् वा, अबोभवीत् अबीभोत्, वी-सां अबीभूतां, वी-चङ्
 (३६२) वृष्यन्नात् न उक्, (५८८) उक्, अबोभुवत् । टी-दि (५५२) ध्रुवङ्चोक्तत्वात् वा
 तिथोः अबीभूत्, पथे अबोभुवीत्, (८४१) अरे नुक्निषेधात् उक् । टी-यप् (५८२) आया-
 सक् उक्, सक्ः (३५२) प्रथमोः ।

† वङ्ग-वङ्गलुक्, पिनादि, (८२६) शीर्षेण वनीवच-धातोर्विप्, ईम् । ईलो विकल्प-
 पथे (२११) लुक्, (५०, ५१) नकातुकारे चतुकारस्य च । वङ्, (३६०) न-वीरुः । अन्ति,
 (६८०) अन्-स्वामि अन्, न-वीरुः । वङ्-वङ्गलुक् (८२०) शीर्षेण वङ्ग-वङ्गलुक्, एतन्निष्प-
 वा ईम् । पथे, नकातुकारे तस्य च । वङ्, (३६०) वङ्गवीरुः । अन्ति (२१०) वङ्ग-
 वीरुत्वात् वा उक्वीरुः, अन् अन् । निप् ईम् वा, पथे (२०२) वनी वङ्गवीरुः ।
 वङ्ग-वङ्गलुक् नकातुकारे, वङ्ग-वङ्गलुक् वङ्गलुक्, अन्ति (३६०) वङ्ग-वङ्गलुक् ।

वचुरीति वचूर्ति । वाचातः वङ्ङितः, वङ्ङुति वङ्ङ-
नति । जाजातः जङ्ङितः, जङ्ङति जङ्ङनति । देदिवीति
देद्योति देदेति, देद्युतः देदितः, देद्युवः देदिवः । वेविष्ठीति
वेवेष्टि, वेविष्ठाः वेविष्ठाः । *

८३७ । हाकः खे नै धः । (हाकः ६१, खेः ६१, न १११, वंः ११) ।

जङ्ङेति जङ्ङति । †

८३८ । दन्शो न-क्षोपो वा ।

(दन्शः ६१, न-क्षोपः ११, वा १११) ।

दन्शोति दन्शोति दन्शष्टि दन्शष्टि । ‡

८३९ । जि न वा । (जिः ११, न १११, वा १११) ।

* अ-यङ्ङुक् (८२९) खेर्नुन् उक् उकारस्य, तेनेव युवनिविधः, ईनोऽभावपक्षे (२२८) उकारस्य दीर्घः । खन-यङ्ङुक्, तस् (६५५) घृक्तत्वात् वा ऊादेशे, अमन्ताभावात् खेर्नुन् (८२९) दीर्घः । पक्षे अमन्तात् खेर्नुन् । अन्ति (२२०) वा उङ्ङोपः, अन् अत् । आगमादेशव्यतिरेके वलीयानागमो विधिरिति न्यायात् तिप्सिपप्रधत्तु आदौ (७२२) ईनि ऊादेशाभावे चङ्ङनीति चङ्ङनीत्यादि, ईनो विकल्पपक्षेऽपि पिति असे परे निषेधात् न ऊा इति बोध्यम् । अ-यङ्ङुक् खनवत् । दिव-यङ्ङुक् दीदिव चातुः तिपि दीदिवीति (७२४) निषेधात् न युवः । ईनो विकल्पपक्षे (८१४) वस्त्वानि ऊट्, तस्य युवः । ऊटो विकल्पपक्षे (६४२) वक्षोपः, ततो युवः । तस् वस् उभयव वा ऊट्, पक्षे वक्षोपव । विष्ठा-यङ्ङुक् वेविष्ठाचातुः, तिप्, ईनो विकल्पपक्षे (८१४) वस्त्वानि ऊट्, युवः, (१५४) वक् । वस्, वा वस्त्वानि ।

† हाकपातोः खेः घौ न स्नात् वा यङ्ङुक् । (८२९) चोऽङ्ङित इति आत-दीर्घस्य निषेधोऽयम् । जङ्ङेति (७२२) ईन्, अन्ति । सिद्धान्तकौमुदीमते तु न दीर्घनिविधः, तेन जाङ्ङेति जाङ्ङति इति ।

‡ दन्श-पातो मकारस्य क्षोपः क्वा वा यङ्ङुक् । दन्शोति ईन्पक्षे तु नक्षोपः क्षोपः, अनीन्पक्षेऽपि वा नकारक्षोपः । (८२०) खेर्नुन्, अन्तिपक्षे (१५५) वक्, (१५०) तस्त्वानि ट । पाणिनिः अ३।८६, अथ नृपे निवन् ।

वाक्योति सोपुपोति वाक्यति बोधोति । †

८४० । रीने रिन् रनौ वा ।

(रीनः १।, रिन्-रनी ११, वा १२) ।

रीनः स्वाने रिन् रनौ वा स्तः यङ्लुक् ।

परिकरोति चर्करोति चरौकरोति चरिचर्त्ति चर्कचर्त्ति चरी-
कर्त्ति । †

८४१ । यङ्लुक्क्यसोपे ऽरे न शुभ्री ।

(यङ्लुक्-क्यसोपे ७, अरे ७, न ११, शु-भ्री ११) ।

वैमिदिता मर्मजिता । अरे किं, वैमिदिता मर्माष्टिं । ‡

इति यङ्लुक्-पाठः ।

• यङ्लुक्क्यसोपे एव जि नं ज्ञात् वा यङ्लुक्, तेन (८११) व्येस्यस्यनो जिरित्-
स्यैव निवेद्यः । किंवेति इति निमापस्यैव विकल्पो लभ्यते । यस्तुतस्तु (६६१) वृद्धादीर्घ-
निष्पन्नैव । सोपुपोति बोधोति लभ्यते चादी जिः पयात् द्विवादि । सोपुपोतीत्यत्र (७१७)
पुचनिवेद्यः । एवं च—वाच्येति वेवयोति वाच्यति वेवेति । अत्र—संज्ञनोति वीचिनोति
संज्ञनि वीचिनि । वाचिनिजते निष्पन्नम् ।

† एवमात् चन्मात्रावः । अत्र वा-चङ्चं परत्र निष्पन्नम् । रीनः स्वाने इति रीन् उच्-
पत्तिस्त्वाने इत्यर्थः, अथवा निष्पत् रीनोऽने रिन् रनौ चत्तिः ज्ञात् । रनोऽकार लकारार्थः ।
‡ यङ्लुक्, ईन्पथे रिन् रनौ, अनीन्पथेऽपि रिन् रनौ, अतएव यट्, पदानि । एवं
इत्—परिकरोति चर्करोति चरौकरोति चरिचर्त्ति चर्कचर्त्ति चरीचर्त्ति इत्यादि । अत्रास्तीत्यु-
परिकरोति चरौकरोति चरिचर्त्ति चरिचर्त्ति, अत्र (१८५) अत्रानागतत्वे परे खेरित् । वाचिनिः
७१६१, ६२ ।

‡ यङ्लुक् च क्यसोपे चत्तिम् । वली कुक् क्यसोपे च इति अरे शुभ्री न ज्ञातात् ।
पुनःपुनरतिशयेन वा मित्ता वैमिदिता, वैमिदि-वी-ता (११७) इत्, अनेन पुचनिवेद्यः । पुनः-
पुनर्जाजिता मर्मजिता, पूर्वत्वे च वीः रन्, मर्मज-वी-ता, इत्, (१६७) नुवीडचक्रवी-
नेन प्राप्ती अनेन इति निवेद्यः । अत्र चोपे तु (५७५) अतिचिता इत्यादि । जीमरात् यङ्-
लुक्क्यसोपे जी इति विकल्पो इति कुर्मन्ति, वीमापचति वेःपुचवतीत्यादि (वेचिवसार्थं विकल्प-
पादे ३६० इत्) । वाचिनिः १११७ ।

४४ पादः—विष्णुः ।

८४२ । लेः काव्यक् खेच्छायां ।

(लेः ५, काव्यक् ११, खेच्छायां ७) ।

लेः परः काव्यक् स्यात् प्राप्तेच्छायां । प्राप्तेनः पुत्रमिच्छति
पुत्रकाव्यति । *

८४३ । क्योऽव्वाद् यस्य ।

(क्यः १६, अव्वात् ५, ई ११, यः ११, च ११) ।

मान्-व्य-वर्जात् लेः क्यः स्यात् खेच्छायां, तस्मिन्वदर्थं ई स्यात् ।†
ज्ञानीयति । (४२३) धोदौतोऽव्वदिति । गव्यति नाव्यति ।
(४६७) यङ्ग्यक्वे इति । कर्णीयति । (२५६) क्यव्यधौ च
मार्णीयति । ‡

* क्वञ्च इच्छायाः कर्णसूत्रं यद्विष्णुं यदि असमसादिशेषात् प्राक्प्रति-सम्बन्धिपदाद्य
सवरपरि न स्यात् तदा तस्मात् काव्यक् स्यादित्यर्थः, तेन महान्तं पुत्रमिच्छति इत्यादौ न स्यात् ;
समासे तु महापुत्रमिच्छति राजपुत्रमिच्छति इत्यादौ स्यादेवेति । काव्यकः क्लिप्तात् प्राक्प्रती
सुक्तिमिच्छति सुक्तिकाव्यतीत्यादौ न गुचः । प्राक्प्रतः पुत्रमिच्छतीति वाक्यविन्यासात् द्वितीया-
न्तात् क्षीरति बोधं, तेन प्राक्प्रतः पुत्र इत्येते इत्यत्र न स्यादिति । पुत्रकाव्यतीति पुत्रमिति
द्वितीयान्तात् काव्यक्, (११६) त्रेर्लुक् ले वेति ले परे त्रेर्लुक्, पुत्रकाव्य इति (६११) चातु-
संज्ञायां, लिप्-अपी, (३७३) अकारबोधश्च । पाणिनिः ३।१।८ ।

† न च अत्र व्यं, नास्ति व्यं क्व सोऽव्वात्कात् । महाराजान् काव्यक् च द्विव्य अन्-
त्यात् विष्णुदिव्यः । अत्र अकारेण काव्यक् च स्यादिति सूचितम् । तेन सर्वत्रान्तं विष्णुत्
क्यः काव्यक् च स्यात्, महाराजादव्यवाच्येणैव सर्वं काव्यवेवेति निश्चयः । क्वञ्च क्व इत्य-
चतुर्थायां, क्वचित्तिः । पाणिनिः ३।१।८, ७।४।३, यार्थिकश्च ।

‡ काव्यती प्राक्प्रतिच्छति प्राक्प्रतिच्छात् क्यः, तस्मिन् परे अकारेण ईः प्रतीत्य इति

८४४ । न-लोपः क्त्वेः । (न-लोपः ११, क्त्वे ७) ।

राजीयति । *

८४५ । इसात्तयोर्ध्वारे ।

(इसात् ५१, तयोः ६१, वा ११, धरे ७) ।

इसात् परयोः क्-ङायोर्लोपः स्याद्वा धरे । समिधिता
समिधिता । † अस्वयात् किं, किंकाभ्यति स्रःकाभ्यति । ‡

धातुः । एवं पुनीयतीत्यादि । पूर्वसूत्रेषु ज्ञानकाभ्यतीत्यपि । अथर्वस्य ई-क्त्वनात् कान्वा-
निष्कति, कान्वायति, अथ आकारस्यः ई । कान्वाकाभ्यतीति च पूर्वसूत्रम् । गामिष्कति
वृष्कति, नावनिष्कति गाम्यति, उभयत्र क्वस्य अज्वहात् (२५) क्रमेण चत् चान् च । आत्मन
कर्णोद्गमिष्कति, क्वस्याने री । एवं धातुयति । गर्मेसापत्यं गार्भः गर्मेभ्यद्वात् च्चः, ततः
गार्भ्यनिष्कति, क्वी परे च्चालोपः, चकार ईच ।

* नामस्य लोपे नकारलोपः स्यात् क्त्वे ङे च परे । (११८) नो लुप्, ङेऽप्रापित्यनेन
विरामे परे नकारस्य लुपि ज्ञते (१५) अदादिविधि न स्यादित्यन्ता लोपविधानम् ।

परच, क्त्वङयोः सत्योः विरामविहितं किमपि कात्वं न स्यादित्यप्यनुसन्धेयं, तेषु विहास-
निष्कति विहसति, अथ न (१८५) दङ् । लिङ्गनिष्कति, लिङ्गति, अथ न (१७५) इल ड ।
दुङ्गनिष्कति दुङ्गति, अथ न (१७६) इल घ । आभनिष्कति आभति, अथ न (१११) कुङ् ।
पुनासनिष्कति पुंसाति, अथ न (१८३) आत्, लुप् । नमः करोति नमसाति, अथ न (१०९)
विश्वैः । सर्विष्कति वसुर्विष्कति सर्विष्कति वसुर्विष्कति इत्यादी न (२२७) रङ् । विर-
निष्कति वीर्यति वृरनिष्कति वृर्यति इत्यादी तु विरामविहितभाषानात् (२१८) इषो लीचः ।
पाणिनिः ८५७ ।

राजाननिष्कति पूर्वसूत्रेषु क्त्वेः लोपेन न-लोपः, ततः पूर्वेषु चकारस्य ईः ।

† विभक्तिविपरिचामेन क्त्वङयोरेकत्वः । समिधनेटा इति वाक्ये क्वः, इतिक्-
धातुः, ली-क्, (३५४) इत्, अनेन वा क्वलोपः । एवं इत्परनेटा इत्परिष्ठा इत्परिष्ठा
इसात् किं, कान्वायति । धरे किं, क्वनिष्कति । पाणिनिः ६१५० ।

‡ (८२३) ली-ङ्गप्रादिकस्य मनुदाहरणमात्रं—किमिष्कति क्वरिष्कति, उभयत्र पूर्वेषु
काभ्यत् । एवं लोपः काभ्यतीत्यादिः ।

८४६ । धनोदकाद्यन-वृषाश्लेषे वृहस्पानान्त-
साभार्थे ङा ङनङ् ङा सन् सनसनी क्ते न षः ।

(धन—सिः ६।, वृष—पर्ये ०, ङा ११, ङनङ् ११, ङा ११,

सन् ११, सन्-सननी ११, क्ते ०, न ११. व. ११) ।

धनस्य प्रहृषे ङा, उदकास्य पाने ङनङ्, अशनस्य अशे ङा,
वृषाश्लेषोर्जुमि सन्, लेखे काम्ये सन् असन् च स्वात्, क्ते—
सः षो न स्वात् । *

धनायति उदक्यति अशनायति वृषस्यति अशस्यति, दधिस्यति
दध्यस्यति । अहादौ किं, धनोयति । †

* इयस्य अशस्य वृषान्, अशनस्य उदकास्य अशनस्य वृषाश्लेषेति तस्य । वृषस्य पानस्य
अशनस्य (अशस्य) आभस्य अशस्य तस्यजिन् । सन् च असन् च सनसनी । धनशब्दस्य
वृषस्य काम्ये ङा, ङ इत् अन्त्यस्य स्थाने; उदकास्य पाने काम्ये ङनङ्, उङौ इती, अश-स्यति; ;
अशनस्य अशस्ये काम्ये ङा; वृषाश्लेषोर्जुमि काम्ये सन्, न इत् अन्ते, आभो मैद्युनं; एतद्वि-
चित्रस्य अशस्ये काम्ये सन् असन् च स्वात्, क्ते परे इति सर्व्वेन योजनीयम् । क्ते परे इति
अशनात् इच्छासती, पुनर्जुमौ काम्ये इति अशनात् अतिवृष्यायामिच्छार्थो बोध्यः । सः षो न
स्वादिति एतत् सनादिशब्देन, तेन अशस्यति सर्पिष्वतीत्यादी वल्लं स्वादिन । सर्व्वेन कर्त्त-
व्यकारादीन् स्वादिति । पाणिनिः अ० ४।१४, अ० १।११, वार्त्तिकं काशिका च ।

† धनं वृहोत्तुमिच्छति धनायति ङा, धनशब्दस्यार्थसङ्कोचनं प्राचीनानां मतं, त्रिक
वचं धनावतीकादिप्रयोगः । उदकं पातुमिच्छति ङनङ्, जिह्वात् उदकाशब्दस्य अन्त्यस्य
अकारस्य स्थाने ङन्, जिह्वात् उदक् इत्यस्य (१२६) टिः अङ्मानस्य खोपः, उदक-वात्; †
अशनं (अशस्ये) धोत्तुमिच्छति ङा, अथापि अर्थसङ्कोचे अशनायति पाठसन् इत्यपि प्रयोगः ।
इतोऽप्यस्य प्रत्ययः पुष्यः; इयन् अर्थं वा जन्तुं (सहजवित्तुम्) इच्छति; अथ च अर्थसङ्कोचेन
पुष्यं इयस्यतीत्येव प्रयोगः । इति इच्छति सन् असन् च, न वदन् । अथ विचित्रस्य अशस्ये
काम्ये इति अशनात् अश अर्थसङ्कोचः, तेन दध्यस्यति तन्नम् इति न स्वात् । एवं षोर्जुमि
प्रत्ययस्योक्तम् । आदौ दधिस्यतिहास्येन अकारात्तन्निवृत्तं विचित्रेति कथितम् । अति-
वृष्यादौ किं, अशोर्जुमिच्छति । अहादौ (अशनादौ) किं, (अशिस्यतीति शेषः), अशस्यति
अशस्यति-परम् उदकाशस्यति, अशनीयति, इषीयति, अशीयति ।

८४७ । उद्योपमानादाचारे कः ।

(उ-द्योपमानात् ३६ आचारे ७, कः १) ।

उात् उाद्योपमानात् कः आदाचारेऽर्थे । शिवमिवाचरति शिवीयति विष्णुं, विष्णाविवाचरति विष्णुयति शिवे । *

८४८ । घान्ङ्यञौ सलोपश्च वा गल्भ-
ञ्जीव-ङोडासु मं । (वात् ३६, ङ-ञौ ११, ङ-ञोमः १७ च १२६ वा १२६
नञ्म-ञीव-ङोडात् ३६, उ १२६, मं १) ।

घादुपमानादाचारेऽर्थे ङ्य-ञौ स्तः, सञ्च च वा लोपः, गल्भ-
ङेसु ज्ञावपि मं । ज्ञश्च इवाचरति ज्ञश्चायते ज्ञश्चति, ज्ञायते
ज्ञति, ज्ञामास (३८२) त्वान्तात्वादाम् । पयायते पयञ्चते ।
गञ्चायते गञ्चते । †

* उच उच उचं, उचु उदुपमानमेति उद्योपमानं तथात् । उपमानवाचकात् चर्क-
पदाद्विचरत्पदाद्य कः आत् आचारेऽर्थे । विष्णुं शिवमिव वाचरति, शिवे विष्णौ इव
वाचरति, उमवत् कः, (८४१) चकारस्य ई, विष्णुयतीत्यत्र (३८०) दीर्घः । आम्बुजमथवीणां
चिन्तकरवात् घातुविहितं कार्यं चिन्तौ चपि आदिति बोध्यम् । चपिचरत्तद्योपमानकत्वे
परि न-ञीपो न आदिति वृत्त्यर्थं, तेन राजनि इवाचरति राजन्यनि वृत्तौ । राजानमिवा-
चरतीत्यत्र राजीवतीत्येव । चोरोदीवनीत्यादि पदम् आम्बुजं चोरोदमिवाचरतीत्यादि
वाक्ये चर्क्योपमानात् कौ चार्थम् । पाणिनिः १।१।१०, चार्तिवच ।

† ज्ञचिदीवङीत्येति आवात् उपमानादित्युद्भवम्, उमवत्पदात्तलोपे^० निष्काशाद्धेच
उचविरिति आवात् चार्थित्यनेन सम्भवः । अने इति चिन्तादात्म्येपदं, जी इति चिन्तौ इति वच्
आदीरात्म्येपदं विधीयते । ज्ञश्चायते इति (३४०) चोऽङ्यञे इति दीर्घः । एवं चोरीयते
विष्णुयते इति (३८०) चिन्तौयते । (३२१) नञ्चते नञ्चते । (२५८) चार्त्तवते । (२०७)
राजायते इच्छीयते । (२२०) विष्णुवीवाचरति विष्णुयते, उदीवाचरति उदयते, सुमन्त्रौ
वाचरति सुमन्त्रायते, चनीवाचरति चायते इति । ज्ञश्चतीति चिः, च इत् चञ्चत्, इच्च्-
उच्च्चारणः, मं; (३८१) यच्च्चारण-मन्ववत् चोमः । उदयत्येन ज्ञश्च इति (२२१) चञ्चते
चिच्च् चच्, (३२१) चकारत्तद्योपः । एवं इति-दियामद्यति चिः चरचति, एवं चिन्तयति चिन्त-
यीत्यादि । अ इवाचरति अः-आयते, चिः-चति । अ इवाचरति चिः (३५५) चञ्चते ।

८५१ । अथ सुखकाले कृत्वादेवपदे कः ।

(अथ-सुखकाले ३५, कृत्वादेवपदे ७, कः १) ।

अन्दादेः कृतौ सुखादेरनुभवे कृत्वादेः पापायै प्रवृत्तिरिह-
 क्षिप्यै चः स्नात् । अन्द् करोति अन्दायते, वैरायते ।
 सुखमनुभवति सुखायते, दुःखायते । अहं कर्म करोति
 कृत्वायते । *

८५२ । वाष्पोष्णफेनधूमादुद्वायौ ।

(वाष्प-धूमात् ३५, उद्यानी ७) ।

वाष्पायते उष्मायते फेनायते धूमायते । †

पदे चिः । एवम् चोद्धितो उद्धितो भवति, चपचो चपो भवति । उद्धितादि-
 भ्रष्टादिश्चिवा उद्धितादयो वाद्भ्र । पाणिनिः १।१।११, १।१।१८० । अथ प्रवसोक्त-पाणिनि-पूरे
 भाष्यकृता यत् वार्त्तिकमुल्लिखितं यत् आदिग्रन्था नास्ति, यथा "उद्धितादुद्धः क्वप् वचनम् । ७"
 तदन्वयं तत्रैव लिखितं, यथा "उद्धितादुद्धः क्वप् वचनम् । उद्धितादति उद्धितायते ।
 षट्पटावति षट्पटावते ।.....चयान्यानि उद्धितादीनि । अन्दादितराचि । ७ अन्दादि-
 चितराचि पठितान्यानि । चिं प्रवोचनम् । उद्धित इति निम्नमाक्रमेणैव यथा स्नात् ।"—
 एवावता भाष्यकारैश्च इदमेवाभिप्रेतं यत्, श्वेषसोद्धितादितिपदिकस्यैव विश्वलोकाक्रमेणपदिसन्,
 आदिचरुमीशानामन्वेवान्त् निम्नमाक्रमेणपदिसन् । वासन-अहोनिदीचि-प्रथमोनामपि तद्वैव
 मतम् । गोपदीयेन तु सर्वेष्वर्थाचार्य-पञ्चनाभदत्त-कामदीश्वरादीनां मतमवस्यत्या उद्धितादि-
 नवान्तर्गतानां सर्वेष्वामेव प्रातिपदिकानां विश्वलोकाक्रमेणपदिस लिखितम् । अन्द्अन्दा
 कात्रिकाद्वि अन्दादिगणे उद्धितादिगणे शेषान्यथ इत्यने इति सुवीमिर्भाषणयोग्यम् ।

* अन्द् च सुखक कृत्वा तत् आदिवंशकं तच्छब्दः । कृत्वादेव पदपठ तच्चिन् ।
 वेद इति विद् च प्राणि इत्यस्य चचि चपम् । पापायै पापजनक-कार्षचि । अहं कर्म
 करोति कृत्वाजनक-कार्षं कर्तुं प्रवर्तते इत्यर्थः । अन्दादिः—अन्द् वैर प्रतीपाद्य क्वप्वोक्ता-
 दुर्हिगाः, क्वप्चः सुदिनः मेघः कोटा चट्टा चटा तथा, लोका मोटा च पोटा च तुहा अन्दादि,
 रौरिगः । सुखादिच—सुखं दुःखक इत्यस्य कृत्वाः क्वप्चकृता, प्रतीपाद्योक्ता-
 क्वप्चाः सुखादिकः । कृत्वादिच—कृत्वा जन्यो नञ्जनक क्वप्चः क्वप्चकृता क्वप्चादिपु-
 पाः अन्दाः ।
 पाणिनिः १।१।११, १७, १८ ।

† एको कः आदुद्यानी कार्षणिः कृत्वादेव इत्यर्थः । पाणिनिः १।१।१६, वार्त्तिकः ।

८५३ । रोमन्यायते । (तिस्रो ५, क्व ७) ।

रोमन्यायते गीः । *

८५४ । नमस्तपोवरिवः कच्छादिभ्यः क्वः क्तौ ।

(नमस्—कच्छादिभ्यः ३३, क्वः १, क्तौ ७) ।

नमस्करोति नमस्कृति, तपस्कृति, वरिवस्कृति, कच्छयति कच्छ-
यते, चित्रीयते, महीयते, हृषीयते । †

८५५ । लेः क्तवाख्याने जिः ।

(लेः ५, क्तति-वाख्याने ७, जिः १) ।

लेः परो जिः स्यात् क्ततावाख्याने च । प्रञ्जं करोति भाचष्टे
वा प्रञ्जयति, जडयति भौजिठत् । भौजिठदित्येके । (४६८)
कुङ् मद्दिनामिति । ईश्वन्तमाचष्टे ईश्वयति । सुस्वन्तमाचष्टे
सुचयति । स्रग्विनमाचष्टे स्रजयति । ‡

* पूर्वसाधुदासौ इत्यस्याप्यनुवर्तनम् बोध्यं, तेन उद्गीर्ण्य-चर्चये चये रोमन्यात् स्यः
सादित्यर्थः । रोमन्यायते उद्गीर्ण्य चर्चयतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।१५ ।

† नमस् च तपस् च वरिवस् च कच्छादिभ्यः । एभ्यः क्वः स्यात् क्तौ चर्चैः ।
वरिवस्त्रयेभ्यं सेवा उच्यते । कच्छादिशब्दमध्ये कच्छ-शब्दस्य आनुवर्तनेन, चित्री मही
हृषी शब्दानां आनुवर्तनेन च, (कश्चप्रत्ययेऽपि) यथासम्भवं उभयपदम् आत्मनेपदम् । कच्छा-
दिभ्यः—कच्छन् चित्रीक महीक हृषीक चसु मत्सु वल्गु खोट तिरस् उरस् मनस् पक्षस्
उपस् कुपुम नवच मेवा सुख दुःख पुरष सुरष वरष दूषष चवर सपर चरम जिषन्
कक्षस् एसा विसा विसा विसा रिखा पम्पस् प्रभतिः । आकृतिवर्णोऽयम् । पाणिनिः
१।१।१४, १८, २० ।

‡ अशुभेष्वपि क्तवामिति कथनं व्यष्टार्थम् । खेरिति कथनात् दानुकार्थं न खरदिति,
तेन कथयतीत्यादी न (२११) कुङ् । ज इत् (२१८) रूपप्रकारार्थम् । प्रञ्जयतीत्यादी क्व-
ञि (४६०) किल्लात् (१२६) टिञीपि प्रञि इति (६२१) चानुवर्तते । नक्षत्रातीः इति क्तित्,

५५८ । जिः कत्यादेः । (जिः ११, कत्यादेः ५) ।

कत्यादेरर्धविधेवे जिः स्यात् । कश्चिं यज्ञाति कक्षयति, चक्षकक्षत् । हक्षयति, चजहक्षत् । क्षतयति, चषीक्षतत् चक्षतत् । वर्धयति, त्वचयति । तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति । वस्त्रं संछादयति संवस्त्रयति । *

वर्धया संजज्ञति संवर्धयति । चूर्ध्वैरवध्वंसते चवचूर्धयति । हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्तयति । वीचया उपगायति उपवीचयति । तूलैरवकुण्ठायति अवतूलयति । श्लोकैरपस्तीति उपश्लोकयति । सेनया अभिमुखं याति अभिवेषयति । अभिविषेषयति । रूपं पश्यति रूपयति । श्लोमान्वनुमाष्टि अनुश्लोमयति । हस्तौ निरक्षति अतिहस्तयति ।

एनम् अमिकमाचष्टे भेदयति, खलुमाचष्टे खलवयति, दूरमाचष्टे दूरयति (संक्षिप्तसारे तु "दूराया" इति सूत्रं इत्यन्ते, दूरयति दूरयति । दूरयत्यवगते विचक्षतीति काश्चिदाहः—इति उवाचरचक्ष दक्षितम्), युवानं उवयति, (३०४) कन्-चादेरे कनयति, चित्रं चेषयति, चूर्ध्वं चोर्धयति, मिथं प्रापयति, स्थिरं स्थापयति, स्थिरं स्थापयति, सव्यं वरयति, सुव्यं नरयति, वपुषं वपयति, वस्त्रं वपयति, दौर्ध्रं द्राघयति, व्रक्षं व्रक्षयति, इक्षं वर्धयति, (३०५) ज्य-चादेरे ज्यापयति, इन्दारकं इन्दयति । कर्त्तारं (३०६) कर्त्तव्ये क्त्वारयति । (३०७) प्रत्यक्षयति अ-चादेरे प्रापयति, (३०८) व्यापयतीति च । (३०९) वृक्षं प्रक्षयति, मूढं क्षदयति, क्षयं क्षययति, श्वयं श्वययति, इदं द्रढयति, परिदृढं परिदृढयति । (३०९) पक्षं कनयति चक्षयति, वपु चाचष्टे भावयति, वहाभूर्तरति वक्तव्यम् । पार्त्तिकम् ।

* कश्चिरादिवंश स कत्यादिकायात् । कश्चि-इत्थौ कानयेन् सञ्जायैवाचक्षमादिति प्राक् । ज्ञाती चाक्षान्ते च (२५५) पूर्वेष्व् जिनिचानात् अप चर्धविधेवे सादिमुत्तम् । चर्ध्वं क्वं विहर्षयति, कश्चिं यज्ञातीत्यादि । कश्चिन्त्यात् जिः, (३०६) कित्, टिचोपः । कश्चि इति प्राक् । चक्षकचादिति (३१८) कश्चि-इत्थि-वर्धनात् न ल्यप्तावः । एवं कश्चिं कक्षयति, क्वं यज्ञाति । चषीक्षतदिति (३१८) विकल्पेन ल्यप्तावः । वर्धं (वर्धयति) यज्ञाति, ल्यप्ते यज्ञाति । वितूस्तयति, मूखरहितं करोतीत्यर्थः । (सूत्रं रेचो च पाणि च मूढमाच मूढकश्चिदिति सिद्धिर्न) । संछादयति प्रपिच्छतीत्यर्थः । पाणिनिः ३।१।२६, वाचस्पतिः ३।

पुच्छसुत्थिपति उत्पुच्छयति । अरुणानि वृषिनोति संभाष्य-
यते । चीवरं संमार्जयति परिदधाति वा सञ्चीवरयते भिक्षुः । *

८५६ । लिधोयेंधेटं द्विः, कच्छाद्यजाद्योस्तु
द्वितीयानाद्योः ।

(लिधोः ६१, यधेटं २१, लिः ११, कच्छादि-जजायोः ६१, तु १२६, द्वितीयानाद्योः ६१) ।

पुपुचीयिषति पुतिचीयिषति पुत्रीयियिषति, पुत्रीयिषति,
पुपुतित्रीयियिषति । कच्छूयियिषति, अग्निष्चीयिषति । †

इति लिधु-पाठः ।

३५-चतुर्गथाध्यायः ।

* यथा वा कश्चिन् संनद्यति वृषातीत्यर्थः । “संनद्यते” इति क्रमदीर्घः । पूर्वैषु चंद्रशै-
वपञ्चसते अवशिष्टतौत्यर्थः, माश्रयतीति कश्चित् । इतिना इत्युपलक्ष्यम्, अथैता अतिज्ञापति
अत्यर्थवतीत्यपि ज्ञात् । गृहैः परिमापकदन्धैरवकुञ्चति परिमातीत्यर्थः । अभिवेषयतीति
(५०२) गीक इति पत्ने, (१००) पत्नम् । अभिवेषयितुमिच्छति इति यावन्ने संनिधातोः सन्-
(५५४) इम्, विन्वादी, दन्ध्यादेरिति द्विचक्रस्य पत्नम् । [“रुपं पश्यति निरुपयति” इति,
“इतो निरुयति अतिरुयते” इति, “चीवरं समार्जयति (अभते)” इति तु क्रमदीर्घः ।]
माच्छानि मूलधनानि सञ्चिनोति सञ्चितानि करोतीत्यर्थः । (भाष्यं पाठे वक्ष्यन्मुद्रयते
ब्रह्मन्मुद्रयतीति मेदिनी ।) अप् संवर्धयतीत्यादिषु सञ्जहाद्वरुषेभु करवकारकेभ्य एव लिः,
अतएवैते रुकारकाः प्रयोगाः, अन्धेषु कर्षकारकेभ्यः, तेन प्रायशः अकारका इति । एवूहाद्वरुषेभु
पुच्छिमाञ्चिचीयरिभ्यः आकानेपदम्, अन्धेभ्यः परकैपटं प्राचीनसम्पत्तम् । पाणिनिः १।१।२५, २० ।

† चादी लिः पश्चात् इः लिधुः नामधातुरिति यावत्, इह न गतिशब्दं वधेटं (क्रिया-
विशेषणम्) । कच्छादिर्व्यञ्ज स कच्छादिः, अच् आदिर्व्यञ्ज सः जजादिः । कच्छादिश्च
जजादिश्च तयोः । द्वितीयश्च जजादिश्च तयोः । यधेटमिति क्रमेण युनपथा इत्यर्थः, तथाच
कदाचित् प्रथमवर्णस्य, कदाचित् द्वितीयादेः, कदाचित् तयोर्वा युनपत्, कच्छादितृतीयादीन्,
जजादिश्च आदिवर्णं द्विजा द्वितीयाश्च द्वितीयादीनां निर्माण इत्यर्थः । पुपुनिधात्परति द्विचं
इति यावन्ने (८४०) कः पुचीव-वातुः, ततः पुचीवितुमिच्छति सन् (५५४) इम्, पु ची लि न
इत्यस्य पुपुच्छतीनां क्रमेण युनपथ विभक्तम् । कच्छू करोतीति यावन्ने (८५४) कः, ततः कच्छू
वितुमिच्छति सन्, इम्, कच्छूश्चिप इत्यस्य द्वितीयावर्णस्य द्वि चक्रस्य विभक्तम् । अरुणियात्परति
नां (८४०) कः, अचीवितुमिच्छतीति सन्, अचीवित्व इति लिङ्गे-द्वितीयाश्च विभक्तम् । इत्यस्य
इत्यस्य द्विजे अचीवित्विति, एवं चतुर्गथादिः । यार्थिजादिः ।

१मः । आद्यन्ताध्यायः ।

१म पादः—पं ।

८६० । घे पं परानु-ङ्ग—प्रत्यभ्यति-क्षिप—
प्र-वह—परि-वृष—व्यापरि-रमो वा उप-रमः ।

(घे अ, पं १।, परा-अनु-ङ्ग, प्रति-अभि-अति-क्षिप, प्र-वह, परि-
वृष, वि-आ-परि-रमः ३।, वा ११।, तु ११।, उप-रमः ३।) ।

एभ्यः पं स्यात् घे, उप-रमस्तु वा । पराकरोति अनुकरोति,
प्रतिक्षिपति, प्रवहति, परिवृषति, विरमति आरमति परि-
रमति, उपरमति उपरमते विष्णुः । †

८६१ । कम्पान्नाथेङ्गुधयुधमुद्गुस्तुजननशो
ऽञ्जिप्राशिघादाञ्च जेः ।

(कम्प—नञः ३।, अञ्जि-प्राशिघादात् ३।, च ११।, जेः ३।) ।

अक्षयति भोजयति, अध्यापयति बोधयति योधयति प्रावयति
द्रावयति स्त्रावयति जनयति नाशयति, शाययति ज्ञाञ्च

• परानुङ्गा ङ्गः परानुङ्गः, प्रत्यभ्यतिभ्यः क्षिपः प्रत्यभ्यतिक्षिपः, प्रावहः प्रवहः, परि-
परिवृषः, व्यापरि-रमो रम व्यापरिरम । ततः, परानुङ्गच प्रत्यभ्यतिक्षिपच प्रवहच परिवृषच
व्यापरिरम चेति सञ्जात् । अनेन निवसेन ङ्ग क्षिप चह मृष इति अनुर्वां जित्त्वेऽपि आत्म-
पद-न-ज्ञात् । वेदेति (२८५) द्वितीया विहितता तेषामन्वादीनामिदु न इहचक्षितः
इत्यु-इत्यनु-मृषते इत्यदि ज्ञात् । विष्णुः उपरमति उपरमते-श्रीपदीत्यर्थः । अञ्जिपिः
११।०८—८३ ।

यमोदा । अत्रादिवात् किं, क्रीडयते वाचिं । अत्रात् किं,
भक्तिं कारयते । अत्रो किं, रूपयते इति । *

इति ५-पादः ।

२५ पादः—मं ।

—०—

टइ२ । वि-परा-जि—परि-व्यव-ज्ञी—नि-

विशानुप्रच्छो मं । (वि-प्रश्नः ५, मं १) ।

एभ्यो मं स्वात् घे । विजयते पराजयते, परिजयीषीते, निविजयते,
आनुते चांष्टुच्छते । *

* अन्वयस्यम्, अत्रं मोजकं, ते अर्था विधां ते कम्पाह्वाराः, ते च इत् च हुपच युपच
भुव हुव सुव अनव नत्र च तज्जात् । प्राची घो वल स प्राचिचः, नासि डं वल सोऽडः,
प्राचिचचादी अडवेति प्राचिचाडः, अची प्राचिचाडः अणिप्राचिचाडसञ्जात् । एभ्यो अन्वयः
यं स्वात् घे, एतेन फलवत्कार्येष्वपि आकनेपठं न आदिति बोध्यम् । अत्रवति अनववीरिषि च
अट्टादिभ्यात् ङञः । भावयति कञ्चनिति, कञ्चः इति इति प्राचिकर्तृघोऽकार्यः, ततो
अन्वात् परस्वीपठं ; प्राचिः इत्यतीति अप्राचिकर्तृघोऽकार्यः, तेन आन्वात् परस्वीपठनियमा-
भावे उभयपदम् । रूपयते इति रूपत् च तत्कृती निम्बपुरादिः, सुतराम् अन्वयस्यान्व-
यसञ्जात् सैतन्नियमसञ्ज्ञः, अतएव प्रेरकान्वासे उभयपदमेव । प्राचिणिः १।१।५५, ५६, ५८ ।

* वि-परा-जिः, परि-व्यव-ज्ञीः, निर्विज्ञः, जाडो हु-प्रच्छी । ततः विपरजिच
परिव्यवज्ञीच निविजय आनुप्रच्छी चेति सञ्जात् । घे इति-पूर्व्यादनुवर्तते । हु जी ज न इत्य-
विपथैवे इत्यादि आनुवन्धवात्तान्वासेपद-विधाऽवन् चकवत्कार्येष्वपि आकनेपदमाद्यवन् ।
एवं उभयैव । वि-विज्ञ इत्यनेन प्रचिविजयीत्यादी न सं ज्ञात् । अन्वयवचानि हु कारिक,
वक, नवानुद्व्यामवतुर्बन्धित्वेति वार्थिकमसम् । “इत्युक्ता नैविधीं अनुवर्ते विविजयी
अनुवन्धेन हु अत्रानि विजयीमिति पठ्यन्” इति तज्जयीविधी । प्राचिणिः १।१।५५, ५६, ५८,
वार्थिकच ।

८६३ । आ-दाओ ऽसप्रसारे ।

(आ-दाओः ५, असप्रसारे ०) ।

आइते । असप्रसारे तु, व्याददाति सुखं छन्दः । *

८६४ । आ-गमेः क्षान्तौ । (आ-गमेः ५, क्षान्तौ ०) ।

आगमयते काळं । †

८६५ । पर्यन्ववाङ्ः क्रीडः ।

(परि-चतु-चव-वाङ्ः ५, क्रीडः ५) ।

परिक्रीडते अनुक्रीडते भवक्रीडते आक्रीडते । ‡

८६६ । समो ऽकूजने । (समः ५, अकूजने ०) ।

संक्रीडते । कूजने तु, संक्रीडति चक्रं । §

८६७ । क्रो ऽपाह्वर्षान्वासेच्छे चतुष्पाद्वौ

सुम् च । (क्रः ५, अपात् ५, र्षान्वासेच्छे ०, चतुष्पाद्वौ ०, सुम् । १, च । १) ।

* सं।साङ्, काल प्रसारे विस्तरं असप्रसारे, मन्मथे तस्मिन् । आहपूर्वात् दाओ नं आत् धे, न तु असप्रसारे । आदत्ते यद्वाति, व्याददाति विस्तरयतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।२० । अत्र पाणिनिद्वये "अनासविहरणे" इत्युक्तम् । "अनासोति किं, सुखं व्याददाति । आसवहचनविचयितम् । विपादिका व्याददाति । पादकोटो विपादिका । गदौ कूळं व्याददाति ।" इति सिद्धान्तकौमुदी । "अकर्षेन्निमायाधेमिदं, तेन व्यादत्ते पिचनपतिर्दुर्लभं कर्षीयस्ति प्रवीनः आसविहरणेऽपि सिद्धः ।" इति तल्लोचनौ ।

† वनिर्वाकः, क्षान्तिः प्रतीचचम् । आहपूर्वात् गमयतीत्यं आत् धे आम्नी (प्रती-आयाम्) । आगमयते काळं प्रतीचते इत्यर्थः । आगमयादौ चर्षे परकौपदमेव । चार्षेकम् ।

‡ परिच चतुच चवङ् आह् च तच्चात् । एव्यः क्रीडतेनं आत् धे । अर्षान्वाहपूर्वात् न आह्विति दक्ष्ये, द्वेन वाचकवत् क्रीडति । पाणिनिः १।१।२१ । अनापो न इत्यर्थः ।

§ संपूर्वात् क्रीडतेनं आत् धे, न तु कूजने । कूजन-अकूजत्यर्थः । चार्षेकम् ।

निबन्धं प्रवृत्तमिति । त्वयि तिष्ठते विवादः । रामाय
तिष्ठते सीता । सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते चितिष्ठते चरतिष्ठते
समन्वित । #

८७० । उदोऽनुद्वेहे । (उदः ५१, चन्द्रो ६ ७) ।

सुक्तावुत्तिष्ठते । अन्वयं प्रासनादुत्तिष्ठति, यामाच्छतमुत्तिष्ठति । †

८७१ । मन्त्रेषोपात् । (मनुष २, उपात् ५१) ।

गायत्रा उपतिष्ठते अर्थः । #

८७२ । मैत्रघ्नसङ्काराधे । (मैत्री-मन्त्र-सङ्काराधे ७) ।

सन्तमुपतिष्ठते साधुः । गङ्गासुपतिष्ठते पञ्चाः । पतिसुप-

• प्रतिज्ञादावर्थे तिष्ठतेर्न-स्मात्, सं-प्र-वि-अवेभ्यो यच्चिन् कश्चिन्नप्यर्थे नं स्मात् षे, अकारात् अर्धवचम् । प्रतिज्ञा अङ्गोकारः, निबन्धो निबन्धः, प्रकाशः स्थाभिप्रायप्रकटनम् । निबन्धं प्रवृत्तमिति, निबन्धमिति प्रवृत्तं चिन्नेवचं, प्रवृत्तो निबन्ध इति प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः, नौबन्धक इति शेषः । त्वयि विवादसिद्धि इति निबन्धः । सीता रामाय तिष्ठते स्थाभि-
प्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः ; (२८४) चतुर्थे । समन्वित इति (७१६) ङिः । पाणिनिः १।१।२२, २३, चार्धवच ।

† न ऊर्ध्वं चन्द्रं, चन्द्रो ईडा (षेडा) [उच्चापूर्विका षेडा ईडा इति तत्त्वबोधिनी] अत्र सः चन्द्रोर्ध्वलक्षणम्, चन्द्रोर्ध्वे इति कर्तुरर्थिवचम् । उत्पूर्व्यात् स्थापानार्थं स्मात् चन्द्रो-
विषये षेडनामि कर्षति । सुक्तावुत्तिष्ठते सुक्ताविषये षेडते इत्यर्थः । प्रासनादुत्तिष्ठतीति कर्तुरर्थिवचनम् । यामात् प्रतमुत्तिष्ठतीति- प्रतमुत्पद्यते इत्यर्थः, प्रतस्य कर्तुरिच्छा-
पूर्विकायाषेडाया अभावात् नं । पाणिनिः १।१।२४ ।

‡ मनुष्यरचके धात्वर्थे मनुष्यरचिकया स्तुत्या इत्यर्थः उपात् स्तो नं स्मात् षे । साध्या मनुष्य अर्थं स्तुत्यं उपासे इत्यर्थः । मनुष्यं चिं, युपतिर्वीचयेन अर्थासुपतिष्ठति । अदिः शीर्षः राजानसुपतिष्ठति । "उपतिष्ठते इत्यस्य तु सनीपावकानमिषार्थः । न च तत्र बह्यादिवचनस्य करणत्वं न सच्यतीति वाच्यम् । उपकानस्यपि सनीपवीवाभावेऽपि कर्तार्ये स्तुतासुपवीवासुपकानकरणत्वं मनुष्यं न विद्यते ।" "वादिनसुपतिष्ठते इति क-
र्तार्येऽपि स्तुतासुपवीवासुपकानादिसं चोक्तं तदभिसुपकतया तिष्ठतीत्यर्थं इत्यर्थः ।" इति तत्त्व-
बोधिनी । पाणिनिः १।१।२४ ।

तिष्ठते नारी । विष्णुमुपतिष्ठते वैश्वः । †

८७३ । लिप्तायां वा । (लिप्तायां अ, वा ११) ।

भिष्णुर्धार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । †

८७४ । अढात् । (अढात् ५) ।

ज्ञानमुपतिष्ठते । †

८७५ । समो गच्छच्छप्रच्छस्वृश्रुवेत्प्रतिष्ठयः ।

(समः ५, गम-गच्छ-प्रच्छ-स्वृ-श्रु-वेत्-प्रति-ष्ठयः ५) ।

सङ्गच्छते, समगत समगंस्त, सङ्गसीष्ट सङ्गसीष्ट । समृच्छते,
संपृच्छते, संस्वरते, संमृच्छते, संविद्व्रतं संविदते, समियृते, सम्य-
च्छते । अढात् किं गङ्गां सङ्गच्छति । ‡

* निवस्य भावो ज्ञेयै, अथा पत्याः, नङ्गः सङ्गः, आराध आराधनम् । एष्वर्थेषु
उपात् स्तोमं ज्ञात् वै । अथनि कर्त्तरि सतीति भावः । षाड्ः सक्तं साधुम् उपतिष्ठते निव
करीतीत्यर्थः । * नङ्गात्पतिष्ठते पत्याः नङ्गां गच्छतीत्यर्थः । पति कर्त्तरि किं, पत्यानुप-
तिष्ठति । पतिह्युपतिष्ठते पत्या सह सङ्गं करीतीत्यर्थः । विष्णुमुपतिष्ठते आराधयतीत्यर्थः ।
"उपाद्देवपूजासङ्गतिकरचमिषकारणपविष्यति पाथ्यम्" इति वार्तिकम् ।

† लब्धुनिष्ठा लिप्ता । लिप्ताये उपात् स्तोमं ज्ञात् वै । धार्मिकमुपतिष्ठते
उपतिष्ठति वा—धार्मिकान् (धर्म) लब्धुनिष्ठातीत्यर्थः । वार्तिकम् ।

‡ उपात् अकार्षकात् स्तोमं ज्ञात् वै । विभाषास्य-मध्यवर्तितात्प्रत्यम् । ज्ञान-
मुपतिष्ठते ज्ञानम् उपकृतं भवतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।२६ ।

§ नम च गच्छच्छ प्रच्छस्वृश्रुवेत्प्रतिष्ठयः इति तस्मात् । अढादिभ्यस्तुवर्त्तते ।
समः परस्मैः अकार्षकीभ एषो मं ज्ञात् वै । एते सकर्षका अपि विवचायमादकार्षकाः-
समनसि सन्-नम टी-सम्, सिः, १।१।२६ (१) टीः चित्तवैश्या, (१०६) जन्-श्रीपः, (१६२) शैवीयः ।
चित्तवैश्यायपथे (१०) नञात्तुकारः । एवं टी-सीष्ट । सङ्गच्छते संपृच्छते लुक्-
श्रुः, (६६१) प्रच्छी जिः । संमृच्छते (६२१) नृः चिब । संविद्व्रते उच्चादि कन्ते (११२) अन्-
कानि अन्, (७२२) विक्लान् एम् । समियृते इति धार्मिं गम्भा (७२६) चिन्ते, (७२६) चि-
न्ते, (१२३) उच्चादि इव । धार्मिं इत्येवम जीपादिकलादि, तेन सङ्गच्छते इति च ।
पाणिनिः १।१।२६, [१।१।२६, ७।१।७] धार्मिकस्य च । आभिस्यान्ते धार्मिं सपेक्षम् ।

८७६ । गेर्वाखोहो ठे च ।

(मिः ५५, वा १२१, पखोहः ५५, ठे ७१, च १२१) ।

निरस्सते निरस्सति, समूहते समूहति । *

८७७ । गेरूहः खो येऽणौ ।

(मिः ५५, ऊहः ६७, खः २७, ये ७१, पखौ ७१) ।

ब्रह्म समुच्चात् । †

८७८ । आत्माङ्गटादटाच्चा-हनयमः ।

(आत्माङ्गटात् ५५, अटात् ५५, च १२१, आ-हन-यमः ५५) ।

उर आहते, पादमायच्छते । आहते आयच्छते । अन्यत्र
ग्रन्थमाहति, परशिर आयच्छति । ‡

८७९ । हनः कित् सिः । (हनः ५५, कित् १२१, सिः २१) ।

* चक्षु इर खेये, ऊह ऊ वितर्के । मिः पराभ्यमाभ्यां सं स्थाया धे; ठे कर्षेदि
दियमाने, पकारात् चकर्षेदि च । महर्मेजसु "चकर्षेकादिति निष्ठतम्" इति लिखितवान् ।
उदाहरणं दर्शितवान्—"बभं निरस्सति निरस्सते" । वाचिकम् ।

† मिः परस्स ऊहपातोः स्तः स्थायी धे परे । ब्रह्म वेदं परमेस्वरं वा समुच्चात्
ब्रह्मविषये वितर्के क्रियादिव्यर्थः । पूर्वेषु च आत्मनिपदविकल्पपक्षे ठी-यात्, च च ऊहः ।
पाणिनिः ७।१।२१॥

‡ आत्मनः अहं ठं यस्य स आत्माङ्गटात् । नास्ति ठं यस्य सोऽहंटात् । हन च
यम् च हनयन्, आहो हनयन् आहनयन् तस्मात् । म्छ,ङ्गत्वा धे सं इत्यनुपसर्गः ।
आहकर्मकाभ्यामकर्मकाभ्याश्च आहपूर्वे-हनयमाभ्यां धे सं स्थात् । आहटादिति नीत्वा
आत्माङ्गटादिति क्तवत्, (२६५) पारिभाषिक-आह-व्याहचर्यम्, अतएव परशिर आहच्छतीत्य-
प्राक्कनिपदम् । उरौ च- आहते ताडयतीत्यर्थः, पादं चरयन् आयच्छति दीर्घे कर्षेदीत्यर्थः ।
अन्धविषयायाम् आहते ताडितो भवति, आहच्छति दीर्घो भवतीत्यर्थः । "अहं कर्षेत्" इत्य-
विषयनिर्देशोपपन्नं च- इति आरविः, आहच्छं ना रक्षतमिति महिषः, प्रमाद-प्रमाद-विधि-
भाववतिः इति विश्वासक्रीमुदी । पाणिनिः १।१।२८, सायणः ।

हमः परः सिः कित् [आत् ।] चाहत आभविष्ट, आहृतातां
आवधिवातां । *

८८० । यमः सूचने वा तूहाहे ।

(यमः ३१, सूचने ७, वा ११, तु ११, उवाहे ७) ।

आयत । रामः सीतामुपायत उपायंस्त । †

८८१ । व्युत्तपः । † (व-उत्-तपः ३१) ।

वितपते उत्तपते पाणिं जनः । ‡ आत्माङ्गटादटाच्च किं, मर्हं
वितपत्सर्कः ।

८८२ । तपोटाद् यक् च रे ।

(तपोटात् ३१, यक् ११, च ११, रे ७) ।

तप्यते तपस्यापसः । रे किं, अतस्त । §

* चाहत इति पूर्वोच्चारणेपदे, (१०८) वधादीन्-विकल्पपदे अनेन सिः कित्त्वात्
(१०६) अन्वयोपः, ततः (३६२) सिचोपः । वधादीन्पदे (३६७) इन् आवधिष्ट । एवं टी-
आत्मात् । पाणिनिः १।१।१७, [१।७।७] ।

† यमः परः सिः कित्त्वात् आत्मनेपदे सूचने अर्थे, विधाहार्थे तु वा । सूचने
इतिपादिना निष्ठापनम् । “परेषु प्रख्यायमानस्वावयस्य आभिव्यकरणम्” इति आभिव्यक्तः ।
आयत इति आ-यम, पूर्वोच्चारणेपदे टी-तन्, सिः, अनेन सिः कित्त्वं, (१०६) अन्वयोपः ।
उपायतेत्यादि (१०८) उपवन इति वधानात्पूर्वोच्चारणेपदे अनेन विकल्पेन सिः कित्त्वात् ।
पाणिनिः १।१।१३, १६ ।

‡ अट्ठमां परात्माङ्गटादटाच्च मयो वे सं आत् । अन्वयमन्वा वे सं इत्यनुवर्तते ।
जनः पाणिं इत्यन् उपसं करोतीत्यर्थः । एवं जनः उत्ततो अन्वयीति अट्ठार्थं विसमये उपसमये ।
“सुवर्णमुपपति । वैशो नैकस्य पाणिमुपपति” इति सिद्धान्तकौमुदी । पाणिनिः १।१।१७,
आत्, आभिव्यक्तः ।

§ तपो ट् (वर्षे) नस्य च तपोटात्त्वात् । इत्यन्विधानात् मुदिदिः पाठ्यत्वेति
तपोटादिभ्येन आत्माङ्गटादटाच्चैति च विरलम् । यमः-वर्षेत्यात् तपो सं आत् ३१ १
रे किं च आदिभ्यः । अत इन् मयो नाथस्य । तपस्यते यमः आत्मनेपदे । एवं

८८३ । सूजः आहृघात् तनीष् च ।

(सूजः ३।, आहृघात् ३।, तनि ०।, इच् १२।, च ११।)

सृज्यते स्रजं भक्तः। असर्जिं आहृघात् किं, सृजति स्रजं मासिकः।॥

८८४ । निसंव्युपह्वः । (नि-सं-वि-उप-ह्वः ३।)

निह्वयते संह्वयते विह्वयते उपह्वयते । †

८८५ । स्पर्द्धाया-माहः । (अर्द्धायां ०।, आहः ३।)

हृष्यवानूरमाह्वयते । ‡

८८६ । सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्न-
कथोपयोगे ह्यञः । (सूचन-उपयोगे ०।, ह्यञः ३।)

अपकुर्वते, श्वेनो वर्त्तिकासुपकुर्वते, विष्णुं प्रकुर्वते, परदारान्
प्रकुर्वते, एधोदकस्योपस्कुर्वते, गाथाः प्रकुर्वते, शतं प्रकुर्वते । §

तच्छेदं तन्वत्तान् चतयत् । अततेति टी-तन्, निमित्तगतविशेषात् सिरेव, न तु वच्,
प्रीतिजालेत्, (३६२) सिद्धोपः । पाणिनिः १।१८०, ८८ ।

* अत्पूर्वक-वाचावीर्यः (११५०) अहा इति, अहा विद्यतेऽस्त्विति (३३६) प्रजादिभ्याम्
चः आहः, आहः चः वञ्च सः आहृघात् । आहृघात् सूजो नं स्नात् वे, तनि परे इच्,
चकारात् रे परे इच् च आदित्यर्थः । भक्तः अहाविशिष्टो जनः स्रजं मासां सृज्यते रचयती-
त्यर्थः । असर्जिंति तन्, इच् सिद्धाचकः, (६३३) तन्वीपः । मासिको न नर्हायाम् ।
पार्श्विकचकम् ।

† नि ह्वं वि उप ह्वः परात् द्वेषो नं स्नात् वे । अनिह्वत्त्वात् वनिचोर्नासुडश्चि ।
पाणिनिः १।११६० ।

‡ आहः परात् द्वेषो नं स्नात् वे अर्द्धायां नन्वनागायाम् । अर्द्धां परस्मिन्विष्णुः
चानुत्, तन्वत्तान्महुरत् । अर्द्धायां किं, पिवा पुषमाह्वयति । पाणिनिः १।११६१ ।

§ सूचनावक्षेपणं ह्यञो नं स्नात् वे । सूचनं—परदीवाद्याविकारकम्, अर्द्धायां
भत् सन्, वीवा—अह्वयति, आहृघं—पचाहोवमनाचोच करत्, चिंसा-प्रीत्ये, परस्मिन्विष्णुः

८८७ । अघेः शक्तौ । (अघेः ५, शक्ती ७) ।

दैत्वानधिकुरुते ज्ञाणः । †

८८८ । शब्दठाढाङिः । (शब्दठाढात् ५, षेः ५) ।

स्यन् विकुरुते, वायुर्विकुरुते । अन्यत्र चित्तं विकरोति कामः ॥ १

८८९ । ज्ञानाच्चोत्क्षेपोपनयनभृतिविगणन-
व्ययेषु नौञः । (ज्ञान—व्ययेषु ०३३, नौञः ५) ।

शास्त्रे नयते, विष्णुं नयते, दण्डमुचयते, पुत्रमुपनयते, भृत्य-
मुपनयते, ऋषं विनयते, द्रव्यं विनयते । ‡

प्रतिबन्धी—शुभान्तराधान, कथा—शास्त्रज्ञानम्, उपयोगी—अर्थाद्यर्थं द्रव्यविनियोगः । अप-
कुरुते कस्यचित् दांशनाविच्छरोतीत्यर्थः । श्नेनी वर्तिकासुपकुरुते भर्तृस्यतीत्यर्थः । वर्तिका-
श्नेनी पश्चिमिषी । विष्णुं प्रकुरुते सेवते इत्यर्थः । परदारान् प्रकुरुते साहसात् तेषु
प्रवर्तते इत्यर्थः । एषः कामं तस्य उदकं रसः, एषोदकस्य काष्ठरसस्य उपकुरुते अग्नि-
संयोगिन शुभान्तराधानं करोतीत्यर्थः, प्रतियवार्ये (७६६) सुम् । मायाः प्रकुरुते कथयतीत्यर्थः ।
भर्तं प्रकुरुते भर्त द्रव्याधि विनियुक्ते इत्यर्थः । पार्श्विनः १।१।२२ । अप सूत्रे सूत्रनमित्यत्र
गमनपर्यै प्रयुक्तं, तस्यार्थं प्राचाविवागासुक्ल सूत्रनम् । चिंसा इति भट्टोजिदीक्षितः ।

• अचिपूर्वात् ज्ञाणं न ज्ञात् वे शक्तौ । शक्तिरभिभवः । दैत्वानधिकुरुते ज्ञाणः
अभिभवतीत्यर्थः । शक्तौ किं, अघं नधिकरोति । पार्श्विनः १।१।२२ । अप प्रकुरुतं
अनाभिभवश्च इति सिद्धान्तकौमुदी ।

† शब्दो ङ यस्मि सः शब्दः, नास्ति ङ यस्मि सोऽङः, शब्दश्च अङश्च तत्तच्छात् । वेः
पर्यात् शब्दार्थेणादकार्थेणात्र ज्ञानं न ज्ञात् वे । करान् शब्दान् विकुरुते विविधैश्च करोती-
त्यर्थः । वायुर्विकुरुते विक्रमो भवत्येवमित्यर्थः । पार्श्विनः १।१।२४, २५ ।

‡ ज्ञानं प्रमेयविषयः, अर्था पूजा, उत्तरेषु उन्नयनम्, उपनयनं यज्ञोपवीतदानसंस्कारः,
भृतिर्वैतनं, विनयनम् अघप्रयोगः, व्ययो विनियोगः । एष्वर्थेषु नौञो न ज्ञात् वे । शक्ती
नयते प्रमेयविषयं करोति, विष्णुं पूजयति, दण्डमुचिपति, पुत्रं यज्ञोपवीतदानेन श्रेष्ठयति,
भृत्यमुपनयते अर्थांश्च वैतनं ददाति, ऋषं यज्ञयति, द्रव्यं विनियुक्तं इत्यर्थः । पार्श्विनः
१।१।२६ ।

८६० । चक्ष्यामूर्त्तंठात् । (चक्ष्यामूर्त्तंठात् ५) ।

क्रोधं विनयते । चक्ष्यं किं, गुरोः क्रोधं विनयति । चमूर्त्तं किं, गण्डं विनयति । #

८६१ । वृत्सुत्रत्साहतायने क्रमः—परोपक्रमः ।

(वृत्ति-उत्साह-तायनेः अ, परो-उप-क्रमः ५) ।

वृत्सुत्रत्सु क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते साधुः । सतां श्रीः क्रमते । पराक्रमते उपक्रमते । †

८६२ । आङ्गे भोद्गमे । (आङ्गः ५, भोद्गमे अ) ।

आक्रमते अर्कः । भोद्गमे किं, आक्रामति धूमः, खं व्याप्नो-
तीत्यर्थः । ‡

८६३ । वेः पद्भिः । (वेः ५, पद्भिः २३) ।

साधु विक्रमते वाजी । पद्भिः किं, वाजिना विक्रामति राजा । §

* वे कर्त्तरि तिष्ठतीति चक्ष्यं, चक्ष्यम् अमूर्त्तं यस्य स तच्छात्, नीजो अं छात् वे । क्रोधं विनयते क्रमयतीत्यर्थः, अप क्रोधः कर्त्तव्यः । गण्डं व्रथम् । “विनयय्य नयन्ति यौवविति कर्त्तुं गामित्वा विनयचायां भविष्यति” इति सिद्धान्तकौमुदी । पाणिनिः १।१।२० ।

† उच्चिरप्रतिबन्धः, उत्साह उत्थनः, तायनं वृत्तिः (स्मृतता) । एवयैषु क्रमः परोप-
क्रमश्च अं छात् वे । परोपयव्यथमन्वोपरुर्गे-र्गिरासाय । वृत्सु वृत्सु बुद्धिः क्रमते अप्रतिवृत्ता
भवति । चक्ष्याव क्रमते उच्यते । सतां श्रीर्वृत्ते । पाणिनिः १।१।२८, २९ ।

‡ आनीति भागि (८६०) आदन्तात् वे ङ । भागां चन्द्रव्यादीनामुद्गमे आङ्गपूर्णात्
क्रान्ती अं छात् वे । आक्रमते उच्यतेत्यर्थः । पाणिनिः १।१।४०, वार्त्तिकश्च ।

§ वेः परात् क्रान्ती अं छात् वे पद्भिर्भावने निष्पत्ते । वाजी श्रीर्द्वयः पद्भिर्भावने ।
पाणिनिः १।१।४१ ।

८६४ । प्रोपादारणे । (न-उपात् ५५, चारणे ७) ।

भोक्तुं प्रक्रमते उपक्रमते । *

८६५ । वाऽगेः । (वा ११७, चवेः ५५) ।

क्रमते क्रामति । †

८६६ । निङ्गवे क्तः । (निङ्गवे ७, चः ५५) ।

ग्रतमपजानीते । ‡

८६७ । अडात् । (अडात् ५५) ।

सर्पिषो जानीते । §

८६८ । संप्रतेरस्मृतौ । (संप्रतेः ५५, चकृती ७) ।

संजानीते प्रतिजानीते । अकृतौ किं, पुत्रं संजानाति । ¶

८६९ । अठेऽञौ घे । (अठेः ५५, ठे ७, चनी ७, घे ७) ।

दृश्यते भवो भक्तान् । अजो यत् ठं तथेत् घ इति किं—

* प्रोपात्वा परात् क्रमो नं ज्ञात् घे चारणे । (८६१ सूत्रे) इत्यादिषु चर्षेणैव उप-
प्रवीनः, अथ तु चारणे इति भेदः । भोक्तुं प्रक्रमते चारमते इत्यर्थः । चारणे किं, प्रक्रामति
अण्वतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।४२ ।

† नास्ति निर्बन्धित्वात् सौमित्रस्यात् । चवेः क्रमो नं ज्ञात् घे । उपसर्गवर्जितः क्रम-
पाठः उभयपदीत्यर्थः । (८६१) इत्यादिषु चर्षेणैव तु निबन्धेन आत्मनेपदान् अतोऽन उप-
सर्गेषु चर्षेणैव बोध्यम् । पाणिनिः १।१।४२ ।

‡ जानतिर्नं ज्ञात् घे निङ्गवे । निङ्गवोऽपचापः । ग्रतमपचपतीत्यर्थः । अप-
जानातिरपचपार्थः । पाणिनिः १।१।४४ ।

§ अकृत्यात् जानतिर्नं ज्ञात् । सर्पिषो इत्यत्र जानीति सर्पिषा चरषेणः प्रत्ययै-
र्यर्थः । (१०२) प्रोऽञौ घे इति चरषे षडौ । पाणिनिः १।१।४५ । अथ षडौनि-
दीक्षितेन "सर्पिषोऽनु-जानीते" इति सोपसर्गसुदाहरणं प्रमुक्तम् ।

¶ सं-प्रतिष्ठां परात् जानतिर्नं ज्ञात्, अ तु कृतौ । सं-जानीति प्रतिजानीति
अण्वतीत्यर्थः । पुत्रं संजानाति सोत्कथं चरतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।४६ ।

दर्शयति श्रमं भक्तान् भक्तिः । श्रुती तु, आरयति भक्तान्
इति । *

६०० । ज्ञानयत्नप्रलोभे वदः ।

(ज्ञान-यत्न-प्रलोभे अ, वदः श)।

पाणिनिर्वदते, श्लेषे वदते, शिष्यसुपवदते । †

६०१ । अनोरढात् । (अनोः श, अढात् श)।

अनुवदते । ‡

६०२ । विमति-व्यक्तसङ्कोत्तयाः ।

(विमति-व्यक्तसङ्कोत्तयोः अ)।

विवदन्ते शिष्याः । व्यक्तं किं, संप्रवदन्ति श्रमाः । §

* अनी (अजानदशायां) टे कर्षयि शि (अजानदशावानिति यावत्) कर्षरि सति, अजानादातीर्णं स्यात् ऐ, न तु श्रुती । भक्ताः श्रमं पश्यन्ति, भवः भक्तान् दर्शयति, आत्मानमिति श्रेयः । भक्ताः श्रमं पश्यन्ति, भक्तिः भक्तान् श्रमं दर्शयति । अथ अजानस्य कर्षं श्रमः, अजानस्य कर्षो भक्तिः, अतो नाक्रमेपदम् । आरयतीति अथ अजानदशायां कर्षयो इरे-
जानदशायां कर्षुलेऽपि आरधार्यत्वात्क्रामेपदम् । पाणिनिः १।१।६० ।

† ज्ञानं यतः प्रलोभः (उपनन्युयमिति पाणिनिः, रङ्गुपच्छन्दनमिति क्रमदीचरः)
एवञ्चैव वदं वाचीत्यच्चात् नं स्यात् धि । पाणिनिर्वदितुं जानातीत्यर्थः । श्लेषे वदं करोतीत्यर्थः ।
त्रिष्वं प्रलोभयतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।४० ।

‡ अतुपूर्वात्सङ्कोत्तयात् वदी नं स्यात् धि । अथापि व्यक्तोक्ती इति पाणिनिश्रमदीचरी ।
अनुवदति रामस्य श्रमः, रामो यथा वदति श्रमोऽपि तथा वदतीत्यर्थः । अढात् किं, पूर्वोक्त-
अनुवदति । पाणिनिः १।१।४६ ।

§ विविधा मतिर्विमतिः, व्यक्ता वाची सङ्कोक्तिरिति व्यक्तसङ्कोक्तिः, विमतिक्रम-
सङ्कोक्तिरिति तयोः । एतदोरङ्गोर्वचनानात् वदी नं स्यात् धि । विपुद्गी शिष्या इति
इतीदहाचरन्, विदोषिज्ञानपूर्वकं वदन्ति, व्यक्तं सङ्गवदन्ति वा इत्यर्थः । संप्रवदन्ति अजान-
वदतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।४०, ४८ ।

६०३ । तबोगे वा । (सद्वोगे अ, वा ११) ।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्याः । †

६०४ । अवाद्गिरः । (अवात् अ, गिरः अ) ।

अवगिरते । †

६०५ । समः प्रतिज्ञायां । (समः अ, प्रतिज्ञायां अ) ।

शतं संगिरते । ‡

६०६ । उच्चरः सठात् । (उत्-चरः अ, सठात् अ) ।

घर्षंमुच्चरते । सठात् किं, धूम उच्चरति । §

६०७ । समख्या । (समः अ, या अ) ।

अख्येन सञ्चरते । ¶

६०८ । दानः सा चेच्चप्रथे ।

(दानः अ, सा ११, धेत् ११, च्थे अ) ।

* तयोः (विभक्ति-व्यञ्जसङ्कीर्णोः) योगसञ्चिन् । अञ्चिन्नर्थे नदी नं आदा वि । 'वैद्याः विरोधिज्ञानपूर्वकं व्याजं सङ्घवदन्तीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।५० ।

† अथ गिर इति कथनात् गृह्यतिर्नेति भाष्यम् । पाणिनिः १।१।५१ ।

‡ संपूर्णत्वात् गिरतिः प्रतिज्ञायां धे नं आत् । शतं प्रतिजानीति इत्यर्थः । प्रतिज्ञायां किं, शानं संगिरति ददातीत्यर्थः ; (सञ्चरति यासमिति भट्टोजिः) । पाणिनिः १।१।५२ ।

§ उत्पूर्वकात् सकार्यकात् चरी धे नं आत् । घर्षंमुच्चरति उच्चरयति । धूम उच्चरति उदयञ्चतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।५३ ।

¶ साचन-इतीयान्तेन वीथे सन्पूर्वकात् चरी धे नं आत् । वीथी सञ्चर्ये च इतीयवत् न स्यात्, तेन पुञ्जेन सञ्चरति, पुञ्जेन सञ्चरति । "वीथुइतीयानुच्चारयति भवति, सुदगा सञ्चरते श्यः" इति तु नीवीचन्द्रः । पाणिनिः १।१।५४ ।

दासा संयच्छते वामो । चर्ये किं, दासा संयच्छति भिषां
भिषवे । *

६०६ । उप-यमो विवाहे । (उप-यमः ५।, विवाहे ७) ।

रामः सीतामुपायत उपायंस्त । †

६१० । भुजो ऽग्ने । (भुजः ५।, अग्ने ७) ।

शाखीन् मुहूर्ते गोः । अगग्ने तु, पृथ्वीं भुनक्ति राजम् । ‡

६११ । संक्षोः । (सं-क्षोः ५।) ।

शस्त्रं संक्षुते । §

६१२ । युजिर उद्ग्यचो ऽयज्ञपात्रे ।

(युजिरः ५।, उद्ग्यचः ५।, अयज्ञपात्रे ७) ।

* सा दतीया सैत् यदि चर्ये चतुर्थ्ये भवति तदा तेन दतीयान्नेन संपूर्णकान् दानो मं स्यात् । वामो जनः दासा संयच्छते दास्ये वस्त्रादिकं ददातीत्यर्थः । दासा इति (२२१) चर्यसम्प्रदाये दतीया । दासा संयच्छति भिषां भिषवे इत्यत्र दासा इति करणे दतीया । उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि यथा, दासा सम्प्रयच्छति । पाणिनिः १।१।५५ ।

† उपात् यमो मं स्यात् वे विवाहे । विवाहग्रह्येनाथ स्त्रीकारार्थो बोद्धव्य इति भावमतम्, यतः पाणिनी 'सकारणे' इत्युक्तम् । 'सौकरणे' इति च क्रमदीचरः । तेन "ग्रह्यान्मुपायंसक्त जिवराशिं शकटमुपयच्छते इत्यादि सङ्गच्छते । वोपदेवेन तु "पाणि-
शकटविश्लिष्टनिष्ठ सकारणं दृश्यते न सकारणमात्रम्" इति जयादिकसर्व्ववर्षचन्द्रादीनां मत-
मतसुख्य "विवाहे" इत्युक्तम् । उपायत इति (५८०) सेः क्विप्तात् (६०६) अम्बोपि, (५६९)
विषोपि, क्विप्तिवत्त्वपथे मस्य (५०) चतुस्तारः । पाणिनिः १।१।५६ ।

‡ भोजनार्थे भुजो मं स्यात् वे । 'अगग्ने' इति तु पाणिनिः, अगमं रचयं मङ्गिरेऽथे इत्यर्थः । शाखीन् चान्वाणि । रचासिन्ने उपसर्गार्थेऽपि मन्वाकविप्रयोगादौ मं स्यादिति वक्ष्यन्ते । यथा—भुजुके श्विनीपात्रः श्विनीमेव श्विनान् (रघुवंशम्) इत्यादी । पाणिनिः १।१।६६ ।

§ संपूर्णकान् क्षीतिर्न स्यात् वे । संक्षुते प्राचयतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।६६, ६७ ।

उदयुङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्रे तु, प्रयुनक्ति सुचं । *

६१३ । प्रतारे वञ्चि-गर्हः । (प्रतारं ०), वञ्चि-गर्हः ५) ।

वटुं वञ्चयते गर्हयति । प्रतारे किं, श्येनोऽहिं वञ्चयति । †

६१४ । पूजाभिभवे च स्नापेः ।

(पूजाभिभवे ०, स्ना ११, स्नापेः ५) ।

जटाभिर्स्नापयते । श्येनो वर्त्तिकामुज्जापयते । पुत्रमुज्जापयते ।

एषु किं, घृतं विलापयति । ‡

६१५ । मिथ्या कारे-रभ्यासे ।

(मिथ्या १५, कारेः ५, अभ्यासे ०) ।

पदं मिथ्या कारयति । मिथ्या किं, साधु पदं कारयति ।

अभ्यासे किं, सज्जत् पदं मिथ्या कारयति । §

* उद य, वीरय वचसात् । उदो वीरयय परात् युजिरी अ च युती इज्जसात् सं स्यात् धे, न तु यज्ञपात्रे । प्रयुनक्ति सुचमिति सुचं यज्ञे नियोजयतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।६४, वार्त्तिकम् । “असनिर्दुः प्रादेः” इति क्रमदीचरः ।

† वन्यु नन्वा, यद्यियं सिद्धे इत्येताभ्यां प्रेरकान्ताभ्यां श्ये नं । श्यात् प्रतारे प्रतारणात् १ प्रवचनमिति पाणिनिसर्व्ववर्णाधी, विसंवाद् इति क्रमदीचरः । वटुं ब्राह्मण्युज्जारं वञ्चयति गर्हयति प्रतारयतीत्यर्थः । श्येनः पक्षी वञ्चिं वटुं वञ्चयति परिहरतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।६८ ।

‡ पूजायात् अभिभवे चकारात् प्रतारे च स्नापयतेर्त्वे नं स्यात् । स्नापिरिति षीचादी-र्णो (०४५) स्नापये, स्ना-षातोच षी, समयोरादन्तात् (०८४) यच्चि ह्रस्वम् । जटाभि-र्जटिलक्षणेः पुष्पजटाभिर्नां पूजयतीत्यर्थः । श्येनो वार्त्तिकान्-सभिभवतीत्यर्थः । पुत्रं प्रता-रयतीत्यर्थः । घृतं द्रव्योत्तरोतीत्यर्थः (०८१) । पाणिनिः १।१।०० ।

§ मिथ्या-शब्दात् परात् कारयतेर्त्वे नं स्यात् षीजःपुन्ने । पदं मिथ्या कारयति स्मरदि-दुष्टं पदं पुनःपुनश्चारयतीत्यर्थः । साधु पदं पुनःपुनश्चारयतीत्यर्थः । स्मरदिदुष्टं पदं सज्जदुश्चारयतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।०१ ।

६१६ । व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थ-इसान्व-
ह्ववहोऽनन्योन्यार्थे । (व्यतीहारे अ, गति—वहः ५, अनन्योन्यार्थे अ) ।

व्यतिभवते अर्कमिन्दुः, व्यतिहरते व्यतिवहते । व्यतिजन्निष्य
व्यतिजन्निष्यं । ‡

६१७ । होऽस्तेरेति । (हः १, अनेः ६, एति अ) ।

अस्तेर्हः स्नादेकारे परे । व्यतिहे । †

गत्यर्थदिक्षु, व्यतिसर्पन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिहसन्ति ।
अन्योन्यार्थे तु, परस्परं व्यतिलुनन्ति । ‡

६१८ । स्मृदृश(ऽ)ननुज्ञानाप्रतिश्रोः सनः ।

(शु—श्रीः ५, सनः ५) ।

* गतिश्च हिंसा च शब्दश्च गतिहिंसाशब्दाः, ते अर्था धेयां ते गतिहिंसाशब्दाः।
ते च इवश्च ते गतिहिंसाशब्दाद्येहसाः, तेभ्योऽन्वः गतिहिंसाशब्दाद्येहसान्वः । गतिहिंसा-
शब्दाद्येहसान्वश्च इव वह वेति तस्यात् । अन्योन्यस्व अर्थे इव अर्थो यस्य सोऽन्योन्यार्थः, न
अन्योन्यार्थो ऽनन्योन्यार्थस्तस्मिन् । अन्योन्याद्येन अन्योन्य-इतरंतर-परस्परशब्दा बोध्याः । यत्पर्य
हिंसायं शब्दायं इत्यसि—भिन्न धातुभ्यो ह्ववहाभ्याश्च मं स्यात् वे व्यतीहारे, न त्वन्योन्यार्थशब्दे
प्रयुज्यमाने । परस्परमेकजातीय-क्रियाकरणं व्यतीहारः, क्रिया-विनिमयः क्रिया-विपर्ययः
इत्यादि । ह्ववहोर्मन्वर्थत्वात् पृथगुक्तिः । इन्दुरर्कं व्यतिभवते, अर्को यथा इन्द्रावसं गते
उदेति, इन्दुरग्नि तथा अर्को अक्षं गते उदेतीति व्यतीहारः । व्यतिहरते व्यतिवहते ज्ञानं
वाक्यः । एवं व्यतिहरते धाम चौराः, व्यतिवहते भारं जवकाः इत्यादि । व्यतिजन्निष्य
त्यसि श्रेवः, व्यतिजन्निष्यं घृष्टमिति श्रेवः, जव न क्षिर् जगौ, (७२६) छिन्नं, (७०८)
इन्, (२१०) उरुशोपः । एवं व्यतिके, व्यतिवजते इत्यादि । पाणिनिः १।१।१५, १६, १६,
वार्त्तिकवचनम् ।

† व्यतिहे इति व्यति-अस-कौ-ए, अनेन असस्थाने ह-पादेशः । पाणिनिः ७।४।५२ ।

‡ व्यतिसर्पन्तीत्यादि यत्पर्यादिनात् व्यतीहारेऽपि न मं । परस्परं व्यतिलुनन्तीति
परस्परशब्देनैव व्यतीहारसौत्रज्ञात् न मं । सम्बन्धविनिमयेनोच्यो 'इवशुभ्रुववहव्यतिवि
रुपयं विनिमय-शब्दस्यापि अन्योन्यार्थकत्वेन नान्येवदम् ।

एभ्यः सनन्तोभ्यो मं स्यात् । सुखूर्ध्वेति दिङ्प्रत्यये विज्ञासते
शुभ्रवृत्ते । अन्वच अनुजिज्ञासति आशुभ्रवृत्ति प्रतियुभ्रवृत्ति । *

६१६ । जिञ् अग्रन्त-पिब धे नृद्वद् वस दम्-
श्चाद् परिमुह्यायमयसो ऽगिज्ञापवदायन्वोत्समा-
यमः फल्लिनि । † (जित्—वृत्तः ५, अनिज्ञा—वसः ५, फल्लिनि ७) ।

जितो अग्रन्तपिवादे-रगिज्ञानाते-रपवदो ऽपन्वोदादिपूर्व्ययमश्च
फल्लवति धे मं स्यात् । यजते । पाययते धापयते गर्त्तयते
वादयते वासयते दमयते रोचयते आदयते परिमोहयते
आयामयते आयासयते । आनीते अपवदते उदयच्छते संय-
च्छते आयच्छते । अन्ये तु, वेदमुदयच्छति । फल्लिनि जिं,
यजति याजकः । ‡

इति न-पादः ।

* नास्ति अनुर्ध्वजिन् सोऽननुः, स चासौ ज्ञावेति अननुज्ञाः । न विद्येते आ-प्रती
यजिन् सोऽनाप्रतिः, स चासौ श्रुवेति अनाप्रतिश्रुः । अश्रु इत् च अननुज्ञाश्च धेनाप्रति-
श्रुवेति तज्जात् । एभ्यः सनन्तोभ्यो मं स्यात् धे । पाणिनिः १।१।५७, ५८, ५९ ।

† परिसुहः परिसुहः, आशो यम-यसो आयमयसो, पिबध धे च नृत् च वदध वसध
श्च च वधश्च अदध परिसुहश्च आयमयसो धेति तत् । अग्रन्तचासो पिबधेश्च वदधश्च वसध-
श्चाद् परिमुह्यायमयसु धेति तत् । जिञ् अग्रन्त-पिब—वस् धेति तज्जात् । नास्ति नियंजिन्
सोऽग्निः, अनिज्ञासो ज्ञावेति अनिज्ञाः । अपात् वदः अपवदः । उद च उन् च आच
उत्समाः, तेभ्यो यन् उत्समावन्, न यन्तोऽपन्वः, अपन्वे उत्समावन् अपन्वोत्समावन् ।
ततः अनिज्ञाश्च अपवदश्च अपन्वोत्समावन् धेति तज्जात् । पाणिनिः १।१।७१—७७, ८९,
वार्त्तिश्च वधश्च ।

‡ अत्र जित्पदेन नचपाठे जातुवन्ताः आन्वाच धेऽप्यन्ते । तेन जिञ्जेयैव अग्रन्तचासो
अग्रन्त-पिवादेर्ध्वजिञ्—(८६१) अन्वात्तार्त्तेश्च इत्यादिना विहित-परञ्जोपदेशक वाचनार्थम् । अन्यथा
पिब धे अद एवान्वाचत्वात् अन्येवान्निर्वाहिकात्तन्मात् । तेन परञ्जोपदापत्तिः स्यात् ।

इय पादः—ठ भावं ।

६२० । ठ-भावे मं । (ठ-भावे अ, मं १) ।

धो ठे भावे च मं स्यात् । †

६२१ । र-तनोर्यगिणौ । (र-तनोः अ, यन्-रौ १) ।

धोः रे परे यक्, तनि परे इक्, स्यात् ठे भावे च ।

सूयते विष्णुः, सूयेत, सूयतां, असूयत । असूयावि । †

मतस्य कणाशाखेन्द्रियादि-विशेषविधेरन्वयस्य सर्व्वव्याप्तेः फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदं सिद्धमिति । किञ्च स्वन अ इ पितरौ इत्यादि चुरादिनचौयस्य आनुबन्धात् चुरादेर् अं अकारेण आनुबन्धित्वं भाव्यति सूचनात् यच्चपठितआनुबन्धमिन्न-चुरादेर्नयं व्यवस्था । यजते इत्यादि । यत्रै जी देवाद्यादी इति भित् । पा पाने, धे ट पाने, इत्य नर्त्तने, वदे वाचि, ऐ वसौ निवासे, दसु अ इत् इमे, अच इत् प्रीतिमन्त्राद्योः, अद ली भये, सुञ्जु जि छ वैचिन्धे, औ यञ्जुपरमे, इत् यञ्जु यतने, एकादशैते आत्माः । आ न दोषे, वदे वाचि, औ यञ्जुपरमे इति ययः । वेदसुदयच्छति वेदमवगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । बाजको यजतीत्यत्र वेतनदानेन यजमान-एव फलवान्, न तु बाजक इत्यर्थः ।

(६११) नवमः पदे इत्यनेन उभयपदयोर्भ्यवच्छेधं, फलवति कर्त्तरि आत्मनेपदम्, अफलवति परस्मैपदमिति ।

• ठं कर्त्तुं, भावो घाल्येः, समाहारो ठ-भावं तस्मिन् । (२१५) भावे माघमिति यथासि, यथाव्यय भावस्यचं परपाठइत्यर्थम् । इती धोरिति कर्त्तुं वातुनायमाद्यर्थं, तेन पचते, चिञ्जित्पचते, काच्यते, पिपच्यते, पापच्यते इत्यादि । कर्त्तुं वाच्ये इत्यनेन कर्त्तुं-एवोक्तत्वात् कर्त्तुं-पदस्य कर्त्तुं-नाम-पुनरुक्तत्वात्पुनरादिषु द्विमापदस्य यथासि भवति । पाचिमिः १।१।११ ।

† अर्थवत्-विशेषादिचया विनिश्चयत-विशेषक यथावन्नात् यथा सिना यक् वाच्यते, इत्या चं सिवाच्यते । जिञ्जात् यच्चि न युचः, चिञ्जात् यच्चि इति । सूयते इत्यादि (६२०)

६२२ । इन् ग्रह इशब्धः सिद्धादेर्मिष् वा ।

(इन्-ग्रह-इश-बधः ५, सि-धादिः ६, मिष् ११, वा ११) ।

एभ्यः परासां सि-डो-डौ-तौ-धौनां मिष् वा स्नात् ठ-भावे ।
अस्ताविषातां अस्तोषातां हरिहरौ । तुष्टुवे, स्ताविता स्तविता
स्योता, स्ताविषीष्ट स्योषीष्ट, स्ताविष्यते स्योष्यते, अस्ताविष्यत
अस्योष्यत । * अर्थ्यते, अर्थ्यते, संस्त्रियते । †

६२३ । नेष् तपो ऽनुतापे ।

(न ११, इष् ११, तपः ५, अनुतापे ०) ।

अन्वतप्त । दीयते । ‡

६२४ । यन् ङित्कदिश्यातः ।

(यन् ११, ङित्कदिशि ०, यानः ६) ।

घोऽङ्घरे इति दौर्घः । विभुरिति कर्षं, जनेरिति श्रेयः । टी-यन् अस्मावि (५००) उद्भिः,
(६४४) इषसन् लोप्यः । पाणिनिः १।१।६६, ६७ ।

* इन्ग्रह इशब्ध इश च तत्तस्मात् । सिध् आदिश्च (डो डौ ती धौ) तत्तस्य ।
मिषो मिष्वादादौ, सिष्वात् उद्भिः । इजो वाचकोऽयम् । स्त-टी-धातां सिः, शिरादी मिष्,
उकारस्य (५००) उद्भिः । पचे (५८०) नेमिकाजादिति इन्निविधः, (५४२) गुणः । हरि-
हरौ कर्षं । डो-ता, वा मिष्, मिषो विकल्पपचे (६०६) वा इम् । एवं डौ-डौष्ट, ती-
स्यते, धौ-स्यत । पाणिनिः ६।४।६२ ।

† अनुते, इष्, (६१५) आङ्घ्र्युत इति गुणः । एवम् अ-ते अर्थ्यते । से-ङ्ग-ते, (००६)
उन्, (६१५) अनुस्त्वामिषेति नियमात् गुणाम्भावे, (६२०) ऋद्धिः ।

‡ तपोऽनुतापाच्च इष् न स्नात् ठभावे । अन्वतप्तेति तम्, इषीं निषेधे आं सिः,
घोदिस्राजेम्, (५६२) सिष्वापः । दीयते इति दा-न दाते, दु हा न चि दाते, दा-च
कृती, ई च पाचते, दे च शोचते, हो व षोई इषेवां (६१२) शान्तावे इति डौ । पाणिनिः
६।१।६५ ।

आदस्तानां यन् स्वात् विचति कति, इति च । *
 अदायि, अदायिवातां अदिवातां । †
 इत्यते, अवधि अवानि, अवानिवातां अवधिवातां अहसातां । ‡
 अद्वते, अयाहि, अयाहिवातां अयहीवातां । §
 इत्यते, अदर्शि, अदर्शिवातां अदृक्षातां । ¶
 अम्यते मोहो मुकुन्देन, अशमि अशमि, अशमिवातां अशमि-
 वातां अशमयिवातां । ॥

* अ च च च उवी, टी इती वल स ज्वित्, स आसी क्वेति ज्वित्कत्, अच इत् च यत्किम् । यमो न इत् चने । आदस्तात्तुभ्यो अयः स्तानि (१०८) टी विधानात्, औ च (७८४) पष्-विधानात् अच ज्वित् इत्यनेनैव सिद्धे क्विबोर्बुद्धं दरिद्रा-वातोर्बपि दरिद्र इत्यत्र वनावन-निवेद्यात्, अचया, खोपोऽन्वाद् इत्यते इति आवेन खोपसाद्देशे, आनसाद्देशोर्मन्त्रे वखीयागानमो विचिरिति आवात्, (७०२) दरिद्र आचोप इति सूत्रं वाचिन्ना चनेन वनावनापचेः । पाणिनिः ७।१।२१ ।

† अदायीत्यादि हा-सन्, इत्, (१४४) तन्खोपः, चनेन वन् । आतां, चिः, निच्, इन्निचोपमिहात् वन् । निचो विकल्पपचे (७१६) स्थापेरिति किः ।

‡ अयहीत्यादि इन-सन्, इत्, तन्खोपः, (१७८) वयाद्देशः, (१७७) इतिः, (७४४) पुनः प्रथः । वयाद्देशविकल्पपचे (१७८) खीर्षो च इति वल चः, इतिः । आतां, चिः, निच्, वल चः, इतिः । निचा विकल्पपचे वयाद्देशः, तस्यापि विकल्पपचे (२०८) इनः कित् सिरिति छेः क्विब्, (१७६) अन्-खोपः ।

§ अद्वते इति (१६१) जिः । टी-आतां, चिः, निच्, इतिः । पचे इन् (७७१) इती दीर्घः ।

¶ अदर्शि, इन्-टी-सन्, इत्, वृचः, तन्खोपः । टी-आतां, चिः, निच्, वृचः । पचे दीर्घात्, (११४) वच्, (१०२) वल चः, (११८) छेः क्विब्, (१११) वलम् ।

॥ अम्यते इति अमयातोः जिः, (८००) वा अनेति निब् प्रकाः, अन् इति खिन्-अच्, (६४१) खीर्षोपः । मोह इति अजायसपुः कर्षेणात् कर्षणार्थेचि (२८०) प्रथमा । अशिमन्, इत्, (७८८) औचनीसु इवेति अलो दीर्घः, ततः तन्खोपः । आतां, चिः, (१२४) अन्-आत् निच्, औचनीसु इवेति अलो दीर्घः । निचो विकल्पपचे कि, व खीर्षोपः ।

६२५ । भावे माद्यं । (भावे अ, माद्यं १) ।

मस्याद्यं वचनं भावे प्रयुज्यते । मया भूयते, अभवि, बभूवे
बुभूवे, भाविता भविता । शस्यते मुनिना, अग्रमि । अग्रामि
अग्रामि आग्रामि । व्यग्रमि व्यग्रामि । अवधि । अजा-
गारि, औ तु अजागारि अजागारि । *

६२६ । भन्जगित्त्वो. वेस्वमोर्नलोपः ।

(भन्ज्-अगित्त्वोः ६।, वा १।, इच्छन्तोः अ, न-लोपः १) ।

अभाजि अभञ्जि, अलाभि अलञ्जि । गो तु, प्रालञ्जि । †

* भावे व्यादिविभक्तयः अकार्यकादिव चातीः स्तः, कृतप्रत्ययास्तु सकार्यकादपि । भावो
चाल्थः, [भावो भावना उत्पादना क्रिया इति सिद्धान्तकौस्तुभे । “व्यापारो भावना सैवोत्-
पादना सैव च क्रिया” इति तत्त्वबोधिनौ] तस्मिन् वाच्ये आकानेपदस्य चाद्यं वचनं स्थादित्थः ।
चाल्थस्य वाच्यत्वात् युष्मदशदोरवाच्यत्वे से-प्रथमतयो न स्तः, अपिच चाल्थस्य द्वित्वादिद्विविधत्वात्
द्विवचन-अप्रवचने न स्तः, चाल्थस्य द्वित्वादिद्विविधत्वात्पि पुत्राभ्यां भूयते इत्यादी द्विवचनादि न
स्थादिति । भूयते इति, मया इति अतुल्यकार्येऽस्तौवा । भू सत्तावामिति अकार्यकात् भावे
की-ते, वच् । अभवि टी-तन्, इच्, इङिः । बभूवे तुभूवे इति (५६०) तुवोऽच् व्याम् । इदन्तु
पाणिनीया नञ्छन्ति । भाविता भविता, निच् वा, वच् इम् । शस्यते मुनिना इति अस्तु निर्व-
ग्रमे, से, वच् । मुनिः शान्तो भवतीत्यर्थः । अग्रमि, टी-तन्, इच्, इङिः, (७४४) अनवच इति
उल्लः । तत्रैव अम-वम-आचम-वर्जनात् तेषु न उल्लः । आङ्-पूर्व-चनो वर्जनात् अचनीत्यत्र
उल्लः । अम-वम-विचमन्तु वेति व्यग्रमि व्यग्रामि, एवम् अमि अमि, अग्रमि अग्रामि ।
अवधि वच् इती टी-तन्, अपि उल्लः । अजागारि, (६६६) आचोऽवधिति तुवनिविधः,
इङिः । औ तु (७२८) औचनीस्तु वंच जातुवेति वा उल्ले पदवचम् । आञ्जम् ।

† नास्ति निर्वञ्जिन् षोऽभिः, स चासी कश्च वेति अविच्छन्न । भन्ज् च अविच्छन्न च
तत्स्य । अचनीर्नञ् लोपः आद्या इति अमि च परे । अजाचीति भन्ज् चो जीटमे टी-
तन्, इच्, नलोपः, ततः उल्ल-चकारस्य इङिः । नलोपस्योपपत्तौ उल्ल-चकारात्प्रायात् न
इङिः । एवं कसी ऊ व प्राची टी-तन्, इच्, (७४१) तुच् रच इति तुच्, अनिच्, नलोपपत्तौ
इङिः, अन्वच न इङिः । औ तु इति उपसर्गे उपपत्तौ लोपीत्यर्थः । पाणिनिः ६।७।१२, ७।१।६८ ।

६२७ । ठवद् ठघो ऽठे । (अतृ ११, ठघः १७, चठे ७) ।

ठमेव घत्वं प्राप्तं ठघः, स च ठवत् स्यात् न तु ठे सति । †

तथाच—क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः खैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥

स्वयमेव भिद्यते काष्ठं, अभेदि । †

* ठघ तत् घयेति ठघ, आदौ ठं पश्चात् च इत्वर्थः । ठघः कर्मकर्ता ठवत् कर्मवत् भवति, न तु ठे कर्मणि सति, द्विकर्मकस्थले एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविन्यायात् अन्वयिन् कर्मणि नियमान्ते न स्यादित्यर्थः । तेन याच्यते राजा स्वयमेव भूमिनिष्ठि न स्यात् । ठवदित्यनेन कर्मवाच्यविहितं यक् इष् मिष् आत्मनेपदस्य चतिदिश्यते, न तु कर्मकर्तुः कर्मत्वं विधीयते । पाणिनिः १।१।८७, कर्त्तृकच ।

फलर्थाः केषित् कर्मस्थाः केषित् कर्तृस्थाश्च भवन्ति । यत्र कर्मस्थाश्च धातुप्रमेयः कर्मणः कर्तृत्वविन्यायः, न तु कर्तृस्थाश्च धातुना, तेन पच्यते षोढनः स्वयमेव, भिष्यते काष्ठं स्वयमेव इत्यादि स्यात्, खद्यते षोढनः स्वयमेव, गन्वते ग्रामः स्वयमेव इत्यादि तु न स्यादिति बोध्यम् । तथाच प्राच्यः—कर्मस्थोऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्ता च कर्मवत् । कर्तृस्थोऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्ता च कर्तृवत् ॥ कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः । कर्तृस्थो बुध्यतेर्भावः कर्तृस्थाश्च गमादयः इति ॥ पचतेर्भावस्य आदीनां विज्ञानिसस्युच्चादिव्येव भवति न तु पाककर्त्तरि, एवं भिदादीर्भावो भिदादिः काष्ठादिव्येव न तु भिदादिकर्त्तरि । बुध्यतेर्भावो ज्ञानं विद्ध्येव न तु ग्रन्थादी, एवं गमादीनां भावः पादचालनादिः कर्तृव्येव न तु शालादा-वित्यर्थः । एतच्च—निर्व्येष्टे च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते । न तु प्राच्ये कर्मव्येति सिद्धान्तोऽयं व्यवहितः ॥ किञ्च एकक्रियाकर्मणः कर्तृत्वं विदधति इति बोध्यं, तेन पचत्योदकं दीवदकः, राध्यते षोढनः स्वयमेव इत्यत्र न स्यात् ।

† एकक्रियायाम् एकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च कथं उभयव्योक्त्यः पाठ—क्रियमाणमिति । क्रियमाणं साधमानं यत् कर्म, कर्तुः सुकरैः सुखनिपाथैः, खैर्गुणैः कर्मसुखनिपाथैः इति यावत् कुर्वैः, स्वयमेव प्रसिध्यति भिष्यते यत् कर्मकर्ता इति विदुर्वागन्ति तुषा इति शिवः । पचते नियमान्ते काष्ठं स्वयमेव भिद्यते, काष्ठस्यातिभङ्गुरत्वपपुषेन कर्तुः सुकरैश्च स्वयमेव भिदे जायते इत्यर्थः । काष्ठमिति आख्यातौक्त्यात् प्रथमः । टी-तन् चभेदि ।

८२८ । कुपि-रन्धः झन्-भे वा रे ।

(कुपि-रन्धः ३, झन्-भे १४, वा ११, रे ७) ।

कुपति कुपते, रन्धति रन्धते । *

८२९ । वेषाज्दुहः । (वा ११, इष् ११, वज्दुहः ३) ।

वज्जन्तात् दुहश् इष् आहा, ठवे । अकारि अकृत, अदोहि
अदुग्ध । †

८३० । न तप-वच-सठपचदुहः ।

(न ११, वच-वच-सठ-पचदुहः ३) ।

तपो वचः सठाभ्यां पचदुहाभ्याश्च इष् न स्यात् ठवे । अतप्त,
अवच । अपत्त आचः फलं, अदुग्ध गौर्दुग्धं । अतएवानयो-
ठेऽपि ठचत्वं । ‡

* कुपिश्च रन्धश्च तपज्जात् । झन् च पचते । आभ्यां रे विभवे झन् परस्मैपद-
स्वरा चार्थकर्त्तरि वाच्ये । कुप न निष्ठाये, रे परे सं झन् च, पचे सं वच् । एवं
रन्धतीति रन्धो च राधे, (३६०) नधीयः । रे चिं, अकीचि, चुनुषे । अरधि, ररधि
ररधे । सं वेति इति सिद्धेऽपि झन्विधात्, कुपन्ती रन्धन्ती इत्यप (२४३) निमित्तपर्यन्तम् ।
पाणिनिः ३।१।८० ।

† अच् च दुहश्च वज्जन्तात् । वज्जन्तातोर्दुहाकारोश्च तपि परे इष् न स्यात् ठवे ।
वा-वचत्वं वाच्यकारनिष्ठत्वं च । अकारोति झ-तन्, इष्, (६४४) वज्-कीपः, (३६०)
ठहिः । पचे च्या चिः, (६१८) छेः चिञ्, (३६२) छेर्धीयः । अदीर्घीति इति वृत्तः ।
पचे (६३०) चिन्विभे उक्तोऽपिपचे अदुग्ध । पाणिनिः ३।१।६५-६६ ।

‡ उभे वच वर्त्तते वी वी वही, वही च वी पचदुही वेति, अतः तपश्च वच-
सठपचदुही वेति तज्जात् । अतमेति इष्-निषेधे च्या चिः, वीहिजात्-वेत्, चिधीयः ।
एवञ् अवच, वच छेः चित्त्वं च । अपत्त आच-इत्यादि, चार्थेन फलं पचमान-व्यवहार-
त्वं फलञ् अपत्त, एवं वेतिन दुग्धं दुग्धमाना वीः फलं दुग्धञ्-अदुग्ध । अच् चार्थोऽपि-

८३१ । सन् अन्व अन्व इ कृ गृ दुह नम-
भूषार्थात् यक् च अिसुचि-माडात्त्वमिष् ।

(सन्-भूषार्थात् ५, यक् १२, च १२, जि-माडात् ५, तु १२, चमिष् १२) ।

सन्मादे-रिष् यक् च न स्नात् ठवे, अन्मादेसु मिष्त्वर्थे । *

चिकीर्षते अचिकीर्षिष्ट । अघ्नोते अघ्नन्विष्ट, प्रघ्नोते
अप्रघ्नविष्ट । ब्रूते अवोचत । किरते अकीर्ष्ट, गिरते अगीर्ष्ट ।
दुग्धे अदुग्ध । जमते अनस्य । तंसते अतंसिष्ट । कारयते,
अचीकरत अकारिष्ट अकारयिष्ट । कुते, अस्त्राविष्ट अस्त्रोष्ट ।
अयते, अमिश्रियत अश्रायिष्ट अश्रयिष्ट । आहते, आश्रयिष्ट
आश्रयिष्ट आहृत । †

पचदुहात्मा इष्-निषेधे ष्यां सिः, सिषीपः, उभयव चीदिस्त्रात्त्रेण । अतएवेति, सूचे
सकर्मक-पचदुहपचवात् अगवोः कर्मांतरसत्वेऽपि कर्मकगुणमिति बोध्यम् । पाणिनिः
१।१।६७, ६५, वार्तिकवच ।

* सन् सन्तः । भूषा अर्थो यक् स भूषार्थः । सन् च अन्वच अन्वच इव कुच गुच
दुहच नमच भूषार्थेति तस्मात् । जिर्णान्तः । भि (आह्वयिपट्) षठः (अकर्मकः) माठः ।
मिष् कुच चिष् माठवेति तस्मात् । न मिष् चमिष् । एषो यक्, अकारात् इष् च, न
स्नात्, इषोऽसिद्धत्वेन मिष् अपि न स्नात् ठवे, अन्मादेसु मिष्-मिष्ः इष् यक् च न
स्नात्, मिष्, ७ठ आदेवैत्वर्थः । दुहवातोः पूर्वेषु इष्-निषेधे अच अघ्नव अचमिषेवाचार्थम् ।
अन्माहवोर्षिकर्मकत्वेऽपि अतएवानयोर्द्वेऽपि ठवलमिति बोध्यम् । पाणिनिः १।१।८८,
वार्तिकवच ।

† चिकीर्षते इत्यादि, अं करोमिच्छति स अयमेव चिकीर्षते इति । चिकीर्ष-भासोः
अचमिषेधे चात्रिककर्तृवाच्यत्वात् इष् । टी-यम्, इष्-निषेधे (५५१) सिः, अमिष्वात्-
मिषीऽपि मिषे (५५७) इम् । सञ्ज्ञनयो विमतिषेधो बहुवाचितं तदुपधाधितमेति-
सिवायसक-अचोऽपि मिषेधे पुनः कर्म चिरिति श्वत् श्वात्वा सर्वनालीकप्रसिद्धिः । अन्व-
क बोधे, षी-ने, अचो मिषेधे चात्रिककर्तृवाच्यत्वात् (७५८) वा, (७०१) आहोरेति सिः
(५६७) नवीपः । टी-यम्, इष्-निषेधे सिः इम् च । एवं चत्त न अन्व-
अचमिष्वात् ।

६३२ । न्यादि-अप्रस्तावगत्यर्था मुखे ढे ढत्यमाभुवुः ।

गौणे याचादयोऽन्धे तु बघेटं द्विठवृष्णिति ॥३॥

अन्धे अन्धे इति भीषादिषी कश्चिदुदाहरति । इति, यक्निषेधे ऋप्, अदादिमात् ऋपो सुक्, टो-तन्, इक्निषेधे, अर-निषये (०२५) वचादिभिः, (६१८) वक्रलोति कः, (६५२) घोषादिभः । क्व म निषेधे, ते, यक्निषेधे तुदादिमात् (०२८) मः, (६२८) ष्त्वान्ने इक् । टो-तन्, इक्निषेधे सिः, (०४०) सायुद्धदिति इतोऽभावपथे (६५२) छिः किलन्, इक् (२१८) दीर्घः । इम्पथे तु अकरीट अकारिठ इति च । स्वं गृ म निषये इत्यस्मापि । इन्धे इति इङ्-ते, यक्निषेधे ऋप्, ऋपो सुक्, (१०६) दादिभः । टो-तन्, पूर्वत्वेषुषैवः इक्निषेधे, (६५०) सकोऽप्राप्तिपथे सि-निषेधः । गम-ते, यक्निषेधे ऋप् । टो-तन्, इक्निषेधे सिः, षौदिसाम्नेम् । संस-चातुर्भूपायः । कारयते इति ङ-निः कारिधातोः-ते, यक्निषेधे ऋप् । टो-तन्, इक्निषेधे (६१५) अङ्, हिलादिकं, अचोकरत । अङी निल्लेऽपि अच निष्-वर्जमिति कचनेन निष्वाः प्राप्तात्तुषात् आन्-निष्वां पथे ष्यां सिरिति, अतः निष्वां जेहोपि अकारिठ, निष्वाऽप्राप्तिपथे इन्नि जेहोपाभावे अकारिठ । कु च प्रकृतां, कृ-ते, यक्निषेधे ऋप्, ऋपो सुक् । टो-तन्, इक्निषेधे ष्यां सिः, निष्, इङ्गादि, अङ्गुणित । निष्वाऽप्राप्तिपथे (५२६) सुक्रनोऽन्धे इति निवन्नादिन्निषेधः । चि ज सेवने, ते, यक्निषेधे ऋप् । टो-तन्, इक्निषेधे अङ्, हिलादि, अचिञ्जित । निष्पथे अयायिठ, इम्पथे अययिठ । आइते इति आ-इण-ते, यक्निषेधे ऋप्, ऋपो सुक्, (६०६) अन्धोपः । टो-तन्, इको निषेधे सिः, निष्, (६०८) वचादिभः, इतिः, (०४७) इक्ष, आययिठ । वचादिप्राभाव-पथे (६०२) छल च, इङ्गादि, आयायिठ । निष्वाऽभाव-पथे (८०२) छिः किलन्, सतो अन्धोपः ततः सिषीपः, आइत । आङ्पूर्वचनोरकथंभात् (८०८) आङ्निपदविधानात्, सकर्षकोऽप्ययं माठः बोद्धव्यः, अकथंकात् अकथंभात् अकथंभात् ।

० द्विकर्षकचातुभः कर्षचि वाच्ये प्रत्ययोत्पत्तौ तुच्छां वीचतुभं स कर्षं उक्तं भवतीति सन्देहे व्यवसायात्—वादीति । गच्छि ठं (कर्षं) वक्तुं सोऽः । अठव प्रत्ययं अठवमर्थी, आनी च तौ अठवमर्थी चेति आन्वाडवमर्थी । आदयव आन्वाडवमर्थी च ते । विठवु द्विकर्षकचातुषु जन्धे, (२८७) आदयो—भी वङ् इ इति वङ् इव जन्धे तुप पथाया नव, आन्वाडवमर्थी आन्वमर्थी च पातयो तुषी डे कर्षचि वाच्यं इत्यं कर्षे-प्रत्ययन् चातुषुः । (२८५) याचादयो—वाच्यार्थं इङ् चि इच्छ-वक् नू इच्छ चि इच्छीः पातयो नीचे कर्षचि वाच्यं कर्षप्रत्ययमातुषुः । कर्षे तु द्विकर्षका पातयो कर्षे तुषीः नीचे वा कर्षचि वाच्यं कर्षप्रत्ययमातुषुरिति व्यवसायः । (२८७) आन्वाडवमर्थी आन्वमर्थी च पातयो नू च इच्छमर्थी च पातन् कर्षे तु कर्षचि वाच्यं इति ।

निम्बे विजयमजगति रजनिमगमि सुदमयाचि सञ्चोगं ।

गोपी हावमकार्यत भावस्यैनामनन्तेन ॥ #

इति इमान-पादः ।

सुख्यं, व्यर्षोऽतस्त्रियान्वयित्वा गीषत्वमिति । अथ यथेष्टमिति अनिर्घयादुक्तं, सर्वेषु
अन्तानां प्रयोगं कर्त्तव्यं भवतीति पाणिनि-सर्वेषु-कर्मणो-नन्तराः । पाणिनिः यथा—
“नीचे कर्त्तव्यं दुष्प्रादिः (दुष्टं वाचं पचं दष्टं रुधं प्रष्टं चिं दू श्रासं जि मन्थं सुपं) प्रधाने
नी इ इत् वृत्तान्, बुद्धिमत्पार्थव्योः शब्दकर्त्तव्यं च निजिष्ठया, प्रयोग्यकर्त्तव्यं च अन्तानां
वादवोः भवाः ।”

* उदाहरणान्वाह निम्बे इत्याद्याय्या । अनन्तेन क्लेशेन गोपी विजयं (यत्) निम्बे
प्रापिता, अथ गोपीति सुखं कर्त्तुं उक्तम् । अनन्तेन गोपी रजनिं अजगति आगरिता,
(१८२) दीक्षाकालीत्यनेन कार्याधिकरणस्य रजनिः कर्त्तव्ये सकर्त्तव्यस्यापि, सभावाद्कर्त्तव्यस्य
आवृत्तात्तोरन्तान्तर्यामीत्याः (१८४) कर्त्तव्यं, ततश्च प्रेरणज्जिवाया सुखं कर्त्तुं गोपीषुक्तम् ।
अनन्तेन गोपी सुदं इत् अगमि प्रापिता, अथापि गोपी सुखं कर्त्तुं उक्तम् । अनन्तेन
अजगति अजगतातोः टी-तन् । अनन्तेन गोपी सञ्चोगम् अयाचि प्राथिता, अथ गोपी गीषं कर्त्तुं
उक्तम् । यथेष्टमाह—अनन्तेन हावं (भावविशेषं) अकार्यत कारिता, अथ गोपी सुखं
कर्त्तुं उक्तम् । अनन्तेन एतां गोपीं भावस्य अकार्यतेति श्रियः, अथ भाव इति गीषं कर्त्तुं
उक्तम् । अकार्यत इति कारि इति अजगतातोः चो-त ।

अकार्यताया—

उत्सा-जीवन-दर्प-भोति-श्रवण-क्रौड-निवास-अवा-
-इत्यन्तान्-नभोवति-स्थिति-अशा-अज्जा-प्रमादीदये ।
उन्मादि च पलायन-भनचवोः स्यातो चवे खोटेने
सोई धापथ-मुष्ट-सुष्टि-दृष्टने श्वाती वृती मज्जने ॥
हीती आनर-श्रीन-वज्जमगीतुसाई मृती संभवे
श्याती मन्दमती च वृत्त-पतये शेट-शुचो रीदने ।
इहो हावकतौ च सिद्धि-निरती इषोपरीये वधि
अन्तोवेन-निमित्त-सङ्ग-वतन-खेई वरी-अकार्यताः ॥

अकार्यताया अकार्यतायात्कार्यताया भवति, तदाच भावम्—

पादोऽर्थान्तरं इतिर्भावोऽर्थान्तरं भावम् ।
प्रतिषेधेऽर्थान्तरात् कर्त्तव्योऽकार्यताया क्रियेति ॥

पादोऽर्थान्तरं इति—भावं वदति, मदी वदति । अन्तेन सङ्ग-वतन-खेई वरी-अकार्यताया
अकार्यताया, गोपीति, अनन्तेत्यादि ।

४३ पादः—त्रिः ।

६३३ । भवद्भूतभव्ये त्रिश्चः क्वायाः ।

(भवत्-भूत-भव्ये ७, त्रिश्चः ११७), क्वायाः १७) ।

क्वायाः त्रय-स्त्रिस्त्रिस्त्रिः क्त्वायात् वर्तमानातीतभविष्यत्सु कालेषु स्युः । *

श्रिते च चित्त-श्रयने मम मीन-कूर्ध-
कोसोऽभवकृहरिवामनजामदम्बरः ।

* भवत् भूतव भव्यव तत्त्वम् । श्री क्वाया यासां ताः । अथ क्वाये इति विशिष्टं पदमव्याख्यायम् । भवन्निति वर्तमाने श्रुतविधानात् वर्तमानः, भूत इति चतीति त्रिविधाना-
दतीतः ; भव्यो भविष्यत्कालः, सामान्यकाले तच्चादि-विधानादपि इह भविष्यत्काले च ।
श्री श्री श्री—वर्तमाने, श्री टी टी—चतीति, श्री टी टी—भविष्यति, श्री—सर्वकाले
(६६१) ।

आरम्भविधावाः सनामिपर्यन्तः क्वायो वर्तमानः, यथा महाभारते पठति । च बहु-
विधः—यथा, प्रहसोपरतयैव, उपाधिरत एक च ; निम्नप्रकृतः सामीप्यो वर्तमानवहुविधः ।
क्रमेण यथा—नासं न खादति, खादी प्रहसं नासजोमनं निवर्त्तयतीत्यर्थः । इह पुनाराः
श्रीकृष्णि, तदानीं श्रीकृष्णादेऽपि पूर्वश्रीकृष्णा तुहो वर्तमानत्वात् । पर्यन्तार्थेऽपि,
निम्नप्रकृतत्वात् । त्रिश्च पर्यन्तानां निम्नप्रकृत्यापि स्वल्पभविष्यत्तया भूतमभिव्यक्त्याऽप्यतीरपि
प्रयोक्तो भविष्यति । सामीप्यो द्विविधः—सूत्रसामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च, यथा—काम-
नानामकरत्तपि एषोऽङ्गमनश्चानि, एवं कननाम् पूर्वमपि एषोऽङ्गं क्वायातीति । पाणिनिः
१।२।१२२ ।

वक्तिन् क्वाये त्रिधासनात्किञ्चिच्च स भूतः, स च चित्तः—कामनः, कर्त्तव्यं, परीक्षयति ।
क्रमेण यथा—कः क्वायाभवत्, स श्रीकृष्णाको, स कर्त्तव्यं क्वायात् । चतीति श्री, प्रहसने
टी, परीक्षे टीति वक्तिन् तत्र, सर्वत्रैव क्वायात्किञ्चिच्चम् । पाणिनिस्तु “भवेत्काले च”
(१।२।१२२), “सुहृ” (१।२।१२०), “परीक्षे द्विद्” (१।२।१२३) ।

अभिप्रायसि निम्न—कामनमभिव्यक्त्यं क्वायात्कामनम् इत्यपि भवति । तत्र—यद्य-
भवति, श्री भविष्यति, यथाकार्यं भविष्यतीति । अत्रिस्त्रिश्च “क्वायात्काले च” (१।२।१२२),
“सुहृ द्विद्” (१।२।१२२) ।

वीऽनूद्वयम् भरतासज्जन्तुः

कस्त्री यताश्च भविता प्रहरिचतीऽरीन् । †

६३४ । वीं स्नेहातीते । (वी ११, स्नेह १, पतीति ७) ।

स्नेह योगी यतीति काशे वीं स्नात् । इन्ति का रावचं रामः । †

६३५ । वावत्पुराभ्यां भव्ये । (वावत्-पुराभ्यां ११, भव्ये ७) ।

वावद्भवति कस्त्री, पुरा इत्यते कस्त्री । †

६३६ । कदाकर्हिभ्यां वा । (कदा-कर्हिभ्यां ११, वा ११) ।

कदा पश्चामि गोविन्दं, कर्हिं इच्छामि शहरं । †

६३७ । क्विचिर्क्षिप्सायां । (क्विचिः १३, क्षिप्सायां ७) ।

उत्तरउत्तमज्ञान्त क्विमो रूपैर्योगी भव्ये वीं वा स्नात् क्षिप्सायां ।

कततः कतमः क्वो वा भिद्यां राक्षति राति वा । †

• वी-वी-वी-वीनां क्विचिर्विधिं यचातीति वा विशद उदाहरति इति इति । यत् नत्तं चित्तप्रवर्तने चित्तप्रवर्तनां इति, यः जीमन्तुर्ध्वोचोऽभवत्, प्रहरितामनमानस्यः यत्, प्ररतासज्जन्तुर्ध्वो यत्, कस्त्री भविता, यतां वावत्नां परीन् प्रहरिचती वैजयन्तः । जीमन्तुर्ध्वो वीचः जीमन्तुर्ध्वोचः, एवं सर्वत्र चित्तः । वीचो वरावः ।

† वा इत्यन्वयम् यतीवकाश्चापि । यद्यपि दूतनाथे कस्यः प्रवृत्तो वैवाकररैः, यद्यपि दूतविवाहनामकिते एवं प्रायतः मित्रयोगो इत्येति । तथा "यच्छति वा जन्मदा क्षिप्सायां" इति रघुः । "क्षिः प्रतिवचति वा" इति पञ्चमनुम् । पाणिनिः ११२१२८ ।

• कस्त्री वीं प्रमिचत्काशे वीं स्नात् । निष्ठायां क्विचिं पुरा, तदुदाहरणार्थम् । कदाश्च वावद्भवति वावद्भवति इत्यादी पञ्चमकिते न स्नात् । पाणिनिः ३३३४ ।

• कततः कतमः क्वो वा स्नात् । पश्चामि इत्यादींश्चावत्परवर्तने इत्यादी इति । पाणिनिः ३३३४ ।

• क्विचिर्विधिं यदुपपद्यते सर्वविधायां चित्तप्रवर्तनायां इति । पाणिनिः ३३३४ ।

६३८ । विष्णुश्चिन्तितो ॥ (अ. ३३. ३३)

विष्णोर्नावादिनां समीपेः विष्णो लक्ष्मीं नदीं च वा प्रात् ।
यो विष्णं हस्तजि हस्तति तां च जग्नें वापि याचति नर । ॥

६३९ । श्वर्चाशंसधोः । (अ. ३३. ३४)

श्वत्सु श्वे प्रेम्णोर्वा श्वशंसनाथ श्वो श्री वा प्रात् । श्वश्वेदा-
याति प्रायाचति वा, प्रश्नं तु वेदमश्रीच श्वं तर्कमश्रीमते । ॥

६४० । आत्स्मिन्नां संज्ञा श्वे ।

(जातु-पदिमां २१, वस ७, वेदे ७) ।

जातु निन्दसि गोविन्द-मपि निन्दसि श्वरं । ॥

६४१ । कथमा श्री च वा ।

(वचना २१, श्री १२७ व १२७, वा १२७) ।

विष्णुश्चिन्तितो नवसागरान्तर्गतः । (११०) प्रयोगेण ह्य, वदन्तां श्वे वाः, श्री वा प्रात्,
विष्णो रानि प्रेम्णमि वा, वा च हारी । श्वश्विः २११५ ।

॥ श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ ।
श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ ।

॥ श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ ।
श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ ।

॥ श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ । श्वश्विः २११५ ।

अपि हिंसात् जगत्पातो महापातकपचकं । †

६४६ । प्रीत्या उखापने । (गीता ४.११)

प्रीतिः काम्यैः । उखापनं त्रिधातु बोध्यतावत्प्रदानः । प्रीतिरित्युक्त-उखापनीयादिभेदेन वर्तमानात् प्रीः सहा लीलात् । अपि हिंसात् जगत्पातो महापातकपचकं । †

६५० । अद्वाचैर्वा ऽवदि ।

(अद्वाचैः १३, वा ११, अ-वदि ७) ।

अद्वाचैर्वा भजेः प्राचैर्भक्षयेऽजं बभक्षं तं । †

६५१ । भव्ये वा फलहेत्वोः ।

(भव्ये ७, वा ११, अ-वदि ७) ।

मं यायाचे-वनिदीमं, नीमं मन्वति यास्वति । †

• वाचम् अविप्रवः । अविप्रवार्थे वर्तमानाभ्यामप्युत्पत्त्यां बोधे उभेऽपि वाचिषु लीलात् । अद्वाचः अर्थं प्रापन् अपि हिंसात् प्रापद्वयने अविद्योऽव्य इत्यर्थः । अजः अजः दुःखम् उच्यते अजम् दुःखवन्ने अविद्योऽव्य इत्यर्थः । प्राचिभिः १।१।१५२ ।

† बोध्यतावत्प्रदानः बोध्यतावत्प्रदानम् । सामर्थ्येण त्रिधातु बोध्यतावत्प्रदानम् उपाधि-लक्षणं यत् तद्विप्रवार्थे वर्तमानात् प्रीः उभेऽपि वाचिषु लीलादित्यर्थः । "सिद्धाप्रवाये" इति च प्राचिभिः । अजः अजः महापातकपचकं अपि हिंसात् सामर्थ्येण महापातकपचकवद्वयने बोध्य इत्यर्थः । प्राचिभिः १।१।१५० ।

• अद्वाचैर्वा ऽवदि । अद्वाचैर्वा विप्रवः उखापने उभेऽपि वाचिषु लीलात् । अद्वाचः अर्थं प्रापन् अपि हिंसात् प्रापद्वयने अविद्योऽव्य इत्यर्थः । अजः अजः दुःखम् उच्यते अजम् दुःखवन्ने अविद्योऽव्य इत्यर्थः । प्राचिभिः १।१।१५१ ।

• मं यायाचे-वनिदीमं, नीमं मन्वति यास्वति । मं यायाचे-वनिदीमं, नीमं मन्वति यास्वति । मं यायाचे-वनिदीमं, नीमं मन्वति यास्वति ।

६५२ । कामोक्तेः श्रद्धाविति । (अथवा च, अथवा च)

कामं भवेत् भवान् भगं कश्चिद्विन्दति त्रिवं ह ॥

६५३ । गीशेच्छार्थैः । (गी ११, ५ (१), १० (१))

इच्छामि, शर्षं देवैत, शीपतिं देवतां भवान् । कामोक्त इति किं, इच्छन् करोति । †

६५४ । विधि-निमन्त्रणामन्त्रयाध्येषण-संपन्न-प्रार्थना-प्रेष्य-प्राप्तकाशादौ । (विधि-भाषकाशारी ७) ।

सदा । वामं कुर्वात्, इह सुचीत भवान्, इह शयीत भवान्, पुत्रमध्यापयेत् भवान्, किं भो वेदमधीयीथ उत तर्कमधीयीथ, भो भोजनं क्षम्य, प्रेषितस्व गङ्गां गच्छेः, प्राप्तस्ये काशस्तपः कुर्याः । एवं गी । ‡

शत्रुवात् । ईश-मन्त्रकारी ईशः, श्रद्धावप्रतिः कश्चन । पदे शीमं गच्छति किं च वाञ्छति । पाणिनिः २।१।२६ ।

• मन्त्रवहना उदीमत्तवर्षे । कामोक्तनिष्पन्नकामः, कश्चिदर्थे उन्नेषु कारितुं शी कान्, न तु कश्चित्कम्पवोषे । भवान् कामं यवेत् नवा काचवा सर्वं शिवं भवेत् इति बहुविध्या एतद्व्यञ्जम् । कश्चिदिति किं, कश्चित् शिवम् कश्चित् इति कश्चित्कम्पं बहुविध्यामवाचः । (कश्चित् कावमपेक्षे इत्यमरः) पाणिनिः २।१।२६ ।

† इच्छार्थैः उन्नेषु कारितुं शी शी प्र कात् । कश्चन इच्छति-कामं शर्षं देवैतं देवैत, शीपतिं देवतां सा । एत, इच्छाश्रुतिं शी शी प्र । इच्छाश्रुतिं करोति इत्यत्र इच्छाश्रुतिं शी शी प्र । पाणिनिः २।१।२६, २।१।२७ ।

‡ विधिच विमन्त्रणयाध्येषण-संपन्न-प्रार्थना-प्रेष्य-प्राप्तकाशादौ । विधि-भाषकाशारी ७ । कश्चित् इति । कश्चित् कश्चित् कश्चित् शी शी प्र कात् । इच्छाश्रुतिं करोति इत्यत्र इच्छाश्रुतिं शी शी प्र । पाणिनिः २।१।२६, २।१।२७ ।

६५६। सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं ।

(सुहृत्स्यैः शि, त, स, ध्वं) ।

सिन्धुमपि शोषयाधि । *

६५७। सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं ।

(सु-होः शि, तावत्, ११, या ११, चाधिधि अ) ।

पातु पातादा शिवः, पाहि पातादा शिव । †

६५८। सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं ।

(सुहृत्स्यैः शि, त-स-ध्वं ११) ।

पौनःपुन्ये चतिप्रये चार्थे सदा काले व्या शि-त-स-ध्वं सुः ।

एवं उच्यतेपाचीत । यथाकरणे प्रत्ययः सापत्तिमनुचं, (मिन्ननुचं मिन्नकरचम् प्रत्ययः
 सापत्तिमनादी दीर्घिपादीः प्रवर्तनमिति सिद्धान्तकौस्तुभे), यथा, इह सुचोत्त भवान् ।
 यथाकरणे प्रत्ययायो न सापत्तिमनुचम् (आमनुचं कामचारकरचम् इति सिद्धान्तकौस्तुभे),
 यथा, इह सुचोत्त भवान् । उत्पारपूर्वकमिदोत्तमन्येवर्थं, (उत्पारपूर्वको व्यापारः इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे), यथा, सुचन्याप्रवेत् भवान् । संप्रती मित्राणां, (संप्रकारचमिति पाश्चि-
 मीका)ः यथा, शिं ओ वेदमचोवीच उत्त सर्वमचोवीच, चरुमिति शिवः । शर्वना यथा,
 यथा, शिं ओ वेदमचोवीच, चरुमिति शिवः । चरुमिति शिवः, यथा, शिं ओ वेदमचोवीच, चरुमिति शिवः ।
 अन्तर्गतमिदंशब्दः इत्युच्यते, यथा, मातुके कायाः यथाः सुधाः । चादिप्रत्यासत्तुमती च
 (सिद्धान्तकौस्तुभेः इत्युच्यते) इति आधिनिः), यथा, चादिप्रत्यासत्तुमती च इति शिवे, सुचय इति
 सुचयती इति न प्रचोतः । एवं शीति यामं कशीतु उच्यते । पाश्चिनिः शि-त-स-ध्वं ११ ।

सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं, यथा, सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं इति (सापत्तिमनुचं), यथा, सिन्धुमपि
 शोषयाधि । इत्युच्यतेसापत्तिमनादीः, यथा जीवतु भवान् । पाश्चिनिः शि-त-स-ध्वं ।

सु-होः काले शिवः यां शोषयाधि चरुमिति शिवः । सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं इति शिवः
 शि-त-स-ध्वं इति शिवः । सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं इति शिवः । सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं इति शिवः ।
 सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं इति शिवः । सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं इति शिवः । सुहृत्स्यैः शि-त-स-ध्वं इति शिवः ।

सुधुर्मगं वा कुनाति सुखं च विरसति वा—सुनीचि सुनीत
सुनीच सुनीचं । *

६५८ । मास्त्रेन घोच्यौ । (मास्त्रेन ११, घो-च्यौ ११) ।

मास्त्रयन्त्रेण योगे सदा घो-च्यौ सः । मास्त्र भवत् सुःखं, मास्त्र
भूत् मोक्षः । †

६५९ । मा टी वा । (मा ११, टी ११, वा ११) ।

मा-योगे सदा टी आशा । मा विरस्यीत् सुखं, मा विरमतु,
मा विरसति । ‡

६६० । व्याधिषि । (टी ११, व्याधिषि ०) ।

व्याधिषिरं सज्जनः । §

* टीका: सुखे चतिवर्षे चार्थे, सर्वेऽपि चापि, विष्णु सुखदि चत्वारि च सुख्यमात्रे,
वैकल्पिके, चित्ते ननुमे च व्याधि त च च्च अरिचर्यः । तदात्वं विज्ञेयः—कर्मदि व्याधौ
परस्त्रीपदिनी चि त इति एवं, कर्त्तरि कर्त्तव्ये माये च आस्त्रेपदिनः क् अन्विति एवं,
कर्त्तरि कृत्वत्पदिनसमासीति । त्रिधावसुखे सत्यस्य विधिनां मरतीति अस्त्रयन् ।
(पद्यन्विः १।३।१२), सक्त, इरीमसक्त्य सुनीचि नन्वं सुखाय एवापि इरावराजनाः इति
मास्त्र, अत्र चलीककाले प्रयोगः, एतत्तः कर्त्ता । अत्र पुनः इत्यस्यस्योत्पत्तौ अस्त्रयन्-
एव इति विशेषात्प्राप्तिः । व्याधिषिः १।३।१२ ।

† मास्त्र-योगीश्वर व्याधिषीश्वरपदिनी च । मास्त्र-योगीश्वर (११०) अस्त्रयन्विषयः ।
व्याधिषिः १।३।१२६ ।

‡ व्याधिषि टीका व्याधिषीश्वरपदिनी च । व्याधिषिः १।३।१२६ ।

§ इत्यस्य व्याधिषिरं सज्जनः । व्याधिषिः अस्त्रयन्विषयः टीका । अस्त्रयन्विषयः
अस्त्रयन्, सुखरा, सुखेति चित्तयन् । व्याधिषिः १।३।१२६ ।

६६१। अरुणोदयस्य चतुर्विंशतिः ।

(पूर्वः १३, ती ११, चरदि ०, उ-११, चतुर्विंशतिः ०)

अरुणोदयस्य चतुर्विंशतिः सती वा स्यात् । यच्चन्द्रस्य प्रवृत्त्यते ।
अपवादोऽयम् । अरुणोदयं मन्त्रस्य, यत् अरुणोदयः शिवं । *

६६२। वनिकस्यार्थे । (वा ११, चतुर्विंशतिः ०)

वनिकस्यार्थे प्रयोक्तारि सति अरुणोदयस्य चतुर्विंशतिः सती वा स्यात् ।
आयसीदं यदोद्योगं इत्यति शोचते भवान् । †

६६३। अर्धसप्तम्ये च । (चतुर्विंशतिः ०, ती ११)

अर्धसप्तम्ये सदा श्री स्यात् । अर्धसप्तम्ये चतुर्विंशतिः सती वा स्यात् ।
सप्तम्ये च । *

६६४। खिलुपदस्यदि त्वादि त्रिषः ।

(खिलुपद-चरदि ०, त्वादि १३, त्रिषः १३)

* अरुणोदयः इव चतुर्विंशतिः सती वा स्यात् । अरुणोदयस्य चतुर्विंशतिः सती वा स्यात् ।
अपवादोऽयम् । अरुणोदयं मन्त्रस्य, यत् अरुणोदयः शिवं । *

† अरुणोदयस्य चतुर्विंशतिः सती वा स्यात् । अरुणोदयस्य चतुर्विंशतिः सती वा स्यात् ।
आयसीदं यदोद्योगं इत्यति शोचते भवान् । †

अर्धसप्तम्ये सदा श्री स्यात् । अर्धसप्तम्ये चतुर्विंशतिः सती वा स्यात् ।
सप्तम्ये च । *

वि. तुच्छदि चर्चदि सिवादिचयम्, चर्चदि चर्चदि सिवादिचयम्, चर्चदि चर्चदि सिवादिचयम् ।

आनाति दीर्घाच्च, चर्च व चर्चोत्तः, चर्चोत्तः ।

आनाति चर्चोत्तः, चर्चोत्तः, चर्चोत्तः ।

भासि लभिको विज्ञेयः, भासोऽनुत्तमिषी तुवा ।

भास युयं हरिहरप्रज्ञायाः, पादनेचयः । †

एको भवामि अ भवेऽहमादौ, दारैर्योभो अ भवाव चावां ।

वयं भवामो वचनः अ पुनै-स्वभाययाद्यापि विभो प्रसीद । ‡

इति क्रियादः ।

इति व्याख्याध्यायः ।

* चिद्व तुच्छ चर्च तत्त्वचिन् नन्वे इत्यर्थः । अकारेण इति कर्त्तरि चर्चेषि च वाच्ये इत्यर्थः । तथा (५११) नवमः पमे इत्यादिना कर्त्तरि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये, चिद्धे कर्त्तरि विदादिप्रथं, तुच्छदि कर्त्तरि सिवादिचयम्, चर्चदि कर्त्तरि सिवादिचयं ; तथा (२९०) इत्यर्थे न-निज्येन चर्चेषि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये, चिद्धे चर्चेषि सिवादिचयं, तुच्छदि चर्चेषि सिवादिचयम्, चर्चदि चर्चेषि सिवादिचयमिति । तेषामिदं-दिल-वदुत्तेषु विभक्तौनामधेय-वचन-दिवचन-वदुत्तमिषी तुवा इति इत्यर्थः । भाषे भाषामिति (२९५) पूर्वमेव भाषवाच्ये व्यवसायः । पाणिनिः १।४।१०१, १०२, १०५, १०७, १०८ ।

† आनातीत्यादि । अः शिवः चर्चोत्तं उच्यते आनाति, नृत्तिच्युती चर्चं न आनीयः आपवितुं न शक्नुतः, चर्चोत्तमिषीयाऽयं, आनाति चर्चं न जानति आपवितुं न शक्नुति, इति एतन्न-दिल-वदुत्तेषु कर्त्तरि न्ययः, अ शिवः तथा इत्येति इति चर्चेषि इत्यर्थः । इ विज्ञेयं अं एकी भासि, ई चर्चोत्तमिषी तुवा भाषः, ई हरिहरप्रज्ञायाः चर्चोत्तमिषी तुवा भाषः, इति तुच्छदि कर्त्तरि एतन्न-दिल-वदुत्तमिषी तुवा इति । पाणि, सुदुर्भवा वा चर्चोत्तमिषी, चर्चोत्तमिषी इति शिवः, (२५७) सुदुर्भवा इति चि ।

‡ अने केदारि चादौ उच्यते चादौ चर्चं एकी भवामि अ, चर्चं चर्चः इति चर्चोत्तमिषी तुवा भाषः अ, तथा पुनैः उच्यते चर्चं वचनं भवामो अ, एतन्न-दिल-वदुत्तमिषी तुवा भाषः इ विभो चर्चापि अं प्रसीद प्रवृत्तौ भव, वक्ष न पुनर्भवामीत्यभिप्रायः । चर्चं चर्चदि

६६६ । सुखनीयं व्याख्यानम् । [१-५, १ पा. ४१०-४१६ ५]

समानरूपकः ज्ञाता ब्रह्मते, न असद्वयः । ७

६६७ । तन्मानीयथा ठ-भावे ।

(सुख-सनीय-वाः १३, ठ-भावे ७) ।

धीरेति सुखं-भावे । चेतस्यं ब्रह्मनीयं चेतं पुच्छं । भवितव्यं
भवनीयं भव्यं त्वया । †

७ विद्विषेव सामान्यस्य वाचनं निवृत्तवति । विद्विषेव ज्ञाया सामान्यः कस्य सद्वय-एव
प्राप्यते इत्यर्थः । सद्वयस्य चतुर्थं हिमा स्वाभिमानेन एकावयवत्वम् । यथा, विद्विषेव
ज्या सामान्यो न एव वाच्यते, न तु तन्मानीयं । एवम् एकार्थे एव सद्वयस्यं यजते न तु
मिथ्यावेने, तेन पचाहिमात् कस्य हि विद्विषेन विद्विषेव चतुर्थत्वेन सामान्यः सद्वयस्येति चत्
न वाच्यते, चतुर्थे पचवीति पचः, पचनं, पाचः इत्यादि ज्ञादेव । एवं (११५८) जीवी-
त्यादिना जीविच्छेतेन चतुर्थत्वेन चत् न वाच्यते, तेन कारणा कारणनिभादि । एवमन्य-
थापि । न असद्वय इत्यनेन असद्वयविद्विषेन असद्वयसामान्यो न वाच्यते इति । पाणिनिः
१।१।८७ । एवमते विभाषा ।

११५९ । सुख-सनीय-वाच्यं ते । ठ-भावे सद्वयस्यम् । (११५९) असद्वयस्ये इत्यन
स्य इति भवितव्यतापिभाषात् तन्मानीयं भवितव्यत्वात् सुखेति, चत् विद्विषेवसामान्यस्य
असद्वयस्यं वाच्यतापि । चिन्त्यम्, एकार्थवचनित्वात् इत्, (११५९) पुच्छः । एवम् सनीय-
भवनीयं, च-वेत् । अत्र पुच्छमिति कथं च ज्ञानस्य तद्विद्विषेवस्यो वैकल्याणीयावदि
ज्ञानिनम् । अत्र तन्मानी भवितव्यनिभादि । अत्रानिति कथं चत् (११५९) असद्वयस्यम्
(११५९) जीवित्वात् चत् । एवं असद्वयस्यं, सुखेति, जीवित्वात्, सुखनिमित्तत्वं च-वेत्-
इति ज्ञाननिमित्तत्वं । असद्वयस्यं च-वेत् । एवम् च-
भवति च-वेत् च-वेत् भवितव्यः सुखेति ।
अत्र च-वेत् च-वेत् च-वेत् च-वेत् ।
असद्वयस्यं च-वेत् । सुखेति च-वेत् ।
असद्वयस्यं च-वेत् । सुखेति च-वेत् ।
पाणिनिः १।१।८६, ८७ । एवमते तन्मानीयं इत्यर्थः ।

६६८ । नोऽन्तोऽन्तरदुर्गेः प्राक्चोऽस्वा-
 भाभूपञ्चकभगमप्रायवेपनिजादीदितो जिह्वासा-
 दीचुङ्क्षु वा । (गः ६७, चपः ३१, चमरदुर्गेः ३१, प्राग् ११, चः १६, चक्षा

—पनिजादीदितोः ३१, जिह्वादीचुङ्क्षुः ३१, तु १११, वा १११) ।

चक्षरो दुर्-वर्जनीच परस्मै चविधिद्वैतो सति नञ्चाचः परस्मै
 चः ज्ञात्, न तु स्यादेः इवादिर्वर्जोदितच, अन्ताचसादीचुङ्क्षु
 वा । *

चक्षवीचीयं प्रयाचीयं । प्रयापचीयं प्रयापनीयं, प्रक्षोप-
 चीयं प्रक्षोपनीयं । स्यादेसु—प्रक्षानीयं प्रक्षापनीयं, प्रभा-
 नीयं प्रभापनीयं, प्रभवनीयं प्रभावनीयं, प्रपवनीयं प्रपावनीयं,
 प्रक्षमनीयं प्रक्षामनीयं, प्रममनीयं प्रम्यायनीयं प्रवेपनीयं
 प्रक्ष्वयनीयं । इजादेसु प्रेङ्गीचीयं । †

६६९ । खनाद्वेरे वे । (खनाद्वेः ६७, ए ११, वे ७) ।

* प्राक्चि इवेच सोऽदुः, चक्षुषादी विवेति चक्षुषिः, चक्त् च चक्षुषिच वचच्चात् । इत्
 नदिर्वर्जो च स्यादिः, न स्यादिः चनिजादिः, चनिजादिवाची इद्विधेति चनिजादीदित् ।
 स्यात् चार्थं दुर्, दुर् च चमर नञ्च ज्ञात् च विपद चनिजादीदिवेति, अन्ताचस्येति
 इजादेः । प्रक्षोपिवाची इक्षुप्ति इजादीचुङ्क्षु, जिह्वा इजादीचुङ्क्षु वेति स्यात् । चक्षु-
 दुर्गे पराहातेः । परस्मै चक्षुष्यन्ति-पञ्चमः अन्तः चक्षुः सति चः चक्षिन्वत् । स्याचीनां
 चिञ्चानां चाप्यन्तः चिञ्चिः । चाचिणिः अ० २९-३३, ३७, चविधिच ।

† प्रयापचीयनिजादि- एवं प्रयापिची- प्रयापं प्रक्षोपः प्रक्षोपिजादि । जिह्वासा-
 भाभूपञ्चकभगमप्रायवेपनिजादि- इजादीचुङ्क्षुः प्रक्षोपचीयं प्रक्षोपनीयनिजादि । प्रभा-
 नीयदि, प्रभवनीयं प्रभावनीयं चाप्यन्तः अन्तः दुर्जं स्यात् । प्रेङ्गीचीयं चिञ्चि- स्यात् ।
 चक्षुः चिञ्चि- स्यात् ।

अन चादनास च डेरे चासु ते एते । वेदं देवं । ७

८७० । अयो-राजसोः ।

(अ० ११, पौ: ३१, पापस्ये ७)।

उवर्षासादवशावेर्षे च्छात् उभावे । विप्रेष सुचिन्त
भाष्यं । †

८७१ । इक्ष्वासोः । (इक्ष्वासु-पाचो ३)।

इक्ष्वात् अवर्षासात् यौते-रासुनीतेष च्छात् उभावे ।
पाचं घासं जसं वधं, कासं, यासं, चासासं । ‡

* अन च पाच अनावी, अनावीष्टिः अनादिसस्य। प्रकरचरसात् वे इति अतंत्रके
वकारे परे इत्यर्थः । यैवमिति अनावावीर्षाचि चनेन टैरेकात् । इयमिति दास्यपात्
(८६०) च, टैरेकात् । अतंत्रके चिं, यचते, दीक्ये, मक्ष्यन्, प्रदाव इत्यादी न सात् ।
पाचिनिः १।१।११, १।१।१५ (एतन्वते ई, ईत्) ।

† अत्रासु भावः पापस्यन्, पापस्येव पापस्यार्थं तस्मिन् । त्रिष्यस्य चवमस्यरी इत्यर्थः ।
अयोः अनापिती-वर्षाचिः । भाष्यमिति सू-अच्, (१००) इति, (३२२) इक्ष्वा-
(२३) औक्ष्वात् पात् । एवं अवशिन्ना विचः कास्य इत्यादि । अनापस्ये सु-वे, शिष्यं, अस्ति
सुच्यः । पाचिनिः १।१।१२५ (एतन्वते चत्) ।

‡ इक्ष्वा-अच् सुच अ-सुच तस्मात् । इक्ष्वावीमावावकासं इत्यस्य नासुइति । यास-
मिति उभवे चत् चत्, च्छ-अच्, (१००) इति । अस्मिमिति अस्मि चत् चत्, सुच-अच्,
(६०२) औक्ष्वात् इति च्छ-अच्, इति, (८०१) अ-अच् । अस्मि इति अच्, (८६३) अस्मि
इत्यर्थः अस्ति अच्, अस्मि अच्, चत् चत्, अतन्वते इति (३२३) अ-अच् इति अच् ।
अस्मिमिति अच् अच् इति अस्मिवावकासं अस्ति, इति । अस्मिमिति अस्मि अच्, अस्मि-
मिति अ-अच्, अतन्वते इति (३२३) अ-अच्, अच् च । पाचिनिः १।१।१२५ (१२६)

६७२ । चञोः कगौ चित्थसेम्स्त-वञ्जाङ्गयज-
 गत्वर्थवन्त्वा । (च-जोः ६१, च-गौ ११, चिति ७, च-सेम्स्त-वञ्जाङ्गयज-
 गत्वर्थवन्त्वा ६४) ।

चित्ति परे च-जोः क-गौ स्तो न तु सेम्स्तादेः ।

पाकं रोम्यं । गतो तु, वक्ष्यं । अन्यत्र वक्ष्यं काठं । *

६७३ । नावश्यके व्यञ्ज-वञ्ज-प्रवचाञ्च व्यधि ।

(न ११, पावस्यके ७, व्यञ्ज-वञ्ज-प्रवचा ६४, व ११, व्यधि ७) ।

चावस्यकेऽर्थे एवाञ्च चञोः कगौ न स्तो व्यधि । अवस्यं पाच्यं,
 स्वाद्यः याज्यः प्रवाच्यः । †

६७४ । भुज-वच-निप्रयुक्तो ऽन्नाशब्दशक्ये ।

(भुज-वच-निप्रयुक्तः ६१, चञ्च-वच-शब्द शक्ये ७) ।

भुजो भक्ष्येऽर्थे, वचोऽशब्देऽर्थे, निप्रपूर्वस्य भुजः शक्येऽर्थे, चञोः
 कगौ न स्तो व्यधि । भोज्यं, वाच्यं, नियोज्यः प्रयोज्यः । एषु
 किं भोज्या भूः, वाक्यं पद-समुदायः, नियोज्यमर्थेति नियोज्यः
 प्रभुः । ‡

* सेम् स्तो वक्ष्यात् स सेम्स्तः, चञात् स्तो चित्तिः सेम् भवतीत्यर्थः । वक्ष्यात् वक्ष्यते, वक्ष्याते वचः वक्ष्यावचः, गत्वर्थवन्त्वा सेम् वक्ष्यावच-
 गत्वर्थवन्त्वा सेम्, ततो गत्वर्थे विधात् । पाच्यमिति पच-ञ्च, वधिः, चञोः कगौ ।
 चञोः कगौ, चञोः कगौ, चञोः कगौ । चञोः कगौ, चञोः कगौ । चञोः कगौ, चञोः कगौ ।
 चञोः कगौ, चञोः कगौ, चञोः कगौ । चञोः कगौ, चञोः कगौ । चञोः कगौ, चञोः कगौ ।
 चञोः कगौ, चञोः कगौ, चञोः कगौ । चञोः कगौ, चञोः कगौ । चञोः कगौ, चञोः कगौ ।

† चावस्यकेऽर्थे एवाञ्च चञोः कगौ न स्तो व्यधि । चावस्यकेऽर्थे एवाञ्च चञोः कगौ न स्तो व्यधि ।
 चावस्यकेऽर्थे एवाञ्च चञोः कगौ न स्तो व्यधि । चावस्यकेऽर्थे एवाञ्च चञोः कगौ न स्तो व्यधि ।
 चावस्यकेऽर्थे एवाञ्च चञोः कगौ न स्तो व्यधि । चावस्यकेऽर्थे एवाञ्च चञोः कगौ न स्तो व्यधि ।
 चावस्यकेऽर्थे एवाञ्च चञोः कगौ न स्तो व्यधि । चावस्यकेऽर्थे एवाञ्च चञोः कगौ न स्तो व्यधि ।

‡ भुज-वच-निप्रयुक्तो भुजः च वचः । चञोः कगौ चञोः कगौ । चञोः कगौ, चञोः कगौ ।

६७५ । पाय्यं चायं प्रचाय्यामाय्यं कुच्छुपाय्यं
सञ्जाय्यं राजसूयं सान्नाय्यं निकाय्यं परिचाय्योप-
चाय्यं चित्वाग्निचित्वां समूह्यामावस्थामावासा
वाज्याः । (पाय्य—वाज्याः १७) ।

एते च्यवन्ता निपात्यन्ते ।

पाय्यं मानं । दधीत्वग्निमिति चाय्या सामवेनी, चाय्या-
कृत्वितिजः । प्रचाय्योऽसद्यतः प्रियो वा । चानाय्यी दधिवाग्निः ।
कुच्छुः पीयते अथ सोम इति कुच्छुपाय्यः क्रतुः । सचाय्यः
क्रतुः । राज्ञा सूयते राजसूयः क्रतुः । सान्नाय्यं इति ।
निकाय्यो निवासः । परिचाय्योऽग्निः, उपचाय्योऽग्निः, चित्वा-
ऽग्निः । अग्नेश्चयनं अग्निचित्वा । समूह्योऽग्निः संवाह्य इत्यर्थः ।
अमा सह वसतोऽस्त्रां चन्द्रार्कावित्त्वमां वस्त्रा अमावास्या ।
यजन्त्यनया इति याज्या । निपातो ह्यर्थविशेषे । †

यत् सत् सोम्यन् चक्रादि । पाय्यं यचनीयमित्यर्थः । नियोगं प्रयोगञ्च प्रत्येऽसौ नियोगः
प्रयोगः उच्यते । सोम्या भूरिति उपसोम्या पाचनीया वैश्वर्यः । पाय्यं परस्मैपदान्तः
परस्मैपदान्तानुबन्धस्तुः । नियोगं नर्हति सोम्यो भवतीत्यर्थः, अथ (६६६) चक्रानि
इत्युक्तेः चर्चरि च् । पाणिनिः अ१।६७-६८ ।

† पाय्यच् पाय्यं परिचाय्यं, वैश्वर्यम् । (अष्टाध्यायी षोडशेऽध्याये ना-पाय्यं, वैश्व-
र्यम् ।) चाय्यच्, चाय्या सामवेनी अग्निवाग्निस्तुः, एवं चाय्याः अग्निः ; वैश्वर्यम् ।
(अष्टाध्यायी षोडशेऽध्याये अग्निचित्वा चाय्या च् ।) प्रचाय्येऽसौ प्रचाय्यः ; अन्त्यं प्रचिः ।
(अष्टाध्यायी प्रचाय्योऽसौ प्रचाय्यः ।) प्रचाय्योऽग्नेवासीति निरुक्त इत्यर्थः । चर्चरि च् ।
पाणिनः अ१।६७-६८ । अथ (६६६) चक्रानि इत्युक्तेः चर्चरि च् । पाणिनिः अ१।६७-६८ ।
यत् सत् सोम्यन् चक्रादि । पाय्यं यचनीयमित्यर्थः । नियोगं प्रयोगञ्च प्रत्येऽसौ नियोगः
प्रयोगः उच्यते । सोम्या भूरिति उपसोम्या पाचनीया वैश्वर्यः । पाय्यं परस्मैपदान्तः
परस्मैपदान्तानुबन्धस्तुः । नियोगं नर्हति सोम्यो भवतीत्यर्थः, अथ (६६६) चक्रानि
इत्युक्तेः चर्चरि च् । पाणिनिः अ१।६७-६८ ।

६७६ । पु चक सह तक चत यत यतोऽचम
वप रप लप जप हभी यो भज जप यजानमस्तु वा ।

(पु—यसः ५, चयन—दमः ५, वः १, जय—चानमः ५, तु १२, वा ११) ।

पवर्गान्तात् यकादेश चमादिवर्जात् यः स्यात् ठभाके, भजादेशु
वा । रभ्यं शक्यं सङ्घं तभ्यं चत्थं यत्थं शक्यं । भर्ष्यं भाष्यं,
जप्यं जाप्यं, यष्यं याष्यं, चामस्यं ज्ञानास्यं । चमादेशु पाचास्यं
वाष्यं राष्यं लाष्यं नाष्यं दाष्यं — अजकारनिर्हेयात् । *

६७७ । थ्यालभो मुष् । (वि ०, पा-चमः ६, सुप् ११) ।

“राजशब्दः सोमवाची, तेन सोतथं राजशब्दम्” इति तु ज्ञानदीवरः ; भट्टोजिदीक्षितस्तु
“राजा सोतथोऽभिवचनारा निष्पादवितथः, यथा सतात्मकः सोमो राजा स त्वथे
वच्यतेऽथेति अक्षरस्य क्त्वं निपातनात् दीर्घः, सु-ष्वच् ; अन्वच सन्वम् । सन्वीयते
इहं साहाय्यं इति ; अन्वच सन्वेयम् । निचोयतेऽसौ निचाय्यो निवासः ; (निचोयतेऽङिन्
अन्वादिर्कं निचाय्यो निवासः—इति सिद्धान्तकौमुदी) ; अन्वच निवेयम् । परिचोयतेऽसौ
परिचाय्यः, उपचोयतेऽसौ उपचाय्यः अग्निः, चोयतेऽसौ चित्तः अग्निः ; अन्वच परिषेयम्,
उपषेयम्, शेषम् । ससुञ्जतेऽसौ ससृञ्जः, सं-वच् ष्वच्, निपातनात् जिः, दीर्घश्च ; अन्वच
संवाञ्जः । (अग्निचारणार्थे खलविशेषे एते परिचाय्यापचाय्यसमूहाः साधवः इति सिद्धान्त-
कौमुदी । चिनोतेः कर्षश्चि क्त्वं यतोऽपवादः । शब्दकौस्तुभादी तु अग्निविलेख भावे
वकारप्रत्ययस्तुक् च निपात्यते न तु क्त्वं—इति तत्त्वबोधिनौ ।) यद्यपि ऊर्ध्वी ष्वच् पठ
मिष्यति, तथापि बहुधातोर्ध्वश्च अनिष्टवारणार्थं निपातनम् । अना (अन्वर्थे) सङ्घ वसतोऽर्थ्यं
तिथी चन्द्रार्कौ, इत्यर्थे अनामसा अनावासा इति इयम् । यज्या ष्वक् । एकशब्दविशेषे
एव निपातः, न तु ईर्ष्यश्च । बहुवचननिर्हेयात् शक्यो ष्वच् शिष्यं, शिष्यं, चैतन्मिथ्यादि ।
पाणिनिः ३।१।११५, ११२, १२०—१३२ । एतन्मते राजशब्दपठं क्त्वंनो निपातः ।

* पुत्र शक्यं सङ्घं तभ्यं चत्थं यत्थं शक्यं । चमस्य वपस्य रपस्य
जपस्य हपस्य यपस्य चत्थं, न चित्तने ते यत्र सोऽचम-वप-रप-जप-हप-यप-चत्थं, त्रकात् । भजस्य
जपस्य हजस्य चानमस्य चिति तस्यात् । (२०६) इत्यन्वयम् । मातस्य ष्वच् चि क्त्वं चोयतेऽङिन् ।
रवांसि चि चवर्गाव्यस्य च्, एवं तथ्यं अन्वमिथ्यादि । शक्यस्योर्ध्वमथोक्तिरु वचयम्, चामस्य
शक्यं शक्यमिथ्यादि । चामस्यमिथ्यादिषु ष्वच् एव । इत्यमिति दत्तु न इत्थं शक्यं चामस्य
इतिवत्प्रत्यय-वकारादीनि, (३००) इति । पाणिनिः ३।१।२८, २९, ३०, ३१ चर्षिकशब्दः च ।

भाष्येऽपि च भो सुखं चान्तरं च । आचार्येण च ।

६७८ । उपात् सुतो । (भाष्येऽपि च भो सुखं चान्तरं च ।)

उपपूर्वस्य च भो सुखं चान्तरं च परे प्रयोजनयोः । उपसर्गः साहः ।

सुतो किं, उपसर्गमज्ञात् किञ्चित् । †

६७९ । नद-नद-वम-चराचरो ऽग्रे यः ।

(नद-नद-वम-चराचरः ५, वनेः ५, वः १) ।

पगिभ्य एभ्यो यः स्नात् उभावि । नद्यं मद्यं यम्यं चयं चाचयं ।

पगिः किं, प्रमाद्यं पगिचयं । ‡

६८० । परत्यावयवव्यापार्यं वक्ष्य जय्य ज्यय्य
क्रय्यार्थोपसर्गार्थं । (पक्ष-पक्षे १) ।

एते यान्ता निघात्सन्ते । पक्षं विक्रयं । अवयवमनिष्टं । वक्ष्यं
कष्या ; वय्यं चोष्ठं । आचार्यो गुरुः । उच्यतेऽनेनेति वक्ष्यं प्रकटं ।
जितुं प्रकटं जय्यं, एवं जय्यं । क्रय्यं वृद्धे प्रसारितं । पक्षः कामी
वैश्वो वा । उपस्रियते इत्युपसर्ग्या ऋतुमती । न जीयतीति
पक्षयं सङ्गतं । §

* सुखो च इत् पञ्चाक्षः परः । आचार्यो मारवीचः कर्मवीचो वा कर्मवः । पाणिनिः ७।१।६३ । एवमन्ते इत् ।

† उपसर्गः कश्चन इत्यर्थः । उपसर्गं प्राप्स्यन्तित्यर्थः । पाणिनिः ७।१।६६ ।

‡ अवयवपि पञ्चो पाठकः । निपूर्वकेश्वरी च्च एव । पाणिनिः ३।१।२००, पाणि-
कश्च । निपूर्वकेश्वरी आदिषु, वंसा निघण्टुः । "अथा निघण्टो मनु इत्येवमन्ते" इति एवी-
तिहासकीकृती । "न नैवर्धे आर्यमिष्टं निघण्टुमिति श्रीचर्चः—वज्रवीचिनी ।

§ पक्ष इत्यर्थे चोष्ठं सुती च, वक्ष्यं ; कष्या चोष्ठो विदुः कश्च इत्यर्थः । नि-
पूर्वकेश्वरी इत्यर्थः पक्षं पगिचं निघण्टुमिति चोष्ठं, कष्या चोष्ठं पाठकम् । (पक्षं निघण्टुमिति
मटीजः) । इत्यर्थे चोष्ठा चरवीचि, कष्या चोष्ठो चोष्ठा, कष्या चोष्ठा । (पक्षं निघण्टु-
मिति चोष्ठा इत्यर्थे निघण्टुमिति चोष्ठा निघण्टुमिति चोष्ठा) चोष्ठा चोष्ठा इत्यर्थे चोष्ठा-
वज्रवीचिनी । च-चर-चर्च/आचार्यः गुरुः ; कष्या चोष्ठा । (६१) चोष्ठा इत्यर्थे

एवः क्वपु खात् वा उभावे । क्वत्तं क्वत्तं, क्वत्तं क्वत्तं, क्वत्तं
 मार्गं, सुत्तं गोत्तं, सुत्तं दोत्तं, श्रुत्तं श्रुत्तं, सुत्तः सुत्तः,
 प्रतिश्रुत्तं प्रतिश्रुत्तं, अपिश्रुत्तं अपिश्रुत्तं । *

६८४ । गृह्य विनीय विपुय जित्या सूर्य
 क्वाव्यप्य भियोद्य पुष्य सिद्य तिव्याज्य युग्य
 क्वापच्य कुप्य भार्याः ।* (गृह्य-भाष्यः १॥)

एते कवचानि निपात्यन्ते ।

प्रश्रुत्तं पदं, क्वापच्यः क्वापच्यः, गृह्योऽखैरी, यामगृह्या
 यामवाद्या । विनीयः क्वत्तः । विपुयो सुत्तः । जित्या
 क्वत्तः । सरतीति सूर्यः, एवं क्वत्तः, क्वत्तः । क्वत्तं भिन-
 त्तीति भियो नदः । वारि उज्झतीति उद्यो नदः । क्वत्तं
 पुष्यातीति पुष्यो नक्षत्रं । क्वत्तं साधयतीति सिद्यः, सएव
 तिव्योऽपि । क्वत्तं वृत्तं । युग्यं वाहनं । क्वापच्यं क्वत्तं
 इति क्वापच्यो ब्रीहिः । कुप्यं सुवर्षकव्याभ्यामन्यत् । भार्या
 वधुः क्वत्तिया च । †

* समां च संघं, प्रत्यपिष्यं वद प्रत्यपिष्यं ; क्वत्तं उव च नृत्तं च सुत्तं च सुत्तं च
 सुत्तं च संघं प्रत्यपिष्यं चेति तस्यात् । सर्वत्र विद्यमानेषु (२०१) व्युत् । क्वत्तं
 (१००) उक्तिः । क्वत्तं (६६४) उक्तिः, (६०२) क्वत्तं नः । क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं, सुत्तं,
 (६६६) सुत्तं क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं परे विद्यमानं च न क्वत्तं । क्वत्तं (१६०) क्वत्तं ।
 क्वत्तं ११११११, ११११, १११, ११, १, क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं ।

† पदं-पद्य-परतन्-वर्षिभूतिषु (क्वापच्यः ११११११) क्वत्तं निपात्यन्ते, क्वत्तं, क्वत्तं
 पदं ; क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं ; क्वत्तं क्वत्तं ; क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं
 क्वत्तं ; क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं । क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं ; क्वत्तं क्वत्तं ; क्वत्तं
 क्वत्तं ; क्वत्तं क्वत्तं । (क्वापच्यं क्वत्तं—क्वापच्यं) क्वत्तं क्वत्तं ; क्वत्तं
 क्वत्तं । क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं क्वत्तं ; क्वत्तं क्वत्तं—क्वापच्यं ; क्वत्तं
 क्वत्तं) । क्वत्तं इति क्वत्तं । क्वत्तं इति क्वत्तं । क्वत्तं—क्वापच्यं, क्वत्तं—

६८५। खेदः क्वप्यौ। (शु. ५, वदः ५, क्वप्यौ ५)।

शुः परात् वदः क्वप्यौ खः ठभावे।

ब्रह्मणा उच्यते इति ब्रह्मोद्या ब्रह्मवद्या, कथा। ‡

६८६। ऋषोऽं नित्त्वं। † (शु. ५, नित्त्वं १९)।

६८७। भू-इनः क्वप् भावे न तस्य।

(भू-इनः ५, क्वप् १२, भावे ७, न १२, तः २, च १२)।

शुः पराभ्यामाभ्यां क्वप् स्यात् भावे, इनो नञ् तस्य। ब्रह्म-
भूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्महत्या। ‡

६८८। धोः केशिमो ढवे। (शुः ५, केशिमः २, ढवे ७)।

धोः परः केशिमः स्यात् ढवे। स्वयमेव पश्यन्ते इति पथेक्षिम-
स्तफुलाः। एवं भिदेक्षिमाः माषाः। ‡

कश्चन उच्यते। तोषयतीति तिथः, पुष्यनक्षत्रनाथो। कश्चते क्षयतिऽपिेति चान्यत्र
उच्यते यत् तत् पुष्यन्। छटपथ इति कश्चकत् इति क्वप्, "छटेन पथ्यते" इति तु क्रमदीनः।
उच्यते यत् तत् क्वप्। कश्च-उच्यते इति क्वप्। भिद्यतेऽपि भाष्यां। (६६६) क्वप्यौ पाठ-
इति निबन्धात् (६८२) सूत्रे च्यथो पाठितत्वात् च न निपातनम्। प्राचिनः २।२।१२३-
१२७, १२८, १२९, प्राचिनानि च।

• क्वप्यौ इति इयं क्वपो विकल्पं सूचयति। ब्रह्मणा ब्रह्मणेन। ब्रह्मोद्या इति
(६६१) निः ६ यमवधे ब्रह्मणया। भावे तु, ब्रह्मोद्यं ब्रह्मण्यम् (ब्रह्म वेदः तस्य वदननिबन्धः
—इति भट्टीनिः)। पराब्रह्मण्येण साधनोपपदक इत्येव वातुना समाधौ पठ्यते।
अतएव "प्रादिपथिनि सुपि" इति क्रमदीनरूपव्याख्याने श्लोकीकरणः। उच्यते तु—उच्यते
क्वप् क्वप् क्वपुपाठनिति यदसि अथपि। प्राचिनः २।२।१०६।

† क्वपा उच्यते इति क्वपोऽं, नित्त्वं क्वप्, निः। नित्त्वं इति क्वपेन क्वपापथिनिः
स्यात्। (उच्यतेऽपि क्वपोऽं क्वपोऽं—भट्टीनिः)। प्राचिनः २।२।१२३।

‡ ब्रह्मोद्या भाषाः, ब्रह्मवद्या ब्रह्मनिबन्धः। ब्रह्मोद्यो इत्यं ब्रह्मवद्या, (६६६) क्वप्यौऽपि,
(६८२) तन्, चानिपातान् श्लेषिता। प्राचिनः २।२।१०७, १०८।

§ ढवे तत् पथेति ढवः तसिन्। धोऽप्याद्यं उच्यतेऽपि। शेषिनः चिन्ता

६८६ । ते त्वाः, प्रकाशप्रियेयानुज्ञाप्राम्-
कास्ते वा । (ति १३, आः १३, अन्-प्रकाशे ०, वा ११) ।

तत्त्वादयो अ-संज्ञाः स्तुः, ते च प्रकाशयेषु वा स्तुः । *
वीठुं प्रकाशो वीठव्यः वदनीयः वाङ्मः । स्तोतुमर्हः स्तोतव्यः
स्तवनीयः सुत्वः । प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गच्छः ।
अनुज्ञातस्त्वं त्वया अज्येतव्यं अध्येयनीयं अध्येयं । प्राप्तस्ते
काशः त्वया ध्यातव्यं ध्यानीयं ध्येयं । †

इति अन्-पादः ।

न वृषः । काशेन पञ्चमानासक्तुडाः स्वमेव पञ्चमे इत्यर्थः । एतस्मिन् भिद्यमानाः
मायाः स्वमेव भिद्यन्ते इति सिद्धिदिनाः । एवं सिद्धिदिनं काठम् । प्रेषेण सुचवानं
पारि स्वमेव सुचते इति सुषेचिनम् इत्यादि । अथ ठप्ते इति कचनं काशिकानमासु-
ष्टारि, पार्षिकमाचयोस्तु कर्षेचीति । “केलिभर उपसंख्यानम्” इति पार्षिकम् ।

* प्रकाश अर्थात् प्रेषय अनुज्ञा च प्राप्तकाशच तपस्विन् । प्रकाशेऽसौ प्रकाः कर्षेचि
वः । अर्थात् योव्यः शिष्येऽसाविति अर्थात्, अन्तर्गतव्यर्थत्वात् कर्षेचि वः । निर्गन्त-
पाठे तु कर्षेचि अन् । ते त्वाद्यः—तव्य, वनीय, व, अन्, काप्, वैचिन इति वद-
“अन्” संज्ञा देवां तादृशाः स्तुः । ते च त्वाद्यः प्रकाशयेषु वा स्तुः । वा-अन्-उत्तुवार्थः ।
तेन, प्रकाशयार्थावैऽपि क्षुरित्वर्थः । यथा स्त्री-नी-श्रावार्थे वाङ्म, यथा प्रकाशार्थे-विकल्पी स्त्री
—भवान् वदन्, भवान् स्वमेवैत् ; प्रेयानुज्ञावाङ्मकार्थे-विकल्पी स्त्री—भवान् वदन्, भवान्
अपीयान्,भवान् आवतु । (पाणिनिः १।१।१६८, १६९) व्याहृतिप्रत्ययव्याप्या गणकप्रानाहुः—

उचायन्तं ज्ञदन्तं तद्वितानं वनासन्तम् ।

गानसंज्ञा भवेद्देवां कायुष्यचित्तः परम् ॥

† अन्-पादेषु पूर्वोदाहरणानि, प्रकाशयेषु उदाहरणानि वीहृनित्यादि । वीहृ-
इति वृष-सन्, (१०५) वृष ठ, (१११) अकारक जोकार, (१०५) तत्काली-व, (१०) वृष-
ठ, (१०) ठपोः । वीठुं प्रकाः काली आर इति शिवः । वाङ्म इति वृष (१०१) अन्-
(१००) इति । स्तोतुमर्हः वृषरिति शिवः । स्तुव इति (१८१) अन्, (१८२) अन् प्र-
उत्तुदाहरणार्थं कर्षेचि वाच्ये । प्रेयानुज्ञावाङ्मकार्थे-विकल्पी स्त्री-भवान्
(१०८) वा, ज्येदिति (६११) व । पाणिनिः १।१।१६५, १।१।१६६, १।१।१६६ । एतस्मिन् अन्-पादः ।

इष षांइः—डगादिः ।

६६० । ढस्यकौ घे । (डन्-चकौ १४, १ अ) ।

चोसून्-चकौ घे सः । करोतीति—कर्ता, कारकः, हरि-
द्रायकः । *

६६१ । गलेचोपक-पादहारकौ डे ।

(नलेचोपक-पादहारकौ १४, डे अ) ।

एतो निपात्कौ डे । †

६६२ । माहात् क्रमो नेम् ढस्यः ।

(माहात् ४, क्रमः ४, न ११, इन् ११, ढस्यः ६) ।

प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । अन्वय क्रमिता अतिक्रमिता । ‡

६६३ । ग्रंहनन्दिपचादेर्षिननान् घे ।

(ग्रह-नन्दि-पच-पादेः ४, चिन्-पन-चन् ११, १ अ) ।

ग्रहादेर्षिन्, नन्धादेरन्, पचादेरन्, स्मात् घे । ग्राही स्नायी

* डन् च चकच ती । डन् इति इन्-नकारः, (१४२) चौचादिकडन्प्रत्ययानामां पिङ्ग-
चादि-प्रत्यानां विक्षिपार्थः । चकच चकारौ (५००) इडाङ् । डन् तच्चीकतवर्धतकाङ्-
कारिचोचपि (पाणिनिः १।२।१२५) आदिति योषं, अतएव इन्कारिच (१०५) औचावेडन्
इति कथितम् । हरिद्रावच इति (००२) हरिद्र चाचोप इत्यत्र अचपर्वेणान् चाचोपान्ते,
(६६३) चन् । पाणिनिः १।२।१२१ । एतन्मते डन् डन् च ।

† एतौ कर्षेचि दाधे चकप्रत्ययेन विपात्कौ । नले चुच्येऽली नलेचोपकः । पादहारकः
क्रियेऽली पादहारकः । भाष्यम् ।

‡ न (आक्रमेपदं) चर्षतीति माहः । आक्रमेपदमभिधीयमान् क्रमः पुरतः ढस्य इन् च
स्मात् । प्रीक्षेत्त्यादि (६६३) आक्रमेपद-जीव्यम् । नकारक (५०, ३१) अन्कार-नकारौ च
अन्वय आक्रमेपदाद्योन्ने इत्यर्थः । चार्षिकम् ।

प्रपायिषी, नन्दनः विचक्षणः क्षमाहीनः क्लृप्तमनः कवचः, पचः
देवः शिल्पः सोलुवः रोह्यः । *

६६४ । चिह्निद् चक्रस चराचर चलाचलः

पतापत बदाबद् घनाघन पाटपटा वा ।

(चिह्निद्—पाटपटाः १४, वा १११)।

एते घनन्ता निपात्यन्ते वा ।

पथे, छेदः क्रसः चरः चलः पतः बद्ः इनः पाटः । †

* इह च नन्दिन पचय ते आदयो यस्य स लभ्यात् । चिन् च चनच चन् च तत् ।
 चिनो च इत् (३००) इत्यर्थः । चनः चकारल्लः । चन् इत्यस्य न इत् च-अभ्यन्तत् चिन्-
 नार्थः । बदादिः—बद् स्था पा सद् दास भास मन् नर्दं रच न्, पप श्री (श्री) वाच इ
 प्रम बद् बस क नौ भू राच बच । नन्दादिः—नन्दि वाचि नदि दृषि साधि वधिं श्रीमि
 रोचि सधि तधि दधि कलि र्दन् दधिं क्रन्दि कधिं कधिं चधिं तु- इदि नीचि कू-अधि
 चधि । पचादिः—पच वच वप बद् चल पत नद भव पु चर छप नम इम चप चल निव
 ब्रव छिद् एद् विह्व क्लृद् इन् पट-भू धं बृ नु नृ कृ नृ नाध दिर्दं पुर सेव दु नी ज्वल तु ।
 (आकृतिनचोऽवयव) एवमपरैऽपि प्रयोगतो ज्ञेयाः । (३०५) ठथे कृतीत्यत्र स्तवं कथयान्त् कदा-
 चिद्विचिन्तयामि स्वभावे च चिन् साहिति (पाणिनिः १।१।१००) । एवं (६६०) स्वयमुक्तमन्
 चिह्नितः-कृन्तोऽपि वक्तव्यः ; च इत्, चन्वत् इकारस्य च इत्, क इत्, इत्कृत्तिः (पाणिनिः
 १।१।१३१-१३५) । पटातीति चिन्त्यात् इतिः । तिष्ठतीति (६२४) यन् । प्रपिबतः श्री,
 (६६८) चक्रं, चलप्रदं नार्थमेव चिन्तयान्तं पदम् । नन्दयतीति चनः, (६३१) ज्ञेयोपः ।
 विचते इति (००६) चन-नर्तयान्त् न चनः कृत्वाण्ड्याणो, (१००) चलन् । जगन् चर्दं-
 तीति, कर्त्तुं कृत्वातीति, जगन्-कर्त्तुं चतुरविधेयी । कुमातीति चन्वः राचधः, खलावान्
 चन्वत् । चचोति पचः, शीघ्रतीति र्द्वः, चच-चन् (६६६) च-नमवत्स वाचकः । शीघ्र-
 की इति चन्, (६१६) चधि तु चिन्वत् चन्वत्, (८३१) चुचविचिर्दं, (३८८) चिन्वति च-
 सोलुवते इति चनि चन्वत्कि चलाचलौ चन्वत् । रोह्येति इति चनि, उद्देवान् चनि चन्वत्-
 चिन्वः । (३३२) चर्दोऽनौद्वयीयः । पाणिनिः १।१।१३० । चन्-चन । चन्-चन् ।

† छिपु इत् छेदे, क्रसं न उच्यती, चर मती, चर्दं च मती, चलं क्लृप्तमनः कवचं
 नोचि, कचं क्लृप्तमनः कवचं, बटं च शिल्पं, इत्यर्थः । चराचलादिनि र्द्वं नो चिन्वन्ति ।
 फटपट इत्यर्थं फटपट इति चन्वत् । पाटपट इति पाणिनीयः । बधिं रोचि इत्यर्थः, क्लृप्त-
 इति पुपदिभ्यात् श्री इतिः । चार्थिचयचम् ।

६६५ । रात्रेर्मन् वा क्विति ।

(रात्रेः ६, मन् १५, वा १५, क्विति ७) ।

रात्रेर्मन् आशा क्विति । रात्रिचरः रात्रिचरः । †

* ६६६ । कृ गृ ग्रा प्रीजुङः को—दुहो घञ् च ।

(कृ-गृ-ग्रा-प्री-जुङः ५, कः १, दुहः ६, चञ् १५, च ११) ।

क्वादेरिजुङञ् कः स्यात्, तस्मिन् दुहो घञ् स्यात् च ।

किरः गिरः प्रः प्रियः क्षिपः भूरुहः कामदुघा गोः । †

६६७ । हनजनाद्गमादेशः ।

(हन-जन-चात्-गमादिः ५, कः १) ।

हनो जन आदन्तात् गमादेश उः स्यात् च । शोकापहः वराहः सरसिजं पङ्कजं घञः गोदः द्विपः प्रह्वः चाङ्गनः नगः गिरिग्रः, वारि चरतीति वार्चो हंसः । †

* क्विति क्वदन्ते चातो अरे इत्यर्थः । मनोऽनाविर्तो, निस्त्रादन्ते । रात्री चरतीति पचादित्वादिनि, चनेन मन्, (५०, ५१) मत्यानुस्वारः, शैलुस्वारश्च ज । पञ्चे रात्रिचरः । चनद्वारः सव्यवारः (पाणिनिः ६।१।७०) (१००६) चञ्, तिमिन्निचः ("निस्त्रेऽपि" इति वार्त्तिकम्) (२२६) कः, इत्यादी मन् चत्तव्यः । पाणिनिः ६।१।७२ । एतन्मते मन् ।

† इच् छिच् बल स इजुङ्, कृच गृच ग्राच प्रीच जुङ् चैति तच्चात् । दुहो घञ् चैति चकारात् इजुङ्त्वात् चै सतीत्यर्थः । परस्मैच क्वप्रत्ययेन सिद्धेऽपि चञ् चञ्चञ्च, परस्मै उपपदपूर्वादिषु उः स्यात्, इच् तु क्वेनचात् जानातिः क इति प्रापनाद्गन् । चञ्च इजुङ्त्वात्पिनिर्वाकतया विशिष्य क्वप्रत्ययेन, सव्येचात्-निमित्तकतया सामान्यः डात् चञ् (१००६) वाच्यते । चिरतीति किरः, (६२८) इच् । एवं चिरतीति चिरः । कोमादीनि प्रः, (६१०) काद्योपः । प्रीचतीति प्रियः (५५८) इत्याने इव । क्षिपतीति क्षिपः, क्षुपि रोचतीति भूरुहः, कामद्वघ इजुङ्त्वात् कः । वारि चरतीति, चरन्त्ये, इजु चञ्, चञ्चि (३४६) चञ् । पाणिनिः ६।१।२३, ३।२।७० ।

‡ हन च जन च चाच गमादिषु तच्चात् । उदाहरण-द्वयेन उपपदपूर्वादिषु-

६६८ । घेड-इय-या-घा-ज्जः षः ।

(घेड—जः ५, षः १)।

एभ्यः षः स्वात् घे । उहयः प्रत्ययः उत्पियः उत्पियः उहयः । ॥

६६९ । साङ्गि साति चेति वेद्येति धारि
पारि लिम्बि विन्दोऽगोः । (साङ्गि—विन्दः ५, चेतः ५)।

प्रतिभ्य एभ्यः षः स्वात् घे । साङ्गयः सातयः चेतयः वेदयः
एजयः धारयः पारयः, लिम्बः विन्दः गीविन्दः । †

१००० । दुनीभूज्वलाद्यास्तुसंखीणो वा ।

(दु—संखीः ५, कः १, वा १)।

सर्गः । श्रीकमपङ्क्ति, प्रमाङ्क्ति, सरसि जायते (विभक्तरेकुम्), पद्माजायते, न जायते,
वां द्वावि, द्वावां पियति, प्र-इयति, चाप नञ्चति, न नञ्चति, विरी द्वि, इति प्रथम
वाक्यानि । एवं तनोपङ्, दुःखापङ्, विजः अनुजः सङ्गः इत्यादयः । नवादिस्तु प्रथीनयो
त्रेवः । पाणिनिः १।१।४८, ४९, ५० ; १।१।८०-१०१ ; १।१।१६, १।१।२ तुयजोः कः ।

• प्रथमं च इत् रसेभ्यः, आरस्वितिः । उहयतीति षः, घे प्रपरे प्रप, (५४९)
अकारधीयः । एवं उहयतीत्यादि वाक्यानि । सर्वत्र रे परे प्रप, (५९०) इत्यादिः स्थापि
पद्माद्यादिभ्यः । साङ्गयत्यादिषु या इति सौवादिभ्य एव । उदाहरणत्रयात् प्रायः सोप-
सर्गाधमिबाधं विधिरिति ; (अतएव "प्रादीर्वादिः प्रक्" "अप्रादीर्वादिः" इति आनदीवरः) ।
व्याज इत्यत्र संज्ञातुरीयात् उ एव ("जिभः संज्ञायाश्च प्रतिषेधः" इति पाणिनयः) । पाणिनिः
१।१।१६० ।

† उह य-उह यजो, सात ष सुखे, चेतो संज्ञाभि, विद क् मती, एजु कम्बे, उह य क्
स्वित्, इ चि पायन्, एति आत्माः । जि तियी प्र प न सोपने, विद क् प्र य जी कानि,
इत्युभयोः (०४१) तुवादिभ्याम् अन् । साङ्गयतीत्यादि वाक्यानि । प्र-नञ्चति, रे-नरे प्रप,
मुवादि । लिम्बः विन्दः इत्युभयत्र तुवादिभ्याम् षः । उहयः इत्यत्र तु उहयत्यात् संज्ञे-
सर्गपतिरुपचयेन अनुपसर्गात् षः इति भावः । आनदीवरस्तु उहयत्यात् उहयतीत्यात्
"उहयः" इति प्रथम् एव ज्ञतम् । पाणिनिः १।१।१६० ।

अभिन्न एवो चः स्यात् वे वा । हाकः हवः, नायः नयः,
भावः भवः, व्यासः व्यसः, पासः पसः, पासावः पासावः,
संसावः संसावः । *

१००१ । श्वस व्यधेन तन दाकह्वसः । (वत्-वः ५) ।

एवो चः स्यात् वे । व्यासः व्याधः पत्सायः पवतामः दायः
दायः पवहाडः पवसायः । †

१००२ । नृत्खनरन्जः षकः । (वत्-खन्-रन्जः ५, षकः १) ।

ह्वः षकः स्यात् वे । नर्त्तकी खनकी रजकी । ‡

१००३ । गो यानट्धकी । (गः ५, यनट्-धकी १५) ।

गायतेरौ वे सः । गायनी, गायकः । §

* अ-प्रत्ययस्य च इत् इकार्यः अकारस्त्रितिः । दुनीतीति हावः, अ-प्रत्यये, (इङिः),
पक्षे पचादिसाहच्यं हवः । एवं भवति, भवति, व्यसति, पवति, पासावति, संसावति, इति
शब्दाणि । आसुसंखु दन्वादी । व्यतिकारसन्देहनिरासायै समस्तु न ज्ञातम् । एवं पावः
हवः (पाचिनिः १।१।१४२) । अ-प्रत्यये यङ्निष्पत्तिः (पाचिनिः १।१।१४४) । व्यसादिव—
व्यास पव टव सव हव नव पव वव प्रव पत कव वक भव चर सव रज प्रद सव
सुच कस । पाचिनिः १।१।१४०-१४२, काचिवा च ।

† ह्व व्यस्य इती, अवात् इती अयइती । अस्व व्यस्य इत् च तन च हाव
अवइती, वेति लजात् । इत्कृत्यकरत्वं निष्कार्यं, अनीरित्वात् निष्कार्यत्वं । हा इति हा-
कंठ्यः । अस्त्रिति, निष्पत्ति, प्रतीति, अस्तनस्त्रिति, दसक्ति, दधाति, अयवस्त्रिति, अयवस्त्रिति,
इति कश्चि शब्दाणि । हावः पावः पवसावः अस्त्रितु आह्वनात् (२५४) इत् । पाचिनिः
१।१।१४८, १४९, अस्त्रित्वात् । अयवसाव-प्रतिस्त्रितौ च अयवसावो इति अयवसावः ।

‡ षकः वः इत् (२१०) ईवर्षः अक-स्त्रितिः । ह्वति, खनति, रजकी, ना सा, इति
शब्दाणि । अयवसाव (२१०) पक्षे परे न-सोपः । पाचिनिः १।१।१४१, अस्त्रित्वात् ।

§ अयवसावो शिवात् इङिः, टिकादीप, अक-स्त्रितिः । गायति वा वा गायनी (२५४)
इत्, (२१०) ईवर्षः । पाचिनिः १।१।१४६, १४७ ।

१००४ । इच्छानः । (काण्डः ११) ।

अयं निपात्यती । भावं जहातीति हायनी वर्षः, अन्तु जहा-
तीति हायनो व्रीहिः । *

१००५ । प्रु ड्रु सु ह ल्योऽकः । (३-कः ३१, चकः ११) ।

एभ्योऽकः स्यात् वे । प्रवकः द्रवकः स्रवकः सरकः सवकः । †

१००६ । आश्रिषि । (आश्रिषि ७) ।

जीवतादिति जीवकः । ‡

१००७ । नाष्त्रन्ये तिव् च ।

(नाषि ७, अन्ये १३, निष् ११, च ११) ।

धोराश्रिषि अन्येऽपि छतः स्युः, तिव् च, संज्ञायां । देवरातः,
रन्तिः । §

* काण्ड-व्रीहियानस्य हातः, (२७५) निपातो अर्धविधौ इत्युक्तेः । "निहीति प्राप्ते-
तीति वा" इति भट्टोजिदीक्षितः । पाणिनिः १।१।१४८ ।

† साधुकारिषि कर्त्तरीति वक्तव्यं, यतः "समन्विहारे" इति प्राचिनिका शीघ्रम् ।
"साधुकारिष्युपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकोक्तिश्च । "समन्विहारेऽप्येव साधुकारिणं कथयति"
इति भट्टोजिदीक्षितः । साधु प्रपते प्रवकः, (३४२) युचः । एवं साधु द्रवति, कवति, सरति,
सुनाति । साधुकारिषि किं, शोकः । पाणिनिः १।१।१४९ । अथ इत् । भाष्यम् ।

‡ अश्रिषि वन्मन्मि सन्ध्यास्तुभ्योऽकः स्यात् वे । जीवतादिति (२४६) वाच्यम् । एवं
मन्वकः, वर्षकः इत्यादि । जिवा जीविषि । पाणिनिः १।१।१५० ।

§ आश्रिषि संज्ञायाश्च वक्तव्यमाकर्त्त कर्त्तरि वाच्ये कश्चिदाद्येऽपि (उच्चादेकः) संज्ञायाः
स्युः, तिव् च आदिभ्यः । देवाय राजात् देवरातः, कर्त्तरि, कः । "एवं देवाय देवात्
देवरातः, मन्वाय देवात् मन्वरातः । एवञ्च वीरी कृवात् वीरसुः, निष् कृवात् निष्कसुः" इत्यादी
क्षिप् । "रन्त्यां रन्तिः, (२७६) तिष्ठि-वर्त्तन्त्यात् व-वर्त्तन्तीति । (परिशिष्टवर्त्त-वर्त्तन्त्यात्)
इत्येव एवं "उच्चादयो वदुषात्" (पाणिनिः ३।३।१२) इति वदुषादीकम् । पाणिनिः ३।३।१३ ।

१००८ । सति-साती वा । (सति-साती १४६ क ११) ।

सन्तिच । ४ ।

१००९ । डात् षष् । (डात् ५६ षष् ११) ।

डात् परात् षोः षष् स्यात् षे । कुम्भकारः, अघटं घटं करो-
तीति घटीकारः । १

१०१० । इनचरगं-टक् । (इन-चर-गः ५६ टक् ११) ।

डात् परेभ्यः एभ्यः टक् स्यात् षे । पापघ्नः कुम्भचरः सामगः । ३

१०११ । हृकुटः । (ह-कुः ५६ टः १) ।

डात् पराभ्यामाभ्यां टः स्यात् षे । पुरःसरी, यशस्वरी विद्या ।
भास्करः अपाकारः, कर्कशकरी दासी । ५

* सतिच-सातिच ली । सनोतिरात्रिपि विगन्त एतौ वा निषामी । एषे सतिः,
सनुतादिति वाक्ये तिक्, (१०११) इन्-निषेचः, (६०६) जन्तोपामावः । पाणिनिः ६१४७५ ।

+ षोः च इत् इडाधेः, ष इत् ईवर्धः, अकारस्थितिः । डादिति निर्द्वेषादिकर्कश-
पपु, वेग मुहुकार इति न-सात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । यद्यपि निगन्तमासि
(उत्पदसमास इति भट्टोजिः) वाक्चरचना कर्त्तु, तथापि त्रिष्वधीधार्त्तमिति बोध्यम् । (११८१)
अथवितसन्तास्यनममिषात्वं निषामकमिति कश्चनेन न तु चर्म्भेन षक् । तथा, चर्त्वेभ्यः
वाचमन्वः इत्यादी । पाणिनिः १।१।१ ।

‡ इनङ्ग चरच माच तचसात् । टकः किल्लादवुचः, टिज्जादीप्, अकारस्थितिः ।
वचोऽपरावोऽवक् । पापं इनोति पापघ्नः, टकः किल्लात् चवुचत्वे, (२१०) एज्जोप-
(१८८) इज्जोपे इः । कुम्भं चरतीति कुम्भचरः (कुम्भं चरतीति पाणिनिः) । साम गम्-
तीति सामगः, (६१०) चाकोपः । एवं उचचरः अचचरः इत्यादि वक्तव्यम् । पाणिनिः
३।१।८, १९-२५ ।

§ पुरोऽर्धं कर्कशेति, टः, (३७१) वुचः, (२१०) टिज्जादीप् । गमः करोतिः कर्क-
शकरोति, अर्पा करोति, कर्कशं करोति, इति वाक्यानि । (कर्कशकरी भवतः । कर्कशकरीः
इति भट्टोजिः) । (१००८) कुम्भकार इन्द्राचरक्य वचकारेण अजिगन्तात् इति च, इत्
इति च टक् सादिति इति चम् । एवम् अजिगन्त इत्यादि वक्तव्यम् । पाणिनिः १।१।८, १९-२५ ।

१०१२ । शङ्खत्साम्यात् इति-नाम्नात् प्रसे-
रसो-मन्नात् देववातात् छ-ङ्-ग्रहाप इः ।

(शङ्खत्साम्यात् ५), इति-नाम्नात् ५, प्रसे-रसो-मन्नात् ५, देव-
वातात् ५, छ ङ वृष षापः ५, इः १) ।

एभ्यः परिभ्यः क्रमादेतेभ्य इः स्यात् छे । शङ्खत्करिवन्तः,
शङ्खत्करिर्जीविः, इतिहरिः शङ्ख, नाथहरिः पशुः, फलेपदिः
रजोपदिः मलयपदिः, देवापिः वातापिः । *

१०१३ । कुक्ष्यात्मोदराद् भुः खिः ।

(कुक्षि-नाम्न-उदरात् ५, छः ५, खिः १) ।

एभ्यः परात् खः खिः स्यात् छे । †

१०१४ । खित्यव्याजस्यो मन्खौ द्वीकाम्नात्वं
त्वेकाजिषः ।

(खिति ०), चम्पानस्यः १), मन्खौ १), द्वीकाम्नात्वं १, छ १), एकाजिषः १) ।

* इच्छत् पदकारणं मन्नासङ्गार्थम् । तेन, शङ्खत्साम्यात् शङ्खः, इति-नाम्नात् इत्यः,
प्रसेरसोमन्नात् पशुः, देव-वातात्साम्नात् षापः, इः सादित्थः । शङ्खत् चम्पानस्यः तासाम्यादि-
विज्ञापकः, शङ्खत् करोतीति इः, कुषः । सन्त्वं इच्छत् करोतीति सन्त्वं । इति चर्कः
करोतीति, नाथं शङ्ख (नासारम्भुमिति महीभिः) इत्येति चर्कौति । फले शङ्खतीति एकाजिष-
स्यत्वात् पक्षिभ्यश्चिनन्था, विभक्तैरुच्छत् च । प्रथमादक इत्यर्थः । (कक्षिपदिर्गुष इति
काशिका ।) रसो शङ्खतीति रसापिः पृथिव्यास्यो पातुरित्थः । मन्त्वं शङ्खतीति
मन्त्वं, इच्छत् इत्यर्थः । देवन् प्राप्तीतीति देवापिदेवनाम्नात् । (देववापिष इति
मन्दीपदः) । वातवाप्तीतीति वातापिदेवनाम्नात् । पाणिनिः १।१।२४-२६ । सन्त्वं
मन्दीपदत् ।

† कुक्षि चम्पान च उदरे च मन्नात् । खित्यव्याज इ-इत्, इकारसिद्धिः । पाणिनिः
१।१।२६, चात्पापः चान्नात् ।

अवर्जसावर्जसावर्जसं मन् स्यात् सव, एकाजिचसु हीकान्तत्वं
स्यात् छिदन्ते धी परे । कुचिभरिः चात्मभरिः उदरभरिः । †

१०१५ । खद्येजेः । (अन् ११, एके ५) ।

ठाम् परात् एजयतेः खम् स्यात् घे । जनमेजयः । †

१०१६ । मन्यात् खार्धे । (मन्यात् ५, खार्धे अ) ।

चात्मानं गां मन्वते नामन्वः, त्रियंमन्या । †

१०१७ । मुञ्जकूलाख्यपुष्पात् घेटः ।

(मुञ्ज-कूल चाख्य पुष्पात् ५, घेटः ५) ।

एभ्यः परात् घेटः खम् स्यात् घे । मुञ्जन्वयः कूलन्वयः चाख्य-
न्वयः पुष्पन्वयः । मुञ्जन्वयी, घेटष्टित्वादीप् (२५७) । †

* नासि चं यत् सोऽभ्यः, पञ्चपाठी चच् घेति चव्याच् । (चच् पञ्चमः) । चव्याच्
चदच् च तत्सल । धी द्वितीया, तस्याः छं (एकवचनं) हीकं, हीकं चनो यस्य उ हीकान्तः,
तस्य भावः हीकान्तत्वम् । एकाञ्चाठी इच् घेति एकाजिच् तस्य । इच् इजयः । मनो न
इत् चने, अ-स्थितिः, अकार उच्चारणार्थः । कुचिं विभक्तिं, छिः, कुचः, कुचिभ्यश्च
पञ्चमत्वात् मन् । चात्मानं विभक्तिं, (११२) ज्ञेक्षुकि, (११८) विरामि परे मस्य कुचि, (१५)
मन्वा निर्विड्वर्जान्त्वमिति न्यायात् तदादिविचिनिषेधस्यानित्यत्वे चनेन मन् । एवम् उदरं
विभक्तिं उदरभरिः । अवरजंस्तेति किं, दिवात्मन्वा राशिः । पाचिभिः १।२।६६।६७।६८ ।

† एकीरिति एवु चने इत्यस्य ज्ञानस्य दृश्यम् । खम् खम्बिनी अकारश्चिदिः ।
जनम् अजयवर्तीचि खम्, (५३१) धी अच्, २ इति अच्, (५३२) पुष्पादिः, (५३३) अकारधीयः,
दूर्ध्वम् मन् । पाचिभिः १।२।१८ ।

‡ ठाम् परात् मन्वतेः खम् स्यात् घे खार्धे, स-निमित्तक-पाल्लवं इत्यर्थः । नमिचि इति
(०१८) दिवाचित्वात् मन्, (५३३) अकारधीयः । नामिति एकाजिभ्यश्चनोच् द्वितीयेक-
द्वचनान्तत्वम् । एवं त्रियंमन्वा (आत्मनसि त्रिमन्वा) । पाचिभिः १।२।८२ ।

§ कुचं (अचविभेध) अचवीत्वादि चात्मान् । छिदन्त-पाठी परे दूर्ध्वम् मन् । घेटः

१०१८ । नाडीं युनी सन करं सुष्टि पाचि
नासिकात् धम्य । (नाडी—नासिकात् ५, चः ५, च १२) ।

एभ्यः परात् सो घेट् च य् स्यात् वे । नाडिन्धमः नाडिन्धयः ।*

१०१९ । घटी-खारी-वाताद् विध्वस्तिखा-
द्सूर्योद्ग्राह्यखाटा-मित-नख-मानात् घ्सा-नुद-इय-
तप-पचः । (घटी-खारी-वातात् ५, विध्व-चवत्-विधात् ५, चस्य-उत्पात् ५,
खखाटात् ५, मित-नख-मानात् ५, आ-नुद-इय-तप-पचः ५) ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः च् य् स्यात् वे । घटिन्धमः खारि-
न्धमः वातन्धमः, विधुन्मुदः चवन्मुदः तिलन्मुदः, चस्यन्धम्यः
उत्सन्धम्यः, खखाटन्धपः, मितन्धपः नखन्धपः द्रोणन्धपः । †

१०२० । कूलादुद्गुहः ।

(कूलात् ५, उद-उज-उद-वचः ५) ।

घातोदिस्यात् (१५०) ईप् । यच्च घेट्घातो-रेकारस्यानि च्वादिभ्यः स्यात्, तत्रैव टिष्ठादीप्
इति वक्तव्यं, तेन घेट्-सव्य-घातव्या इत्यादी न ईप् । कूलात् ५ ।

* नाडी च युनी च सन करं सुष्टि पाचि नासिका वेति तेषाम् । नाडीं
घनतीति च् य्, (५८०) च्वादिभ्यः, पूर्वपदस्य मन् उच्चार । एवं नाडिन्धम इत्यादि ।
प्राचिनिः १।५।२८, २०, २०, वार्तिकं घातन्धप ।

† इह च् चवन्मुदं क्वात्कृत्वादे, तेन, घटी-खारी-वातात् चः, विध्वस्तिखान्मुदः,
चस्योद्ग्राह्या इयः, खखाटात् तपः, मित-नख-मान-नाचस्येभ्यः पचः, च् य् स्यात् वे-उच्चारः ।
घटीं घनतीत्यादि वान् (१०१४) घटी-खारी-वन्धवीर्सेन्-उच्चार । खारी परिजातविशेषः ।
खारीविष्णु वार्तिके, खारी वर्गरी (वहंतीति विद्यानकीतुदी) । च्वाः चर्चं सुष्टीति च्वा-
नुदः, चवती मन्, (२१२) उच्चारः । न पूर्व्यं वक्तव्येति च्वादीन्धमः । द्रोणन्धपः उचि
श्रेयः परिजातविशेषः । चवन् पाठस्यन्धपः इत्यादि । प्राचिनिः १।५।२८-२०, वार्तिकं च ।

अथः परीभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् वे । प्रियवदः वयंवदः,
अयहरः कतिहरः भिषहरः, सर्वहयः ब्रूहयः अन्नहयः करीष-
हयः । †

१०२१ । प्रियवशाद् भयर्त्तिमेघात् सर्व्वकृत्वा-
भवरीषात् वद-क-कषः खः । (प्रिय-वशात् ५, भय-कृति-मेघात् ५,
सर्व्व-कृत्वा-वरीषात् ५, वद-क-कषः ५, खः १) ।

एभ्यः परीभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् वे । प्रियवदः वयंवदः,
अयहरः कतिहरः भिषहरः, सर्व्वहयः ब्रूहयः अन्नहयः करीष-
हयः । †

१०२२ । चेम-प्रिय-मद्रात् कुर्वा ।

(चेम-प्रिय-मद्रात् ५, कुः ५, वा १) ।

एभ्यः कुजः खो वा स्यात् वे । चेमहरः प्रियहरः मद्रहरः ।
पथे चेमकारः । ‡

१०२३ । भावधे त्वाश्रितात् भुवः ।

(भाव-धे ७, तु ११, आश्रितात् ५, भुवः ५) ।

आश्रितात् भुवः खः स्यात् भावे धे वा ।

१ उक्तवत् उद्यो वद्वत् अटावत् । वृष-सुहुवति, वृष-सुहुवति इति वाक्यवचनम् ।
उक्तवत् वद्वत् वृषसम्बन्धेन नम् । पाणिनिः १।२।११ ।

२ अथः परीभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् वे । प्रियवदः वयंवदः, अयहरः कतिहरः भिषहरः, सर्व्वहयः ब्रूहयः अन्नहयः करीष-
हयः । †

३ चेम-प्रिय-मद्रात् कुर्वा । (चेम-प्रिय-मद्रात् ५, कुः ५, वा १) ।
४ भावधे त्वाश्रितात् भुवः । (भाव-धे ७, तु ११, आश्रितात् ५, भुवः ५) ।

नन्वादिभ्यः परात् सुखद्वार्षे एतो वि षात् । नन्वादिभ्यः
नन्वादिभ्यः । *

१०२८ । ठात् भञ्ज-वङ्-सङ्घो विष् ।

(ठात् ५१, भञ्ज-वङ्-सङ्घः ५१, विष् ११) ।

ठात् परीभ्यः एभ्यो विष् स्वात् । सुखभाक् प्रठवाट् तुरावाट् ।†

१०२९ । अण्डुच्छ्वेतवाङ्घादिः ।

एते विषयता निपात्यन्ते । अणो वङ्घतीति अण्डुच्छ्वे इषः ।
श्वेतैश्चङ्घते इति श्वेतवाः इन्द्रः । अण्डयजतीति अण्डयाः, उक्-
घानि ग्रंसतीति उक्घयाः यजमानः । पुरीडाः इविः, पुरी-
डायः । ‡

१०३० । क्राम गम खन सन जनो विट् ।

(क्राम—जनः ५६, विट् ११) ।

* विष्ठीः च इत्, इत् विष्ठीः । सुखजः उजागिती, उक्-विष्ठीः । अण्डयि
विष्ठीवे न स्वात् । अण्डो गघो भवतीति नण्डयिष्ठीः, सूपातोर्मुक्, विष्ठात् नण्डयिष्ठी
नम् । एवं नण्डयिष्ठीः, जिष्ठात् इष्ठीः । एवं पञ्चितयिष्ठीः, पञ्चितयिष्ठीः इष्ठीः ।
यादिभिः ३१२१५० ।

† विष् इत्यत्र इष्ठात् उष्ठात्प्रायः, च इत् (१००) उष्ठात्प्रायः । अण्डयिष्ठी-सुखजः (१०२९)
विष्ठीः, अण्डयिष्ठी इति चोदः, सुखजः विष्ठीः अण्डयिष्ठीः । सुखं अण्डयिष्ठी इत्यत्रापि विष्ठीः,
(१०२९) सुखः । अण्डयिष्ठी अण्डयिष्ठी इत्यत्रापि अण्डयिष्ठीः, इत्यत्र विष्ठी इति अण्डयिष्ठीः,
अण्डयिष्ठी (१०२९) अण्डयिष्ठी, इत्यत्रापि (१०२९) अण्डयिष्ठी । यादिभिः ३१२१५० ।

‡ अण्डयिष्ठी यादिभिः च । अण्डयिष्ठी (१०२९) अण्डयिष्ठी । अण्डयिष्ठी अण्डयिष्ठी
अण्डयिष्ठी अण्डयिष्ठी । अण्डयिष्ठी अण्डयिष्ठी इति अण्डयिष्ठी अण्डयिष्ठी
(१०२९) इति । अण्डयिष्ठी अण्डयिष्ठी अण्डयिष्ठी । अण्डयिष्ठी ३१२१५० ।

१०३५ । दृङ्जुङ् वाक् प्राट् शीं ह्रू ह्रू
 ज्वायतसूः काटम् परिव्राट् दिद्युज्जगत् दृष्टक् सगु-
 ष्विक् । (दृङ्-उचिः १४) ।

एते जिवन्ता निपात्यन्ते । दीर्घ्यतीति दृङ्, जुडोत्वगयेति
 जुङ्, वक्तव्ययेति वाक्, दृष्यतीति प्राट्, अयस्वेनां शीः, स्रव-
 तीति ह्रूः, इवतीति ह्रूः, जवतीति जूः, जायतं स्रोतीति
 ज्वायतसूः, काटं प्रवती काटम्, परिव्रजतीति परिव्राट्, द्योतते
 इति दिद्युत्, गच्छतीति जगत्, दृष्यतीति दृष्टक्, स्रवते
 इति स्रक्, स्रुं सिद्धतीति उचिक् । *

१०३६ । जि घौऽन्त्यः । (जिः ११, घं: ११, चकः ११) ।

अन्तो जि घं: आत् । मिघं ह्यतीति मिघङ् । *

१०३७ । वेध्यायां जौ । वेध्या-पायां (६४, जी ७) ।

जौ: धापी: । ध्याप्योरतएव जि: । †

धौः, धौः, धौः, (६४) इत्यतः । स्रक् इति नम्, उचिक् । तम्, काट्यतीति सगु-
 ष्विक् । ज्वायतेऽनेनेति स्रिः, इति उचिः । अन्त्ये परे उचिपायात् काट्यते
 काटिः इति चकारो वक्तव्यः, (१००७), य इत् चकारकिति । तेन उचिपायात्
 प्राट् । उचिः उचिः परिच्यः इत्युच्यः इत्यादि । पाणिनिः ५।४।२६, २७ । उचिः
 उचिः उचिः । उचिः उचिः ।
 * इति धौः धौः । इति धौः धौः । इति धौः धौः । इति धौः धौः ।
 † इति धौः धौः । इति धौः धौः । इति धौः धौः । इति धौः धौः ।
 इति धौः धौः । इति धौः धौः । इति धौः धौः । इति धौः धौः ।
 इति धौः धौः । इति धौः धौः । इति धौः धौः । इति धौः धौः ।

१०३८ । जमुहो म्मस्यो पातिवि ।

(जमुहः ६, मसि ७, मसो ७, प १०, पातिवि ७) ।

जमस्तस्य उहो र्मः स्यात् स्यो भवे ह्यो च, न तु तिङि ।
प्रधान् । *

१०३९ । खिवाव मव ज्वर त्वरो वृद्धुङ्ग जमेद्वा ।

(खि-व-व-ज-र-ज-रः ६, वृ ११, जट १२, उडा १५, जमे ७, प ११) ।

एवां व उडा सह जट् स्यात् ह्यो भसि स्यो जमे च । जूः
जः जूः जूः तुः † ।

१०३० । राच्छो लोपः । (रात् ३, लोः ६, लोपः १) ।

रात् परयो-श्चकार-वकारलोपोः स्यात् ह्यो भस्यो जमे च ।
सुर्वा नूः, सुर्वी नूः । ‡

टीका । पूर्वस्य विद्येऽपि निवसोऽयं, चक्रे मीः ह्यपि दीर्घः, माव्य, तेन उवः
उवा इत्यादि । भावजनवा योः, ("भावतेर्वातेर्वा योः" इति भाष्यम्), चायावते
इति चायोः, धे धे एतयो र्जस्त्ववेऽपि, जेदीर्घविधानादेव ह्यो निर्गम्यः । यार्धं
भाव्य ।

* जम् जमन्यो वाहुः, तस्य उह् तस्य । प्रभावतीति प्रधानम्, प्रभन-सिन्धु, अथैव
उह्यो दीर्घः, (२०२) तस्य च । स्यो भवे यथा, भावः भाविः भाव्या इत्यादि ।
इवः इतिः इवा इत्यादी तु (६०६) जम्-स्योपि जमयत्नाभावात् न दीर्घः । पातिवीति
विं, रतिः रतिः । पातिविः ६।३।१५ ।

† छिन्नु सोपे यती, लोप्यतीति नूः । चव एवादी, चवतीति चः । ज्व-ज्वे,
ज्व-ज्वीति नूः । प्रभावतिवचनादी, (२२३) उह्, सुर्वी, उर्वी, सुर्वी इत्यादि । ज्वर
न रीपे, ज्वरतीति नूः, ("ज्वरतीर्षीतिर्वा नूः" इति भाष्यम्), विः अत्र चक्रे इतिः
जमे इति नूः । स्यो भवे-इतिः स्यिः स्यिः सुर्वी सुर्वीः । जमे च विन-जम्
लोपा, च-जम्-स्यो इत्यादि । पातिविः ६।३।२० ।

‡ सुर्वा नोड उह्ये, सुर्वी तिङे, उमी इत्युत्तरी । छिन्ति-स्येव प्रभावतीति
इह-स्यो स्यो, तस्यः प्रभनीवचनम्, (२२२) दीर्घः । स्यो भवे च नूः नूः इत्यादि ।

१०३१ । अवचूटो विः । (अप ३१, अट ६५, वि १) ।

अवचात् परसं अटो विः स्यात् । जनान् अवतीति जनोः ।

१०३२ । यम मन तन गमोऽन्तसोपः कौ ।

(यम-मन-तन-गमः ६१, अन्तसोपः ११, कौ ७) ।

एषामन्तस्य सोपः स्यात् कौ । संयत् परिमत् परीतत् संगत् । †

१०४३ । खि-विष्वग्-देवस्य टेरद्युञ्चौ कौ ।

(खि-विष्वग्-देवस्य ६१, टः ६१, अट्टि १५, अचौ ७, कौ ७) ।

खेर्विष्वचो देवस्य च टेरद्विः स्यात् खिवन्ते अच्यती । सर्वानच्यतीति सर्व्यद्युञ्, विष्वद्युञ्, देवद्युञ् । †

अथ रिफसाहचर्यात् वकारो दन्तैरेव, तेन चर्चं नती इत्यादी चर्चवकारि न प्रकृतः । पाणिनिः ६।१।११ ।

* अवचूटि, जनान् इति उपपदेन अव-चातोः समासे, ततः खिप, (१०३२) अट्, अच्य, अच्येन च अच्य इतिः चो, ततः खिन्विः । अचादी खिप्, ततः समासश्च, अच्यस्य खः अवोरिति, एवं तत्र खः तवोरित्यादि । एकपदे तु अव-चातोः खिप, (८२४) अच्य अट्, अच्येन इतिः, वीरित्यादि । पाणिनिः ६।१।८२ ।

† खिञ्चति, अरिजन्ते, परितनोति, अच्यन्ते—इति प्राक्खानि । सर्वेषु खिप्, अच्यश्चरचौपि, (६८२) खस्य तन् । परीतदिति दीर्घनिर्देशात् खिवन्ते प्राप्ती परी अङ्गि-दुपसर्गस्य दीर्घो अवतीति खिचन्, "उपसर्गस्य दीर्घस्य खिप्प्राप्तादी अङ्गिद्वयेत्" ; खि, खिरोरिति वीरित्, उपनञ्चति उपानत्, उपवर्षते उपाहत्, अवर्षति प्राहट्, (नतापरी) अच्यति । पाणिनिः ६।१।११६ । पाणिनिः ६।१।७०, पाणिनाथ । परितनोत्यस्य "अच्यन्ते" इति सिद्धांतात्प्राप्ती ।

‡ खिञ्चति, अरिजन्ते, परितनोति, अच्यन्ते—इति प्राक्खानि । सर्वेषु खिप्, अच्यश्चरचौपि, (६८२) खस्य तन् । परीतदिति दीर्घनिर्देशात् खिवन्ते प्राप्ती परी अङ्गि-दुपसर्गस्य दीर्घो अवतीति खिचन्, "उपसर्गस्य दीर्घस्य खिप्प्राप्तादी अङ्गिद्वयेत्" ; खि, खिरोरिति वीरित्, उपनञ्चति उपानत्, उपवर्षते उपाहत्, अवर्षति प्राहट्, (नतापरी) अच्यति । पाणिनिः ६।१।११६ । पाणिनिः ६।१।७०, पाणिनाथ । परितनोत्यस्य "अच्यन्ते" इति सिद्धांतात्प्राप्ती ।

१०४४ । अमुद्युङ् अमुमुबुङ् अदुद्युङ् अदु-
मुबुङ् । (१४) ।

अमुमचतौत्वर्थे एते निपात्यन्ते । *

१०४५ । सह-सन्धिरः सधि-सन्धि-तिरि ।

(सह-सन्धिः १६६, सन्धि-सन्धि-तिरि १११) ।

एषां क्रमादेते स्युः क्तिवन्तेऽचती । सधुङ् सम्यङ् तिष्यङ् । †

१०४६ । वीरहो धङ् कौ ।

(वीरहः ६१, धङ् ११६, कौ ७) ।

वीरत् । ‡

१०४७ । त्वदादि-भवत्-समानान्बोपमानात्
इषट्क्-सक्-क्षिपो ढे ।

(त्वदादि—उपमानात् ३१, इषट्क् ३१, सक्-क्षिपः १३३, ढे ७) ।

त्वदादेर्भवतः समानादन्वसाच्च उपमानात् इष एते स्युः ढे । †

१०४८ । खेङ्गी । (खे ६१, ङा १११) ।

* पाणिनिः ७१२८० ।

† सह-सन्धिरः, सन्धि-सन्धि-तिरिः, सधि-सन्धि-तिरिः, इति पाणिनिः । पाणिनिः ६११, ६१२, ६१३ ।

‡ विपूर्वस्य वही धङ् कौ । ७० इत्यन्वयस्य कानि । विरोधोऽपि वीरहः ।
वैशेषिक-वीर्ये (१०४२) इत्यत्र टीकायां इत्यन्वयः । पाणिनिप्रदे विपूर्वस्य उपमायाः
क्षिपि वीरहः इति सिद्धम् । "वहीर्षी वा" इति चात्यन्तम् ।

§ त्वदादिर्वहत् इ त्वदादिः, त्वदादिश्च त्वदादि-समानात्, त्वदादि-समानात्, त्वदादि-समानात्
उपमानादीनि सक्तम् । अन्य इत्येव शब्दः । उपमानादीनि सक्तः सक्तम् इत्येव शब्दः ।
क्षिपः स्युः कर्त्तव्यं त्वदादिः इत्यर्थः । त्वदादि-समानात् त्वदादि-समानात्, त्वदादि-समानात्, त्वदादि-समानात्
क्षिपः सक्तम् । पाणिनिः ११५६०, पाणिनि-संक्षेपम् ।

सोऽपि स्यात् इत्याद्यन्ते इति । स इव इत्यन्ते ताडयः प्राडयः
ताडय् । मयाडयः । *

१०४६ । समानेदंकिमद्ः सेक्यम् ।

(समान-इदम्-किम्-पदः । १६३, स-इ-चो-पम् । १२४) ।

एषां ज्ञाने स ई कौ भन्तू एते ज्ञमात् स्युः टमाद्यन्ते इति ।
सहयः ईहयः कौहयः भन्तूहयः । भन्त्याहयः । †

इति टमादि-पादः ।

इय पादः—ज्ञादिः ।

१०५० । क्त-क्तवत् भूते ढभावे घे ।

(क्त-क्तवत् ११, भूते ७, ढभावे ७, घे ७) ।

धीरतीतिघे ढभावे क्तो घे क्तवत्ः स्यात्, उच्चारितो ।
स्तुतवत्वा-विष्णुः, स्यात् मया, विष्णुर्विष्णुं क्तवत् ।

* घेः उच्चारितवत् स्यात् इत्यर्थः । एत इत्यत्र च इत् अन्त्यस्य स्यात् । ताडय-
इति तद्-इव-टक्, क्तिप्तात् युष्माक्यः, तद्-इत्यन्ते क्त । टिप्तात् (११०) ईपि ताडयी
इति च । ताडय इति सक्, (११४) पक्, (१०२) पक् क, (११२) क्तवत्त्वात् ।
विष्णुर्विष्णुं उच्चारितो । क्तिप्ति ताडय् अन्तः, (१११) कुक् । भवन्तिप इत्यन्तेऽपि, टक् भवन्तः,
इति भवन्तः । एवं मयाहयः, मयाहय इति । पाणिनिः ६।१।२१ ।

† उच्चारित इव इत्यन्ते, उच्चारित इत्यन्ते, च इव इत्यन्ते, उच्चारित इत्यन्ते, उच्चारित
इत्यन्ते—इति उच्चारित वाक्यानि । उच्चारित टक् । एवं सहयः सहय इत्यादि । भन्त्याहयः
इति उच्चारितो । पाणिनिः ६।१।२२, २०, २१।२० ।

‡ स इति इत् च स्यात्, स इति चः (१०६) क्तोऽपि, (१०११) उच्चारित इति ।

१०५१ । खे चोऽते भावहेत्याहोमे तु वा न

(वे: ६।, वं: १।, चरे ७, भावहेत्याहोमे ७, तु ११।, वा ११।)

चे र्वः स्वात् न तु ठे, भाव-हेत्याहोमे तु वा, तत्रोः परयोः । *

१०५२ । सूखाबोदिह-चौ-यत्स्यातो न तो

ऽप-मुच्छ-स्वा-ध्या-मदो दस । † (सू-बादि-भो-त्-त्-२-ची-
यत्-स्वा-तः ३।, न ११।, वः ६।, चप-—मदः ३।, दः ६।, च ११।)

स्वादेर्वादि रोकारतो दान्तात् रिकात् चौमन्दात् यत्स्ययुक्ता-
कारान्तात् परयोस्तयोस्तस्य नः स्वात्, पूर्वस्य च दस्य नः, न तु
प्रादिभ्यः । चौषः चौषवान् । चठे किं, चितः कामो मया । ‡

१०५३ । बहुविधुर्णोः कितो नेम् ।

(उ-वत्-उ-वि-ज-र्णोः ३।, कितः ६।, न ११।, ङ् ११।)

कित्वात् गुणान्नः । वा च शोधने, भवेत्तः, स्वात् । उ उ अ द करणे ऋणः,
कित्वात् गुणान्ने ऋणत्तमन्तः, प्रथमैकवचने, (१२२) उदित्वात् गुणः, (१२३) दीर्घः, (१२४)
आनलोपः । पाणिनिः १।१।२६, १।२।१०२ ।

* भावस्य टैमस्य आहोमस्य तपस्विन् । भावो धात्वर्थः, टैमं दीमसा, आहोमः
श्रीचोक्तिः । चेरिति चविशेषात् सन्मन्त्रपठित-विधातीर्थवचनम् । पाणिनिः ६।७।६०, ६१ ।

† एष सूत्रे सूखो, वी आदी मवीखी सूखादी । चोत् इत् यस्य स चोदित् । यथः
यत्स्यः, च आदी खवेति यत्स्यः, तेषु युक्तं चात् यत्स्यत् । ततः सूखादी च बोदिह
द च र्णौ च यत्स्यवेति तच्चात् । पुत्र सुखं च स्वाध्याय मद् वेति, न पुत्रस्य
ध्यायन् तच्चात् । चो इति ऋणदीर्घस्य यत्स्यत् । स्वादयः—सू इ दी वी खी वी खी
वो । आदयः प्रसिद्धाः पुंस्यः, ४१० इहे इटव्याः । पाणिनिः ५।२।७९-८६, ८९ ।
एवम् । चोदित् ।

‡ इति अत्रोपान्तं यथाभावेन (१०६१) कर्त्तरि ङे, (१०६२) पूर्वस्य दीर्घः
चनेन ऋणं न, (१०७) यत्स्यम् । एवं ऋणः, चौषवान् । मया प्राणः चित् । चित्
वचनः । चप कर्त्तव्यत्वात् (१०६१) चोः इति न दीर्घः, दीर्घाभावात् न ऋणं न । भाव-
वाच्यं तु चोः चित् चित् चित् चित् चित् चित् चित् ।

द्विवर्जिनीयायां चतुर्वर्गेः प्रत्ययैः शब्दोक्तः ।

चाद्युः समस्तः । *

१०५५ । घनस्यै श्यो जिः ।

(घन-स्यै अ, क्त. ६।, जिः १) ।

घने स्यै चास्यै श्यो जिः स्यात् तयोः । शीर्षं वृत्तं ।

जिगीषादो तु, द्युतं, उदत्तमुदकं कूपात्, शीतं जलं ।

घनस्यै चिं, संस्थानो ह्रस्विकः शीतात् सङ्घुचित इत्यर्थः । †

१०५६ । प्रतैः । (प्रतैः ३) ।

प्रतिपूर्वस्य श्यो जिः स्यात्तयोः । प्रतिश्रीः । ‡

१०५७ । अश्ववाहा । (अभि-वपात् ३३ वा ११) §

अश्ववात् परस्य श्यो जिः स्यात् तयोः । अभिश्रीः अशि-

श्रीः, अवश्रीः अवश्रीः । §

* द्विवर्ग अथ चत्वारः स्यजात् । न जिगीषा जिगीषा । ° अ-वपाद्युः न सं-वपाद्युः । न चास्यैः । जिगीषा न चत्वारः अथर्वस्य स्यजिन् । आ-दि-न-क, (५१४) वक्ष्यते अत्र, अनेन वक्ष्यते न । चाद्युः आ-दी-हरिक इत्यनरः । सङ्घुचित-क, (३६०) मधीप, (२११) कुङ्, वक्ष्यते न, समस्तः सङ्घत इत्यर्थः । "उदत्तौ सङ्घुः पादौ" इति प्राचिनिटीका । उदत्त (१००१) इन्-निवेद्य । प्राचिनिः ८११४०-४८ ।

† घने इव इत्यस्य जिगीषाये इत्यर्थः । शीर्षमिति श्यै क नली, क्त., अनेऽस्यै चत्वारः जिः, (१०१६) दीर्घः, पूर्वस्य वक्ष्यते न । पूर्वस्य प्रत्ययानुसंधानम्—द्युतं, द्विव-अस्यै क्त., जिगीषास्यै न व-वक्ष्यते न । उदत्तं उदत्तमित्यर्थः, कूपादिति अपादानमधीमान् न व-वक्ष्यते न । शीतमिति श्यै-क, चास्यैः अनेन जिः, पूर्वस्य न व-वक्ष्यते न । संस्थान इति अनेन शीतमधीमान् न जिः, पूर्वस्य अश्ववास्यै व-वक्ष्यते न । प्राचिनिः ६११२४ ।

‡ इत्यस्य शीतान् घनस्यैः शीतमधीमान् इति । प्राचिनिः ६११२५ ।

§ "अश्ववात्परिभाषितं, शीतं न संवपकात्" इति विश्वामित्रटीका । प्राचिनिः ६११२६ ।

१०५८ । विष्णो ढवे व तो प्रासे ।

(विष्णः ३१, ढवे ७, व ११, वः ६१, प्रासे ७) ।

विष्णः परस्य तयोस्तस्य नः स्नात् ढवे, प्रासे प्रासे । सिनो प्रासः स्वमेव । *

१०५९ । पूजो नाग्ने । (पूजः ३१, नाग्ने ७) ।

पूजो नष्टः, अन्वय पूतः । †

१०६० । दुग्धो घञ् । (दुग्धोः ६१, घं: ११, व ११) ।

प्राभ्यां तयोस्तस्य नः स्नात् तयो घञ् । दूनः गूनः । ‡

१०६१ । अग्नेः कङ्क् च । (अग्नेः ६१, कङ्क् ११, व ११) ।

अग्नेस्तयोस्तस्य नः स्नात्, कङ्क् च । उक्चः । §

* विष्ण इति षोडश-निर्देशः । (१६८) पक्ष स । विष्ण न ढवे, कर्षकर्मणि ङः, दीपद्वयेन सौमनागो प्रासः स्वमेव सिनः पक्ष इत्यर्थः, प्रासः कवचः । ढवे चिं, सिनो प्रासो घञ् इत्येव । प्रासे चिं, सिनस्यैः स्वमेव । वा-अथयध्ववर्षितादितदादीनां चतुर्णां निष्पत्ता । "विष्णोः प्रासकर्मणः प्रासः" इति वार्तिकम् ।

† चतुर्णां निष्पत्त्यात् प्रासार्थ-पूज-प्रासो-स्योस्तस्य नः स्नात् । "पूजो विनाग्ने" इति वार्तिकम् ।

‡ दुग्धो (इ-द्वेऽनुवासे इत्यस्य दु न, वन इति मर्थ), वु क् चनो, वु चिं इ विद्वन्मो, इति चिं, उक्चम् । इ नृ इति द्वीर्षानाम्नां प्रत्ययेन पदसिद्धावपि एतत्स्यकारणं प्रत्याख्यो-क्तौ, इति निर्दिष्टम् । "दुग्धोर्घञ्" इति वार्तिकम् ।

§ (११०) अग्नेर्घञ् इति वार्तिकान्तरवार्तिके कङ्क्-विधानम् । उ इत् प्रत्ययः प्रासो, इत्यर्थः, इत् न षीर्, ङः (१००१) नैव षीर्षोति इतो विधीये, (६६१) जिः, अनेन प्रासो नः प्रासः, निष्पत्त्यात् प्रासो नैव विष्णोस्तस्य प्रासः इति प्रासोः प्रासः प्रासः इत्यर्थः (१११) प्रासोः षीर्षोः (१००) पक्षम् । वार्तिकः प्रासोः, वार्तिकम् ।

१०६२ । द्वीप्राचोत्तुदविन्दो वा ।

(ओ-विन्दः ५, वा ११) ।

एभ्यस्तयोस्तस्य नः स्याद्वा । द्वीपः द्वीतः, प्राचः प्रातः, वाचः
वातः, उचः उत्तः, चुचः चुत्तः, विचः वित्तः । †

१०६३ । द्यैशुष्पचो मकवः ।

(द्वै-शुष्-पचः ५, द-क-वः ११) ।

एभ्यस्तयोस्तस्य म क व एते क्रमात् सुः । द्यैमः शुष्मः
पक्षः । †

१०६४ । प्रख्यो म वा—जिञ्च ।

(प्र-ख्यः ५, म ११, वा ११, जिः १, च ११) ।

प्रख्यस्तयोस्तस्य मः स्याद्वा, जिञ्च । प्रख्यीमः प्रख्यीतः ।
प्रात् किं, संख्यानः । †

• द्वीप प्राच वाच उच्यते तुदस्य विन्द च तद्वान् । द्वी जि खञ्जे त्तः, वा तस्यासि नः । एवं वा दशरथस्य, वै इ पाचसि, त्तः । उन्द शी लोदी त्तः, (१०७१) मेन् वीचीति ईदिभ्यान् इन्-निचिन्, (५६०) नखापः । तुदी छ म प्रेरणे । शी विद इ नौमासि । चत् स्ये विन्द इत्यनेन रीषादिको विदधातुर्बोध्यते—प्रभाशानि वया—(१) पाचिनिः (५२५६) "तुदविन्दोश्च-प्राचाद्वीषोऽन्वतरत्नान्"—विद विचारणे रीषादिक एव यज्यते, इति अट्टोऽजिदोचितः । (२) भाषा "वेपेत्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इत्यते । विनोर्विन्नच विचय मोषि विचय विन्दतेः ॥" (३) कात्स्न्यम् "द्वीप्राचोत्तुदविन्दो वा ।" इत्सु ५२८ सूत्रम् । (४) सुपचम् "तुदीन्-विन्दुप्राचाद्वीषो वा ।" विद विचारणे । (५) संविष्टसारः "उन्दोऽद्वीप्राचाविनविन्दुषो वा ।" इत्यप्येदि ५०० सूत्रम् । "विनचीति निर्वेणात् विद वयावानिक्च विच विचिचि विनोर्विन्नः ।

† ये चवे पाचः, उचो च मोदि उचः, उचवच चकचोऽन्वत् (१०६१) इति च ।
द्वौ चो चकच पाच प्रवरचन्वदो (१११) सुक्, वसः क्वच नः । पाचिनिः ५२५६-५२५७ ।

‡ चत् स्ये विन्द इत्यनेन वकारेण उच्यते विचिञ्चः । लो सेऽद्वी लचो, प्रवीणः लोचः-
(१०६६) प्रव-विचोर्दः । संख्यान इति (१०५९) इत्य-त्तः । एवं चकचः- इति चि-
५२५६, ६१५२ ।

१०६५ । निर्वाणं भित्तं वित्तं फुल्लोत्फुल्लं
संफुल्लं प्रफुल्लं चैव द्रव्यं परिद्वयोद्धाघाः । (१०) ।

एते ज्ञान्ता निपात्यन्ते । निर्वाणः शान्तः निर्वाणं मुक्तिः,
भित्तं चङ्कं, चट्टं विशोध्यं, वित्तं धनं वित्तः प्रतीतः, फुल्लो
विकसितः उत्फुल्लः संफुल्लः प्रफुल्लश्च, चैवो मत्तः, द्रव्यस्तदुः
परिद्वयश्च, उद्धाघो नीरजः । ॥

१०६६ । क्षुधं वस पूजार्थाञ्चागार्थार्थ-
सुभः क्षुधेम् । (वच-सुभः ५, ज्ञः ६, व ११, इन् ११) ।

एव्यः परयोस्तयोः क्षुध इन् स्यात् । क्षुधितः उपितः अक्षितः
सुभितः । गतो तु अक्षः । गार्थार्थे तु सुभः । ॥

• निपातो ऋषिर्विश्वे इत्याह निर्वाणः शान्त इत्यादि । वा ज ममनसिंसयोः निर्वाणः,
अन्वय निर्वाणः । भिदिर् धी ज भिदि मितं, अन्वय भित्तम् । च गती चणं, अन्वय
अतं सन्म् । विद् च म प ली खामि विणं, अन्वय विन्नं, विद् स मती विणः, अन्वय
विदितः । कुल्ल विकसने इति फुल्लादि-चतुष्टयम्, केवलस्य चर्त्तप्रपूर्वस्य च निपातनात्, अन्वय
सुफुल्लितः इत्यादि । [पाणिनी तु अतुपसर्गात् वि फला विसरथे इति फलघातोः ज्ञानो
निर्वाणः फुल्लं इति, सोपसर्गात् प्रफुल्लत् इति (१०८०) । प्रफुल्ल इति वपं तु फुल्ल विकसने
इत्यस्य प्रकाशयि बोध्यम्] चोड ऊ दपे चोपः, सोपसर्गात् प्रचोपितः । क्षुधेर्धं चाथे
क्षुधः, इत्वं परिद्वयः, अन्वय प्रद्वयितः । उद्धा ऊ द्दत्तो उद्धाघः, अन्वय प्रकाशितः । पाचिभिः
प्यार ५०, ५१, ५८, ६०, पाचिंशत् । "परिद्वय इति प्रादिसनासः" इति ज्ञानदीनरः ।

• पूजार्थेवासी चक्षुधेति पूजार्थाच्च । गाथे (खिष्णु) चर्षो यस्य स गार्थार्थः, न
गार्थार्थः प्रज्ञाञ्जयेः, स चासी क्षुध धेति चगार्थार्थ-सुभ । ततः क्षुधवेत्यादि इत्ये मथ्यात् ।
ज्ञः क्षार इत्यर्थः । क्षुध-वसो-रीदिजात्, चक्षुः उद्विषेण (११०२) ज्ञानी विसर्त्तं सुभश्च
(५०६) चैवम् (१०६१) वेत्तु जीवीति निविषात्, इतोऽप्राप्तौ विचिरवत् । उचित इति
(५६१) चिः । अक्षित इति पूजार्थेत्वात् (५६८) न नचोपः । सुभित इति सुभ विसर्त्तम् ।
अक्षित इति (११०) न-चोपः, (२११) कुल्ल । सुभ इति सुभ इत्यर्थे, (२०५) त-श्चाथे च
(६१) चिः । अक्षित इति अक्षित्वा उचित्वा अक्षित्वा, सुभित्वा चोभित्वा (८१८) चिः ।
पाचिभिः १५, १६, १७ ।

१०६७ । पू क्लिय वम अय व्याहृत्सुखवीर्या ।

(पू—आयसः ५, वयोः ५५, वा ११) ।

एभ्यस्त्वोरिम् स्वाहा । *

१०६८ । पू श्रौ छृष मिद् क्षिद् क्षिद् चमार्ध-
स्वर्षा सेमोर्षुः । (पू—मृषां ६५, सेमोः अ, छुः ११) ।

एषां छुः स्वात् तयोः सेमोः । पवितः पूतः, क्लियितः क्लिष्टः,
वमितः वान्तः, अपितः अप्तः, विश्रसितः विश्रस्यः, चाश्रसितः
चाश्रस्यः । अयितं धर्षितं मेदितं श्लेदितं श्लेदितं मर्षितं ।
चमार्धः क्षिं, अपस्ववितं वाक्छां । †

१०६९ । भावादिठे वोदुङ्गेऽभवतः ।

(भाव-वादिठे. ७, वा ११, उद्-उठः ६१, अप-भवतः ६१) ।

विहिताय उदुङ्गे भावादिठयो र्भुर्वा स्वात् तयोः सेमोः ।

श्रौतितं युतितं तेन । ‡ अपपसु युधितं । §

* विष चाय सायां चय व्यायस, पूय क्लियव वमय अयव व्यायस च तस्याम् । पू-
प्रायो-दरर्षायात् (१०५९) निषेधे, क्लियवायोद्विआपेग्लेने (१०७१) जेम् वीवीति निषेधे,
पसादीनां (५५७) निज्यमार्धद्विनिषाधिवत् । पर्ययिनिः ७११५०, ५१ । वम-अप-व्यायसाभिन्-
निक्रमः चमृपर्वभावनमाहाराय ; "पाणिनीयासु 'पूच्छ' इति एषे चकारकादित्तत्तुव-
यार्धेन वाचयति" इति वीवीचयः ।

† चमार्धंश्रौ वृष श्रुति चमार्ध-मृष, वमः पूय श्रौय छृष मिद्व क्षिद्व क्षिद्व
चमार्ध-मृष च वेवात् । इजा उठ यतेति वी वी सेमी तयोः । पवित उभादि, पूय च
उठ, अयि च ययः । क्लिष्ट इति (१५७) ययः । पान्त इति (१०१८) वीवीः । श्लेदि-
निज्यवीति चलीदाहंरयानि । इम नि प्रायस्ये, भीमिंका सेके, चिद्व नि वीवी, चिदा
नि चोद्वे, वरां चतुर्षी (१०७१) उन्पथे, ययः । मर्षितं (५५७) इम् । अपपसुर्व निषि-
नियमः । पर्ययिनिः ११११८, १०, ११ ।

‡ वादिठे विचारयः । भावये वादिठय तथिक् । उद् उठ उठ उठ । अप-
विद्यतेऽन चयान् तस्य इति उदुङ्गे निषेधवत् । इयो विहिताय इति, विहितः इति च

१०७० । लोपी जेः । (लोपः ११, जेः ६१) ।

जेसोपः स्यात् तयोः वेमोः । भावितः भावितवान् । *

१०७१ । नेम् छीखीदिहेमोऽपत्यनेकाच्-

निष्कृतः । (न।११, इम्।१।, जी-त्रि-ईदित्-वेनः ३।, च-पति-चनेकात्-निष्कृतः ३।) ।

डीनः शूनः दीप्तः गूढः दतः ततः । पत्यादेशु पतितः दक्षि-
द्वितः निष्कृतितः । †

१०७२ । आदितः । (आदितः ३।) ।

वजात् स तस्य, अर्धद्विहादिवेत्सर्वः । अर्धादिः प्रपोऽस्मात्प्रिलेऽपि (६००) तद्विषयमनेकत्ववैम् ।
सुत ऊ रूः दीप्ती भावे क्तः, (३३७) इम्, चनेन वा मुचः । अर्धादेशु रीदितं दक्षिणमिति ।
आदिदे हे, (१०६९) हे आदिदे त इति कर्त्तरि क्ते, अंतितः सुतित इत्यादि । आच्यदादिष्वा-
नन्वत्तु इत्तु वी इति इतिप्रतिनित्यादि । सेमोः किं, दुर्भे युत्तम् । पाणिनिः १।१।११-
माच्यत् ।

* (६७६) इति जिषोपनिषदादिषु विधानम् । भावित इति भू-क्ति, भाक्ति क्त, (३३७)-
इम्, जिषोपः । पाणिनिः ६।७।३२ ॥

† ईद् इत् वक्तु स ईदित् । वा इम् वेत्सो वेनः, येन केनापि विष्कम्भितेन इत्यर्थः ।
वेन (३०६) वेम्दिदिति, (११०९) आदित इति-प्रथति-तुक्कारा अतद्विकल्पेनृषातयोः प्रेयाः ।
जीक द्विर् ईदित् वेनवेति तस्यात् । पतित्य चनेकाच् निष्कृत्य च ते, न विषयने ते अच्
सोऽप्रत्ययवृत्तौ निष्कृत्य कस्यात् । डीन इति लो डी ऊ य नभोनवी, क्तः, चनेन इन्निषेत्,
चोदित्वात् (१०५२) क्त-स्थाने न । शून इति ट् लो चि इत् वतिउड्योः, क्तः, (६६१) लिः-
(१०६६) लोदीर्घे, पूर्ववत् क्त-स्थाने न । दीपो अच् दीपने, दीप्ते, (१०७१) ईदित्वादिष्-
निकेचः, एवं चित्ती संज्ञाने चिकम्भित्वादि । गूढ अ संज्ञो, गूढः, दत्त अ जनी, दत्तः-
कृतवत् (३०३) वेम्त्वात् (१०७१) इन्निषेत्, गूढ इत्यच् (१०५) इत्यनेन ट्, (३०३)
वृत्तौ क्तः, (३०) तस्य क्तः, (३०) उच्योपः पूर्वक दीर्घेव । तन इत् अ विष्कम्भो, (११०९)
पूर्ववदिदित् इति (८१०) अच् इति च वेम्त्वात् (१०७१) इन्निषेत्, (६०६) अन्लोपः ।
दत्त इत्-सोः (६०६) वेम्त्वात् । दत्त-दत्तः, (३१६) वेम्त्वात् । पतितः दक्षिणः
कृतवत् (३०३) कृतवद्वेति, निष्कृतितः इति (३०१) वेम्दिदिति वेम्त्वेऽपि, अच् पूर्ववदिदित् ।
आदिनि ७।१।११, ११, ५७, आच्यत् । "उदितो वा इति, उदः, उदपात्" इति आदिनिः ।
उदत्तं लो आर्धवेत्सो, पाणिनी इत् नः ।

आकारेतस्तयोरिम् न स्वात् । मित्रः, मित्रवान् । *

१०७३ । भावादित्ठे वा । (भाष-आदिठे वा, वा।१) ।

मित्रं मेदितं तेन । प्रमित्रः प्रमेदितः सः । †

१०७४ । शक्रेठे । (शक्रेः श, ठे वा) ।

शकितोऽर्चितं शिवस्तेन, शक्तः । ‡

१०७५ । क्षुब्ध वाढ स्वान्त ध्वान्त फाण्ट
कष्ट घुष्ट लम्न क्षिष्ट विरिम्ब घृष्ट विशस्त परिष्ट
दृढ श्रुत वृत्ताध्वर्याः । (१॥) ।

एते ज्ञान्ता निपात्यन्ते । क्षुब्धो मन्धः, वाढं भ्रमं, स्वान्तं
मनः, ध्वान्तं तमः, फाण्टं कषायमेदः, कष्टं कष्टं, घुष्टं शब्दितं,
लम्नं सक्तं, क्षिष्टं अक्षयं, विरिम्बः स्वरः, घृष्टः प्रगल्भः, विश-
स्तश्च, परिष्टः प्रभुः, दृढो बली, श्रुतं पक्वं, वृत्तो गुणध्वर्यश्च,
अभ्यर्थे समीपं । §

* चात् इत् यस् स क्वात् । इत् निया छेष्टि, कर्षेरि त्तः, (१०५२) क-ज्ञाने न, पूर्वस्य दस्य च न, मित्रः, एवं क्ववत्तः मित्रवान् । पाणिनिः ७।१।१६ ।

† आदिसुत्तं ठं, मित्रारथ इति यावत् । भाष्य आदित्ठश्च तच्छब्दम् । आकारेणो
धीमदि आदिसुत्तं च विहितस्य तस्य इत् न स्वात् । आकारित्तोः क्वमोरेण्यत्तम्
केचन क्वमोरेण्येः । मित्रमिति भावे त्तः, पथे इत्, (१०६८) पूषीति युवः मेदितं । एवं
प्रमित्रः इति (१०६२) मित्रारथे कर्षेरि त्तः, प्रमथेन आरथो धीमदि । छेष्टं क्वमोरेण्य-
त्तम् । पाणिनिः ७।१।१० ।

‡ शक्रेण शक्रेण विहितस्य कस्य इत् न स्वात् । शक्रे इति शि, तेन चक्रे, क
शक्तः शक्रेण शक्रेण्ये, (१०७१) मेत्तु धीमोति इत्यर्थेण्येः । शक्रेण शक्रेण्ये इति
कनदोषः ।

§ इमं क्व दृष्टं सचचने, त्तः, शक्रे, शक्रेण्ये क्वमोरेण्ये, क्वमोरेण्ये । पाणिनिः ७।१।१० ।

१०७८ । दान्त शान्त पूर्व दस स्वड क्त
 श्रमा वा । (शक-मताः १४, वा ११) ।

एते अन्ताः कान्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे दमितः शमितः
 पूरितः दासितः आशितः दादितः श्रपितः । *

१०७९ । स्थायः स्थायी वा । (आयः ६, श्री ११, वा ११) ।

स्कीतः स्कीतवान्, स्कातः स्कातवान् । †

१०८० । ध्यायोऽगोः ध्यस्वाङ्गे तु वा ।

(ध्यायः ६, ध्येः ६, श्री ११, चक्राङ्गे ०, तु ११, वा ११) ।

धनीः ध्यायः पी स्वात्, आङ्गादन्वच तु वा तयोः । धौर्न सुचं,
 ध्यानः धोनः खेदः । ‡

एकाच इत्यधिकारादिनाः—तत्त्वोपनिषी, इत्यु इत् इटी, जि जरा चरु कर्, पुन कि इत्
 हुतो विभवे, क्षन च शब्दे, एवः त-तवतुप्रत्यययो, वा इन्निष्ठिः । आन् इति, आशान्ते
 इति च (१०१८) अतुङ् इति द्वेषः । तूष्ं इति (१०१९) खिर्विति खट्, (१०१९) तल न,
 चमच । चय इव पातोः (६०६) वैनसङ्गिति, इव पातोः (११०२) पूरिषेति वैन्ये,
 (१००१) वेत् जीवीति निवेवादिपातो, अन्येषाच (११४) वसोऽरन्तेति निम्बपाठी विभाषा ।
 पाणिनिः ०११२८, २९ । “इत् इति सं धोन” इति “इव इटी इट्” इति च सिद्धान्तधीश्वरी ।
 “निश्चितप्रतिपातवोच” इति वार्त्तिकम् ।

* इत्-प्रसु सिद्धं प्रमे, प्रेरचार्ये, (०००) जी, चर्चचि जे (१०१८) दान्तः शान्तः इति,
 पक्षे (०९८) इत्, (११४) इति, (१०००) जेचोपि दमितः शमितः इति च । ० एवं पूरी कं
 पूर्वी—तूष्ं, इक्षि (११४) इत्, (१०००) जेचोपि, पूरितः । इत्यु इत् उत्पेपक्षे (इत् उत्पेपक्षे
 इति इत्युपनिषी) इत्, पक्षे कसितः । आन् च दन्-शान्तयोः, अङ्, पक्षे आशितः । खेद
 कि संशयो, आशयो अङ्, पक्षे कदितः । चय का तु जवौ—जतः, पक्षे श्रपितः ।
 पाणिनिः ०११२० ।

† आशयः श्री वा आन् शयोः । आशौ च इटी, ईदित्वात् (१००१) इन्निष्ठिः ।
 श्री-पादितः, पक्षे (६४२) इचोपः । पाणिनिः ६११२५, आशयः ।

‡ धौर्नमिति, श्री शीवी च इटी, प्रः, (१००१) ईदित्वात् इन्निष्ठिः, ईदित्वात्
 (१०१९) इत् न । ध्येः चि, प्रत्यात् सुचं, (६४२) इचोपः । चक्राङ्गे इत् आन् निपा-
 त्यन्ते, इत्येव आशयितम् (२६६) इत् इत्यम् । पाणिनिः ६११२८, आशयः ।

१०८१ । आङोऽन्धूसोः । (आङः ५, अन्धू-अपचोः अ) ।

आङः परस्य षायः षी स्यात् तयोः, अन्धूसोः । आपीनोऽन्धुः, आपीनमूधः । *

१०८२ । ह्यादेः खः क्तौ च ।

(ह्यादेः ६, खः १, क्तौ अ, च ११) ।

ह्यादेः खः स्यात् तयोः क्तौ च । प्रह्वनः । †

१०८३ । दौ-षो-मा-स्यां ङिस्त्वयौ ।

(दौ-स्यां ६३, ङिः ११, ति अ, चषी अ) ।

द्वेषां ङिः स्यादथो तकारे । दितः सितः मितः सितः । ‡

१०८४ । छाशोर्वा । (छा-शोः ६१, वा ११) ।

द्वितः छातः, गितः ग्यातः । §

१०८५ । शो व्रतं नित्यं । (शः ६१, व्रते अ, नित्यं ११) ।

संक्रितं व्रतं । ¶

* अन्धूः अन्धः, अपचः अपचादेः कचः, एतयोर्द्वयोरेकत्वः । (६।१।२८) इत्ये वार्त्तिकम् ।

† प्रह्वन इति, ह्यादी क्तौदने, कर्त्तरि क्तः, (१००१) इत्युक्तेर्, अनेन व्रते दान्त-कृतम् (१०१२) तस्य दस्य च न । क्तौ प्रह्वनिरिति । पाणिनिः ६।३।२५ ।

‡ शो व द्विदे, शो व शशि (षीपदीशनिर्देशः), मा इति मा-अपचं, तेषु मे क् प्रतिदाने, आङ् ङि क्त्वे, मा च च माने, मा क् व च माने इत्येतेषां अचक्षम् । ङि छा वविनिष्ठी । अत्र द्वितकम् द्वितिः द्वित्वा । चषी ङि, स्याता सप्तु दान्तनिष्ठादि । पाणिनिः ७।३।७० ।

§ छा-शोर्वाः छाया चषी तकारे । शो व क्षुनी, शो व निदाने, (६०८) षीक्षाने क्तः, तयोः ङिः । चषी ङि, क्षानम् । पाणिनिः ७।३।७१ ।

¶ शो व निदाने इत्यस्य नित्यं ङिः स्यात् चषी तकारे । व्रते वाच्ये षोऽथैव प्रयोगः । (७।३।११) इत्ये "संक्रितं व्रते निदानम्" इति वार्त्तिकम् । "संक्रितो व्रतकः" इति वार्त्तिकप्रयोगः — अथ वार्त्तिकम् ।

१०८६ । धाञो ङिः । (पाञ्च ६५ ङिः १०)

धाञो ङिः स्वादसौ ते परे । ङितः । *

१०८७ । चरफलोऽद्ः । (चर-चरः ६१, चत् ११६, ङः १०)

अनयोरकार ङः स्वादसौ ते । प्रफुल्लतः । †

१०८८ । दह् दोऽधः । (दत् ११६, दः ६५, ङः ६०)

दासंज्ञकस्य धावर्जस्य दत् स्वात् ङसौ ते । दत्तः । ङधः ङिः,
घीतः । ‡

१०८९ । म्यचस्त वा । (मि-चपः ३१, व ११६, वा १११)

गैरचः परस्त्राधो दासंज्ञकस्य वा तः स्वादसौ ते । प्रस्तः
प्रदत्तः । §

* ङिधातुना सिद्धेऽपि धाञो निवारणार्थः । एवं ङितवान्, ङितिः, ङिता, ङितिसन् ।
पाञ्चः ङिः, ङे-ङीतः । पाणिनिः ७।३।७२ ।

† चर उभये इत्यच्चात् ङ-ङयलोः क्ताचत्, (५५४) ङसीऽरखेतीनि चम्ब्रङ्गितकार-
भावादुकारभावे चरितः चरितवान् चरिता इति भविता । ङी तु (१०११) ङ्पतेरिङीम्-
निषेधे ङनेन चकारस्य उकारे, (२२८) दोर्धे चूर्धरिति । ङि चत्वा चिउरथे, (१०२२)
इन्निषेधे, ङनेन चकारस्य उकारे प्रफुल्लतः । एवं प्रफुल्लतवान्, प्रफुल्लतः । ङी प्रफुल्ल-
तुद्धीऽरचत्तवात् ङयथातोः सोपसर्गलं बोध्यम् । पाणिनिः ७।३।७२ ।

‡ दा ङ कुञी, दा तु दाने, तु दा ङ चि च, ई ङ पाञ्चने इति चतुर्थी वत्तः, एवं
दत्तवान् इतिः दत्ता । दृ दा ङ चि दाने इत्यस्य दङ्गिमिति च । दासंज्ञकस्य ङयवान्
(११०) ङेपथातोः द्वाविति । ङीत इति ङे-ङ पाञ्चने इत्यस्य, (६१२) ङी-पादिसः ।

§ चपः ङिः, ङे-ङ पाञ्चने इत्यस्य प्रचीतः । ङधः ङिः, ङिः, ङिता, ङितिसन् ।
७।३।७३ ।

१०६० । चो दा-ते गीचः । (धं: ११, दा-ते अ, गीचः ६१) ।

नीतं । इचः किं, प्रत्तं । *

१०६१ । जग्धीऽदो यपि च ।

(जग्धः ११, यदः ६६, यपि अ, च ११) ।

यदो जग्धः स्यात् यची ते यपि च । जग्धं । †

१०६२ । वे चादिठे क्तः । (वे अ, च ११, चादिठे अ, क्तः ११) ।

चादिठे विहितः क्तो वे स्यात् ठभावयोश्च । प्रकृतः कटं सः,
प्रकृतः कटस्येन । (१०५१) वेर्ष इति प्रचीचः सः । प्रचीचं
प्रथितं तेन, चीचः चितोऽयं तपस्वी, चीचायुः चितायुः
ययुः । ‡

* दादवमध्यपरिणामात् एतदादीनामष्टानां निवृत्तम् । शेरिषो धं स्यात् दा-स्थानजाते
तकारे परे । शीतानि पूर्वेषु दाक्षानि तकारे अनेन नि इत्यस्य दीर्घः । एवं गीचिः
परीचन् चन्चनित्यादि । पाणिनिः ६।१।१२४ ।

† → क्रियात्प्रत्ययान्तप्रत्ययान्तस्य अदधातोर्जग्धादिभ्य इत्यर्थः, तेन प्रकृतकुचादी क्वं
कचनिति भवित्वा । अचनिति अचितप्रत्ययैः, जग्धादिभ्ये, (५०५) तस्य चः, (६४) पूर्वस्य इ ।
यपि अन्वयः । [पाणिनिमते तु (५७।६५) जरोभरोति क्वेष चसोपि क्तादौ जग्ध इत्यादि
यपन्] क्तापि परे चादौ जग्धादिभ्ये यचात् यपि इति सिद्धेऽपि, यच यपीति यचकं, क्तायः
क्ताभि यचादिभ्याम् प्राक् प्रकृतेः क्तायपि क्ताभ्ये न स्यादिति सूचकं, तेन विदुष्येत्यादौ न कुञ्
(२११), प्रविष्येत्यादौ न चक् (१५४), प्रचक्षेत्यादौ न चक् (२१०), प्रविष्येत्यादौ न क
(२०७), चक्रच्छा क्रीड्येत्यत्र च न क-कटी (८४) । पाणिनिः २।३।१६ ।

‡ चादिठुलं ठं कर्षं (क्रिया), चादिठन् चादित्रिया, क्रियारथ इति भावन् । य कटं
प्रकृतः कटुमारण्ययान्, तेन कटः प्रकृतः कपुमारण्य इत्यर्थः । प्रचीच इति अनेन कर्षेदि
क्तः, यचकं चकार्त्तः क्तः दीर्घः, ची इति दीर्घाच्चात् (१०५२) तस्याने नः, (१०७) क्वञ् ।
प्रचीचं प्रथितमित्यादि भाव्येत्यालोक्षेण क्रमेणोदाहरणानि । पाणिनिः ६।३।०१६ ।

१०६३ । गायर्थात् शो स्यात् वस जन ज्

स्त्रिय वृहः । (५) ।

एभ्यो चे क्तः स्यात् ठभाक्चोच । गङ्गानं गतः क्तः प्राप्तः,
श्रयितः, शेषमधिश्रयितो विष्णुः, वैकुण्ठमधिष्ठितः, शिवसुपा-
सितः, हरिदिवसुपोषितः, राममनुजातेऽनुचुतः, विश्वमनुजी-
र्षोऽनन्तः, जञ्जीमाञ्जिष्टो सुकुन्दः, गङ्गामधिकरुढो गोविन्दः । *

१०६४ । ध्रौव्यगत्यदनार्थात् छे च ।

(ध्रौव्य-गति-चदनार्थात् छे, छे अ, च।।) ।

विचक्षरार्थात् मत्स्यार्थात् भोजनार्थाच्च शो छे स्यात् ठभावे चे च ।

* नास्ति ठं शेषां तेषां चटाः । मत्स्यार्थात् चदनात् ध्रौव्यं स्यात् चालव मत्स्य जनव ज्व
स्त्रिय वृह च तत्तज्जात् । धे, च, क्तः, इति चवमशुवर्षति । परस्परैव विद्धे चव मत्स्य-
शब्दं, मत्स्य-भाष्येयोरैक्यात् बाभ्यां कर्त्तरि क्तः स्यात्, परस्परं तु शिवं मत्स्यार्थं न तु
भाष्यार्थादिति आपनावेत् । शोखादीनामकार्थकत्वादेव प्राप्ती पुनर्वचनं, धेनु केनापि स-
कार्थकत्वेऽपि कर्त्तरि क्त-भाष्येत् । नत इति (६०६) जम्बोपः । सर्वे मत्स्यार्थाः प्राणात्
भाष्यार्थेति चचनात् प्राप्त इति मत्स्यत्वादेव कर्त्तरि क्तः । एवं चव इत्यपि । अदिक इति
चदनात् कर्त्तरि क्तः, (१०६८) गुणः । अचिन्तित इत्यल शेषमिति, अचिन्तित इत्यल वैकुण्-
ठमिति च, अचिन्तये (१०६९) कर्त्तव्यम् । अचिन्तित इति (१०८२) छिः । उपोषित इति
चात्प्राप्तार्थत्वात् सकार्थकत्वेन, एवं चोपपञ्चासित इत्यादावचिन्तयेत् स कार्थकत्वेऽपि कर्त्तरि क्तः ।
उपोषित इत्यल हरिदिवमिति (१०८२) कर्त्तव्येऽपि कर्त्तरि क्तः, (१०६६) इत्, (६६१) छिः ।
चतुर्जातः चतुर्जीवः इति चतुर्पूर्वकयोरेतयोः सकार्थकत्वं, यत्न पञ्चाङ्गनादि सदेव कर्त्तव्यं ।
जाव इति (१०७१) इत्प्रतिषेधे, (६६५) ज् । जीवः इति (१०५९) इत्प्रतिषेधे, (६६२)
इत्, (१०८८) दीर्घः । आञ्जिष्टः अचिन्तये इति च सकार्थकत्वेऽपि कर्त्तरि क्तः । अचिन्तये
(१०८८) इत् क्तः, (६०५) यत्न च, (६०) यत्न क्तः, (६०) इत्तयोः पूर्वदीर्घः । आञ्जिष्टः
सकृत् ।

सुकुन्दश्चास्तिताम्ब-निर्दं यत्तं रमापतेः ।

सुकुन्मीतदनन्तस्येभूगुर्गीष्यो दिङ्मवः ॥ ३

१०६५ । शार्ङ्गेच्छार्धं श्रीच्छीखादेः सति ।

([शा-पर्याः] चर्ध-वि-इत्:श्रीखादेः ५, सति ०) ।

इभ्यो वर्त्तमाने ऋः स्थात् तेभु । • विदितः, पूजितः, वाञ्छितः, इवः, शीञ्जितः,—शिवोऽनुवर्त्तते । †

• हुवो-निबलः । हुवस भावो श्रेष्ठ्यं, श्रेष्ठ्यस्य गतिश्च अदनस्य संभाषारि तत् अर्थो यस्य स तथात् । छे अचिकरथे, चकारात् छे भावे षे च । सुकुन्दस्येति । सुकुन्दस्य कृच्छ्रस्य इदं (कुञ्चं) आसितं, आस ऊ ख उपवेशने, निबलशार्धत्वादचिकरथे ऋः, इदमिति अचिकरथ-सुकुन्म् । रमापतेः कृच्छ्रस्य इदं (कुञ्चं) यत्तं, या ख नती अचिकरथे ऋः, इदमित्यधिकरथसुकुन्म् । अनेनस्य कृच्छ्रस्य एतत् (सदतथं) सुक्तं, सुन श्री वाच-भययोः अचिकरथे ऋः, एतदित्यधिकरथ-सुकुन्म् । (सुकुन्दं) दिङ्मवः गोप्राः प्रति जस्युः । सम्बन्ध (१०६) कामुकेति कर्त्तरि षडौ । कर्त्तृविद्ये वाच्ये यथा—सुकुन्देन पीठमध्यासितं, मधुरा याता, याञ्चिकारं सुक्तम् । भाववाच्ये—सुकुन्देन आसितं, यत्तं, सुक्तमिति । कर्त्तरि वाच्ये—सुकुन्दः पीठे आसितः, मधुरां यातः, याञ्चिकारं सुक्त इत्यादि । पाणिनिः १।४।०६ । सिद्धान्तकौमुद्यामिव एव श्रीको-इत्येति ।

† आ ज्ञानं, शार्धं पर्यां च इच्छा च शार्ङ्गेच्छाः अर्था देवां ते शार्ङ्गेच्छार्थाः । जित्स्वित् यस्य स षीत् । शीर्षः (पातुः) आदि-यंल-स शार्ङ्गर्तदः । तथा शार्ङ्गेच्छार्थांश्च शीर्षं शीखादिष्वेति तथात् । सति वर्त्तमानवाच्ये, अचिकारादतीतिःपीति वक्तव्यम् । एतत् स्व-कात्मनापविचारार्थं, कर्त्तृविद्ये-वाच्ये तु अकारसम्बन्धे आदित्यर्थः । विद च ज्ञाने विदितः, ज्ञानेते इत्यर्थः । पूज क पूजे पूजितः (१००) जितोप्राः, पूज्यते इत्यर्थः । वाञ्छि-कामि वाञ्छितः, वाञ्छ्यते इत्यर्थः । इत् अर्थाच्चि ऋः । जि इती च ऊ सुती, चकारात् (१०६१) कर्त्तरि ऋः, (१०६१) इत्-निबलः, (१६०) न-शोचः, (१०६) तस्य च; (६०) पूर्व-वत् इ;—इव, यातते इत्यर्थः । जि शीर्षं-समाधीः कर्त्तृविद्ये ऋः शीञ्जितः, आसते इत्यर्थः । आदिशब्दात् जि रथ पाठने रथिः इत्यादि । अथपठे शीखादेयोऽपि, जिकारानुबन्धाः । तदयथा—शीञ्जितो रथितः अन्तिः इति षो षट् इत्यपि । षट् ष रथितोभाषनित्याहृत इत्यपि । षट्ठुर्दो तथा आन्यस्योऽपि । अन्तिः षट् ष रथितोभाषनित्याहृतः पूर्ववत् षुताः । पाणिनिः १।४।०६, १०६, चकारात् शीखादि ।

१०८६ । ठी-प-म-वत्-जसु-जानी ।

(ठी-प-म-वत् । ११, जसु-जानी ११) ।

धोरेतो क्रमात् व्याः प-म-वत् सः ।

बभ्रुवान्, जजागर्भान्, जजागृष्टवान्, दुष्युवान्, दिदिवान्,
विविष्टान्, विविष्टवान् । *

१०८७ । वसो घृसेकाब्जिनात इम् ।

(वसोः ६१, वस-एकाब्-ज-इ-म-चातः ३१, इम् ११) ।

वस एकाबो ऽसं रिन चादन्नाच्च वसो रिम् स्वात्, नाम्यतः ।

जधिवान् चादिवान् धारिवान् ईयिवान् ददिवान् । †

* (१०५०) सूत्रे सूत्रे इत्यधिकारान् प्रथमं ठीकार्यमेव वक्ति, पचात् (११००) सूत्रे तदधिकारनिष्ठत्वा औकार्यं वक्ष्यति । ठी-प-मे इव ठी-प-म-वत्, तेन ऋदीये क्राचे कर्षेरि वाच्ये परस्मैपदिभ्यः कसुः, आत्मनेपदिभ्यः कानः, उभयपदिभ्या इयं ज्ञात् ; कर्षोर्बि भावे च वाच्ये कानः आदित्यर्थः । कसु-कानयोः क इत् अनुवाच्यं, उच्चारः (२३७) ईषर्थः । बभ्रुवानिति मन्त्र-कसुः, (३६०) म-चोपः, (३५८, ३६४) शिल्पादि, बभ्रुवत् इत्यः, ततः षिः, (१८२) उदित्वात् सुच्, मसन्मत्वात् (१६४) दीर्घः, (१८२) खान्त्युप् । एवं जिवां (२३७) उदित्वादीप्, (२२८) वसु सः, बभ्रुवो । वाच्य-कसुः, शिल्पादि, (६८८) वा सुच्, जजान्मन्त्रं जजागृष्टवान् । दिव-कसुः, (८२४) वसामि ऊट्, शिल्पादि, दुष्युवान्, पचे (६४२) कचोमे दिदिवान् । एवं विष्ट-कसुः, (८२४) वसामि वा ऋ, विष्टिवान् विष्टिवान् । पाणिनिः १।१।१०६, १०७ ।

† वस च एकाच्च वस इव च वाच्यं तज्ज्ञात् । वसः इषवत् वसवान् एकाप् इति षिः ऋदीये च एकाप् एव वाच्यः । एतेभ्य एव चातुर्थो वसु-कामि इन् नाम्यतः इति निबन्धः । जधिवानिति ऋ-कसुः, (६७४) ज्यां वेति चसादीमे, चनेन इति, शिल्पादी, (२१०) उ-चोपे, (६४) वसु च, (१११) वसन् । पचे वसो षिः, (३६४) एज चोपे, सन्वी, एकाब्जिनादित्यः चादित्यः इति वस-कसुः, (६३१, ६६१) षे नृचकापि षिः, एकाब्जिनादित्यं ईयिवान्, वसु-कापि इति । एवं (३६६) नृचकोति षोर्षोऽपि विष्टिवान् मेषिवान् इत्यादि । ऋ-कसुः, षिः, (३६६) कर्षोर्बि भावे, (६६३) नृचक सुच्, वसः कश्चिः, धारिवान् । इन् मन्त्रोः कसुः, षिः, (३६६) कर्षोर्बि, (६८१) नृचको वच्चारः ईयिवान् । स-कसुः, शिल्पादि, (७८१) चादित्येति चोर्षिः, ददिवान् । पाणिनिः ०।२।६७ ।

१०६८ । इम-मम-इय-विम-विन्दो वा ।

(इम-विन्दः ११, वा ११) ।

एभ्यो वचो रिम् स्याद्वा । जज्ञिवान् जघन्यान्, जग्मिवान्
जगन्त्यान्, ददृशिवान् ददृश्यान्, विविशिवान् विविश्यान्, विवि-
दिवान् विविद्यान् । *

१०६९ । दाश्वान् साश्वान् मौढान् । (११४) । *

एते वक्षन्त्या निपात्यन्ते । †

चक्राचः, जजागराचः जजाग्राचः, चनुचानः । ‡

११०० । क्वी-प-म-वत् शठ-शानौ ।

(क्वी-प-म-वत् ११४, शठ-शानौ ११) ।

धीरौ क्त्वात् क्त्वाः प-म-वत् सः । पचन् । §

* इम-कृतः, इम्, शिवादि, (११०) उच्छ्रोपः, (१८९) इम इ, जज्ञिवान् । पचे (६०९) इयो इम च, जघन्यान् । यम-कृतः, उच्छ्रोपे जग्मिवान्, पचे (१०२) मन्त्यानि न, जगन्त्यान् । ददृ-कृतः, ददृशिवान्, पचे ददृश्यान् । एवं विम-कृतः, विद इ न प जी क्त्वा विद-कृतः, वीरोश्च विविवान् । पाणिनिः अ२।६८, वार्तिकच ।

† इम इ व क्षी, तावन्त्याः, दन्त्या इति शेषित् । उच्यते च शतौ । निर्वी शेषित् । एतेभ्यः कृतः । पाणिनिः ६।१।१२ ।

‡ कर्मिण्युदाहरति, क्वञ्च धातोः कर्त्तरि कर्त्तृषि वा कानः । जायधतोः कर्त्तृषि कानः, (६९९) वा कुचः । चनु-नृचातोः कर्त्तरि कानः, (७२४) नचादिभ्यः, शिवादि, (६४१, ६६१) क्वी-प-वत् च निः । चनुचानः साङ्गवेदाध्यायी । पाणिनिः ३।२।१०९ ।

§ क्वी-प-मि इव क्वी-प-म-वत् । एतेन वर्त्तमानकाये कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदिभ्यः शठः, चक्राचपदिभ्यः शानः, जजागरपदिभ्यो शठं स्यात्, एवं कर्त्तृषि भावे च वाच्ये उन्मेष्य शानः कर्त्तृषिभ्यः । शिवात् शठिभ्यः, शिवात्शवात् शिपुर्लज्जा । शठ इत्यत्र च क्वञ्च (५४४) शिवात् । शठिभ्यो शठिभ्यो शिवात्शठिभ्योऽति शोभन् । शिवायाः परिपार्श्वे शिपुः शिवाः च शठिभ्यो शठिभ्यः । शठ शठानां शठिभ्यो शठिभ्यः ; इति पञ्चान् शठिभ्यः । पचन्, इतिः च शठिभ्यः

११०१ । शानेऽतो मन् । (शके ०, पत्रः ६३, मन् ५१) ।

पकारस्य मन् स्वात् शाने । पचमानः । ‡

११०२ । यासोऽस्य । (शे ११, वा १९, पाठः ३१, पचमानः ६३) ।

पासः परस्मात् या ई स्वात् । पासोनः । †

• ११०३ । वेत्तेः शतुः कसुर्वा ।

(वेत्तेः ३१, शतुः ६६, कसुः ११, वा ११) ।

विदः परस्य शतुः कसुः स्वाहा । विहान् विदन् । ‡

११०४ । शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शानः ।

(शक्ति-वयस्-ताच्छील्ये ०, शतुः ६१, शानः ११) ।

शनुं निज्ञानः, कवर्षं विस्त्राणः, भोयं भुञ्जानः । §

पच पाके, शत, (५४१) शत, (५४५) पकारधीपि पचतश्च्यः, ततः सिः, च्छदित्वात् (१२९).
शुष्, (१२२) शान्तुष् । शिवायं (२५०) ईप्, (२४५) शुष्, पचनीः । पाणिनिः १।१।१२४,
१२६ ।

• मनी न इत् चन्ते । पचमान इति कर्त्तरि शानः, पचनेन मन् । कर्त्तरि विधेय-
पचमान बोधनः । पाणिनिः ०।१।८२ ।

† पचमानस्य । पासोन इति, पास कं च उपवेशने, कर्त्तरि शानः, (५४१) शत-
तस्य (२००) शतुः, पचनेन पाकारस्य ई । पाणिनिः ०।१।८२ ।

‡ कसुर्वावयवस्य शत-स्मान्वावलेन चित्तम् चवीतक्य न स्वात् । विधानिति विद कः
शके, शत, तस्य जानी कसुः, विदश्च्यः, ततः सिः, (१२२) शुष्, (२४५) शील्ये, (१२९)
शान्तुष् । पचे विदन् । पाणिनिः ०।१।२६ ।

§ शक्तिः शक्तिः, वकी वीजनादि, ताच्छील्यः तत्काम्यत्वम् । एतर्हेतुः शत-काम्ये
शानः स्वात् । शनुः निज्ञान इति, शन-शत, शतार्थे शतकाम्ये शानः, (२५०) शरी शक्तिः
(२२०) शत-बोधः, (१८२) शतकाम्ये शः । कवर्षं (शके) विस्त्राण इति, च्छदित्वात्

११०५ । ती-प-म-वत् स्रष्ट-स्रमानौ ।

(ती-प-म-वत् १११, स्रष्ट-स्रमानौ ११) ।

धोरितौ क्रमात् त्वाः प-म-वत् स्रः । करिष्यन् करिष्यमाचः ।*

इति ऋदि-पादः ।

४र्थं पादः—इत्यादिः ।

११०६ । जि भाज भू स्रष्ट रच पर वृष*
वृत प्रजनापन्नपालंक्त निराक्रुन्मदपतपच इष्या वै ।

(जि—पचः ३१, इषुः ११, वै ७) ।

एभ्य इष्याः स्रष्टत् घे । कारयिष्युः भाजिष्युः भविष्युः स्रिष्युः
रोचिष्युः चरिष्युः वर्धिष्युः वर्त्तिष्युः प्रजनिष्युः अपचपिष्युः
प्रसङ्गिष्युः निराकरिष्युः उन्मदिष्युः उत्पतिष्युः उत्पचिष्युः ।*

बीजनवयसि षर्षे ऋदस्थाने ज्ञानः, (७२६) ऋदौ री विः, ऋर्भकारस्य (५५८) वकारे, (७२८) षिर्भिः, (१०७) चत्सम् । भोजं भुञ्जान इति भुज-ऋद, तत्स्रभावायै ऋदस्थाने ज्ञानः, चर्षादि-
ज्यात् ऋद, (७५८) नचो नकारे, तस्य (४६) जकारः । पाणिनिः ३।२।१२८ ।

* भविष्यत्काले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः स्रष्टः चाकनेपदिभ्यः स्रमानः, उभयपदिभ्यो वृषं
ज्ञात्, षर्षं चूर्चिषि भावे च वाच्ये स्रमानः स्रादित्यर्थः । स्रष्ट इत्यस्य च इत् (२५७) ईवर्थः ।
करिष्यन् इत्यादि, (६१७) इत् । पाणिनिः ३।२।१४ ।

* ज्ञात् जन प्रजन, चपात् चप अपचप, चत्सम् क चत्सं, निरः चा निरा तच्चात् क
निराक, ऋद च पत च पच षेति नदपतपच, उदो नदपतपच उन्मदपतपच । ततः जिष्य
भाजयेत्यादि इष्ये तच्चात् । जि कर्त्तव्यः । अपच पूर्वस्मैपदादनुपसर्गं किवलं ताच्छीत्कार्ये इष्यः
ऋदिति वक्तव्यम् । ताच्छीत्कार्यस्य च (११३२) स्रष्टर्भविष्यं प्रादिति पर्यन्तेष्वपि ऋदः । तेन,
ऋदसिद्धं बीजस्रष्टेत्यादि वाच्ये कारयिष्यरिज्यादि । भाजिष्यरिति चाङ्गिष्या । पाणिनिः
३।२।१६-१२८ । एतन्मते ताच्छीत्तत्स्रष्टेत्साङ्गकारितु चर्षेणु ।

११०७ । श्चुक् भूक् । (१०५, सू. ४) ।

शाभ्यां श्चुक् स्यात् वे । भूचुः श्चुः । *

११०८ । श्चा श्चा स्या श्चि पच परिच्छः

शुः । (शा-परिच्छः ३, व. १) ।

एभ्यः शुः स्यात् वे । श्चाशुः श्चाशुः श्चाशुः श्चेषुः पशुः परिमार्शुः । †

११०९ । श्चिप चस गृध छषः क्तुः ।

(श्चिप-छपः ३, क्तुः १) ।

एभ्यः क्तुः स्यात् वे । श्चिपुः चसुः गृधुः छषुः । ‡

१११० । श्चु स्या भू क्तम गम इन क्षष छष

पत पदो श्चुकः । (शु-पदः ३, क्तुः १) ।

एभ्यो शुकः स्यात् वे । शाशुकः श्चाशुकः भाशुकः काशुकः माशुकः चाशुकः शाशुकः वर्षुकः पाशुकः पादुकः । §

* शुकः श्चिञ्जात् (१०११) इत्युच्यते इत्युच्यते, युवाभाषणम् । पाणिनिः १।१।१२८, पाणिनिः ।

† श्चिच्छरिति श्चुः, (१११) पञ्चम् । पशुरिति (१११) क्तुः, पञ्चम् । परिमार्शुरिति श्चिच्छरिति श्चुः (१११) क्तुः, (१११) क्तुः, (१०९) पञ्च कः, पञ्चम् । क्तुः इत्युच्यते न प्रयोगः । पाणिनिः १।१।१२८ । "श्यादिः श्चुः" इति संक्षिप्तवारे इत्युच्यते पाणिनिः १।१।१२८ ।

‡ श्चिच्छरिति श्चुः । पाणिनिः १।१।१२८ ।

§ शुको श्चिञ्जात् (१००) क्तुः । श्चाशुक इति (१००) क्तुः । काशुक इति (१००) क्तुः, (१०१) इत्युच्यते । पाणिनिः १।१।१२८ ।

११११ । भिन्न-जल्प-कुट्ट-लुण्ट-वृष्णः पाकः ।

(भिन्न-जल्पः ३१, पाकः ११) ।

एभ्यः पाकः ज्ञात् वे । भिन्नाकी जल्पाकी कुट्टाकी लुण्टाकी वराकी । *

१११२ । पति ष्टुहि स्पृहि शौळः आलुः ।

(पति-शौळः ३१, आलुः ११) ।

एभ्य आलुः ज्ञात् वे । पतयालुः स्पृहयालुः स्पृहयालुः शयालुः ।†

१११३ । घत सद सि धे दो षः । (घत-दः ३१, घः ११) ।

एभ्यो षः ज्ञात् वे । घतुः सदुः वेदः धावः दावः । ‡

१११४ । घसखदः क्खरः । (घस-ख-घदः ३१, क्खरः ११) ।

एभ्यः क्खरः ज्ञात् वे । घक्खरः खमरः पक्खरः । §

१११५ । मिद-भास-भञ्जो घुरः ।

(मिद-भास-भञ्जः ३१, घुरः ११) ।

* पाकक विज्ञात् (२३०) ईप. । पाणिनिः १।१।१५५ ।

† पत त् कौञ्जे, घट त् क ङ पट्टे, खट त् केशे, षवीऽदन्तपुरादयः, शौ ङ ख शयने, (३७१) आलु-वैजनात् न ओर्षोपः, वृष्वच । पाणिनिः १।१।१५८, वार्त्तिकच ; एतन्मते ह्य निम्ना तन्ना अवा इति चतुष्टयादपि आलुप् । शीपदीयेन तु (३७६) निम्नादिस्मात् आलुः इति तद्विधे निवर्त्तितम् ।

‡ ये इत्यस्य इत्यच् वद्वत्वात् हा इति न दासंभः तेन द्वै प शीपने इत्यस्यापि प्राप्तिः । अतुष्टिदि श्वे वाक्यनिर्द्देशात् श्वो ह्यस्य न, ननीवादिस्मादिति केषित् । पाणिनिः १।१।१५८ । एतन्मते श्वधातोः श्वुः, अतुष्टु श्वातयतेरीवादिभः क्तुम् । अस्याप-सुप-संघिषसापदिषु श्वोर्षु आकारवैतु एतमेव चिह्नानः ।

§ क्खरः क इत् चतुष्पः, नद-क्खितिः । पाणिनिः १।१।१६० ।

एभ्यो वुरः स्वात् घे । भिदुरः भादुरः भोदुरः । †

१११६ । छिद्-भिद्-विद्ः कुरः ।

(छिद्-भिद्-विद्ः ३, कुरः १) ।

एभ्यः कुरः स्वात् घे । छिदुरः भिदुरः विदुरः । †

१११७ । जागृ यङ्न्त-यज्जपवददन्म जकः ।

(जाय-दन्मः ३, जकः १) ।

एभ्य जकः स्वात् घे । जागृकः, यायजूकः जज्जपूकः वावदूकः दन्द्यूकः । ‡

१११८ । यङ्न्त-चल पत सह वङः किः ।

(यङ्न्त-वङः ३, किः १) ।

एभ्यः किः स्वात् घे । चाचकिः पापतिः सासङिः वावङिः । §

• वुर इत्यस्य च इत् । भदुर इति (८०२) चिति जस्य नः, (३०) नञात्सायः, (३१) चतुस्रात्स ऊ । पाणिनिः १।१।१६१ ।

† कुरस्य चित्सास्य वुचः । अथ विद्ः ज्ञानार्थः । पाणिनिः १।१।१६२ ।

‡ यज्जप अथ च वद च दन्म च तत्, यङ्न्तस्य तत् यज्जपवददन्म चिति, • ततः जायद यङ्न्त-यज्जपवददन्म च तस्मात् । पुनः पुनर्वचनीति वाच्य-वाचोः ककः, (३०५) वक्षीपः । एवं वक्षितं अपति जज्जप्यति इति जज्जपूचः । वावप्यते वावदूचः । दन्द्यूक्यते दन्द्यूकः । एवं जङ्ग नम्य जङ्ग वच जङ्ग धातुभ्यः जकः यङ्न्तः (उच्चादिषु यङ्न्तः) । पाणिनिः १।१।१६३, १६६ । एतन्मते वावदूकः षीचादिवः ।

§ चक्रे क्व गती, पत्य ऊँक्ये, चक्रे कि चङ्ग अ ऊ च जङ्गी इति इत्, वङ्ग जी प्रापति, वङ्गक्यते इत्यर्थः । चाचक्यते इत्यादि वाच्यमिति । पापतिरिति, (८२६) नीच वक्षीयन् पतङ्ग अ नञानिजस्य सङ्घात् । पत्य ऊँक्ये इत्यस्य नीनीन्मावे पापत्यधातुः, तस्मात् चिः, (३०५) वसाहोप इति चकार-वकारवोचोपः । पाणिनिः १।१।१६३ ।

१११६ । द्वि. चाद्रुह्योपिनः ।

(विः १७ व ११, चात्-स-उह्य-चोपिनः ५) ।

आदन्तात् ऋवर्षात्तात् उह्योपिनश्च किः स्यात् चे, तेषाञ्च
द्वित् । ददिः कन्निः जन्निः । *

११२० । वायाव भास कस ख्येय पिश प्रमदो

वरः । (वायाव—प्रमदः ५, वरः १) ।

एभ्यो वरः स्यात् के । वायावरः भासकः कसकः स्यावरः
ईश्वरः पेश्वरः प्रमद्वरः । †

११२१ । च्वरप् सृजोन्नयगम स मस्य ।

(च्वरप् ११, सृजि-सृज्-नय-गमः ५, त ११, मः ६, व ११) ।

एभ्यः च्वरप् स्यात् चे, मस्य तस्य ॥ सृजरी. जित्वरी. इत्वरी.
नस्यरी गज्वरी । ‡

* चात् व ऋव उह्योपिनोऽपि तस्यात् । उह्योपिनश्च (२६०) एषु प्रदर्शिताः ।
ददातीति ददिः, किः, द्वित्, (६१०) उह्योपि चालोपः । एवं ददिः । करीति-किरति इति ।
दयोः कन्निः । एवं सन्निः । जायते इति जन्निः, द्वित्, (२६०) उह्योपिः, (४६) नस्य ज ।
एवं सृज्—जन्निः, गम—जन्निः, सृज्—चञ्चि, कस—जन्निः । पाणिनिः १।१।१०१,
कार्तिकेय ।

† वक्तं अतीति कश्चि वायाव-पातुः, भास क न होती, कस-व गती, कि हा स्यावे,
ईश्वर क व ऐश्वर्ये, पिश च पाववने, प्रपूर्णे-मदी भिवं जि इवे—एभ्य इत्यर्थः । वायाव-वातोः
वरः (१०२३) इन्द्रनिवेशे, (००५) चकारलोपे, (६४२) यलोपः । ईश्वरः इति. वरप्रमदयस्य,
इत्यादिभ्यात् (१५४) न चञ्च । वरप्रमदयान्ता आकारान्ताः स्त्रोत्रिणि । पाणिनिः १।१।१०४,
१०६ । एतच्छते पितृ-इत्यानाः । प्रमद्वर इति. पदं क्षातग्राह्यस्त्रीतम् ।

‡ च्वरप् चिञ्जात् (३४२) चञ्चुवः, चिञ्जात् (२५०) ईप्, चिञ्जात् (२८२) तन् । सरति
जवन्ति इति प्रमद्वि नस्योति वाञ्छन्ति । नस्योति (१०२३) इत्येतेरिति इन्द्रनिवेशः ।
नस्योति चवेन नस्य व । पाणिनिः १।१।१६२, १६४ । “अत्रोतेरासकर्मणि चरद् च”
इत्योच्चारित्त्वे च चञ्चपत्तो, चरटि ईश्वरीति. पदं चिञ्जम् ।

११२२ । हिंस क्षीप क्त्वाजसः स्त्रिः कन
नमो रः । (हिंस-नमः ५, रः १) ।

एभ्यो रः स्नात् वे । हिंसः दौमः कनः पजसः खेरः कनः
नमः । *

११२३ । सन्भिच्चाथंस उः ।

(सन्भिच-प्राथमः ५, उः १) ।

एभ्यः उः स्नात् वे । रिप्सुः भिचुः पाथंसुः । †

११२४ । विन्दिच्छु । (११) ।

एतो निपात्वी । वेत्तीति विन्दुः, इच्छतीति इच्छुः । ‡

११२५ । ख्यप् ढ्यप् धृषो ङ्ङ् ।

(ख्य-ढ्य-धृषः ५, ङ्ङ् ११) ।

एभ्यो ङ्ङ् स्नात् वे । ख्यक् ढ्यक् धृष्यक् । §

११२६ । श्वन्द् श्रावः । (श्व-नमः ५, श्रावः १) ।

शाश्वामावः स्नात् वे । श्रावः श्वन्दः । ¶

* दिनसि दीव्यते कथ्यते न जसति खयते कामयते नमसीति दास्त्रानि । हिंस इत्यादी (१०२२) इन्निषेधः । कन इति (५८२) वारे इति निजोऽपिपथे । पाणिनिः १।१।१६० ।

† रन्भिच्छति, सन्, (८११) द्विचोपः इन्-च, (२१२) श्रावः स-चोपः, (६७) कन च, रिप्सु प्रत्ययात् उः, (७०५) चकारोपि रिप्सुः । निचते निचुः, प्राथमते प्राथंसुः । पाणिनिः १।१।१६८ ।

‡ श्रुतिः १।२।१६८ । अथर्वं विन्दुच्छुः अथःश्रुतिर्द्वन्द्वीत्यर्थे वर्धते । इत्य-यथासौ विन्दुच्छुः अर्थव्यापारिः "विदि श्वे" इति शीवादिक्विप्प्राप्तिसिद्धिः ।

§ श्रुतो उ इत् युवाजसः, यन्-क्षितिः । क्षपिति, ढ्यति, धृषीति, इति यन्भिच, ढ्यप्-धृषोः (१०२२) इन्निषेधः, (२११) ङ्ङ् । पाणिनिः १।१।१७२, श्रुतिः १।१।१६८ ।

¶ श्रुतिः १।२।१६८ । अथर्वं विन्दुच्छुः अथःश्रुतिर्द्वन्द्वीत्यर्थे वर्धते । इत्य-यथासौ विन्दुच्छुः अर्थव्यापारिः "विदि श्वे" इति शीवादिक्विप्प्राप्तिसिद्धिः ।

१०५. ३५. ११२०-११२०६]

इत्यादिः ।

५४६

११२७ । ऋक्षुनी भिवः । (वृ-सुको १४, भिवः ३१) ।

भोवः भौबुवः । *

११२८ । सृष्टि षृष्टि सु ष्ट जे राय्यः ।

(सृष्टि-जे: ३४, राय्यः ११) ।

एव्य चाय्यः स्यात् षे । सृष्टवय्यः षृष्टवय्यः जवय्यः ष्टवय्यः
जयय्यः । †

११२९ । गच्छि मच्छि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ।

(गच्छि-नन्दिभ्यः ३३, जनिः ११) ।

एभ्योऽन्तः स्यात् षे । गच्छयन्तः मच्छयन्तः जयन्तः जनयन्तः
नन्दयन्तः । ‡

११३० । सानि गदि मदि ष्टदि दूषे रिनुः ।

(सानि-दूषे: ३४, ष्टुः ११) ।

एव्य ष्टुः स्यात् षे । सानयिनुः गदयिनुः मदयिनुः ष्टदयिनुः
दूषयिनुः । §

* ऋक्षुनी रीती कानां षे । उमवोः विज्ञात् नुवाभावः । निमित्तीति वाक्यम् । ऋक्ष-
वपि वक्ष्यन् । भोवः । पाणिनिः १।१।१०७ ।

† सृष्टम् षेष्टे, ष्टवम् च ष्ट षष्टे, षो षदन्-पुरादौ ; सु ष्टुती, ष्ट च षादरे, जि
जये-एव्य इत्यर्थः । पाथोदाहरणवदे, (६७१) चाय्य-वर्जनात् न जेर्लोपः । उच्यते ।

‡ गच्छि षष्टे, मच्छि च ष्टे, जि जये, जनी च्च षादुर्जाये, नु मदि संक्षिपि । अत्र
जिज्याः कर्त्तुं स्यात् । मच्छयन् इत्यादौ, (६७१) चाय्य-वर्जनात् न जेर्लोपः । नन्दयन्-
इति च ष्टुर्न ष्टिद्वयवत् इत्यर्थः । उच्यते ।

§ सानम् च षदत् च पाठ्यन्ती, षावदन्-पुरादौ । मदी मितं जि ष्टे, जय्यः,
ष्टदयिनात् ष्टो मदि । ष्टु चरीति चापठे वा (८३५) जिः ष्टिः । ष्टुवो षेष्टे,

११३१ । कृ गृ आगुः जिः । (कृ-गृ-आ-गुः ३, जिः १) ।

एभ्यः जिः स्नात् वे । कीर्त्तिः गीर्त्तिः आगुविः । †

११३२ । खयं यं वि सं ग्राह् भुवो दुः ।

(खयं—मात् ३, सुवः ३, दुः १) ।

एभ्यो सुवो दुः स्नात् वे । खयभ्युः यभ्युः विभुः सभ्युः प्रभुः । †

११३३ । खृ घृ खनं सू चरं प्र सङ् वङ् इषो

षे । (खृ-घृ-खनं-सू-चरं-प्र-सङ्-वङ्-इषो ३, इषः १, चं ०) ।

एभ्य इषः स्नात् वे । खविचं चरिचं धविचं खनिचं सविचं चरिचं पविचं सङ्चिचं वङ्चिचं । †

११३४ । घञ्खनटो ष्वे । (घञ्-घञ्-खनटः ३, ष्वे ०) ।

घौरैस्ते खु नं तुं चें । प्राकारः, पादः, दासः, उपाध्यायः,

जिः, दुर्धे, (०८०) श्रीलामे ल इति इषिः । खनविभुविभुदो (६४) इतुवर्त्तनात् न. खेर्त्तपः । उपादिः । तत्र तु इदिल्लवे इषिकुम्भते ।

* कृ गृ विषे, कृ गृ निवरेषु कृ जि म्भे इति खं, आय्य इत्तु जानरे । खिरतीति कीर्त्तिः, (१०३२) इवकतेरिति इगुविषे, (६२६) इ, (२५८) दीर्घः । एषं निरतिः उपादिः वा कीर्त्तिः । जानतीति आय्यतिः (६६६) वि-वर्त्तनात् न नुवः । उपादिः । इषिः जानविभुविभु तु संचित्तारः ।

† दुः इत्यस्य ङिष्णात् (११६) ङिष्ठीपः । एतत्-वर्त्तनेषु ताच्छीर्ष्यकंषिष्णात्-पादिभिः १।२।१८०, पार्षिष्णत् ।

‡ खृ-घृ-खनं-सू-चरं-प्र-सङ्-वङ्-इषो इति खयं, खयं नि म्भे, खयं ल विषे, ए क च स्त्री, चरं मती पदमे प्राकारे, कृ-गृ-वि-सो, सङ्गं वि सङ्गं ल मती, वङ्गं की मपरे । वि-वर्त्तनात्-वङ्-इषो-इति-वर्त्तने-इषो-इति-वर्त्तनात्-पादिभिः १।२।१८०-१८६ । एतन्मते पविचं-उपादि-विषयः । इवकतेरिति पविचं ।

प्रासादः । समाजः, यमः, कामः वामः चाचामः, यमः यामः
यमः यामः विश्वमः विश्वामः । *

११२५ । कभावेऽमौ । (कभावे ०, चनौ १७) । †

प्रचसः, वधः, करः निलयः समजः मयः लयः ।

ज्ञानं ज्ञानं दानं प्रविपनं, वयनं अजयं, दरिद्राचं वयनं । ‡

* यस्य वर्जनात् कर्णादि-कारके भावे च दाचो इत्यर्थः । भावो धात्वर्थः, क्रियाभाष-
वाचीति यावत् । क्रियायाश्च अयस्कारणं भवति, तथाच—अयस्त्वे हे क्रियायाः कः साध्यता
सिद्धताति च । साध्यता आदि-वाच्या स्मात् सिद्धता प्रव्यवत् भवेत् । प्रव्यवत्ते च्यादिः
स्मात् योमो चिह्नेन सहाया इति । तेन पाठः पाकौ पाकाः इत्यादि । प्राचिधिः १।१।१८,
१८.५६-८०, ११५-११० । एतन्मते अच्, अच्=अल् । ल्युट्=चनट् ।

कञ्चो चकारः (८०९) चनौः कर्णार्थः, चकारः (५००) उदायार्थः । तथा पाकः जाकः
इत्यादि । असा चकारः कालानुप्रमुयावी । चनट्टकार (२५०) ईपर्थः । प्राकार इत्यादि ।
प्रकर्षेण क्रियतेऽसौ, कर्षेण चक, उच्चिः । प्रस्य दीर्घविधानात् चकनधातो परे क्वचिदुप-
सर्गस्य दीर्घस्य स्तद्धिति चचितम् । तथाच—उपसर्गस्य दीर्घस्य क्वचिदुपसर्गादी क्वचित् भवेदिति
प्राचः, ("उपसर्गस्य चञि चनमुच्ये नडुखम्" इति प्राचिभिः (६।१।१२२), नमुच्यमिन्ने इति
किं, निषादः ।) तथा—प्रासादः गौहारः गौवारः प्रतीहारः प्रवीहारः ज्यतीहारः ज्यती-
यातः पट्टीरकः पट्टीवादः चतीहारः, क्वचि पट्टीरकत् वीरकत् (१०४२, १०४६ लघुटीका इत्याद्या)
इत्यादि । 'क्वचिदुपसर्ग' इत्यनेन 'नडुखम्' इत्यनेन च क्वचिन्निलम् तथा गौवारः, क्वचिद्विकल्पः
वक्ष्य भवित्येवः प्रतीपेभः, क्वचिन्न भवेत् तथा प्रचारः । "वेद्यादिषु विभाषा" इति कामिका ।

पचतिऽनेनेति पा०, इत्यनेनेऽसौ दासः, उपेय चचीवतेऽस्मात् उपयाध्यायः, प्रसीदन्ति
(अर्थाच्च) क्वचिन् प्रासादः इति कारकोदाहरणानि । भावे तथा, समजयं समाजः सलूङ्,
(१८६) क्वचिवर्जनात् न वी-वादिभः । जलनं जलः, चञि उच्ची, (०४४) जगवचेति प्रस्यः ।
जान इति (१८२५) वारि इति जिह्वीप्रापिपचे चञि उच्चिः, जगवचेत्येव वर्जनात् न प्रस्यः, एवं
जानः चाचामः । अज यम विजनां वा उच्चो यमः यामः इत्यादि ।

† पूर्वस्ये च प्रासादयः कर्षति न लुरितुक्वापि, अच ल्ये चनौ सर्मकारकेषु भावे च
क्वचित्कर्मणः, प्रवेनात्कारके क्वचित् कर्मण्येति लुरिति लुरिक्त् । तथा, चञि उच्चतीति
लोकः, क्वचिदुपसर्गस्य चचीहार इत्यादि । अचच पूर्वस्ये संज्ञायाम्, अच संज्ञायाम्किः ।
प्राचिधिः १।१।१२६ ।

‡ अचि उच्चकारति, प्राचीति प्रचदः, (६०१) चनौ चसादिभः । जगनं चचः (१८४)

११३६ । ठौवन-सौवने वा । (ठौवन-सौवने १४, वा ११) ।
एते निपात्ये वा । पचे ठेवनं सौवनं । *

११३७ । मुष् खभोज्जेकदुःसोर्गैः खल्लघञोः ।

(ह्र ११, घञः ६, च्-एक-दुः-सोः १४, वेः १४, लघ्वन्तोः ७) ।

केवसदुःसुवर्जात् गीः परस्मै लभो ह्रस्वः स्यात् खलि घञि च ।
प्रत्ययः । घञश्च दुर्गाभः । एवेति किं, चतुर्लक्षः । †

११३८ । खदैधावोद् हिमश्च प्रश्च स्यात्

स्यात् राग काय निकायाकायाः । (१४) ।

एते चञ्जला निपात्यन्ते । खदो वेमः । एष इक्षं । चवोद्
पवत्तेदः । हिमश्चः हिमश्चञ्जलं । प्रश्चः प्रश्चञ्जलं । स्यात्:

दुमी वधादीमः । द्विवर्तेऽनेन सारः । निचोद्वेऽङिन् विचवः, (७४१) च्चञ्जलात्
न क्त । समञ्जं समञ्जः, (१८६) च्चञ्जलात् न वी-धादिभः । कु मि च न चैपे जी
ज नं वचे इति दायां भावे च्च नवः, (७४१) च्चञ्जलात् क्त । एवं वी इ व चो द्विभि,
चञ्जलं चवः । चनट्, वचा, चावते इति भावेऽणट्, प्राञ् । भा-चवपायां निचोच (७४१)
ऊदीरे भाञ् । हा-चवपायां दीङ्च (७४१) ऊदीरे दान् । प्रवेपनमिति (२६८)
वेचवर्जनात् न चञ्जम् । चञ्-चनट्, (१८६) विचवलेन वी-धादीरे वचञ् चञ्जलं । हरिद्राचमिति
(७०२) चनवर्जनात् चाचोपः । वी ऊ च प्रवने प्रचञ् । चारुचि चनट्, वचा—द्विचवोऽनेनेति
उद्भवः खदः, वचनी रचुरिजादि ।

* छिद्र निरवने, चिम्बु तन्मुचनती एववोर्भावेऽनटि दीर्घो वा निपात्ये, पचे दुष्कः ।
“छिद्रिचिर्वादीर्घं” इति चञ्चनम् । इवोद्पदिसिद्धिदिपि पाणिनीयाः ।

† एवोर् (चञ्चिती) च वी इः वेति एवोर्दुः, न चिचोरे एवोर्दुः, न चोऽनेऽङ्गु-
कायात् । कुषी च इत् चञ्जाचः परः, उकारचिञ्जलैः, न्-छिद्रिः । चञ्चः इति चञ्चि
चनेन ह्रस्वः । केवसदुःसुवर्जनात् दुर्गाभः, एवं दुर्गाभः । चतुर्लक्षः इत्यत्र न केवसदुः
(७४१) ह्रस्वच इत्यनेन चिचोऽपि एवविधानं निवर्तयन् । पाणिनिः ७११६७, ६८ ।

स्त्रीरथं । स्थासः स्त्रीजनं । रश्मितीनेनेति रामः । कायो-
देवः । निकायो निवासः । आकायचितिः । *

११३६ । खनो छ-उरकेकवकाः ।

(खनः ५।, छ-उर-उक-उकवकाः १॥)।

आसः आसुरः आसुनिकः आसुनिकवकाः । †

११४० । व्याप्तौ भावे चिनः ।

(व्याप्तौ ०, भावे ०, चिनः १।)।

धौभावे चिनः स्थात् व्याप्तौ सत्यां । चिनान्तात् स्थावे चः ।
साराविषं वर्तते । ‡

११४१ । व्यतीहारे चन् स्त्री ।

(व्यतीहारे ०, चन् ११, स्त्री ११)।

* सन्द् क् च् चरवे सन्दः, विनादन्वय सन्दः । जि इत्थी क् च् चरुती पचः काठम्, चन्व
इत्थः । चवपूर्व सन्द धौ छेदी पयोदः, चवादन्वय सन्दः प्रोन्दः । श्वय न गोपि, चिनस
चन्वय चिनचयः प्रयन्वय प्रययः, चन्वय श्वयः परिवन्वः । कुर क्च च जि क्चुलीं ज्ञानस
स्मारः, स्थासः । स्मार इति (०६१) क्षीत्रोक्त इत्यनेन चा-इति, क्चुलवालीच स्थास इति
सिद्धावपि, निपातनं, पचे स्मोरः स्थास इति चनिष्ठ-निवारणार्थम् । रन्वी च रावे, चरवे
भावे वा रावः, चन्वय रक्कः । चि ज न चित्वां कावः, निकावः, आकावः, चन्वय चावः,
निकावः, आचाव इति । चित्तिचित्तिव्यर्थः । पाणिनिः ६।१।४०, ६।४।२०, २८, २९, २।१।४१ ।

† खन-वातीः छ उर इक इकवक इति स्तुः कभावे इत्यर्थः । छ-उरयो चिंस्मात्
टिपोपः । चार्चिकम् ।

‡ चिनक च इत् उच्चार्यः। संपूर्ण च ज् जनी भावे चिने, इत्थी, संराविष इति
चित्ते (४११) स्थावे च्, (४१६) चित्ते प्रिरिति चावयो इत्थी, (२५८) यवोर्लोप इत्यकार-लोपि,
कार्त्तव्यं, चन्वयां चन्वयैतन्नन्द इत्यर्थः । पाणिनिः २।१।४०, ५।४।२५ ।

भोर्भावे च्च् स्यात् व्यतीहारे, चनन्तात् सार्धे च्च्, तदन्त्यस्य
स्त्रियां । व्यावहारो । *

११४२ । द्वितोऽधुर्भावे ।

(द्वितः ५४, चयुः ११, भावे ७) ।

दुकारितो धोरयुः स्यात् भावे । वेपयुः । †

११४३ । द्वितस्तज्जे त्रिमक् ।

(द्वितः ५४, तज्जे ७, त्रिमक् ११) ।

दुकारितस्त्रिमक् स्यात् ध्वर्धनिष्यत्वे । करणान्जातं कश्चिन् । ‡

११४४ । स्वप् रक्ष यत् प्रच्छ विच्छ वाच्य
यसो नञ् भावे न जिः ।

(स्वप्—यलः ५४, नञ् ११, भावे ७, न ११, जिः ११) ।

* यतो चकारो उदाहृतः, दन्वन्कारश्च (१०००) दुर्गोभूत्वसादीति चण्डव्येन सप्त
म्नेदार्थः, तत्फलश्च (४१०) यीद्येनदानोत्पन्नं व्यक्तम् । चकार-स्थितिः । परस्परव्यवहारश्च
इति वाक्ये व्यावहारो, व्य-ञ्च च्च्, (५००) इति, व्यवहार इति स्थिति, (४११) सार्धे च्च्,
(४१०) यीद्येन इत्यत्र चनन्तवर्त्तनात् चकारश्च न इत्, (४११) वाच्यो इति, (२५८)
चकारलोपः, (२५०) विसादीप, पुनः चकारलोपः । एवं परस्पर-व्याक्रोशं व्याक्रोशीत्यादि ।
पाणिनिः १।१।४३, ५।४।१४ ।

† दु इत् यञ्च स द्वित् तस्यात् । प्रचक् सोनात् व्यतीहारस्य चो इत्यञ्च ५ नास्तु इति ।
वेपयं वेपयुः । एवं वनयुः दनयुः आलङ्कुरित्यादि । पाणिनिः १।१।८८ । 'भावादी' इति तु
काशिका । 'चठमपि कभावात् भाव एव' इति तु सिद्धान्तकौमुदी ।

‡ दु इत् यञ्च स द्वित् तस्यात् । तस्यात् (चाल्पार्श्वे) आत् तज्जे (८८०) चण्डव्येन
सिद्धं, तच्चिन् । दु क् च इत्यस्यात् त्रिमक्, कित्सादयुषी कश्चिन्, एवं दु हा च इत्थिन् (१०८८)
दा, च्च् इत्, दु वा च्च् (१०८६) इत्थिन्, च्च्, पच व पञ्चिन्, च्च्, चयु उपथिन्, च्च्, च्च् च
ध्वनिमित्यादि । पाणिनिः १।१।८८, ४।४।२० । 'अथैकचर्चरि च चारथी' इति तु काशिका ।
'यत् भाव एव कभावात्' इति तु सिद्धान्तकौमुदी । यस्तुतश्च 'विचिचिमे कर्त्तव्ये' इत्यादि
अविप्रसन्नदर्शनात् चिन्त्यव्यवस्थानात् विधेयवदन् प्रतीत्यन्यत्पद्ये चोपदेशिक भावार्थिर्नोक्तः ।

एभ्यो नह् स्वात् भावे, न च जिः । खन्नः रश्मिः यन्नः प्रन्नः
विन्नः याज्या यन्नः । *

११४५ । किर्होऽन्तर्गोः । (किः १, दः ५, चकार-विः ५) ।

अन्तरो गेच परात् दा-संज्ञकात् किः स्वात् भावे । अन्तर्धिः
आदिः । †

११४६ । ढाड्डे । (डात् ५, डे ०) ।

डात् परात् दः किः स्वात् डे । वारिधिः पयोनिधिः । ‡

११४७ । क्तिः ख्यधे । (क्तिः १, खी ११, चधे ०) ।

धोः क्तिः स्वात् न तु धे, तदन्तश्च स्त्रियां । क्तिः बुद्धिः मतिः
स्मृतिः प्रकृतिः । (१०८२) क्तादेः खः क्तो वेति । प्रकृतिः,
स्मृतिः फुल्लिः । §

* नहो किस्वात् युवाभाविः, न-स्त्रितिः । न जिरिति निषेधात् (६६१) षडस्त्रपाथोरिति
माह्वल्य निषेधः । प्रन्नः विन्नः उभयत्र (८१४) क्तोः शृट्प्रति क्लृप्तः प्रः । याज्या इति
(४६) नल्ल ञः, अविधानात् खीलं, (२४६) चाप् । यन्न इति (४६) नल्ल ञः । एषु
(१०११) इवन्तेरिति इमन्निषेधः । पाणिनिः १।१।६०, ६१ । “भावेऽकर्चरि कारके वेति
वर्त्तते । अतएव यद्येन वन्नमयन्नल दीवा इत्यत्र इत्येते यन्न इति व्याचक्षते” इति तत्त्वबोधिनी ।

† अन्तर्हानम् अन्तर्धिः, आदानम् आदिः, किस्वादयुधे, (६१०) उल्लेखीति आलोपः ।
पाणिनिः १।१।६२, वार्तिकश्च । ‘भावेऽकर्चरि च कारके इति वर्त्तते’ इति काशिका ।
अतएव ‘उपाधीकतेऽनेनेत्युपाधिः’ इति सिद्धान्तकौमुदी । ‘एतेन उप समीपेऽक्षरमनादधातो-
रुपाधिः आनुष्कात् कर्चरि किरिति माहवादिष्वन्यो नादर्त्तव्य इति ध्वनितम् । विधात्वा
विन्नकृत्विपरिणामाद्य कर्चरि ञ् आ भूत् किः किन्तु विध विधाने इत्यन्त्यादिगुपधान् किदितोनि
उपसिद्धेः’ इति तत्त्वबोधिनी ।

‡ डे अघिक्त्वरथात् । वारि बोधतेऽस्मिन्, पयं निधीयतेऽस्मिन् इति वाच्यवचनम् ।
पाणिनिः १।१।६३ ।

§ क्तो क्त्वा, यन्न वर्जनात् कर्तुंभिन्नः-कारके भावे च वाच्ये इत्यर्थः । क्तिवतेऽपी इति
कर्चरिः-कारकमिति भावे-वा, क्तिः । बुध्वतेऽनया इति कारके, बोधनमिति भावे-वा, बुद्धिः ।
(१०५) नल्ल च, (६४) नल्ल ञः । नगलं क्तिः, (६०६) अन्तर्धोपः । अरचं स्मृतिः ।

११४८ । कृ ग ज्याम्हाहात्वादेर्निः ।

(कृ-आदिः ५, निः १) ।

एभ्यः परस्याः ऋ णिः स्यात् । क्रीर्षिः ग्रीर्षिः ज्यानिः न्यानिः
हानिः लूनिः पूर्षिः । *

११४९ । साति हेति यूति जूति । (१७) ।

स्यति-हिमोति-योति-जवतीना-भेते ऋधन्ता निपात्यन्ते । †

११५० । शौ व्रज यज विद स्वास मैन चर
भटाद्येन समञ्ज निपत निषदः क्वप् ।

(शौ-निषदः ५, क्वप् ११) ।

एभ्यो भावे क्वप् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियां । शय्या व्रज्या इज्या
विद्या सुत्या आस्या मन्था चर्या भृत्या भटाद्या इत्या समञ्ज्या
निपत्या निषद्या । ‡

प्रक्रियतेऽनया करणे प्रकृतिः । प्रकृादनं प्रकृतिः, (१०६१) इत्यन्तेरितौन्निषेधः (प्रकृतिरिति
तु सिद्धान्तकौमुदी, तसु चिन्त्यम् । सूयते ऽनया सूतिः सन्धिः, अथर्गमिति वा, (१०६१)
दुदुयीति इन्निषेधः । फलनं फुलतिः, (१०८०) चरफुलोऽदुरिति अकारस्य ङः । पाणिनिः
१।१।२४ ।

* लू आदि यंस्य स आदिः, कृष मृष व्याघ्र व्याघ्र हाच आदिषु, समाहारि तत्कात् ।
आदिषु (०६९) स्यटौकायां इहव्यः । क्रीर्षिरिति, ऋः खानि निः (१०५१) इन्निषेधः,
(६२८) खखानि इर्, (२२८) दीर्घः । एवं ग्रीर्षिः । ज्यानिरित्यत्र ऋः खानिपञ्चाशौकारात्
(६६१) न चिः । हानिरिति हा-ङ् घातोः ऋः खानि निः, (६१२) हागौहाङ् इति, हाङ्-
वङ्घात् न ङी । ("नो हाङ् हानिरपचयः" इति तु संक्षिप्तसाटः) । लूणिरिति (१०५१)
इन्निषेधः । पूर्षिरिति पू-घातोः । पूर्षिरिति तु पूर-घातोरेव । सुपञ्चे संक्षिप्तसाटि च तु
दुदुयीति इन्निषेधः । स्यादिः, वार्षिकश्च ।

† ऋ-ङ् घातोः, ङि न वङ्गेने वती, तु च निचये, तु वती, यथासिद्धे प्रथीना इत्यर्थः ।
सातिरित्यत्र, (१०६१) दीर्घोन्नास्त्रां ङिरिति न चिः । पाणिनिः १।१।२० ।

‡ चय, एवे भावे इति श्रौञ्जा-इत्यौ-भावे इति व्याख्यानानां प्रथीनासुकारेषु

११५१ । कुः शब्द । (कुः ५, वः १, च ११) ।

करीतिः शः स्वात् क्वप् च, भावे, स च स्त्रियां । क्रिया, कृत्वा । †

११५२ । स-जागु र्यः । (स-जागुः ५, वः १) ।

आभ्यां यः स्वात् भावे, स च स्त्रियां । परिसर्यां जागर्त्या । †

११५३ । शंख्याद्ः । (शंस्-स्वात् ५, चः १) ।

आभ्याम् स्वात् भावे, स च स्त्रियां । प्रशंसा, दिदृक्षा चटाटा कण्डूया । ‡

कर्तुमिन्ने कारकसिपि स्वात्, यथा, श्रितेऽस्मानिति अधिकरणे शय्या स्त्रुटादिः, प्रवर्तमिति भावे वा, क्वप्, (८२५) शोको क्वप्, स्त्रीत्वात् (२४८) चाप् । प्रवर्तनं प्रवृत्त्या । प्रवर्तनम् इत्या (६६१) जिः । विदम्बनया इति करचवाच्ये विद्या, वेदम (ज्ञानं) इति वा । सवर्तनं (यजनं) सुत्वा, (८८९) तन् । आसगन् चाङ्गा । मन्वतेऽनया मन्वा (पश्चाद्द्वीपाश्रिता), मननमिति वा । अरत्वं (आचरत्वं) च्यौ । अरत्वं (पोषणं) भव्या । अट-वञ्, अटाव्यधातोः क्वप्, (७७५) वृत्ताङ्गोप-इति प्रथमः अकार-वकारयोर्लोपः अटाव्या सुङ्खलनश्चम् । एति चनवा, चयनं वा, इत्या । (ईवतेऽनया इत्या श्रितिका इति भट्टाङ्कि ।) समनमि (सङ्गच्छन्ते) अस्मानिति समन्या सभा, समननमिति वा । (५८६) क्वप्पूर्वगात् न षी-चादेशः । निपतन्वस्मानिति निपत्या, पिच्छिन्वा भूमिः । निवीदन्वस्मानिति निवत्या, क्रयविक्रयभूमिः । पाणिनिः १।१।८८, ८९, वार्त्तिकश्च ।

• प्रवृत्त र-सञ्ज्ञः, अकार-स्त्रितिः । क-श्च, (भाषवाच्ये) (८२१) र-तनोरिति यञ्, (६९०) क्वत् तिः, स्त्रियामाप्, क्रिया । क्वपि च, मुक्ताभावे, (८८९) तन्, कृत्वा । अच अकारैश्च श्लेषेऽपि सङ्गुचवात् कृतिः इति च । पाणिनिः १।१।१०० ।

† परिवर्तनं परिसर्या, परिपूर्वकैश्च प्रयोगः । जागरत्वं जागर्त्या । वार्त्तिकम् ।

‡ प्रवृत्त च क्वपेति प्रवृत्तं तस्मात् । कः प्रवृत्तवाच्यः । प्रवृत्तं प्रवृत्ता । क्वप्-क्वप्, (५५७) क्वप् (६९२) क्वप् कः, दिदृक्ष-धातोः अ-प्रथमः, (५४२) पूर्वाकारयोः, दिदृक्षा । एवं चिच्छिन्वा इत्यादि । चटाटा इति अट-वञ्, अटाव्यधातोः चः, (७७५) अकार-वकारयो-र्लोपः । कण्डूया इति कण्डूव्यात् (८५७) क्वः, कण्डूव-धातोः चः । अचः परजनम् (७७५)

११५४ । सेम्क्तात् सरोः । (सेम्क्तात् ५५. वरीः ५।)

यस्मात् ङो विहितः सेम् स सेम्क्ताः, तस्मात् हमतो धोः षः
स्मात् भावे, स च स्त्रियां । ईहा जागरा । सेम्क्तात् किं,
नौतिः राशिः । हमतः किं, पतिः । *

११५५ । तुलेच्छारं तारा धारा कारा हारा

गोधा लेखा रेखा चूडाः । (१॥)

एते आन्ता निपात्यन्ते । चादना चूडा । †

११५६ । भौषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि
चच्चि स्पृष्टि तालि दोलि षिद् भिदाद्यात्वरघटादे-
ङः । (भौषि—आत्वरघटादेः ५।, ङः १।)

न अकार-अकार-लोपः । एवं ऋवीया ग्रीपाया इत्यादि । पाणिनि १।१।१०२ ।
“अधिप्रत्ययादः” इति कालन्ते कृतसु पञ्चमे पादे ।

* इना सङ्घ वर्तते यः स सेम्, सेम् ङो यस्मात् स सेम्क्तास्मात् । सेम्क्तात् कुम्बं चर-
तुक्तात् धातोः षः आदित्यर्थः । ईहनं ईहा, जागरणं जागरा । ङे कृते ईहितं जागरितं ।
नयनं, नौयतेऽनया इति वा, नौतिः ; राधनं राशिः । ङे कृते नातं राश । पतिरिति
यत्-ङिः, ङे पतितमिति । पाणिनिः १।१।१०२, वार्त्तिकश्च ।

† तुल्य धातोः, तालयजनया तुला परिमाणदण्डः । उप-धातो-रिच्छा । ष—धारा
धुरिका । तु—तारा मन्त्रं, सञ्चारकारिणी मन्त्रवती च । ध—धारा, इवद्रव्यपतनं,
उष्णादिपतनं, अन्नादिनिमित्तजन्यं, समूहः, प्रकारश्च । चू—चूडा, वस्त्रनामकः । च—
चण्ड-वृक्ष-प्रकारश्च । चूच—गोधा चण्डुचिपं, भौषिका च । चिच्च—लेखा चिच्छनं,
सकामं चिच्छि च, चेषी । चूद—चूडा, चोदना प्रेरणा इत्यर्थः । पाणिनिः १।१।१०६,
१०७ । चण्डवती धारायाः कर्म्याः भिदादिनचपठिताः चण्डवत्यन्ताः, न तु आन्ताः ।
तुल्यामन्त्र इत्यन् चिच्चः ।

एभ्यो भावे ङः स्वात्, स च स्त्रियां ।

भौवा चिन्ता पूजा कथा कुम्भा चर्चा सृष्टा तोला टोला, पचा,
भिदा छिदा गुहा विदा क्षिपा जना पीडा सरा वसा हसा,
घटा व्यथा त्वरा । *

११५७ । आतोऽन्तःसद्गेः ।

(धातुः ५।, अन्त-वत-मीः ५।)

एभ्यः परादादन्तात् ङः स्वात्, स च स्त्रियां । अन्तर्धा अन्ता,
संज्ञा प्रमा । †

११५८ । औ-षि अन्वि ग्रन्वि वेत्ति वन्दासो

ऽनः । (जि-वासः ५।, अन्तः १।)

एभ्योऽनः स्वात्, स न्न स्त्रियां ।

* व इत् यत् स वित् । भिद आदिर्बन्ध स भिदादिः । आत्वर स्वरपर्यन्तः, स चासौ घटादिष्वेति आत्वरघटादिः । ततः, भौविच चिन्विष्यादि इष्वे लक्षणात् । भौवादि-दीक्षि-पर्यन्ता नव आनाः । वित् गणपाठे सूत्रव्यवहारित् धातुः । भिदादिर्बन्धः । ङ-इत्यस्य ङ इत्, अकारस्थितिः । औ-जि, औषि-ङः, (६३१) जेर्लोपः, (२३८) चाप् औषा । एवं षिन्ता इत्यादि । पचा इति कु औ ष् पच पाक्षि, विश्वात् ङः । एवं मृत्वा, चना इत्यादि । भिदादिर्बन्धा, भिदा छिदा गुहा विदा क्षिपा एषु ङिस्वात् न नुचः । जना इति (२१०) इजन्तेत्यच ऊवर्जनात् न उङ्लोपः । सरा इति (६१८) इञोरिति नुचः । आत्वर-घटादिर्बन्धा, घटा व्यथा त्वरा । एवं नु जरा, प्रघ प्रधा, चप चपा, खञ्ज खञ्जा, शिच शिचा, यद्य यदा, ज्ञप ज्ञपा इत्यादयः । पाणिनिः १।१।१०४, १०५ । औषि इत्याख्य दीक्षि इत्यादयः शब्दं कश्चित् कातकम् ।

† अन्तर्धानम् अन्तर्धा, एवं अन्ता, अन्त इत्यव्ययम् । संज्ञायतेऽन्तया संज्ञा नाम् । प्रमा-अतोऽन्तः प्रमाशब्दमिति वा प्रमा । एषु (६१०) उक्तेष्वेति आ-षोषि, औलादात् । पाणिनिः १।१।१०५, १०६ ।

कारणाईषया शयना शयना वेदना वन्दना आसना । †

११५६ । प्रन्नाख्याने खिः । (नन्-पाख्याने अ, खिः १) ।

प्रन्ने पाख्याने च चोर्षिः स्वात्, स च खियां । कां कारि-
मकार्षीः, सर्वां कारिमकार्षी । †

११६० । नञोऽन्याङ्गोशे खी ।

(नञः ५, चनि ११, चाङ्गोशे अ, खी ११) ।

नञः परात् धोरनिः स्वात् चाङ्गोशे, स च खियां ।

अजीवनिस्त्व भूयात्, अप्रयाणिः । ‡

११६१ । ईषत्-दुःसोः खल् भावे ठे ।

(ईषत्-दुःसोः ५, खल् ११, भावे अ, ठे अ) ।

एभ्यः परात् धोः खल् स्वात् भावे ठे च । ईषदाक्यभवं भवता,
दुराक्यभवं भवता । ईषत्कारः काटख्यया, दुष्कारः सुष्कारः । †

* लिङ्गान्तः, जिष ईषिषेत्यादि इभ्यः । कारि-चनः कारया इत्यादि । एषु (१४१)
जेर्षीयः । पाणिनिः १।१।१००, वार्त्तिशब्द । "इवेरनिष्कार्यस" इति वार्त्तिके तु इषवातोः
अन्वेयथा । कालन्ते तु ईषिषातुर्षिङ्कतः ।

† खि इत्यस्य च इत् उदाहर्यः, इ-खितिः । नन्-खिः, (५००) इतिः, कारिः कार्ष्णिमित्यर्थः,
अकार्षीः लङिति मन्त्रः, अकार्षी, अङ्गिति शेषः । प्रन्ने, पाख्याने (उत्तरदासि) च उत्तरदास-
इत्यन् । पाणिनिः १।१।११० । एतच्छते विभाषा । विभाषाचङ्चत्वात् पथे यथाभावं प्रत्यया-
भयन्ति, त्रिधां ज्ञानां कतिं वा ।

‡ अन्त्यात् अयमन् इति काञ्चिन्ना । अ-जीव-चनिः अजीवनिः, अ-प्र-या-चनिः
अप्रयाणिः (अ-प्र-य) नोऽच इति चकम् । अविकारेऽपि जीवइत् अविकारेऽपि अवि-
पाङ्गोशे खि, अङ्गित्यस्य चटस्य । नञः खि, मृत्तिके इत्यस्य भूयात् । पाणिनिः १।१।११५ ।

§ खल्-ख-खी इती, अकारकितिः । एवामन्वयवत्वात् (१०१४) खिङ्कान्ती-
भावेऽपि, ईषत्-दुःसोः परात् चातोः खल्-व्ययान्तात् कारणाईषया अन्वयवत्वात्

११६२ । अगतो ऽनो ऽदरिद्रः ।

(आतः ३१, अगः ११, अदरिद्रः ३१) ।

दरिद्रावर्जादादन्ता-दौघदुःखोः परात् अगः स्यात् भावे ठे च ।
 ईषत्पानः दुःपानः सुपानः । अदरिद्रः किं, ईषदरिद्रं । *

११६३ । इयं शास बुध धृष ऋषो वा ।

(इयं—मृषा ३१, वा ११) ।

ईषत् दुः खीः परिभ्य एभ्यो ऽनः स्यात् भावे ठे च वा । सुदर्शनः
 सुदर्शः, दुःशासनः दुःशासः, दुर्व्योधनः दुर्व्योधः, सुधर्षणः
 सुधर्षः, ईषत्कर्षणः ईषत्कर्षणः । †

११६४ । तादर्थ्ये चतुम् । (तादर्थ्ये ०, चतुम् ११) ।

धी-चतुम् स्यात् तादर्थ्ये । कृष्णं द्रष्टुं याति । ‡

आदिति, तेन, ईषदादिन भूयते इति वाक्ये ईषदादिस्यत् भूधातो भावे खल्, गुणः,
 ऋष्णात् आडास मन् ईषदादिस्यत्, एवं दुरादिस्यत् । ईषत् क्रियतेऽसौ ईषत्कारः, एवं
 दुःखेन क्रियतेऽसौ, सुखेन क्रियतेऽसौ, एषु अन्वयत्वात् न मन् । पाणिनिः १।१।१२६ ।

* ईषत् पीयतेऽसौ, दुःखेन पीयतेऽसौ, सुखेन पीयतेऽसौ, एषु कर्षणि अगः ।
 ईषत् दरिद्रावते इति पूर्वेषु भावे खल्, (००२) दरिद्र आलोपः । पाणिनिः १।१।१२८ ।

† सुखेन इत्यतेऽसौ, अगः सुदर्शनः, † पक्षे खल् सुदर्शः । दुःखेन क्रियतेऽसौ दुःशासनः
 दुःशासः । दुःखेन युज्यतेऽसौ दुर्व्योधनः दुर्व्योधः । एवं सुखेन धृष्यतेऽसौ, ईषत् मृष्यते-
 ऽसौ । वार्तिकम् । एतन्वतेः गित्यम् । कातन्वते विभावा ।

‡ स चाल्थः, स चाली चर्षः प्रयोजनश्चेति तदर्थः, तस्य भावसादर्थ्यं तद्विन् । यस्य
 चादीरर्षः चेष-चाल्थस्य प्रयोजनं भवति तस्मात् चातोः चतुम् स्यात्, च इत् अन्वयः, तुम्-
 ऋषितिः । अच भावे वाक्ये भविष्यत्वादि चेति बोध्यम् । द्रष्टुमिति इयं-तुम्, (१००) ऋषादस्य
 न-म् (११३) अच्, (३०) क्त्वादि ट । अच इयं-चादीरर्षः वा-चाल्थस्य प्रयोजनम् । अच
 ऋषादस्य-ऋषादी-ऋषादेत् चातु-उपपद्यते एकस्मिन्कालमिति चितम् । (पा. १।१।१५८-१)
 ऋषादस्य-ऋषादी-ऋषादेत् चातु-उपपद्यते एकस्मिन्कालमिति चितम् । (पा. १।१।१५८-१)
 ऋषादस्य-ऋषादी-ऋषादेत् चातु-उपपद्यते एकस्मिन्कालमिति चितम् । (पा. १।१।१५८-१)
 इति न स्यात्, भोजनान् गिनन्वते इत्येव स्यात् । पाणिनिः १।१।१० ।

११६५ । ज्ञाच् वा निषेधे ऽलं-खलुना ।

(ज्ञाच् ११, वा ११, निषेधे अ, अलं-खलुना श) ।

निषेधार्थयोरलं-खलोर्थीणि धोः ज्ञाच् स्वाहा भावे ।

अलं दत्त्वा अलं दानेन, खलु पीत्वा खलु पानेन । †

११६६ । पूर्व्वास्ते । (०) ।

पूर्व्वास्तिन् कास्ते स्थितात् धोः ज्ञाच् स्वात् । विष्णुं नत्वा
क्षीति । †

११६७ । न कित् स्कन्दस्कन्दः ।

(न ११, कित् ११, स्कन्द-स्कन्दः ५) ।

स्कन्वा स्कन्वा । ‡

• ज्ञाच्-वकारोऽव्ययार्थः, अ इत् गुणभावः, आ-स्थितिः । अलं दत्त्वा दानं निषिद्ध-
निवर्त्यः, (१०८८) दा-स्वाभे दत्-धादिभ्यः, पचे दानेन (२८८) सङ्घवारणेति द्वितीया । खलु
पीत्वा पानं निषिद्धनिवर्त्यः, (६१२) दामा इति ऊ । पाणिनिः १।४।१८ ।

† यदा कर्ता क्रियाफलं क्रियामयं वा करोति, तदा परक्रियाविषया पूर्व्वास्तिन् कास्ते
वर्तमानात् धातोः भावे ज्ञाच् स्वादिभ्यः । विष्णुं नत्वा क्षीतीति स्तुतिक्रियायाः पूर्व्वास्ते
वर्तमानात् नम धातोः ज्ञाच्, (६०६) अम्बोपः । नमति च क्षीति च इत्यादौ समवाय-
स्यात् न स्यात् । अथापि, क्रियाया-भेदकारुण्ये एव ज्ञाच् स्वादिति । पुत्रं हंसं सुखं भवती-
त्यादौ तु स्थितश्लेषध्वान्नापरादिककारुण्यम् । भ्रमत्काल्य पतति, सुखं व्यादाय क्षपिति इत्यादौ
तु पूर्व्वास्तेविषयव्येति वक्तव्यम् । (अपूर्व्वास्तेत्यादिति तु आशिका ।) पाणिनिः १।४।२१ ।

‡ आत्मा परः ज्ञाच् चिन्न स्यात् । ज्ञाच्ः कित्त्वनिवचन फलं (१६०) उच्यते इति
नवीपात्मानः । स्कन्वा इति श्रीदिक्षादिमन्निषेधः, स्कन्वा इति अदिक्षादिनी विषयपदे
सदाङ्कुरणम् । सुमयन चवो वने कवर्गोवा मध्यमकच सुप्यते इति द-बोपः । यथाज्ज्ञाच्-
एव कित्त्वनिषेधे ज्ञाच्-स्वाभावस्य अयच्छ-किञ्चिदिति, तेन मत्तस्य मत्तस्य इति । पाणिनिः
१।४।२१ ।

११६८ । सेमऽक्षुष कुष क्षिप्र गुध ऋड् ऋद
वद वस ग्रहः । (सेम् ११, षष्ठ्य-वचः ५) ।

धोः पर इमसहितः ज्ञाच् क्तिन्न स्यात्, नतु बुधादेः ।
प्रयित्वा । सेम् किं, श्रुत्वा । बुधादेः किं, बुधित्वा । †

११६९ । ढष ष्ष छष वञ्च लुञ्चृतो वा ।
(ढष-ऋतः ५, वा ११) ।

एभ्यः सेम् ज्ञाच् क्तिन्न स्याद्वा । तर्षित्वा मर्षित्वा कर्षित्वा
वर्षित्वा लुञ्चित्वा अर्षित्वा । पचे ढषित्वा इत्यादयः । †

११७० । थफान्नुडः । (थ-फान् ५, नुडः ५) ।

नकारोऽङ्गान्तात् फान्ताच्च सेम् ज्ञाच् क्तिन्न स्याद्वा । अन्वित्वा
अन्वित्वा, अन्वित्वा प्रयित्वा, गुम्फित्वा गुम्फित्वा । नुडः किं,
कोधित्वा रिकित्वा । ‡

* सङ्घ इना वर्तते योऽसौ। सेम्, ज्ञाच् इत्यस्य विशेषणम् । प्रयित्वा इति श्री-ज्या, ०
(५५४) वसोरख्येतीम्, क्तिन्ननिषेधात् (५४२) गुषः, (२५) एस्याने चय । बुधित्वा इति,
एवं बुधित्वा क्तिन्नित्वा । बुधित्वा मृषित्वा मृषित्वा अदित्वा अदित्वा ऋषीत्वा । एषु। बुधित्वा
अदित्वा अमयव (१०६६) बुधमसेतीम् । क्तिन्नित्वा इति अदित्वात् (५०२) इमपचे प्रयोगः ।
अन्वेषु (५५४) वसोरख्येतीम् । अदित्वा अदित्वा ऋषीत्वा इति (६६१) जिः । ऋषीत्वा इति
(७०१) इतो दीर्घः । पाणिनिः १।२।१८, ७, ८ । षोषित्वापौषि भट्टोजिदीक्षितः ।

† ऋत् इति ऋत् भातुः । तर्षित्वा इत्यादिषु (५५४) वसोरख्येतीम्, क्तिन्नाभावपचे
इत्यासत्त्वं गुषः नलोपाभावश्च, क्तिन्नपचे तु गुणाभावो नलोपश्च । पाणिनिः १।२।२४, २५ ।
एतन्मदी ज्ञानः तात्पर्यान्वः ।

‡ धिक् निधिसदनास्तेति न्यायात् फान्तात् फान्ताहिति । अन्वित्वादि सन्वित्वा (५५४)
वसोरख्येतीम् । क्तिन्नाभाव-पचे नलोपाभावः, क्तिन्नपचे (५६०) नलोपः । षोषित्वा रिकित्वा
इति (११६८) सेमऽक्षुषेति क्तिन्ननिषेधः, गुषः । पाणिनिः १।२।२३ ।

११७१ । नञ्-जीऽनिमः । (नञ्-प्र: ४४, अणित्: ४१) ।

नञो जान्ताच्च मुञ्जोऽनिमः परः ज्ञाच् विच खाद्य ।

नद्वा नंद्वा भञ्जा भङ्क्ता । अनिमः किं, अक्षित्वा । †

(८१८) व्युञ्जोऽवो वसादेरिति । व्युत्तित्वा व्योत्तित्वा,
लिखित्वा लेखित्वा । वदादेसु वदित्वा विदित्वा मुचित्वा ।
अवः किं, देवित्वा । वसादेः किं, एषित्वा षोषित्वा । †

११७२ । पूक्षिद्युदित इम् । (पू-क्रिय-उदितः ३१, इम् ११७)

एभ्यः ज्ञाच्च इम् स्याद्वा । पषित्वा पूत्वा, क्रियित्वा क्रिष्ट्वा,
शमित्वा शम्त्वा । †

११७३ । क्रमो घो वा । (क्रमः ६४, घं: १४, वा ११) ।

* नञ् च न षेति तस्मात् । नञ इति, नञ् च यू नामि ऊदित्वात् (३०३) इवो-
ऽभावपक्षे (०४१) तुष् रच इति तुष्, क्तिन्पक्षे (३६०) न-चोदि, (१५७) षच्, (४०) तक्षानि
इट । अक्षित्पक्षे नञ्जातुकारः नञ इति । भञ्जा इति, भञ्ज् च षी षीटने, षीटिञ्चादिभो-
ऽभावः, क्तिन्पक्षे न-चोदि, (१११) मुञ्च्, अक्षित्पक्षे (३०, ३१) नञ्जातुकारः, तस्य च ष् ।
अक्षित्वा इति ऊदित्वात् (३०३) इम्, (११६८) वीमऽव्युत्तेति क्तिन्निषेधे, नञ्जातुकारे, तस्य
च षं । अनिम्पक्षे तु चञ्जा चङ्क्ता इति । पाणिनिः ६।७।१२ ।

† व्युञ्जोऽवो वसादेरित्यसौदाहरणत्वात्, व्युत्तित्वादि (३५४) वयोऽरजेतीम् । वीतिभं
इति क्तिन् षीकायाम् ऊदित्वात् (११०२) पूक्षिद्युदित इति वा इम्, (११६८) निषेधनिषेधार्थं
मुचः । अनिम्पक्षे (८१४) व्युञ्जा इति । एषित्वा षोषित्वा इति ऊदित्वादनयोरेपि वीम-
त्वादिम्पक्षे निष्-क्तिन्भावः । पाणिनिः १।१।२६ ।

‡ (१०३३) वृद्धनीलनेन जित इन्-निषेधादभाती विचस्यार्थे पू इत्यस्य चङ्क्ते, अणित्
(११६८) वीमऽव्युत्तेति क्तिन्निषेधात् मुचः । तस्यैव क्रियार्थत्वात् क्रियित्वात् न मुचः ।
शम्त्वा इति (१०३८) अतुक् इति वीर्यः, नञ्जातुकारस्य च नकारः । पाणिनिः ०।७।१७,
५।१.५६ ।

कामिला, काम्या क्रम्यतः । *

११७४ । ज्वरस्यो न जिः । (सु-प्रवः ६१, न १११, जिः ११) ।

घाम्यां ज्ञाच इन् स्यात्, नतु प्रवेर्जिः । जरित्वा व्रचित्वा । †

११७५ । हाको हिः । (सिन्धुः ६१, हिः ७१) ।

हित्वा । ‡

११७६ । व्यादनञः क्त्वा यप् से ।

(व्यात् ५१, यनञः ५१, क्तः ६१, यप् ११६, से ७) ।

नञ्वर्जात् व्यात् परात् षोः क्त्वा यप् स्यात् से सति । प्रकर्षेच
कृत्वा प्रकृत्य, प्रबल्य प्रतल्य प्रहृत्य, उदृत्य, प्रदाय प्रत्याय प्रनाय
प्रहाय प्रपाय प्रस्त्राय । §

* कर्त्तुं कं साहा ज्ञाचि । कामिला इति उद्दिष्ट्यात् पूर्वप्रदित इति इन्, विशल-
पचे चनेन वा दीर्घः । पाणिनिः ६।४।१८ ।

† विभाषापरममध्यमचिन्तादक निरुद्धाः । जरित्वा इति (१०५५) मुदुवीति इन्-
निर्विघ्नपि, चनेन इन्, (११८८) सेनउच्येति चिञ्जनिषेवात् कुचः । (६२०) युतो वीमंते-
इति वा इतो दीर्घेण करोत्वा इत्यपि । व्रचित्वा इति उद्दिष्टेन वीमंतेऽपि चनेन निरुद्धिन् ।
सेनज्ञाचः क्त्वाचिनिषेवादेव वीरप्रसौ चच वीनिषेवः प्रकृत्य इति ज्ञाचो अयि निरुद्धिचयेः ।
पाणिनिः ७।२।३५ ।

‡ हाको हिः ज्ञात् । हाचः हि, हाच इत्येव हात्वा । पाणिनिः ७।४।७६ ।

§ चाचि नञ् यच सोऽनञ् स्यात्, व्यात् इत्यञ् विधेयवत् । प्रकर्षेच कृत्वा इति
(३७८) अञ्च व्यसृष्टारिति सनासे, चनेन ज्ञाचो यपि, ज्ञाचः ज्ञानिवर्जने चिञ्ज्यात् युवाभापे,
(६८५) अञ्च तन्, प्रकृत्य । प्र-चन प्रबल, प्र-चन प्रतल्य, प्र-चन प्रहृत्य, एतु (६०६) नञ्वर्जोपे,
अञ्च तन् । उद-चनञ् (३६०) इत्युञ्च इति नचोपि उदृत्यः । एतु इत्यञ्च प्रदाय, कृ-
इत्यञ्च प्रनाय, वी-चनञ्, हा-च नहाच, य-चन्नि प्रपाय, अ-च नचनञ्, एतु (६१७) ज्ञानो-
इत्यञ्च यन्वर्जनात् न की । पाणिनिः ७।१।५० ।

(७४३) दीङ्ङाभिति यपि ङा, प्रदाद्य । (७४५) मिन्धो-
रिति ङा, प्रमाय, प्रलाय प्रक्षीय । #

११७७ । म्नीपो वानिमः ।

(म्-क्षीपः १), वा । १), चनिमः ६) ।

चनिमो मस्य क्षीपः स्याद्वा यपि । प्रचस्य प्रचम्य । चनिमः
किं, प्रचम्य । †

११७८ । घो जेरयः । (घोः ५), जेः ६), चवेः १) ।

हु-पूर्वस्य जेरयः स्यात् यपि । विगचय्य । घोः किं, सम्प्रधार्य्य । ‡

११७९ । वापः । (वा । १), चापः ५) ।

चापः परस्य जेरयः स्याद्वा यपि । प्रापय्य प्राप्य । §

११८० । वा मेक्ष्यो मिक्ष्यौ ।

(वा । १), मे-क्षी ६), मि-क्षी १) ।

मेक्षो मिः क्षेः क्षी स्याद्वा यपि । अपमित्य अपमाय, प्रक्षीय
प्रक्षित्य । ¶

* घो दी ङ व चवे, ङा प्रदाद्य । ङानिः च नक्षीपे, नो ङ व तु, नो ङ व न चवे
एवां ङा प्रमाय । खी इत्यस्य विश्वे ङा प्रलाय प्रक्षीय इति । चनिमः किं, न इत्या
अङ्गात् । से किं, सपदि इत्या इत्यादी न यत् ।

† म-नम, ङापो यपि चवेन मक्षीपे, सस्य तन् प्रचस्य, पक्षे प्रचम्य, (३४८) चस्यम् ।
एवम् आगम्य आगम्य इत्यादि । प्रचम्य इति सेमुत्पात् न मक्षीपः, एवं विक्रम्य चापिच्य इत्यादि ।
निर्विक्रम्य आह्वय विक्रम्य इत्यादी आगमनिर्धेर्बन्धकत्वात् ङादी सस्य तन्, सुतरां (३८०) चो-
ङ्ङाभिति न दीर्घावच्छाद्यः । पाणिनिः ६।४।३८ ।

‡ अक्षोरस्यवहित-परस्मितस्य जेर-सम्प्रदायः इत्यस्यवधाने इत्यर्थः । वि-गचि इति
आगम्य ङीपो यपि, चवेन जेः स्यात्-प्रच, विगचय्य, एवं विगचय्य इत्यादि । से-प्र-चारि
इति ङाभिति यपि, वा इति मुन्धबोधपूर्वकत्वात् जेरयाभावे, जेक्षीपि सम्प्रधार्य्य, एवं विश्वस्य
विनास्य चर्त्तदि । पाणिनिः ६।४।३९ ।

§ म-चापि-चप, प्रापय्य प्राप्य इति, हु-पूर्वकत्वात्प्राप्ती, विशावा । पाणिनिः ६।४।३७ ।

¶ हु-पूर्वकत्वं चापिचार-निष्कर्षणम् । अपमित्य इति मे खामि मि-चादीन्, सस्य तन् ;

११८१ । न वे-ज्या-व्यो जिः ।

(न ११, वे-ज्या-व्यः ६। जिः १।) ।

एषां जि नं स्यात् यपि । प्रवाय प्रज्याय प्रव्याय । †

११८२ । सं-परि-व्यो वा । (सं-परि-व्यः ६, वा १।) ।

आभ्यां व्यो जो जि वा स्यात् यपि । संवीय संव्याय, परिवीय परिव्याय । ‡

११८३ । चणम् वाभौष्णोः पूर्वकाले ।

(चणम् १।, वा १।, आभौष्णो अ, पूर्वकाले अ) ।

धोः पूर्वकाले चणम् स्याद्वा पौनःपुन्ये । स्मृत्वा स्मृत्वा नमसि, स्मरं स्मरं नमसि । †

पद्ये (६०८) एचोऽग्नित्वा इति अपनाथ । चिधालीः ची इति दीर्घान्तादेशे प्रचीय, पद्ये स्तस्य तन्नि प्रचिन्व । पाणिनिः ६।१।५८,७० ।

* वे औ स्मृती, व्या जि जरायां, व्ये औ इती, एषां (६६१) यद्यस्यपाचोरिति प्राची जि नं स्यात् यपि । पाणिनिः ६।१।४१-४२ ।

+ सं-परि-पूर्वकाले व्ये औ इती इत्यस्य जि वा स्यात् यपि । संवीय परिवीय उभयव औ इति, (१०९६) जिघोऽन्व इति दीर्घः । पाणिनिः ६।१।४४ ।

‡ आभौष्णं सुहृदर्थ-मन्वयं, तस्य भावः आभौष्णोः तन्निम् । अत्रापि जियधीरेककचुं काले स्तौति बोध्यम् । स्मृत्वा स्मृत्वा नमसि, पद्ये स्मरं स्मरं नमसि । स्मृ-चणम्, च इत् चव्यन्, च इत् (५७७) इतिः, चम् इत्यस्य स्थितिः । आभौष्णार्थे ऽद्विलं वक्तव्यं (पा. ८।१।४) । अत्रिहाभौष्णमित्येऽपि चणम् भवति यथा, चौर इति ज्ञत्वा इति चौरहारमाहोयति (पा. १।४।२५), आसुहारं मुञ्चते (पा. १।४।२६), मूलकोपदं मुञ्चते (पा. १।४।३७); एवहारं, चणहारं, चणवाकारं (पा. १।४।२७); येवाकारं, तवाकारं (पा. १।४।२८) । अत्रिच चण-मन्वयार्थमौषी भवति यथा, समूचपातं इति, जीवपातं व्यज्ञति (पा. १।४।३६), पूर्वदिशं पिनडि (पा. १।४।३३), विद्युत्प्रवाहं नमसि (पा. १।४।३५) इत्यादि । पाणिनिः १।४।२२-६४ ।

ज्ञातो ये यत्र विहितस्तत्र नूनं भवन्ति ते ।

ज्ञातोः कभाव इत्युक्ते-रन्वत्तापि प्रयोगतः ॥

तथाच । क्तचित्समासानां-सभिधानं नियामकम् ।

सचषन्वनभिधानां तदभिधानसूचकम् ॥ *

११८४ । बहुलं ब्रह्मणि । (बहुलं १, ब्रह्मणि ७) ।

यदिदं लौकिकप्रयोगव्युत्पत्तये *सचषन्मुक्तं तत् वैदिकप्रयोग-
व्युत्पत्तौ बहुलं ज्ञेयं । क्वचित् विहितं न स्यात् (१), क्वचित्
निषिद्धं स्यात् (२), क्वचित् वा स्यात्, क्वचित् ततोऽन्वदपि
स्यादित्यर्थः । यथा,—पूर्वैभिः (१), ब्राह्मणात् (२), इत्यादौ
वेदसिद्धेः । † 'ब्रह्म'शब्दोऽनन्वदार्थः ।

इति ऋषि-पादः ।

कृदन्ताध्यायः ।

समाप्तम् ।

* कृदन्तप्रकरणं समाप्य सम्यक्तं न्यूनता-परिहारार्थमाह—ज्ञातो ये इति । ये ज्ञातः
क्वचिदर्थेषु विहिताः, ते तत्र क्वचिदेषु नूनं निहितं भवन्ति । प्रयोगतः मन्त्राक्षरविप्रयोगाह-
सारेण चषन्वापि क्तः । तत्र ऋषिभाष्ये (११४) ज्ञातोः कभावे इत्युक्तेरिति । तथाच, प्राचः
इति शेषः । ज्ञातां तद्विधानां समासानाञ्च, सभिधानं प्राचीनः शब्दकोष एव नियामकं,
क्वचित्तये यद्विदुः सिद्धे च यत् भवति तदभिधानकारकम् । व्याकरणसचषन्नु अभिधानां
प्रसिद्धप्रमाणज्ञानतां तदभिधानस्य सूचकं प्रकाशकमित्यर्थः ।

† ब्रह्मणि वेदि, बहुलं—ब्रह्मणः (प्रकाराः) सन्वत्, ऋषिदिव्यात् (३३६) ऋः, चषन्वा-चषन्
प्रकारान् जाति-पदज्ञातीति बहुलं, चादन्त्यात् (११७) ऋः । ब्राह्मणव्यात् ननुसकम् । एतन्
व्याकरणं 'लौकिकप्रयोग-साधनाच्च, वैदिकप्रयोग-साधनार्थेण प्रकाशकत्वमपि ज्ञादित्यर्थः,
'सचषन्' क्वचित् इत्यादि । पूर्वैरित्यत्र, जितः क्वादि ऐच् (१०६) विहितमपि च ऋषि-
भाष्ये इत्यत्र, सचषन् विहितः (१०२) विहितोऽपि विहित इति । वेदसिद्धिरिति शब्दो ऋषि-
पादसिद्धिः २१७१८, ७२, ७६ ; २१७२८ ; २१७२९ ; २१७३० ; २१७३१, ३२, ३३ ; २१७३४ ;
२१७३५ ।

परिशिष्ट-पत्रम् ।

सिद्धान्तानुशासनम् ।

(११४७ सूचीक-स्त्रीलिङ्गसूचनानामवसथा च प्रचलितानां कतिपय-ज्ञत्-सहित-

समास-प्रत्ययानामामिक लिङ्गनिर्देशः क्रियते ।

(२६७) सूचस्य टीका द्रष्टव्या ।)

ऊदन्त-पुंलिङ्गाः—

- (११२४) घञनाः *, (११२४) चञनाः *,
 (११४४) नञनाः †, (११४५-११४६)
 क्त-प्रत्ययानाः ‡, (११२२) ङ-प्रत्य-
 यानाः §, (११४२) अणु-प्रत्ययानाः
 (१०००-१००१) ष-प्रत्ययानाः ।

तद्धित-पुंलिङ्गाः—

- (४७५) इमन्-प्रत्ययानाः ¶ ।

समास-पुंलिङ्गाः—

- (१६२) राधाणाः, (१५२) अद्यानाः ॥,
 (१५४) अज्ञानाः ।

* घञनाः चञनाश्च भाषां पय पुं-
 लिङ्गाः, चञनां तु विशेषलिङ्गा अपि भवन्ति ।
 अथनेपु—अर्थं सर्वेषु, पदं सुखं नपुंसकम् ।

- † याज्ञा—ञी ।
 ‡ ऋषिः—पुमान्, स्त्री च ।
 § दाह. (काठ), अणु—नपुंसकम् ।
 ¶ प्रेस—नपुंसकमपि ।
 ॥ पुञ्जात्—नपुंसकम् ।

ऊदन्त-स्त्रीलिङ्गाः—

- (११४७-११४८) क्त-प्रत्ययानाः, (११५०)
 भावविहितक्यप्रत्ययानाः *, (११५२)
 भावविहित-यप्रत्ययानाः †, (११५२-
 ११५५) अप्रत्ययानाः, (११५६-११५७)
 ऊ-प्रत्ययानाः, (११४९) अणु-प्रत्ययानाः,
 (११५८) अण-प्रत्ययानाः ‡, (११५८)
 षि-प्रत्ययानाः, (११६०) षनि-प्रत्य-
 यानाः ।

तद्धित-स्त्रीलिङ्गाः—

- (४३८) स-प्रत्ययानाः, (४४८) सूचीकाः
 कतिपयं— (तद्धित-नपुंसक-लिङ्गाः
 द्रष्टव्याः) ।

समास-स्त्रीलिङ्गाः—

- (१८८) अप्रत्ययान्त-पुंशब्दानाः ।

* (२८१-२८७) सूचीकम्बनाः प्रायेण
 कर्कषिदिवाः कर्षुंविदिवा वा इत्यन्ते,
 भावविहित्वास्तु नपुंसकलिङ्गाः ।

† (२६७-२६८, २७६-२८०) सूचीक-
 यानाः प्रायेण कारक-विदिवाः, भावविहि-
 तास्तु नपुंसकलिङ्गाः ।

‡ (११६२-११६३) कर्कषिदिवाण-
 प्रत्ययानास्तु विशेषलिङ्गाः ।

कृदन्त-नपुंसकलिङ्गाः—

(११३४-११३६) अणट्-प्रत्ययानाः, (११३३)
इच-प्रत्ययानाः, (१०५०) भावविहित-
प्रत्ययानाः ।

तद्धित-नपुंसकलिङ्गाः—

(४३३) भावार्थ-समूहार्थ-प्रत्ययानाः, (४३८)
त्व-प्रत्ययानाः, (४६०-४६१) तयट्-अयट्-

प्रत्ययानाः, (४६२) तैल-जाहानाः,
(४६३) शकट-शक्ति-प्रत्ययानाः ।

समास-नपुंसकलिङ्गाः—

(३२२) समाहार-व्युत्पन्नाः, (३२२) समा-
हार-विगुत्पन्नाः, (३२२) अव्ययी-
भावविगुत्पन्नाः, (३८५) अप्रत्ययान्त-पु-
शब्दानाः ।

● भावविहिता एव बोध्याः । कारक-
विहितान्तु प्राथम्ये विशिष्यलिङ्गाः ।

† (४४६) जनता, वन्धुता, खलिनो,
हलिनो, मोषा, रथकथा—स्त्रीलिङ्गाः ।
वातुल्यस्तु पुलिङ्गः ।

● स्त्रीलिङ्गान् अपि भवन्ति ।

† (३६६) अकारान्त-भिन्नाः, पाषा-
दीनि तु नपुंसकानि एव । (३७०, ३७२)
स्वयोरस्तु स्त्रीलिङ्गा नपुंसकलिङ्गानि ।

उणादयः ।

(१०००) सूचीत-सङ्केतमाश्रित्य कतिपये प्रचलिताः

उणादि-प्रत्ययानाः अकारादिवर्षक्रमेण
लिखन्ते ।

अ

अङ्गम्—अङ्ग-अङ्गः, नृ-तरङ्गः, मृद-मृदङ्गः,
सू-सूत्रङ्गः, स-सारङ्गः ।
अण्टम्—कण्ठ-कण्ठः, कप-कपटः, क-
कारटः, कर्क-कर्कटः, कप-कपटः,
मर्क-मर्कटः, शक-शकटः, स-सरटः ।
अठम्—काम-कामठः, कु-कुठः ।
अखम्—क-कखः, उ-उखः ।
अत्—पुष-पुषत्, मङ्-मङ्गत्, उष-उषत् ।
अति—वस-वसतिः, इल-ईलतिः ।
अवम्—अल-अलम्, मङ्-मङ्गम्, मख-मखम्,
वत-वतम्, उ-उखम् ।

अत्रिम्—पत-पततिः ।

अचम्—अप-अपचः, आ-वस-आवसचः ।

अदम्—दृ-ददत्, दृ-ददत् ।

अनि—अ-अरतिः, अच-अचतिः, अच-
अचतिः, आ-पुष-सम्-आपुषचतिः, अङ्-
अङ्गतिः, नृ-तरतिः, वस-वसतिः, उ-
उखतिः, अण्ठ-अण्ठतिः, स-सरतिः ।

अलि—अव-अवतिः, किं-वद-किं-वदतिः ।

अवम्—अ-अरत्, इव-पर्वत् ।

अपम्—अ-अपचः ।

अमम्—अव-अवमः, कु-कुमः, कख-
कखमः, मङ्-मङ्गमः, राख-राखमः,

वह्-वह्मः, इव-इवमः, शू-शूरमः,
 श्ल-श्लमः ।
 चम—चम-चमनः, कर्ह-कर्हमः, कल-
 कलमः, चर-चरमः, प्रथ-प्रथमः ।
 चम्बच्—कड-कडम्बः, कद-कदम्बः, स्था-
 सन्बः ।
 चयु, चयू—स-सरयुः, सरयू ।
 चरन्—स-चरन्, कु-कवरः, चम-चमरः,
 जम-जठरं, जर्ज-जर्जरः, भर्भ-भर्भरः,
 दिव-देवरः, चम्ब-चमरः, वस-वि-वासरः ।
 चह—स-चरहः ।
 चल—तु-तरलः, मनुग-मनुखं, स-सरलः ।
 चलि—चन्व-चञ्चलिः ।
 चवक—स्था-शवकः ।
 चसच्—चम-चमसः, तम-तमसं, मभ-
 मभसं, पन-पनसः, यु-यवसः, रभ-
 रभसः, वे-वेतसः ।

चा

चा—नि-कच-निकषा, सम्-इ-समया ।
 चाक—तङ्-तङ्काकः, तङ्गाकः, पत-पताका,
 पा-पिनाकः, बल-बलाका, बल-बलाका ।
 चानक—भी-भयानकः ।
 चातुक्—काम-कामातुः ।
 चाव्य—वद्-वदाव्यः ।
 चार—चङ्-चुङ्कारः, कङ्-कङ्कारः, भ-भङ्कारः,
 मन्द्-मन्दारः, मृज-मार्जारः ।
 चालञ्—पत-पाताल, चञ्ज-चञ्जालः ।

चू

चूल्—पञ्च-भण्डि ।
 चूतन्—रुङ्-रुङ्गितः, इ-इरितः ।
 चूत्—तङ्-तङ्गित, युञ्-योञ्जित, स-सरित्,
 इ-इरित् ।

चूचिन्—चत-चतितिः ।
 चुन—चज-चजिनं, स-इरियाः, कठ-कठिनः,
 कुन्ड-कुन्डिनः, तुङ्-तुङ्गिनं, दक्ष-
 दक्षिणः, हु-हुविषं, मल-मलिनं, पुल-
 पुलिनं, मल-मलिनः, वेप-विपिनं,
 बह-रुडिषः, श्यै-श्येनः ।
 चुल—चन-चनिलः, कप-कपिलः, कुफ-
 कोकिलाः, कुट-कुटिलः, मन्थ-मिथिला,
 मङ्-मङ्गिला, सल-सलिलं ।

चू

चू—चव-चवोः, तनु-तनूः, तु-तरीः, लच-
 लञ्जोः, वात-प्र-मा-वातप्रमोः ।
 चूकन्—चन-चनीकं, चल-चलीकं, इष-
 इषीका, वल-वलीक, इष-इषीक ।
 चूचि—मू-मरीचिः, वे-वौचिः ।
 चूरन्—कट-कटीरः, कू-करीरः, पट-पटीरं,
 शू-शूरीर, शीट-शीटीरः ।
 चूरन्—चन्व-चन्वरीषं, कू-करीषं, पु-
 पुरीषं, शू-शूरीषं ।

च

च—चव-चवः, उन्द्-उन्दुः, इप-इपुः, कट-
 कटुः, सान्द-कन्दुः, गङ्-गङ्गुः, चर-चरः,
 जन-जनुः, जग-जनु, जम-जनुः, तन-तनुः,
 तु-तनुः, स्वर-स्वरः, धन-धनुः, नि-चन्व-
 चन्वुः, पट-पटुः, फल-फल्गुः, बन्ध-बन्धुः,
 भ-भवः, मन-मधु, मन-मनुः, मू-मधुः,
 ममज-मदनुः, सज-रञ्जुः, वट-वटुः, वल-
 वल्गुः, वस-वसुः, विद-विन्दुः, शू-शुवः,
 शो-शियः, सान्द-सिन्धुः, इन-इनुः ।
 चल्—चव-चाय, क-कावः (उच्चादिषु प्रथमो-
 दाहरणं), वा-वायुः, खैद-खायुः ।
 चत्—गू-गवत्, मू-मवत् ।

उन, उनि, उन्, उनि—अक-अकुनः,
अकुनिः, अकुनाः, अकुनिः ।
उनन्—अ-अरुणः, अर्ज-अर्जुनः, कु-अरुणः,
कु-अरुणः, कु-अरुणः, पित्र-पित्रुनः,
मिथ-मिथुन, इ-अरुणः ।

उमक्—कुस-कुसुमम् ।
उमक्—कुस-कुसुमम् ।
उर—अन्क-अरुणः, कर्क-कर्कुरः, चत-चतुरः,
दु-दुर्दुरः, बन्ध-बन्धुरः, मन्थ-मन्थुरा,
मद-मदगुरः, मन्द-मन्दुरा, मन्क-
मुकुरः, आश-अश-अशुरः ।

उल—अट-अटलः, तन्क-तन्कलः ।
उलि—अन्क-अरुणः ।
उम—अन्क-अरुणः ।
उवन्—कल-कलुषं, नङ्-नङ्गुषः, पू-परुषः ।

ऊ

ऊ—अम-अमूः, अन-अनूः, तन-तनूः,
दरिद्रा-दरिद्रूः, बन्ध-बन्धूः, बन्ध-बन्धूः ।
ऊक—अल-अलूकः, मन्क-मन्कूकः, मन्क-
मन्कूकः, अम-अमूकः, बन्ध-बन्धूकः ।
ऊख—अम-अमूखः ।
ऊवन्—इ-अरुणः ।
ऊम—अम-अमूमः ।
ऊर—अप-अपूरं, अर्ज-अर्जूरः, मि-अमूरः,
अन्द-अन्दूर ।
ऊख—अम-अमूखः ।
ऊवन्—अम-अमूवन्ः, पीय-पीयूषं, मन्क-
मन्कूषा ।

कृ

कृ—दिव-दिव्या, न-अन्द-अन(वा)न्दा, सव्ये-
। स्या-सव्येष्ठा, अ-अस-असता ।
कृन्—अक-अकन् ।

ए

एणु—अ-अरुणः ।
एन्—इ-अरुणः ।
एरक्—कठ-कठेरः ।

ओ

ओरन्—कठ-कठोरः, किन्-अ-किशीरः,
अक-अकारः ।
ओल—अप-अपोलः, पट-पटोलः ।

क

क—कल-कलकः, कै-काकः, नि-अद-अनिष्कः,
रा-राका, वल-वलक, अल-अलक ।
कक्—अथ-अल्का, अथ-अल्कः, अम-अमकः ।
कन्—इ-अरुणः, भौ-भौकः ।
कथ—अित-अितथः ।

कतु—क-कतुः ।
कन—कु-किरुणः, अथ-अथकः ।
कनस्—अम-अमनाः ।
कनिन्—अथ-अथा, यु-युवा, राज-राजा ।
कन्न्—इ-अरुणः । [कृषपः ।
कपन्—अल-अलपं, अट-अटपः, अथ-
अथकन्—अम-अमकः, अल-अलकः, अल-
अलकः, इ-अरुणः ।

करन्—अथ-अथकः, अ-अरुणः ।
कल—अम-अमकलं, कृ-अम-अमनाः, अथ-
अथकलः, अ-अरुणः, अ-अरुणः, अथ-
अथकलं, अथ-अथकलं, अथ-अथकलं,
अथ-अथकलः, अथ-अथकलः, अथ-अथकलः ।
कालन्—अप-अपोलः, अल-अलकलः, अम-
अमकलः, अथ-अथकलः, अथ-अथकलः,
अथ-अथकलः, अथ-अथकलः, अथ-अथकलः,
अथ-अथकलः, अथ-अथकलः ।

किकन्—अथ-अथकः, अथ-अथकः ।
कित—अथ-अथकः ।

किन्द—पुल-पुलिन्दः ।

किर—कज-कजिरं, इव-इविरः, खद-खदिरः,
खिद-खिदिरः, किद-किदिरः, तिम-
तिमिरः, बन्ध-बन्धिरः, भिद-भिदिरं, मद्-
मदिरा, मन्द-मन्दिरं, भिद-भिदिरः,
मुद-मुदिरः, रुच-रुचिरः, रुध-रुधिरः,
श्री-श्रीविरः, शश-शशिरः, शव-शविरः,
स्या-स्यविरः, स्या-स्यिरः, स्याय-स्यिरः ।

किष्णन्—भुज-भुजिषः ।

कीटन्—कृ-किरीटं, कृप-कृपीटं ।

कु—कम-कम्पुः, ऊर्धु-ऊर्ध्वः, ऊरुः, कृज-
कृजुः, कृ-कुरुः, खन-खनः, गृ-गुरुः, इश-
पशुः, पन्थ-पन्थः, पू-पुरुः, प्रथ-प्रथुः,
बन्ध-बन्धुः, भस्ज-भस्जुः, मृद-मृदुः,
रन्ध-रन्धुः, खन्ध-खन्धुः, व्यध-विधुः ।

कुवन्—पुर-पुरवः ।

कृ—कन्द-कन्दुः, जन, जम-जम्बुः, दिधि-सो-
दिधिषुः, इभ-इभुः ।

कृ—चि-चिचं, मिद-मिद ।*

कृयन्—कव-क-कवधयः, काश-काशं, कुव-
कुष्ठं, रम-रथः ।

कृयिन्—कस-कसि, सन्त-सन्धि ।

कृ—कृ-कृषं ।

कृणन्—कृट-कृणलं ।

कृरन्—कृ-कुररः ।

कृि—कृ-कृरिः, कृ-कृरिः ।

कृ—क-कृः ।

कृन्—लिङ्-कृन्ना, विश-विशन् ।

कृषि—कृष-कृषिः ।

कृसु—कृ-कृसुः ।

कृष—कृ-कृषं, तिज-तीजः, शिव-शिवः ।

ख

ख—ख-खं, मन-मन्, श्री-श्रीखा ।

ग

गक्—की-कागः, पू-पूगः, ख-खङ्गः, मुद-
मुदः, गृ-गृङ्गः, सिट-सिटः ।

गन्—खड-खडः, गन-गङ्गा, गृ-गर्गः ।

घ

घट्—सिव-सूची ।

ज

जुष्—किं-कृ-किंशारः, कृ-कृ-कृकृषाकृः,

घट-घाट, चर-चारः, जरा-ज-जरायुः,

जन-जायुः, कृ-सायुः, दृ-दाह, सन-सायुः ।

ट

टिपष्—कम-कामिषं, किल-किलिषं, मङ्-
मङ्गिषः ।

ठ

ठ—कथ-कथः ।

ड

ड—कम-कळं, कथ-काळं, खन-खळः,

गम-गळः, दम-दळः, पथ-पळः,

मम-मळः, रम-रळा, सन-सळः ।

डउ—तन-तितडः ।

डक्—गृ-गुडः ।

डति—पा-पतिः ।

डवतु—भा-भवान् ।

डिम्—कै-किसम् ।

डत—कृ-कृ-कृतं ।

डुन्—क-कृ-कृ, शन्-कृ-कृम् ।

डुम्—पा-पुमान् ।

डू—कम-कृम् ।

डू—नौ-ना ।

डे—रा-राः ।

डेम्—कृ-कृ-कृ, नि-कृ-कृः ।

डी—गम-नीः, युत-यीः ।
 डीम्—दम-दीः ।
 डी—झै-झीः, तुद-नीः ।
 डुट्—झै-झी ।
 ड्रि—तृ-त्रयः ।

ढ

ढ—सज-वञ्जः ।

ण

णिकन्—चर-चारिन् ।
 ण—अज-वेणः, स्था-स्थाणः ।
 ण्य—ध्रुव-धिष्णः ।

त

तकक्—इष-इष्टका ।
 तकन्—अश-अष्टका ।
 तन्—अम-अन्तः, इ-एतः, गृ-गर्तः, तृस-तृप्तः,
 दम-दन्तः, धूर्त्-धूर्त्तः, पू-पीतः, मृ-मर्षः,
 हस-हसः ।
 तनन्—पत-पत्तनं, अज-वेतनं ।
 ति—अग-अस-अगतिः, न-अस-अभक्तिः, पद-
 पतिः, वस-वसिः, वि-वस-वितसिः,
 शस-शासिः, सु-अस-असि ।
 तिक—ऊत-ऊतिका, इत-वर्तिका ।
 तुक्—अ-अतुः ।
 तुष्—वस-वासुः ।
 तुन्—अव-पोतुः, चाय-केतुः, क्रुञ्ज-क्रोष्टा,
 जग-जगुः, जै-जातु, तन-तनुः, चा-
 चातुः, मन-मनुः, मस-मसु, या-यातुः,
 वस-वसु, अच-असुः, सि-सितुः,
 द्वि-द्वितुः ।
 टक्—आया-आ-आमाता, दुह-दुहिता, पा-
 पिता, आह्व-आता, मान-माता ।
 तुक्—मृ-मृतुः ।
 चिप्—अह-अधिः, रा-राधिः ।

थ

थक्—अच-अक्षयं, सद-सै-उदगीथं, नृ-नृथं,
 तु-तीर्थः, तुद-तुल्य, नि-श्री-निश्रीथः,
 प्रथ-प्रथं, यु-युथं, रिच-रिक्थं,
 सिच-सिक्थं ।
 थक्—अ-साथः ।
 थन्—अ-अर्थः, सव-अोठः, कुष-कोठः,
 गै-गाथा, मु-श्रीथः, यु-श्रीथः ।

द

द—अव-अवदः, कम-कन्दं, कु-कुन्दं, इष-
 इन्दं, शो-श्रादः ।

ध

धक्—श्री-श्रीधु ।

न

न—अ-अर्थः, ऊ,कृ-कथं, दु-द्रीथः,
 धा-धानः, रम-जि-रथं, सृ-सृता, सि-
 सेना, स्था-स्थूणा ।
 नक्—इ-इतः, सप-सपथः, ऊष-ऊषथः,
 जि-जिनः, दथ-दथ्या, स्थाय-धीनः,
 बन्ध-बुधः, नी-नीनः, वी-वीथा,
 सि-सिनः ।
 नक्—रस-राखा, अस-साखा ।
 नि—अग,अन्ग-अधिः,दु-द्रीधिः, स्रश्-प्रधिः,
 यु-यानिः, वद-वदिः, सि-सिधिः ।
 निक्—उष-उषिः, स-सधिः॥
 तु—हा-जहूः, च-चेतुः, भा-भातुः ।
 तुक्—विष-विष्णुः, सृ-सृतुः ।

प

प—तस-तसं, पा-पापं, वाच,वा-वाचः,वाक्कः,
 अस-अथं, शृ-शूर्पः ।
 पक्—सु-सूपः, नी-नीपः, पू-पूपः, यु-यूपः,
 शिस-शिसं, सृ-सृपः, सृ-सृपः ।
 पाक्—ऊ-ऊपांसः ।

फ

फक्—गल्-गुल्फः ।

भ

भ—भ्र-भ्रमः, भृ-भ्रमः, दृ-दभः ।

भक्—इ-इभः ।

म

म—मव-माम्, वि-मेमं, वस-यामः,
 घ-घर्मः, हा-लिहाः, घ-घर्मः, नी-नीमः,
 पट-पघं, भा-भामः, या-यामः, वा-वामः,
 म्-मीमः, नृ-हीमः ।

मक्—इन्व-इधं, ईर-ईधं सु-सुमा, वस-
 यीधः, तिज-तिष्मः, धू-धूमः, मी-
 भीमः, भीधः, युज-युग्मं, रुच-रुक्मं,
 श्यै-श्यामः ।

मद्—मम-मधं, युव-व्मे, युव-सुधं ।

मि—मृ-मृमिः, नी-नीमिः, मध-रमिः ।

मिक्—भू-भूमिः ।

मुक्—उष-उष्मकं ।

य

य—कन-कन्या, ह्यो-ह्याया, जन-जाया, जन्धं,
 पू-पुष्मं, मा-माया, सस-सस्यं ।

यु—जन-जन्मः, दस-दस्युः, मन-मन्युः ।

र

र—मन-मन्यः, मस-मसं, मर्ह-मार्हः,
 इन्द-इन्द्रः, तम-तामं, दस-दस्यी, भी-
 भेलः, मद-मद्रः, मन्द-मन्द्रः, वज-
 ववं, वप-वपमः, विप्रः, मज-वीरं, शक-
 शकः, श्याय-श्यारः ।

रक्—मङ्ग-मङ्गं, इ-इरा, उष-उषः, उन्द-
 उद्रः, वस-उसः, ज्ञत-ज्ञेष्टं, क्रूरः,
 चिप-चिप्रः, रुद्र-रुद्रः, चूर-चूरः, चूर-
 चूरः, रघ-रघमः, चन्द-चन्द्रः, चि-चीरं,
 छिद-छिद्रं, तज-तजं, दन्म-दन्मः, इर्-

इ-दूरं, नी-नीरं, मन्द-मद्रः, सुद-सुद्रा,
 बट-जि-बटः, वन्क-वन्कः, हत-हचः,
 यच-यक्ताः, शूद्रः, शुभ-शुभः, श्रित-श्रिचं,
 सि-सौरः, सु-सुरः, स्-सुरः ।

रि—मन्घ-मन्घः, मद्-मद्रिः, मी-मेरिः ।

व—मस-मसु, जन-जनु, मि-मेवः ।

ल

लक्—शी-शीलं, यच-यक्तः ।

व

व—मश-मशः, खट-खट्टा, कण-कणः,
 गृ-ग्रीवा, नी-निष्वा, प्र-हा-प्रहः, वी-
 विष्वा, श्री-शिवः, ऋ-ऋलः ।

वल—इल-इल्लः, पल-पल्लः ।

वलञ्, वालञ्—शी-शैवल, शैवालं ।

वालन्—चत-चत्वालः ।

वि—दृ-दर्विः ।

श

शन्, शन्—स्य-स्ये, पार्श्वः ।

ष

षिवन्—प्रथ-प्रथिवी ।

इन्—उष-उष्मः, इध-वधं, शस शक्षं ।

मरप्—गाह-गह्वरं, चत-चत्वरं, चि-चीवरं,
 तु-तीवरः, धा-धीवरः, ध्यै-पीवरः, इ-
 वर्धरः, ऋ-शर्वरी ।

स

स—उन्द-उन्मः, कम-कंसः, कण-कणः,
 मन-मांसं, वद-वदः, इन-इंसः ।

सक्—मव-मवः, प्रथ-इथः, सु-सुधा ।

सरक्—कृ-कसरः, इ-इसरः ।

सरन्—मद-मदरः, वस-वदरः ।

सन्—सु-सुसाः ।

सन्—मद-मदः ।

सूचोपत्राणि ।

अकारादिवर्णक्रमेण

सूत्रसूची ।

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

अ इ ल ऋ ए वा, ए ओ ङ्, २
 अं अः तुवी १९
 अक्षोऽचक्षुषि ३९३
 अगोद्वर्गा ६८४
 अज्यक्ष्ताच्छेपिः १००
 अच आरालैज् त्रिः ९
 अचोऽन्नोपो चंश २२४
 अडात् ८०४, ८९०
 अतोऽन्नवृत्ताः ६९
 अत्वसोऽधोः सो र्षोऽधी १८५
 अदसः मेरीः २३४
 अधिकेशार्थोपाधिभ्याम् ३१०
 अधेः शक्ती ८८०
 अणः ३८२
 अनङ्गुत्तरुऽथाणौ चिध्योः १८१
 अनङ्गुत्तरुऽथाणौ चिध्योः १०२९
 अनाद्ः १८०
 अनुस् सिद्धेरसुवः ५६३
 अनोरडात् २०१
 अनुजः सीरिम् पे ०६२
 अनोऽद्द डेः ६९०
 अन्त्यावादिष्टिः ९२
 अन्वारम्भार्थान्तरवर्द्धिर्दिनर्ते ३००
 अन्वेषात्प्रज्ञानर्ते ९४३
 अप्यनी नित्यं २४५
 अ भौ भनो अचोभ्योऽने शुप् ००

अभ्यवादा १०५०
 असुडाद् अममयङ् अदद्राङ् १०४४
 अयां धील्लंश्वा ३०
 अर्ध-गोऽनलक्ष्णुङ् ल्येऽमी तु १९५
 अवादांगरः ९०४
 अस् प्रजायाः ३४२
 अङ्गोऽङ्गाऽर्गो ४३२

आ

आ अन्त्रसांः १४६
 आ क्ति-सभवि० १०८
 आ-गमेः चान्तौ ८६४
 आङोऽन्धसोः १०८१
 आङो भौदगमे ८९२
 आतोऽनोऽदरिद्रः ११६२
 आतोऽनःशुद्धेः ११५७
 आत्माङ्गटादृढाद्या-ङ्गनयमः ८०८
 आत् सुमानः ११२
 आ-दाजोऽस्त्रप्रसारि ८६३
 आदिशेचोऽंशुत्री २३
 आदितः १००२
 आदिस्तः ५२०
 आदौपोः २४४
 आदूटो त्रिः १०४१
 आर्वात्प्रसात् सीर्षोपः १४८
 आवत् स्वर्षु ५
 आश्रिपि १००६

प्राचः ।

प्राचः ।

इ.

इमं कुर्मोऽस्मिन् किदममस्य वा ६५८
इकोऽरलेङ् वाः ८
इषत्तन् लीप्यः ६४४
इतोऽस्य जाते ४८४
इत् कृते ४
इदमोऽयमिदं पुस्त्रियोः सी २०२
इन्वदिकाः ६८५ ●

ई

ईप् चाम्बस्वात् २५२
ईपत्-दुःसोः खल्भावे डे ११६१

उ

उचरः सटात् ८०६
उच् चपास्त्वि व वा ४३
उतोऽयुङ् रञ्भादि न् प्राणि- २७७
उदः सः स्थासन्भोः २४०
उदोऽनृङ्ङे ८००
उप-यमो विवाङ् ८०८
उपात् सुतो ८०८
उस्वो चोभ्यश्चराचि लोपः ६१०
उङ्स्वङ् २४०

ऊ

ऊर्ध्वोऽथ पदोऽथ धेन्वन्तुः २२४

ऋ

ऋक्त् ४५
ऋचः १८०
ऋचो चडां ७५२
ऋच प्र वसन् वसन् वसन्तर द्भ- १०
ऋतो जा वत्तुने सनोचविद्ये धी ३२१
ऋतो जो कुः १४१
ऋग्निः ऋक्त् ठोर् ६२०
ऋद्दी धी ४२४

ऋ

ऋतो वाः कित्-व्यां ६२६
ऋदिरणाङ्गुलोऽग्रात् ६२८

ए

एङोऽतः ३८
एङ् टास्वामि २१८
एचो यत् स्वं १७३
एचोऽश्रित्वाः ६०८
एरो ष्वं २२६
एवेऽमियोने २०

ओ

ओ नमः शिवाय १
ओदीतोऽज्वत् लङ्दृष-न्वत्वाः ४२१
ओरी धी १४५
ओर्लोपोऽकद्रुपाङ्गोरिये ४२०

क

क × पौ० मूच्यी २०
कखपफयोर्मुच्यी ६८
कति यति तति यावन्तावदेतावत्- ५०८
कल्कनी चाम्युषे ४१२
कत् कचिचिरयवदे ४०८
कथमा खी च वा ८४१
कदाकहिंभ्यां वा ८३६
कभावेऽमो ११२५
कम ऋतो गुपुधूपपथपनी- ५८१
कम्यान्नायैऽङ्गुचपुधमृदुसुजनमयो- ८६१
कर्म्मन्त्रियादिशेषथाभिनिविशाधिशीङ्- १८२
कन्ध्याथो सुभगा दुर्भगा बन्धकी- ४२१
कान्यायनेकाचोऽसादङ्गन्- ११६
कास्तान् नृः पि वा ५६ ●
काथे ४०८
काप्यनाशीरकेऽदिद्वयत्- २५४
कास्तुकसत्त्वात्तेन २०६

सूचः ।

सुध वस पूजार्थावागाध्याधि- १०६६
 सुध वाङ् स्नान ध्यान फाद्य- १०७५
 सुधे श्राकटश्राकिकी ४८१
 सुध-प्रिय-मद्राण् कुर्वा १०५२
 सुधोऽङ्गे भावदेव्याः क्रोशे तु वा १०५१
 सुधप्यथा मन्त्रः १०६२
 सुधर्प सुजीवमयमस्त मन्त्र ११२१

० सु

सुधसनजनां का. भ्रसे ये तु वा ६५५
 सुधाङ्गे रे धे ८६८
 सुधो उ-उरेशिकवकाः ११२८
 सुधि वा ७४
 सुधियेः १०१५
 सुध्या वा १६५
 सुध्याम्यानस्यो मन्त्रो १०१४
 सुधः किति संः ६८२
 सुधः सन्धौ, चोडंसादिर्ध्व- ६२८
 सुधराधयो लोप्योऽनुबन्ध- ५६४
 सुधुः ८२२
 सुधोरियुवर्षे ५८५
 सुधोर्षो कृषिति च ६०८
 सुधोर्षे सति ६४०
 सुधा वा-युस्-भाष्मोऽनुसोयन् ५४६

० ग

गच्छि गच्छि जि गजि गन्दिभ्योऽन्तः ११२८
 गन्धर्मन्धटे शिष्टावशे ऽनध्याकाक- २८८
 गन्धार्थशोष्वास वस जन- १०८२
 गन्धार्थं गृह्युप सद चर जप- ८२१
 गन्ध-भद्र-धन-चराचरो ऽने धंः ८७८
 गन्धोनिधोः ८०६
 गन्धोऽने स इन् माङ्गु वा ६२४
 गन्धस्त्रिदशदिग्ध्वनि- ४२८
 गन्धोपस-पादहारयो दे ६८१

सूचः ।

गवापादेः खोऽन्ते गोखोऽनीवसः १२०
 गाद्या ६८२
 गौकः सु सुम सो सुवास्नान-सुधा- ५७५
 गौः उष्ट्राः ध्याः वा ७१२
 गौ शिष्टार्थैः ८५२
 गुण्यादिमन्त्र भाषे ४७५
 गुण्याङ्गेष्टेयम् ४६६
 गुण्याधोतोऽङ्कसंज्ञः २६४
 गुह दुह दिह जिह्वा टीमदन्ते- ६५०
 गुहो घोषः ६५६
 गुह्य विनोय विपूय जिह्वा सूर्य- ८८४
 गुरध्वनः १८८
 गुरध्वः खो धे ऽधौ ८७७
 गुरधोरनिधिन एङ-स्योः २४
 गुरधोऽधोऽङ्गे च ८७६
 गुरधोऽन्तोऽपादादिरीप् १६८
 गुरो यणट्यकी १००२
 गुरो दध मेधा दन्त फाष्म- ४४६
 गुरोस्तां १६६
 गुरोर्वा ३८

गुरवका वा १०८८
 गुरधोऽन्तयोः ८२८
 गुरधन्दिपचादि विंनमान् धे ८८२
 गुरधस्यपपष्ठां जिः ८०८
 गुरधस्यपाथोः कञ्जित्-क्रियो जिः ६६१
 गुरधेरिमां धौ ऽध्या ७७१
 गुरोः ८२४
 गुरो गुरो चि पच परिमुजः कुः ११०८

घ

घञ्जलनटो ऽधि ११२४
 घटादि जगौ जुष ज्ञस रजान- ७८८
 घटी-खारी-पाताद विष्मदस्त्रिणी- १०१८
 घनस्यर्धे ध्यो जिः १०५५
 घनस्यदः मन्त्रः १११४

सूत्राः ।

वक्ष्यामूर्ण्डान् ८८०
 वक्ष्णदः सन्काश्वणि ६०३
 वान्छ्यद्वी सलीपच वा- ८४८
 चावस्त्रसद्व षोः १४३
 चीटीथीवम् धोरमा ५५०
 ची चादटे ऋः १०८२
 ची धं परानुक्त—प्रत्यभ्यति-चिप- ८६०
 ची शप् रे ५४१
 चीऽञ्चौ ञेः श्रद्धाग्नयतिआर्थाट- २८४
 ची ञं।यः ११०८
 ची त्रिः १२८
 च्यां-नावश्रुते १००
 च्यां ७१०
 च्यां दी त सः ७०३
 च्यां सौ र वा दधोः ६८०
 चाधोर्ज्ञो ८३४
 चो वा ७८६

ड

डस्येडो लोपः १२४
 डा लौ वा ७०१
 डाम् वा त्यां ग्यानु क्रानु ६८०
 डिता वम् १५१
 डिर्दापद्रः ५३२
 डिदिम् वोर्णोः ७२१
 डेर्ध्यांः २१६

च

चक्रत्वस् वारि ४८४
 चचः क्साञ् ख्याञ् ऽरे- ७०६
 चगोक्ववं ज्ञौव ३२२
 चजांः कनी चिन्वसिम्क- ८०२
 चणम् वाभोष्ठी पूर्वकास्त्री ११८३
 चणुःषड्-डति-कतिपयात् घट् ४५५
 चपोदिताकानिता षंः ७

सूत्राः ।

चपो ऽवं जम् ५८
 चरद् भूतपूर्वे ४८०
 चरफलोऽदुः १०८७
 चरफलोऽद्योऽङो न षः ८२२
 चादिर्गिर्निः १६
 चायः कौ ८३३
 चिक्लिद चक्रस चराचर चलाचल- ८८४
 चिन्वे ल्ययदिना ८४७
 चिन्विकारि वा ७८७
 चूर्ध्वो त्रिवा ७७३
 चीः क्तिवां सन्त्वोः ७४६
 ची जामि वा ८८
 चीकासुदघडां ऽः ३२३
 चूङ् दूङ् युङ् सग्- २१२
 चूत् माळ ४४०
 च्चिः क्तभस्त्रभूततदभावे- ४८४

छ

छादेस्त्रसम्-ज्ञोस्-घे खः १०३४
 छाशीवां १०८४
 छिद-भिद-विदः कुरः १११६
 छोऽचः ६४
 छोः श्रुतावथौ जम्कौ- ८१४

ज

जन्वो ऽदो यपि च १०८५
 जन खलादि-गो रघ-वातात्- ४४८
 जनकश्चः सिमनी ऽकामवमाचमो- ७४४
 जयन्वोः खोर्ध्वे ८१६
 जरम् जराचि तु ११५
 जरातोऽम् वा १६६
 जराया जरम् च ३०८
 जमशसोः त्रिः १६२
 जङ्घिग्वाचि चन्वति- ६७७
 जागृ-यङ्ग-यजजयवददन्- १११०

स्वाङ्कः ।

ङ-भावे सं २२०
 ङवद् ङघो ङ्ति २२०
 ङाङ्गे ११४६
 ङात् भज-वङ्-सघो विष् १०२८
 ङात् षण् १००८
 ङेनार्थात् २११
 ङेनाग्निपि वा २८६
 ङाग्निपि २६०
 ङुर्द्धि चंचातुः ००

य

यच्ञसाधनो रङ्गीप् वा तु ङे २६१
 यध्यन्वे वा ५०८
 यधातो ङीः ६०८
 यमितोऽन्वाचाऽन्तेऽन्वस्यादी १०
 यितो विरायचः सुभग-सुपचात्साधात्- ४१६
 यवसन्त्या ६८८
 यवृष्टयाकङ्किति ५४२
 यङ्किञ्चः १४२
 यधिलङ्कितसु १२२
 यघो वा १००
 यर्गाग्निपि ८०४
 यर्गमिच्छा ०१८

त

त-तज-खादीयो ङीवोः ११८
 तदो दानौ वा ५१६
 तदयने वा २०१
 तनुभः यप् रे च ६८८
 तन्वादीर्वा २०८
 तपोढान् मक् च रे ८८२
 तपान्ववाङ्कङ्कः १८०
 तमद् वष्टादीः ४२२
 तमतनौ विषङ्गनामिकीत्यार्थे ४६२
 त लोप्योऽवर्णित्पिती षेकलो वा ५०२

स्वाङ्कः ।

तव्यानीयया ङ-भावे २६०
 तम् ङोः ५११
 तादर्थ्यं चतुम् ११६४
 ताद्ये मानात् काष्ठात्त्वचे १०१
 तार्थ्यगसुसुभगदसुयगदत्वा तिरवा- २२५
 तौ-प-म-वत् खट्-भ्यभागी ११०५
 तौय सन्व बीज सङ्गादिगुणात्- ५०२
 तौयौ ङिति २०
 तुनेच्छाया तारा धाना कारा- ११५५
 तुच्छासातङ् वाग्निपि २५६
 त्वचकी घे २८०
 त्वन्पा न-सुक् वा प्र-घी ०५४
 त्वन् खं,य्यः ४६८
 त्वमार्थात्वा वा १०४
 त्वय मूत्र क्वप वन्च सुनुचुतो वा ११६८
 त्वङ्क ङ्क् पिङ्कसे ०६०
 तु फल भज यप यथ यथ दभाय- ५०८
 तु भ् ङ् ङ् ङ् जि ङ् तैप यम दन- १०२४
 त्ते ङ्वाः, प्रक्वाः ङ्ग्रेयात्तुभा- २८८
 त्तेऽन्वादीर्गोऽनेकतरात् १६५
 त्वचाय चिर दक्षिवाद्यादिङ्- ५२५
 त्वदा टिः ङी १२२
 त्वदा तदाः षः ङी २१४
 त्वदादि-भवत्-समानाम्बोपमानाम्- १०४०
 त्वादि-व्यासभोस्त्रिखिसे- २०८
 त्वादिच ङपः ४६४
 त्वादिचानि कलदीर्घदीर्घीवाः ४००
 त्वो ६०
 त्वो वमापो ङीय्यः ४८६
 त्ववन् वाच् प्रकारे ५२१
 त्वासिस्मन् ङ्गिप् वनिप्- १०१२
 त्विभः प्री ङी ङी ङी ङी ङी ङ्याः ०८
 त्वीष्टात्वा १०५
 त्वीसे ङ्वीति त्रि २८

स्वाङ्कः ।

स्वाङ्कः ।

चेरवङ्क नामि १३३
 आदयोऽपार्थिकयोः सेखु सन्धाः ११५
 स्वती भावे ४३८

थ

थपाङ्कः ११००

द

दक्षिणोत्तरादाही ५२०
 दक्षिणवदवसद मौनि ५०६
 दक्षिणवद वाक् प्राद्व श्री वृद्धः १०२५
 दक्ष दीऽधः १०८८
 दक्षिणसकथ्यन्नाऽनङ्क १०२
 दन्म। ग-लापो वा ८३८
 दभो यी ८२३
 दरिद्र भालोपाऽसनकानि ५२ ००२
 दरिद्रा काम कास जासुषो वाम् उथा ६०७
 दरिद्रां किर्त्तसेऽपी वाग्म्यस्तु वा ०००
 दग्धादि कौ युते शतादी ५०८
 दादिर्घः १०६
 दा धा दा ५३४
 दानः सा चेशाथं ८०५
 दानवत्-सभि ८३
 दान्मान् पूर्णं दक्ष स्यष्ट च्छन्न- १००८
 दानो मांऽसन्धायां हसे तुः ५३
 दाना मे द्वाक पिब को स्थो- ६१२
 दाक्षिण्यः ३३५
 दान्यान् सात्रान् मं दान् १०८८
 दिक्शब्दान् दिग्देशकालि ज्ञान्- ५१८
 दिव श्रीश् श्री २३८
 दिव-सु-तुद-वध-ज्ञादि यंन्य- ०३८
 दिवी ध वा २८७
 दिव्यनक्षोऽणिमीषान्नास्यार्थे- १०५४
 दिक्षोरम् वा ६८६
 दीर्घाणां यन् यन्वी ज्ञ सभि- ०४३

दीर्घविव्या न सुः ०१४
 दुस्य धय १०६०
 दुमीभुज्जवाद्यासुसंखी शो वा १०००
 दुषीतोदुः ०८६
 दुभ सुप्रस्विन्-श्राद्धदुङ्-ठनी- ८८२
 दुभ श्रास युध ध्रुव मृषो वा ११६३
 दुभोर्गुः ६१८
 दुय चात्र ५००
 दुवादि कीर्त्ताऽन्नात् ५१२
 दुशत् ब्रह्मणः कुमद्वहान् वा २६०
 दुशाधकालभावं वाद्वैः २८२
 दुव्य संऽन्वये ३१०
 दुःमीऽदस्य श्री २०४
 दुः-प्रा-मा-स्थां किन्वणी १०८३
 द्या कितामम् १५६
 द्युत्-स्वायः। कीर्त्तिः ६४७
 द्युतः कः ३२२
 द्यार स्वर स्वः स्वप्ति स्वादुमुदु- ४१८
 द्वितीय तृतीय तुर्व्य तुरीयाः ४५७
 द्विचर्मर्षुः २३६
 द्विचैर्वाञ्जलैः ३०३
 द्विचैर्वाञ्जल ४६१
 द्विवाष्टाधिका धानयोऽष्टा- ३५१
 द्विचक्रजवादी द्विः १०४
 द्विवाङ्कजापिनः १११८
 द्विचविशालाऽनुम् वा ६०५
 द्विचौपीयां कौ वै च्छे सं-म वा-नी- २२०
 द्विटीसौर्दंतयोरेनऽनृतां २०८
 द्वेः पिबः पीप्यो आङ्क ७८३
 द्वेः पूर्व्यः रिशः ५३८
 द्वेः शतमंश् श्री २४३
 द्वेर्देवो दिगिद्यां ६४६
 द्वेष द्वेषा चेष चेषा षोदैकाज्यं वा ७५८
 द्वेषस्तपुनष्टारस्त्रज्ञानमन्त्र- २५५

सूचाः ।

दानवैर्बोऽपीऽनात् १८६
 द्यौर्दां-धां टें धे ह्री ०२५
 ध
 धर्मोदकाग्रन-धवाश्ले र्धपानास- ८४६
 धर्मादन् २४४
 धासां द्विः १०८६
 धात् प्रौतात् २६६
 धिक्-समयानिकवाहानरान्- १८६
 धिष्टोस्वेः १५०
 धुरीऽनक्तसाः १८८
 धुर्विष्टाङ्गि ५५८
 धेष्ट-द्वय-पा-घा-भः श्रः ८८८
 धेहेङ्गनी वांग्रनसः २२२
 धेमाष्वासात्रः-धिः-पि लुग्वा ६१४
 धे सखायां वा ५५६
 धीः क्षिप्तो ढधे ८८८
 धीः—तिप् तस् फन्ति सिप् घस् घ- ५२८
 धो द धोऽनधोपि तधि ०२०
 धीराणां-पोऽन्धौ १२०
 धीरियुवधि १२५
 धं-सौमः फन्धि २०२
 धीव्यमवदनायात् छि च १०८४
 ध्वर्वासम्ध्वी धौ ८६२
 न
 न किन् सान्दस्वन्ः ११६०
 न-धौ-ध्या-ध्या-धौ-सासि ८०
 नद्यपलितप्रियाभ्यञ्ज- १०२६
 नद्याऽनी यान्-भसः १२५
 नद्योऽन्धा-धि-धौ ११६०
 नद्यऽध्वे ४०६
 नद्युःसोः सन्धौ वः १४१
 नद्युवर्धोर्ना-ध्वक-धरधे १८१
 नद्युधिष्पुपयधुरीः १४५

सूचाः ।

न-ध-टन-क-चकन् न-ध-स-स-सि वा ५०
 नधो व-धाः-प्यः ०६१
 नधौ न्-धौ ०५८
 न-तप-ध-स-ठ-प-ध-दुष्टः ८२०
 न-दं-त-सौ-ल-ध-धे-च ४२१
 न-धु-डां-धि ०२४
 न-धु-पु-लि-योः ४२६
 न-ध-न-स-ध्या-स-स-वा-दीः २०६
 न-म-स-पां-व-रि-वः-क-ध्या-दि-भ्यः-कः- ८५४
 न-धां-पः-क-ध- ८४४
 न-ध-मः ८२२
 न-ध-मः-प-मि-ध-ती-ऽन्-ध-दि-धा-धि ५२१
 न-धे-ध्या-ध्यो-जिः ११८१
 न-ध-मे-ध-वा-ङ्गे ०४२
 न-ध-मो-ऽनि-मः ११०१
 न-ध-म-न-ध-मो-ऽधो-धौ-ऽधौ-धौ १६४
 न-धो-ध-ध-भौ २२०
 न-धा-ना-दी-रा-दि-धिः- ०१८
 न-धा-ना-ध-ना-ऽना-ङ्-निः-धु-च ४०
 न-धा-नी-ध-नी-स-न-क-र-धु-धि- १०१८
 न-धा-प-स-ध्या-धं-वे-दै-का-ज-तः ८५०
 न-धि-र्ना-धि १२८
 न-धा-ध-ति-क्-च १०००
 न-धा-ध-ध-धे-ऽधां-धः ४४०
 न-धी-स-ध्वी-ध-वानी-ध-वानी- ८०४
 न-धा-र्वा-धां-स-तेः-स-ध्या-दी-रः ४०४
 न-धा-व-ध-की-ध-न-ध-न-ध-वा-ध-ध-धि ८०२
 न-धा-वि-ध-ध्या-ध्या-ध-न-ध्या-त् २२२
 न-धा-वो-ऽधा-त्-ने-च १६४
 न-धा-ध-ध्या ६६५
 न-धा-ध-धु-वः ८०
 न-धा-नां-र-क-धौ ०५
 न-धि-नां-धि-रे-धः ०२१
 न-धि-र्वा-धि-धि-की-न-धि-धा-नाः- १२९

स्वाङ्कः ।

पुंसि तु प्रस् न १०३
 पुंसोऽसुक् ची १११
 पुत्रवादा १०२
 पुत्रो वा ०२०
 पुत्रक सङ्गतक चत वत प्रसो- ८०६
 पुत्रिच वन जप व्याचस लसोर्वा १०६०
 पूक्षिषदित इन् ११०२
 पूजाभिभवे च चापिः ८१४
 पूजो नामि १०५८
 पूरथी प्रिया मनोशा सुमना- १२८
 पूर्व्वकालि ११६६
 पूर्व्वार्देः आत्स्थिनी वा ११४
 पूर्व्वायल प्रथम चरम तल्लवार्ध- ८८
 पूर्व्वार्थरावराः पुराधावाः सादसोः ५२२
 पूर्व्वान्वात्तरतरायराधरोधरो- ५१०
 पूर्व्वोत्तरनुगाशानतेः सञ्जुः १३८
 पूर्व्वोऽन्मादुक् ८१
 पू शौ धृष निद सिद सिद चनार्ध- १०६८
 पूथो जिर्डिर्वा १८०
 पूडु च्छु च्छु भ्रम च्छु परिच्छुच्छुः ४०३
 पूषादि किं खेरे ०२८
 पूष्यः पौ, वृङ्ग्योः ६४५
 पूष्यो ऽनेः प्यस्त्राङ्गे तु वा १०८०
 प्रक्षारे आतोवः ४८०
 प्रक्षारे वञ्चिगर्हः ८१३
 प्रतिज्ञा-निर्धन-प्रक्षामि संप्रव्यवाच- ८६८
 प्रतेः १०५६
 प्रव्यववात् सामखीवः १८२
 प्रव्युपोपात् कः स्यु चिंसाच्छेदी ०५१
 प्रव्युरवाप्तुनवे १८८
 प्रपरावसंभववात्तुनिर्दुर्ब्विस्तुपरि- १०
 प्रव्यसः वः ४०१
 प्रव्यव्यानि चिः ११५८
 प्रव्यो न वा, जिच १०६४

स्वाङ्कः ।

प्रव्योडोदूषाः १२
 प्रव्यव्याख्यादचि चिः ५१०
 प्रव्यवत् नो चोऽतोऽङ्गल ५५५
 प्रव्यव्यो चो ऽनारदुर्गे चादि वन- ५४८
 प्रादुर्गीकः सः वो ऽच्छे ६८१
 प्रियवशाद् भवार्त्तमेधात् सव्य- १०२१
 प्रीधुलो मन् वा ०८८
 प्रु हु लु छ लो ऽकः १००५
 प्रीपादारथे ८८४
 प्रीडा सन्वाये ८४८
 प्रादेः लो मे प्रादेस्तुः वा ०६८

व

वहु-गण-पुन-सङ्घातोस्त्रियदः ४५६
 वहुलं व्रज्जचि ११८४
 वहुत्वायात् काचमस् वा ४८२
 वाङ्मायतोऽप्यावादेर्गोर्गोर्दे- ४१५
 वङ्ग वद्र भव सव्यं मृच्छेद्र वचवा- २०१
 वङ्ग इति राज पञ्चात् वङ्गसः १८४
 वञ्चेऽनीठे ४१
 वञ्चे सव्येः १०८

भ

भगवदचवहवतां भगोऽघो भो वा धी २२६
 भग्वानिल्लभो विचनोर्नलोपः ८२६
 भवद्भूतभव्ये चिचः क्वाथाः ८२२
 भव्ये वा फलङ्गोः ८५१
 भाभेनुः १४६
 भावथे व्याभितात् सुवः १०२३
 भावादिते वा १००३
 भावादिते वोडुको ऽव्यवः १०६८
 भावे भाषं ८२५
 भिच-जल-सुह-सुच-उजः प्रावः ११११
 भिज्जान्नीकार्यथादिसङ्घात्वादीना- ११८
 भिस् भिचोऽदसच १०३

सूत्राः ।

और्ध्वं वा ७८५
 औषि चिन्ति पूजि कचि कुञ्जि ११५६
 सुत्र-वच-निप्रयुजो ऽत्राग्रन्दप्रको ८७४
 सुत्रोऽग्रमे ८१०
 सुत्रः प्राप्नो वा सं ५४७
 सुत्रो वे खिच-खकली १०२७
 सुत्रो ऽङ् क्वां ढ-भवे तु वा ५६०
 सुत्रो वन् टीव्यचि ५५३
 भूयोभूमभूयिष्ठाः ४७६
 भूयोऽमलादिः ५८१
 भूररे ६८२
 भू स्या पिब देनो सुक् पे ५५२
 भू-हनः क्वप् भावे न तथ ८८०
 भ्रष्टादि सुत्रे वा त-स-लोपथ ८४८
 भौ लिध्वो हंसकवीरन्वे च ८४
 भ्यपोदङ् २४६
 भ्रमन् त्रि सु-युक्त्वं भर दरिद्रा- ८१०
 भ्रमन्तो ऽरे सौ भर्ज वा ७५१
 भाज भास भास भाव दीप जीव- ७७८
 भ्रमन्कान्तानः ५८३
 भ्रादिङ् ११
 भ्राद्यादिभ्यः खो ऽट्टीष्वङ्गिवां ५६६
 म्
 मचीनस्तुक् वा क्तिथोः १८१
 मत्तरस्वर्णे ४७६
 मन्वच-वृथेतीऽचरणीरहोऽन्- ४८८
 मनीषाः ३४
 मनोः काप् २५१
 मन्वो सोपात् ८७१
 मन्दाकाच तु मिषावाः ३४३
 मन्वात् खार्थे १०१६
 मन्वर्जान्वर्धोचखेनोऽनी- ४२७
 मयद् वष्टये ४८६
 मङ्घपौत्रार्थे जातोवशासङ्कर- ३२६

सूत्राः ।

मा टी वा ८५८
 मातृसोपाध्यायचयियाचार्य- २७२
 मात् खर्चाङ्क २२५
 मागावोसायां डे २८१
 मानोऽदनतः ५५५
 मानो-रम् विदसु वा ७११
 मार्गात् त्रमो नेम् ढथः ८८२
 माखेन चौक्यौ ८५८
 मिथ्या कारी-रभ्यासी ८१५
 मिद-भास-भग्नो सुत्रः १११५
 मि नो मा दा रभ-खभ-ग्रक-पत- ८१८
 मिथ्यो वंश्वी डा ऽखललि ७४५
 मुख्याधोरसः १६८
 मुखगुलास्यपुत्रात् शेटः १०१७
 मुखोऽदे हेमोच वा सनि ८२५
 मुख लमो ऽनेकदुःसोर्णैः खल- १११७
 मुष्वां चङ् वा भौ १७८
 मुहुर्मुष्वाथे हि त ख खं ८५७
 मूष सुष सूपाटग्रन्थुं-हसाथे- ८२०
 मृकञ्जीवै सं ७५७
 मुक्तोऽकञ्जिति त्रि वां लच्यथौ ६८४
 मुपोथं निखं ८८६
 मुच्यभसङ्काराथे ८७२
 मुञ्ज-भपात् वतुः ४४२
 मुर्मुर्भसदान्ते ५०
 मुपो-वानिमः ११७७
 म्
 मङ्कल-चख पत-सङ्क वङ्कः किः १११८
 मङ्कल-चङ्क-चङ्गी ४८७
 मङ्कल-चङ्क-लोपि ऽरे न सुत्रो ८४१
 मङ्को सुत्रवापो सुक् पं चि- ८२६
 मङ्क-वच-भां चिपचिचे च ८४६
 मती ऽपावभौसुत्रुसापराखङ्क- ३८८
 मन् विवत्तुदि-खातः ६२७

सूत्राः ।

यन्मोक्षमाहिनितो लोचनं च ०४०
 यमः सूचने वा तूहादि ८८०
 यम मन तम मनो ऽनलोपः कौ १०४२
 यमरमनमातः पे सेरिम् सन् ५९८
 ययोर्लोपी ऽनुत्तौ पी २५८
 यथायथायावोऽचौषः १५
 यलोऽपेक जिः ५३५
 य नः किति ६६४
 य वाचि ०१
 यत्ने दिक्साव्याप्तौचेर्णांश्चि- २९४
 याजार्थं दुष्ट चि प्रच्छ- २८५
 याथातोऽितः ५४५
 यायाय भास कस ख्यिष्ठु पिश- ११२०
 यावत्पुररक्षां भव्ये ९३५
 यासो ऽस्य ११०२
 यिः सन् वेर्णो चिः ८०२
 यिनो ऽप्यसौ ६८१
 यजिर छद्म्यचो ऽयश्चार्त्ते ९१२
 यजिरोऽसे तुष् चो २१०
 युक्तां छे-र्णैः १२५
 युक्ता-सौ यू १२१
 युक्तद्वन्द्वो-स्त्रासौ युषावौ युयवयौ- २१५
 युषद्वन्द्वद्वन्द्वो युष्पाकाकाक- ४२६
 युषासौ कन् वा ४०४
 युतोऽन्मन्वयो-र्वावदौचोः १२४
 युत् ख्येव दी ९६
 यौरापः १४९
 व्यासनी तुष् ९००
 यो युम् दान्ते ऽसक व्यक्त व्यङ्- ४१०
 योर्लोपी वृत्तये ६४२
 र्
 रको चिं सुपि ६८०
 र-तनो रंजिबी ९२१
 रन्तोऽन्वकानान्त्वचिगौ न-लोपी ६६०

सूत्राः ।

रपिहस्यतो ऽर्चिः ६८०
 राष्ठीर्लोपः १०४०
 रात्रेर्नन् वा कृति ९९५
 रिचोऽन् ०२
 रीश्वतः ८२०
 रीनो रिन्दनौ वा ८४०
 रदायन्तिसे दिंखोरीम् ५६१
 रीहो ऽयो वृत्तये ६९५
 रङ्गः पङ् वा ०८९
 रूपकल्पं चैवप् खं वा विस्र पुं- ४६३
 रूप नाम गान् स्थान वर्षं वयो- ४१४
 रै वा सभि १४०
 रोऽचः ०३
 रोमव्याघ्रवृत्ते ८५३
 र्णो ऽञ्जनिङ्गमां ८०५
 र्णो ऽञ्ज्यरे ५९०
 र्णो दा-ते गीचः १०९०
 र्णो ऽमितः ८२६
 रिंजादि-दयायासत्त्वानिकाचो- ५८२
 र्व्यंगवृत्तयोको धोर्णोऽकुरकुरो- २२८
 ल
 साख्यो लंनननी खेहद्वे वा ०९१
 लिधः रंथेष्ट चिः, कख्यायवायोस्त- ८५९
 लिधोर्वा २५
 लिप्तायां वा ८०३
 लिप्तासिद्धौ ९३८
 लियुषद्वन्द्वदि त्वादि चिः ९६४
 लौकोऽर्चात् सः वक्षि ४२९
 लुकि न तव ९३
 लुक् परात् ३०६
 लुनङ्गोऽपः ६००
 लुम्भद्वन्द्वदिनां ४६८
 लुपि न सव्यायविधी १५
 लेः कात्यक् स्त्रेष्वायां ८४२

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

सेः क्त्वाख्याने जिः ८५५
 सेः—सि भी जम् चम् भी जम् ७८
 सेर्वदः क्त्वाप्यौ ८८५
 सेर्वदुः प्राक् ४७८
 से लसोः ४८
 सेोपोऽप्यची १८८
 सेापो जेः १०७०
 सेोपोऽतोऽदोचोः ५५५
 सेापो ऽख्यसो किंद्रसोरध्यां ६८१
 सेोपोऽसोमाङ्गीः २६
 सेोप्यो ऽतोऽप्योः ७१५
 सेाखोऽन्तर्विद्धिर्थां १४०
 ख्यभावक्ताख्यथकसडे धे वा १०७
 ख्यथसम्बुद्धाक्ताथे ग्री १८०
 खृ धू खन स चर पू सङ्ग वङ्ग- ११२२
 ख
 खल्ल ख्या लिप सिच ग्री जी० ६१८
 खचोऽरे ७२५
 ख्यस्य त्रि पतां वोच ख्य च पता जे ६५२
 खनतनाद्यनिमां जम्सेोपी- ६७६
 खट्टुं जी धुः ७८०
 खट्टोऽकिञ्चसे इङ्गखनीयु निळं ६०४
 खसोऽरखेमनीदितः ५५४
 खसोर्वसेकाजिगत इम् १०८७
 खसो र्गः सेमप्युर्महोप्योः २२८
 खाञ्जसार्धतचः नुचै रे ६०१
 खाऽनेः ८८५
 खान्नि खाचाट खाचाः ४४८
 खाचापोऽनुक्तपुंल्लस्य २५६
 खाञ्जस्यतिः २६८
 खाञ्चची १४०
 खादानिक खूख दूर युव धिम- ४७०
 खाडेऽप्युतात्थां खी ८४८
 खावोऽवाप्योः २४८

खात् त्तेर्को ऽतो ऽप्याः १७४
 खा लरयपे ऽरयम् ५२
 खाधराज्ञाचाः ५२१
 खानापः ३७०
 खानिकख्यार्थे ८६२
 खापः ११७८
 खान लक्ष्य ग्रफ सङ्ग सङ्गित- २७८
 खानि ८८
 खा मेच्यो लिञ्चौ ११८०
 खाम्याङ् २२८
 खारादर्थेः ३०१
 खा खपाम इव लर संघुवाखनः १०७७
 खारे ५८२
 खान गोर्दान्ते ३६
 खा जम यम फथ गिखदां ८००
 खाटनो जम्गसो जीः २००
 खाप्योपपेनधूमादुवानो ८५२
 खाङ्गो वी पी खेतानु वा १७८
 विङ्गत्यादिर्वा ४५४
 विङ्गारसङ्गभावेदंङ्गितस्वार्थादौ ४३३
 विङ्ग्यास्तुतिपथो वायः ६१७
 विजे र्थे नीमि ७५८
 विङ्गवगोर्जा १०३१
 विक्ते कुञ्जचथौ ४८८
 विधि-गिमन्नुयामन्नुयाध्वेयच- ८५४
 विन्दिच्छू ११२४
 विपरा-जि परिव्यव-नी नि-विङ्गा- ८६२
 विमति-व्यक्तसङ्गीकोः ८०२
 विङ्गरानोऽदा २१२
 विङ्गभू निर्व-वि-सु-निर्दुःखपः- ६२५
 वीखङ्गो वङ्ग जी १०४६
 वङ्गुत्साङ्गतायने ज्ञानः परोपज्ञानः ८८१
 वङ्गो निम् पे खसगो र्वा लमे ६४८
 वङ्गाकप्यप्रिनसु पूतज्ञान कुसित- २७६

सूत्राः ।

कृती वेकीर्षोऽतीडोपसिः ६२०
 वृदुत्रिजर्षोः कितो निम् १०५३
 वेः पङ्क्तिः ८८३
 वेः सोऽग्रसन्ते हते ६५
 वेक् स्रबाण्डसे ४४
 वेक् गचकचः खे ज्यङ्क्ति ७०६
 वेजो वक् वा ६६३
 वेचज्जुक्कः ८२८
 वेतेः कौपं डीपं वा ६८६
 वेतेः श्रतुः कसुवां ११०३
 वेध्याप्यां ह्यौ १०३०
 वेमूदिन् खर चाव श्याय ध्याय- ५०३
 वेम् सङ्गुम भ् स्तु यच वस लम्- ६०६
 वेकोनखैकादृकात्री सङ्गारायां ३५२
 वेनोऽपी ५१८
 वैचैषी ३३
 वेज्ज् धृती ७८२
 वेर्षोः पिङ्गले चः ७१६
 वैशीलोः से २८
 व्यं पूर्व ३६६
 व्यभो नि रज्ज्विदसि ७५६
 व्यत्रोऽरे वा लववस-वज्ज्वापि ५८६
 व्यट्टेर्षोऽनाराच्छ्वतोऽन्वोऽवी ४३०
 व्यतीहारे गतिर्हिसाम्बार्ध-इसाव- ८१६
 व्यतीहारे चिः पूर्वो घौऽनव्या वा ३४८
 व्यतीहारे चन् ह्यौ ११४१
 व्यथ सङ्ग व्या सथ व्यधोवम् व्यच- ६५१
 व्यस्य म्यनुकार चाच् चि कथे स्तं- ५४८
 व्याच्छस गत्वर्थवर्दे सः ५०१
 व्यादनजः ह्यौ यप् से ११०६
 व्याती भावे चिन्तः ११४०
 व्याहृक् शोः ३४६
 व्यासादेकं चौ ४१८
 व्यङ्गोऽपी इसादिः सेनः ज्ञाय चिदा- ८१८

सूत्राः ।

व्युत्पत्तः ८८१
 व्येसपस्यसो निः ८३१
 व्रजवदरसजनिनीऽजिन्विनाम् त्रिः- ५०४
 व्रथेः कश्च च १०६१
 व्रिदधोऽवेनेषु चौ १८२
 व्र
 व्रं-कं-भ्यां य-यु-त्त-ति-व-भाः ४४५
 व्रं व्रथेः २
 व्रंस्यादः ११५३
 व्रजान्-सन्नात् हनि-नायात् फले- १०१२
 व्रकेटो १०७४
 व्रक्तार्थेऽवषड्डित सुख स्वाहा- २८५
 व्रक्तिवयसाच्छौख्ये श्रतुः शानः ११०४
 व्रच्छान् भाज् वज् व्रज खञ्ज मुज- १५७
 व्रत सङ्गि धे लो चः १११३
 व्रतादि-भास-संवत्सरात् ४५३
 व्रदोऽगती तङ् ७८०
 व्रदोऽपि मं ६५४
 व्रपथाशीर्गन्धुकारे श्रप-नास-व्रजः ८६८
 व्रथ्वादाद्यः ८८८
 व्रथ्वास्तुकाष्टादिः क्तिवैदपापे च्चः ८५१
 व्रथिपाठयथेतोमनोविशुद्धान्नि- ३०८
 व्रथेणहोरङ्गभोरज् श्रवज् श्रवज्- १०२५
 व्रथि श्रत् ६०
 व्रथ्नामि चं १०४
 व्रथ्-भ्यस्-कृत्-भ्यस्-कृत्-सामां न- २१८
 व्रथोचपात् यामि च्चामौ ६१
 व्रथ्वा सा ह्ये वे वाः जी यन् ७८२
 व्रथि इती जन् ११०१
 व्रथुञ्जिचस्केऽपी ह्यौ व्यासासथ ७०५
 व्रथुञ्जिचस्केऽपी ह्यौ व्यासासथ ७०५
 व्रथुञ्जिचस्केऽपी ह्यौ व्यासासथ ७०५
 व्रथिः ह्यौ चि ८२
 व्रथो ज्य् वेऽपी ८३५
 व्रथो रे चः ७१०

सूत्राः ।

सन्धादि धुः	६३१
सन्निष्ठायां	८०१
सन्निष्ठाशेष उः	११२२
सन्नुयङ्गानो विः	६३२
सपच-निष्पत्तात् प्रियसुखात् मद्र-	५०५
सभसौषाड्	२१०
सभः प्रतिश्रायां	८०५
समय निष्पत्तय दुःख शूल सत्वाद्-	५०४
समसेनाश्रियो गौं	८५५
समवात्मान् तनसः	३८५
समख्या	८००
समानेदंकिमदः सेकम्	१०४८
समापानूपी	३८०
समारोनाय्येससाहितसुकैर्निर्वादि-	३०२
समो ऽकृजने	८६६
समो गमृच्छप्रच्छस्त्रु वेष्वादिद्वयः	८०५
सम् तुम् भगः-कामि, चवय्यं स्थि-	३८८
सम्परः प्रत्यनुभोऽप्याः	३८१
सम्परेः सुसुपात्तु भूवा-सङ्ग-प्रति-	०६६
सम्बुद्धी सि धिः	८०
सरजसोपयने	३८०
सदृपो बाध्यः	८६६
सरोऽनोऽयोऽग्रनः संक्राज्वायोः	३६१
सर्वं विश्व उभ उभय भवत् त्वत्-	८६
सर्वैकदेशसङ्घातपुच्छवर्षादीर्घा-	३६२
सर्वैकदेशसङ्घातसङ्घाव्याप्तैका-	३५४
सर्वैकत्वात् काले दा	५१४
सर्वेसुस्सुवज्जां रङ्गिऽचः	२२०
सङ्घः सोऽकाले	३००
सङ्घः सो वा	३३१
सङ्घे र्धः	२२
सङ्घ-वहोदी क्ति	६५३
सङ्घारस्रसमीगार्थार्थविनास्रयङ्-	३८८
सङ्घ-सन्निः सन्नि-सन्नि-विरि	१०४५

सूत्राः ।

साति ईति यूति कृति	११४८
साधनशुक्तिविशेषकनेदकं धं कर्ता-	२८८
साङ्घि साति धेति वेद्ये लि धारि-	८८८
सिध्यादिः क्षिः	१२
सीमान्कर्थात् प्री चान्ते	३१४
सुप् चतुर्दिनेः	४८५
सुभृद्दीर्घजन्माद्यानां धौ सः	१५२
सुसुधोः सेरिन् पे	६२२
सुवगावसोपचसीवासाङ्घसैप्रतियद-	८६६
सुवेनं च ग्यो	००८
सुत्तरभिपूते गंथादि वार्त्तुपमानात्	४०३
सुव्यागव्यस तिच्यपुच्यस आसव्य-	२६०
सुखाद्योदिद्-धौ-यत्स्यातो न तो-	१०५२
सुकुष्टः	१०११
सुजः श्राद्धघात् तनीष् च	८८३
सुजहस्रचपाठालयो निव्यानिमु-	५८८
सु-जागु र्यः	११५२
सैक सैक सपै च सुज-	५००
से तु च-ख-प-फि वा	६६
सैमज्ञात् सरोः	११५४
सैमऽसुध कुच क्षिप्र शुच मृङ्ग मृद-	११६८
सै उोगनस्युबदंभोऽनेकसोऽभेः	२२२
सैलुक् त-घासो सन्भ्यो ऽकुर्वा	०६३
सौ वा	००४
सु कानुसु कानुसु सानुसु सानुसुभ्यः-	०६८
सानि मदि मदि कदि द्रुवे रिन्ः	११२०
सु सुभिः सुभ्यात्	४६
सिध्यां विचतुरो सिधयतस्य च्चवत्-	१५०
सिध्यामत चाप्	२४८
सौ सधुः	१५८
सौ युच किति	८८
सौ वानुसोः	१५८
स्रा दान पा प्रा प्रा चा कर्त्तिसि-	५८०
स्रादीर्कं टीभि न धः	०२६

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

खोजो काङ्कीः ७८५ .
 खत्रीयःसंख्यादितामवयोऽर्थ- २६२
 खुम्भोऽभिः ऽवस इम् ५८६
 खर्षाखानाङ्कः ८८५
 खर्षिः ऽर्षिः नृ ह खीरायः ११२८
 खर्षः खत्री वा १००८
 खर्षः २०६
 खिङ्क पूङ्क रङ्गञ्च क्रिङ्क गिर द्विय- ८०८
 खिन्वो खीन् ध्वञ्च मञ्च ७८४
 ख्यु इञ्च(ऽ)ननुञ्चानाप्रतिशोः सनः ८१८
 खुद्दुत्तरप्रथमदन्तुस्यशोऽङ्क खी- ७७८
 खुर्षेऽख्ययदि त्वतीति ८६१
 खदौधावीद ङिमञ्च प्रञ्च खार- ११२८
 खमोखुञ्क् १६८
 खमोजस् खिः ८१
 खस्यङ्गनः ६१७
 खान् व्यपित् खिञ्च ५६६
 खादीः खी खोपः खोऽवदन्वरचः २१२
 खादीर्षेऽखी वा टापी ६११
 खादी नवद्वीऽये ७२०
 खाद्यर्षुतो ख यङ्क् यक् ङीटापी- ६१५
 खाद्याङ्गु-रखुर्वेन् सन्मढीसेः ७४७
 खान्खाराङ्गुप् खि १८२
 खान्खाद्याङ्गाद्यन्त्रीः खेरान् व्यन्- ५८०
 खोष्वी ४२०
 खर्षमेधासमाधान् विन् वा ४४२
 खस्यस्यस्वखनङ्गुङ्गा इङ्क् खि १८२
 खिबर्षोऽखोऽद्यादिः प्राः ५१२
 खिवान् मव ख्वर त्वरी वृङ्गुङ्गा- १०२८
 खिर्षिचङ्ग्-दीवस टेरद्वापी खी १०४२
 खेः खान् खव १५२
 खेर्ङ्गा १०४८
 खेर्ङ्क् खे ङ्खि खीना-भि खी खान्- ११२
 खोर्षिः खि १०२

खः ख्ये कः ५४०
 खदीर्ष्या ध्वन्शमादीर्षोपः १०२
 खप लप घृषो कुञ्क् ११२५
 खप रच यत प्रच्छ विच्छ बाच- ११४४
 खपो जिः ७८१
 खयं शं वि सं प्राद भुषो कुः ११२२
 खरादि-नि-चिष्यं व्यं ८४
 खर्षीं कुङ्क् ५२८
 खस्य तन् पिति ८८२
 खाचघोरीरोहिष्ठी ३१
 खाङ्गाङ्क् २६८
 खाचङ्कोऽचि विः ६२
 खामीश्चराधिपतिदायादमाखि- ३०८
 ख
 खनः खित् खिः ८७८
 खनगभञ्जनखनचसानुङ्खोपी- २३०
 खन-गम-इञ्च-विञ्च-विन्दो वा १०८८
 खन यङ् इञ्चः खिद्यादिर्षिण् वा ८२२
 खनचरग-ष्टक् १०१०
 खनजनादगमादिर्ङ्क् ८८७
 खन खङ्-ऽण्विधि ञ्णिति ८०१
 खनो वधट्टीटाखि टीमे तु वा ६७८
 खनो वा ङी ८२८
 खनां ङो ङो न थः १८८
 खनुपूर्वाथ्येनेनाऽथी सौ शी र्षः १८८
 खन्वन्धतरात्रानुङ्खोपः खं ४२५
 खञ्चते नेन् १०२२
 खश्नो ङिमिलुङ्को ऽइञ्चः सक् ख्यां- ६०५
 खसाययोर्वीरे ८४५
 खसादिः खिमो ऽङ्गोदित्थचञ्चसवर्षो- ५७६
 खसाङ्गा द्विसिर्षोपानी ६७२
 खसावा २५०
 खसानानी ङी ७७०
 खसानोपोऽमिल्वद्घोः ७७५

व्याहः ।

इसुह्री लीपीऽथौ	५६०
इसुगुः	८०१
इसोऽनन्तरः सः	८५
इसोऽन्तः फः	८५
इसस चि	०२४
इते पाथी प्राथं लीविकोपनिषदी-	०६०
इत्तेतसदोऽन्तकः सीर्षोपः	०६
इत्तः क्षिर्नं बं:	८३०
इत्तोऽन्तवापः ख्यां	०२१
इत्तो चि:	११०५
इत्तनः	१००४
इत्त दीप कान्याजस चिञ्ज कन-	११२२
इत्तसी ईर्षिः	६०१
इत्तः क्षिर्नक चि:	०४८

व्याहः ।

ईऽनः	२५२
ई पूरथीप्रमाथीभ्यामः	२२१
ईर्षोपोऽन्तःश्रीच	५४०
ई मस	२१
ई ठो भौ	१०५
ई नः सी	१८२
ईऽखेरिति	८१०
ई ऊ वा	०३२
ईप्राथोन्दुदविन्दो वां	१०६२
ई वी री क्यू क्क्यातां पथः	०८४
ईदिः सः ली च	१०८२
ईदी रे विः	०२६
ई ईर्षिः	६६०
ई वथथी	०२०

संज्ञासूची ।

व्याहः ।

अच्	२
अच्	२
अज्यत्	४२३
अच्	२
अच्	२
अच्	२
आदिङ्	१०६८, १०७३, १०८२,
इच्	२
इच्	२
इच्	२
इच्	३
इज्यत्	६८५
इच्	२
उच्	८१
उच्	२

व्याहः ।

एच्	२
एच्	२
एच्	२
ऐच्	२
क	२१६
कित्	५२३, ५६६, ६५८, ८१८, ८०८, ८८०, ११६०-११७१
की	५२८, ८३२-८४१
कान्	८६५
कित्	१२, (सि-सुप्) ७८, (सिप्-आजदि) ५२८, ८६४
कीव	६२२
क	११
खच्	२
खच्	२

५

संज्ञासूची ।

संज्ञासूची ।

क ५०८, ५१६
 कि ५१८
 की ५१८, ८११, ८४१-८४३, ८४५,
 ८४६, ८४८-८५४
 क ५१८
 कि १०
 की ५१८, ८११, ८४१-८५५
 क ५१८, ५१६
 कि ८१, ८२
 की ५१८, ८११, ८५८
 कु ५१८
 किन् ५११, ७११
 क ५१८
 कम् ३
 कप् ३
 की ७८, १८४-१८८, ११५
 कन् ३
 क १८८, ५१६
 कम् ३
 कि ५१५, ५१६, ६११, ६४७, ६५१,
 ६६१, ६६२, ६६६, ६६७, ६६८,
 ७५६, ७८१, ८०८, ८११, ८१२,
 ८१८, १०५५-१०५७, १०६४,
 ११४७, ११७४, ११८१, ११८२
 कम् ३
 कन् ३
 कम् ३
 कम् ३, ११
 कम् ३
 कन् ३
 कम् ३
 टि ८१
 टी ५१८, ८११, ८५८, ८५९
 टौ ५१८, ८११

क ५०८, ५१६
 किन् ४६७
 की ५१८, ८११
 क १८१-१८४, ५१६, ८११
 कम् ३
 कन् ८१७
 की ५१८, ८११, ८६०
 कम् ३
 कप् ३
 कन् ३
 क ८, १११-११५, ११२, १४१, १४२, १७७,
 ५४१, ६१५, ६१८, ६१६, ६८८, ६८९,
 ७०८, ७१०, ७१४, ७१६-७१८, ७१९,
 ७४४, ७४७, ७५१, ७५५, ७५८, ७६४,
 ७८४, ८०४, ८११, ८१८, ८१६, ८४१,
 १०६८, १०६९
 क ५१७
 की ५१८, ८११, ८४१-८४४, ८४७, ८६१-
 ८६२
 क १८
 की ७८, १८८-१८९, ५१५
 की ५१८, ८६१
 क १४, ४११
 का ५१४
 कामकम् ८१
 कौ ८६-८८
 क ११
 कि ६१, ६२, १७७, ५०१, ५१६, ५१७,
 ५५८, ६११, ७१८, ७२०, ७२६,
 ८०१, ८१६, ८५८, १११८
 किन् १८५
 की ७८, १८१-१८७, ५१५
 कीकामक १०१४
 क १८१, १८५, ५१६

स्वाङ्गः ।

स्वाङ्गः ।

षि ८०
 ष ११, १५८, १५८, ६३१, ७८०
 मि १६, ३४, ४८, ५६, २०४, २०५,
 ३२४, ३८०, ३८०, ३८६, ३८८,
 ४४८, ४५०, ४५८, ४७६, ५०८,
 ५२४, ८०५, ८८०, ८८४, ८८१,
 ८८४, १००४, १००८, १०२५,
 १०२८, १०३५, १०४४, १०६५,
 १०७५, १०७८, १०८८, ११२४,
 ११३६, ११७८, ११४८, ११५५
 षी २०
 सु १८
 प ५३१, ६३६, ६४८, ६५०, ८३६,
 ८५०, ८६०, ८६१, ८३८
 पि १००
 पी ७८, २८८-३०१, ३१२, ३१५
 पुंनत् १०१, ३२०, ३२०-३२८, ३५०, ४६३
 प्री ७८, ३०८-३१५
 प्री ७८, ३८०, ३१४, ३१५
 पु ५
 फ ८५
 वङ्गल ११८४
 व्य १२
 म २८४, ३१६
 मि ८४
 न ५३१, ५४४, ६३६, ६५४, ७५०,
 ७८४, ८४८, ८६२-८७६, ८७८,
 ८८१-८९६, ८९८, ८९८, ८९०
 माघं ८२५
 मू २०
 य ३१८
 यप् ३
 यम् ३
 यल् ३

र ५२०
 ऋ ५३८, ५४०
 षं ५, २२, ७७, १०४, १४४, १६४,
 १८५, १८६, १८८, १८८, २२४,
 २२८, ३४८, ४४४, ५८०,
 ५८२, ५८५, ६२०, ६२८, ६२९,
 ६८४, ७३०, ७४०, ७७१, ७८८,
 ८०५, ८२२, ८३०, १०३६-१०३८,
 १०५१, १०६०, १०८०, ११७३
 षं ६, ७
 लि १४
 लुक् ८३, १३१, १६८, २४६-२४८, ३१८,
 ३७६, ४२८, ४६८, ५१८, ५५२,
 ६१४, ६७०, ७५४, ७६२, ८३६
 लुप् १५, ३७, ३८, ७०, ११८, १८३,
 २४२
 लोप २६-२८, ७६, ७७, १०३, ११७,
 १२०, १२४, १२६, १४८, १८८,
 २१२, २२४, २२०, २५८-२६०,
 ३३०, ३८८, ४२०, ४२४, ४३०,
 ४३५, (४६८, ४८६,) ४८८, (५०२)
 ५३२, ५४०, ५५६, ५६२, (५६४)
 ५६०, ५६८, ५७८, ६१०, ६२२,
 ६२८, ६४१, ६४२, (६४४,) ६५८,
 ६६०, ६७२, ६७६, ६८१, (७०१)
 ७०२, (७१५,) ७२१, ७४०, ७५०,
 (७६१,) ७६५, ७७५, ८११, ८३८,
 ८४४, ८४५, ८४८, ८४८, ८५६,
 ८६६, १०४०, १०४२, १०७०,
 ११७७
 ल्य ८८८
 व ३१८
 वस् ३
 वि १८

सूचाङ्कः ।

अ	८४
अि	८, २२-२५, २८-३३, १२८, ४१६, ५०४, ५०६-५०८, ६८०, ६८४, ७१८, ७४५, ८४१, १०४१
अम्	३
अ	३१८
अी	७८, ३०२-३०८, ३१५
अ	३१०, ५४८, ५७१, ७६७
अङ्गावत	१०१
अन्वि	३८-४५
अन्वत्	६३८
अौलिङ्ग	११४०-११६०

सूचाङ्कः ।

अ	८५
अि	८६-८०
अ	५, ४४, ४५, १५२, १५३, १६७, १७३, २३०, ४३७, ४६३, ५५८, ६३८, ७४४, ७६८, ७७२, ७७८, ७८८-८००, ८७७, १०१४, १०३४, १०८२
अ	३१८
अम्	३
अल्	३
अम्	३

आगम-सूची ।

सूचाङ्कः ।

अम्	२०८
अङ्	६१३
अव्	१८१
अम्	१५६, ५५०, ५८१, ६७२, ६८६
अम्	५८३
असम्	८४६
आव्	१८१
आम्	५८२, ६०७
इव्	६४३, ७६०, ८८३, ८२१, ८२३, ८२८, ८३१
इम्	४१७, ४१८, ५५४, ५७३, ५८४, ५८७, ५८८, ५८६, ५८८, ६०६, ६१६, ६१७, ६२३, ६२४, ६२०, ६४८, ६५०, ६८५, ७०८, ७३८, ७४७, ७६२, ८०७, ८०८, ८१०, ८८२, १०३३, १०५३, १०६६, १०६७, १०७१-१०७४, १०७६

सूचाङ्कः ।

	१०७७, १०८७, १०८८, ११७२, ११७४
ईम्	५६१, ७२२
उम्	४१७, ४१८
उम्	५७
ऊ	५८३, ६८७
ऊ	६२, ५६५, ६१८
ऊम्	६८७
उम्	५७
ए	६२
एम्	७८२
टम्	५७
थ	६२
थम्	५७, ८८२
न	६२
नम्	४२६, ७८८, ७८१
नम्	१८६

सूत्राङ्कः ।

माप्	८५०
मीन्	८२६
मुष्	१६२, १६८, १८२, २१०, २४६, २४५, ५६८, ६२५, ७४१
मुन्	८२०, ८२८
मुम्	११०
पष्	७८४
पञ्जान्	७२८
भू	५८३
म	६२
मन्	८८५, १०१४, ११०१
मिष्	८२२, ८२१
मुष्	८७७, ८७८, ११३७
यक्	८८२, ८८३, ८२१, ८२१
यन्	७४२, ७८२, ८२४
यम्	१५१
रन्	८४०

सूत्राङ्कः ।

रन्	७११
रिन्	८४०
रीन्	८२०
खन्	७८७, ७८१
वन्	५५२
श	७२८
शप्	५४१, ६७०
शुप्	६८८
त्रष्	७२८
त्रा	७२८, ७६८
शु	६०१, ६२१, ७२८, ७६८
झन्	५८४, ७२८, ८२८
सक्	६०५, ६५०
सन्	५४, ५५, ५८८, ८४६
सि	५५१, ६०२, ६५०
सुन्	११२, ७५२, ७६६, ८६७
खान्	१५२

आदेश-सूची ।

सूत्राङ्कः ।

अ	१२२, २०६, २२५, ५५०, ६८६
अघो	२२६
अङ्	५६०, ७७८
अन्	५५५, ६८७
अनुम्	६८६, ७२२
अनुक्	६८६, ७२२
अदसुर्द्विप्	२२५
अद्दि	१०४२
अध	५२२
अन्	२२५
अन	२०५
अनङ्	१७२

सूत्राङ्कः ।

अम्	१६६
असुसुर्द्विप्	२२५
अम्	१०४८
अव्	२५
अय	१०६, ११७८, ११७८
अयङ्	१२२
अयम्	२०२
अर्	८
अष्	८
अन्	२५
अन	२६, ५२२
अटा	२५१

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

अलम् ११६
 अलुङ् २२१
 अल्ल ६५२
 अल्लाक ४२६
 अल्ल २१५
 अल्लम् ११८
 अल्ल २५४, ४२२
 आ ८, १०८, १४४, १५०, १४६, १८६,
 १८०, २१२, २५६, २२६, २४८,
 ४०२, ६०८, ६६५, ७८२, ७८४
 आकाम् २१८
 आङ् २१०, २२८
 आत् १०६, २५६
 आम् ५८०
 आन ७००
 आनङ् २०१, २०२
 आम् १२०
 आय् २५
 आर् ८
 आर ४२२
 आष् ८
 आव् २५
 आव २१५
 आसम् ११६
 आह ७२२ °
 इ ११२, १२१, १०२, २५४-२५६, ५२५,
 ७८५, ७८६, ८१२, ८१६, ८१७
 इच्छ ५८०
 इत् १०२, २५४-२५६, ६४०, ७०५
 इन १०६
 इमेव ४२१
 इम् ११५, ५८५, ५८८
 इवम् २०२
 इर् ६२८

इत् ८११
 ई १४८, १६१, २२६, २८६, ४४५, ५४५,
 ५४६, ७०१, ८१२, ८१२, ८४२,
 १०४८, ११०२
 ईङ् ७०६
 ईयम् ५४६
 ईयम् ५४६
 ईर् ८१२
 उ ६८, १२१, १२८, १०२, १८४, २२८,
 २२५, ५२५, ६८८, ८२८, १०८०
 उङ् २४०
 उत् १०२, ८२८
 उदम् ११६
 उदीम् २२५
 उर् ६२८
 उव् १२५, ५८५, ५८८, ७१८
 उम् १२८, १२०, ५६२, ६०५, ६८६, ७२२
 ऊ १८०, २२५, ६५६, ७८६, ७८७
 ऊर् ८१४, १०२८
 ऋ ५२५
 ऋङ् ५८०
 ए ५२५
 ए ८, १०८, १२८, १२०, १५०, ५०८,
 ६५४, ८६८
 एकाद् २५२
 एकात्र २५२
 एङ् २१८
 एधि ६००
 एन २०८
 एर ४२२
 ऐ ८
 ऐङ् २०२
 ऐष् १०६
 औ ८, ६५२

स्वाङ्कः ।

भोत् ३३०
 भौ ८, १२८, १२०, १४५, १०८, २२४
 भौङ् २३८
 भा ६४, ५५८, ६०२, ८०२-८०४, १०६३
 भाङ् २११, १०६१
 भान् ४०८, ४१२
 भान् ४०४
 भान् ४१२
 भा ४०८-४१२
 भि ०४६
 भौ ८३३, १०४८
 भौर्त् ००४
 भ्र ०४८
 भ्रुप ६४८
 भ्रौ ११८०
 भ्रुप ४००
 भ्रौट ४००
 भ्रुत्वात् ००६, ०००
 भ्रुङ् २११
 भ्रुत्वात् ००६, ०००
 भ्र ५८, ६४, ५५८, ८०२-८०४
 भ्रङ् २११
 भ्रुङ् ५८०
 भ्रुमि ८०६
 भ्रु ४००
 भा ६८२, ०१३
 भ्रि ६००
 भ्रौ ०१२
 भ्र ६१, १०६, १००, ६०८
 भ्रङ् १०८, २११, ८८६
 भ्रुङ् ६०२, ६०४
 भ्रि ०४८
 भ्र १८८
 भ्रौ ८२८

स्वाङ्कः ।

क ५१, ५२, ५८, ६०
 कङ् ४१८
 कङ् २११
 कङ् ८२५
 का २०१, २२१, ६५४, ०२२, ०४२,
 ०४५, ८४६, १०२१, १०४८
 कि ०००, ०२८, ०२६, १०८२-१०८५
 कौ ६१२, ६२०, ८२४,
 कुर ४२५
 के ६११, ६१२
 क ४६, ६४, ५५८
 कतङ् १५०
 कु ८२५
 क ४६, ६१, ५५८
 क ४६, ५८, ६४, ५५८
 कण्ठ १०८१
 कण्ठ ११५, २०८
 कण्ठि ६००
 का ५८०
 कनिष्ठ ५८०
 क्य ४०२
 क ४६, ६१, १००, ५५८
 क ५६, ५१, ५२, ५८, ६०, ५५८
 ट ४०, ६४, ५५८
 ठ ४०
 क ४०, ५८, ६४, १५५, २१८, २२२, ५५८
 कन् २२२
 कण्ठ ८४६
 कण्ठम् २२८
 कण्ठ १८४
 का १२०, २२२
 कि १८०
 कु १४१
 कौ १२५, २००, ६०८

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

ड ४०, ६१, १०५, १००, ५५०
 ञ ४०, ५२, ५२, ५८, ६०, १००, १८८,
 २५५, ५४८, ५००, ८६८
 ञप् ६८६, ७२२
 ण ६४, १६५, २१८, ५५८, ५८८, ६६८,
 ७०२, ७०४, ७२४, ८५०, ८८०,
 १०८८, ११२१
 णक् ७८०, ८०१
 णव २१५
 णवक् ४२६
 णावक् ८५६
 णिरक् २२५
 णिरि १०४५
 णिष्ठ ५८०
 णिष्ठ १५०
 णक् १८१, १८५
 णुक् २१५
 णम् १२८, १४०
 णै २२०-२२२
 णप ४००
 णवः २५१
 ण २१५
 णद् २१५
 णा २२०-२२२
 णप ६८६, ७२२
 द ५८, ६४, २०८, ५५८
 दक् १८२, २४१
 दत् ११६, १०८८
 दव ४००
 द्दिनि ६४६
 दै ७२५
 दीपम् ११६
 द्वाव ४००
 दा २५१

ध ६१, १००, ५०५, ७२०
 धक् २२०, १०४६
 धम ५८०
 धि ६०१, ७४८
 धि ७२५
 धम् ८५०
 ध ५२, ५२, ५८, ६०, १०५, १२४,
 १८२, २०२, २१८, २६२, ५६८,
 ७५८, १०५२, १०५४, १०५८-१०६२
 धम् ११६, २२०-२२२
 धा १०२
 धि ११४८
 धिम् ११६
 धी (m) ६८
 धु (') ५०, ५२
 धेद् ४००
 धेक् ७४२
 धी २२०-२२२
 ध ६४, ५५०
 धक् ७८८
 धद् ११६, २२२
 धम ६५२
 धम् ५८०
 धाद् २४०, २४८
 धिम् ५८०
 धी ६४५, १०८०, १०८१
 धीम् ७८२
 धुर ५२२
 धत् ११६
 ध ४००
 ध ५८, ६४, ५५८
 धं ४००
 ध ६१, १००
 धगो २२६

व्यासः ।

व्यासः ।

अजं ०५१
 अिन् २००
 औष् ०८५
 भू ६८२
 भौ २२६
 अ ५१, ५२, ४८, ६०, १२४, १६०,
 २०४, २१६, २०४, २०५, ६८६,
 १०६३, १०६४
 अद् २१५
 अग ५८०
 अम २१५
 अमक ४२६
 अम २१५
 मा २२०-२२२
 माद् ११६
 मि ११८०
 मू (×) ६८
 मि २२०-२२२
 मोष ८१५
 य २५, ५२, ०१, १२६, ५८८, ६८१
 यकन् ११६
 यष् ५८०
 यप् ११०६
 यव ४००
 युव २१५
 युष्का ४२६
 युष् २१५
 युष्न् ११६
 दौन् १०६
 र २५, ०२-०५, ४२४, ४०२, ६०४, ६८०
 रद् २२०, २६१
 रा १४०
 रि ६२०
 री ४६०

ल २५, ४८, ५२, ८२४
 व २५, ४२, ५२, १२६, ५८८, ६६०,
 ६८६, ०२०, १०६३
 वद् ०८०
 वच ०२५
 वष ६८८
 वय ६६३
 विय, २१५
 वर ४००
 वर्ष ४००
 वस् २२०-२२२
 वा २२०-२२२
 वि (:) १०२, १८०
 वी ५८६
 वृन्द ४००
 वीच ६५२
 य ४६, ६०, ८१४
 यकन् ११६
 याधि ६००
 यि १६२
 यीय ५८०
 यीर्वन् ११६
 य ४०१
 य ६५२
 य ४०, ६०, ०४, १११, ४१८, ५००,
 ५०२, ६२५, ६२२, ६२४, ६८२,
 ८१८, ८४६
 यद् १५४
 स ६५-६०, २१४, २२२, २००, ४१२,
 ४१४, ४६८, १०४८
 सप् १०४५
 सप्ति १०४५
 साय ४००
 शी ५६०

शब्द-सूची ।

६०६

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

ख ४००
खड ४००
ख ११६
ख ४००
खो १००८
खान् ११२, ११४
खिन् ११२, ११४

खी ११२
ख १०६
ख ८५०
ख ८१०
खि ८५०, १०८६, ११०५
खड ११६
खस ४००

शब्द-सूची ।

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

खडा ०५
खचि ८५
खचि ६२
खचयी ६८
खचवत् ११६
खजर ८३
खतिचयू ००
खतियुषद् १०६
खतिलकी ६६
खतिसर्म्भ ५५
खत्यकद् १०६
खदमुषय् ११२
खदम् ११८, १२३, १२६
खनकुम् ८८
खनादि ८५
खनेष्वस् ११८
खन् १०२
खनर ५४
खनरा ०४
खन् ८३
खन्वतर ८३
खम् १२२

खयिधान १२८
खसुमुषय् ११२
खन्वा ०५
खन्वासा ०५
खन्विका ०४, ०५
खन्व ८६
खर्षमन् ८३
खर्षन् ८५
खन्व ५५
खन्ना ०५
खवयाह १२८
खवयान् १०३
खवी. ०८
खटन् ८०
खटन् १२४
खसि ८५
खडद् १०४-११०
खडन् १२४
खानन्द ५१
खामिस् ११३
खानन ८३
खदम् ८८, १२२, १२४

प्रकाशः ।

अंजं ०५१	उजक १००	नीविन्द ५१
भिन् २००	उक्षय्यात् ११०	गीरो ००
भीष् ०८५	उयकौष् १२०	ली ०२
भू ६८२	उयैष् १२०	च २२०
भो २२६	उयन् १२०	चत् ८१, १२२
भ ५१, ५२	उत्यान १२०	चसू ८०
२०४, १	उदक ८२	चिकौष् ११५
१०६३,	उदक् ११२	जलत् ११२, १२५
जद् २१५	उदन् १११	जगन् ११०
जग ५८०	उपानद् ११०	जग्मिषत् ११०
जग २१५	उभ ५३	जरा ०५
जगक ४३	उमा ०३	जायत् ११२, १२५
जग २१५	उग्रनस ११८	जानात् ०१
जा २२०	उष्णिद् १२०	जात् ८६
जात् १११	ऊर्ज १०३, १२४	जान ८१
जि ११८	ऊलिन् १०३	जति ६५
जू (x)	ऊर्ध्विन् ८६	जद् १०४, १२२, १२५
जे २२०	एकतर ८२	जसू ८०
जीष ८१	एतद् १०४, १२२, १२५	जन्त्री ०८
य ३५, १	कटम् ००	तिथ्यिक् ११२, १२५
यकन् १	कति ६४	तिथ्यिन् १११
यच्छ ५	कर्णु ८६	तुदन् १२५
यप् ११	काली ०८	तुरासाद् ८१
यव ४०	किन् १०१, १२२, १२४	हतौष ५५
युव २१	कल्पा १२०	हतौषा ०४
युष्माक	कुन् १०२, १११	कद् १०४, १२२, १२५
युय २१	क्रोद् ६८	कि ६५, ००
युयन् १	खन् १०२	लिव् १२३
योद् १	खलपू ००	खदन् ११२, १२५
र ३५	नवात् १२५	दधि ८५
रद् १	जिर १२१	दध् ११४
रा ११	नो ०२	दन् ५०
रि ६	नोपा ०६	दिष् ११६
, श्री क	नोरष् ११६	दिक् १२१

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

दिम् १२३
 दीधी ६०
 दीव्यत् १२६
 दुर्गा ०४
 दुर्ह ८८
 दम्भु ००
 दम् १२१
 देवेज् १०२
 दंज् ११६
 द्यो ८०
 दुर्ह ८८
 दि ६५, ७०
 द्वितीय ५५
 द्वितीया ०४
 द्यम् ५८
 ध्विद् १२०
 धन ८२
 धनुस् १२६
 धाह ००, ८६
 धिक् १२०
 धेनु ०८
 ध्वस् ११०
 नदी ०८
 नम् ००
 नम् ८८, १७४
 नासिका ०५
 निर्कार ५५
 निम्ना ०५
 नी ६०
 ह ०१
 नेम ५४
 नी ८०
 पचत् १२५
 पचन् ८६

पति ६३
 पद् ५८
 पणिन् ८६
 पयस् १२६
 पर ५४
 परा १२०
 परिचज् १०२
 परित्राज् १०२
 पाद ५०
 पिठ ७०
 पिधान १२८
 पिपन् १२६
 पिपठिष् ११५
 पीतु ८५
 पुनम् ८०
 पुनम् ११८
 पुर् १२१
 पुबदंमन् ११८
 पुरीकाम् ११४
 पूर्व ५४
 पूषन् ८३
 पूतना ०५
 पेषिवस् ११०
 पीठ ००
 प्र १२०
 प्रत्यच् १११
 प्रथम ५५
 प्रथो ८६
 प्रथी ६६, ७८, ८६
 प्रथाम् ८०
 प्रातर् १२०
 प्रान्त् १११
 प्रियवतुर् ८२
 प्रस ८२

उदाहः ।

बुद्धि ०६
 बुष् १०१
 बुद्धन् ८२, १२२
 भगवन् ११२
 भवन् ११२
 भाग् १२५
 भासु ६८
 भूवाद् ८८
 भ्रष्ट् १०३
 ब्यट ०१
 ब्य ८०
 भघवन् ८४
 भघवन् ८४
 भसि ०६
 भसिन् ८६
 भपु ८६
 भवन् ११२
 भाट ८०
 भाया ०४
 भास् ५८
 सुकुम्ह ५१
 सुह् ८८
 यज्ञन् १२५
 यज् ८२
 यति ६४
 यट १२२, १२५
 यनको ६६, ६०
 यमस्तन् ११२
 यमस्तिन् ८२
 युज् १०२
 युवन् ८५
 युषाद् १०४-११०
 युष ५८
 रति ६२

उदाहः ।

राज् १०२
 राजन् ८२
 राम ४५-५१
 रे ०२
 सप्तो ०८
 लिह् ८०
 लुगो ६८
 लगल १२८
 लधू ८०
 लन ८२
 ला १२०
 लाष् १२२
 लायी ०८
 वातप्रभो ६५
 वायु ६८
 वारि ८४
 विहत् ११६
 विभान् १०२
 विविष् ११६
 विम् ११४
 विन् ५२
 विन्वपा ५८
 विन्वरात् १०२
 विन्ववाद् ८८
 विन्वस्य १०२
 विष्ठा ०४
 विष् ६८
 वनवन् ८२
 वेधस, ११८
 व्यङ्ग ५८
 व्यज् १२५
 व्यङ्ग्या ५८
 व्यष् ६८
 व्यङ्गिन् ८२

७

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

शीर्ष ८२
 शङ्खी ६०
 शी ०२
 शीपति ६२, ६२
 शीपा ८४
 शीमन् ११२
 श्रुति ०६
 शब् २५
 शैतवाद् २०
 शब् ११४
 शब्धि ८५
 शक्ति ६२
 शशुब् १२२
 शन ५४
 शर्म ५२
 शर्मा ०४
 शाश्वत् ५५
 शान् ८६
 शायान् ५८
 शुक्री ६८
 शुक्री ६८
 शुक्रे ११६
 शुक्री ६६, ०२, ८६
 शुक्री ८६
 शुक्रे १११ •
 शुक्रे ११६
 शुक्रे ००, ८०
 शुक्रे ८०
 शुक्रे १०२

सुरै ८०, ८६
 सुल् ००
 सुवल् १२४
 सुवल् ११८
 सुवल् ११२
 सुव्री ६६
 सुवृत्तम् ११०
 स्त्री ०८
 स्त्रिह् ८८
 स्त्रिह् ८८
 स्त्रिह् ११४
 स्त्रुति ०६
 सन् १२२
 सन् ११०
 सन् ५४
 सन्तुद् १२२
 सन् १२६
 सन् ००
 सन् १२०
 सन् ८०
 हरि ५८
 हरिवत् १२०
 हरिस् १२६
 हा १२०
 हाहा ५८
 हह ००
 हृदय ८६
 ह्रै १२०
 ह्रै ००

स्त्री-सूची ।

सूचाङ्कः ।		सूचाङ्कः ।	
आप् २४८, २५०	कप् २७०-२७१	आप् २५४-२५६	कप् २५१-२५२
ईप् २५२, २५७, २६१-२७२, २७६, २६८-२७२			

समासान्त-सूची । *

सूचाङ्कः ।		सूचाङ्कः ।	
अ २२२, २२१, २४५, २४६, २६०, २६८, २७२, २७८, २७९, २८१, २८५, २८८-२८५, २९०, २९८, ४००, ४०१, ४०४-४०७	इ ४०२	उ ४०२	क २२२
अम् २४४	खि २४८	ख २२२-२२१, ४०२	घ २२४-२२६, २५२, २५६-२६५
अन् २४२, २४२			

तद्धित-सूची ।

सूचाङ्कः ।		सूचाङ्कः ।	
अ ४१५, ४२८, ४२९, ४४६	इ ४१५, ४२८, ४२९	उ ४१५, ४२८, ४२९	क ४१५, ४२८, ४२९
अद्यत् ४६१	ख ४१५, ४२८, ४२९	उत् ४८४	इम् ४४४, ४४८
अम् ५२२	घ ४४४	ङ ४४६	च ४४६
आ ५२०	ज ४४६	झ ४४६	ञ ४४६
आत् ५२१	ड ४४६	ड ४४६	ड ४४६
आद्यन् ४१५, ४२८, ४२९	ढ ४४६	ढ ४४६	ढ ४४६
आद्यत् ४४६	ण ४४६	ण ४४६	ण ४४६
अद्य ४४६	त ४४६	त ४४६	त ४४६
आद्यि ५२०	थ ४४६	थ ४४६	थ ४४६
	द ४४६	द ४४६	द ४४६

* दीपदेवमते समासान्ताः तद्धितान्तरात्, एव, (१२०) इति द्रष्टव्यम् ।

स्वातः ।	स्वातः ।
दीर्घीय ४००	वतु ४४२, ५०८,
दीर्घ ४००	वस ४४६
वससट् ५०६	वदु ४०८
वाच् ४५८	विन् ४४२
न ४४६	व्र ४४६
पात्र ४०८	व्राकट ४८२
भ ४४५	व्राकिन ४८२
म ४४६, ५२५	वसुध ४८०
मट् ४५१	टन ५२५
मतु ४४१	टर ४८१
मयट् ४८६	व ४१५, ४२२, ११४०, ११४१
मापट् ५०६	वायन ४१५, ४२२
मिन् ४४६	वि ४१५, ४२२
य ४१५, ४२८, ४२२, ४४५	विक ४१५, ४२२
तु ४४५, ४४६	वीक ४२८, ४२२
र ४४६, ४८१	वोय ४१५, ४२२
वय ४६४	वा ४१५, ४२२
वज् ४८१	व ४४६
विं ५१५	वुच् ४८५
व ४४६	वात् ५१८, ५२२
व ४४५, ४४६	

धातु-सूची ।

स्वातः ।	स्वातः ।
वच २२२	वस २६८, २८२
वज २१६	वान्छ (वाञ्छि) २१६
वद २६१	वास २०६
वान २०१	व(न) २६५, वकि-व(ञ्) २६६, वावि-व(ञ्) २००
वान्च २१५	वम्ब (वदि) २१२
वान्ज २०५	वम्ब ४०६
वय २४४	वव ४०२
वई २१२	वैव २०५
वज् २८८, २१२	

प्रकाशः ।

प्रकाशः ।

ईश २०५
 ईश २४६
 चख २१५
 चय २२६
 छर्तु २०८
 छ २२२, २८५
 खड ४००
 खल २४०
 खय ४००
 खय २२८
 खट २२८
 खय ४१४
 खन २४२
 खान २४६
 खाल २४६
 खलित २२८
 खट ४०२
 खलुन्व (कुधि) २०६
 खिप ४१२
 खय ४००
 खीत २८८
 खान्त्व (खवि) २८०
 खरूप २४८
 खन २२४
 ख ४००, ४८०
 खत ४१२
 खन २२०
 खी ४०८
 खन २८२
 खय ४००
 खि २१८
 खिच ४००
 ख २८१
 ख २६५

खद २१०
 खन २४२
 खी २६०
 खय ४१२
 खद २११
 खन २२५
 खय २१८, २४०
 खय २५२
 खी २२८
 खन ४१२
 खय ४१०
 खय २१६
 खलुन्व २१६
 खी २२०
 खी २२०
 खखाल २०४
 खय २०५
 खन २२०
 खय २२०
 खय २५२
 खि २८६
 खित २०२
 खुर ४१२
 खत ४०१
 खत २०४
 खद ४०५
 खी २८०
 खय २०१
 खन २८५, २८४
 खन २४१
 खय २०२
 खि २२२
 ख २८०
 खी ४११

प्रसाहः ।

प्रसाहः ।

व्या	४११
व्यौ	३४०
तच	३२४
तन	४०६
तप	३२०
ताय	३४५
विज	३४०
तु	३८१
तुद	३८८
वद	४०५
वन्प	४००
वप	३८२
वह	४०५
तु	३३६
वप	३४१
वस	३८८
वुट	४०३
त्वर	३४८
त्विय	३५६
वस	३२३
दद	३२८
दन्भ	३८८
दन्श	३२८
दय	३००
दवि	३०३
द	३२२
द	३२०
दा(ग)	३२१, दा ३८६
दाग	३४५
दिन	३८८
दिह	८०८
दी	३८५
दीधी	४०८
दीप	३८५

दु	३२४
दुह	३०८
दप	३८२
दम	३३०
ह	४११
दि	३४६
दी(प)	३२८
दी	३८१
दी	३६४
दुत	३४०
द्रा	३६०
द्र	३२५
द्विष	३०८
धा	३८०
धिन(धिवि)	३८८
धु	३८०
धु	४१०
धु	३२०
ध(ट)	३२८
धा	३३०
ग(गटा)	३१२
ग(गसा)	३२२
ग(गसा)	३२३
गह	३२५
गिन(गिल)	३२४
गिन	३८६
गि(गिदि)	३१५
गि(गिसि)	३०६
दु(ग)	३६५
गु	४०३
गृत	३८८
पण	३८१
पत	३२०
पद	३८५

वर्णाक्षः ।

वर्णाक्षः ।

पन ३४२
 पा ३३०
 पुन ३८१
 पू ४१०
 पूर ३८५
 पु ३८४
 पु० ४११
 प्याय ३४४
 प्रक्ष ४०१
 प्सा ३६२
 प्कच ३५१
 फल ३२२
 वद ३११
 वध ३४०
 वुध ३८५
 वू ३८२
 कः मज ३५५
 कः श्री ३८४
 किं मू ३८२-३०१
 कः च ३५५, ३८८
 नी मूय ३५२
 मः कस ३५०
 मः क्षमज ३८८
 मः आय ३५२
 मः मय ३०५
 मः मज ४०१
 मा ३६०, ३८८
 मान ३४०
 मि ३८६
 मिद ३८३
 मिह ३२६
 मी ४०८
 मुच ३८८
 मुह ३८२

मु ४०२
 मृज ३००
 मूय ४०२
 म्वा ३३०
 मुच ३१५
 म्मुच ३१६
 यज ३५६
 यम ३२१
 यस ३८३
 या ३६६
 यु ३६५
 रच ३२३
 रघ ३८१
 रमूज ३५६
 राज ३५१
 राघ ३८१
 रिच ३२६
 र ३४६, ३८१
 रद ३७०
 रध ४०४
 रघ ३२५
 रज ३४२
 लिप ३८८
 लुभ ३८३
 लघ ३७०
 लज ३१६
 लद ३५८
 लप ३५०
 लम ३५०
 लम ३६३
 लस ३५८, ३०६
 लह ३५०
 ला ३६६
 लिह ४०२

पञ्चमः ।

पञ्चमः

विज ३८६, ४०४
 विद् ३६०
 विव ३८६
 व ३८०, ४१२
 वत ३४०
 वे ३५०
 वेवी ३०८
 व्यथ ४०२
 व्यथ ३४८
 व्यथ ३८१
 व्ये ३५८
 व्रज ३१६
 व्रथ ४००
 व्री ४११
 व्रद ३५१
 व्रन ३८३
 व्रथ ३४५
 व्रथ ३२६
 व्रान ३५५
 व्रास ३०४
 व्री ३०६
 वृच ३२०
 वृ ४११
 व्री ३८०
 व्रम्य ४११
 व्रि ३५५
 वृ ३३२
 व्रिच ३८१
 वृस ३०१
 व्रि ३६०
 व्री ३२८
 व्रिच ३२२
 व्रद ३३८
 वद (वद्) ३५१

वन (वन्) ४०० .
 वन्य (वन्त्य) ३३०
 वङ् ३५०
 विस (विच) ३८८
 विस (विच) ३०६, ३०८
 विस (विच) ३८८
 वु ३३४, (वु) ३८५
 वी ३०६, ३८२, (वु) ३८१
 व ३३२
 वज ४०१
 वप ३५५
 वीच (वीच) ३४६
 वी (वी) ३८०
 व्कन्द ३३५
 व्क ४०८
 वृ (वृ) ३८१
 वृभ (वृभ) ३४१
 वृ ३८६
 व्रा (व्रा) ३३०
 वृ (वृ) ३६५
 वृम्य ४०१
 व्राव ३४४
 वृम ४०४
 वृम्य ४०३
 व्कन्द ३४८
 वृ ३३४
 वन (वन्) ३५२
 वन्य (वन्त्य) ३४०
 वप (वप) ३०१
 वु ३३२
 वृम ३६२
 वृच ३३२
 व्रा (व्रा) ३८५, (वृ) ३८८
 व्रि ३२०

अदन्त-सूची ।

६१५

अन्त (दिशि) ४०५
 इ ३८३
 इ ३५४

प्रायः ।

श्री ३८४
 नृ ३२१
 हे ३५८

प्रायः ।

अदन्त-सूची ।

प्रायः ।

प्रायः ।

अ ११५३, ११५५
 अक १००५, १००६
 अणु ११४२
 अण् ८८३
 अन ८८२, ११५८, ११६२, ११६३
 अनट् ११३४, ११३५
 अनि ११६०
 अनीय ८६०
 अण ११२८
 अण् ११३४, ११३५
 अण् १०३२
 अण् ११२८
 अण् ११२६
 अण् ११२२
 अण् १०२२
 अण् ११२८
 अणवक ११२८
 अण् ११३०
 अण् ११३३
 अण् ११०६
 अण् १०३२
 अण् ११२३
 अण् १०३२
 अण् ११२०
 अण् ८८६
 अण् १०८६
 अण् १११८, ११२८, ११४५, ११४६

अण् १११६
 अण् ८८८
 अण् १०००, १०५०, १०८२-१०८३
 अण् १०५०
 अण् ११४०
 अण् ११६५, ११६६
 अण् ११०८
 अण् १११४
 अण् ८८१, ८८३, ८८५, ८८६, ८८७,
 ११५०, ११५१
 अण् ११२०
 अण् ११२०
 अण् १०३२
 अण् १०८६, ११०३
 अण् ११३१
 अण् १०३२, १०४०
 अण् ११२१
 अण् १०३१-१०३४
 अण् १०३६
 अण् ११६१
 अण् १०१५-१०२०
 अण् १०१३
 अण् १०२०
 अण् १०२०
 अण् १०३४
 अण् ११३४, ११३५
 अण् ११२५

स्वाङ्गः ।

अणिति ६६०
 अण् ८००, ८०१
 ऊ ११५६, ११५७
 कुञ् ११२५
 कथम् ११८२
 चतुम् ११६४
 लुक् १११०
 ट १०११
 टक् १०१०, १०४०
 छ ८८७, ११२८
 छर ११२८
 छ् ११२२
 छ् १०००, १००१
 घक ८८०
 घम् ११४१
 घमट् १००३
 षि ११५८
 षिम् ८८३
 षिन ११४०
 तज्य ८६७
 तिक् १००७
 छम् ८८०
 ष १०२२
 षिसम् ११४३

दक १००३
 नङ् ११५४
 नि ११५८
 मन् १०२२
 य ८६०, ८७६, ८७८, ८८५, ११५२
 यप् ११०६
 र ११२२
 र् १११३
 रणिप् १०२२
 वर ११२०
 विच् १०२२
 विद् १०२०
 विष् १०२८
 श ८८८, ८८९, ११५१
 षट् ११००
 श.न ११००, ११०४
 षक १००२
 षम् १००८
 वाक ११११
 ष ११००
 सक् १०४७
 ख ११०८
 खट् ११०५
 खमान ११०५

श्लोत्य-समासान्त-तद्धित-ऊदन्तोत्तर-प्रत्यय-
 (धात्वत्रयव)-सूची ।

स्वाङ्गः ।

षाय ५८१, ५८२, ६२०
 ईयङ् ५८१, ५८२
 कायङ् ८४२
 ख ८४२, ८४७, ८४४
 षि ८४८, ८५०

स्वाङ्गः ।

ख ८४८-८५२
 षि ८०१, ८०७, ८५५, ८५८
 षिङ् ५८१, ५८२
 यङ् ८२०, ८२१
 सन् ११११, ८०३

